ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XVI. KÖTET 1. SZÁM

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM 736

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1969

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, MARÓTI EGON, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY, TÖTTÖSSY CSABA, TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 24—25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 05, 915, 111-46

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Szilágyi János György: A Plutón-festő munkásságához 1
Hahn István: A *plebs urbana* a köztársaság válságos időszakában 17
Borzsák István: Tacitus Germanicus-portréja 45
Castiglione László: Egy éremműves sírköve 54
Harmatta János: Bizánc és a Sāsānidák kapcsolatainak történetéhez 66

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Maróti Egon: *Feriae in familia* 83
Olajos Teréz: Adalék a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez 87
Füves Ödön: Görög tanítóképző Pesten 1812—1820 között 91
Füves Ödön: A pesti görögök nyelve 93

VITA

Hajnóczy Gyula: Az építészet története. Ókor. (Ism. *Szabó Miklós)* 95
Szabó Kálmán: Szemelvények Ovidius műveiből. (Ism. *Szilágyi János György)* ... 99

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XVI. KÖTET

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
Klasszika-Filológia
Szeged
736

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1969

ANTIK TANULMÁNYOK

XVI (1969)

FELELŐS SZERKESZTŐ
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG
HARMATTA JÁNOS, MARÓTI EGON, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY, TÖTTÖSSY CSABA, TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Borzsák István: Tacitus Germanicus-portréja 1
Castiglione László: Egy éremműves sírköve 54
Castiglione László: Szent lábnyomok Indiában és a görög-római világban 153
Hahn István: A *plebs urbana* a köztársaság válságos időszakában 17
Harmatta János: Bizánc és a Sāsānidák kapcsolatainak történetéhez 66
Szilágyi János György: A Plutón-festő munkásságához 1
Török László: Adatok a VI—VII. századi kopt kőfaragóművészet ikonográfiájához 167

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Erdélyi István: Türk rovásírásos avar felirat Környéről 209
Füves Ödön: Görög tanítóképző Pesten 1812—1820 között 91
Füves Ödön: A pesti görögök nyelve 93
Harmatta János: A legrégibb χvārizmi felirat 199
Harmatta János: Az utolsó Achaimenida 203
Kákosy László: Még egyszer a Cheops-piramis feltöréséről és lezárásáról 195
Maróti Egon: Feriae in familia 83
Olajos Teréz: Adalék a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez 87
Töttössy Csaba: A latin gerundivum 205

SZEMÉLYI HÍREK

Dobrovits Aladár és Wessetzky Vilmos hatvan éves *(Kákosy László)* 211

VITA

Hajnóczy Gyula: Az építészet története. Ókor. (Ism. *Szabó Miklós)* 95
Szabó Kálmán: Szemelvények Ovidius műveiből. (Ism. *Szilágyi János György)* 99
Az antikvitás és feudalizmus kérdéséhez
Tőkei Ferenc: Antikvitás és feudalizmus. Budapest 1969. (Ism. *Hahn István)* 213

KÖNYVSZEMLE

Historia Augusta. Ford. Terényi István. (Ism. *Vaday Andrea)* 104
R. Stedelmann: Syrisch-palästinensische Gottheiten in Ägypten. (Ism. *Kákosy László)* 106
E. F. Wente: Late Ramesside Letters. (Ism. *Kákosy László)* 108
Archaeologische Forschungen in Lukanien. II. Heraklea-Studien. (Ism. *Szilágyi János György)* 109

Cornelius Tacitus: Annalen. Bd. IV. Erläut. von E. Köstermann. (Ism. *Borzsák István)* 111
M. Wittek: Album de paléographie grecque. (Ism. *R. Kubinyi Mária)* 114
Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban. (Ism. *Schwetzer József)* 115
Ch. Schirmann: הקוב בין בהמות ולויתן לפי פיוט עברי קדום (Ism. *Scheiber Sándor)* 116
Ritoók Zsigmond—Sarkady János—Szilágyi János György: A görög kultúra aranykora. Budapest 1968. (Ism. *Hegyi Dolores)* 221
Á. Szabó: Anfänge der griechischen Mathematik. Budapest 1969. (Ism. *Vekerdy László)* 222
Appianos: A római polgárháborúk. Ford., bev., jegyz. Hahn István. Budapest 1967. (Ism. *Maróti Egon)* 227
Rabszolgák az ókori Rómában. Szerk., bev., jegyz. Maróti Egon. Budapest 1969. (Ism. *Szilágyi Mária)* 228
Suetonius: Caesarok élete. Ford. Kis Ferencné. Budapest 1961. (Ism. *Maróti Egon)* 230
Auctores Latini II. Cicero filozófiai műveiből. Somnium Scipionis. Cato Maior de senectute. Kiadta Lessi Viktor. (Ism. *Adamik Tamás)* 231
A régi Róma napjai. Szerk. Szepessy Tibor. (Ism. *Borzsák István)* 234
Művészeti Lexikon I—IV. Szerk. Zádor Anna — Genthon István. (Ism. *Szabó Miklós)* 235
A magyar régészet regénye. Szerk. Szombathy Viktor. (Ism. *Szabó Miklós)* 238
J. Schäfer: Hellenistische Keramik aus Pergamon. (Ism. *Szilágyi János György)* 241
P. Ovidius Naso: Metamorphosen. Komm. F. Bömer. Heidelberg 1969. (Ism. *Borzsák István)* 243
B. Mouchová: Studie zu Kaiserbiographien Suetons. Praha 1968. (Ism. *Gesztelyi Tamás)* 245
Tacitus. Chapters by P. Burke, A. R. Burn etc. (Ism. *Borzsák István)* 247
P. Cornelius Tacitus: Die Historien. Komm. H. Heubner. Heidelberg 1963—68. (Ism. *Borzsák István)* 248
L. Szondi: Kain. Gestalten des Bösen. Bern—Stuttgart—Wien 1969. (Ism. *Scheiber Sándor)* 250

HÍREK

Moravcsik Gyula: Elnöki megnyitó az Ókortudományi Társaság X. közgyűlésén 117
Harmatta János—Szilágyi János György: Az Ábel Jenő emlékérem 119
Mócsy András: Seminarium Epigraphicum II 121
Kákosy László: Egyiptológiai munkakonferencia Leipzigben 123
Kiss Ákos: A judaeai Masada feltárásairól 124
Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság tizenegyedik éve 251
Maróti Egon: Az Ókortudományi Társaság 1969. évi közgyűlése 254
B. Révész Mária: Az 1969. évi országos középiskolai latin tanulmányi verseny 255
Nagy Tibor: Corpus Signorum Imperii Romani 257

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

A Keret-eposz. Ford., bev. és magy. ellátta *Maróth Miklós* 126

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Nagy Ferenc: Livius művének Praefatio-ja 143
Eugippius: Vita Sancti Severini. (A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*, fordította az ELTE BK Régészeti Tanszékének hallgatói munkaközössége) 265

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

A PLUTON-FESTŐ MUNKÁSSÁGÁHOZ

JÓZSEF ATTILA

A. D. Trendall monumentális munkája a lucaniai, campaniai és szicíliai vörösalakos vázafestészetről mérföldkövet jelöl az ókori Itália alakos vázafestészetének kutatásában.[1] Az ilyen jellegű munka igazi jelentősége nem abban van, mennyire sikerült az amúgy is elérhetetlen teljességet a feldolgozott anyag mennyiségében elérnie, még kevésbé abban, milyen mértékben tekinthető véglegesnek és lezártnak a felállított osztályozási rendszere. Ellenkezőleg: éppen a ma megállapítható tények elfogulatlan kritikai ismertetése az, ami a további kutatás számára szilárd alapokat, egyszersmind azonban sokirányú ösztönzéseket is nyújt. Trendall mindennek tökéletes tudatában írta könyve előszavában: „Nagyon jól tudom, . . . hogy az itt javasolt attribúciók vagy csoportosítások egy része módosításra szorul majd további kutatások és új leletek fényében, amelyek hozzásegíthetnek olyan vázák összekapcsolásához, amelyeket ma okosabbnak látszik külön tartani." Ennek értelmében a következőket sem szabad helyesbítésként felfogni, hanem úgy, mint Trendall gondolatainak továbbfejlesztését újonnan felmerült anyag alapján.

A drezdai Albertinum vázagyűjteményében található egy «bail-amphora», amelyet M. Raumschüssel, az Albertinum igazgatója jóvoltából először közölhetek (1—2. kép).[2] Stílusa alapján minden kétséget kizárólag campaniainak kell tartani, és a vázatest jellegzetes, hangsúlyozottan ovális formája az alacsony, profilált lábbal önmagában is arra utal, hogy a Cassandra—Parrish-műhelyben készült, a campaniai vázafestészetnek valószínűleg Capuára lokalizálható, az i.e. 4. század közepe táján kialakult műhelyében. Egész sor váza tartozik ebbe a műhelybe, amelyeknek festője különösen kedvelte a drezdai «bail-amphora» A. oldalán (1. kép) láthatóhoz hasonló harcos-alakokat. Ezekkel összevetve például a hullámos hajtömeget a festetlenül hagyott kontúr-sávval, az elöl kerek csattal összefogott köpenyt, az egész alak arányait és ritmusát vagy a képmezőt két oldalt keretező magas palmettát a képet lezáró magas, spirálisban végződő levéllel, amelyről furcsán felhajló végű levél lóg le, nem lehet kétséges, hogy a drezdai harcos ugyanannak a mesternek a kezétől származik, aki a Trendall művének 114. tábláján reprodukált 5—9. számú vázákat is festette. Trendall három fontos vázája őrzési helyének (Vienna-Bécs, Philadelphia, Hamm) kezdőbetűjéről VPH-festőnek nevezte el a mestert.

A drezdai váza B. oldalán (2. kép) a szokásos köpenyes ifjak egyikét találjuk, aki azonban ezúttal szokatlanul egyéni vonásokat mutat. A testes

[1] *A. D. Trendall:* The Red-figured Vases of Lucania, Campania and Sicily. I—II. Oxford 1967 (a következőkben = LCS).

[2] Ltsz.: 523.

alak, az arcprofil a túlságosan rövid állal és a rendkívül mozgalmas redőzetű köpeny a redő-örvénnyel a bal könyökön félreismerhetetlen jellemzői a köpenyes ifjak egy típusának, amely három harang-kratéren jelenik meg, Eton-College-ban, Bécsben és Nápolyban (LCS 104. tábla). Az Eton College-beli kratér főoldalának középső alakjáról nevezték el a három váza festőjét már korábban Plutón-festőnek. Pusztán elméletileg nem elképzelhetetlen, hogy egy váza két oldalát két különböző mester festette. Úgy látszik, hogy ez a campaniai vázafestészetben is szokás volt, legalábbis a nagy cumae-i műhelyben.[3] A VPH-festő számos csak női vagy férfifejet ábrázoló vázájának profiljait az Eton College-beli és a drezdai váza köpenyes ifjúalakjával összevetve azonban kétségtelenné válik, hogy a drezdai váza két oldala által összekötött két váza-sorozat ugyanannak a mesternek a műve, hogy tehát a Plutón- és a VPH-festő azonos. Ezt a mestert a következőkben — Trendallal egyetértésben — a már hagyományos névvel Plutón-festőnek nevezzük.

Lehet merő véletlen is, hogy a Plutón-festőt Drezdában több műve képviseli.[4] Egy drezdai lékythosa Trendall listáján szerepel (LCS 2/388), és oeuvreje egy drezdai skyphossal is gyarapítható.[5] A skyphos két oldalát díszítő szokásos női fej (3—4. kép) vitathatatlanul a mester kezére vall (vö. a fej formáját, a *sakkos*-t és annak pont-díszítését, a két hosszú keretező levelet, de mindenekelőtt a profilokat például Arch.Anz. 1948—49, 23—24. kép = LCS 2/379-cel).

Valamivel bonyolultabb a helyzet az Albertinum egy másik bail-amphorájánál,[6] amelynek mindkét oldalán egy-egy harcos jelenik meg (5—6. kép). Trendall (szóbeli közlése szerint) hajlik arra, hogy elkülönítse a Plutón-festőtől, és a fül alatti díszítés és a haj-kezelés eltérő vonásaira utal. Sajnos, nem tudom ellenőrizni, nincs-e átfestés a hajak ábrázolásán, de mindkettőnek, mind a hajviseletnek, mind a spirális-indák tölcsér alakú virágainak megvannak a párhuzamai a Cassandra—Parrish-műhely más vázáin.[7] Viszont jelentőségteljes részletek, mint például a köpeny és a lándzsa rajza, mindenekelőtt azonban a első rajz egyes vonásai (vö. például a szemek, a köpeny, a nyak, a mellkas, a lábak rajzát, a balláb feltűnően pontos perspektivikus visszaadását és a lábujjak kismesteriesen részletező kivitelét a sokkal hanyagabbul festett philadelphiai vázával, LCS 2/376, 7. tábla vagy a festő fentebb tárgyalt másik drezdai bail-amphorájával), továbbá az egész alak felépítése inkább mellette, mint ellene szól annak, hogy a vázát a Plutón-festőnek tulajdonítsuk. Ha a drezdai és philadelphiai váza az ő műve — amiben nem lehet kételkedni —, aligha lehet tőle a második dezdai bail-amphorát elvitatni.

A festő, akinek ismert munkássága így lényeges mennyiségben kibővült, egyáltalán nem tartozik a campaniai vázafestészet jelentősebb művészei közé. Ennek ellenére talán érdemes megkísérelni művészi pályájának rekonstruálását, mert az egész campaniai vörösalakos vázafestészet történetére vonatkozó tanulságokat ígér. E. M. W. Tillyardé az érdem, hogy a mester létezését felismerte; ő látta meg, hogy az Eton College-ben és a Bécsben őrzött kratér ugyanannak a kéznek a műve. Azt is megállapította, hogy a festő Campaniában mű-

[3] Ld. egyelőre *H. R. W. Smith:* AJA 66 (1962) 323 skk.

[4] A leltárkönyvekből esetleg kiderülhet, hogy a négy váza azonos forrásból származik.

[5] Ltsz.: H 20/61. Ugyancsak az ő műve egy müncheni amphora (ltsz. 3253).

[6] Ltsz.: 524; fogója hiányzik.

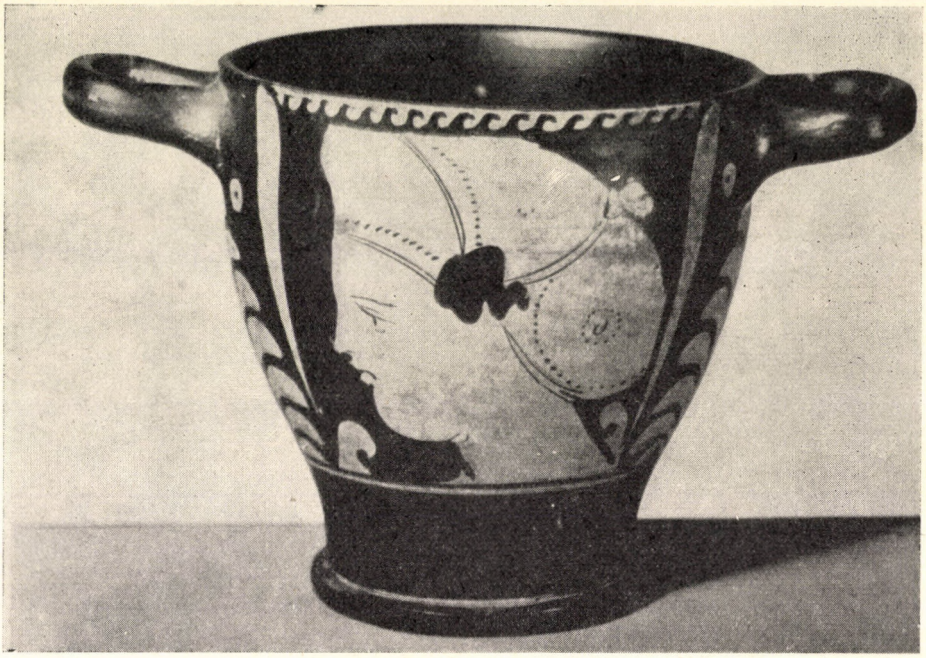
[7] A hajviselet mintái nyilván az olyan szatírfejek lehettek, mint amilyen LCS 108. tábla, 3. vagy uo. 110. tábla, 8. képen látható.

1—2. kép A campaniai Plutón-festő «bail-amphorá»-jának két oldala. Drezda, Albertinum

ködött, és hogy műveitől nem lehet «bizonyos szellemet» megtagadni.[8] A Plutón-festő nevet Beazley adta neki a campaniai vörösalakos vázafestészetről írt úttörő tanulmányában, s ugyanitt a késői mesterek közé sorolta.[9] A művész helyzete a késő-campaniai vázafestészetben azonban csak Trendall munkája-

[8] The Hope vases. Cambridge 1923, 157—8.
[9] JHS 63 (1943) 97.

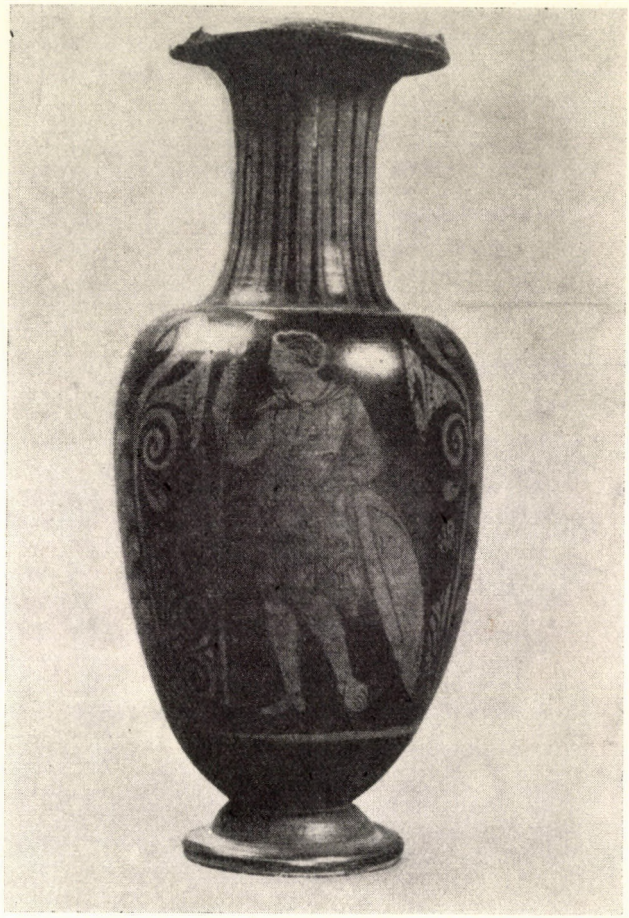
3—4. kép A campaniai Plutón-festő skyphosának két oldala. Drezda, Albertinum

5. kép Campaniai vörösalakos «bail-amphora», A. oldal. Drezda, Albertinum

révén vált világossá. Nemcsak azáltal, hogy összesen 26 vázát tulajdonított a Plutón- és a VPH-festőnek (akiknek szoros kapcsolatát — ha nem is azonosságát — ő maga felismerte és kellőképpen hangsúlyozta);[10] ő mutatta ki azt is, hogy ezek a vázák az első capuai iskola vezető mesterének, a Cassandra-festőnek körébe tartoznak, mint a műhely egy „késői és rendkívül modoros festőjének" munkái, ahogy ő a Plutón-festőt jellemezte (LCS 261. lap). Ennek megfelelően a Plutón-festőnek működési idejét a 330—310 közti időre helyezte, míg a VPH-festőét valamivel korábbra, a megelőző évtizedre.[11] Ha azonban a fentiek alapján a két festő munkásságát egyesítve nézzük, mindannak alapján, ami Trendall megállapításaiból a campaniai vázafestészet történetére vonatkozólag következik, a Plutón-festő „fejlődését" úgy kell elképzelnünk, hogy nagyobb méretű vázái a sokalakos képekkel korábbi periódusába tartoznak,

[10] LCS 261 és 280.
[11] LCS 223.

6. kép Campaniai vörösalakos «bail-amphora», B. oldal. Drezda, Albertinum

később azonban — a campaniai vázafestészet általános irányzatának megfelelően — szívesebben festett egyalakos képeket, végül pedig férfi- és női fejek egyhangú ismétlésére szorítkozott. Munkássága így a campaniai alakos vázafestészet utolsó virágkorától — a század harmadik és negyedik negyedének fordulója táján — a 4. század végéig vezet, tehát abba a korszakba, amellyel kapcsolatban általában a dél-itáliai vörösalakos vázafestészet degenerálódásáról, elbarbarizálódásáról szoktak beszélni.

Nem lehet tagadni, hogy Dél-Itália késői vörösalakos vázafestészetében voltak hanyatlásra mutató jelenségek; annál kevésbé, minthogy a századforduló táján az egész vörösalakos vázafestészet produkciója hirtelen abbamaradt. Azt hiszem azonban, általában nem hangsúlyozzák kellőképpen, hogy ezeknek a jelenségeknek a magyarázata nem abban van, hogy Itália legkülönbözőbb részeinek műhelyeiben (a jelenség ugyanis egyáltalán nem korlátozódik Dél-Itáliára) váratlanul és egyidőben kimerült a vázafestők művészi tehetsége; sokkal inkább a figurális vázafestészet hagyományaitól való általános elfordu-

7. kép A campaniai Láng-festő skyphosának A. oldala. Budapest, Szépművészeti Múzeum

lásról van szó. A régi értelemben vett alakos vázafestészet érdektelenné vált, a vásárlók szemében éppúgy, mint a vázafestőkében. Ennek közvetlen következménye kettős volt. Nyilvánvaló, hogy ügyesebb mestereknek a korábbinál sokkal kevésbé volt érdemes figurális vázafestéssel foglalkozni, így a műhelyeknek a még meglevő igényeket a korábbinál sokkal nagyobb mértékben kellett közepes vagy gyakorlatlan kézművesekkel kielégíteni. Másfelől azonban bizonyos, hogy ebben az utolsó korszakban is dolgoztak még tehetséges festők, idősebbek és talán fiatalabbak is. Az ő műveikben az alakos vázafestészet készen kapott hagyományaival való szembefordulás jelentős művészi színvonalon tükröződik. Ezek a festők képesek voltak arra, hogy a klasszikus örökség már üresnek, tartalmatlannak érzett figurális forma-világát — ha nem is tudatosan, de bizonyos következetességgel — absztrakt-dekoratív módon átértelmezzék. Ennek során az ábrázolás tárgyának a természeti formától többékevésbé függetlenné vált alakja új, megváltozott értelmet kapott, s a képek művészi mondanivalójának igazi hordozójává vált. (Innen az ábrázolás tárgya iránti közömbösség és a női fejek végtelen ismétlése is.)

Ennek megfelelően a Plutón-festő késői fejei tulajdonképpen nincsenek „rosszabbul" festve, mint korábbi alakos képei, feltűnő azonban, milyen erős hangsúlyt kap most a *sakkos* ornamentális díszítése, s még inkább az, hogy a fölül és oldalt ornamentikával keretezett fejek formája szinte geometrizálódott. Hogy itt nem elszigetelt esetről van szó, azt bizonyítja többek között a Cas-

8. kép A campaniai Láng-festő skyphosának B. oldala. Budapest, Szépművészeti Múzeum

sandra-kör egy másik késői festőjének két skyphosa. Ő festette egy berlini váza (LCS 2/456) mellett a mindeddig közöletlen budapesti skyphost is.[12] (7—9. kép). Mindkét edény egyik oldalát női fej, a másikat madár és virág díszíti; a mestert egyelőre a dél-itáliai vázafestészet érdemes magyar kutatónőjének emlékére Láng-festőnek nevezzük.[13] A Láng-festő mindkét skyphosán a női fej ugyanolyan szándékos levágását látjuk, mint a Plutón-festőnél.

Ezzel azonban távolról sem jutottunk a jelzett folyamat végére; sem a Plutón-, sem a Láng-festő nem jelenti az említett késői, anti-klasszikus alakos törekvések csúcspontját. Ha azonban egy pillantást vetünk a Vitulazio-festő egy mindeddig közöletlen, de rendkívül jellemző moszkvai vázájára[14] (10. kép) a csaknem kubisztikusan ható női fejjel (nem nehéz a festő útját az olyan vázáktól, mint Madrid 110053 = LCS 4/1024 a moszkvai vázáig vagy egy lon-

[12] Ltsz.: T. 777; magassága 11 cm.

[13] Jegyzeteim szerint a nápolyi Museo Archeologico 85997. sz. skyphosa ugyanettől a kéztől származik; *Trendall*nál ez a váza 2/21 számon a Cassandra-festő művei között szerepel, mint «valószínűleg a festő sajátkezű jelentéktelenebb darabja, vagy ha nem, biztosan az ő műhelyéből való» (LCS 229.) Így még kitűnhet, hogy a Láng-festő vagy magával a Cassandra-festővel, vagy műhelyének egy már ismert festőjével azonos.

[14] Puskin Múzeum 490. A közlési engedélyért és a fényképek megküldéséért a Puskin Múzeum igazgatóságának, valamint *N. Szidorová*nak tartozom hálás köszönettel.

9. kép A campaniai Láng-festő skyphosának fül alatti dísze. Budapest, Szépművészeti Múzeum

doni harangkratérjáig — B. M. F 496 = LCS 4/1023 — követni), vagy egy baseli amphora szürrealisztikus hatású női fejére[15] (11. kép), aligha lesz kétséges, hogy a dél-itáliai alakos vázafestészet utolsó korszaka nemcsak negatív, hanem pozitív vonásokat is mutat, és hogy az, ami a klasszikus hagyomány szempontjából nézve kétségtelenül degenerálódás és hanyatlás, nem egy esetben új, megváltozott művészi szándék adequát kifejezője lehet. Az ezt igazoló példák száma könnyen szaporítható volna. Ezúttal elég lesz talán egyet kiemelni közülük, az ún. Szellem-csoport egy campaniai mesterét,[16] akinek madridi harangkratérját (11093) nem ok nélkül vették fel «A mesterek» című reprodukció-sorozatba.[17] (12. kép) Talán még érdekesebb azonban publikálatlan harangkratérja Berkeleyben, mindkét oldalán két szatír közt mainas alakjával[18] (13—14. kép); a kompozíció viharos lendületének, a megrettent nőalak körül őrjöngő táncot járó két dionysikus őslény vulkánikus természetének atmoszférájára kevés párhuzamot találni az egykorú italióta vázafestészetben, és a kép pontos ismétlődése a váza két oldalán eleve kizárja a véletlenül-így -sikerült improvizáció gondolatát: azt bizonyítja, hogy nem olyan mesterrel állunk szemben, aki nem tudott, hanem olyannal, aki nem akart másképpen festeni. S az is kérdéses, hogy a Primato-festő «standard» fejei, mint például

[15] Antikenmuseum Z 281. A fényképért és a közlési engedélyért *dr. E. Berger* igazgató úrnak vagyok nagy hálára kötelezve.

[16] *Trendall*nál nem szerepel, minthogy ún. ál-vörösalakos technikával készült. A Szellem-csoportról *Beazley:* Etruscan Vase Painting. Oxford 1947, 228.

[17] «Die Meister» Nr. 1309, Verlag A. Egger, Köln.

[18] Ltsz. 8—3829; magassága: 33,7 cm; szájátm.: 33,6 cm; talpátm.: 16,4 cm. *Beazley:* Etruscan Vase Painting 228,4. — A fényképeket és a váza publikálásának engedélyét *D. A. Amyx* professzornak, valamint a Lowie Museum of Anthropology igazgatóságának köszönhetem.

10. kép A campaniai Vitulazio-festő vázája. Moszkva, Puskin Múzeum

11. kép Campaniai vörösalakos amphora. Basel, Antikenmuseum

12. kép Campaniai ál-vörösalakos harangkratér részlete. Madrid, Museo Arqueologico Nacional

LCS 76. tábla, 8. kép, valaha is utólérték-e művészi hatásukban egyik «elbarbárosodott követőjének»[19] nyers expresszivitását.

Az egész jelenség értelmezése annál nehezebb, minthogy távolról sem általános az ókori Itália művészetében; amennyire mai ismereteink alapján megállapíthatjuk, sem a nagyfestészetet, sem a nagyszobrászatot nem érintette. Másfelől távolról sem korlátozódik pusztán a vázafestészetre. Itália agyag és bronz fogadalmi kisplasztikája az i.e. 4. századtól kezdve (pontos datálás jelenleg aligha lehetséges) számos olyan vonást mutat, amely sok tekintetben a fentebb tárgyaltakkal rokon. Nyilván nem véletlen, hogy csupa olyan műfajról van szó, amelynek készítő mesterei nem voltak a városállamok — vagy ebben az időben már inkább a gazdag magánemberek — megrendeléseire utalva, olyan műfajokról, amelyeknek vásárlói többnyire a társadalom alacsonyabb rétegeihez tartoztak. Alighanem ebben is a felső és alsó rétegek kultúrájának az a kettészakadása tükröződik, amely Itáliában a 4—3. században különösen élesen nyilvánult meg, s végső soron egy többé vagy kevésbé hivatalos, s emellett vagy ez alatt egy mindinkább egész Itáliára kiterjedő népi, vagy Bianchi Bandinelli újabban felvetett szerencsésebb kifejezésével[20], plebeius művészet kialakulásához vezetett. Némileg hasonló jelenségek Görögországban is voltak, de egészükben ezek különböznek az itáliaiaktól. Arra

[19] LCS 185—6, 1128 és 77. tábla, 7. kép.
[20] Dialoghi di Archeologia 1 (1967) 7 skk.

13. kép Campaniai ál-vörösalakos harangkratér a Szellem-csoportból, A. oldal. Berkeley, University of California, Lowie Museum of Anthropology

14. kép A 13. kép vázájának B. oldala

azonban érdemes utalni, hogy azt a fordulatot a dél-itáliai vázafestészetben, amelyről fentebb szó volt, a görög anyaország kultúrájában legalábbis negatív formában ha nem is előkészítette, de előrevetítette az absztrakt művészet platóni követelménye.[21] Nem volna érdektelen annak a ténynek a mélyreható történeti-gazdasági okait megvizsgálni, hogy a dél-itáliai vörösalakos vázafestészetben a fent meghatározott ponton nem a megkezdett úton való továbbhaladás, hanem az egész produkció megszűnése következett be.

Trendall jogosan utal a figurális vázafestészet hanyatlásának magyarázataként általánosságban Dél-Itália életkörülményeinek megváltozására a rómaiak déli expanziója idején.[22] Nem lehet e tanulmány tárgya annak a vizsgálata, mi volt a szerepe és előidézője a festett vázák műfaja általános jelentés- és funkció-változásának a proto- és kora-hellénizmus megváltozott körülményei között. A fenti összefüggésben azonban fontosnak látszik azt hangsúlyozni, hogy a rómaiak dél-itáliai hódítása semmiképpen nem az oka, legföljebb lezárója lehetett a dél-itáliai figurális vázafestészet végének. Maga a hanyatlás — vagy bármi más kifejezéssel jelöljük is — belső folyamat következménye volt. A római légiók csak a holtat temették el.

[21] Phileb. 51c; vö. *M.-P. Schuhl:* Platon et l'art de son temps. Paris 1952, 38 sköv; *Szilágyi J. Gy.:* A görög művészet világa. II. Budapest 1962, 202—4.

[22] LCS 438.

HAHN ISTVÁN

A PLEBS URBANA A KÖZTÁRSASÁG VÁLSÁGOS IDŐSZAKÁBAN

I

1. Róma város közrendű «plebejus» tömegeiről antik forrásaink — legalábbis az i. e. 2. század vége óta — kedvezőtlen vagy éppen lesújtó képet festenek. Sallustius klasszikussá vált, s az újabb megállapításokat is messzemenően befolyásoló jellemzése szerint a római nép és állam általános süllyedésén belül is «különösképpen a városi plebs rohamos züllése volt szembetűnő, nem is egy okból».[1] Auctorunk főképp a legkülönbözőbb rendű és rangú bűnözők, naplopók és senkiháziak tömeges Rómába-özönlését,[2] másrészt Sulla sikereinek és rablásainak demoralizáló hatását,[3] leginkább azonban azokat a magán- és közadományokat (privatae atque publicae largitiones) teszi ezért felelőssé, amelyek végül is a városi plebset teljes munkátlanságra, semmittevésre és ebből eredő erkölcsi züllésre szoktatták. A Róma-városi népnek, mint a maga egészében dologtalan, züllött, az uralkodó osztály odavetett könyöradományaiból nyomorúságosan tengődő lumpenproletariátusnak ez a jellemzése a kortársi, de még inkább a császárkori íróknál megannyi árnyalatban és a legkülönbözőbb megfogalmazásban ismétlődik újra meg újra,[4] és — mint ismeretes — a jelenkori kutatást is döntően befolyásolta e népréteg gazdasági, társadalmi és nem utolsósorban politikai szerepének alapvetően negatív értékelésében. Nemcsak Mommsen szólt gúnnyal és megvetéssel a római *misera plebs frumentaria* lealjasulásáról.[5] Marx is helyeslően idézte Sismondi szavait arról, hogy a római lumpenproletariátus, szemben a kapitalista államok proletariátusával, amely az uralkodó osztályok eltartója — maga élősködött a társadalom nyakán.[6] Marx méltán sokat idézett szavai általános érvényű megállapításként kerültek

[1] Sall. Cat. 37, 4: *Sed urbana plebs, ea vero praeceps erat de multis causis . . . praeterea iuventus, quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium ingrato labori praetulerat . . .*

[2] Vö. ehhez: App. 2, 120/504 skk.; Iuv. 10, 79 skk.; Persius 5, 73 skk.; Az idevágó nyilatkozatokat összeállította: *M. Rostovtzeff:* Ges. u. Wirtschaft 1,280/31.

[3] Sall. Cat. 37, 6; ennek a megállapításnak arisztokrácia-ellenes tendenciájához vö. *S. L. Uttschenko:* Der weltanschaulich-politische Kampf . . . (német ford.), Berlin 1956, 98 skk.

[4] A legfontosabb erre vonatkozó megállapításokat összeállította: *L. Friedländer:* Sittengeschichte[8], 2, 295 skk.; *S. Dill:* Roman society from Nero to Marcus Aurelius[5], 1925. 85 skk., 132 skk., 251 skk.; *J. Gagé:* Les classes sociales dans l'empire Romain, Paris 1964. 124 skk., 148 skk.; vö. *I. Hahn:* Zur politischen Rolle der stadtrömischen Plebs unter dem Prinzipat, in: Die Rolle der Plebs im Spätrömischen Reich, Berlin 1969, 39 skk.

[5] Röm. Gesch[5]. 1, 849 skk., 2, 163 skk.; Röm. Staatsrecht 3, 186 skk.

[6] *Marx:* A tőke, 1, 556; ennek a megállapításnak és a marxizmus többi klasszikusában található hasonló megfogalmazásoknak értelmezéséhez vö. *E. Ch. Welskopf:* Produktionsverhältnisse . . . Berlin 1957, 161, 166, 196, 227, 237 sk., 397 sk.

bele a marxista szakirodalomba — ugyanúgy, mint Mommsen megállapításai a polgári tudományos kutatásba — anélkül, hogy diakronikusan az i. e. 2. századtól Róma bukásáig terjedő félévezreden ill. egy-egy időszakot tekintve a Róma-városi közrendűek kereken félmilliós tömegén belül a differenciáltabb vizsgálódásnak és ennek megfelelő árnyaltabb megítélésnek komolyabb kísérleteivel találkoznánk. Amit Marx a *császárkori* város *jelentős tömegeire* vonatkozólag joggal megállapított, a kutatók nagy része áttétel és árnyalás nélkül vitte át a *késő-köztársasági* városi tömegek *teljes egészére.*[7]

2. Pedig egy ilyen általánosító ítélettel szemben, ha más nem, már maguk az antik szerzők is óvatosságra inthetnének — nem is egy szempontból. Elsősorban azzal, hogy a *plebs urbaná*nak ezt a «dologtalan» életét ők maguk is ellentétesen ítélik meg, és ellentétes következtetéseket vonnak le belőle. Míg Sallustius az állam romlásának fő tényezőjét látja benne, Cicero — amikor az általa képviselt jómódú társadalmi csoportok érdeke úgy kívánja — óva inti a városi proletárokat, ne hagyják magukat olyan aljas demagógok által, mint Servilius Rullus, elszakítani a nyugalmas városi élet gondtalan kényelmétől![8] Gyanúsnak tűnik az is, hogy a Cicero által oly élesen támadott s *a városi proletároknak legalábbis jelentős része előtt nyilván népszerű*[9] földtörvényeknek kimondott célja volt a városi munkátlan elemek vidékre telepítése, s az ellenállás ezzel a törekvéssel szemben korántsem a lumpenproletárnak bélyegzett *plebs urbana*, hanem az uralkodó osztály és képviselői részéről nyilvánult meg a legélesebb formában. Ezen túlmenően még inkább felkeltheti gyanakvásunkat az is, hogy az uralkodó körök, az «ambiente aulico»[10] részéről a közrendűekkel szemben a megvetés sokkal nagyobb mértékben táplálkozott éppen fizikai munkájuk tényéből, mint állítólagos dologtalanságukból. Nemcsak a cicerói *De officiis* sztoikus ihletésű, gyakran és eléggé ellentmondásosan kommentált excursusára gondolhatunk itt (mert ez inkább elméleti jelentőségű és alighanem korábbi görög szerzők, főként Panaitios gondolatait reprodukálja).[11] De Cicero felháborodik azon is, hogy a contiókon «cipészek és övkészítők» (sutores et zonarii) mernek szót emelni (Pro Flacco 17 §). Nagyobbszabású contiók, tüntetések rendszerint a tabernák bezárásával kezdődnek (tabernas

[7] *S. N. Benklijev:* Кризис римской демократии in: Sozial-ökonomische Verhältnisse . . . ed. *Günther—Schrot*, Berlin 1961, 47—61 l.; *J. L. Livšic:* Социально-политическая борьба в Риме и заговор Катилины, Minszk 1960, 64 skk.; *F. De Martino:* Storia della costituzione Romana, Napoli 1962, 4/1, 311 skk. Hasonló megállapítások polgári kutatók részéről pl. *M. De Robertis:* Lavoro e lavoratori nel mondo Romano, Bari 1963, 197 skk.; *M. Gelzer:* Die römische Gesellschaft z. Z. Cicero's in: Kl. Schr. 1, 176; *W. Warde Fowler:* Social life in ancient Rome, London 1908, 234 sk.; *U. Lübtow:* Das römische Volk, Frankfurt a./M. 1955, 308 sk., stb.

[8] Cicero: De leg. agr. 2, 27/71: *Vos vero, Quirites . . . retinete istam possessionem gratiae, libertatis, suffragiorum, dignitatis, urbis, fori, ludorum, festorum dierum, ceterorum omnium commodorum . . .* A felszólítás demagóg jellegét bizonyítja *M. de Jonkers:* A social and economic Commentary on Cicero's De lege agraria, Leiden 1963, 39 skk.

[9] *Chr. Meier:* Res publica amissa, Wiesbaden 1968, 110 l., vö. ua. s.v. Populares PWRE X. Suppl. 591 skk, 608 skk., A városi tömegeknek a földosztó törekvésekkel szembeni pozitív állásfoglalásához vö. Cass. D. 38: 2,3; 4,2 skk.; 5,3 sk.; 6,2—4; 7,4 stb.; App. BC 2, 11/38 skk.

[10] *M. De Robertis:* La considerazione sociale del lavoro nel mondo antico I. L'ambiente aulico, in: Economia e storia, Milano 1959, 304 skk.; ua.: Ancora sulla considerazione . . . in: Studi in onore A. Fanfani, Milano 1962, 1—37; ua.: Lavoro e lavoratori nel mondo Romano, Bari 1963, 49 skk.

[11] Cicero: De officiis 1, 42/150 skk.; De oratore 1, 18; 3, 32 stb.

claudi iubere).[12] A radikális mozgalmak kezdeményezőinek bűne tehát nem a dologtalanoknak, hanem a kisárutermelőknek, szatócsoknak és kézműveseknek felizgatása. *Concitatores tabernariorum* ill. *concitatores opificum* — mondja róluk Cicero.[13] Ennek a szemléletnek felel meg az is, hogy Livius a kézműveseket tekinti katonáskodásra a legkevésbé alkalmasaknak: opificum vulgus, minime militiae idoneum genus (8, 20, 4); hogy Cicero is őket — tehát a dolgozókat — tekinti a város csőcselékének: «opifices et tabernarios atque illam omnem faecem civitatum quid est negotii concitare» (Pro Flacco 18 §). Clodius egyik híve, L. Sergius (alighanem felszabadított rabszolga), Cicero szemében «armiger Catilinae, signifer seditionis, *concitator tabernariorum* . . .» (De domo 13 §). A plebs urbana tüntetéseiről szólva, Sallustius is több ízben az *opifices* megjelölést használja. Catilina hívét, Lentulust «opifices atque servitia» akarják kiszabadítani (Cat. 50, 1), és Marius mellett is, «relictis operibus», éppen a Rómában élő dolgozók tüntettek: opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant (vö. Iug. 73, 6). A *faex urbis* megjelölés önmagában nem utal tehát ennek az aljanépnek dologtalan életmódjára; ahhoz, hogy *faex*-nek minősüljenek, Cicero számára elegendő kritérium a szegénységük: akik *egentes* — azok egyben és ezáltal *improbi* is, *audaces atque perditi*. Ez a találomra kiragadott néhány példa is azt igazolja, hogy az ókori szerzők észrevették (de meg is vetették) a római plebsen belül a dolgozók tömegeit is.

Újabb kutatások sokoldalú epigráfiai anyag alapján is egyre nyomatékosabban hívják fel a figyelmet a Suburra és Velabrum, a Vicus Tuscus és a Circus Maximus környékének döntő többségében kézműves, szatócs vagy kocsmáros, málha- és vízhordó,[14] alkalmi munkás, napszámos vagy szabad bérmunkás sorban élő lakosságára, akik fogalmilag mind a plebs urbana körébe tartoztak, bár ipso facto ettől még nem tekinthetők gyülevész és dologtalan elemeknek.[15] Egy több százezres lakosságú világváros ipari és kereskedelmi, építkezési, fenntartási és szolgáltatási szükségletei mindenképpen elég széles körűek és sokoldalúak ahhoz, hogy a nagy mennyiségű ipari behozatalon és a rabszolgaműhelyek termelésén túl is rengeteg szabad munkáskéz számára nyújtsanak munkalehetőséget.[16] A plebs urbana pusztán a termelésben és elosztásban való közvetlen részvétele alapján sem tekinthető a maga egészében gyülevész proletariátusnak.

3. Nem kevésbé problematikus e proletariátus politikai tevékenységének megítélése sem. Sallustius a dologtalan tömeg nyomorúságos anyagi helyzetéből vezeti le állandó nyugtalanságukat, a gazdag és «derék» (boni) polgárokkal szembeni gyűlöletüket, örökös lázongásaikat.[17] Az uralkodó osztály adományain

[12] Cicero: De dom. 54, 89 §§; Asc. in Mil. ed. *Clark*, 41.
[13] De domo 113; Acad. pr. II. 144.
[14] Ad fam. 8, 6, 4.
[15] *W. Warde Fowler:* i.m.47 skk.; *M. De Robertis:* Lavoro e lavoratori 35 skk.; ESAR 1, 288—295; 376—382; 5, 219—236; *M. Sergeyenko:* Ремесленники древнего Рима, Moszkva 1968 (gazdag tényanyaggal); *P. A. Brunt:* JRS 52 (1962) 69 skk.; *H. C. Boren:* AJPh 79 (1958) 140 skk.; *B. Bilinski:* Archeologia 2 (1952) 45 skk.
[16] Ennek jele az, hogy egyes politikusok építkezésekkel stb. tudatosan törekedtek munkaalkalmak nyújtására ill. küzdeni igyekeztek a *desidia* veszélye ellen, vö. Plut.: Gracchi 27, 4 skk.; Sall.: Ep. ad Caes. 1, 7, 2; App. BC 1, 28/125; Tac. Ann. 14, 20,; Cic.: Pro Sest. 48/103; *Chr. Meier:* i.m. 110 l., *L. Polverini:* Aevum 38 (1964) 271 skk.; *Brunt:* i. h. 70 l., 12. j.
[17] Sall. Cat. 37, 1—3, 8—10.

élősködő városi tömeg tehát egyben ezen osztály elleni lázadás tevékeny tényezője is lenne.[18]

A városi szegénységgel, mint mindenfajta — de elsősorban politikai — nyugtalanság fő tényezőjével szemben a polgárháborúk végső szakaszában csak a vidékiek és a városi jómódú uzsorások, tehát az *agricolae et feneratores* a nyugalom tényezői, akik számára «optatissimum est otium» (Ad Att. 7, 7,5).

A fenti megállapításokkal szöges ellentétben viszont másutt a városi plebs teljes megelégedettségéről és nyugalmáról olvashatunk. Cicero Sestius pörének tárgyalásakor (i. e. 56) és a *De legibus* megírásakor valóságként állapítja meg, hogy a plebs urbana, politikai és gazdasági harcának sikeres megvívása, nevezetesen az ingyenes *frumentatio* elnyerése óta immár megnyugodott, és zokszó nélkül veti magát alá természetes vezetői, a *principes civitatis*, azaz: az optimaták irányításának.[19]

De nem kevésbé ellentmondásos az a kép sem, amelyet a *plebs urbana* politikai befolyásáról nyerünk. Sallustius a városi szegény nép lázongását többek között azzal is magyarázza, hogy politikai befolyását «a legutóbbi években» (Pompeius rendkívüli felhatalmazásai óta) elvesztette.[20] Ámde ugyanerről az időszakról — pontosabban Caesar pályakezdésének éveiről — Cassius Dio, feltehetően Liviusra visszanyúló forrás alapján azt állítja, hogy Caesar éppen a városi tömegek *egyre növekvő* politikai befolyásának láttán határozta el, hogy ennek a néprétegnek segítségével popularis programmal szerzi meg a politikai hatalmat.[21]

4. A *plebs urbana* politikai súlyának és magatartásának reális megítélését még nehezebbé teszi az a körülmény is, hogy egyes *konkrét* politikai kérdésekben való állásfoglalását is ellentmondásosan (és nemegyszer az egész lakosság közhangulatára hivatkozva) ábrázolják forrásaink. Catilina széles körökben való népszerűségéről, a cinkosainak senatusi határozattal való kivégzése után kirobbant felháborodásról ugyanolyan hangsúlyosan szólnak az antik szerzők,[22] mint Cicero ünnepléséről az összeesküvés leleplezésekor, sőt még consulságának letételekor is (amikor pedig már megtörtént Catilina híveinek kivégzése!).[23] Száműzetésekor Cicero «az egész római nép« gyűlöletének középpontjában állt[24] — de amikor Pompeius jóvoltából másfél év múltán

[18] A *plebs urbana* lázongó természetéhez vö. pl. Cicero: Ad Qu. fr. 2, 4, 5: *perditissima illa atque infima faex populi;* Ad Att. 10, 8, 6: *egens ac perdita multitudo;* App. BC 2. 266 §: *πένητες καὶ θρασύτατοι.* További szöveghelyeket idéz: *J. Hellegouarc'h:* Le vocabulaire Latin des relations et des partis politiques sous la république, Paris 1963, 528 skk. Megjegyzésre méltó, hogy még a *nobilis* is merésszé válik, mihelyt elszegényedik: Cn. Piso. adulescens *nobilis*, summae *audaciae*, *egens*, factiosus ... (Sall. Cat. 18. 4).

[19] Pro Sest. 49/104: *Nunc iam nihil est, quod populus a delectis principibusque dissentiat, nec flagitat rem ullam neque novarum rerum est cupidus ...*; De legg. 3, 24: *plebs de suo iure contentiones nullas facit;* vö. *Ch. Meier:* i. m. 108 l.

[20] Cat. 39,1: *Sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritumum atque Mithridaticum missus est, plebis opes imminutae, paucorum potentia crevit.*

[21] Cass. Dio 36, 43, 3: *Καῖσαρ μὲν τόν τε ὄχλον ἅμα ἐθεράπευσεν ἅτε καὶ ὁρῶν ὅτῳ τῆς βουλῆς ἐπικρατέστεροι ἦσαν* vö. uo. 38, 1,3; 37, 37,2.

[22] App. 2, 5/17; 6/21; Sall. Cat. 50,1: ... liberti et *pauci* ex clientibus Lentuli ... opifices atque servitia ...; vele szemben Cass. D. 37,35,3: *Παρασκευαζομένων δὲ δὴ πολλῶν καὶ δούλων καὶ ἐλευθέρων* uo. 37, 2; 38, 1; 42, 2 stb. Catilina és a plebs urbana viszonyához általában l. *Z. Yavetz:* Historia 12 (1963) 485 skk.; *Ch. Wirszubski:* JRS 51 (1961) 46 skk.; *Ch. Livšic:* i. m. *S. L. Utčenko:* i. m. 41 skk. Catilinának halála utáni népszerűségéről tanuskodik Cicero: Pro Flacco 95.

[23] Cass. D. 37, 34,3; Sall. Cat. 48,1 — nem is szólva Cicero saját nyilatkozatairól!

[24] Ezt maga Cicero is elismerte, vö. Ad Att. 3, 15,5; Ad fam. 1,9, 14 skk.

hazatért, ugyancsak »az egész nép» köszöntötte és ünnepelte.[25] Clodius meggyilkolását Rómában általános felháborodás fogadta,[26] de «még nagyobb volt a nép felháborodása» a gyilkosság miatt kirobbant tüntetés rombolásainak láttán.[27]

Túlságosan olcsó érvelés lenne ilyen esetekben csupán az auctorok közléseinek célzatosságára és egyoldalúságára, vagy esetleg különböző tendenciájú források közléseinek kritikátlan átvételére hivatkozni. Inkább azt kell az ilyen esetekben számba vennünk, hogy a *plebs urbana*, amiként gazdaságilag, úgy politikailag sem alkotott egységes tömböt; ezen a tömegen belül — minden ellenkező jellegű, általánosító közléssel szemben — nem alakulhatott ki sem általános vonatkozásban, sem egyes konkrét kérdésekben egységes «városi közvélemény».[28] A plebsnek egy része politikailag is passzív, és (nem ingyen!) a *principes* vezetésének adja át magát; egy másik része azonban aktivizálódni igyekszik, «új dolgokra tör», és szavát akarja hallatni az állam irányításában. Egy része viharos tüntetésekben akarja kiharcolni saját érvényesülését — egy másik része retteg minden erőszakos cselekménytől, amely megbontaná az állam «méltóságteljes nyugalmát».[29] Nyilván sokan hallgatták megértéssel Cicerónak a contio előtt kifejtett érveit Servilius Rullus földreform-javaslata ellen — de négy évvel később a dühöngő városi tömeg széttörte a Caesar földtörvénye ellen intercedáló Bibulus consul fasceseit és elűzte lictorait.

5. Forrásaink azonban csak alkalmilag, és rendszerint egy-egy konkrétan kialakult politikai helyzetre vonatkoztatva keresik meg az egyes állásfoglalások mögött a plebs urbana különböző rétegeit. Az általánosan uralkodó szemlélet szerint ugyanis a plebs urbana és ugyanennek a fogalomnak variánsai: multitudo urbana, vulgus, stb., ill. az *ἀστικὸς ὄχλος*, *οἱ ἀστικοί*, *τὸ ἀστικὸν [πλῆθος]* egységet alkot, amelyet a maga egészében állítanak szembe a *nobiles*-szel vagy annak szinonimájául szolgáló csoportosulásokkal.[30] Még a görög írók nyelvhasználata sem különbözteti meg következetesen a *pléthos*-t az *ochlos*-tól — holott a görög politikai nyelv hagyományai erre lehetőséget

[25] Ad Att. 4, 1,5 skk.; 4,2, 5; erre vonatkozó egykorú kritikai fenntartásokra utal azonban Macrob. Saturn. 2, 2, 5.

[26] Asconius in Mil. 33; App. 2, 21/77; Cass. D. 40, 48, 3; 49, 1; Clodius tömeghatásához vö. *S. L. Utčenko:* Кризис и падение римской республики, Moszkva 1968, 78 l.

[27] Asconius, uo.: *Incendium curiae maiorem aliquanto indignationem civitatis moverat, quam interfectio Clodi.*

[28] A Róma-városi «közvélemény» — nagyjából a plebs urbana hangadóinak általános vélekedése Cicerót mindig érdekli, különösen ha távol van Rómától, vö. Ad Att. 7, 11,5: *quae sit ὁρμή Caesaris, qui populus, qui totius negoti status . . .*; Uo. 7, 12,6: . . . *formam mihi urbis exponas, ecquod Pompei desiderium, ecquae Caesaris invidia appareat . . . quae sit populi urbani voluntas*, vö. Ad Att. 7, 13b, 3 (7). Cicero tehát a polgárháború idején is Caesar és Pompeius szándékaihoz hasonló jelentőséget tulajdonít a városi nép szándékainak.

[29] Az *otium cum dignitate* nemcsak az arisztokrácia saját életprogramja, hanem a «plebejus» rétegek számára ajánlott ideál is — az uralkodó csoportok vezető szerepének elismerése értelmében, vö. pl. De leg. agr. 2, 9 §: *Quid tam populare, quam otium?* etc.; Pro Sest. 104 §: populus . . . *otio suo* et *dignitate optimi cuiusque* . . . delectatur. Innen van az, hogy Cicero csak arisztokrata politikusoknál kifogásolja, ha az *otium*-ot a saját *dignitas*-uk nélkül is hajlandók elfogadni, vö. Pro Sest. 100 §: *boni . . . dum otium volunt etiam sine dignitate retinere, ipsi utrumque amittant.* Vö. ehhez a képzethez: *P. Boyancé:* Rev. ét. anc. 43 (1941) 172—191; *Ch. Wirszubski:* JRSt 44, (1954) 1—13; *M. De Robertis:* Lavoro . . . 49 sk.

[30] A *plebs* fogalmának latin és görög terminológiájához vö. *Z. Yavetz:* Athenaeum 43 (1965) 295—311; *K. Hanell:* Eranos 43 (1945) 263—276.

adtak volna. Appianosnál azonban, ismételten is fel-felcsillan a törekvés arra, hogy a plebsen belüli eltérő állásfoglalások társadalmi alapjait — igaz, ugyancsak moralizáló színezettel — érzékeltesse, amikor a nép «tiszta» vagy «romlatlan» részét szembeállítja a megvesztegetettekkel. Amikor Cinnát az italicusok a szóbeszéd szerint 300 talentummal megvesztegették, «a tisztább tömeg» (*τὸ καθαρώτερον πλῆθος*) fordult szembe az «újpolgárok»-kal (App. BC l., 64/287 skk.).[31] Clodius meggyilkolása után Caelius Rufus néptribunusnak Milo érdekében szervezett contióján csak a «megajándékozott emberek» (*ἀνδρες δεδωροδοκηκότες*) vettek részt, míg «a nép romlatlan része» (*τοῦ δήμου τὸ ἀδιάφθορον*) felháborodottan elítélte a gyilkosságot (uo. 2, 22/79). Caesar meggyilkolása után ugyancsak a «bérencek» (*μισθωτοί, μεμισθωμένοι, δῆμος ἔμμισθος*) foglaltak csak állást a «béke» hangoztatásával a gyilkosok mellett, míg «a városiak legigazabb része» (*τῶν ἀστῶν ὁ καθαρώτατος λεώς*) a gyilkosság megtorlását követelte (uo. 2, 125/523) . Szembetűnő ez utóbbi két esetben a Cicero értékelésével való teljes szembenállás: ismeretes, hogy a nagy szónok mily következetességgel bélyegezte éppen Clodius híveit bérenceknek, felbérelt elemeknek.[32] Appianos álláspontja annyiban arisztokrácia-ellenes és egyben reális szemléletű, hogy a nobilitashoz tartozó politikusok (Milo és a Caesar-gyilkosok) híveit tekinti felbérelt elemeknek, a velük szemben állókat «romlatlan»-oknak.

Valamivel halványabb a plebs rétegződésének ábrázolása más szerzőknél. Plutarchos (Marius 29, 7) Caecilius Metellus száműzetésével kapcsolatban megjegyzi, hogy «a tömeg leghitványabb része» (*οἱ φαυλότατοι τοῦ πλήθους*) megölni is hajlandó lett volna, «a legjobbak» (*οἱ βέλτιστοι*) azonban együttérzésüket fejezték ki iránta. A szembeállítás arra vall, hogy a «beltistoi» is «a pléthos» egyik része. Cicero — hasonló szóhasználattal — felemlíti, hogy száműzetéséből való hazatértekor a senatorok és lovagok mellett a *multitudo bonorum* is ünnepelte őt (Post red. ad sen. 12 §), de ebből csak közvetve hámozható ki, hogy kellett lennie egy *mali homines*-ből álló *multitudo*-nak is. Ezek a nyelvi jelenségek azonban csak alkalomszerűek, és nem elegendők annak bizonyítására, mintha auctoraink következetesen törekedtek volna a plebs urbana egyes rétegeinek terminológiai megkülönböztetésére. Mivel azonban a plebsen belül egy jelentős számú és arányú dolgozó réteg megléte tagadhatatlan, a megkülönböztetés hiánya a dologtalansággal való vádat is inkább morális jellegű szidalomnak tünteti fel, mintsem szociológiai érvényű, objektív megállapításnak.[32a]

Az eddig felsorolt adatokból leszűrhető eredményt egyelőre abban foglalhatnánk össze, hogy a *plebs urbana* körén belül külön kell választanunk azt a csoportot, amely megélhetésének állandó alapja valamilyen önálló vagy alkalmazotti jellegű termelő tevékenység vagy szatócskodás volt, s ebből eredő jövedelmét egészítette ki alkalmilag az állami frumentatiókkal és a magánjellegű adományokkal, congiariumokkal, megvendégelésekkel — és azt a részét, amely éppen ezekből az adományokból élt. Csak ez az utóbbi csoport minősül szorosabb értelemben lumpenproletárnak. Csak ezeknek állásfoglalását be-

[31] Cinna és a városi lakosság egymáshoz való viszonyához vö. *Bulst:* Historia 13 (1964) 309 sk.

[32] Pro Sest. 18, 27, 34, 38, 59, 65, 95, 104, 106 stb. §§.

[32a] Tacitus: Hist. 1, 4 ismert, és a császárkori viszonyokat tükröző megkülönböztetéséhez a *pars populi integra* és a *plebs sordida* között vö. legújabban *Z. Yavetz:* Athenaeum 43 (1965) 295 skk. Tacitushoz hasonló kettéosztást alkalmaz Vell. Pat. 2, 3, 2: intacta perniciosis consiliis plebs . . . vö. *Chr. Meier:* PWRE Suppl. X. 598.

folyásolták alapvetően a mindenkori megvesztegetések, csak rájuk vonatkoztatható igazában az ἄνδρες δεδωροδοκηκότες fogalma, míg az előbbi csoport egyes konkrét állásfoglalásainak motiválásában mindig fel kell tételeznünk az önálló politikai meggyőződést, a magasabb szinten értelmezett csoportérdekek képviseletét.

A plebs urbana gazdasági tevékenységének, belső társadalmi tagozódásának és mindebből levezethető politikai állásfoglalásainak strukturálisan és kronológiailag differenciált szemléletére, mint a reális értékelés fő követelményére a marxista kutatáson belül többször is felhívták már a figyelmet, legújabban pedig különös nyomatékkal Sz. L. Utcsenko,[33] aki éppen ennek a differenciáltabb szemléletnek alapján a plebs urbana egyik részét a rabszolgák mellett a köztársasági kor utolsó évszázadában a «forradalmi erők» közé sorolja. De újabban a kutatók egész sora mutatott rá, inkább utalásszerű, mint részletesen kidolgozott formában arra, hogy a *plebs urbana* egyes csoportjai önálló és időnként kezdeményező szerepet tölthettek be a római politikai életben,[33a] s ennek alapján ezekben a városi csoportosulásokban a populáris irányzaton belül egy sajátos és radikális politikai program képviselőit látják. A *plebs urbana*-nak, ill. ezen belül az alapvetően termelő munkájából élő, számszerűleg is jelentős rétegnek ezt a politikai arculatát szeretnénk rekonstruálni az alábbiakban, főként a Sulla lemondása és Caesar halála közötti néhány évtized időszakában.

II

1. A Sulla lemondásával, majd hamaros halálával bekövetkezett politikai változás látszatra nem csupán a régi arisztokratikus hagyományokhoz való visszatérést jelentette, hanem a popularis irányzat feltámadását is. Nagyjából egy emberöltőn át — Sulla halála és Caesar polgárháborús győzelme között — úgy tűnt, hogy a népgyűlés (nem téve itt különbséget a comitia centuriata és tributa között) a senatus és a hadsereg (ill. a nagy hadvezérek) rovására az állam elsőrangú hatalmi tényezői közé emelkedett: «visszaszerezte» régi, de elrabolt jogait. Ezt az igényt — és az érvényesítésére való képességet is — fejezi ki az i. e. 78. évet követő törvényhozás:[34] a néptribunusok jogainak fokozatos és i. e. 70-ben teljessé váló helyreállítása, a népgyűlések jogkörének bővítése, a senatorok visszaszorítása a bírói testületekből, az egykori radikális popularisok polgárjogának teljes helyreállítása. Ezek a sikerek a *plebs urbana* politikai befolyásának növekedését is mutatják: erre vall főként az, hogy a *lex frumentaria* helyreállítására már 78-ban annak az Aemilius Lepidus consulnak javaslatára került sor, aki az év elején még veszélyesnek tartotta a néptribunusok hatalmának restaurálását; a gabonaosztási javaslat most — és ez is jellemző tény — minden ellenkezés nélkül emelkedett törvényerőre, — holott korábban ugyanez a törvény, és ugyanebben az évben a consul további popularis irányú javaslatai heves ellenkezésbe ütköztek.[35]

[33] Legújabban: Кризис и падение ... 126 skk., 139 skk.

[33a] *Chr. Meier:* i. m. 107 skk., u. a.: PWRE Suppl. X. s. v. Populares; *L. Polverini:* Aevum 38 (1964) 262 skk.; 39 (1965) 1 skk.: La rivoluzione mancata del proletariato urbano c. fejezetben.

[34] Jellemzésére vö. *Chr. Meier:* i. m. 267 skk.; *F. De Martino:* i. m. 3, 126 skk.; *U. Laffi:* Athenaeum 45 (1967) főként 255 skk.

[35] *Rotondi:* Leges publicae 364; *De Martino:* i. m. 127.

A plebejus elemek tehát egy néhány évtizedes időre számba vehető politikai tényezővé lettek. Jellemző azonban, hogy érdekükben az első intézkedés — az ingyen gabonajuttatás felújítása volt. Ez máris felveti azt a kérdést, hogy a városi plebs törekvéseiben mennyire játszottak központi szerepet az ingyenes állami és magánjellegű juttatások. Ennek a kérdésnek megválaszolása döntő jelentőségű a plebs politikai arculatának megítélésében.

2. Fejtegetéseink kiindulópontja szükségszerűleg a *publicae et privatae largitiones* kérdése, nevezetesen a plebs urbana ill. egyes csoportjai számára juttatott köz- és magánadományok gazdasági súlya és politikai hatása. Mommsen és újabban főként M. Gelzer, J. Hellegouarc'h és L. Ross Taylor részletekbe menő kutatásai óta[36] a választásokkal kapcsolatos visszaéléseknek, megvesztegetéseknek, a választásokat és senatusi valamint népgyűlési határozatokat befolyásoló személyi kapcsolatoknak, az egyéni és a csoportos politikai clienteláknak egymásba fonódó rendszerei, a döntéseket nagymértékben meghatározó manipulációk módszerei és technikai megoldásai is nagyjából tisztázottaknak tekinthetők. A legutóbbi évek alapos vizsgálódásai egyre több fényt derítenek a népgyűlések (comitia) lebonyolításának, befolyásolásának s a különböző machinációknak finomabb módszereire is.[37] Ezekből a tényekből joggal vonhatjuk le azt a következtetést, hogy:

a) a plebs urbana a római polgárjognak Itália-szerte általánossá válása óta számszerű súlyát sokszorosan meghaladó mértékben befolyásolta a *comitia* választási és egyéb döntéseit, s ez a lehetősége főként Sulla diktatúrájának megszűnte után vált reális hatóerővé;[38]

b) ebben nagy része volt annak az alkotmányjogi felfogásnak, hogy a Rómába költözött vidékiek megmaradtak eredeti «vidéki» tribusaikban, a plebs urbana tehát mind a 35 tribust képviselte, s a teljes római választópolgárság nevében léphetett fel;[39]

c) ezért a plebs urbana megnyerése érdekében a nobilitas tagjai s általában a politikai pályafutásra törekvő egyének a plebs urbana körén belül különös eréllyel igyekeztek clientela-kapcsolatok teremtésére, a hangadó személyek megvesztegetésére. Ebben legfőbb módszerük a plebs urbana tömegeinek juttatott adományok (largitiones), fényes játékok rendezése, megvendégelések, pénz- és élelemjuttatások — még súlyos anyagi erőfeszítések árán is.[40]

Ezeknek a módszereknek együttes alkalmazásával a plebs urbana jelentős része a nobilitas egyes tagjainak lekötelezettjévé, politikai eszközévé, puszta játékszerévé vált — és éppen ezek vettek részt, már csak anyagi érdekből is, leginkább a népgyűléseken.

[36] *Mommsen:* Röm. Strafrecht 866 skk.; *Gelzer:* i. m. 63 skk.; *Hellegouarc'h:* i. m. 41—115, 141—185, 202—222; *L. R. Taylor:* Roman Voting Assemblies, Ann Arbor 1966, 34—84 (a továbbiakban: RVA), ugyanitt felhasználva a szerző korábbi kutatásai is.

[37] *U. Hall:* Historia 13 (1964) 267 skk.; *G. V. Sumner:* Athenaeum 40 (1962) 37 skk.; ua.: Historia 13 (1964) 125 skk.; *S. L. Utčenko:* Кризис и падение . . . 107 skk.; *Chr. Meier:* PWRE Suppl. X. 612 skk.

[38] *Chr. Meier:* i. m. 190 skk.; *L. Ross Taylor:* Roman Voting Districts, Ann Arbor 1962 153 skk.

[39] *Mommsen:* Röm. Staatsrecht. 3. 183 skk.; *L. Homo:* Les institutions politiques Romaines, Paris 1933. 91 skk., vö. ILS 168: *pleps* (!) *urbana quinque et triginta tribuum Druso Caesari . . . aere conlato; Bloch-Carcopino:* Hist. Romaine[3], 3/1, 104 sk.; *H. Last:* JRS 35 (1945) 45 skk.

[40] A largitio különböző típusainak tömör ismertetését adja pl. *Hellegouarc'h:* 219 skk.

3. Ezeknek az önmagukban és külön-külön helytálló tételeknek a plebs urbana-ra való egyoldalú vonatkoztatása mégis téves általánosítás lenne. Azok a — rendszerint visszaéléseken alapuló — személyi kapcsolatok, amelyek a plebs urbana egyes rétegeit a nobilitas «játékszerévé» tették, szervesen illeszkedtek bele az egész római társadalmat, annak valamennyi ordo-ját, osztályát, rétegét és csoportját keresztül-kasul hálózó személyes kapcsolatok rendszerébe.[41] Ami a plebejusok felé a «clientela» — ugyanazt jelentette a nobiles körén belül az «amicitia»; amilyen funkciója van «lefelé» a largitióknak — ugyanazt szolgálják az uralkodó csoportokon belül a *beneficium*ok és *officium*ok teremtette kötelékek. De a clientela és a vele többé-kevésbé együttjáró anyagi kötelmek nemcsak a Róma-városi plebs irányában hatottak: minden valamire való római politikusnak megvoltak, már az i. e. 2. sz. utolsó évtizedeiben, a maga jól kiépített és állandóan tovább is fejlesztett clientela-kapcsolatai Itália egyes municipiumaival,[42] — és ezek is ugyanúgy alapultak az arisztokraták részéről nyújtott anyagi és politikai juttatásokon, mint a Róma lakosságán belül elnyert támogatás. A Gracchus-testvéreknek, Livius Drususnak, Mariusnak, Pompeiusnak, Cicerónak, Caesarnak Itália-szerte kiépített, egész városokra, sőt földrajzi körzetekre is kiterjedő patronusi szerepköre tanúskodik erről.[43]

A Róma-városi lakosság szegényebb csoportjainak anyagi és politikai függése az arisztokrácia egyes tagjaitól tehát semmiképpen sem olyan különleges jelenség, amely kizárólag vagy főként erre a rétegre korlátozódnék, és e tekintetben kedvezőtlenül megkülönböztetné a többi, politikailag önállóbb társadalmi egységtől. Igaz, a politikai kapcsolatok jellege mindig eltér egymástól az eltérő társadalmi közegekben. Így a nobilitason belül az amicitia-kapcsolatok s a beneficiumok mindig kölcsönösséget tételeztek fel, míg a plebs urbana részére nyújtott largitiók egyoldalú függést hoztak létre; ez sem különbözött azonban lényegesen a vidéki municipiumok függésének jellegétől. Ámde a városi lakosság függésének jelentőségét, állandóságát és politikai hatását sem fogjuk túlbecsülni, ha az imént vázolt kép egyes rejtettebb vonásait is figyelembe vesszük.

a) Az ajándékok, juttatások és vesztegetések «hierarchiája» nagyjából arányban volt a társadalmi ranglétrán elfoglalt hellyel. Előkelőbb személyek megvesztegetés címén is aránytalanul többet kaptak a közrendűeknél. Az i. e. 54. év consulai, App. Claudius Pulcher és S. Domitius Ahenobarbus a következő év jelöltjeitől (C. Memmiustól és Cn. Domitius Calvinustól) fejenként 4 millió sestertius lefizetésére kaptak ígéretet arra az esetre, amennyiben az utóbbiak egy, még meghamisítandó *lex curiata*, valamint előre garantált kedvező augurium alapján elődeiket nem juttatnák megfelelő provinciákhoz.[44] Ugyanezek a jelöltek az első classishoz tartozó, tehát a legjobbmódú polgá-

[41] Ezen kapcsolatok részletes feldolgozását adja *F. Münzer:* Adelsparteien . . . 283—327; *M. Gelzer:* Nobilität, in: Kl. Schr. 1, 68—135. A személyi kapcsolatok egyoldalú és túlzott értékelése ellen int újabban: *H. Last:* Gnomon 22 (1950) 361 skk.

[42] *E. Badian:* Foreign Clientelae Oxford 1958, 226 skk . . .; *L. R. Taylor:* RVA 67 skk.; *Gelzer:* i. h. 89 skk.

[43] *A. v. Premerstein:* Werden und Wesen des Prinzipats. München 1937.

[44] Cicero: Ad Att. 4, 17,2; Ad Qu. fr. 2, 14; 3, 1, 16, vö. *Gelzer:* i. m. 118. Az Atticushoz intézett levél számadatát: . . . *uti ambo HS quadragena consulibus darent* . . . *P. Constans* (Cicéron: Correspondance, Paris 1960, 3, 94) tévesen értelmezi 40 000 sestertiusnak. Ez a többi adathoz képest feltűnően csekély összeg lenne.

rokból álló *centuria praerogativa* részére összesen 10 millió sestertius fizetésére tettek ígéretet.[45] Ez összesen 18 millió sestertius, amely összeg megközelítően azonos az Appianos által — ugyanezen időszakra, de név nélkül említett 800 talentum (= 19,2 millió sest.) megvesztegetési pénzzel.[46] Scribonius Curio, az i. e. 50. év ismert néptribunusa, Caesartól összes adósságainak kifizetésére 10 millió (Vell. Pat. 2, 48, 4), vagy más — túlzottnak látszó — források szerint[47] éppenséggel 60 millió sestertiust kapott; ugyanezen év egyik consula, Aemilius Paullus pedig a basilica Aemilia újjáépítésére 1500 talentumot, azaz: 36 millió sestertiust.[48] Oppius, Caesar megbízottja Cicerótól Atticus útján viszonylag szerény összeget, 800 000 sestertiust kapott;[49] ezt — sajátos módon — Cicero Caesartól vette kölcsön, és még a következő évben sem tudta visszafizetni.[50] A háttérben megbúvó pénzügyi machinációt persze már nehéz pontosan rekonstruálni.

Az arisztokrácia körén belül osztogatott roppant summákhoz képest elenyészőeknek tűnnek a városi szegénység között szétosztásra kerülő pénzek és élelmiszerek költségei. Verres — Cicero nyilván nem túlzottan jóindulatú közlése szerint — praeturája érdekében 300 000 sestertius értékben osztott szét ajándékokat Róma népének, és ugyanennyit adott előzetes vesztegetés címén bíráinak is: «ne accusaretur».[51] T. Annius Milo consulságra való pályázása idején «aperte quoque tributim in singulos milia assium dederat».[52] A bizonytalan szöveghagyományozású — és megfogalmazásában is homályos — közlés nem ad felvilágosítást arról, hogy ezt a nem túlságosan magas összeget egy-egy tribus együttesen kapta-e a tribus-vezetők által, vagy pedig egyénileg a választáson tényleg megjelenő tribus-tagok. A párhuzamos szöveg «populoque tributim singula milia aeris ad defendendos de se rumores dedisse . . .», valamint a *tributim* kifejezés hangsúlyozása arra látszik mutatni, hogy az *ezer as* megvesztegetést a tribusok vezetői kapták egy összegben kézhez, egyes tribus-tagok közötti szétosztásra: az «egyszerű» tribus-tagnak — de leginkább a négy «városi» tribushoz tartozóknak — csak nagyon kevés jutott belőle.[53] Cicero — nyilván tapasztalatok alapján — a meg nem engedett largitio legáltalánosabb módját abban látja, hogy a plebsnek ingyen belépést nyújtanak a gladiátor-játékokra, és ez alkalommal reggelivel (prandium) is

[45] Ad Qu. fr. 2, 14,4: *vel HS centies constituerunt in praerogativa pronuntiare.*

[46] App. BC 2, 19/69: *ὤφθη δὲ ποῦ καὶ μεσεγγύημα ταλάντων ὀκτακοσίων ὑπὲρ τῆς ἐπωνύμου γενομένης ἀρχῆς*

[47] Val. Max. 9, 1, 6, vö. *Gelzer:* i. m. 119 l., 474 j.

[48] Ad Att. 4, 17,7; App. BC 2, 26/101: Plut. Caes. 29,3.

[49] Ad Att. 5, 1,2; 5, 5, 3 és 6, 1, 25 homályos célzása: *«Et heus tu! iamne vos a Caesare per Herodem talenta Attica L extorsistis?»*

[50] Ad Att. 7, 3,3; uo. 11; 7, 8,5; vö. már korábbi időre vonatkozóan Ad fam. 5, 6,2 (Cicero eladósodottságáról consulsága után).

[51] In Verr. 2, 1,101; 2, 4, 45; *Gelzer:* i. m. 113.

[52] Asc. in Milon. 33, cf. ibid. app. crit. és *Gelzer:* i. m. 66, 29 j. A kiosztott összegnek *as* egységekben való megadása (a szokásos sestertius helyett) arra enged következtetni, hogy a tribusok képviselői éppen ezekben a címletekben kapták meg a pénzt — nyilván azért, mert ilyen címletekből álló filléres tételekben került kiosztásra.

[53] Figyelembe veendő, hogy választási célokra mindig egész tribusok, nem pedig egyes tribus-tagok megnyerése volt a cél, s az ígért összeg is csak akkor került kifizetésre, ha a tribus (ill. a centuria) többsége az illető jelöltre szavazott. A megvesztegetési pénzek tehát mindig a tribusok vezetőinek kezén vándoroltak át, vö. Cicero: Pro Mur. 72 § skk., Pro Plancio 24, 36, 47 §§, Dr. phil. 7, 16, Comm. pet. 32, 44 §§ stb. App. BC 1, 65/299.

kedveskednek nekik.[53a] A díszes játékok, «quae popularem admirationem habuerunt» (Ad fam. 7, 1, 2) s az alkalmi megvendégelések mindenesetre sokkal általánosabbak, mint akár a közvetlen pénzosztás, akár a közszükségleti élelmiszerek (gabona stb.) osztogatása. A római nép is inkább ezeket, a közvetlen létszükségleteken túlmenő juttatásokat kívánta meg politikusaitól: Q. Aelius Tuberót azért nem választották meg praetornak, mert Scipio Africanus halálakor túlságosan szegényes halotti tort rendezett.[54] Ez az apró példa — a többi adat mellett — arra is rámutat, hogy a játékok rendezése és a tömeges megvendégelések inkább egy általánosan kedvező közhangulat megteremtését célozták, és nem voltak tekinthetők olyan közvetlen megvesztegetésnek, amelyből a jelölteknek csak a reménybeli szavazói részesülhettek.

b) Nemcsak a befolyásosabb és vagyonilag is tehetősebb elemek voltak előnyben a plebs urbana tömegeivel szemben, hanem a Róma környéki vagy akár távolabbi — de a választásokon feltehetőleg megjelenő vidéki települések lakói is. Maga az *ambitus* szó is eredetileg a Róma környéki települések «körbejárását» jelentette, és az első ismert ambitus-per (i. e. 358) ugyancsak a vidéken történt megvesztegetések miatt indult meg.[55] Ilyen szempontból a vidék jelentősége nem sokat csökkent a Sulla utáni évtizedekben sem.[56] Amikor Cinnának Rómából menekülnie kellett (i. e. 88), a vidéki szavazókat izgatta fel saját érdekében.[57] Cicerónak öccse is felhívta a figyelmét a vidéki szavazók, a «homines municipales ac rusticani» megnyerésének fontosságára (Comm. pet. 31 §). Maga Cicero is tudja azonban, hogy «... videtur in suffragiis multum posse Gallia» (Ad Att. 1, 1 2), s ezért a számára fontos praetor-választás előtt egy fiktív *legatio libera* lehetőségét használta fel Gallia Cisalpina római polgárok lakta településeinek meglátogatására (uo.). Mégis nehezményezte azt, hogy a 63. évi consulválasztásokon vetélytársa ugyanilyen fiktív kiküldetés felhasználásával «fontosabbnak tartotta a vidéki fogadósok végiglátogatását, mintsem hogy a városban maradjon és Róma népét kérlelje, ti. szavazatokért» (Comm. pet. 8 §). Hogy ezek a «látogatások» nem lehettek sikeresek megfelelő anyagiak nélkül, nemcsak önmagában valószínű, de forrásaink is bizonyítják. A késő-köztársasági útépítések pl. részben politikai célokat is szolgáltak: az országutak mentén épült települések felé irányuló propagandát.[58] A várható politikai siker egy-egy település patronusának jogi és egyéb pártfogási lehetőségét fokozta; de nem maradtak el a közvetlen adományok sem. Plancius választási sikerét Iuventius Laterensisszel szemben főként egyes vidéki tribusok masszív fellépésének köszönhette (Pro Planc. 19 § skk.), és Cicero nem hallgatja el azt sem, hogy ebben milyen szerepe volt a jelölt és pártfogói sok-

[53a] Cicero: Pro Mur. 67, 71 §: ... *si mercede (corrupti) obviam candidatis issent, si conducti sectarentur, si gladiatoribus locus tributim et item prandia si vulgo essent data ... contra legem Calpurniam factum videri.* A szöveg világosan mutatja a korrupció gyakorlatát: pénzt csak az állandó (szinte hivatásos) «kísérők» kapnak, a tribusok «közönséges» tagjai csak ingyen helyet a gladiatori játékokra és legfeljebb még reggelit.

[54] Cicero: Pro Mur. 75, Val. Max. 7, 5, 1.

[55] A lex Poetelia de ambitu alapján, vö. Liv. 7, 15,12: *ea rogatione novorum maxime hominum ambitionem, qui nundinas et conciliabula obire soliti erant, compressam credebant.* Vö. *Rotondi:* i. m. 221.

[56] *Gelzer:* Kl. Schr. 1, 108 l.

[57] App. BC 1, 65/299.

[58] C. Antoniusnak (cos. i. e. 63) népszerűségéhez hozzájárultak a via Flaminia kiépítésében való érdemei (Ad Att. 1, 1, 2,), Caesaréhoz a via Appia körüli munkálatok (*Gelzer:* i. m. 114 l.).

oldalú *liberalitas*-ának (uo. 22 §). A római plebs pénzéhsége semmiesetre sem múlta tehát felül a vidéki városok derék földbirtokosainak és földműveseinek anyagi előnyök iránti fogékonyságát.

c) A plebs urbana körén belül is aránytalanul oszlottak meg — a politikai szolgálatok tételének lehetőségét és súlyát mérlegelve — az anyagi ellenszolgáltatások. Az «egyszerű» proletariátusnál nagyobb és rendszeresebb juttatásokat kaptak az állandó clientelák tagjai — azok, akiket a szó szorosabb értelmében a politikai «lumpenproletár» fogalmába sorolhatunk. Cicero idejére ezeknek a valóságos ranglétrája is kialakult. A legáltalánosabb és ezért anyagilag is legkevésbé megfizetett feladat a minden hajnalban «köszöntésre» gyülekező salutatoroké, «qui magis vulgares sunt"[59]; ezek a plebs körében meglehetősen számosan lehettek, hiszen minden előkelő ember számára magától értetődő, hogy már kora reggel hallgassa palotája körül «a cliensek zajgását» (fremitum clientium). A salutatorok egyszer kialakult ragaszkodása patronusukhoz közvetlen anyagi érdektől függetlenül is állandó személyes kapcsolattá fejlődhetett. Cicero örömmel állapítja meg azt a nyilván nem magától értetődő jelenséget, hogy salutatorai Caesar dictaturája alatt is ugyanúgy — bár a korábbinál «szomorúbban» — köszöntik reggelenként, mint egykor, politikai hatalma idején (Ad fam. 7, 28,2; 9,20,3). Még szorosabban — és anyagilag is jobban dotáltan — csatlakoznak patronusaikhoz a *deductor*ok, akik választások és politikai kampányok idején alkotnak állandó kíséretet, és az *adsectator*ok, akik az alkalomtól nem is függően mindig ott találhatók uruk oldalán és asztalánál. Úgy tűnik, hogy ezek az adsectatorok alkották a köztársaság vége felé már általánosan elterjedt fegyveres magántestőrségek magvát is, — bár a fegyveres testőrök sorában nagy számmal találunk nem-szabad elemeket: libertusokat, rabszolgákat és pénzen vásárolt gladiatorokat, az egykori hadvezérek esetében pedig a kiszolgált katonák egy részét is. A felfegyverzett adsectatorok száma a politikusok súlyától, anyagi helyzetétől és esetleg veszélyeztetettségétől függően néhány száztól több ezerig emelkedhetett. Tény azonban, hogy éppen a köztársaság utolsó, anarchikus éveiben, amikor minden vezető politikus veszélyeztetettnek látta saját életét, és ezért erős és megbízható fegyveres kíséretre volt szüksége — a «proletariusok» aránya észrevehetően csökkent egyfelől a nem-szabad és félszabad elemekkel és katonákkal, másfelől pedig a nem pénzért, hanem önként vállalkozó előkelő barátokkal, akár lovagrendűekkel szemben is.[60] Ez megint arra int, hogy az állandó kíséreten belül a városi proletarius elemek súlyát nem szabad túl-

[59] Comm. pet. 34 § sk.

[60] Példaként hivatkozhatunk Tib. Gracchusnak főként városi polgárokból álló, kb. 3—4000 főnyi testőrségére (Gell. 2, 13, 4, App. BC 1, 15/6, 25/107 sk., Orosius 5, 12, 9 sk.); Sulpicius Rufus lovagokból szervezte testőrségét (Plut. Marius 35, 2: 600 fő), Livius Drusus testőrei az itáliai municipiumokból kerültek ki (Florus 2, 5, 1, cf. Seneca: De brev. vitae 6,1), Sulla már rabszolgákból toborozta «corneliusait», Cinna is felszabadított rabszolgákat használt e célra (App. 1, 64/287, 65/293), Milo veterán katonákkal és rabszolgákkal vette magát körül, Clodius testőrsége zömmel rabszolgákból állt, Caesar hispaniai zsoldosait csak közvetlenül halála előtt bocsátotta el (Cass. D. 44,7, 1), Dec. Brutus pedig gladiátorokkal, Antonius és Octavianus már kezdettől fogva Caesar veteránjaiból toborozták testőreiket (App. 3, 4/13 skk.; 12/40 skk; 28/109 skk.). Szemmel látható az a fejlődési tendencia, hogy kezdetben a politikai hívekből álló római polgárok adják a testőrséget, később ezt a feladatot hivatásos, de nem-polgárjogú személyek látják el (rabszolgák, felszabadítottak vagy idegenek), végül a hivatásos hadsereg tagjai lettek egyben testőrök — s ez vezet át a *cohortes praetoriae* megalakulásáig.

becsülnünk; az egész proletariátushoz képest mindenesetre kisebbségben voltak azok, akik számára a salutatio vagy éppen állandó kísérés díja (élelemben és pénzben) teljes munkátlan — bár nem éppen veszélytelen — megélhetést biztosított volna.

Ezt alátámasztja az a tény is, hogy a legbefolyásosabb — azaz: legnagyobb állandó clientelájú — politikusok sem lehettek biztosak egy-egy választás kimenetelében, és meglepetések mindig akadtak. A plebs urbana nagyobb része tehát nem volt előre elkötelezve egy-egy választáson. Ezek befolyásolása — megnyerése vagy lepénzelése — minden évben újonnan felmerülő feladat volt. Qu. Cicero megfigyelése szerint «az utóbbi években» (per hos annos) vált csak általánossá az a jelenség, hogy egyes «törtetők» — homines ambitiosi — egész tribusuk választási célokra való beszervezésére vállalkozhatnak (Comm. pet. 18 §). Ezek lényegileg kortesek voltak, akik — nyilván megfelelő ellenszolgáltatásért — vállalták az állandó clientelába nem tartozó polgárok szavazatainak megszerzését. A hatvanas évek óta ezek az *ambitiosi, gratiosi*, a görög elnevezés szerint: *σπουδαρχιῶντες*[61] már ismert személyiségekké váltak. Egy-egy politikai szempontból döntőnek látszó időszakban minden politikus környezetében — vagy ellenfelei között — feltűnnek a *noti homines, duces multitudinum* (Sall. Cat. 50,1) vagy *noti operarum duces*, az alkalomszerűen szerzett hívek vezetőiként.[62] De nemcsak egyes személyekről van itt szó. Egy-egy *ambitiosus* körül többé-kevésbé állandó jellegű választási szervezőcsoport, *sodalitas, sodalicium, factio*,[63] görög elnevezéssel: *hetaireia* jött létre, amely közreműködését a választásokon már meglehetősen szervezett formában gyakorolta: a számbajöhető tribus-tagokat «összeírták» (conscribere) ill. «nyilvántartották» (discribere), a kiosztandó pénzeket *sequester*eknél helyezték letétbe, s a választási siker után gondoskodtak a pénzek szétosztásáról is: ez a *divisores* feladata.[64] A divisorok tevékenységének betiltására első ízben Cicero consulsága alatt, i. e. 63-ban került sor a lex Tullia de ambitu alapján.[65] Ebben az évben — Qu. Cicero tanúsága alapján — Rómában *négy* sodalitas működött ismert személyiségek — köztük az egyik éppen C. Cornelius tr. pl. — vezetése alatt (Comm. pet. 19 §). Ezek a választási sodalitasok nyilván azonosak azokkal az éppen ezekben az években szerveződött új (és egyben új típusú !) collegiumokkal, amelyeket a római köztudat és jogalkotás is élesen megkülönböztetett a hagyományos és «törvényes» régi kézműves-collegiumoktól. Betiltásukra ismételten is sor került: i. e. 66-ban és 64-ben, majd Clodius által történt helyreállításuk után Caesar és Augustus részéről is.[66] A társadalmi-gazdasági bázis és politikai funkció szempontjából mindenképpen meg kell tehát különböztetnünk a kézműveseket tömörítő *collegia opificum*tól a választási célokat szolgáló *collegia sodalicia*-t.[67] Az utóbbiak megjelenése és jelentős politikai szerepe önmagában természetesen még nem bizonyítja, hogy a sodalitas-ok tagjai mind felbérelt emberek lettek volna, akik pénzért — és *csak* pénzért — bocsátották rendelkezésre szavazataikat bárkinek, aki megfizette őket, de kétségtelen,

[61] Cass. Dio 36, 39, 1; 55, 5,3 stb.
[62] *Chr. Meier:* PWRE Suppl. X. 603.
[63] Vö. Cicero: De leg. agr. 2, 21; Asc. in Milon. 31—32.
[64] *Hellegouarc'h:* i. m. 220. A divisorok általában gyanús személyeknek számítottak, a pénzekből mennél többet maguknak tartottak meg. Cicero: In Verr. 2, 3, 161 a divisorokat a tolvajokkal helyezi egy sorba.
[65] Cicero: Pro Mur. 3, 47, 67; Pro Sest. 133; Pro Planc. 83, cf. Asc. p. 83.
[66] *De Robertis:* Fenomeno associativo. Napoli 1955, 42 skk.
[67] A különbségre nézve vö. *Hellegouarc'h:* 110 l. 3. j.

hogy főként ezeknek tagjai körében kell keresnünk a mindenre kapható «lumpen» elemeket is. Annyi azonban szintén kiviláglik ezekből az adatokból, hogy a plebsnek csak egyes (számszerűleg pontosan fel nem mérhető) csoportjai tartoztak akár az állandóan lekötött *clientela*-típusú csoportosulásokhoz (salutatores, deductores, adsectatores, homines armati stb.), akár a hol ide, hol oda csatlakozó választási *sodalitas*okhoz. Az is nyilvánvaló, hogy a megélhetésben számottevő «választási» mellékjövedelmet csak az első, állandó jellegű csoportosulásban való részvétel jelentett; az alkalmilag szétosztott összegekből pedig a *duces operarum* és legfeljebb a sodalitasok tagjai részesültek — az általuk «beszervezett» választóknak csak morzsák (vagy azok sem) juthattak. Az, hogy forrásaink — mint már láttuk — a városi tömegeken belüli politikai viták esetében megkülönböztetni igyekeznek az *operae*, a *homines conducti*, a *misthótoi*, az *andres dedórokékotes* csoportjait azoktól, akik «romlatlan»-nak, «tisztalelkű»-nek minősülnek — ugyancsak annak jele, hogy ezek a megjelölések csak a *plebs urbana* egy részére — éspedig a *clientela*-csoportok és *sodalitas*-ok tagjaira érvényesek. A plebs urbana nagyobb része a maga mindennapi szükségleteit semmiképpen sem az alkalmi congiariumok révén fedezte.

4. A plebs urbana gazdasági, társadalmi és politikai tagozódását az eddigiek után a közkeletű elképzelésektől eltérően kell rekonstruálnunk. Nem fogadható el az a régebbi általánosító nézet, amely a köztársaság végétől kezdve az egész városi plebejus réteget egyetlen, egységesen dologtalan, az arisztokrácia odadobott morzsáin élősködő és ezért gátlástalanul kiszolgáló tömegnek képzelte el. De nem kielégítő egy olyan rekonstrukció sem, amely a plebset olyan — már differenciáltabb — társadalmi csoportosulásnak tekinti, amelyen belül megkülönböztethető egy «felső» réteg: rétorok, orvosok, az artes liberales képviselői;[68] egy «középső» réteg: önálló kézművesek (opifices), kiskereskedők (tabernarii), kocsmárosok (copones) stb.; végül egy «alsó» réteg: az infimi, humilimi, tenuiores csoportja, a napszámosok, szabad bérmunkások (mercennarii), alkalmi munkások, málhahordók, vízhordók (aquarii), stb. és ez utóbbiakat azonosítanánk azzal a «lumpenproletáriatussal», amely anyagilag maximálisan volt rászorulva az előkelők vagy az állam adományaira, s őket ennek fejében politikailag is támogatta szavazatainak eladásával.

Amit az adományok és juttatások hierarchiájáról megtudtunk, ennél bonyolultabb képletre utal: éspedig olyanra, amelyben a városi tömegek gazdaságilag «legalsó» rétege nem azonos az arisztokrácia egyes tagjait kiszolgáló politikai lumpenproletariátussal. Nem azok kapták (szolgálatuk fejében) a nagyobb és állandóbb juttatásokat, akik legszegényebbek voltak, hanem azok, akik objektíve a legnagyobb hasznára lehettek az arisztokrácia egyes tagjainak: a clientelák tagjai, a salutatoroktól le egészen a homines armati bandáiig, a hivatásos és félig hivatásos kortesek, a noti duces operarum, divisores stb.; és tágabb értelemben (de már csak ingyen reggeliért, cirkuszi belépőjegyekért és filléres összegekért) az operae, homines conducti csoportjai. Igaz, hogy ilyen piszkos és a megbízók által is megvetett feladatokra leginkább a plebs alsó rétegéből akadtak vállalkozók: de ezeket globálisan mégsem lehet azonosítani a plebs alsó rétegével. A választások kimenetele szempontjából pedig éppen a legszegényebbek — a négy városi tribus tagjai — voltak egyben a legérdektelenebbek is.[69]

[68] A plebs urbana e «felső» rétegének jogi és társadalmi helyzetéhez vö. I. *Calabi Limentani:* Studi sulla società Romana. Il lavoro artistico, Milano 1958.

[69] *L. Ross Taylor:* RVA 67 skk.

Mindez megmagyarázza azt a meglepőnek tűnő jelenséget is, hogy a congiariumoknak és egyéb juttatásoknak sokkal kisebb hatásuk volt a választások kimenetelére, mint ahogy az a modern ábrázolások alapján tűnnék. A városi plebejus elemeknek megvolt a maguk kialakult véleménye az egyes politikai személyekről, a *popularis existimatio*, s azok a politikusok, akik ezt meg tudták szerezni, nagyobb mértékben köszönhették politikai tevékenységüknek, mint pusztán adományaiknak. Amikor Qu. Cicero a 63. évi consulválasztások előtt írt és már többször idézett elmefuttatásában bátyja esélyeit a legkülönbözőbb szempontok számbavételével taglalja, a plebs urbana körében meglevő lehetőségeit kizárólag politikai tényezők alapján mérlegeli: «Iam *urbanam illam multitudinem* et eorum studia qui contiones tenent adeptus es in Pompeio ornando, Manilii causā recipiendā, Cornelio defendendo . . . » (Comm. pet. 51 §). Az *urbana multitudo* hangadói ezek szerint azért lesznek feltehetőleg Cicero mellett, mert Pompeiust támogatta (aki akkor a senatus ellenfelének számított),[70] és kiállt a libertusoknak jobb szavazási lehetőséget szerző C. Manilius, valamint a megvesztegetés elleni szigorú törvény szerzője, L. Cornelius néptribunusok mellett. Megvan az ugyanilyen meggyőző ellenpéldánk is. Annius Milo, a köztársaság utolsó évtizedeinek egyik legsötétebb figurája, hirhedt volt sokoldalú megvesztegetési tevékenységéről. Amikor Cicero felmérni igyekszik, minden negatív körülmény ellenére is Milo politikai kilátásait, ennek lehető tényezői között felsorolja « . . . vulgi ac multitudinis propter magnificentiam munerum liberalitatemque naturae . . . studium . . . »).[71] Cicero maga is bízott abban, hogy védencét megmenti a «. . . iuventutis et gratiosorum in suffragiis studia . . . » (Ad fam. 2, 6, 3). Milo — legközelebbi politikai szövetségeseivel együtt — nemcsak «nyíltan űzött mértéktelen megvesztegetéseiben» (largitione palam profusa) bízott, hanem állandó, fegyveres kíséretében is (factiones armatorum).[72] Az általa rendezett játékok 300 000 sestertiust — tehát roppant összeget — emésztettek fel (Ad Qu. fr. 3, 7 (9), 2). Mindez együttvéve sem volt elégséges ahhoz, hogy Milo valamennyire is népszerűvé tudjon válni. Még fizetett testőrei is inkább galliai meg picenumi kiszolgált katonákból (Ad Qu. fr. 2, 3, 4) meg rabszolgákból álltak, mint római, vállalkozó kedvű polgárokból. Clodius megölése után pedig — ez valamennyi egykorú forrásból egyértelműen kiderül[73] — az egész közhangulat egyértelműen fordult ellene, holott éppen ekkorra időzítette a legnagyobb összegű largitiókat. Az éppen ő általa űzött vesztegetéseknek pedig csak az volt az eredménye, hogy Pompeius a közhangulat nyomása alatt (vagy ennek csak ürügyén, de mindenképpen erre hivatkozva) minden addiginál szigorúbb és visszamenőleges hatályú megvesztegetés-ellenes törvényt tudott elfogadtatni.[74] Az *urbana multitudo* közhangulata ebben az esetben egyértelműen fordult szembe a választási megvesztegetések gyakorlatával.[75] A különböző largitiók

[70] Erre rámutat *Chr. Meier:* i. m. 190 skk.

[71] Ad fam. 2, 6,3, vö. Asc. in Mil. 31.

[72] Ad Qu. fr. 3, 6 (8), 6; Ad fam. 2, 6, 3.

[73] Vö. főként Asc. in Mil. 32 skk., App. BC 2, 21/77; Cass. D. 40, 49—50 fej., Cicero: Pro Mil. 12, 33, 61, 86, 90 §§, — összefoglalóan *Drumann-Groebe:* 1, 34 és 2, 296 skk.

[74] Cicero: Ad Att. 10, 4, 8 és 13, 49, 1 utal erre, vö. *Rotondi:* i. m. 410 l.

[75] Egyetlen esetről tudunk, amikor a *plebs urbana* szervezetten lépett fel egy ambitus-vád alatt álló személy érdekében: ez M. Aemilius Scaurus (App. BC 2, 24/91 skk.), akinek általános népszerűsége teszi ezt érthetővé, vö. Asc. in Scaur. 20.

propagandisztikus eredményének elmaradásáról más esetekben is értesülünk. Brutus i. e. 44 július havában rendezett játékainak, a *ludi Apollinares*nek pompáját a városi tömeg megtapsolta — de Cicero sajnálkozva állapítja meg, hogy ettől még nem lettek Brutus híveivé.[76] Cato viszont, aki közismert volt puritánságáról és az ajándékosztástól való tartózkodásáról, és pályájának egyes szakaszaiban közel is állt a *populares*hez,[77] éppen ezzel a jellemvonással öregbítette tekintélyét, még a plebs urbana körében is.[78] Igaz, hogy Caesar viszont közismert költekező volt[79], s ajándékosztásai növelték is népszerűségét — de ezekkel legalábbis azonos jelentőségű pályája kezdeti szakaszán a plebs urbana politikai törekvéseivel való tényleges vagy látszólagos azonosulása.[80] Annyi mindenképpen megállapítható, hogy a plebs urbana körében gyakorolt valóságos befolyás nem közvetlen függvénye az *ambitus*nak és a *largitió*knak. Olyan politikusoknak, mint Pompeius, Cato, de még a hírhedt Clodius is, időleges vagy tartós tömegbefolyása független volt adományozásaiktól — viszont az ambitus olyan kipróbált szakértői, mint Milo, Plautius Hypsaeus, Q. Metellus Scipio — semmilyen jelentős tömegbázissal nem rendelkeztek.

A megvesztegetések különböző formái nemcsak hatástalanabbak voltak annál, aminek az adományozók szánták, hanem a plebs urbana egyes csoportjai előtt népszerűtlenek is; másfelől az ambitus elleni törvényhozás, ill. a meglevő törvények szigorítására vagy legalábbis komolyan vételére irányuló törekvés népszerű jelszó volt a városi tömegek szemében is. Jellemző e tekintetben az i. e. 67. évi *rogatio Cornelia* sorsa. C. Cornelius, a közelebbről nem ismert néptribunus több más, a senatus befolyását és ezen belül főként a principesek önkényét korlátozni hivatott javaslattal együtt[81] egy rendkívül szigorú ambitus-ellenes törvényt is benyújtott. Javaslatát a városban heves népmozgalom kísérte, érdekében a vezetése alatt álló *sodalitas* hivatásos, de nem «megfizetett» propagandistái, a σπουδαρχιῶντες is mozgósították a közvéleményt.[82] Ez a javaslata mindenesetre oly népszerű volt, hogy bár a senatus többsége és személy szerint Calpurnius Piso consul is ellenezte — mégis egy

[76] Ad Att. 15, 18, 2.

[77] PWRE Suppl. X. 579, vö. Cicero: Ad Att. 4, 15, 7—8; vö. Cicero jellemzését L. Cassius Longinusról is: *homo non liberalitate, ut alii, sed ipsa tristitia et severitate popularis* (Brutus 97 §).

[78] Hasonlóképpen nem mutatható ki Pompeius politikai pályafutásában sem a megvesztegetések közvetlen szerepe — igaz, hogy látványos katonai sikerei és azok sokoldalúan kedvező hatása a *plebs urbana* anyagi helyzetére érthetővé teszi népszerűségét. De még Crassus, a legnagyobb politikus-költekezők egyike is inkább katonai eredményeknek (Spartacus leverése!) és politikai tényezőknek (a Sulla-párttal való szembenállás, ill. később triumvir-társainak támogatása) köszönhette sikereit.

[79] Ad fam. 8, 4, 2: *Caesar solet infimorum hominum amicitiam sibi qualibet impensa adiungere;* egyéb adatokat vö. *Gelzer;* i. h. 120 skk.

[80] Cass. D. 37, 37, 2.

[81] G. Cornelius rogatiói kivétel nélkül a senatus, és azon belül főként a legszűkebb vezető réteg ellen irányultak: csak a népgyűlés adhat felmentést egyes személyeknek a törvények hatálya alól (ehhez vö. *L. Ross Taylor:* Party politics ... 206 l. 59 j.); a praetorok legyenek kötelesek ragaszkodni az általuk kiadott *edictum perpetuum*-okhoz; idegen államok részére kölcsönök nem folyósíthatók; végül az ambitus-törvény szigorítása. Vö. mindehhez *Broughton:* MRR 2, 144, Asc. in Corn. 57 sk. Javaslatai közül csak a praetorokra vonatkozót fogadták el, a többi vagy intercessio, vagy a senatus ellenállása által hiúsult meg (vö. Cass. D. 36, 39 fej. és Asc. 57 skk., 71 skk.).

[82] Cass. D. 36, 39, 1.

kompromisszumos megoldásban kellett megállapodniuk.[83] Amikor néptribunságának lejárta után az optimaták egy szélsőséges csoportja Corneliust *de maiestate* címén vád alá helyezte, és Cicero — nyilván már a közelgő consulválasztásra is gondolva — elvállalta a védelmét, ez a lépése hozzájárult népszerűségéhez, míg Cornelius vádlóit a tüntetők még halállal is fenyegették. Ugyanígy járt Valerius Messalla (cos. i. e. 53), akinek az ambitus-vád alóli felmentése ellen a tömeg «clamoribus maximis» tüntetett előbb a bíróság előtt, majd a színházban is. A dühöngő tömeg füttykoncertjéből — «strepitus, fremitus, clamor tonitruum, et rudentum sibilus» mondja erről Cicero — kijutott még Messalla idős védőjének, a nagytekintélyű Hortensiusnak is, « . . . qui intactus ab sibilo pervenerat ad senectutem» (vö. Ad fam. 8, 2, 1—2).[83a]

Míg az ambitus ellen küzdők általában népszerűségre számíthatnak (és küzdelmüknek ez nyilván egyik közvetlen célja) — a vele gyanúsíthatók különösen gyűlöltek a plebs urbana szemében. Az általános tapasztalat szerint egy politikai ellenfél lejáratásának legjobb eszköze, ha ambitusszal vádoljuk, vagy széles körű clientela-kapcsolatainak hírét költjük.[84] Senatusi körökben éppen ezért az ilyenfajta propaganda nem is fér össze a politikai illemmel.[85] A városi választóknak volt tehát egy olyan elég számottevő — a választások kimenetelét mindenesetre többé-kevésbé befolyásoló — rétege, amelynek körében egyenesen rossz benyomást keltett a sok költekezés és a cliensek gyűjtése. Jellemző a *plebs urbana* jelentős részének elvi, ambitus-ellenes állásfoglalására a megvesztegetési botrányairól hírhedt, i. e. 54. évi választások egy sajátos mozzanata: a néptribunátusra pályázó jelöltek, akik tisztségük jellegénél fogva leginkább voltak rászorulva éppen a «városi» szavazók jóindulatára, a választást megelőzően megállapodtak egymással minden largitio mellőzésében, s ennek biztosítékául fejenkint nagyobb összeget tettek le a döntőbírónak felkért Catónál, azzal a feltétellel, hogy az esetleg megvesztegetést elkövető jelölt a letéti összeget veszítse el.[86] Egy esetben, az i. e. 50. évi augur-választásokkal kapcsolatban, amelyek a szembenálló jelöltek, M. Antonius és Domitius Marcellus személye miatt voltak elvi jelentőségűek, maga Cicero emeli ki, hogy ezekben a választásokban nem a személyi kapcsolatok és lekötelezettségek, hanem kizárólag a politikai szempontok érvényesültek.[87]

[83] Cass. D. 36, 39, 2, Asc. in Corn. 52 sk. szerint az ambitus-törvény mellett tüntettek a *noti operarum duces*, míg a senatus legbefolyásosabb tagjai ellene voltak: «*indigne eam Corneli rogationem tulerant potentissimi quique ex senatu, quorum gratia magnopere minuebatur*», ti. az ajándékozások tilalma által. Cicero maga is alkalmilag (persze, magánlevélben) a senatus urait vádolja azzal, hogy az ambitus-törvényeket semmibe veszik: «*trisareopagitas ambitum, comitia . . . totam denique rem p. flocci non facere . . .*» (Ad Att. 4, 15, 4).

[83a] Nem lehetetlen persze, hogy a Messalla ambitus-vádja miatti tüntetés ellenfeleinek műve volt, vö. Cicero: Ad Att. 4, 15,7: *Messalla languet, non quo aut animus desit aut amici, sed coitio consulum et Pompeius absunt.* Ha tehát a tüntetést előre megrendezettnek tekinthetjük is — mégsem közömbös, milyen jelszóval lehetett a *plebs urbana* egyes csoportjait valaki ellen ingerelni.

[84] Auctor ad Her. 1, 5/8: *In invidiam trahemus, si vim . . . factionem, divitias . . . nobilitatem, clientelas . . . proferemus et his adiumentis magis quam veritati eos confidere aperiemus . . .*

[85] Cicero: Pro Mur. 24.

[86] Ad Att. 4, 15, 7—8: *comitia . . . si, ut putantur, gratuita fuerint, plus unus Cato poterit, quam omnes leges omnesque iudices.*

[87] Caelius tudósítása Ad fam. 8, 14,1, i. e. 50 sextilis elejéről: *Magna illa comitia fuerunt et plane ex partium sensu apparuerunt; perpauci necessitudinem secuti officium praestiterunt.*

Mindez nem jelentheti azt, mintha a különböző megvesztegetések nem befolyásolták volna nagymértékben egyes választások kimenetelét: ehhez túlságosan sok általános kortársi megállapítás szól az ambitus elharapódzásáról és túlságosan sok a konkrét vád a megválasztott magistratusok korábbi visszaéléseiről.[88] De mindennek elismerése mellett az eddigiekből kirajzolódik az a konkluzió is, hogy a plebs urbana gazdaságilag független részének megvolt a saját politikai koncepciója, amely különböző jellegű megnyilatkozásaiban szóhoz is jutott, s a választások kimenetelére sem volt közömbös. Ennek az önálló politikai programnak megismeréséhez hozzásegít egy további kérdésnek: a késő-köztársasági comitia jogkörével, tágabb értelemben a népgyűlések politikai jelentőségével kapcsolatos problémának kissé részletesebb elemzése.

5. A Sulla bukása utáni popularis irányzatú reformoknak — mint láttuk — egyik fő tendenciája: mindkét típusú comitia (centuriata és tributa) régi hatáskörének helyreállítása, ill. ezen a jogcímen a comitia politikai befolyásának növelése. A legkülönbözőbb összefüggésekben, hol általános követelményként, hol egyes konkrét — önmagukban gyakran jelentéktelen — kérdésekben[89] hangzik el az a jelszó, hogy «a népnek (azaz: a népgyűlésnek) vissza kell adni az őt megillető jogokat».[90] G. Cornelius is arra hivatkozott, «quod antiquo quoque iure erat cautum», amikor a senatust meg akarta fosztani az egyéni privilégiumok nyújtásának jogától.[91] Ez a javaslat, meg a hozzá hasonlóan felvetődő más követelések egy általánosabb — és éppen ekkor kibontakozó — elvnek, a népszuverenitás elvének konkrét alkalmazásai.[92]

A comitia politikai önállóságának növelésére irányuló «popularis» követeléssel szemben áll elméleti és gyakorlati síkon egyaránt a comitia határozathozatali képességének és önállóságának csökkentésére irányuló arisztokratikus törekvés.[93] Cicero szívesen hangoztatja, hogy azok a jogok, amelyeket a nép magának újabban követel — régen sohasem illették meg.[94] Különös jelentőséget tulajdonít még annak a külsőségnek is, hogy a római comitián a nép állva vesz részt (ez ugyanis elveszi kedvüket a hosszadalmas vitáktól),[95] és a görög demokrácia hanyatlásának egyik okát éppen abban a szokásban fedezi fel, hogy az athéniek a padsorokban ülve gyűléseztek — innen a sok terméketlen vita![96] Helyteleníti a titkos szavazást is — de ha ez már elkerülhetetlen,

[88] Az ambitus-vádakra lásd: *Benklijev:* i. m. 57 j.; *L. R. Taylor:* Party politics . . . 67 skk.: *Chr. Meier:* i. m. 194 skk. A fontosabb ambitus-ellenes akciók Livius Drusus (i. e. 9.), Sulla (i. e. 81?, vö. *Rotondi:* 361 l.), G. Cornelius (i. e. 67), Calpurnius Piso (i. e. 66), Cicero (i. e. 63), M. Aufidius (i. e. 61, vö. Cicero Ad Att. 1, 16, 12 sk.), Crassus (i. e. 55?) és Pompeius (i. e. 52) nevéhez fűződnek.

[89] Vö. pl. a *pontifex maximus* választásának reformját i.e. 63-ban, Cass. D. 37, 37, 1.

[90] Sall. Ep. ad Caes. 2, 3, 2; Cat. 20, 7; Iug. 31, 9,11; Hist. 1, frg. 55,3 (Or. Lepidi); frg. 98, 1 (Or. Macri); Asc. in Corn. 58; Cass. D. 36, 39 fej. Mindehhez vö. *L. R. Taylor:* TAPhA 73, 1942, 2 skk.; *Ch. Wirszubski:* Libertas 48 skk.; *Chr. Meier:* PWRE Suppl. X. 598 sk., korábbi irodalommal.

[91] Asc. in Corn. 58.

[92] Ennek az elvnek érvényesülésére vonatkozólag vö. *S. L. Utčenko:* Кризис и падение 83—106 l.

[93] *Utčenko:* uo. 107—121 l.

[94] Cicero: De re publ. 2,56: «*pauca per populum . . .*»; De legg. 3, 8.

[95] Pro Flacco 15 §; ennek az eljárásnak elvi jelentőségéhez vö. *E. Meyer* in: Das Staatsdenken der Römer, Darmstadt 1966, 81 skk; *L. R. Taylor:* RVA 31 l.; *Lübtow*, i. m. 250 l.

[96] Pro Flacco 16: *Graecorum autem totae res publicae sedentis contionis temeritate administrantur . . . (Graecia) hoc uno malo concidit, libertate immoderata ac licentia contionum.*

mert az ő korában már meggyökeresedett jogszokás, — a «titkos» szavazásnak legalább valamilyen ellenőrzését tartaná kívánatosnak.[97] Ez oly formában valósult meg, hogy a tribusokon belül az egyes szavazók a tribus valamely kijelölt «tekintélyesebb» tagjának voltak kötelesek megmutatni szavazótábláikat — amivel az elméletileg meglevő «titkosság» meg is szűnt.[98] Ugyanilyen irányban hatott a közjogilag már régen eltörölt előzetes *auctoritas senatus*-nak (ill. *auctoritas patrum*-nak) követelményként való fenntartása, mint a «helyesen értelmezett» demokrácia egyik zálogáé.[99] Mindezen túlmenően is különböző manipulációs lehetőségek álltak rendelkezésre, és kerültek, úgy tűnik, egyre gyakrabban alkalmazásra a népgyűlések kimenetelének ellenőrzésére vagy kedvezőtlen kimenetelűnek vélt gyűlések tartásának megakadályozására: az «égi jelek» megfigyelése ekkor már eléggé egyértelműen politikai módszerré vált a népgyűlések féken tartására.[100] Mindez önmagában is annak a jele, hogy a zömében ekkor már a *plebs urbana* által látogatott comitia nem az az engedelmes eszköz az arisztokrácia kezében, mint ahogy azt a plebs «lumpen» jellege indokolná.

Legszembetűnőbb jelenség e tekintetben a kellemetlen hangulatúnak ígérkező *comitia* megtartásának megakadályozása részben a *iustitium* kihirdetése, részben a *dies comitiales* meghirdetésének önkényes elmulasztása, részben általános és előzetes consuli vagy tribunusi intercessio bejelentése, részben pedig a *prodigium*okkal való visszaélés útján.[101] Cicero mindig örömmel regisztrálja, valahányszor a *boni homines* kívánságának megfelelően sikerül — akár hosszú időre is — megakadályozni a népgyűlések tartását. Ehhez minden ok, ürügy és módszer elég jó.[102] Elbeszélő forrásaink is éppen elég példáját közlik a népgyűlések ilyen vagy olyan módon történt erőszakos akadályozásának, vagy esetleg jellegük utolsó pillanatban történő önkényes megváltoztatásának.[103] E jelenségek láttán nemcsak érthető, de szükséges, ésszerű és demokratikus intézkedésnek kell tartanunk Clodius ismert törvényét arról, hogy kedvezőtlen előjelek jogcímén ne lehessen népgyűlés megtartását megakadályozni.[104] Ez a javaslat a plebs urbana azon rétegeinek törekvéseit szolgálta, amelyek a comitia tekintélyének fokozásával az arisztokráciától független politika folytatását szorgalmazták.

6. A comitia hatáskörének jogi és manipulációs módszerekkel való csökkentését ellensúlyozták a politikai megnyilvánulásnak más, félig-legális mód-

[97] De legg. 3, 10: *Creatio magistratuum . . . cum suffragiis consciscentur, ea optumatibus nota, plebi libera sunto;* vö. uo. 33 §.

[98] *L. R. Taylor:* RVA 39 skk.

[99] App.2, 138/574; 4, 92/385; Liv. 1, 17, 9; *E. Gabba:* Athenaeum 38 (1960) 212 skk.; *De Martino:* i. m. 3, 60 skk; *U. Laffi:* Athenaeum 45 (1967) 207 l. 94 j.

[100] App. BC 1, 30/133; a prodigiumok megfigyelését szabályozó lex Aelia et Fufia felhasználásához vö. *Rotondi:* 288 skk. Az *obnuntiatio* a köztársaság utolsó évtizedeiben az arisztokrácia-ellenes javaslatok megakadályozásának leggyakoribb módszere; vö. a 110 j. anyagán kívül P. Vatinius tr. pl. i.e. 59 nyilatkozatát: *Suis actionibus augurum responsa atque eius conlegi arrogantiam impedimento non futura* (Cicero: In Vat. 14 §) — és ezzel szemben Cicero magasztalásait a lex Aelia és lex Fufia hagyományőrző értékeiről (pl. In Vat. 23 §, In Pis. 9 §, De har. resp. 58 §, Ad Att. 2, 9, 1; Post red. in sen. 11 § stb.), vö. *L. R. Taylor:* JRS 52, 1962, 22 skk.

[101] App. BC 1, 55/244; 2, 11/37 sk.

[102] Ad fam. 1, 2,4 (i.e. 57); Ad Qu. fr. 2, 4a, 2 (i.e. 56); 2, 11, 3 (i.e. 54); 3, 3, 2 (i.e 54); Ad fam. 8, 11,1 (i.e. 50).

[103] *L. R. Taylor:* Party politics . . . 60 skk., vö. App. 3, 30/117.

[104] Források: *De Martino:* Storia . . . 3, 152, 103 j.; *Broughton:* i. m. 2, 196; *Utčenko:* Кризис и падение 75 l. 281 j.

szerei: a nem-formális népgyűlések (contiók)[105] és a színházakban, circusi játékokon való tüntetések.[106] Cicero is úgy látja (Pro Sestio 106 § skk.), hogy a római nép — ebben az összefüggésben értelemszerűen ismét csak a *plebs urbana* — számára a politikai megnyilatkozásnak *három* lehetősége van: a contiók, a comitia és az ünnepi játékokon való tüntetések. Mennél korlátozottabbak a *comitia* lehetőségei, annál gyakoribbakká válnak a contiók. Fontosabb politikai kérdések tárgyalásakor az államférfiak már szükségét érzik a *quirites* informálásának és meggyőzésének. Cicerónak legalább tíz, contiókon elhangzott beszédéről tudunk,[107] és Sallustius, Appianos, Cassius Dio is a különböző irányzatok képviselőivel több fontos, elvi állásfoglalást mondat el — hiteles vagy koholt hagyományok alapján — egy-egy contión.[108] Cicero fennmaradt contio-beszédei (így pl. a rogatio Servilia ellen tartott szónoklatai) a maguk kirívóan propagandisztikus hangvételével meggyőzően tanúsítják azt is, hogy a nép előtt annak politikai hangulatát nagyon is figyelembe kellett venni.[109] A contio-beszédek korántsem formális és protokolláris megnyilatkozások csupán, hanem a plebs urbana meggyőzésének és befolyásolásának fontos eszközei. Ennek jelentőségét emeli ki az is, hogy a szónokok ezeknek a rendszerint alkalmi jellegű beszédeknek közzétételét is indokoltnak tartották.[110]

A plebs politikai kérdések iránti érdeklődését igazolja a contióknak általában rendkívül izgatott, szenvedélyes hangulata. Az i. e. 57. évben, különböző pártállású politikusok részéről tartott contio-beszédeket Cicero így jellemzi: «Contiones *turbulentae* Metelli, *temerariae* Appii, *furiosissimae* Publii» (Ad Att. 4, 3, 4). Egyébként is gyakoriak a contiók jellemzésére az efféle jelzők: acerba, concitata, improba, insanissima, molesta, pestifera, scelerata, seditiosa, tumultuosa stb.[111] A viharos évtizedek contiói nem merültek tehát ki a vezető politikusok megnyilatkozásainak csendes meghallgatásában. A tömegből gyakoriak voltak a helyeslő vagy helytelenítő közbekiáltások,[112] udvariatlan kérdések, bántó ellenvetések. Ezek alkalmilag előre szervezett szavalókórusok részéről hangzottak el. Egy Clodius által tartott contión ellenfelei az ő és nővére erkölcseit kipellengérező obszcén gúnyverseket adtak elő, mire a szónok Pompeius-ellenes jelszavakat kiáltatott a híveiből alakult kórussal.[113] Nem maradhattak el a tettlegességek különböző formái sem. A népszerűtlen szónokot kifütyülik (ad fam. 8, 2, 1), leköpdösik, bántalmazzák, erőszakkal elhurcolják. Amikor Cato egy contión Pompeiust «magán-diktátor»-nak (dictator privatus)

[105] *Mommsen:* Röm. Staatsrecht 1, 197 skk.; *L. R. Taylor:* RVA 16 skk.

[106] *Friedländer:* Sittengeschichte[8], 298—305; *F. F. Abbott:* The Theatre as a Factor in Roman Politics, TAPhA 1907, 49 skk.; *W. W. Heaton:* Mob Violence in the Late Roman Republic, Urbana 1939; *K. Scott:* The political Propaganda of 44—30 BC, Mem. Am. Ac. Rome 1933, 47 skk.; *L. Polverini:* Aevum 39, 1965, 14 skk.; *Utčenko:* i. m. 151 skk.

[107] Consulsága letételekor (nem maradt fenn, vö. Ad fam. 5, 2,7), In Cat. 2 és 3, Phil. 4 és 6, De imp. Gn. Pomp., De leg. agr. 2 és 3 Grat. actio ad Quir., vö. még Plut.: Cicero 13, 4.

[108] Sall. Iug. 31 és 85, Hist. frg. 1, 55; 2, 47 és 98.

[109] *E. J. Jonkers:* Social and economic Commentary on Cicero's De lege agraria orationes tres, Leiden 1963, 39 skk. ad 1, 16 §, stb.

[110] Thes. L. L. s. v. contio, 4, 733, vö. pl. Cicero: De harusp. resp. 51 *(«legant eius contionem, de qua loquor»)*; Ad fam. 11, 13, 3: *(Antonii) contio est mihi allata;* Ad Att. 7, 8, 5: *Habebamus in manibus Antonii concionem habitam X. Kal. Januar.*, etc.

[111] Összeállítva: ThLL s. v. contio.

[112] *Cicero* Att. 7, 18, 1 és 19,1 a *«contionis voluntas»* után érdeklődik.

[113] Ad Qu. fr. 2, 3,2 *(versus obscenissimi in Clodium et Clodiam)*; uo. a Pompeius elleni szavalókórus.

nevezte — kicsiny híján agyonverték (Ad Qu. fr. 1, 2, 15; Ad Att. 3, 7, 3). Érthető, ha a nép ilyen spontán (vagy előre megszervezett) érzelemnyilvánulásai a vezető politikusok számára nem voltak kívánatosak. Cicero főként azért irigyli Rómától távol helytartóskodó öccsét, mert ott a provinciában kevesebb a nyugtalanító tényező: «nulla conquestio, nullus senatus, nulla contio . . .» (Ad Qu. fr. 1, 1, 22), míg Rómában ezzel szemben — éppen a contiók miatt — «határtalan az emberek arroganciája» (uo. 22, 25, 34 §).

Ennek ellenére — vagy éppen ezért! — feszült helyzetben a contiók mindennaposakká váltak. A Sulla alkotmánya ellen megindult politikai harc naponkénti contiók formájában folyt. L. Quinctus (tr. pl. i. e. 74) Sulla-ellenes propagandájának legfőbb formája a *contiones cotidianae seditiose ac populariter concitatae* (Cicero: Pro Cluent. 93), s a népgyűlések már akkor tüntetésekké duzzadtak (uo.: «ad iudicium non modo de contione sed etiam cum ipsa contione veniebat»). Cicero i. e. 57-ben írt egyik levelében külön említésre méltónak ítéli, hogy «már két napja nem volt contio» (Ad Att. 4, 3, 4). Clodius hatalmának csúcspontján szinte naponta tartott viharosnál viharosabb gyűléseket (Ad fam. 13, 6, 1), és ezektől a törvény és jogszokás ellenére akkor sem kellett lemondania, amikor tribunátusának lejártával magánemberré lett.[114] A contiókon való gyakori és szenvedélyes részvétel alapján nevezheti Cicero a városi plebejus tömegeket általánosítva «contionarius ille populus»-nak (Ad Qu. fr. 2, 3, 4), és feltehetőleg ugyanerre utalnak az olyanfajta megjelölések is, mint «subrostrani» vagy «columnarii».[115] Mindez azt is indokolja, hogy a contióknak általában erős látogatottságát tételezzük fel, és e tekintetben is szembeállítsuk őket a comitia egyes típusainak, leginkább a törvényhozó jellegű gyűléseknek feltűnően gyér látogatottságával. Cicero, nyilván túlozva, gyakori jelenségnek tekinti, hogy egy-egy fontos törvény tárgyalásán tribusonként alig 5 polgár jelenik meg, és ezek egy részét is idegen tribustól kérték kölcsön.[116] A köztársaság utolsó évtizedeinek contiói tehát két oldalról is jelentős politikai tényezőkké váltak. A vezető politikusok ezeken indokolják döntéseiket, és emelnek ellenfeleikkel szemben vádakat. De a tömeg maga is megszólal bennük egyre hangosabban és egyre anarchikusabb formában — és ezzel bizonyos fokig maga is befolyásolhatja a politikai döntéseket. Tudott dolog például, hogy Pompeius a Clodius megölése utáni gyakori és tömeges contiók viharos hangulatának hatása alatt fordult egyértelműen szembe Milo pártjával, szorgalmazta a gyilkosság megbüntetését és a politikai vesztegetések drasztikus megszüntetését.[117]

7. A contiókon résztvevő tömeg már nemcsak római polgárokból állt, mint a comitia, ahol ezt szigorúan ellenőrizték, hanem peregrinusok, libertusok, sőt rabszolgák is nagy számban vettek rajtuk részt. A Rómában egyre nagyobb számban jelenlevő peregrinusoknak[118] a contiókon való részvétel az egyetlen,

[114] Ad Qu. fr. 1, 4,3: *(Clodius) qui etiam privatus eadem manu poterit contiones concitare.* A *manus* (= szervezett csoport) nem a contio tagságát adja, hanem propagandistaként szerepel itt.

[115] Ad fam. 8, 1,4 — szokásos értelmezése «ődöngők», de figyelembe veendő, hogy contiókat szoktak a rostra alatt is tartani, vö. *L. R. Taylor:* RVA . . . 1. Columnarii: Ad fam. 8, 9,5.

[116] Pro Sest. 109 §.

[117] Asc. in Mil. 40 rámutat a tüntetések szervezett voltára is; egy tüntetést pl. már előző nap elhatároznak, vö. még Cass. D. 40, 49,3: *οὕτω τε οὐχ' ὁρμῇ τινί οἷα ποῦ τοὺς ὄχλους ἐξαπίναια καταλαμβάνει, ἀλλὰ ἐκ προαιρέσεως αὐτὸ ἔπραξαν*

[118] *De Martino:* i. m. 4/1, 310 skk., uo. korábbi irodalom.

félig-meddig legális lehetőség véleményük nyilvánítása számára. A Rómában élő — polgárjoggal nyilván nem rendelkező — zsidók egy contio lehetőségét használták fel a zsidógyűlölőnek tartott Valerius Flaccus propraetor elleni hangos tüntetésre — és bíráinak befolyásolására is.[119] A viharos és szenvedélyes gyűlésektől pedig igen rövid volt a távolság az utcai, színházi, amphitheatrumi és circusi tüntetésekhez és a fegyveres harcokhoz. Ezeknek résztvevői között a római polgárokon kívül ugyancsak ott találjuk a szabad peregrinusoktól a libertusokig s a valóságos és szökött rabszolgákig a nem-polgárjogú lakosság különféle rétegeit. Clodius nagyon is vegyes összetételű pártjának tevékenysége, a Caesar halálakor kirobbant tüntetések körülményei, az ál-Marius fellépése körüli események eléggé megvilágítják ennek a rétegnek jelentőségét — éppen a köztársaság agóniájának legvégén.[120]

A contiókon és a különböző típusú tüntetéseken való együttes részvétel a kifejezési formája a plebs urbana alsó rétege és a nem-polgárjogú lakosság között kibontakozó politikai együttműködésnek. A nem-szabad és félszabad lakosság részvétele a köztársaság utolsó évtizedeinek politikai harcaiban különösen az utóbbi években nagymértékben felkeltette a kutatás érdeklődését.[121] Az elszórt és csaknem mindig célzatos adatok aligha nyújtanak lehetőséget az «együttműködés» jellegének, alkalmi vagy állandó, mélyreható vagy felszínes voltának meghatározására, s így az erre adott ellentétes válaszok nagymértékben az egyes kutatók egyéni felfogásának, történetszemléletüknek felelnek meg.[122] Érdemes azonban rámutatni a politikai kapcsolatok, az alkalmi közös állásfoglalások és akciók gazdasági és szervezeti hátterére.

A szabad dolgozók alsó rétegei, a termelő eszközökkel nem rendelkező alkalmi munkások és napszámosok és a városi rabszolgák között a köztársasági kor legvégén már észrevehető nivellálódás ment végbe. A rabszolgák egy része ekkor már a «familia» üzemi és szervezeti keretein kívül dolgozott, akár mint bérbeadott rabszolga, akár mint olyan önálló dolgozó, aki maga vállal napszámot vagy kézművesmunkát, és gazdájának csak meghatározott állandó összeget köteles fizetni.[123] Ezek a lazább fegyelem között élő rabszolgák alkották egyes radikálisan popularis politikusok — Cinna, Catilina, Clodius — kíséretét, és vettek részt fegyveres testőrségükben is. Ezek a rabszolgacsoportok szabadabban is mozoghattak, lakás és ellátás tekintetében közel álltak a plebs urbana dolgozó részéhez. Döntő többségükben közülük kerültek ki a *collegia tenuiorum* rabszolga-tagjai,[124] akik szabadon jelenhettek meg (és tüntethettek) a circusokban és amphitheatrumokban, részt vehettek a contiókon, könnyebben válthatták meg magukat, és a pénzért vagy ingyen elnyerhető szabadság reményében hozzácsapódtak a popularisok radikális vezetőihez. A jelek arra

[119] Cicero: Pro Flacco 66 §: *scis, quanta sit manus (Iudaeorum), quanta concordia, quantum valeat in contionibus.*

[120] Mindehhez legújabban: *L. Polverini:* Aevum 38 (1964) 264 skk. és 39 (1965) 1 skk.

[121] *H. Kühne:* Studii Clasice 4 (1962) 206 skk.; *E. Maróti:* Sklavenbewegungen z. Z. des zweiten Triumvirats (Античное общество Moszkva 1968, 109 skk.): *J. Štaerman:* Расцвет рабовладельческих отношений, Moszkva 1964, 228—234 l.; *Utčenko:* Кризис и падение ... 122—155.

[122] *Polverini* szerint (Aevum 1965,3 l.) a szabadok és rabszolgák együttműködése «era un fatto puramente occasionale».

[123] *R. E. Last:* VDI 1963 : 2, 99—114; *J. Štaerman:* Расцвет, 105—110.

[124] *Last:* i. m. 111 skk.; *Utčenko:* Кризис 75 skk.; *De Robertis:* Il fenomeno associativo 41 skk.; *Štaerman:* Расцвет 111 skk.

mutatnak, hogy ezeknek a gazdaságilag viszonylag független rabszolgáknak a közvéleményre gyakorolt hatása is számottevő lehetett. Qu. Cicero[125] figyelmezteti bátyját ennek a «közvéleményformáló» tényezőnek jelenlétére, Clodius contióin — legalábbis ellenfelei szerint — főleg ők zajongtak és verekedtek,[126] de a rossz nyelvek szerint még Caesar is részben ilyen rabszolgáknak köszönhette népszerűségét.[127] Szerencsés esetben egyes «rabszolga-kortesek» a *noti homines* közé is felemelkedhettek.[128]

A politikai kapcsolatok ill. közös fellépések gazdasági és társadalmi megalapozottsága (analóg munkakörülmények, közös collegiumok, contiókon való együttes részvétel) azt sejtetik, hogy a véletlenszerű alkalmi közös akciók mögött lényeges kérdésekre vonatkozóan is volt egyetértés az *infima plebs* és a *servorum multitudo* között. Ennek jele már az is, hogy a két — jogilag élesen elválasztott — réteget az antik szerzők egységes társadalmi réteg, az *infimi*, alkotórészeinek tekintik.[129]

Ennek a kapcsolatnak kialakulását és jellegét nyomon kísérhetjük egy konkrét politikai kérdéssel, a libertusok és libertinusok választójogával és tribusokba való besorolásával kapcsolatban. App. Claudius Caecus emlékezetes censurája[130] óta a *liberti* és a *humillimi* besorolása ismételten a vezető arisztokrácia és a popularis irányzat közötti harci kérdéssé vált.[131] Sajátos, de a politikai clientela természetét ismerve, érthető jelenség, hogy ebben az ismétlődően felvetődőt kérdésben a konzervatív arisztokrácia tagjai voltak a jogkiterjesztés mellett, míg annak ellenzői a pupularisok előfutárai közé tartoztak, így pl. 220-ban az akkori censor, Gaius Flaminius,[132] 169-ben Tiberius Sempronius Gracchus — olyan konzervatívokkal szemben, mint L. Fulvius Nobilior és C. Claudius Pulcher.[133]

A köztársaság utolsó évtizedeiben a helyzet megváltozott. Sulla fellépésekor már a popularisnak számító P. Sulpicius néptribunus javasolta az italicusok mellett a libertinusok szavazójogának kiterjesztését is.[134] Sulla törvényhozásának érvénytelenítése keretében i. e. 67-ben C. Manilius — a később híressé vált néptribunus — az év utolsó napján rajtaütés-szerű és voltaképpen szabálytalan javaslatot nyújtott be arról, hogy a libertusok valamennyi tribusban szavazhassanak. A plebs állásfoglalása ebben a kérdésben megoszlott. Cicero a javaslatot a «popularis insania» tüneténck tekintette (Pro Mil. 22 §), s Asconius e kijelentést kommentálva kiemeli, hogy Manilius ezt a javaslatát «subnixus libertinorum et servorum manu» terjesztette elő, s ezért azt «perdi-

[125] Comm. pet. 17 §, vö. *Gelzer:* i. m. 116 l.

[126] Ad Att. 4, 3,2: Ille . . . *vicatim ambire, servis aperte spem libertatis ostendere . . . servorum consiliis utitur;* vö. *Utčenko:* i. m. 77 skk., 151 sk.

[127] Ad Att. 7, 3,5; Suet. Caesar 27,2; Cass. D. 40, 60, 4; *Gilzer:* i. m. 116.

[128] Asc. in Milon. 31: *duo de plebe noti homines P. Pomponius, C. Clodius;* — ez utóbbi nyilván libertus volt, miként Clodius írnoka, Sex. Clodius is (uo. 33).

[129] Sall. Cat. 44, 5; *auxilium petas ab omnibus etiam ab infimis,* vö. Asc. in Mil. 32: . . . *infimaeque plebis et servorum maxima multitudo magno luctu corpus (Clodii) . . . circumstante . . .*

[130] *E. Ferenczy:* Acta Ant. Hung. 13 (1965) 379 skk.; uo. az 1. j.-ben teljes bibliográfia.

[131] Áttekintő ismertetés: *Bloch-Carcopino:* Hist. Rom[3]. 1952. 23 skk.; 102 skk.; *F. Cassola:* I gruppi politici . . . Trieste 1962, 119 skk.

[132] Liv. per. 20 . . . *libertini in IV tribus redacti sunt, cum antea dispersi per omnes fuissent . . .*, vö. *Cassola:* i. m. 209 skk.

[133] Liv. 45, 15, 1—7, vö. *Münzer:* Adelsfamilien . . . 199 skk.

[134] Asc. in Corn. 45, 64 sk., 76; Cass. D. 36, 42, 1—3.

tissima lex»-nek minősíti.[135] Mivel azonban a törvény megszavaztatásához — bármilyen szabálytalan formában történt is ez — mégis szükség volt bizonyos számú római polgár jelenlétére, Cicero és Asconius közlése alapján csak arra gondolhatunk, hogy ezek a plebs infima közül kerültek ki, akikre, mint a javaslat támogatóira, Asconius kifejezetten hivatkozik, és akik a libertusokat a maguk természetes szövetségeseinek tartották.[136] Ugyanezt sugallják Cassius Dio kissé részletesebb közlései.[137] Manilius a javaslatot a Compitalia ünnep utolsó napján (december 31, vö. PWRE 4, 791) nyújtotta be és fogadtatta el «beszervezett embereivel»; a senatus már másnap, az új consulok hivatalba lépésekor (i. e. 66 jan. 1.) érvénytelenítette. Mivel pedig «a tömeg is rettenetesen felháborodott» a törvényjavaslat miatt, Manilius azt nemcsak visszavonta, hanem a kezdeményezést is ráfogta Crassusra, ő maga pedig további kellemetlenségek elkerülésére Pompeius szolgálatába szegődött. A kép teljességéhez tartozik Cicerónak az a közlése, hogy Manilius javaslata voltaképpen attól a C. Cornelius néptribunustól indult ki, aki az ambitus elleni szigorú törvénynek is kezdeményezője volt.[138]

A több szempontból is homályos közlések alapján is megállapítható azonban a köztársaság utolsó évtizedeiben megindult átrétegeződés politikai hatása. A libertusok nem tekinthetők többé puszta helyzetüknél fogva az arisztokrácia támasztékának, hanem sokkal inkább a szabadok legalsó rétege, a plebs infima szövetségesének. Egészen világosan tűnik ki ez a változás Clodiusnak abban a megvalósulatlan tervében, hogy a libertusokat — a rogatio Manilia értelmében — mégis felvéteti valamennyi tribusba, még a vidékiekbe is.[139] Cicero egyes utalásaiból kiderül az is, hogy Clodius ennek a tervnek érdekében bizonyos kezdeti lépéseket sikerrel tett meg: «Collinam (sc. tribum) novam dilectu perditissimorum civium conscribebat» (Pro Mil. 25 §). A töredékes adatokból az is kitűnik, hogy Clodius elgondolását már tribunátusa után propagálta, és megvalósítását praetori évére tervezte: ez a terv tehát arisztokrataellenes tevékenységének csúcsponti időszakára esik. Jelentőségét Cicero — szokott túlzásával, de most is felismerve a jelenségek rejtettebb tendenciáit — már úgy jellemzi, hogy «a házában megtalált törvénytervezetek mindnyájunkat rabszolgáink kezébe akartak juttatni» (Pro Milone 87 §). A libertusok választójogának kiterjesztése így egy évszázad alatt a clientelájának növelésére törekvő arisztokrácia programjából az új szövetségeseket kereső plebs infima legradikálisabb vezetőinek törekvésévé lett. Ebben egyaránt fedezhetjük fel a szabadok ezen alsó rétege és a rabszolgák ill. felszabadítottak között megindult gazdasági nivellálódási folyamatnak hatását — és másrészt a nem-szabad lakosság hangulatában — mondhatjuk talán így is: öntudatra ébredésében — annak a fejlődésnek kései hullámverését, amelyik Spartacus felkelését s a rabszolgák tömeges hozzá csatlakozását is érthetővé teszi.

A plebs infima polgárjoggal rendelkező részének és a nem-polgárjogú városi lakosságnak közös érdekeit akarta a politikai tudatosság szintjére

[135] Megjegyzendő, hogy Livius per. 77 már P. Sulpiciusnak a korábbi, ugyanilyen célú javaslatát is *perniciosa lex*-nek nevezte.

[136] Asc. in Mil. 45: . . . *C. Manilius tr. pl. subnixus libertinorum et servorum manu* . . . Uo. a törvényjavaslat megszavazását megakadályozó Domitius ezzel a tettével *«et plebem infimam offenderat et senatus magnam gratiam inierat.»*

[137] Cass. D. 36, 42—44. fej.

[138] Asc. in Corn. 54: *Legem, inquit* (ti. *Cicero*), *de libertinorum suffragiis Cornelius C. Manilio dedit.*

[139] Cicero: Pro Mil. 87 §, Asc. p. 52 értelmezése szerint, vö. *Rotondi:* i. m. 409 l.

emelni P. Clodiusnak a városi tömegekre támaszkodó radikális mozgalma.[140]

Clodius nem volt sem az I. triumvirátus urainak megfizetett embere a piszkos feladatok (Cicero és Cato eltávolítása) elvégzésére, de nem tekinthetjük közönséges demagógnak, a lumpenproletár elemeket saját hatalmi céljaira felhasználó karrieristának sem.[141] Mindaz, amit főként Cicero adatainak rendkívüli mértékben torzító tükrén keresztül tevékenységéről, terveiről és eredményeiről tudhatunk, arra vall, hogy politikai terveinek középpontjában a plebs urbana legradikálisabb csoportjának, a *plebs infima* néven egybefoglalt szegénysorsú szabad, felszabadított és rabszolga-elemeknek politikai, szervezeti és gazdasági programját akarta megvalósítani. Cicero eltávolítása lehetett részben személyi ellenségeskedés eredménye — de egyben *a senatus consultum ultimum* terrorisztikus lehetőségeivel való élés és visszaélés megakadályozását szolgálta, tehát szervesen illeszkedik bele azokba a törekvésekbe, amelyek éppen a közelmúltban, Rabirius perével kapcsolatban váltak aktuálissá; a collegiumok különböző típusainak megszervezésével élesebb formában bár, de csak G. Corneliusnak már a 60-as évek első felében megindult törekvéseit folytatta abból a célból, hogy a plebs urbana számára — amelynek gyengesége messzemenően szervezetlenségéből eredt[142] — önálló keretet biztosítson spontán politikai törekvései számára. Végül a legvitatottabb intézkedésétől, az ingyenes frumentatiók megszavaztatásától sem lehet megtagadni egy bizonyos jogosultságot: ezek az arisztokrácia által nyújtott largitiók ellensúlyozását szolgálták, s ezzel közvetve a plebs urbana politikai autonómiáját. Bármennyi is ebben a demagógia, mégis hatásos eszköz a plebs urbana elesett rétegeinek az arisztokrácia befolyása alóli megszabadítására. Ettől azonban még nem váltak ezek az elemek lumpenproletárrá oly értelemben, hogy az állami frumentatio most már mentesítette volna őket a termelő munka alól; reálisnak tűnő becslések szerint egy-egy család élelmiszer-szükségletének kb. 40%-át, összes szükségleteinek kb. 20%-át fedezte.[143] Végül Clodius társadalmi törekvései egészükben a plebs infima jogilag egymástól megkülönböztetett rétegeit voltak hivatva egységesíteni, mind a közös szervezeti és megnyilatkozási formák megteremtésével, mind pedig a közös politikai célokra való mozgósítással. Clodiusnak az általa pénzen beszervezhető «*conducti homines*» körén messze túl terjedő népszerűsége életében és még halála után is, annak jele, hogy törekvései a plebs urbana körén belül meglevő általános hangulatnak adtak formát és programot.[144]

[140] Clodius tevékenységének reális értékelését a marxista kutatók közül legújabban *Utčenko:* i. m. 73—81. lap adja; a polgári kutatók közül *Chr. Meier:* Res publica amissa 141. sk. ennél negatívabb, de a korábbi egészen elítélő nézetekhez képest árnyaltabb, és főként Clodius széles tömeghatását elismerő értékelést ad.

[141] Így a korábbi marxista kutatók közül leghangsúlyosabban *Maskin:* Az ókori Róma története (magy. ford.) 237 skk.; az ő álláspontját követi lényegileg *Livšic;* i. m. 127 skk.

[142] Ezt felismerte már Sallustius: vö. Iug. 41,6: *ceterum nobilitas factione pollebat, plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus poterat;* vö. pl. Cicero: De re publ. 1,40: *multitudo dispersa atque vaga . . .*

[143] A gabona-frumentatiók reális jelentőségének felméréséhez figyelembe kell venni az egyéb megélhetési költségeket (élelem a kenyérszükségleten felül, lakbér, némi ruházkodás), és tekintetbe veendő, hogy általában csak a családfők kaptak teljes kenyérszükségletüknek megfelelő havi 5 modiust, a családtagok kenyérrel való ellátása is a piacról történt, vö. mindehhez *D. van Berchem:* Les distributions de blé . . . etc. Genève 1939, 55 skk., 80 sk. l.

[144] *Ed. Meyer:* Caesars Monarchie . . . 215 l.; PWRE X. Suppl. 589 sk.

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM Klasszika-Filológiai Szeged

III

Mindaz, amit a fentiekben a plebs urbana összetételéről és egyes kérdésekben való állásfoglalásáról megállapítottunk, lehetőséget ad e társadalmi réteg politikai arculatának, programjának megrajzolására is. Megvolt ennek a rétegnek «lumpenproletár» összetevője is, — ezek a nagyurak állandó clientelájának tagjai és az egyes tribusok «hivatásos» kortesei és szervezői — de a nagyobb része valamilyen formában termelőmunkát végzett, és annak jövedelme elengedhetetlen volt fenntartásához. Ennek a termelőmunkát (is) végző városi tömegnek megvolt a sajátos, hagyományosan kialakult állásfoglalása és programja a római politika valamennyi kérdésében.

Először is: ez a réteg hagyományosan kapcsolódott a popularis politika reprezentánsaihoz —, és ezeken belül is inkább a radikálisabb irányzatok képviselőihez. A Gracchusok, Appuleius Saturninus, Marius haláluk után is programot jelentettek. Népgyűlésen ezekről a politikusokról nem volt tanácsos rossz szót ejteni — emlékük dicsőítése pedig népszerűséget szerzett.[145] Ez magába foglalja a senatus «optimata» köreivel való bizonyos fokú szembenállást is. Cicerónak, Pompeiusnak, Caesarnak a városi tömegek előtti népszerűsége mindig fordított arányban volt senatusi befolyásukkal.

Konkrét *politikai* törekvéseik középpontjában a népgyűlés önállóságának, szuverenitásának elve állt. Minden olyan javaslat, amely ezt erősíti, népszerű a plebs urbana körében: így az államjogi aktusok átvitele a népgyűlésre (pontifex maximus választása, provinciák elosztása, privilegiumok nyújtása), választások titkossága és tisztasága, ambitus elleni törvényhozás. A népgyűlések «szuverén» jogkörének fenntartására ill. megteremtésére való törekvés állítja szembe a plebs urbana gazdaságilag független és politikailag is függetlenségre törekvő többségét egyfelől a senatusi politika képviselőivel, másfelől azokkal a popularis indulású politikusokkal is, akiknél szembetűnő a személyi hatalomra való törekvés: a «regnum», a tyrannis, a dictatura mindig népszerűtlen, a libertas jelszava mindig megmozdítja a városi tömegek lelkesedését.

A politikába való tényleges beleszólás igénye alakítja ki ugyanakkor a plebs urbana új szervezeti és megnyilatkozási formáit: a contiók aktív kihasználását, a tüntetéseket — másfelől pedig a különböző típusú collegiumok, sodalitasok politikai célú megszervezését. Ezeknek «kétarcúsága» — mint láttuk — teljes mértékben fejezi ki a *plebs urbana* már elemzett gazdasági és politikai megosztottságát. A sodalitasok — mint a politikai clientela újszerű megnyilatkozási formái — szolgálhatták egyes becsvágyó politikusok személyes érdekeit (s az ezekben részt vevő lepénzelt lumpenproletárok valóban «játékszerek» csupán a nagyurak politikai és hatalmi törekvéseiben), egy részük azonban magának a plebsnek érvényesülési törekvéseit fejezte ki. Az ilyen «alulról» kiindult városi szervezetek közé kell sorolnunk a G. Cornelius által szervezett sodalitast és a Clodius kezdeményezésére létrejött collegiumokat is.

Amiként a politikai programok és szervezeti formák tekintetében érvényesült a plebs urbana megosztottsága, ugyanúgy észlelhető ez a jelenség a gazdasági és társadalmi kérdéseket illető állásfoglalásban is. A plebs urbana egy része az általánosan népszerű frumentatio-törvényeken túlmenően támo-

[145] Ez világosan kitűnik Cicero contio-beszédeinek a nevezett popularis politikusokat magasztaló kitételeiből, vö. pl. De leg. agr. 2: 10, 31, 81 stb.

gatta a földreform- és telepítési javaslatokat is, különösen az esetben, ha nem csupán veteránok földhöz juttatását szolgálták; Servilius Rullus és Caesar agrár-javaslatát pl. annak ellenére, hogy mindkettő kifejezetten a Róma-városi lakosság egy részének földekre való kitelepítését is programba vette. Elképzelhető ennek alapján az is, hogy a városi lakosság erőteljesebb és szervezettebb munkára fogását megpendítő politikusok a Gracchusoktól Sallustiusig — ugyancsak a plebs urbana egyes csoportjainak hangulatát fejezték ki.

Még közvetlenebbül ragadható meg a plebs urbana rétegeződése a rabszolgákhoz és felszabadítottakhoz való viszony kérdésében. A plebs gazdaságilag «alsó» rétege, a plebs infima ebben a vonatkozásban a jogok kiterjesztésének híve, tudatában annak, hogy a szabadok, rabszolgák és felszabadítottak, sőt: római polgárok és peregrinusok közötti különbség már elenyészőben volt. A munka azonos ill. analóg feltételei, közös collegiumok, együttes contiók és tüntetések ezt világosan tanúsítják, de erre vall az is, hogy a plebs legradikálisabb vezetői (és itt ismét Clodius személyére hivatkozhatunk) a népszerűtlenség veszélye nélkül vehetik igénybe rabszolgák támogatását, és ígérhetnek nekik tömeges felszabadítást, környezetükben pedig nagy számmal találhatunk libertusokat. Ez propaganda-fogásnak sem lett volna ésszerű, ha a plebs urbana tömegei szabad és római mivoltukra büszkén elzárkóztak volna a rabszolgákkal és nem-polgárokkal való mindennemű közösségtől. Egy lefelé egészen a rabszolgákig terjedő «plebejus» érdekközösség felismerése pedig éppen nem annak a jele, hogy ez a plebs urbana egészében a rabszolgák munkáján akart volna élősködni.

Másrészt a libertusokra vonatkozó rogatio Cornelia körüli harc *magán a plebs urbanán belül* (a plebs infima támogatja, a «melior pars» ellenzi) ebben a kérdésben is mutatja e két városi réteg közötti nézeteltéréseket.

Fejtegetéseink célja annak kimutatása volt, hogy a városi plebejus tömegek a köztársaság utolsó évtizedeiben egészükben is, és egyes — elég jól megkülönböztethető — csoportjaik külön-külön is olyan politikai erőtényezőt jelentettek, amely nem egyszerű függvénye a különböző arisztokrata csoportok törekvéseinek, hanem több kérdésben önálló programmal, önálló törekvésekkel lép fel. A plebs urbana ezen sajátos politikai befolyása azonban nem lehetett hosszabb életű azoknál az évtizedeknél, amelyekben a senatusi vezetés megosztottsága miatt már elvesztette hatékonyságát, és a nagy zsoldos hadseregek vezetői még nem tudták a hatalom teljességét kezükbe ragadni. Az egymással még vetélkedő politikus-hadvezérek fellépése idején a plebs urbana politikai törekvései már inkább csak a különböző nagyobb erők közötti lavírozás szintjén realizálódtak, bár egy-egy pillanatra még mindig megvolt az önálló politika folytatásának illúziója — így Clodius vezető szerepének éveiben. Amikor azonban egy-egy hadvezérnek, előbb Caesarnak, majd Octavianus Augustusnak sikerült a hatalom teljességét kezébe ragadnia, a római plebs állásfoglalásai puszta díszletté, a monarchikus rendszer külsőségeivé váltak. Az augustusi monarchia megszilárdulásával pedig végleg felváltotta a *contiones turbulentae* korszakát a *panem et circenses* kora.

BORZSÁK ISTVÁN

TACITUS GERMANICUS-PORTRÉJA

Az Annales első két könyvét egy kitűnő olasz kutató Germanicus «sajátos hagiográfiájának» mondotta.[1] De Germanicus alakja nemcsak ebben a két könyvben játszik központi szerepet: ugyanannyira fontos, ha jobban akarjuk érteni, helyesebben óhajtjuk megítélni a tacitusi portréművészetet, sőt általában Tacitus történetfelfogását, történetírói művészetét is.

Nincs itt most szükség a kérdés historiográfiájának taglalására, annak bemutatására, hogy ezt a fehér-fekete portrét, az ifjú Germanicus sugárzó hősi alakját — szemben a zsarnoki önkénynek Tiberiusban testet öltő negatívumával — ki és hogyan magyarázta.[2] Minden Tacitus-olvasó tudja, milyen kifejezett rokonszenvvel szemléli és szemlélteti írónk Germanicus eszményi személyét, mégpedig lehetőleg következetesen szembeállítva Tiberiusszal.[3] Ez a rokonszenv Tacitust a germaniai legiók zendülésének leírásában tagadhatatlan túlzásokba sodorja. Germanicusnak még akárhány nehezen érthető lépésére is talál mentséget és *vele* szemben nem villogtatja különben félelmetes bírálói fegyvereit. Sokkal egyenletesebb Germanicus hadjáratainak és keleti küldetésének leírása: ezek a részek jóval kevesebb kifogásra adnak okot.[4]

Ami a tacitusi rokonszenv esetleges előzményeit — filológus nyelven: a forráskérdést — illeti, köztudomású, hogy Eduard Schwartz Augustus, Tiberius és Germanicus jellemzéseit egy Caligula uralkodásának elejére tehető, csak éppen megnevezhetetlen geniális író egységes alkotásának mutatta ki,[5] — «alkalmasint joggal».[6] Az illető «Germanicust Gaius apjaként dicsőíti, csakhogy Germanicus egyúttal Nerónak is nagyapja, ugyanakkor fia annak a Drususnak, akiről azt rebesgették, hogy vissza akarta volna állítani a *libera respublica*-t (Ann. I 33,2; II 82,2). Kapóra jött tehát a köztársasági pózokkal kacérkodó történetírásnak, Tiberiushoz való viszonyát pedig a Tiberius-ellenes hagyomány torzította el.»[7]

[1] „Una vera e propria *agiografia* del figlio di Druso Maggiore": *C. Questa:* Maia 5 (1957) 291. l.

[2] Legutóbb *S. G. Daitz:* AJPh 81 (1960) 30 skk. l.; *A. Michel:* Tacite et le destin de l'empire. Paris 1966, 123 skk. l.; *D. C. A. Shotter:* Historia 17 (1968) 194 skk. l.; Germanicusról általában vö. *K. Christ:* Drusus und Germanicus. Paderborn 1956, 65 skk. l.; *J. J. van Ooteghem:* Les études class. 27 (1959) 241 skk. l.; *W. F. Akveld:* Germ. Diss. Utrecht 1961; *E. Koestermann:* Historia 6 (1957) 429 skk. l. és 7 (1958) 331 skk. l.

[3] Vö. *Fr. Krohn:* Personendarstellungen bei Tac. Diss. Leipzig 1934, 55 skk. l.; *E. Koestermann:* Kommentar zu Ann. Bd I. Heidelberg 1963, 150. l.

[4] *E. Koestermann:* Komm. I 39.

[5] RE „Cassius Dio" 1716. h. = Griechische Geschichtschreiber (Leipzig 1957) 441. l.

[6] *M. Gelzer:* RE „Iulius (Germanicus)" 457. h.

[7] Uo.; vö. a 456. hasábon Germanicus túlbecsüléséről: „Es ist ein Fehler unserer Quellen, dass sie infolge ihrer Vorliebe für Germ. seine militärischen und politischen Fähigkeiten und Leistungen viel zu hoch einschätzen, insbesondere auch sich dazu verleiten liessen, ihn gegenüber Tiberius auszuspielen."

Ezt a Germanicusnak kedvező és Tiberiusszal szemben ellenséges hagyományt legvilágosabban — egyértelműen és egyoldalúan — a suetoniusi Caligula-életrajz első fejezeteiben tapinthatjuk ki: *Germanicus, C. Caesaris pater, . . . legiones universas imperatorem Tiberium pertinacissime recusantis et sibi summam rei publicae deferentis, incertum pietate an constantia maiore compescuit . . . Ad componendum Orientis statum expulsus*[8]*. . . obiit, non sine veneni suspicione . . . (2) Obiit autem, ut opinio fuit, fraude Tiberi et opera Cn. Pisonis, qui . . . etiam aegrum Germanicum gravissimis . . . acerbitatibus . . . adfecit, propter quae, ut Romam rediit, paene discerptus a populo, a senatu capitis damnatus est. (3) Omnes Germanico corporis animique virtutes et quantas nemini cuiquam, contigisse satis constat*[9]*. . . Oravit causas etiam triumphalis,*[10] *atque inter cetera studiorum monimenta reliquit et comoedias Graecas. Domi forisque civilis,*[11] *libera ac foederata oppida sine lictoribus adibat*[12]*. . . vulgo favorabilis . . . (5) Tamen longe maiora et firmiora de eo iudicia in morte ac post mortem extiterunt. Quo defunctus est die, lapidata sunt templa, subversae deum arae, Lares a quibusdam familiares in publicum abiecti, partus coniugum expositi; quin et barbaros ferunt etc.*

Tacitus ismerői számára csupa ismerős frázis, az utolsók kivételével, amelyeket a *sacerdotio XVirali praeditus* Tacitus, a σεμνός, így semmiképpen sem írt volna le. Annál jobban illik megint a principatus történetének tacitusi felfogásához a suetoniusi Germanicus-fejezetek lezárása (6, 2): *auxit gloriam desideriumque defuncti et atrocitas insequentium temporum, cunctis nec temere opinantibus reverentia eius ac metu repressam Tiberi saevitiam, quae mox eruperit.*[13] Nyilvánvalóan a Caligulával hatalomra jutó Germanicus-ág dicsőítését szolgálja a következő (7) fejezet is; vö. továbbá a 9. *(milites . . . tumultuantis . . . solus haud dubie ex conspectu suo flexit)* és 13. fejezettel *(exoptatissimus princeps . . .)*, stb.

A Germanicus-hagyományban kimutatható közös elemek (fogalmazások, ferdítések) tüzetes vizsgálata itt megint csak nélkülözhetőnek látszik:[14] szerzőnk írói, művészi teljesítményét mindez nem érinti. Figyelmet érdemel mindenesetre az a tény, hogy Germanicusnak Suetonius Caligula-életrajzában és Cassius Dio szövegében egyformán jelentkező eszményítését Tacitus erőteljesen kibővíti egy egyéninek megint csak nem mondható motívummal, ti. a regényes Alexandros-életrajz szólamaival. De ha az alexandrosi vonásoknak Germanicusra való alkalmazását, a Germanicusszal kapcsolatban felhangzó szólamok *genezisét* és *funkcióját* vizsgáljuk, mélyebbre kell hatolnunk.

[8] Vö. Tac., Ann. II 82,1 *ideo nimirum in extremas terras relegatum.* Ugyanerről a „száműzetésről" a Tiberius-*barát* hagyományt olvashatjuk Velleius Paterculusnál (II 129,3): *quanto cum honore Germanicum suum in transmarinas misit* (sc. Tiberius) *provincias!*

[9] Vö. Cass. Dio LVII 18,6 skk.

[10] Vö. Ovid., Fasti I 21 sk.

[11] Vö. Tac., Ann. II 82,2 *displicere regnantibus civilia filiorum ingenia;* Suet., Claud. 1,4 (az id. Drususról): *fuisse autem creditur non minus gloriosi, quam civilis animi . . . nec dissimulasse umquam pristinum se rei publ. statum, quandoque posset, restituturum. Unde existimo nonnullos tradere ausos, suspectum eum Augusto revocatumque ex provincia, et quia cunctaretur, interceptum veneno* etc.

[12] Vö. Tac., Ann. II 53,3.

[13] Vö. *Fr. Klingner:* Tacitus über Augustus und Tiberius. Interpretationen zum Eingang der Ann. SB. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 1953/7, 44 sk. l. = Studien zur griech. u. röm. Lit. Zürich — Stuttgart 1964, 657 sk. l.

[14] Vö. *Ed. Schwartz:* i. h., 1716 sk. h. = 441 sk. l.

A nagy makedón alakjához — részben még életében, részben halála után — tapadó regényes, sőt mitikus vonások[15] ugyancsak *diadochos*okra találtak, mégpedig nemcsak a hellénisztikus udvarokban és az ottani uralkodók aulikus dicsőítéseiben, a már korábban kialakult enkómion-irodalom elburjánzásában, hanem csakhamar Rómában is. Például azok a színes fikciók, melyek a Scipio-család nagyjainak nimbuszát öregbítették, jórészt az Alexandros-regényből táplálkoztak. Gondoljunk a kígyó alakjában megjelenő isteni apától való származás motívumára (Plut., Alex. 3), melyet nemcsak Alexandros, majd Scipio Africanus,[16] hanem később Augustus,[17] sőt még Nero (Tac., Ann. XI 12,1 *Germanici reliqua suboles virilis*)[18] személyével kapcsolatban is dokumentálhatunk. Különben a regényes-drámai szerkesztmények központi hősei az egyes írók kora, helyzete és pártállása szerint cserélődtek, és az eredetileg Nagy Sándornak szánt szerep hol Hannibalra vagy a sziciliai Agathoklésra, majd a «szerencsés» Sullára, a «nagy» Pompeiusra, vagy a «gazdag» Crassusra stb. szállt át.

Így nem fogunk meglepődni, ha nagysándori szólamok színezik Caesar hódítói sikereit és az oikumené egészére kiterjedő elgondolásait is. Ennek szemléltetésére csak a plutarchosi Caesar-életrajzból idézünk néhány helyet: Caesar különféle hispaniai népek legyőzése közben egészen a külső világtengerig jutott el (12,1); a belga vállalkozás során újból az Ókeanosig hatolt előre (20,6); ő volt az *első*, aki hidat veretett a Rajnán és sereggel vonult Germania földjére (22,6); ő volt az *első*, akinek hajóhada kifutott a nyugati óceánra, aki seregével átkelt az addig ismeretlen szigetre és Britannia tervbe vett meghódításával a római *imperium*-ot az oikumené határain túl terjesztette (23,2 sk.). Terve mintegy annak az alexandrosi gondolatnak volt a felelevenítése, hogy a világbirodalom határa köröskörül a külső Ókeanos legyen. A «legyőzhetetlen» Caesar ugyanúgy igényt tartott a nagy világhódító eszmei örökségére, mint pl. az indiai babérokra pályázó Démétrios.[19] Caesarral kapcsolatban mindenesetre nem olvasunk isteni küldetésről, irracionálisnak tetsző «vágyódásról», hogy a külső tengert és azzal a világ határát láthassa; benne nem egyesült «*enthusiasmos* és *ratio*, *mythos* és politika; Caesar terve kizárólag politikai volt».[20]

De ugyanezeket a terveket, illetőleg szólamokat találjuk Pompeius életrajzában (Plut., Pomp. 38,4 skk.) is:[21] A kaukázusi törzsek leverése után *elfogta a vágy*, hogy Szírián és Arábián keresztül a Vörös-tengerig hatoljon; győztesként az oikumenét övező Ókeanos partjáig óhajtott volna eljutni. Életrajzírója kiemeli, hogy Pompeius Afrikában *elsőnek* tört előre a külső tengerig; Hispaniában a római birodalmat az Atlanti óceánig terjesztette, és végül a Kaukázus-vidéken majdnem a Hyrkaniai tengerig jutott. A Vörös-

[15] Vö. *E. Beurlier:* De divinis honoribus, quos acceperunt Alexander et successores eius. Paris 1890, 7 skk. l.; *A. Ausfeld:* Der griech. Alexanderroman. Leipzig 1907; *F. Weber:* Alex. d. Gr. im Urteil der Griechen u. Römer. Diss. Giessen 1909; *O. Weinreich:* Der Trug des Nektanebos. Leipzig — Berlin 1911; Scipióról (és Augustusról): *Ed. Meyer:* Ursprung und Anfänge des Christentums. I. (Stuttgart-Berlin 1924) 52 skk. l.; *Fr. Altheim:* Röm. Rel.-gesch. III. Berlin—Leipzig 1933. 67 l.; *J. Schmid:* RAC „Brautschaft, heilige" 529 és 539 sk. h.; a „Scipio-regényről" vö. *Mommsen:* Röm. Gesch. I[8] 632. l.

[16] Liv. XXVI 19,6 skk.; Quint. II 4,19.

[17] Suet., Aug. 94,4.

[18] Tac., Ann. XI 11,3; Suet., Nero 6,4; vö. *H. Drexler:* Burs. Jb. Suppl. 224 (1929) 414. l.

[19] Vö. *Fr. Altheim:* Röm. Gesch. II. Berlin 1948. 84 sk. l., további irodalommal.

[20] Uo., 86. l.

[21] Uo., 87. l.

tenger elérésével mintegy bezárta volna világra szóló hódításainak körét. Csodálói nemcsak tetteit és sorsát, hanem külső megjelenését is Alexandroséval hasonlították össze (2,2). A Caesarianus Sallustius persze kíméletlenül gúny tárgyává tette a „nagy" Pompeius nagysándori törekvéseit és allűrjeit (Hist. III frg. 88 M.): *sermone fautorum similem fore se credens Alexandro regi, facta consultaque eius quidem aemulus erat.* Ezek közé a *fautor*-ok közé tartozott Cicero is, aki szerint Pompeius nem is földi, hanem égi tájakig, a nap pályájának határaiig terjesztette ki Róma hatalmát,[22] míg Vergilius az Aeneis VI. énekének alvilági seregszemléjében majd Augustusra vonatkoztatva licitálja túl az Alexandros-dicshimnuszok közhelyeit (VI 794 skk.): *super et Garamantas et Indos proferet imperium; iacet extra sidera tellus, extra anni solisque vias . . .*[23] (Róma mindent túlszárnyaló hatalmának ez a képe él tovább — egyebek között — még a keresztény Minucius Felix írásában is: Oct. 6,2).[24]

Persze valójában Augustus csak úgy, mint a második princeps *proferendi imperii incuriosus*-nak[25] bizonyult. Ugyanakkor Augustus voltaképpen Caesar elgondolását újította fel, midőn a birodalmat *mari Oceano aut amnibus longinquis saeptum* (Tac., Ann. I 9,5) akarta megtartani; ilyen módon «utánozta, illetőleg fejlesztette tovább elődjének törekvéseit»,[26] azt, amit Vergilius költői képpel így fejezett ki látomásában (Aen. I 287): *imperium Oceano, famam qui terminet astris.*[27]

Az Alexandros-motívumok nyomon követése a principatus első századában itt nem feladatunk,[28] úgyhogy most — jókora ugrással — egyszerre Tacitusra térhetünk át. Meglepetéssel állapíthatjuk meg, hogy az ismerős fordulatok mindjárt az első «kis» írásban, Agricola enkómiasztikus életrajzában valósággal halmozódnak, — nyilván nem ok nélkül és szándéktalanul. Először — alig észrevehetőleg — Agricola pályakezdésével kapcsolatban hangzik fel a *pothos*-motívum (5,3): *intravit animum militaris gloriae cupido.* Azok a szöveghelyek, amelyek ezt a motívumot Sallustiustól és Liviustól — legsűrűbben persze Curtius Rufusnak éppen regényessége miatt sokat olvasott ábrázolásában — Maniliusig, Lucanusig, vagy Senecáig stb.[29] szemléltetik, kétségtelenül bizonyítják, hogy Tacitus idézett kifejezése nem üres frázis, hanem szemmel láthatólag beleillik az Alexandros-enkómionok hagyományának megszakítatlan

[22] Cic. in Cat. III 11,26 *duos cives exstitisse, quorum alter fines vestri imperii non terrae, sed caeli regionibus terminaret, alter* (ez ő maga) *eiusdem imperii domicilium sedesque servaret.*

[23] Vö. *Norden*nek a helyhez fűzött kommentárjával.

[24] Vö. *Altheim:* i. h., 90 l.

[25] Tac., Ann. IV 32,3 és hozzá *Koestermann* kommentárja (II 113).

[26] *Fr. Altheim:* i. h., 90. l.; vö. *Ed. Norden:* Die germ. Urgeschichte in Tac. Germ.[3] Leipzig—Berlin 1923, 95, l. j.

[27] Vö. Ovid., Met. XV 829 skk.: *Quid tibi barbariem, gentes ab utroque iacentes Oceano numerem? Quodcumque habitabile tellus sustinet, huius erit; pontus quoque serviet illi.*

[28] Vö. *A. Alföldi:* Röm. Mitt. 50 (1935) 152 skk. l.; Die Kontorniaten. Bp. 1943, 57 skk. l.; *P. Treves:* Il mito di Alessandro e la Roma d'Augusto. Milano—Napoli 1953, *passim.*

[29] Pl. Sall., Cat. 5,6; 7,3; Iug. 24,2, különösen 63,3 és 92,1; 89,6; 93,3; Hist. I frg. 103 (Sertoriusról); Liviusnál: I 6,3 *cupido cepit Romulum urbis condendae,* vö. I 56,10; XXIV 13,5 (Hannibalról); XXXIII 38,11; XXXVIII 16,4; XL 21,2 *cupido eum* (sc. Philippum) *ceperat in verticem Haemi montis ascendendi:* Curtius Rufusnál igen gyakran, pl. IV 8,3 *Aethiopiam invisere;* IX 9,1 *visendi Oceanum adeundique terminos mundi;* X 1,16 *cognoscendi plura;* Manil. V 137 *visendi ignota;* Luc. X 268 *noscendi Nilum;* Sen., Dial. VIII 5,1 *ignota noscendi* etc.

sorába, a hagyományos enkómion-motívumok alkalmazásának példái közé.

A római terjeszkedés problémájával, illetőleg Agricola negyedik britanniai évének eredményeivel kapcsolatban ezt olvassuk (23): «Ha seregünk *virtusa* és a római név dicsősége engedné, megtaláltuk volna itt Britanniában a határt» *(si virtus exercitus et Romani nominis gloria pateretur, inventus in ipsa Britannia terminus)*. A tömör tacitusi fogalmazás mögött az a gondolat rejtőzik, amelyet klasszikus formában Vergilius juttatott kifejezésre a fentebb említett Aeneis-helyen (VI 794 skk.): *Augustus Caesar . . . super et Garamantas et Indos proferet imperium*, vagyis hogy Augustus nemcsak Alexandrost, hanem még a két isteni világhódítót, Herculest és Libert is túlszárnyalja, — *et dubitamus adhuc virtutem extendere factis?* A *laudator eloquentissimus* vő szemében is Agricola nagyobbnak mutatkozik, mint Britannia *primus inventor*-a, vagyis az isteni Iulius; nem Iulius Caesar, hanem Agricola az eszményi «Britannicus».[30] Az már más kérdés, hogy Tacitus ugyanezt a teljesítményt máshol (Germ. 29,2) miért említi majdnem ugyanezekkel a szavakkal, de név megnevezése nélkül: *protulit . . . magnitudo p. R.* (tehát semmiképpen sem *imperator Domitianus!) ultra Rhenum ultraque veteres terminos imperii reverentiam.*

Ami Agricola teljesítményeinek megítélését illeti, a tisztelő és szerető vő világosan megmondja, amit érez, például Agricola fiktív beszédében (33,3): *ergo egressi, ego veterum legatorum, vos priorum exercituum terminos, finem Britanniae tenemus: inventa Britannia et subacta* (vö. 27,1). Tacitus szerint Agricola méltán lett volna hivatva a Iuppitertől (Verg., Aen. I 279) garantált *imperium sine fine* megvalósítására, hiszen megvolt benne minden képesség, hogy a mítikus világhódítók nyomdokaiba léphessen. Ezért emeli ki oly nyomatékosan, hogy Agricola «hódította meg elsőnek Britanniát teljesen» (10,1 *tum primum perdomita est);* az ő flottája hajózta körül elsőnek a legtávolabbi partokat és pillantotta meg az *ultima Thule*-t (10,4): *tunc primum Romana classis circumvecta . . . Orcadas . . . invenit domuitque;* vö. 38,3 és 33,6 *in ipso terrarum ac naturae fine:* «ugyanaz a hangnem, amelyet Alexandros és vezérkara az Indiai óceán partján (Sen., Suas. 1) használ.»[31]

Agricola és Nagy Sándor alakja és főleg teljesítményei közt persze nehéz lett volna tökéletes párhuzamot szerkeszteni, de azért kevésbé szembetűnő hasonlóságokat még jócskán találunk. Ilyen például annak a «makacs híresztelésnek» az említése, hogy Agricola állítólag méreg áldozata lett (43,2 *augebat miserationem constans rumor veneno interceptum)*. A Tacitus későbbi írásaiban szinte refrénszerűen ismétlődő gyanúsítás irodalmi forrását végső soron Olympias Kassandros-ellenes propagandájában tapinthatjuk ki.[32] Számunkra mégis

[30] Vö. *H. Nesselhauf:* Hermes 80 (1952) 227 skk. l.

[31] *Ed. Norden:* Kunstpr. I 337 sk. l., vö. Vell. Pat. II 46,1 (Caesar britanniai vállalkozásáról): *alterum paene imperio nostro ac suo quaerens orbem;* vagy főleg Curtius Rufusnál, pl. V 6,13 *humanarum rerum terminos;* VII 9,15 *transierant iam Liberi patris terminos* (vö. IX 4,21); IX 1,3 *ut finem terrarum mare inviseret;* IX 4,17 sk. *ut sanguine suo aperirent ei Oceanum, trahi extra sidera et solem, cogique adire, quae mortalium oculis natura subduxerit;* IX 6,20 *haud procul absum a fine mundi;* fontos Liv. XLII 52,14; *Fr. Kampers:* Alex. d. Gr. und die Idee des Weltimperiums in Prophetie und Sage. 1901,41 skk. l.; ld. még *Norden:* Germ. Urg. 96, l. j. (egyebek közt Albinovanus Pedo Germanicus 16. évi északi-tengeri expediciójáról, Sen., Suas. I 15: *anne alio positas ultra sub cardine gentes atque alium flabris intactum quaerimus orbem?)*

[32] Vö. *W. W. Tarn:* CAH VI³ (1957) 474. l.; *G. J. D. Aalders:* Historia 10 (1961) 382, 3. j.

rendkívül fontos, mert ez az egyik legfrappánsabb párhuzam Agricola és a Tacitus előadásában szemmel láthatólag Alexandros nyomdokait taposó Germanicus ábrázolása között.[33] Az állítólagos mérgezés motívumának hasonló voltából (vö. az Augustus halála körüli találgatásokkal: Ann. I 5,1 *quidam scelus uxoris suspectabant;* ehhez Cass. Dio LVI 30,1; az id. Drususra vonatkozólag l. fentebb; Traianusról Cass. Dio LXVIII 33,2 stb.)[34] persze éppen Agricolára való tekintettel nem következtethetünk arra, hogy Tacitus „a 117. év eseményeinek friss hatása alatt írt».[35]

Biztosnak látszik az *imitatio Alexandri* (és — *pace* E. Koestermann[36] — nem az *imitatio Iulii Caesaris)* fennforgása az Annalesnek talán legtöbbet feszegetett helyén (II 61,2): *exin ventum Elephantinen ac Syenen, claustra olim Romani imperii, quod nunc rubrum ad mare patescit.* Az alexandrosi πόθος-tól megragadott Germanicus ugyanúgy az oikumené, sőt a teremtett világ határait igyekszik elérni, mint az első «kis» írás hőse, Agricola (Agr. 33,6 *in ipso terrarum ac naturae fine).* Ismerve Traianus nagysándori ambícióit és allűrjeit (vö. pl. Cass. Dio LXVIII 28,3; 29,1), nyilván a 110-es évek várakozásaira *is* kell gondolnunk, de Agricola szerepe bizonyosan mutatja, hogy az Annales szerzője az alexandrosi eszmények reinkarnációját már korábban és *másban* is felfedezte.

Mint Eduard Schwartz annak idején megállapította, a Caligula óta nyomon követhető Tiberius-torzkép («von einer stahlharter Linienführung und von einer lastenden Wucht der Schatten») «a közvetlen tapasztalásból érlelődött szenvedélyt tükrözi».[37] Nos, hasonlóképpen figyelhetjük meg az «Agricola» óta a Domitianus-élmény kihatásait a tacitusi történetírás fejlődésében. Írónkat a Domitianus-élmény egyrészt gyanakvóbbá, másrészt élesebben látóvá tette a traianusi jelen *(beatissimum saeculum . . .)* megítélésében csak úgy, mint a principatus korábbi évtizedeinek — a «zsarnokság» előzményeinek — vizsgálatában. Így polarizálódnak a világ jelenségei láthatólag kialakult minták szerint, mintegy a személyes rokonszenv, a történetíró családi érdekeinek, filozofikus szólamokkal kendőzött, de korántsem mindig következetes rendi elfogultságának torzító tükrében a *derék* Agricola és a *hitvány* Domitianus alakja köré; Domitianus szerepét később Nero és Tiberius, Agricoláét a mindenkori zsarnoknak kiszolgáltatott hősök — Corbulo stb. — és elsősorban Germanicus veszi át. Megfigyelhetjük, hogy a domitianusi zsarnok-portré egyes vonásai — lélektani és művészi megfontolások eredményeképpen — Vitellius ábrázolásában is előtünedeznek (Agr. 45,2 *Nero tamen subtraxit oculos* etc. ~ *foedum spectaculum:* Hist. II 70 sk., III 84 sk., stb.), ugyanakkor Germanicus haditetteinek ábrázolásában (Ann. I 60 sk.) pozitív változatban szemlélhetjük a pothos-motívumnak Vitelliusszal kapcsolatban (Hist. II 70,1, vö. Ann. XIV 14,1 vagy XVI 21,1 *ad postremum Nero virtutem ipsam exscindere concupivit)* groteszk-ironikusra hangolt megnyilvánulásait. Germanicust is «elfogta a vágy» (Ann. I 61,1 *cupido Caesarem invadit),* hogy láthassa

[33] Vö. Ann. II 69,3 és 73,2 *(Koestermann* kommentárjával); *C. Questa:* i. h., 314 skk. l.

[34] Ld. *Koestermann* kommentárját is (I 80).

[35] *R. Syme:* Tac. II. (Oxford 1958) 771. l.

[36] Komm. I 367; vö. Curt. Ruf. IV 8,3 *cupido . . . incesserat non interiora modo Aegypti, sed etiam Aethiopiam invisere: Memnonis Tithonique celebrata regia cognoscendae vetustatis avidum trahebat extra terminos solis.*

[37] I. h., 1717. h. = 442. l.

a teutoburgi csatavesztés színhelyét.[38] De nála ez nem állati vágy, hanem hőshöz illő, nemes szenvedély, *πόθος*, amely annak idején Alexandrost újabb és újabb tettekre, a világ meghódítására ösztökélte. Germanicus serege sem úgy viselkedik, mint a vitelliusi szoldateszka Bedriacum mezején. A Historiae (II 70) olvasója előre tudja, mi lesz a következménye — óhatatlanul — ennek a fölösleges, méltatlan és embertelen bámészkodásnak, míg Germanicus nemes és emberséges gesztusa gyümölcsöző eredményekre vezet (Ann. I 62,1).

A két csatatéri szemle egybevetése hatásosan szemlélteti a különbséget *minden*, emberségéből kivetkezett hatalombitorló és az igazi *imperator* között, aki seregével egyetemben a *virtus*, *humanitas*, *pietas*, *disciplina* erényeit testesíti meg. A zsarnok-portré sablonjai közé tartozik az a részlet is, amely szerint Vitellius *non flexit oculos, nec tot milia insepultorum civium exhorruit* (Hist. II 70, 4), míg a *pietas*-tól vezérelt Germanicust nem szennyezheti be a temetetlen hullák látványa (Ann. I 62,2 *imago caesorum insepultorumque)*, — Tiberius akadékoskodása csak a zsarnoki féltékenység tünete.

Közismert tény, hogy az Annales reménytelenül komor tablóján az egyedüli világos színfoltot Germanicus, az egyebek közt Domitianus vonásaival ábrázolt Tiberius unokaöccse és fogadott fia, hatalmának várományosa képviseli. Ismeretes az is, hogyan formálódott az erősen kérdéses Germanicus-hagyomány Caligula trónrakerülése után egyértelműen pozitívvá, illetőleg Tiberius ellenképévé, míg végül Tacitus tolla nyomán megszületett a varázslatos, csak éppen történelmi szempontból nézve tarthatatlan fekete-fehér portré. Germanicus eszményi hőssé magasztosult, akinek a féltékeny és bizalmatlan zsarnoktól mindenki másnál többet kellett elszenvednie; a tacitusi Germanicus az egyetlen személy, akinek szeretetében összetalálkozik a *nobilitas* és a Tacitusnál fenntartás nélkül pozitív előjellel csak ebben az összefüggésben említett nép (Ann. II 82,3 skk.), — a *vulgus* másik pozitív említése jellemző módon Agricola személyéhez fűződik (Agr. 41,3 *poscebatur ore vulgi dux Agricola*, vö. 43,1). Germanicus tehát az, aki a *concordia ordinum* eszményét mindenféle császári propagandánál hívebben testesíti meg; Germanicus az egyedüli eszménykép, aki a Vergiliustól (Aen. VI 851 skk.) meghirdetett római küldetéstudat jegyében Hercules, Liber és Alexandros nyomdokaiba lépett. Gondoljunk még a Germanicus ábrázolásában gyakran megfigyelhető egyéb Alexandros-motívumokra (pl. Ann. II 21,2 *quo magis adgnosceretur, detraxerat tegimen capiti*, mint Nagy Sándor, Curt. Ruf. VII 1,20 *apud Granicum nudo capite . . . dimicantem)*, vagy kiváltképpen a halálának leírását követő eszmefuttatásra (II 73,1 *et erant, qui formam, aetatem, genus mortis . . . magni Alexandri fatis adaequarent)*. Az összehasonlítás természetesen Germanicus javára üt ki, hiszen erkölcsi tekintetben messze felülmúlta a makedón uralkodót, és Germania teljes meghódítása csak Tiberius féltékenysége miatt nem sikerült neki (II 73,3): *quod si solus arbiter rerum, si iure et nomine regio fuisset, tanto promptius adsecuturum gloriam militiae, quantum clementia, temperantia, ceteris bonis artibus praestitisset.*

Germanicusnak Nagy Sándorral való összehasonlításából (vö. Liv. IX 16, 19 skk.) Alain Michel[39] Tacitus legbensőbb gondolataira akart következtetni («c'est ici qu'il laisse parler son coeur»): Nagy Sándornál is nagyobb az,

[38] Vö. Das Altertum 4 (1958) 48 skk. l.
[39] I. h., 127. l.

aki a *modestia* jegyében — mint Agricola![40] — *nem akar* még nagyobbnak látszani; aki túlszárnyalhatta volna, de inkább nem uralkodott az igazság ellenében (contre la justice), és aki inkább a becsületet, nem a hatalmat választotta. Germanicus személyében Tacitus az egyetlen, «valóban királyi» erényt ünnepli: «le renoncement à la royauté, le loyalisme qui refuse la violence et les trahisons qu'elle inspire». Az egyetlen uralkodó, akit Tacitus dicsérettel említ, az, aki nem uralkodott. Tacitus úgy búcsúzik eszményített hősétől, mint Horatio Hamlettől: «*Adieu, mon doux prince . . .*»

Germanicus alakját ezek szerint ezer szál fűzte Tacitus képzeletében a *nagyság* megtestesítőihöz: a világhódító Alexandroshoz, valamint Agricolához, az eszményi «Britannicus»-hoz,[41] aki erényei — az *obsequium* (Agr. 42,5),[42] *modestia* (Agr. 42,4, vö. 4,3), *temperantia* (vö. Agr. 8,1) — révén szintén nagyobbnak bizonyult minden ismert nagyságnál. Tudjuk, hogy 83/84-ben Domitianus is felvette a «Germanicus» nevet. Függetlenül attól, hogy a Germanicus-név a nagy zajjal ünnepelt «*Germania pacata*» alkalmából nemsokára Traianus nevei közé is bekerült,[43] de attól is, hogy Germanicus alakjának tacitusi favorizálásában szerepet játszott-e egyáltalán Traianus személye,[44] annyit biztosan állíthatunk, hogy Tacitus az Annales-beli Germanicus-portrét nemcsak Tiberius, hanem Domitianus Germanicus Dacicus és egyáltalán *minden* zsarnok ellenképének szánta, és — mint láthattuk, — Germanicus képének eszmei vonatkozásaiban *elejétől fogva apósára is gondolt.*

Tacitus két főhősének ez az eszményítése persze nem ment bizonyos erőltetés és bizonyos következetlenségek nélkül. Hiába, a derék Agricolát, akiről maga a vő mondotta (Agr. 44,2): *bonum virum facile crederes, magnum libenter*, mégis csak nehéz lett volna *νέος Ἀλέξανδρος*-nak feltüntetni, és Germanicus is csak a Germanicus-ág dicsőítői számára volt nagyobb Nagy Sándornál. Caligula nagysándori mániáját szükségtelen itt külön dokumentálni (vö. pl. Suet., Calig. 52);[45] ehhez járulnak a kóros megalomániában szenvedő uralkodónak Antonius alakjához kapcsolódó hóbortjai, amelyek azonban esetleg nem is voltak teljesen függetlenek *apjának* Tiberiust felbőszítő ötleteitől (vö. Ann. II 43,5; 53,2; 59 skk.)[46] Tagadhatatlan, hogy az Egyiptomban utazgató Germanicus sok mindenben beleilleszkedett a hellénisztikus gondolatvilágba; így kerülhetett sor pl. az Apis-bika meglátogatására (Plin., Nat. hist.

[40] Az Ann.-ban Tiberius általtásból mutatott *modestia*-jának lejáratása (vö. I 7,4 *sensu permodesto*) egyre halad tovább, nyilvánvaló ellentétben Agricola és Germanicus *valódi modestia*-jával; vö. Hist. IV 40,1 és 86,2 (Domitianusról), Ann. VI 20,1 (Caliguláról). A *modestia* igazi tacitusi «Zentralbegriff» (*Koestermann*, Komm. I 297), vö. Ann. I 11,1 (III 56,2 mindenesetre megjegyzés nélkül); II 26,4 és 58,2. — A tyrannos-sablonnak egyébként hagyományos tartozéka a kezdetben mutatott *modestia*-ból való kivetkezés és a féket nem ismerő kegyetlenség előtörése, vö. pl. Cic. ad Att. XIII 28,3 (tkp. Caesarról): *tu non vides ipsum illum Aristoteli discipulum summo ingenio, summa modestia, postea quam rex appellatus sit, superbum, crudelem, immoderatum fuisse?* — *U. Zuccarelli* könyvéhez (Psicologia e semantica di Tacito, Brescia 1967; cap. III.: L'ideale dell'uomo tacitiano: il *vir modestia praeditus*) eddig nem jutottam hozzá.

[41] *H. Nesselhauf:* i. h., 230. l.

[42] Vö. Ann. VI 8,4 *obsequii gloria* (ehhez *Syme:* i. h., I 28 és 58. l.); tanulságos Plin., Paneg. 83,8 *uxori sufficit obsequii gloria.*

[43] Vö. *R. Hanslik:* RE Suppl. X «Ulpius Traianus» 1044. h.

[44] Vö. *A. Michel:* i. h., 125. l.

[45] Vö. *C. Questa:* i. h., 313. l.

[46] Vö. *Aalders:* i. h., 383 sk. l.; *R. Häussler:* Tac. und das hist. Bewusstsein. Heidelberg 1965, 289. l.

VIII 185; Amm. Marc. XXII 14,8), vagyis arra, amit Octavianus annak idején tüntető szándékkal elutasított,[47] pedig csak egy rövid kitérőt jelentett volna. De *közvetlen* bizonyítékunk is van arra, hogy az *imitatio Alexandri* gondolata Germanicustól nem volt idegen: Alexandreia városával *διὰ τὸν ἥρωα καὶ κτιστήν*, tehát mint Alexandros tisztelője és követője éreztette különös jóindulatát.[48] Így aztán halála után is szinte magától adódott az Alexandrosszal való összehasonlítás. Az már viszont a tacitusi Germanicus-portré — és egyáltalán a tacitusi történetírás — következetlenségei közé tartozik, hogy a hagyományos római *mos maiorum*-ot, melyet Tacitus mindig magasztalt (és fogyatkozását mindig siratta), szigorúan véve nem az eszményi vonásokkal felruházott Germanicus istápolta, hanem ellenszenves ellenfele, a «zsarnoki» Tiberius.[49] Hasonló megfigyelést tehetünk pl. az Annales bevezető fejezeteiben (I 3,3), ahol történetírónknak minden igyekezete ellenére sem igen sikerült Germanicus személyét az augustusi utódlás kevéssé épületes kérdéseivel kapcsolatban teljesen elhallgatnia.[50]

Ezeket és általában az efféle következetlenségeket azonban nem törölhetjük ki a tacitusi történetírásból, Tacitus történelmi koncepciójából. Ezért kell a tényállást — ahol csak lehet, — tisztáznunk, és a tacitusi Germanicus-portré vonásainak a fentiekben megkísérelt elemzése talán éppen ezért nem volt teljesen fölösleges.

[47] Suet., Aug. 93; vö. *Altheim:* Röm. Rel.-gesch. III 42; Germanicus keleti útjáról vö. *E. Koestermann:* Historia 7 (1958) 340 skk. l.

[48] P. Oxy. XXV p. 102 skk., 2435. sz., 18 skk. sor; vö. *Aalders:* i. h., 384. l.

[49] Vö. *C. Questa:* i. h., 313. l.

[50] Vö. *Koestermann:* Komm. I 71 sk. l.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

EGY ÉRCMŰVES SÍRKÖVE

A RÓMAI KORI EGYIPTOMI SÍRSZTÉLÉK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Bár a római kori Egyiptom emlékei mind az óegyiptomi kultúra végső kicsengésének, mind pedig a római birodalom provinciáinak megismerése szempontjából fontosak, kutatásuk mind a mai napig rendszertelenül haladt csak előre.[1] Kevés emlékcsoport talált szisztematikus feldolgozásra, és még az egyedülálló fontosságú festett múmiaportrék is csak a legutóbbi időben nyertek jelentőségükhöz méltó elemzést.[2] A jelen sorokkal az egyik elhanyagolt emlékcsoporthoz kívánunk néhány újabb adalékot fűzni.

A budapesti Szépművészeti Múzeum számára jelen sorok írója vásárolta 1959-ben, Medinet El-Fayumban egy műkereskedőtől az 1. képen közölt sírkövet.[3] Anyaga a korszak alsó- és közép-egyiptomi sztéléinél szokásos sárgás mészkő,[4] melyet rendkívül gondatlanul kinagyolt téglaalakra faragtak, s előoldalát nagyjából egyenesre vágták. A képmezőt keretelő bekarcolt vonal fent nyomott ívben zárul. Ez a keretelő vonal az egyiptomi sírkövek hagyományos formáját jelezte, aminek tényleges kifaragását itt, és még sok más esetben, megtakarította a kőfaragó.[5] A vonalkeret alul egy keskeny mezőt zár be. Valószínű, hogy eredetileg ide szánták a feliratot, amit azonban a kő eladásakor ez alá vésték, mert az nem fért volna el a kis keretben. Az alsó vízszintes vonal alatt a következő felirat áll:

ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟC-N
ΧΑΛΚΕΥCΕΤΩ
ΛΗΕΥΨΥΧΙ

Απολλόδωρος | χαλκεύς ἐτῶν [6] *| λη εὐψύχ[ε]ι.*

[1] Vázlatos kísérlet a művészet fő irányzatainak és fejlődési vonalainak áttekintésére *L. Castiglione:* Acta Ant. Hung. 15 (1967) 107 kk.

[2] *K. Parlasca:* Mumienporträts und verwandte Denkmäler. Wiesbaden 1966.

[3] Lelt. sz. 60.10. A. Mag.: 30.6 cm, szélesség lent 17.8 cm, vastagság 7.5—9 cm. Bal felső sarkán csorbult, a feliratos mező kissé rongált. A kő hátoldala és jobboldala egyenetlen, valószínűnek tartjuk, hogy másodlagosan felhasznált darab, amit gondatlanul vágtak ki egy nagyobb kőlapból. Példa a másodlagos felhasználásra egy I. Din. korabeli sírkő felhasználásával készült későrómai sztélé, *W. Barta:* ZÄS 92 (1965) 1 kk., I—II. tábla.

[4] *E. Pfuhl:* AM 26, 1901, 260. *F. A. Hooper:* Funerary Stelae from Kom Abou Billou. Ann Arbor 1961. 10. jegyz.

[5] A terenuthisi sztélék többsége ívelt tetejű, vö. *F. A. Hooper:* i. m. 4. Példa a sztélék ívelt tetejének bekarcolt keretvonallal való pótlására, *Zaki Aly:* BSAA, 40 (1953) 115 k., VIII. sz., 8. kép.

[6] A szó utolsó betűjét helyhiány miatt, elválasztójel után, az első sor végére faragták.

A felirat faragása még a sírkő más részleteinél is hanyagabb, ami megerősíti azt a feltevést, hogy a kész darabra annak eladásakor sebtében vésték rá. A tábla leggondosabban kidolgozott része a képmezőben álló alak. Ezt a *relief en creux* technikával készítették, ami a legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy a késő római alsó-egyiptomi, főként a terenuthisi sírkövek az óegyiptomi hagyományokat ápoló szobrászműhelyekben készültek, és a későegyiptomi sírsztélék korszerűsített derivátumai.[7] A chitonba és köpenybe öltözött férfi a korszak sírköveinek egyik legáltalánosabb pózában, az ún. orans-tartásban áll; feje és teste merev szemköztnézetben, lábai viszont jobbra forduló profilban láthatók.[8] A fejformában, elnagyolt kivitele ellenére is, határozottan az óegyiptomi domborművek stílusa ismerhető fel. Minthogy egyébként az egyiptomi reliefek csak a legritkább esetben ábrázoltak szembenéző arcot, a késő római sztélékre jellemző frontális tartáshoz[9] a fej típusát a *ḥr* hieroglif-jelből merítették.[10] Ugyancsak egyiptomi eredetű a felemelt kezek tenyérrel kifelé forduló tartása,[11] amely véleményünk szerint csak abból az eredeti összefüggésből származhat, amelyben a halott, Osiris elé járulva, hódolattal az isten felé emeli karját.[12]

A sztélé a római kori Egyiptom sírköveinek legjobban ismert csoportjához, az ún. terenuthisi sztélékhez[13] tartozik. Ezeknek többsége Terenuthisban került elő ugyan, de ismerünk más lelőhelyről származó példányokat is, úgyhogy vagy azt tételezzük fel, hogy a csoport több alsó-egyiptomi műhelyből származó, de hasonló stílusú kövekből áll, vagy azt, hogy a terenuthisi műhely máshová is szállította termékeit. A magunk részéről az előbbi megoldás felé hajlunk, azon meggondolás alapján, hogy a csoport formai és ikonográfiai szempontból nem teljesen egységes, továbbá, hogy a kisméretű és igénytelen sírkövek előállítására Alsó-Egyiptom nagyobb városaiban bőven lehettek megfelelő kőfaragók vagy műhelyek. Lehetségesnek kell tehát tartanunk azt is, hogy a budapesti sírkő a Fayumban került elő — de az sincs kizárva, hogy a műkereskedelem csatornáin át jutott oda Terenuthisból. Darabunk a terenuthisi sztélék Hoopertól összeállított 1/a csoportjába tartozik.[14] Keletkezésének idejét a csoport zöméhez hasonlóan a III—IV. sz. fordulójára tehetjük.[15]

Az orans-gesztus univerzális volta[16] és a római hivatalos ikonográfiában kialakult nagyhatású típusa[17] ellenére ma már nem kétséges, hogy domináló

[7] *C. C. Edgar:* Greek Sculpture. Cat. Gén. Cairo 1903. XI. k. old. *F. A. Hooper:* i. m. 5.

[8] A lábak profilnézetéről, amely szintén az egyiptomi hagyomány továbbélésének jele, lásd *F. A. Hooper:* i. m. 8 k. *A. Hermann:* JbAntChr. 6 (1963) 119.

[9] *C. C. Edgar:* i. m. XII. old. 3. jegyz. *A. Hermann:* i. m. 118 k.

[10] Hasonló formai megoldású darab: *F. A. Hooper:* i. m. 2. sz., V/b tábla.

[11] Közeli párhuzam *F. A. Hooper:* i. m. 20. sz., VI/d tábla.

[12] Pl. egy görög feliratú sztélén *J. G. Milne:* Greek Inscriptions. Cat. Gén. Cairo 1905. 63. old. 9213. sz. X. tábla.

[13] *C. C. Edgar:* i. m. XI kk., 36 kk. *Ua.:* ASA 15 (1915) 108 kk. *H. Gauthier:* ASA 21 (1921) 203 kk. *C. Bonner:* Proc. Amer. Phil. Soc. 85 (1941) 84 kk. *Zaki Aly:* BSAA 38 (1949) 55 kk. *Zaki Aly:* BSAA 40 (1953) 101 kk. *J. Schwartz:* ChrEg 30 (1955) 124 kk. *F. A. Hooper:* i. m. *A. Hermann:* i. m. 112 kk. *H. Petersen:* Class. Philol. 69 (1964) 154 kk. *A. Hermann:* JbAntChr. 7 (1964) 39 kk. *W. Barta:* i. m. 1 kk.

[14] *F. A. Hooper:* i. m. 9.

[15] *F. A. Hooper:* i. m. 3 k. *A. Hermann:* i. m. (1964) 39. *W. Barta:* i. m. 4.

[16] *C. Sittl:* Die Gebärden der Griechen und Römer. Leipzig 1890. 174, 187 kk., 198, 290 kk., 307 k. *Th. Ohm:* Die Gebätsgebärden der Völker und das Christentum. Leiden 1948. 251 kk.

[17] *Th. Klauser:* JbAntChr. 1 (1958) 115 kk.

1. ábra

2. ábra

szerepe a római kori egyiptomi sírköveken legalábbis nagyobbrészt a helyi hagyományok továbbélésével magyarázható.[18] A tartás értelme a halottnak az istenek előtti hódolatában kifejezésre jutó ártatlansága és jámborsága volt.[19] Ezzel az alapértelemmel jó összhangban állnak a feliratok állandóan visszatérő ἄωρος,[20] ἄλυπος,[21] φιλότεκνος[22] és εὐψύχει[23] stb. formulái.

Érdemes ismételten felhívni a figyelmet a sírkövek orans-figuráinak és a római kori egyiptomi terrakotta-plasztika egy csoportjának kapcsolatára, annál is inkább, mert eddig ezt csak felületes analógiaként vagy téves magyarázat bizonyítékaként[24] tárgyalták. A szobrocskák álló[25] és túlnyomó számban

[18] Így már *C. C. Edgar:* Cat. Gén. i. m. XII kk. Fontos bizonyíték *H. Schäfer:* ZÄS 62 (1927) 41. old. 2. kép. Részletes bizonyítás *A. Hermann:* i. m. (1963) 112 kk. Lásd még *F. A. Hooper:* i. m. 19. old. 62. jegyz. — A késői orans-típust a Ka-jelből eredeztették *G. Ebers, A. Erman* és *W. Budge;* az elmélet utolsó képviselője *A. Dobrovits:* Arch. Ért. 1946/48, 11 kk. Cáfolatához lásd *A. Hermann:* i. m. 114.

[19] *Th. Klauser:* i. m. 129 k. *F. A. Hooper:* i. m. 20.

[20] *Zaki Aly:* i. m. (1949) 70 k. *F. A. Hooper:* i. m. 29.

[21] *F. A. Hooper:* i. m. 30.

[22] I. m. 29.

[23] I. m. 24, 29.

[24] *A. Dobrovits:* i. m. 12 k.

[25] Pl. *W. Weber:* Die ägyptisch-griechischen Terrakotten. Berlin 1914. 217 k. sz. Ez a körülmény, azzal együtt, hogy az ülő figurák egy részét támlás klinén ülve ábrázolták (pl. *W. Weber:* i. m. 229. sz.), kizárja *Dobrovits A.* elméletét a szobrocskák «Baubo»-jellegéről.

3. ábra

ülő alakokat ábrázolnak. Tárgyi szempontból két csoportjuk különböztethető meg. Az egyiket női, illetve leány-figurák alkotják, amelyek — amennyiben ruhátlanok — a másodlagos nemi jegyek nem túlságosan fejlett, de kétségtelen meglétét mutatják.[26] A másik csoportba fiúgyermekek tartoznak, akiket infantilis testalkat és az ún. ifjúságfürt jellemez.[27] Az első lényeges megfigyelés, hogy a terrakotta oransok között biztosan nincsenek felnőtt férfiábrázolások, és valószínűleg a női figurák is fiatal leányokat ábrázolnak.[28] A szobrocskák vallásos jellegét bizonyítja a néhány példányon látható pectorális,[29] az apotropaikus keresztlánc (2. kép),[30] a fejen és a nyakban viselt koszorúk, és nem utolsósorban maga az orans-gesztus.

Fontos a terrakották kronológiai helyzete és lelőhelye is. Az eredet megjelölésével publikált példányok többsége a Fayumból (15 db) és Közép-Egyiptomból (14 db), kisebb része Felső-Egyiptomból (5 db) származik. A Deltából kerülhetett elő az egyetlen lelőhelyes példányon kívül[31] az Alexandriai Múzeum bizonytalan lelőhelyű darabjainak nagy része is. Lakóházból 10, sírból 2,

[26] Pl. *P. Graindor:* Terres cuites de l'Égypte Gréco-romaine. Antwerpen 1939, 34. sz.

[27] Pl. *J. Vogt:* Die griechisch-ägyptische Sammlung E. v. Sieglin, 2. Die Terrakotten. Leipzig 1924, 101. old., XVII/1. tábla.

[28] A két sírleletként publikált darab közül az egyik női, a másik ugyancsak nőt ábrázoló figura pedig gyermek-sírból került elő, *W. F. Petrie:* Hawara, Biahmu and Arsinoe. London 1889. 12. old., XIX. és XXI. tábla.

[29] *W. Weber:* i. m. 217. sz. és k.

[30] *W. D. van Wijngaarden:* De grieks-egyptische terracotta's in het Rijksmuseum van Oudheden. Leiden 1958, 71. sz.

[31] *W. Weber:* i. m. 218. sz.

4. ábra

szentélykörletből 2 darab került igazoltan elő. Ez egyrészt a sírkövek eredetével megegyezően Alsó- és Közép-Egyiptom túlsúlyát mutatja, másrészt azt a körülményt, hogy a terrakották egyáltalán nem kizárólag síri használatra készültek, hanem olyan vallásos szokáshoz kapcsolódtak, amely a magánélet körébe tartozott, és amelynek megörökítése a házikultusz keretében ugyanúgy értelemmel bírt, mint a templomokban és a sírokban.

A terrakották keletkezési idejének megállapításához három támpontot találunk. A lelőhelykörülmények alapján W. F. Petrie 6 példányt a III. sz.-ra,[32] egyet 340 körülre datált.[33] A nőalakok hajviselete részben a severusi császárnők,[34] részben pedig a III. sz. közepétől a IV. sz. elejéig tartó időszak divatos

[32] Hawara, Biahmu and Arsinoe. London, 1889, XIX. t. *Ua.:* Roman Ehnasya. London 1905, 49/94, 50/105, 50/107, 99/91. t.

[33] Hawara etc. XXI. t.

[34] *W. F. Petrie:* Roman Ehnasya. London 1905. 49/91, 50/107. t. *W. Weber:* i. m. 222, 223, 225, 226, 229. sz. *C. M. Kaufmann:* Graeco-ägyptische Koroplastik.[2] Leipzig 1915. 285, 290, 292. sz. *P. Perdrizet:* Les Terres cuites grecques d'Egypte de la collection Fouquet. Nancy 1921. 334, 336, 338. sz. *J. Vogt:* i. m. XCVII. t. 1—2. sz. *E. Breccia:* Terrecotte figurate greche e greco-egizie del Museo di Alessandria. II. Bergamo 1934. 200, 201, 202, 247. sz. *Allard Pierson Museum,* Algemeene Gids. Amsterdam 1956. 963. sz. *W. D. van Wijngaarden:* i. m. 71. sz. *E. Paul:* Antike Welt in Ton. Leipzig, é. n. 310. sz. — *Hildesheim,* Pelizäus Museum, Inv. Nr. 648. *Karlsruhe,* Badisches Landesmuseum Inv. Nr. H 816. *Paris,* Louvre Inv. Nr. KL 1. 19., MI 1791.

5. ábra

frizuráival[35] (3. kép) azonosítható. Formatörténeti szempontból az orans-figurák zömére jellemző a teljes frontalitás, merev tartás, a plasztika lineáris jellege, vagy teljes ellaposodása (4. kép).[36] Mindezen támpontok alapján az orans-terrakották nagyobb tömegű készítését a III. sz. első felétől kezdődő időre tehetjük. Készítésük korának alsó határát nem könnyű megvonni, mert az bizonyos ugyan, hogy a IV. sz . elején tartott, de lehetséges, hogy csak a graeco-egyiptomi terrakottaplasztika általános lehanyatlása vetett annak véget. Maga a típus és a hozzá fűződő szokás azonban ekkor sem szűnt meg, mert újra felbukkant az új stílusú és jóval szegényesebb típuskincsű ún. kopt terrakottaplasztikában, amelynek kronológiája bizonytalan ugyan, de készítésének kora nagy általánosságban az V—VII. századra esett.[37] Véleményünk

[35] *W. F. Petrie:* Roman Ehnasya. London 1905. 49/94. t. *W. Weber:* i. m. 224. sz. *E. Breccia:* i. m. 198. sz. *Ua.:* Monuments de l'Égypte Gréco-Romaine I. Bergamo 1926, LXX/1. t. — 3. kép: Berlin, Staatliche Museen, Ägyptische Abteilung, lelt. sz. nélkül.

[36] Budapest, Szépművészeti Múzeum, lelt. sz. 50. 651. A.

[37] *Álló női orans: J. Quibell:* ASA 3 (1902) 88. old. II. t. *O. Wulff:* Altchristliche Bildwerke. (K. Mus. zu Berlin, Beschr. Bildw. christl. Epochen III, 1. (Berlin 1909. 1485/86. sz. *W. Weber:* i. m. 234, 239. sz. *C. M. Kaufmann:* i. m. 279—280. sz. *P. Perdrizet:*

6. ábra

szerint ezek a «kopt» darabok túlnyomóan a «pogány» szokás továbbélésének köszönhették keletkezésüket, mindamellett csattanós bizonyítékát szolgáltatják a pogány és a keresztény orans-sztélék közötti típus-kontinuitás lehetőségének.[38]

Az orans-terrakották értelmét és funkcióját a fiúgyermekek ifjúságfürtjéből kiindulva közelíthetjük meg. Mint ismeretes, ezt a sajátságos hajfonatot a római császárkorban az 5—14 éves fiúgyermekek ábrázolásain találjuk meg.[39]

i. m. 12. sz. *K. Michalowski*, etc.: Tell Edfou 1938. Le Caire 1938. 565. sz. XXXVII. t. *R. Mond—O. H. Myers:* Temples of Armant. London 1940, P. 40, 41, 91, 178. sz. *J. D. Cooney:* Late Egyptian and Coptic Art. Brooklyn Museum, 1943, 20. old. 35. t.

Ülő női orans: O. Wulff: i. m. 1490. sz. *C. M. Kaufmann:* i. m. 284. sz.

[38] A kairói kopt orans sztélék: *W. E. Crum:* Coptic monuments. Cat. Gén. Cairo 1902. 8684—8695, 8697—8703. sz. A kontinuitás kérdéséhez és a stílusfejlődéshez lásd *D. Zuntz:* MDAI Kairo 2 (1931) 22 kk. *A. Hermann:* i. m. (1963) 122 kk. — A kopt orans-sztélék virágkora ugyancsak az V.—VI. sz.-ra esik.

[39] *V. v. Gonzenbach:* Untersuchungen zu den Knabenweihen im Isiskult der römischen Kaiserzeit. Bonn 1957. 56. Vö. *K. Parlasca:* OLZ 1959, 474 kk. *L. Castiglione:* Gnomon 31 (1959) 539 kk.

7. ábra

Ha nem is világos, hogy az egy bizonyos életkorra (a gyermekkortól a serdülőkorig) jellemző megkülönböztető hajviseletet, amely a gyermek Horus és a királyfiak állandó jelvényévé vált, pontosan mikor és milyen szertartások közepette vették fel és hagyták el az egyiptomi fiúgyermekek, az kétségtelen, hogy a fürttel a serdülőkor előtti állapotot jelezték. A fiú-orans szobrocskák tehát a gyermekekkel kapcsolatos valamely szokás, rítus alkalmára készültek. Talán közelebb hozhat ehhez az alkalomhoz a női, helyesebben a leány-oransok csoportja, amelyben több típusnál találunk teljes vagy részleges ruhátlanságot, s ami a fontos, a nemi-szerv felfedettségét.[40] Ez a motívum természetesen nem erotikus jellegű, hanem a lányok nemi fejlődésével kapcsolatos szokásra, valószínűleg a nemi érésre, azaz a házasuló korba kerülésre utal, s megengedhetővé teszi, hogy a többi női orans-figurát is ilyen alkalommal hozzuk kapcsolatba. Mind a fiú-, mind a leány-oransok tehát nagy valószínűséggel a gyermekek életkor-rítusainak (rite de passage) köréhez tartoztak. A gyermekkor jelentős alkalmaikor, vagy annak elhagyása idején a templomokban vagy házikultusz oltára előtt[41] történő szertartás, ima, illetve adoráció pillanatában ábrázolt gyermekek szobrocskáit azután a szentélyekben áldozati ajándékként, a házi «lararіumban» és a sírokban amulettként az istenek áldásának és segítségének tartósítása céljából őrizhették meg.

Ezen a ponton elkerülhetetlen egy olyan szempont megfontolása, melyet az orans-gesztus eredetével foglalkozó kutatás nem vett eléggé figyelembe. Az univerzális orans-tartás joggal feltételezett ősforrása, az adorálás gesztusa Egyiptomban a test elé előrefordított tenyérrel tartott kezek mozdulata volt. A sírkövek és a terrakották oransai viszont karjukat oldalra terjesztve magasra

[40] A legjellemzőbb típusok: *W. Weber:* i. m. 222. sz. *C. M. Kaufmann:* i. m. 289. sz. *P. Perdrizet:* i. m. 333. sz. *E. Breccia:* Terrecotte 199. sz.

[41] Lásd a leány-oransok klinéje előtt álló áldozati asztalkát: *P. Perdrizet:* i. m. 336. sz. *W. Weber:* i. m. 229. sz.

tartják. Megjegyzendő, hogy a római orans-gesztusra ennél alacsonyabb kartartás jellemző. Az adorálás és az orans-gesztus különbségét azzal szokás magyarázni, hogy a szembenéző alakok síkábrázolása követelte meg a karok oldalirányú kiterjesztését. Ez a magyarázat tökéletesen meggyőző ugyan, főleg a domborművekre nézve, de nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ilyen gesztus a valóságban is létezett. Ez a valóságos gesztus a kisgyermekek jellegzetes kéztartása lehetett, amit a római kori terrakották — az orans-gesztustól alig megkülönböztethető formában — gyakran ábrázoltak (5. kép).[42] Az anyjuk karjába kívánkozó kisdedeknek ez a természetes mozdulata könnyen válhatott a gyermeki lény ikonográfiai jellemzőjévé, és mint ilyen, tudatosan vagy tudat alatt közrejátszhatott az ártatlanságot jelképező orans-gesztus kialakulásában.

Egy dolog mindenesetre kétségtelen: a terrakották tanúsága szerint az orans-gesztus a gyermeki, az ἄλυπος állapot egyik szimbóluma volt, amely így könnyen átmehetett a halotti szimbolikába, mint az ἄωρος-ként elhunytak ábrázolása. Ez a megállapítás azért különösen fontos, mert már több kutató megállapította, hogy a sírkövek orans-alakjai csaknem kizárólag gyermekeket,[43] házasság előtt, idő előtt elhunytakat[44] ábrázolnak, illetve a gyermekeket a sírköveken mindig ebben a tartásban mutatták be.[45] Minthogy a budapesti sztélé oransának életkora ezzel ellentétben áll, érdemes közelebbről megvizsgálni az ismert orans-sztélék életkoradatait.[46]

[42] *P. Graindor:* i. m. 55. sz.
[43] *C. C. Edgar:* i. m. XII. k.
[44] *J. Schwartz:* i. m. 124.
[45] *F. A. Hooper:* i. m. 20.
[46]

1 éves kora előtt elhunyt	3:	*Hooper* 9, 35, 46. sz.
2 éves korában elhunyt	4:	*Milne* 27546. sz. *Hooper* 8, 33, 59. sz.
3 éves korában elhunyt	5:	*Zaki Aly* (1949) XIII. t. *Hooper* 14, 36, 54, 62. sz.
4 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 25. sz.
5 éves korában elhunyt	1:	*Gauthier* 206 k.
6 éves korában elhunyt	5:	*Gauthier* 207 k. *Hooper* 7, 30, 39, 47. sz.
7 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 68. sz.
8 éves korában elhunyt	6:	*Breccia:* Iscr. 330. sz. *Zaki Aly* (1949) VII. t. *Zaki Aly* (1953) 7. kép. *Hooper* 15, 57, 69. sz.
9 éves korában elhunyt	3:	*Hooper:* 10, 32, 60. sz.
10 éves korában elhunyt	3:	*Milne* 9235, 27563. sz. *Hooper* 23. sz.
11 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 50. sz.
12 éves korában elhunyt	1:	*Zaki Aly* (1949) III. t.
14 éves korában elhunyt	3:	*Zaki Aly* (1953) 6. kép. *Hooper* 58, 188. sz.
15 éves korában elhunyt	1:	*Gauthier* 209.
16 éves korában elhunyt	2:	*Zaki Aly* (1953) 3. kép. *Hooper* 37. sz.
17 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 27. sz.
19 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 63. sz.
20 éves korában elhunyt	3:	*Zaki Aly* (1953) 1, 12. kép. *Hooper* 49. sz.
21 éves korában elhunyt	4:	*Milne* 27620. sz. *Zaki Aly* (1949) XIII. t. *Zaki Aly* (1953) 5. kép. *Hooper* 4. sz.
24 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 72. sz.
25 éves korában elhunyt	3:	*Zaki Aly* (1953) 4. kép. *Hooper* 42, 52. sz.
26 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 193 sz.
27 éves korában elhunyt	2:	*Zaki Aly* (1953) 8. kép. *Hooper* 43. sz.
29 éves korában elhunyt	2:	*Zaki Aly* (1949) XIX. t. *Hooper* 24. sz.
30 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 13. sz.
31 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 38. sz.
32 éves korában elhunyt	2:	*Hooper* 21, 44. sz.
35 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 55. sz.
39 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 31. sz.
50 éves korában elhunyt	1:	*Hooper* 66. sz.

A 65 ismert eset közül 10 éven aluli korban hunyt el 32, 20 éven alul 13, 30 éven alul 14 és 30 éven fölül 6 oransként ábrázolt személy. A 20 éven alul és fölül elhúnytak számaránya 45 : 20. Bár 65 eset messze nem elegendő biztos következtetések levonására, két megállapítást mégis lehetővé tesz. Az egyik, hogy felnőttkorban elhunytak oransként való ábrázolása gyakran előfordul, tehát a budapesti sírkő egyáltalán nem elszigetelt eset. A második viszont az, hogy az oransok között valóban dominál a fiatal halottak száma, hiszen felét teszi ki a gyermek, több mint kétharmadát a fiatal és kevesebb mint egyharmadát a felnőttnek vehető személy. Megerősíti ezt a tendenciát az a körülmény, hogy a rómaikori egyiptomi sztélék feliratából kiszámított átlagos életkornak[47] az oransok átlagos életkora csak mintegy felét teszi ki.

Még inkább az oransok feltételezett fiatalkorúsága felé billenti a mérleg serpenyőjét azoknak a családi sírköveknek a vizsgálata, amelyeken több személy között szerepelnek orans-tartásúak is. Ezeken már a kompozíció és az alakok egymáshoz való viszonya és mérete is valószínűvé teszi azt, hogy az orans többnyire gyermek lehetett (6. kép).[48] Végképpen bizonyossá tesznek efelől a feliratos példányok, amelyeken kétséget kizáróan megállapítható az orans-alakok gyermek volta (7. kép).[49] Ezeknek a csoportos ábrázolásoknak a tanúsága megerősíti azt az általános megfigyelést, hogy a felnőtteket általában klinén fekve («halotti lakoma»), áldozatbemutatás közben vagy csak állva, míg a gyermekeket és a fiatalokat orans-ként ábrázolták.

Következetes szabályszerűséget természetesen nem várhatunk ezektől a provinciális alkotásoktól, nemcsak azért, mert ez ellenkezne az ókori kultúra és népvallás egészéről alkotott ismereteinkkel, hanem főként azért, mert a sírköveket kétséget kizáróan raktárra faragták, és csak a halott rokonainak kiválasztása alapján látták el utólag őket felirattal. A felirat gyakran eltér az ábrázolástól, férfinév kísér női alakot vagy megfordítva, több név szerepel mint alak stb. A vásárlók tehát előregyártott darabok között válogattak ízlésük és anyagi lehetőségeik szerint, és nem mindig olyan ábrázolást kaptak, ami a tényleges helyzetnek vagy az általános szokásoknak megfelelt. Ez a körülmény nagyban csökkenti a feltételezett normától eltérő kivételek számának súlyát. Még így is nyilvánvaló, hogy a «szabály» nem volt merev, illetve a sztélék annak elhomályosodásáról tanúskodnak. Az orans típust illető végső következtetésünket tehát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az egyiptomi nép körében élő hagyományban, legalábbis a római császárkor második felében megragadható formájában, az orans-gesztus elsősorban a kiskorúak és a családalapítás előtt állók teljes ártatlanságát és jámborságát szimbolizálta. Ez idővel elhomályosult, és találkozott az általános ókori, főleg a római hagyományokkal, amelyben az orans-tartás korra való tekintet nélkül a jámborság, a pietas szimbóluma volt. A kopt korszak sírkövein ez a tartás már teljesen ebben az

[47] *F. A. Hooper:* i. m. 27. k.

[48] Budapest, Szépművészeti Múzeum 56. 57. A. lelt. sz. *A. Dobrovits:* i. m.

[49] *a) F. A. Hooper:* i. m. 169. sz.
b) F. A. Hooper: i. m. 171. sz. Két klinén fekvő nő, 47 és 50 évesek, orans lány, 8 éves.
c) Zaki Aly: i. m. (1949) VIII. t. Klinén fekvő nő, 42 éves, orans fiú, 1 éves.
d) Zaki Aly: i. m. (1953) 16. kép. Klinén fekvő férfi, 45 éves, orans fiú, 7 éves.
e) = 7. kép. *A. Dobrovits:* i. m. 3. jegyz. II. t. Két felnőtt, az egyik klinén, a másik áldozat bemutatása közben, 40 és 20 évesek, egy orans gyermek, 4 éves.

általános értelemben szerepel, míg a népies terrakották körében még mindig továbbélt a helyi pogány hagyomány.

Ezt az eredményt jól példázza és alátámasztja a tárgyalt budapesti sírkő. Már említettük, hogy felirata önmagában is bizonyítja, hogy egy kész darab utólagos személyhez kötéséről van szó. Egészen nyilvánvalóvá teszi a megállapítást a sztélé legérdekesebb részlete, az orans jobbkezéhez utólagosan odavésett kalapács, amelyet a kéz ilyenformán nem markol meg. A halott a felirat szerint érckovács, χαλκεύς volt, az ókori viszonyok között már javakorabeli, 38 éves férfi.

A kovácsmesterség, az érceműves ség a görög-római Egyiptomban — mint másutt is az ókori világban — a legfontosabb mesterségek közé tartozott.[50] Ez a szakma, amelynek művelői gyakran egyesületekbe tömörültek.[51] meglehetősen specializálva lehetett a különféle elnevezések bizonysága szerint, melyeket nem mindig tudunk pontosan összekapcsolni s különböző eszközfajtákkal vagy eljárásokkal.[52] A χαλκεύς a legáltalánosabb elnevezések közé tartozott, és valószínűleg a mi kovács-fogalmunknak felelt meg;[53] viselője az egyes községek és kisvárosok megbecsült iparosai közé tartozhatott. Apollodórosnak tehát nem kellett szégyenkeznie mestersége miatt, amit az általános szokással ellentétben[54] rokonai felirattak sírkövére. Sőt még ezzel sem elégedtek meg, hanem az orans kezéhez faragott kalapáccsal[55] is szemléltették. Ez az utóbbi körülmény még sokkal feltűnőbb, mint a foglalkozás felirati említése, mert az általunk ismert római kori egyiptomi sírköveken egyetlenegy esetben sem találtunk ilyen hivatásjelző attributumot. Nem látszik tehát elegendő magyarázatnak a család büszkesége a mesterségre. Az előbb elmondottak alapján inkább arra kell gondolnunk, hogy a kalapácsot azért is vésették a reliefre olyan feltűnő és kivételes módon, mert az alak ábrázolása, úgy amint volt, nem tűnt egészen alkalmasnak a derék kovácsmester jellemzésére. Ha arra gondolunk, hogy az előttünk ismeretlen okból kiválasztott sztélé orans-alakja abban az időben még elsősorban a gyermek vagy ifjú képzetét keltette fel, akkor egyszeriben indokolttá válik az ettől való szándékos megkülönböztetés mind a feliratban mind pedig az ábrázoláson.

[50] *M. San Nicolo:* Ägyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer. I. München 1915. 82 kk. *C. C. Edgar:* Greek Bronzes. Cat. Gén. Cairo 1904. I. kk.

[51] P. Oxy. I. 148. old. *C. C. Edgar:* i. m. I. old.

[52] Ilyenek pld. *chalkourgos, chalkotypos* és *chalkopoios,* vö. *M. San Nicolo:* i. m. 85.

[53] *M. San Nicolo:* i. m. 85. Említése pld. O. Tait. I. 82/10; II. 1933. Col. II/21.

[54] A foglalkozás megjelölése a szóban forgó sírköveken igen ritka, lásd *F. A. Hooper:* i. m. 27.

[55] Ez egyik oldalán hegyesebb, a másikon tompább és szélesebb kovácsszerszámnak látszik. Hasonló szerszámleletek Edfuból, lásd *K. Michalowski:* i. m. 55 kk. XXIV. t.

HARMATTA JÁNOS

BIZÁNC ÉS A SĀSĀNIDÁK KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ

IVLIO MORAVCSIK
PIETATIS ERGO

I

Az utóbbi évek egyik legmeglepőbb régészeti lelete az a bizánci stílusú szarkofág, amely az 1964 évi ásatások során Istanbul Çapa negyedében került elő s amelynek fedőlapján egy középperzsa felirat olvasható. Mint a felirat első publikálója, J. P. De Menasce O. P. erre rámutatott, a szarkofág valószínűleg egy kis temetőben vagy egy templom temetőjében állott a város constantinusi falain kívül, de belül a theodosiusi falakon.[1] Minthogy a temető csak a városfalakon kívül keletkezhetett, a lelőhely fekvéséből A. Grabar arra következtet, hogy a temetkezés a theodosiusi fal építése, azaz 430 előtti időből származik.[2] Erre támaszkodva De Menasce úgy gondolja, hogy a felirat nem lehet későbbi V. Varhrān (420—438) uralkodásánál.[3]

Az istanbuli középperzsa felirat tehát időben a Persepolis-i és a Fīrūzābād-i középperzsa feliratok közé esik[3a], s ez a körülmény már önmagában véve is jelentőssé teszi. Még inkább növeli a felirat értékét, hogy a régi Bizáncban keletkezett, s így érdekes bepillantást tesz lehetővé a bizánci-sāsānida kapcsolatok történetébe. Éppen ezért kívánatosnak látszik, hogy a felirat olvasatát, magyarázatát kiegészítsük és pontosabbá tegyük és megkíséreljük történeti értékelését.

A felirat szövege a következőképpen olvasható:

pwsl ZY ʾwḥrmzdʾplyt

1. sor *ZNH gwl ḥwldʾtlʾd ʾYT ʾYKš MRWH BRʾ ʾmwlčʾd MN mʾn ZY ʾylʾn štrʾ MN lwtstʾk člkʾn [MN M]Tʾ ḥšt*

2. *ʾYK ḤD ŠNTʾ PWN ʾwmytʾ ḥwʾštyglyḥ krtʾ ʿD bʾlʾwtʾ ZY msydy ZY lʾstʾ pyl⟨w⟩č PWN lwm BYN YḤWWNtʾ*

Megjegyzések az olvasáshoz:

De Menasce a feliratot 3 sorból állónak fogja fel: 1. sornak tekinti az általam 1. sornak vett sor fölé írt 3 szót, 2—3. sornak pedig az általam 1—2.

[1] *J. P. De Menasce O. P.:* L'inscription funéraire pehlevie d'Istanbul. Iran. Ant. 7 (1967) 59—76.

[2] *A. Grabar:* Cahiers Archéologiques 11 (1960) 73—92. Idézi *De Menasce*, számomra hozzáférhetetlen.

[3] *De Menasce:* id. m. 59.

[3a] [Illetőleg az újabban közzétett Mishkinshahr-i és a Fīrūzābād-i feliratok közé, vö. *G. Groop:* Die sasanidische Inschrift von Miskinshahr in Azarbaidjān. AMI NF 1 (1968) 149—158. — Korr.-jz.]

sornak vett sorokat. Ez a felfogás azonban mind formai, mind tartalmi szempontból helytelen. Formai szempontból e 3 szót azért nem tekinthetjük külön sornak, mert ebben az esetben a másik 2 sorral egy vonalban kellene kezdődnie. Tartalmi szempontból pedig azért nem gondolhatunk erre a lehetőségre, mert egy feliratnak az elején nem állhat a származás megjelölése *(pwsl ZY 'wẖrmzd'plyt* = «Ohrmizdāfrīð fia») a név előtt. Semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy De Menasce 1. sora csak egy pótlás: a kőfaragó kifelejtette a származás megjelölését a név után *(ḫwld't)*, és ezért pótlólag az 1. sor fölé, megközelítőleg a kihagyás helyére véste be.

A feliratnak De Menasce adta olvasata egészben véve kielégítő, átírása azonban ellentmondásokkal telített, és sok esetben vitatható vagy egyenesen elfogadhatatlan: a *h*-t és *ḥ*-t egyformán *h*-val írja át még az ideogrammokban is, a *p*-t hol *f*-nek, hol *p*-nek, az *l*-t hol *r*-nek, hol *l*-nek írja át a betű szerinti átírásban, holott ennek az eljárásnak csak a fonétikus átírásban van jogosultsága. Külön említést érdemel a *PWN* pseudoideogramm és a *ZY* ideogramm átírásának kérdése. Ezek De Menasce-nél *p''* és *y* átírásban jelennek meg. Az első esetben nem világos, hogy mit akar kifejezni a *p''* átírással. Ha a '' jelet konvencionálisan rövidítés jeleként használja, akkor a *p''* átírással semmiképpen sem érthetünk egyet, mert a feliratok tanúbizonysága szerint a könyvpehleviben a szó *pnn* írásképe kétségtelenül *PWN* *(*pt)* alakból keletkezett.

Hasonló a helyzet a *ZY* ideogramm *y* átírásával kapcsolatban is. A könyvpehlevi íráskép természetesen értelmezhető *y*-nek, mégis elhibázott volna a szóban forgó jelt így írni át, mert olvasatának meghatározásánál a feliratokhoz kell visszanyúlnunk, s ezek tanúsága szerint e jel a *ZY* írásképéből fejlődött. Az istanbuli feliraton és a gemmákon megfigyelhető forma jól mutatja az átmenetet a feliratok és a pehlevi zsoltároskönyv világos *ZY* írása és a könyvpehlevi *y* írásképe között. Az íráskép hasonló fejlődése és rövidülése figyelhető meg a *KBYR* ideogrammnál is. A könyvpehleviben ennek az alakját is *KBD*-nak olvashatnánk, a berlini 12. sz. pehlevi papiruszon (4. sor *ŠRM KBYR LKWM*)[4] azonban még jól megfigyelhető ennek az előzménye, amely ugyanezt az átmeneti formát mutatja a feliratok *KBYR* alakja és a könyvpehlevi *KBD* között, mint az istanbuli felirat *ZY* jele a feliratok *ZY*-je és a könyvpehlevi *y*-je között.[5]

De Menasce a felirat írását a könyvpehlevivel tartja azonosnak, de felhívja a figyelmet néhány sajátosságra (a *k* és *s* alakja), amelyek inkább a papiruszokkal ill. a «könyvpehleviben» írt feliratokkal közösek. E megfigyelések kétségtelenül helyesek, azonban írástörténeti szempontból távolról sem határozzák meg a felirat jelentőségét. Az istanbuli felirat ugyanis írástörténeti szempontból óriási meglepetés, amennyiben «könyvpehleviben», kurzív írással írt feliratot eddig csak a VI—VII. századból ismertünk, s egyáltalán ennek az írásformának a kialakulásával is csak a VI. századtól kezdve számoltunk.[6] Ha a leletkörülmények nem volnának ismeretesek, aligha akadna

[4] *O. Hansen:* Die mittelpersischen Papyri der Papyrussammlung der Staatlichen Museen zu Berlin. APAW 1937. Phil.-hist. Kl. Nr. 9. Berlin 1938. VI. t. A helyes olvasatra ld. *J. Harmatta:* Acta Ant. Hung. 5 (1957) 288.

[5] A könyvpehlevi *y*-jét korábbi felfogásával (Hilfsbuch des Pehlevi. I. Uppsala 1928. 36 és II. Uppsala 1931. 110) szemben *H. S. Nyberg* újabban (A Manual of Pahlavi. I. Wiesbaden 1964. 149) kétségtelenül helyesen *ZY*-nek írja át.

[6] Ld. *W. B. Henning* áttekintését: Handbuch der Orientalistik. I. Abt. IV. Bd. Iranistik. 1. Abschn. Leiden—Köln 1958. 46 sk.

valaki, aki az istanbuli feliratot nem a VI—VII. századba helyezné. A leletkörülmények alapján azonban a feliratot az V. század elejére kell tennünk, s így revideálásra szorul a középperzsa írás egész fejlődéséről alkotott eddigi elképzelésünk. Kétségtelen elsősorban, hogy a betűformák összeesése, a kurzív betűformák, a ligatúrák kialakulása az V. századra már befejezett folyamatként áll előttünk, e fejlődés tehát a IV. század folyamán ment végbe, s kezdetei legalábbis a III. századba nyúlnak vissza.

Ez azt jelenti, hogy a lapidáris és a kurzív írás már a III. századtól kezdve egymás mellett élt és hatott egymásra. Ebből az a további következmény adódik, hogy a lapidáris írás fejlődését többé nem rekonstruálhatjuk a kurzív írás hatásának figyelembevétele nélkül. Így mindazok az írásfejlődési szakaszok, amelyeket jómagam, Henning és Lukonin meghatározni igyekezett,[7] érvényüket vesztik, minthogy a feliratokon a lapidáris írás mindig a kurzív írás kisebb-nagyobb hatása alatt realizálódik, s nem önálló, szerves fejlődést tükröz. Ez azonnal élesen szembetűnik, ha az istanbuli feliratot a Fīrūzābādival összehasonlítjuk: utóbbi jóval későbbi, betűformái mégis archaikusabbak, s az írás mégis jól megőrizte lapidáris jellegét. Az istanbuli felirat világosan bebizonyította, hogy a kurzív írás már jóval a «könyvpehlevi» megjelenése előtt kifejlődött, s éppen ezért helytelen könyvpehleviben írt feliratokról beszélni.[8] A középperzsa írás fejlődése sokkal bonyolultabb folyamat volt, mint ahogy az istanbuli felirat előkerülése előtt gondoltuk, s amíg e folyamatot teljes történeti gazdagságában nem sikerül megismernünk, az eddiginél sokkal óvatosabban szabad csak kronológiai következtetésekre felhasználnunk.

1. sor. *ẖwld't : hwr. .t* De Menasce. Az *l* és *t* közötti jelek olvasása nehézségbe ütközik. De Menasce *m*-re vagy *t*-re gondolt, azonban egyik olvasat sem jöhet számításba. Az olvasást az nehezíti meg, hogy a kőfaragó a szó problematikus második részét javította: a *ẖw* és *t* közötti betűszárak ugyanis túlságosan közel állnak egymáshoz, s ezenkívül nem is alkotnak szabályos betűformákat. E jelenséget azzal magyarázhatjuk meg, hogy a kőfaragó eredetileg *ẖwd't*-ot vésett be, az *l*-t kifelejtette, s a hibát azután úgy javította ki, hogy a *d*-t *l*-lé alakította át olyan módon, hogy függőleges szárát felfelé is, lefelé is meghosszabbította. Az így létrejött *ẖwl't* alakból pedig úgy hozta létre a *ẖwld't*-ot, hogy az *l* alsó szárát felhozta az eredeti ' két szára közé. Ezáltal az '-ból *d'* betűcsoport lett, amelynek azonban nincs meg a szabályos alakja, amennyiben a betűszárak túl közel esnek egymáshoz, és a középsőnek az alakja más is, mint a két szélsőé, amelyek az eredeti '-t alkották, továbbá az egész *d'* betűcsoport jobboldalt az *l*-hez (= eredetileg *d)* kapcsolódik. Az elmondottak a közölt fényképen nagyítóval jól megfigyelhetők.

Az *'whrmzd'plyt* névben a két ' és a *h* alakja egyszerű vízszintes vonássá egyszerűsödött. Ez egyébként nem fordul elő a feliratban.

MRWḤ : MRʿH De Menasce. H. H. Schaeder fejtegetései[9] óta divatossá vált az utóbbi olvasat, azonban ennek jogosultsága több mint kétséges.

[7] Vö. *J. Harmatta :* Bull. du Musée Hongrois des Beaux-Arts 10 (1957) 19 sk.; *W. B. Henning :* id. m. (= Mitteliranisch) 45—52; *V. G. Lukonin :* Иран в эпоху первых сасанидов. Leningrad 1961. 50 sk.

[8] A «könyvpehlevi» megjelölés fonákságát *W. B. Henning* is érezhette, amikor feliratokkal kapcsolatban idézőjelben használta, éreztetve a kifejezés konvencionális voltát, ld. Mitteliranisch 47, 51.

[9] *H. H. Schaeder :* Iranische Beiträge I. Halle (Saale) 1930. 42, 1 jz. és Ung. Jb. 15 (1935) 575—576,5 jz.

Schaeder elgondolása szerint a feliratok *MRWḤY* írásképét *MRʿḤY*-nak kell olvasnunk (ami természetesen paleográfiai szempontból lehetséges) s ez az orthográfia elburjánzása révén a *MRʿY* < *MRʾY* alakból keletkezett. Ez a feltevés teljességgel bizonyíthatatlan, s igen különös is volna, hogy egy sor nyelvtörténeti és orthográfiai szempontból abszurd alakból: **mrʿy*, **mrʿʾy*, **mrʿḥy* végül egy nyelvtörténetileg is, orthográfiailag is helyes alak jöjjön létre. Schaeder elgondolásának ezt a nehézségét bizonyára látta W. B. Henning is, s ezért a *MRʿḤY* alakot a *MRʿY* (< *MRʾY*) és a **MRʿH* (<**MRʾG*) alakok kontaminációjából igyekezett levezetni.[10] Azonban ez a feltevés is teljesen valószínűtlen, mert semmi sem bizonyítja, hogy a párthus és a perzsa ideogramm-rendszer elemei kontaminálódhattak volna. A Henningtől párhuzamként idézett *BRY* — *BRH* alakpár is éppen feltevése ellen szól, mert ezek kontaminációjából sem jött létre egy **BRHY* alak. Ezzel szemben minden jel arra mutat, hogy a *MRWḤY* alak (**MRWHY*) nyelvileg helyes, mert az elephantinei papiruszok *mryhm* alakjának tanúsága szerint éppen **mrwhy*, nem pedig **mrʾwhy* vagy **mrʾhy* alakot kell várnunk. Éppen ezért az ellenkező bebizonyításáig helyesebbnek kell tartanunk a *MRWḤY* átírást.[11]

ḫšt : *ʾšt* De Menasce. Utóbbi olvasat természetesen szintén lehetséges.

2. sor. *ḫwʾštyglyh* : *xwʾštʾryh* De Menasce. Utóbbi olvasat szintén lehetséges, azonban nyelvileg értelmezhetetlen.

bʾlʾwtʾ : *bʾlʾntʾ* De Menasce. Lehetséges, de értelmezhetetlen olvasat.

msydy : *mysddb* De Menasce. Az *m* és *s* között *y* nem látható. Az *s* után *yd* vagy *dd* olvasható. Az utolsó betű *b* semmi esetre sem lehet, ellenben felfogható a *d* régi, szóvégi formájának, amely a könyvpehleviben is előfordul. Itt a szó végén *d* után kézenfekvő *y*-nak értelmezni.

pyl⟨w⟩č : *pyrč* De Menasce. E szó írásképe eltér a várhatótól, amennyiben a szó végén az *l* és a *č* külön vannak írva, holott a felirat írásgyakorlatában az *lč* ligatúrában jelenik meg (ld. *ʾmwlčʾd*). Ennek a jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy az *l* és a *č* között kimaradt egy olyan írásjel, amellyel a *č* nem volt kapcsolható. Ilyen írásjelek: *b*, *w*, *k*, *p*, *t*, amelyek közül azonban csak a *w* kiegészítésével kapunk értelmezhető szóalakot.

II

A felirat magyarázata nyelvi szempontból nem ütközik különösebb nehézségbe. Szövegét De Menasce számára az tette problematikussá és részben érthetetlenné, hogy nem ismerte fel a *pwsl ZY ʾwḥrmzdʾplyt* kifejezés betoldás jellegét. Így úgy gondolta, hogy «Ōhrmizdāfrīδ fia» a halottnak a fia, aki elhunyt apja számára a sírt csináltatta. De Menasce-nak ez és ehhez kapcsolódó többi feltevése nem szorul cáfolatra. Elég arra rámutatni, hogy az elhunyt neve nem Ōhrmizdāfrīδ, hanem *Hordāδ*, fia tehát semmiképpen sem nevezhető «Ōhrmizdāfrīδ fiá»-nak. Továbbá, ha az elhunyt fiának a megnevezésével lenne dolgunk, ahkor szerepelnie kellene a feliratban a fiú nevének is. Valamennyi nehézség megoldódik azzal a felismeréssel, hogy a *pwsl ZY ʾwḥrmzdʾplyt* kifejezés pótlás, amelyet az elhúnyt neve után toldottak be. Így

[10] *Henning* : Mitteliranisch. 36.

[11] *H. F. J. Junker* : Das Frahang i Pahlavīk in zeichengemäßer Ordnung. Leipzig 1955. 28 helyesen tartja meg a *MRWḤ* (nála = *MRVḤ*) átírást.

a felirat kezdete a következőképpen rekonstruálható: *ZNH gwl ḫwld't pwsl ZY 'wḫrmzd'plyt l'd 'YT'* «Ez a sír Hordāδ, Ōhrmizdāfrīδ fia számára van».

E mondat nyelvi érdekessége a *gōr* 'sír' szó, amely már De Menasce-nak is feltűnt, s amely mindenesetre összhangban áll azzal a ténnyel, hogy a felirat egy szarkofág fedőlapjára volt bevésve. A temetkezés így nem zoroasztrikus jellegű, bár az elhunyt neve zoroasztriánusra mutat. E jelenségnek két magyarázata lehetséges. Legegyszerűbb volna arra gondolnunk, hogy Bizáncban a zoroasztriánus temetkezési mód egyszerűen nem volt lehetséges, s így a halottat a bizánci temetkezési szokások szerint temették el. A másik lehetőség az volna, hogy Hordāδ keresztény hitre áttért vagy a keresztény hithez közel álló perzsa volt, s így természetszerűleg keresztény ritus szerint temethették el. A felirat folytatása bizonyos mértékben alátámasztja az utóbbi feltevést.

A következő mondatot De Menasce helyesen értelmezte: *'YKš MRWḤ BR' 'mwlč'd* «hogy az Úr bocsásson meg neki». De Menasce utal arra, hogy a *MRWḤ* = *χvaδāy* 'Úr' szó Ōhrmizddal kapcsolatban is használatos, s úgy gondolja, hogy a kifejezés semmiképp se mutat arra, hogy az elhunyt keresztény lett volna. Azonban a lényeg itt nem az, hogy a *MRWḤ* szó Ōhrmizddal kapcsolatban is előfordul, hanem az, hogy e kifejezés itt önmagában szerepel 'Úr, Isten' jelentésben. Ez a nyelvhasználat pedig kétségtelenül keresztény szemléletre utal, mint erről egy pillantás a pehlevi zsoltároskönyvbe bárkit meggyőzhet. De nemcsak a *MRWḤ* szó sajátos használata mutat ebbe az irányba, hanem az egész mondat, amelynek megfelelőit nemcsak a görög — római, hanem a perzsa kereszténységben is ki tudjuk mutatni. A pehlevi zsoltároskönyvből idézhetjük az *'pḫš'dm'n MDM MRWḤY* «könyörülj rajtunk, Úr!» (Ps. 122,3)[12], egy dél-indiai középperzsa feliratból pedig a *MRWḤmn mšyḫ' 'pḫš'd MDM dypd's* «Krisztus Urunk könyörülj Devadāsán!»[13] kifejezést. E példák alapján kétségtelennek látszik, hogy az istanbuli felirat tárgyalt mondata sajátos keresztény szemléleten alapszik, s azt bizonyítja, hogy vagy az elhunyt, vagy pedig a sírfelirat perzsa fogalmazója keresztény vagy a kereszténységhez közel álló személy volt. Az istanbuli és a többi tárgyalt középperzsa keresztény kifejezésekben láthatjuk a forrását az arab sírfeliratok *raḥimahu 'llāhu* «könyörüljön Isten rajta» formulájának is.

A tárgyalt mondat szemmelláthatólag közbevetés, mert utána következik az elhunyt származási helyének megnevezése: *MN m'n ZY 'yl'n štr' MN lwtst'k člk'n [MN M]T' ḫšt* «Érān šahr-i lakóhelyről, Zargān körzetből, Xišt községből». A felsorolásban elsősorban a *mān* kifejezés ötlik szembe, amely 'ház, lakóépület' jelentésben közismert a középperzsába, s egyben 'familia' jelentésben a legalacsonyabb társadalmi szervezeti egységet is jelöli, mint ezt a *m'n 'wd wys ẅ znd 'wd dyh* «nagycsalád és nemzetség és törzs és község» felsorolás (MN I eII R I 21—22) mutatja. Kétségtelen azonban, hogy a feliratban a szónak ez a jelentése nem ad kielégítő értelmet, mert itt a *mān* kifejezés nem a legszűkebb, hanem a legszélesebb körű megjelölése a származási helynek. A szövegösszefüggésnek megfelelően a *mān* szónak e helyen a legáltalánosabb értelemben vett 'lakóhely'-et vagy 'hazá'-t kell jelentenie, ezt a használatát azonban sem a De Menasce által összeállított adatok, sem a szónak általam megvizsgált egyéb előfordulásai nem igazolják. Pontosan egyezik

[12] *F. C. Andreas — K. Barr:* Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen. SPAW Phil.-hist. Kl. 1923. 1. Berlin 1933.

[13] A felirat olvasatára ld. *W. B. Henning:* Mitteliranisch. 51 és 4. jz.

viszont a *mān* szónak ez a használata a latin *domus* szónak a feliratokon a származási formulában játszott szerepével (vö. pl. *domo Daciae regione Scodrihese* CIL VI 2698), s éppen ezért felmerül az a kérdés, hogy nem a latin feliratok stiláris hatásával állunk-e itt szemben.

Nem csekély problémát vet fel a feliratban a származási hely közelebbi meghatározása is. Feltűnő elsősorban, hogy hiányzik a tartomány megnevezése. Ehelyett két kifejezés szerepel: *lwtst'k (rōδistaγ)* és a De Menasce által meggyőzően kiegészített *MTʾ (= dēh)*. Kétségtelen, hogy mindkét megjelölés alatt kisebb közigazgatási egységeket kell értenünk.[14] Sajnos a Sāsānida Állam területi felosztása és közigazgatási szervezete alig ismert. Tabarī Ardašīr szülőhelyét következőképpen határozza meg: Ṭīrudih falu, Xīr körzet, Istaχr tartomány. Minthogy Istaχr Fārsnak volt egyik tartománya, itt Ērān šahr országán belül négyfokozatú megjelölést látunk. Th. Nöldeke annak idején úgy gondolta, hogy Fārson belül a nagyobb közigazgatási egység középperzsa megjelölése *šahr*, a kisebbé pedig *rōstāγ* volt.[15] Azonban már Telegdi Zs. felhívta a figyelmet Yāqūt egy helyére (I. 40), amely szerint a közigazgatási egységek hierarchiája a következő volt: *istān (ōstān), rōstāγ, tasūγ*.[16] Ezeket az adatokat még kiegészíthetjük a manicheus perzsa és párthus, a pehlevi irodalmi szövegek és feliratok adataival. Kirdēr KZ feliratában találjuk a *štry ʿL štry gyw'k ʿL gyw'k* «országról országra, helységről helységre» (2. sor) kifejezést, amely szemmel láthatólag a legnagyobb és a legkisebb közigazgatási egység megnevezésével a zoroasztrianus egyházi szervezet általános, valamennyi közigazgatási egységre kiterjedő megszervezését akarja jellemezni. E hely világosan megcáfolja azt az elgondolást, amely szerint *gyw'k* lakatlan helyet jelent.[17] A felirat e kifejezése előfordul a Kārnāmaγban is: *'lthšyl 'MTš PWN ZK 'dwynk dyt 'pyl PWN byš bwt WMN štr' štr' gyw'k gyw'k sp'ḥ ʿL BBʾ BʿYHWNst* «Ardašīr, amikor őket ebben az állapotban látta, nagyon gondban volt, és minden országból és minden helységből sereget hívott udvarába» (VI. 12). E példák világosan mutatják, hogy *gyw'k* kisebb települést, lakott helyet jelent, s ilyen szempontból párhuzamba állítható a *dēh* kifejezéssel.[18] A Kārnāmaγban Mihraγ lakóhelyét egyszer a *gyw'k* (XI. 10: *'lthšyl ḫyšm W kyn' l'd [ʿL] gyw'k ⟨ZY⟩ mtr'k ʿZLWNt* «Ardašīr haragja és bosszúvágya miatt Mihraγ helységébe ment»), egyszer pedig a *MTʾ* szó jelöli (XII. 1: *. . .YWM-y šḥpwhl ZY 'lthšyl'n' ʿL ZK štr' Y'TWNt ʿL nḥčyl ʿZLWNt W 'ḤL nḥčyl BNPŠH LWTH III III III 'swb'l ʿL ZK MTʾ mt* «egy nap Šāhpuhr, Ardašīr fia ebbe a tartományba érkezett, vadászni ment, és vadászat után maga 9 lovassal ebbe a faluba érkezett»).

A nagyobb közigazgatási egységek jelölésére a *šahr, pāδgōs* és *avistām (ōstān)* kifejezések fordulnak elő: *[pd wy]sp šḥr 'wd p'ygws* «minden ország-

[14] Ezt *De Menasce* felfogásával (id. m. 63) szemben nyomatékosan kell hangsúlyoznunk. Hogy a manicheus párthus *rwdyst'g* szót *Andreas — Henning* 'Provinz'-nak fordították, annak természetesen semmi különösebb jelentősége nincs, mert a szövegösszefüggésből világosan kiderül (ld. alább), hogy a szó egy-egy tartomány *(šḥr)* kisebb egységeit jelöli. A glossariumban *Andreas — Henning* megadják a helyes 'Bezirk' jelentést is.

[15] *Th. Nöldeke:* Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Leyden 1879. 3.

[16] *S. Telegdi:* JA 226 (1935) 228.

[17] Vö. *De Menasce:* id. m. 63.

[18] Természetesen a *gyw'k* szó általános 'hely' értelemben is használatos, s így lakatlan helyet is jelölhet. Azonban ez nem érinti azt a kérdést, hogy mi a *gyw'k* szónak mint közigazgatási egységet jelölő kifejezésnek a jelentése.

ban és tartományban» (MM II M36 R 2); *myčrym p'dgws* «Egyiptom tartomány (MM III d 7); *pd ḥrw šḥr w rwdyst'g* «minden országban és körzetben» (MM III b 159); *pd ḥrw šḥr 'wt p'dgws* «minden országban és tartományban» (MM III o 12); *'ndr 'wyst'm 'y ḥwjyst'n w šḥryst'n čy byl'b'd* «Xuzistān tartományban és Bēlāβāδ tartományi fővárosban» (MM III c 25—27). E közigazgatási egységeknek felelnek meg a *šahrdār*, *pāδgōspān* (Šāhpuhr KZ parth. *ḥštdry W ptykwspn)* és *ōstāndār* méltóságnevek. Végeredményben tehát a közigazgatási szervezet hierarchiája a következő tagokat foglalja magába: *šahr*, *pāδgōs*, *avistām (ōstān, istān)*, *rōδistāγ (rōstaγ)*, *tasūγ*, *dēh*, *gyāγ*.

Nagyon valószínű, hogy e megjelölések részben átfedik egymást, vagy egyenesen párhuzamosak egymással. Nem világos elsősorban a *šahr*, *pāδgōs* és *ōstān*, másrészt pedig a *rōstāγ* és *tasūγ* egymáshoz való viszonya. Az örmény *ostan* 'der Krone angehöriges Land od. Stadt' jelentése alapján arra lehetne gondolni, hogy a Sāsānida Államban *ōstān* legalábbis eredetileg «királyi föld»-et, azaz közvetlenül a királyi birtokigazgatás kezében levő területet vagy annak valamilyen közigazgatási egységét jelentette. Több adatunk van arra, hogy az *ōstān*-ok *tasūγ*-okra voltak osztva: A *Šāδ-i-Pērōz ōstān* 5 *tasūγ*-ra, a *Šāδ-i-Bahman ōstān* 4 *tasūγ*-ra tagolódott.[19] Ez arra mutathat, hogy a *tasūγ* a királyi birtokterületnek volt eredetileg valamilyen egysége, nem pedig a *rōstāγ*-nak kisebb része, mint később az arab hódítás után. Emellett szól az a feltűnő jelenség is, hogy egyes tartományok, mint pl. Aβaršahr, részben *rōstāγ*-okra, részben *tasūγ*-okra voltak osztva: így Aβaršahr 13 *rōstāγ*-ra és 4 *tasūγ*-ra tagolódott.[20] A számarány ebben az esetben kizárja azt a lehetőséget, hogy a *tasūγ* a *rōstāγ*-nak része lett volna.

Fel lehetne tehát tenni, hogy e bonyolult közigazgatási terminológia a királyi birtokok és a nagybirtokos arisztokrácia földjeinek részben párhuzamos szervezeti egységeit jelölte. Így arra gondolhatunk, hogy legalább is a sāsānida kor elején az *ōstān*-ok a királyi birtokok szervezeti egységei voltak *tasūγ* alegységeikkel együtt. Az arisztokráciának használatra átengedett vagy ajándékozott «királyi föld» viszont *rōstāγ*-okra tagolódott (vö. pl. egy ilyen *rōstāγ* ajándékozását a Kārnāmaγban VIII. 19: *WZK gyw'k lwst'k-y PWN srd'lyḥ Wktkḥwt'dyḥ 'wbš d't* «és (Ardašīr) ezen a helyen egy körzetet katonai parancsnoki és nemzetségfői birtokul nekik adott»), nagyobb szervezeti egysége pedig a *pāδgōs* volt. A *šahr* azokat az országrészeket jelölhette, amelyeket az uralkodóház tagjai, a királyi hercegek, a *šāh* címet viselő *šahrdār*-ok kormányoztak. A *šahr*, *pāδgōs* és *ōstān* tehát egymás mellett álló, különböző jogi helyzetű közigazgatási egységek lehettek eredetileg. A sāsānida kor folyamán azonban a birtokviszonyokban számos változás történt, s az eredeti tartományi felosztás is megváltozhatott. Ez lehet a magyarázata annak, hogy egyes tartományokban *rōstāγ*-ok és *tasūγ*-ok egymás mellett szerepelnek, s hogy ugyanabban a tartományban a *pāδgōspān* mellett egyidejűleg *ōstāndār*-t is találunk.

Az istanbuli feliratban szereplő származási hely megjelölés szempontjából a fentebb ismertetett adatokból elsősorban azt kell kiemelnünk, amely szerint a *rōstāγ*-ok királyi ajándékként a perzsa arisztokrácia birtokaivá válhattak. A feliraton szereplő Hordāδban ugyanis az apa nevének feltüntetése alapján bizonyára előkelő perzsát kell látnunk, aki így földbirtokkal is rendel-

[19] *J. Marquart:* Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin 1901. 22, 26, 41.

[20] *Marquart:* id. m. 74.

kezett. Ebben az esetben pedig a *rōδistāγ* megjelölése elegendő volt a származás meghatározására, amennyiben az részben vagy egészben azonos lehetett az elhunyt birtokával. Valószínűleg nem véletlen tehát, hogy a nagyobb közigazgatási egység megnevezése hiányzik a származási hely megjelölésénél, a családi birtokot jelentő *rōδistāγ* megnevezése a perzsa előkelő szempontjából teljesen elégséges lehetett.

A tartomány nevének mellőzése természetesen megnehezíti a *člk'n rōδistāγ* azonosítását. De Menasce a nevet mintegy magától értetődően *Čarkān*-nak olvasta, és az Usrūšānában fekvő Čarqānnal azonosította, *ḫšt dēh*-et viszont *Ašt*-nak olvasva a Farγānában fekvő Aštban vélte megtalálni. Sajnos mindkét azonosítás egyformán lehetetlen, mert egyrészt sem Usrūšāna, sem Farγāna nem tartozott sohasem a Sāsānida Birodalomhoz, másrészt pedig elképzelhetetlen, hogy egy *rōstāγ* az egyik tartományhoz, a területén fekvő falu pedig egy másik tartományhoz tartozzék. Szerencsére az azonosításra más lehetőség is kínálkozik. Legelőször is meg kell jegyeznünk, hogy a *člk'n* alaknak több értelmezése is lehetséges, éspedig *Čar(a)γān*, *Čal(a)γān*, *Zar(a)γān*, *Zal(a)γān*. Ha a *Čalayān*, *Zalayān* alakból indulunk ki, akkor e helynevet összevethetjük a Sīstānban fekvő *Čālakān*-nal *(j'lk'n, ṣ'lq'n, jh'lk'n)*.[21] Egy másik azonosítási lehetőséget nyújt a *Zargān* alak, amelyet a Fārs-ban, Istaḫr tartományban fekvő *Zarqān*-nal, ma *Zirgān*-nal azonosíthatunk.[22] Az utóbbi lehetőség kétségtelenül kézenfekvőbb, mert valószínűbb feltennünk egy Fārsból származó perzsának, mint egy sīstāni előkelőnek a jelenlétét Bizáncban. Az a feltevés, hogy az elhunytban egy Fārsból származó szorosabb értelemben vett perzsa előkelőt kell látnunk, összhangban van nevének alakjával is.

Ha így *Zargān* vagy *Zirgān rōδistāγ*-ot nagy valószínűséggel Fārsban, Istaχr tartományban kereshetjük is, *Xišt* vagy *Ašt* falunak a meghatározása csaknem kilátástalan feladat. A Sasanida Állam faluneveit ugyanis csak nagyon kevéssé ismerjük, szinte csak véletlenül maradt fenn egyik-másik, s így éppen Zirgān *rōδistāγ* feltehető területének régi faluneveit sem tudjuk meghatározni. Fārsban ugyan ismeretes egy *Xišt* helység, amely Zirgāntól több mint 100 km-re Ny-ra fekszik. Ez a távolság túl nagy ahhoz, hogy Xišt Zirgān körzetébe tartozhatott volna.[23] Így csak annyi látszik valószínűnek, hogy *Xišt* (vagy *Ašt)* valahol Šīrāz és Istaχr között feküdhetett.

A felirat 2. sora még több nehézséget rejt magában. Kérdéses mindjárt a sor elején az *'YK* kötőszó értelmezése. De Menasce ezt 'ahol' jelentésűnek fogja fel, ami önmagában véve lehetséges volna, de akkor a mondat tartalmát Xišt helységre kellene vonatkoztatnunk, azonban ez már önmagában is valószínűtlen, az *ʿD*-dal kezdődő mondat tartalma pedig egyenesen kizárja ezt a lehetőséget. Így legvalószínűbben arra gondolhatunk, hogy az *'YK* kötőszó itt az előzővel csak egészen laza kapcsolatot létesít, és 'mert, amennyiben, ugyanis' jelentésben szerepel.

A következő szónál De Menasce *III* és *'y [ē = 1]* olvasatok között ingadozik. A *III* olvasat kevéssé valószínű, mert ebben az esetben a harmadik számjelnek az első kettőnél nagyobbnak kellene lennie, és a sor alá kellene nyúlnia. Az *'y* olvasat lehetséges, azonban meggondolandó, hogy feltehető-e egyrészt a könyvpehleviben az 'egy' számnévnek ilyen fonétikus írása, másrészt kérdé-

[21] *V. Minorsky:* Ḥudūd al-ʿĀlam. London 1937. 110, 344.

[22] *P. Schwarz:* Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen. 1896—1929. 25; *Minorsky:* id. m. 128, 379.

[23] *P. Schwarz:* Iran im Mittelalter. 36.

ses, hogy az V. század elején számolhatunk-e már olyan általánosan az *-ēv* > *-ē* változással, hogy az már az archaizáló irodalomi orthográfiában is tükröződött volna. Bizonyára mindkét kérdésre nemmel kell válaszolnunk. A III. századi hangállapotot tükröző manicheus orthográfiában az 'egy' számnév írásképe *ʿyw*, s ez világosan mutatja, hogy hangalakja a pārsīγ orthográfia kialakulása idején még feltétlenül *ēv* volt. Ha tehát a pehleviben volt egyáltalán fonétikus írása e szónak, akkor az csak *ʾyw* lehetett. Elméletileg ugyan számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a szó írásképe idők folyamán változáson ment keresztül, hogy azonban ez már 400 körül bekövetkezett volna, aligha tehető fel. A többi *-ēv* végződésű szavak, mint pl. *grēv (glyw)*, orthográfiájának változatlan megőrzése a pehleviben egyenesen valószínűtlenné teszi ezt a feltevést. Mindezek a nehézségek megoldódnak, ha a *ddd* írásképet *ḤD*-nak olvassuk, amely az *ēv* 'egy' szó arameus ideogrammja a pahlavīγban, és amely az *ēvaγ* szó *ḤDwk'* írásképében a pehleviben is előfordul. Itt tehát nyilvánvalóan ugyanolyan esettel állunk szemben, mint a *ZY* szó esetében, amelynek írásképe olyan átalakuláson megy keresztül, hogy a könyvpehleviben végül már *y*-nak is olvasható, s ez az olvasat meg is felel a *ZY* valóságos kiejtésének. A *ḤD* szó írásképe is a könyvpehleviben már *ʾy*-nak is olvasható, s ez fedi a szó késői hangalakját. Nyilvánvaló azonban, hogy írástörténeti szempontból mindkét esetben csak a *ZY* és *ḤD* olvasatok jönnek számításba.

A *ḥw'štyglyḥ* szót De Menasce helyesen hozta kapcsolatba a manicheus perzsa *xw'štyy* 'Friedlichkeit; Wohlfriedenheit' és *xw'štwrz, xw'štygr* 'die Wohlfriedenheit bewirkend' szavakkal, azonban az általa olvasott *ḥw'št'lyḥ* alakot nem tudta megmagyarázni. A szó képzése egyszerre világossá válik azonban, ha a szót a javasolt módon olvassuk, ami természetesen szintén lehetséges. Ebben az esetben csak az írásmód feltűnő, amennyiben *-glyḥ* helyett *-klyḥ* orthográfiát várhatnánk. Azonban feliratunk ezen kívül még két másik példát is nyújt az ilyen «fonétikus» írásra. Az egyik a *ḥwld't* név, amelynek írásképe a könyvpehleviben *ḥwrdt'*, egy gemmán pedig *ḥwrdt*,[24] történeti orthográfiája viszont **ḥrwt't* lenne. A másik az *ʾmwčʾd* igealak, amelynek végződése a könyvpehleviben *-ʾt'* alakban jelenik meg. Így a *-glyḥ* írás *-klyḥ* helyett a feliratban nem különösebben feltűnő. Nem teljesen kizárt az sem, hogy a *dd* = *yg* írásban az eredeti *yk* betűkapcsolatnak olyanféle elkorcsosulásával állunk szemben, mint a könyvpehleviben az *-yk* végződés esetében.

A *ḥw'štyglyḥ* szó jelentése és etimológiája világos. Az alapszó óiráni **āχšti-* (vö. avesztai *āxštay-* 'Friede, Friedensvertrag; Übereinstimmung, Einklang mit —'), amely az óiráni **hu-* vagy **χvă-* 'jó' szóval van összetéve. A szó jelentését és etimológiáját biztosítja a man. perzsa *ʾwr pd ʾšt ʿy hmʾg xw'štyh* «ide békességre, (Te) aki teljesen jóbékesség (vagy)» és a *pd xw'štyh ʾwd pd rʾstyh gwptn* «békésen és igazságosan beszélni» kifejezés (MM II 317).[25] A *χvāštīh* alapszóhoz járult a *kar/gar* 'tevő, csináló' szó, úgyhogy a *χvāštīyar* összetétel jelentése 'békességen munkálkodó'. Érdemes utalni arra, hogy a *χvāštīh* szó úgyszólván a manicheus vallás, *χvāštīyar* pedig a manicheusok megjelölésévé vált.[26] Ha talán túlzás volna is e kifejezés használatából az istanbuli

[24] *A. Mordtmann:* ZDMG 18 (1864) 9.

[25] Ezeken a szövegösszefüggéseken nyugszik a man. perzsa *xw'štyh* szó értelmezése, nem pedig pusztán *Salemann* és *Henning* tekintélyén, mint *De Menasce:* id. m. 64 állítja.

[26] *F. C. Andreas—W. Henning:* Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan. II. SPAW Phil.-hist. Kl. 1933. Nr. 7—9. Berlin 1933. 317.

feliratban arra következtetni, hogy az elhunyt manicheus volt, a szó mindenesetre bizonyos mértékben vallásos szférára utal. A *χvāštīyarīh* alak a *χvāštīyar* abstractuma, jelentése tehát 'békességen való munkálkodás'. Így a 2. sor első részét a következőképpen értelmezhetjük: «(Mert) egy éven át (jó) reményben békességben való munkálkodást fejtett ki».

A 2. sor második felének mondattani szerkezete világos: *'D . . . PWN lwm BYN YḤWWNt* «mialatt . . . Rómban volt». A *lwm* orthográfia *ḥlwm* helyett feltűnő. Igaz ugyan, hogy De Menasce a Nagy Bundahišnből (33, 27) tudott egy *lwmyk* alakot idézni, azonban ez lehet torzult, hibás alak is, úgyhogy semmit sem változtat azon a tényen, hogy Róma ill. később Bizánc nevének a középperzsában használt standard alakja *ḥlwm* volt. Így inkább arra gondolhatunk, hogy a *lwm* alak használata az istanbuli feliratban a bizánci görög kiejtés pontosabb ismeretén alapszik. Hogy *Rōm* alatt a feliratban Bizáncot kell értenünk, azt kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy a temetkezés Bizáncban került elő.

Így csak a *b'l'wt' ZY msydy ZY l'st' pyl⟨w⟩č* kifejezés marad egyelőre problematikus. Az aligha lehet kétséges, hogy e kifejezés azt határozza meg közelebbről, milyen minőségben tartózkodott az elhunyt Bizáncban. A kifejezés második része a jól ismert *rāst* 'igaz' és *pērōz* 'győzelmes' szavakból áll. E két szót lehetne egy összetett *Rāst-Pērōz* személynévnek is értelmezni. Ebben az esetben az egész kifejezés jelentése a következő volna: «Rāst-Pērōz *b'l'wt' ZY msydy*-jaként». E magyarázat ellen szól az a körülmény, hogy a feltehető Rāst-Pērōz név után sem származás megjelölés (patronymikon), sem méltóságnév nem áll, márpedig Rāst-Pērōz-nak a szövegösszefüggésből következtetve magasabb rangú személynek kellett lennie az elhunytnál. Így valószínűbb, hogy a *rāstpērōz* szót az előtte álló kifejezés jelzőjének kell tekintenünk.

Ami az első két szót illeti, ezek írásképe idegen eredetre mutat. A *msydy* szót ugyan lehetne esetleg *masī*-nak olvasni és *masīh*-nak értelmezni, s ez a *mas* 'nagy' szó abstractuma volna. E magyarázat ellen szól azonban a *ḥw'štyglyḥ* szó orthográfiája, azonkívül jelentéstani nehézségek is adódnak. Így számolnunk kell azzal, hogy mind a *b'l'wt'*, mind a *msydy* szó idegen eredetű. Minthogy a felirat Bizáncban készült, s mivel bizánci (római) hatás már a felirat eddig tárgyalt részében is megállapítható volt, kézenfekvő e két szó eredetét is a görögben vagy a latinban keresnünk.

A *b'l'wt'* szót a görög *βουλευτής* 'tanácsos' szóval vethetjük össze, amely a Talmudban *bwlywṭws, bwlbwṭs, bwlwwṭs,* többesben *bwlwwṭy,* a szírben *bwlwṭs, bwlwṭ', blwṭ'* alakban fordul elő mint görög jövevényszó. A perzsa *b'l'wt'* alak elég jól beleilleszkedik e jövevényszó orthográfiai változatainak sorába, csupán az első szótag visszaadása feltűnő. Azonban a magánhangzók visszaadásában a középperzsában sokszor elég nagy eltérések figyelhetők meg. Így *Apameia* Šāhpuhr KZ feliratának párthus változatában *'pwmy'* alakban *(Aβumiya), Pannonia* a középperzsa változatban *[pn]dny'y (Panniniya), Mopsuhestia* ugyancsak a középperzsa változatban *m'mssty'y (Mamsistiya)* alakban fordul elő. Utóbbi átírás jó párhuzama a *βουλευτής* szó perzsa *b'l'wt' (baloδa,* esetleg *balafta)* megfelelésének.

Ha helyes a *b'l'wt'* szó fentebbi magyarázata, akkor a *msydy* alakban is kézenfekvő valamilyen görög kifejezést keresnünk. Ha a szót *masīδi*-nek vagy *mesīδi*-nek értelmezzük, akkor a görög *μεσίδιος* 'közvetítő' melléknévvel vethetjük össze. Így a *b'l'wt' ZY msydy* kifejezés 'közvetítő tanácsos'-nak fordítható, az egész második sor értelmezése pedig a következő lesz: «(Mert) egy éven

át (jó) reménységben békességen való munkálkodást fejtett ki, mialatt igaz (és) győzelmes közvetítő tanácsos volt Bizáncban».

A *βουλευτὴς μεσίδιος* méltóságnevet a korra vonatkozó görög forrásokban ez ideig nem sikerült kimutatni. Ha tehát helyes az istanbuli felirat *b'l'wt' ZY msydy* kifejezésének fentebb javasolt magyarázata, akkor a görög eredeti megjelölést egy egyszeri méltóság elnevezésének kell tartanunk, amely sohasem vált rendszeres elemévé a bizánci államapparátusnak. Bármi volt is a «közvetítő tanácsos» funkciójának tartalma, ez a megjelölés szemmel láthatólag szervesen összefügg az előző mondat «békességen való munkálkodást fejtett ki» kifejezésével. Minthogy a feliratban a kereszténységre (esetleg a manicheizmusra) utaló elemek figyelhetők meg, feltehető, hogy az elhunyt békességre irányuló, közvetítő tevékenysége elsősorban vallásos vagy egyházi kérdések rendezésére irányult. Konkréten arra gondolhatunk, hogy Hordāδ, Ōhrmizdāfrīδ fia, aki maga is keresztény vagy a kereszténységhez közel álló perzsa előkelő volt, hivatalosan abból a célból tartózkodott Bizáncban, hogy ott a két ország között fennálló vallásos kérdések megoldásában békítő, közvetítő tanácsosként működjék közre.

A fenti magyarázatok alapján az egész feliratnak következő értelmezését adhatjuk:

1. sor «Ez a sír Hordāδ, Ōhrmizdāfrīδ fia számára van — hogy az Úr bocsássson meg neki — Ērān šahr-i lakóhelyről, Zargān körzetből, Xišt községből;
2. sor (mert) egy éven át (jó) reménységben békességen való munkálkodást fejtett ki, mialatt igaz (és) győzelmes közvetítő tanácsos volt Bizáncban».

III

A felirat lelőhelye, leletkörülményei és tartalma parancsolólag követelik a történeti magyarázatot. Ezt De Menasce is érezte, s részletesen áttekintette azokat a történeti adatokat, amelyek perzsa követekről, kémekről, emigránsokról tudósítanak Bizáncban vagy bizánci területen. Ezek közül a történeti adatok közül azonban egyik sem hozható kapcsolatba az istanbuli felirattal.

Ha e nehézségek ellenére megkíséreljük a felirat történeti hátterét megvilágítani, akkor legelőször is keletkezési idejét kell pontosabban meghatároznunk. Mint említettük, erre vonatkozólag De Menasce elfogadta A. Grabarnak azt az érvelését, amely szerint a temetkezés 430-nál, a theodosiusi fal építésénél nem lehet későbbi. Ez az érvelés helyesnek látszik, csak a theodosiusi fal építésének időpontja szorul helyesbítésre. Egy újabb munkájában Grabar a theodosiusi fal építését a 413—440 körüli időkre teszi.[27] Valójában a történeti források adatai kétségtelenné teszik, hogy a theodosiusi fal építése két részletben történt: 413-ban építtette Anthemius a várost a szárazföld felől védő falat, míg a tenger felőli fal felépítése Cyrus nevéhez fűződik és 439-ben történt.[28] A középperzsa felirat szempontjából természetesen az első időpont

[27] *A. Grabar:* L'âge d'or de Justinien. De la mort de Théodose à l'Islam. Paris 1966. 83. Ismeretét *Szilágyi J. Gy.* barátom szívességének köszönhetem. *Grabar* kissé túlbecsüli II. Theodosius személyiségét, amikor azt írja: «Vraisemblement, c'est à la suite du sac de Rome par Alaric, en 410, que Théodose II décida de protéger sa capitale du Bosphore par une enceinte nouvelle . . .». II. Theodosius 410-ben 10 éves volt!

[28] Ld. pl. *E. Stein:* Geschichte des spätrömischen Reiches. I. Wien 1928. 376, 440 további irodalommal.

jelenti a *terminus ante quem*-et, még akkor is, ha az építkezés 413-ban esetleg nem fejeződött be. Így a felirat keletkezését mindenképpen 413 elé kell tennünk.

Ugyanakkor viszont epigráfikai szempontból a feliratot ennél sokkal korábbi időbe aligha tehetjük, minthogy benne a kurzív írás már teljes kifejlettségében áll előttünk. Továbbá az elhunyt keresztény volta vagy a kereszténységhez való közel állása s ugyanakkor hivatalos békítő, közvetítő megbízatása Bizáncban csak olyan években képzelhető el, amelyekben egyrészt a Sāsānida Birodalomban a keresztények helyzete kedvező volt, másrészt pedig Bizánc és a Sāsānida Állam között barátságos kapcsolatok álltak fenn. Így eleve kizárhatjuk II. Šāhpuhr uralkodásának korszakát (309—379) és II. Ardašīr uralkodási idejét (379—383). A keresztények helyzetében javulás csak III. Šāhpuhr alatt (383—388) következett be, s ugyanakkor történt meg a békekötés a Kelet-Római Birodalom és a Sāsānida Állam között. A békés viszony és a jóindulat a keresztények iránt tovább tartott IV. Varhrān és I. Yazdgird alatt is (388—399, ill. 399—420).[29] Így tehát olyan viszonyok, amelyek között az istanbuli felirat létrejötte elképzelhető, a 383-tól 413-ig terjedő periódusban tehetők fel.

Kétségtelen azonban, hogy még ez a három évtizedre terjedő időszak is tovább szűkíthető. A történeti források világos tanúbizonysága szerint ugyanis éppen a 408—413 közötti években a Kelet-Római Birodalom és a Sāsānidák között olyan jó viszony alakult ki, amilyenre a két állam történetében korábban példa nem volt.[30] Mind bizánci, mind keleti források arról tudósítanak, hogy Arcadius császár végrendeletében I. Yazdgirdot tette meg a még kiskorú II. Theodosius gyámjává.[31] A bizánci történeti források szerint éppen Yazdgird fellépésének és nyomásának volt köszönhető, hogy az Arcadius halálakor még csak 8 éves Theodosius minden nehézség nélkül léphetett apja örökébe. Ezek az események élénk kapcsolatokat hoztak létre a kelet-római és a sāsanida udvar között: *μεταξὺ Ῥωμαίων καὶ Περσῶν συνεχεῖς ἀεὶ πρεσβεῖαι γίνονται* — írja e korszakról Sókratés (7,8). A bizánci és a keleti források egyaránt kiemelik, hogy ezek az évek a Sāsānida Birodalomban a kereszténység széles körű elterjedését eredményezték. Ktésiphónban nagy keresztény templom épülhetett, 410-ben a Sāsānida Birodalom keresztényei Seleukeiában egy a Római Birodalomból való püspök vezetése alatt tartott zsinaton első ízben alakíthatták ki átfogó szervezetüket. I. Yazdgird keresztény főpapokat alkalmazott fontos kül- és belpolitikai küldetésekre és tárgyalásokra. Nyilván a kereszténységnek ez a pártfogása tükröződik a Yazdgirdra vonatkozó ellenséges zoroasztriánus hagyományban, amely nevéhez a *bazaŋkar* 'bűnös' jelzőt ragasztotta. Ugyanakkor a keresztények szemében Yazdgird egy egykorú forrás szerint «a jó és kegyesszívű Yazdeger király, a keresztény, az áldott a királyok között . . .» volt.[32]

Ezeknek az adatoknak alapján jogosultnak tarthatjuk Theophanésnek ezekről az évekről adott összefoglaló jellemzését: *καὶ ἦν εἰρήνη ἀναμεταξὺ Ῥωμαίων καὶ Περσῶν, μάλιστα τοῦ Ἀντιόχου πολλὰ ὑπὲρ Χριστιανῶν γράφοντος. καὶ οὕτως ἐπλατύνθη ἐν Περσίδι ὁ χριστιανισμός, Μαρουθᾶ, τοῦ ἐπισκόπου Μεσο-*

[29] Vö. *Th. Nöldeke:* Geschichte der Perser und Araber. 70 skk.
[30] Ld. *E. Stein:* id. m. 376.
[31] Vö. *E. Stein:* id. h. 1 jz-tel; *Nöldeke:* id. m. 76.
[32] Ld. minderre *Nöldeke:* id. m. 75.

ποταμίας, μεσιτεύοντος (A. M. 5900). A tudósításban szereplő Antiochos körül egész legenda szövődött a bizánci történeti hagyományban. Theophanés (i.h.) és Zónaras (XIII, 22) elbeszélése szerint Yazdgird Arcadius halála után eunuchjai közül Antiochost küldte a kelet-római udvarba, hogy ott őre és gondviselője legyen a gyermek Theodosiusnak. Antiochos a *praepositus sacri cubiculi* méltóságában több éven át nagy befolyással rendelkezett a kelet-római udvarban, míg azután Theodosius házasságkötése alkalmából hivatalától felmentették, és Chalkédonban egy kolostorba tették, ahol nemsokára meghalt.[33] Minthogy Synesios (ep.110) tanúbizonysága szerint Arcadius udvarában már 405-ben volt egy idősebb Antiochos mellett egy fiatalabb Antiochos, aki jelentős befolyást gyakorolt a császárra, s aki minden valószínűség szerint azonos a 408-tól kezdve Theodosius mellett működő Antiochos eunucchal, kétségtelennek látszik, hogy Antiochos története ebben a formában nem fedheti a valóságot.

Ezen a ponton felmerül a kérdés, melyek a bizánci források Yazdgird és Antiochos köré font történeteinek valóságos elemei. Az egész elbeszélésből a valósággal összeegyezhetetlennek voltaképpen csak az az állítás látszik, amely szerint Antiochost Yazdgird személyes képviselőjeként küldte Bizáncba, s az ott hivatalos perzsa megbízottként működött. Ennek ellene szól egyrészt az a tény, hogy Antiochos minden valószínűség szerint már Arcadius alatt is a császári udvarban működött, másrészt pedig az a mód, ahogy hatalmától megfosztották. Ha ugyanis Antiochos Yazdgird személyes képviselőjeként tevékenykedett volna Bizáncban, akkor legfeljebb visszaküldhették volna Yazdgirdhoz, azonban semmi esetre sem zárhatták volna kolostorba. Ha Antiochos Yazdgirdnak valóban személyes képviselője lett volna, akkor félreállítása bizonyára a kelet-római — sāsānida jó viszony megromlását idézte volna elő. Ez azonban csak jóval később következett be, amikor élete végén Yazdgird a keresztények üldözésére kényszerült.

Ezzel szemben viszont történeti ténynek tekinthetjük, hogy Yazdgird valamilyen formában garantálta a kelet-római trónt II. Theodosiusnak, vagy legalábbis diplomáciai nyomást gyakorolt Theodosius érdekében Arcadius halála után, baráti jóviszonyt tartott fenn a Kelet-Római Birodalommal a 408 utáni években, a kereszténység terjedését országában elősegítette, s a perzsa és a kelet-római keresztények közötti kapcsolatokat megengedte, szoros diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn Bizánccal, ahol esetleg állandó képviselete is volt és kereszténveket is alkalmazott fontos kül- és belpolitikai feladatokra. Mindezek a történeti tények a 408—413 években megfelelő lehetőséget biztosítanak az istanbuli pehlevi sírfelirat keletkezésére. II. Xusrō trónrakerülésének periódusát kivéve aligha van a bizánci—sāsānida kapcsolatoknak ezen kívül olyan korszaka, amikor egy perzsa «közvetítő tanácsos» huzamosabb ideig békítő tevékenységet fejthetett ki Bizáncban.

Visszatérve most Antiochos kérdésére, rá kell még mutatnunk arra a lehetőségre is, hogy a vele kapcsolatos történet esetleg nem puszta tévedés vagy kitalálás. Az ugyanis valószínűnek látszik, hogy Yazdgird Arcadius halála után tényleg küldött Bizáncba állandóbb jellegű diplomáciai képviseletet II. Theodosius támogatására. Az istanbuli felirat, amely a leletkörülmények alapján következtetve 413 előtt, a történeti helyzetet figyelembe véve pedig a 408 utáni években keletkezhetett, azt mindenesetre bizonyítja, hogy egy perzsa

[33] *O. Seeck:* PWRE I. Stuttgart 1894. Sp. 2491—2 s. v. Antiochos No. 52.

előkelő legalább egy évig «közvetítő tanácsosként» tevékenykedett Bizáncban ebben az időben. Minthogy a történeti forrásokban nem maradt fenn ennek a perzsa diplomáciai képviseletnek a névsora, kézenfekvő arra gondolni, hogy az V. század folyamán Yazdgird diplomáciai képviseletét a gyermek II. Theodosius udvarában Antiochos személyéhez kapcsolták, aki a császári udvar politikájára hosszú időn át jelentékeny befolyást gyakorolt s aki a bizánci—perzsa jóviszonynak a császári udvar érdekében maga is tevékeny elősegítője volt.

Talán még az sem lehetetlen, hogy maga Antiochos terjesztett olyan híreket, hogy ő a sásánida uralkodó megbízásából tevékenykedik szinte mindenható gyámként II. Theodosius mellett. Azokban az években, amelyekben Yazdgird támogatása létfontosságú volt a császári udvar számára, Antiochos helyzetét és befolyását egy ilyen hiedelem jelentékenyen megszilárdíthatta.

Rá kell mutatnunk azonban arra, hogy O. Seecknek és E. Steinnek Antiochosra vonatkozó prosopográfiai elgondolása bizonyos mértékben ellentétben áll Theophanés adataival. Theophanés ugyanis 3 helyen említi Antiochost, éspedig először az 5900. évnél (= 407. szept. 1—408. szept. 1). Ebben az évben érkezik szerinte Antiochos Bizáncba. Másodszor az 5905. évnél szerepel Antiochos (= 412. szept. 1—413. szept. 1). Theophanés itt már halálát vagy eltávolítását (esetleg eltávozását) közli.[34] Antiochos harmadik említése az 5936. évnél (= 443. szept. 1—444. szept. 1) történik, ahol Theophanés elbeszéli Antiochosnak, a *praepositus*-nak és *patricius*-nak az eltávolítását. Nyilvánvaló, hogy Theophanés adatai ellentmondanak egymásnak, s nehezen vonatkoztathatók egy Antiochosra. Maga Theophanés szemmel láthatólag nem azonosította az első és második helyen említett Antiochost a harmadik helyen szereplővel, mert az elsőt «Antiochos, a perzsa» néven, a másodikat pedig «Antiochos, a *praepositus* és *patricius*» megjelöléssel említi. Zónaras, aki Theophanést is használta, hallgat a perzsa Antiochos haláláról vagy eltávolításáról, viszont Antiochosnak, a *praepositus*-nak a félreállítását Theodosius házasságkötésének időpontjába teszi, ami azonban Theophanés szerint az 5911. évben (= 418. szept. 1—419. szept. 1) történt. Zónaras tehát a perzsa Antiochost szemmellátható Antiochosszal, a *praepositus*-szal azonosította.

Mindenesetre, ha a Theophanésnél szereplő két Antiochost azonosítjuk, akkor igen nehezen lehet megmagyarázni, hogyan jött létre eltávolításának három különböző időpontja a történeti forrásokban. A különböző tudósítások zavarossága könnyebben érthető, ha feltesszük, hogy valóban volt egy perzsa Antiochos is, aki Yazdgird képviseletében 407/408-tól 412/413-ig tartózkodott a kelet-római udvarban. Ebben az esetben is megmarad még az ellentmondás Antiochos, a *praepositus* eltávolításának Theophanéstől és Zónarastól közölt két időpontja között (443/444 ill. 418/419), amelyek túlságosan távol esnek egymástól, hogysem eltérésük egyszerű tévedéssel volna magyarázható. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy Antiochos *praepositus* félreállításának Theophanéstől közölt időpontja egybeesik Chrysaphios hatalomra jutásával,[35] aki sok tekintetben Antiochoshoz hasonló szerepet játszott a következő években Theodosius mellett. A 443/444. év tehát könnyen létrejöhetett — mint logikus történeti konstrukció — Antiochos eltávolítása időpontjául. Mert a

[34] A görög kifejezés mind a három értelmezést megengedi.

[35] Ld. erre *E. A. Thompson:* A History of Attila and the Huns. Oxford 1948. 99—100.

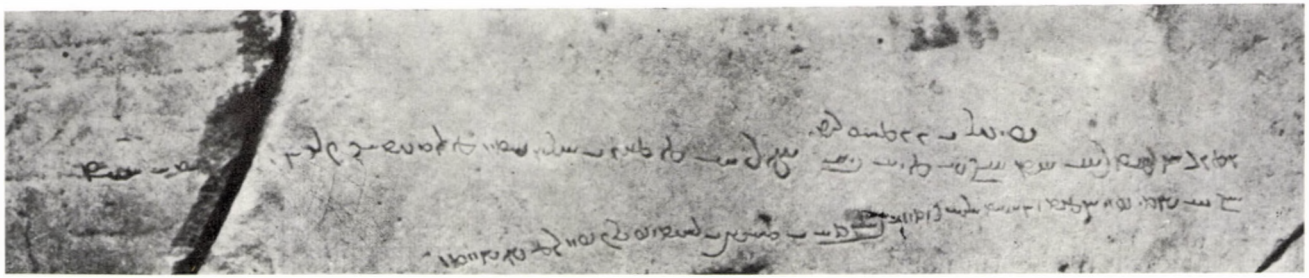
valóságban nehezen képzelhető el, hogy Antiochos egészen 443-ig megőrizte volna befolyását a császári udvarban. Közben ugyanis Theophanés utalása szerint (az 5905. évnél) Pulcheria is kezében tartotta egy ideig az ügyek irányítását. Így van bizonyos belső valószínűsége Zónaras adatának, hogy Antiochosnak, a *praepositus*-nak a bukása Theodosius házasságkötésének időpontjában következett be. 443/444-ben Chrysaphiosnak elsősorban Kyros és Pulcheria befolyása ellen kellett küzdenie, ami világosan mutatja, hogy Antiochosnak jóval korábban kellett megbuknia.

Bárhogy ítéljük is meg Antiochos félreállításának időpontját — a források elégtelensége a kérdés egyértelmű megoldását nehézzé teszi —, az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a *praepositus* és *patricius* Antiochos mellett, akinek szerepe a császári udvarban hozzávetőleg 405-től 418/419-ig tartott, volt egy «perzsa» Antiochos is, aki Yazdgird képviseletében 408-tól 412-ig tartózkodott a kelet-római fővárosban. Ugyanebből az időszakból származik az istanbuli középperzsa felirat is, amely feltehetőleg a Yazdgird által 408-ban Bizáncba küldött perzsa követség és diplomáciai képviselet egyik tagjának emlékét örökíti meg. Hogy e perzsa követség jórészt keresztényekből vagy a kereszténységhez közel álló személyekből állt, azt Bizáncban végzendő munkája és feladata jól érthetővé teszi. Az istanbuli középperzsa felirat minden valószínűség szerint e perzsa követség bizánci működésének becses történeti emléke.

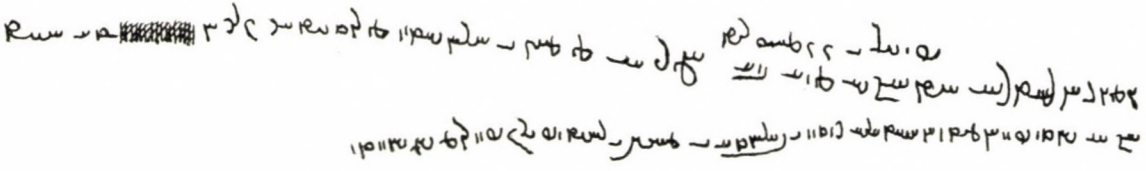
[Korrektúra-jegyzet. — Tanulmányom nyomdába adása után vált számomra hozzáférhetővé H. S. Nyberg: L'inscription pehlevie d'Istanbul (Byzantion 38 (1968) 112—122, a szám a rajta olvasható megjegyzés szerint 1968. dec. 28-án jelent meg Bruxelles-ben) c. tanulmánya, amely szintén a J. P. De Menasce által közzétett istanbuli középperzsa felirat magyarázatával foglalkozik. Nyberg kétségtelen érdeme, hogy a felirat keresztény jellegét helyesen felismerte, a részleteket illetően azonban a felirat általa adott olvasása és magyarázata hátralépést jelent De Menasce publikációjához képest. Nyberg a feliratnak következő értelmezését nyújtja: «Le fils de Hormezd-āfrīd: (1) Ce tombeau est pour le bienheureux — que le Seigneur l'ait en miséricorde! — qui était du pays d'Eran-chahr, du district de *Tcharakan, du village de *Acht, (2) qui pendant 60 ans — espérant que notre Sauveur Messie le Juste le marquerait de son sceau — fut prêtre à Rome (= Byzance, Constantinople).» Mint e fordításból látható, Nyberg sem ismerte fel a *pwsl ZY ʾwḫrmzdʾplyt* kifejezés utólagos betoldás jellegét, s ennek következtében a felirat szerkezetére vonatkozólag sem juthatott helyes eredményhez. Így egy olyan sírfelirat-szöveget kapott, amelyben az elhunyt nincs megnevezve, holott a felirat egyéb életkörülményeit elég részletesen felsorolja. Ezenkívül a felirat elején ott áll összefüggés nélkül az «Ōhrmizdāfrīδ fia» kifejezés, amelynek így önmagában semmi értelme sincs. Nehezen érthető, hogy egy olyan éles kritikájú tudós, mint Nyberg, hogyan találhatott kielégítőnek ilyen feliratszöveget.

Az olvasásra és a magyarázatokra vonatkozólag a következőket jegyezhetjük meg:

ʾwḫrmzdʾplyt — Nyberg meglepőnek tartja e névben az ālif hiányát a *p* előtt. Valójában azonban, mint erre fentebb rámutattunk, az ālif nem hiányzik, csak ugyanolyan sima vonallal van ábrázolva, mint a név elején. Hogy a *-mzd* és a *plyt* között még egy írásjellel kell számolnunk, azt világosan mutatja az a körülmény, hogy a *d*-t nem egyenes vonal köti a *p*-hez, hanem a *d* után a vonal kétszer is megtörik, majd vízszintesen haladva kapcsolódik a

1. kép. Az Istambul-i középperzsa felirat (T. P. de Menasce után)

2. kép. Az Istambul-i középperzsa felirat autográfiája

p-hez. Nyilvánvaló, hogy a második törés utáni vonalrészt egyenes vonássá egyszerűsödött älif-nak kell tartanunk, mert egyébként a *d*-nek közvetlenül, rövid egyenes vonallal kellene a *p*-hez kapcsolódnia.

ḥwld't — Nyberg olvasata *ḥwl't*, amellyel szemben utalnunk a *ḥwld't* olvasat fentebbi indokolására.

'YK — Nyberg úgy gondolja, hogy a kötőszó a vonatkozó névmás *kē* helyett áll mind a két sorban. Az 1. sorban erről semmi esetre sem lehet szó, mert ott az összefüggés a *kū* 'hogy' kötőszót kívánja meg. A 2. sor elején Nyberg magyarázata nagyon megkönnyítené a *'YK* szó értelmezését és a mondat összefüggését az előzővel szorosabbá tenné. Azonban több, mint kétséges, hogy Nyberg feltevése elfogadható. Ez ugyanis azt vonná magával, hogy lényegében véve koraújperzsa nyelvállapotot kellene feltennünk már az V. század elején, amelyben *ke* = 'hogy' és 'aki', s így *'YK* = *ke* 'hogy' és *MNW* = = *ke* 'aki' egymással összetéveszthető. Erre azonban egyelőre semmiféle támpontunk nincs, s az *'YK* és *MNW* particulák felcserélése még a jóval későbbi pehlevi zsoltároskönyvben sem fordul elő. Így bármennyire tetszetős lenne is, Nyberg feltevését el kell utasítanunk.

MRWḤ — örvendetes, hogy Nyberg is kitart e mellett az átírás mellett. Sajnálatos azonban, hogy Schaeder és Henning elgondolásaival kapcsolatban nem foglal állást.

BR' — e szót Nyberg egyszerűen kihagyta szövegéből.

'mwlč'd — Nyberg olvasata *'mwlč'y*, amelyet 3. szem. sg. coniunctivusnak tart. Ez szerinte párthus forma lenne a közép-perzsában. Az *'mwlč'y* olvasat természetesen lehetséges, azonban párthus igealakok feltevése a középperzsában, s különösen az V. század elején, meglehetősen valószínűtlen és teljességgel bizonyíthatatlan. Kézenfekvőbb az előforduló néhány *-'y* (= *-'d*) végződésű igealakot alkalmi fonétikus írásnak (*-'t* helyett) felfogni. Az *-'y* végződésre vonatkozó fejtegetéseit Nyberg sajnálatos módon W. B. Henning részletes elemzésének figyelembevétele nélkül írta.

m'n ZY 'yl'n štr' — Nyberg helyesen vette észre a *mān* szó használatának különös voltát ebben az összefüggésben. Bizonyára igaza van abban is, hogy a *man* szónak a feliratban megfigyelhető használata csak valamilyen idegen hatással magyarázható. Az az elgondolása azonban, hogy itt az olyan szír kifejezések, mint *bēθ ārāmāyē* stb. hatásával állnánk szemben, egyáltalán nem meggyőző. Rá kell mutatnunk elsősorban arra, hogy e szír kifejezések *bēθ* 'ház' elemének a középperzsában a *šahr* szó felelt meg (vö. pl. *bēθ rōmāyē* = = *ḥrwm'dyn štry*), úgyhogy e szír kifejezések semmiképpen sem magyarázzák meg a *mān* szó használatát a *m'n ZY 'yl'n štr'* szövegösszefüggésben. Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül azt sem, hogy a *BYT'* szó jólismert volt a Frahang i Pahlavīγ-ból minden művelt perzsa számára (s ilyen volt az istanbuli felirat megfogalmazója is!) mint a középperzsa *χānaγ* 'ház' szó megfelelője, s így ha a *bēθ* szót le akarta volna fordítani, akkor ezt a középperzsa szót lett volna kézenfekvő használnia. Így az V. század elején Bizáncban sokkal nagyobb valószínűséggel számolhatunk az ottani hivatalos nyelvhasználat hatásával, annál is inkább, mert a felirat egyéb elemei is ebbe az irányba mutatnak.

'YKš MRWḤ BR' 'mwlč'd — Nyberg szintén hangsúlyozza e formula keresztény jellegét. Ugyanebben az összefüggésben tárgyalja az általam is idézett dél-indiai keresztény pehlevi feliratot, azonban sajnálatos módon ebben az esetben sem vesz tudomást Henning idevágó megjegyzéseiről.

ḤD — Nyberg e helyett *XX XX XX* olvasatot javasol, ill. a *d d d* írásképet így értelmezi. Ez önmagában véve lehetséges volna, de 60 év tartózkodási idő Bizáncban egy perzsa számára túlságosan hosszúnak látszik, s legalábbis valamilyen történeti magyarázatot igényelne. A *d d d* írásképet újabban D. N. MacKenzie (Notes on the Transcription of Pahlavi. BSOAS 30 (1967) 27) is *ḤD* logogrammnak értelmezi.

ḫw'štyglyḫ — Nyberg olvasata *'w'št'lyḫ*, amely szintén lehetséges. Ezt az *āvaštan* 'pecsétel, megerősít' ige főnévi származékának magyarázza 'megpecsétalés, megjelölés' jelentéssel. Mind az olvasat, mind pedig a magyarázat megfontolásra érdemes. Az *'w'št'lyḫ krt'* kifejezés ugyanis dokumentumok pecsételésére, azaz megerősítésére vagy hitelesítésére volna vonatkoztatható, s így az elhúnytban egy kabinetiroda-főnököt láthatnánk. Ebben az esetben azonban nehezen érthető a *PWN 'wmyt'*«(jó) reményben» kifejezés használata.

krt' ʿD — Nyberg e helyett *krtn' ZY* olvasatot javasol, amely lehetségesnek látszik, s csak az szól ellene, hogy a *ZY*-nek olvasott jel sokkal rövidebb, mint a feliratban előforduló biztosan *ZY*-nek olvasható jelek. Ha elfogadjuk Nyberg olvasatát, akkor a felirat 2. sorát a következőképpen értelmezhetjük: «abban a reményben, hogy az igaz és győzelmes közvetítő tanácsos békítő tevékenységét fejtheti ki, egy évig volt Bizáncban». Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *ḫw'štyglyḫ krtn' ZY b'l'w' ZY msydy ZY l'st' pyl⟨w⟩č* szerkezet nehézkes és szokatlan.

b'l'w' ZY mysdy — Nyberg e helyett *B'LWKN' MŠY'Y* olvasatot ad. E szavak olvasatában és magyarázatában olyan erőszakosságot tanúsít, hogy az még egy kezdő tudósnál is meghökkentő lenne. Az első szó *t*-jéről azt állítja, hogy az «semmiképpen sem lehet *t*, hanem = *k* + *n*». A *k* + *n*/*r* írására éppen az előző *krt'* szóban van példánk. Egy rövid összehasonlítás bárkit meggyőzhet Nyberg állításának képtelen voltáról. Az *ZY* szót egyszerűen kihagyja. Elfogadhatatlan a *MŠY'Y* olvasat is. A felirat az *s*-t és *š*-t világosan megkülönbözteti egymástól, s egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy e szóban *s*-t kell olvasnunk. Az olvasatokkal együtt természetesen elesnek Nyberg magyarázatai is, amelyek egyébként önmagukban is valószínűtlenek. Csak annyit kell még megjegyezni, hogy a 2. sort még akkor is nehéz lenne úgy értelmezni, ahogy Nyberg fordítja, ha minden olvasata és magyarázata elfogadható is volna, mert az *'w'št'lyḫ krtn* aktív, nem pedig passzív kifejezés.

pyl⟨w⟩č — Nyberg a *pylč* olvasatot megtartja, s úgy gondolja, hogy a *pīr* szó «világosan» a szír *qaššīsā* 'pap', görög *πρεσβύτερος* megfelelője, e feltevés bizonyításával azonban adós marad. Így csak annyit jegyzünk meg, hogy a manicheus hierarchiában a görög *πρεσβύτερος*-nak középperzsa *mahistaγ* felel meg, amelynek további megfelelőjéül a Fihrist az arab *qissīs* szót adja. Minthogy a manicheus hierarchia sok vonatkozásban a kereszténven alapszik, valószínű, hogy a *mahistaγ* megjelölés abból származik. Így már eleve valószínűtlennek látszik, hogy a *pīr* szó 'keresztény pap' jelentésű lett volna.]

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

MARÓTI EGON

FERIAE IN FAMILIA

(CATO *DE AGRI CULTURA*, c. 137. ÉRTELMEZÉSÉHEZ)

Boves feriis coniungere licet. haec licet facere: arvehant ligna, fabalia, frumentum, quod non[1] *daturus erit. mulis, equis, asinis feriae nullae, nisi si in familia sunt.*

Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kialakulásának s Cato *De agri cultura* című munkája gazdasági koncepciójának összefüggéseit más alkalommal átfogóan tárgyaltuk.[2] Ezúttal a *De agri cultura* egy a vallás- és gazdaságtörténészek, de különösen a római jogászok részéről sokat vitatott fejezetével (c. 138) kívánunk foglalkozni. Az idézett szöveggel kapcsolatban három probléma merül fel: az ökrökkel kapcsolatos megkülönböztetés értelmezése; a romlott «*daturus*» alak javítása; végül az utolsó mondat s különösen a «*familia*» szó jelentése.

1. A viták a fejezet utolsó mondatának értelmezése körül csúcsosodtak ki, nevezetesen abban a kérdésben, hogy a «*nisi si*[3] *in familia sunt*» feltételes mellékmondatot a főmondat *feriae* szavához kell-e kapcsolni, vagy pedig a *muli, equi, asini* szavakhoz; más szóval, hogy a főmondatban szereplő ünnepek vagy a felsorolt állatok tekintendők-e a mondat alanyának. Önmagában véve, grammatikailag mindkét megoldás lehetséges, s érthetően mind az előbbi,[4] mind az utóbbi álláspontnak[5] számos képviselője van. (A részleteket s a végkövetkeztetést illetően viszont ezen belül is szinte annyiféle változat, elképzelés ismeretes, ahány szerző). Mind a két lehetőséghez kapcsolódó hagyományos értelmezésnek megvannak a maga nehézségei, gyengéi is, így nem meglepő, hogy a több mint fél évszázada tartó vita máig sem jutott megnyugtató eredményhez.[6]

Annak a felfogásnak a tarthatatlanságára, mely szerint az említett állatok munkavégzési tilalma csak a családi, házi ünnepekre vonatkoznék, már M. Wlassak rámutatott.[7] Eszerint ugyanis a tilalom vonatkoznék a magánjellegű ünnepekre *(feriae privatae)*, azonban nem terjedne ki az állami ünnepekre *(feriae publicae)*, ami nyilvánvaló képtelenség.

[1] L. alább a 20. jegyzetet.

[2] *Maróti E.:* Cato és a «De agri cultura» II. Bev. a *De agr.* kétnyelvű kiadásához. Budapest 1966, 40—68. ill. Acta Ant. Hung. 11 (1963) 215—234.

[3] A *nisi si* kapcsolat előfordul a klasszikus latinban is, így pl. Cicerónál, pro Quinct. 60. II in Verr. II 62. in Cat. II 6. Phil. II 70. de inv. II 171. de rep. III fg. 5 (ed. *Ziegler*) ad Att. II 3,2. 11,1. X 1,2. ad fam. XIV 2,1.

[4] Igy pl. *O. Karlowa:* Röm. Rechtsgesch. II. Leipzig 1901, 354—358. *Olck:* PW-RE VI 641, s. v. Esel. *G. Wissowa:* RuK[2] 433—434 (vö. *G. Kübler:* Gesch. d. röm. Rechts. Lpz. 1925, 38. l. 1. j.) *Orth*, PW-RE XII 666, s. v. Landwirtschaft.

[5] L. *M. Wlassak:* Studien zum altröm. Erb- und Vermächtnisrecht I. 58 (Sber. d. A. d. W. in Wien 215. Bd. 2. Abh. 1933) *H. Siber*, ZSSt. 54 (1934) 412. *P. Koschaker*, uo. 58 (1938) 267. ill. 63 (1943) 448. *G. Cornil:* Du Mancipium au Dominium. Festschr. P. Koschaker I. Weimar 1939, 433—434. *A. Haegerstroem:* Der röm. Obligationsbegriff II. Uppsala-Lpz. 1941, 138. *Pólay E.;* Acta Univ. Szeged. Acta Iurid. et Polit. II/3 (1956) 16. *P. Bonfante:* Corso di diritto romano II. Milano 1966, 204—205. *Kun J.* az említett Cato-kiadás fordításában (239. l.) és jegyzeteiben (309 l.).

[6] Vö. legutóbb *Diósdi Gy.:* Acta Ant. Hung. 12 (1964) 97—99. *G. Nicosia:* Iura 18 (1967) 62—73.

[7] I. m. 50—51. *Orth*, — i. h. — óvatosan nem foglal állást; különben az általa felsorolt munkák egy része nem szerepel Catónál.

A római jogtörténészek ezért a *familia* szót általában hagyományos tulajdonjogi terminusnak tekintik,[8] a mellékmondatot a *muli* etc. szavakhoz kapcsolják, s a vitás helyet a *familia — pecunia* illetőleg a *res mancipi — res nec mancipi* fogalmi meghatározásának kérdésében igyekeznek érvként felhasználni.[9] Azonban ez a kísérlet is zsákutcába vezet, mégpedig azért, mert a fejezetben szereplő állatok minősítését egyik elképzelés sem oldja meg támadhatatlanul, s a *familia* javasolt értelmezései sehogy se illeszkednek bele a szövegösszefüggésbe. Az ezirányú igyekezet csődjére jellemző — A. Haegerstroem abszurd következtetése. H. a mellékmondatnak a következő fordítását adja: «ausser wenn sie (sc. *muli* etc.) nicht auf dem Hausgebiet befinden.»[10] Magyarázata pedig így hangzik: «Wenn sie zu Arbeiten, die nicht das Hausgebiet selbst berühren, benutzt werden, sondern ausserhalb dieses Gebietes Verwendung finden, geniessen sie bei religiöser Festen keine Freiheit von profaner Arbeit». (Uo.).

2. A punctum saliens tehát, mint látjuk, a «*familia*» jelentése. Ennek tisztázása tekintetében a külső szempontok indokolatlan érvényesítése, kész koncepciókba való erőszakolása nem vezetett eredményre. A mondat alanyának, a mellékmondat kapcsolódásának apriorisztikus megjelölése helyett a *familia* mibenlétét illetőleg az *in familia* kifejezés értelmét célszerű először megállapítani: ez nyilván csak az egyik megoldást engedi meg. A megoldás sikerének érdekében pedig tekintetbe kell venni a mű egészének jellegét, a vizsgált utasítások funkcióját, a problematikus fejezetet pedig nem önmagában, hanem a mű vele összefüggő nyilatkozatai viszonylatában kell megvizsgálni.

Az első lépés Cato szóhasználatának tisztázása. Megállapítható, hogy a *De agri cultura* egész szövegében Cato egyetlen fejezetben (c. 149) használja a *familia* szót jogi terminus értelmében. Két további helyen (5,3. 25) jelöli vele általában a háznépet. Az esetek túlnyomó többségében, egyben az összes olyan helyen, ahol mezőgazdasági vagy bármiféle munkáról, munkaerőről van szó: a *familia* a rabszolgákat, a birtok rabszolgaállományát jelöli.[11]

Ebből kézenfekvő a következtetés, hogy az állatoknak akkor van ünnepük, amikor a rabszolgáknak. (Vö. c. 132,1 *eo die feriae bubus et bubulcis . . .*) Megállapításunkat támogatja az a magától értetődő meggondolás, hogy az állatok nem önállóan, egymagukban dolgoznak,[12] hanem a birtok munkaerőállományának irányításával, ezt pedig Catónál zömmel a rabszolgák alkotják.[13] Tehát az állatok csak akkor dolgozhatnak, amikor van, aki munkára fogja őket. Ne felejtsük el azonban, hogy a *De agri cultura* egy másik helyén megtalálhatók viszont Catónak *a rabszolgák*ra vonatkozó hasonló jellegű előírásai, amelyekből kiviláglik, hogy azoknak is voltak ünnepeik, azonban ezek számukra sem jelentettek *teljes* munkaszünetet, hanem bizonyos, részben az ökrökkel kapcsolatban említettekhez hasonló — ház körüli — munkákat végeztek: *per ferias potuisse fossas veteres tergeri, viam publicam muniri, vepres recidi, hortum fodiri, pratum purgari, virgas vinciri, spinas runcari, expinsi far, munditias fieri* (2,4).

Az utasítások hasonló jellege, tartalma is arra vall, hogy a két egymástól távol álló fejezet szemlélet és funkció tekintetében nagyon is összefügg Cato gazdálkodási koncepciójában. Jellemző erre az összetartozásra az, hogy Columella a két részletnek, a rabszolgáknak, illetőleg az állatoknak ünnepnapokon is végezhető ház körüli teendőit[14] Catóra támaszkodva egyazon fejezetben, egymás mellett ismerteti *(De re rust.* 2, 21, 3 sköv.). A Catótól való függést a rabszolgák munkája esetében (2,4) egy sor összecsengő

[8] Vö. *Wlassak*, i. m. 58. *M. Kaser:* Das altrömische Jus. Göttingen 1949, 169 . fenntartással.

[9] L. *Karlowa*, *Siber*, *Koschaker*, *Pólay* és *Bonfante*. A felmerülő nehézségekből adódó elutasító álláspontot képvisel *Diósdi Gy.*, i. h. 99.

[10] I. m. 139.

[11] 2,3., 5,1. 2. 5., 56—59., 104,1., 142., 143,1. 2., 155,1. — Nem jönnek számításba ebben az összefüggésben természetesen az idézetek, azok a passzusok, amelyekben Cato régi kultikus formulákat közvetít, így 132,1., 134,2., 139., 141,2. 3. — Mindeddig különben *P. Thielscher* az egyetlen, aki a *familia*-t Sklavenschaft-nak fordítja, azonban a fogalmat ezen a helyen bérlőknek (Pächter — *coloni)* értelmezi, akikhez az állatok tartoznak (Des Marcus Catos Belehrung über die Landwirtschaft. Berlin 1963, 137. 336—337). A szóhasználathoz l. még *Nicosia*, i. h. 67. l. 68. j.

[12] Vö. más összefüggésben *Wlassak*, i. m. 57.

[13] L. *Maróti E.*, i. m. 62. ill. Acta Ant. Hung. i. h. 229—230.

[14] *Feriis autem ritus maiorum illa permittit . . .*

tétel mutatja,[15] az állatok vonatkozásában pedig direkt hivatkozás és egy csaknem szószerinti, hiányos idézet.[16] Cato hasznossági-takarékossági szempontjaira jellemző, hogy hasonló utasításokat fogalmaz meg a rabszolgák ház körüli munkájára vonatkozóan kedvezőtlen, a nagyobb mezőgazdasági munkákra alkalmatlan időjárás esetére,[17] a hosszú, sötét téli napokra-estékre is (37,3). Az alapelv mindegyik esetben ugyanaz: *cogitato, si nihil fiet, nihilo minus sumptus futurum.*[18] Ennek a meggondolásnak az alapján szabja meg a rabszolgák (c. 56—57), de az igavonó barmok (c. 53) élelmiszerellátását is az évszakhoz és a végzendő munkákhoz igazodva; ezért adat kevesebb élelmet a beteg rabszolgáknak (2,4). Cato ezeket a jövedelmezőségi szempontokat igyekszik tehát a kérdéses fejezetekben az ünnepnapokra vonatkozó kultikus megszorításokkal egyeztetni.

3. S éppen a kultikus előírások összefüggésében érthetjük meg az ökrök s a többi említett állat elkülönítését, helyesebben az ökrök munkájának kiemelt taglalását. Az ökröket ugyanis elsősorban nehezebb, kifejezetten mezőgazdasági jellegű munkák elvégzésére, — mint a szántás pl. —, nagyobb szállításokra, a termények betakarítására tartották, míg a többieket kisebb közel-távoli szállítások, őrlési munkák céljából.

A korlátozások magyarázatát Serviusnak Vergilius Georgicája hasonló tárgyú részletéhez[19] fűzött megjegyzései adják meg: *sed qui disciplinas pontificum interius agnoverunt, ea die festo sine piaculo dicunt posse fieri, quae supra terram sunt, . . .* (ad 1,270). Szántani tehát nem lehet az ökrökkel, mert az már nem a föld (talaj) felszíne fölött történik; éppígy nem lehetett szó a vetőmagnak a felszántott termőföldbe való elvetéséről sem.

Megítélésünk szerint az idézett Servius-nyilatkozat egyúttal újabb támpontul szolgálhat a *non daturus* szövegromlás emendálásához. Ismeretes, hogy Huschke Rottboell konjekturáját — *arvehant . . . frumentum, quod non saturus*[20] *erit* — Columella következő, a már tárgyalt fejezetből vett helyével indokolta: *sed iuncto advehere non permittitur, nec adportata serere, neque terram aperire* (2, 21, 3). Servius idézett közlése viszont lényegében ugyanezt foglalja össze pozitív megfogalmazásban: *sine piaculo posse fieri, quae supra terram sunt.*

Visszatérve kiindulásunkhoz: a kérdéses mondatot tehát így értelmezhetjük: az ösvérek, lovak, szamarak számára csak akkor van ünnep, amikor a rabszolgák esetében, a rabszolgaállomány körében.[21] Amikor is azok csak olyan házkörüli munkákat végeznek, amihez nincs szükség az említett egypatások segítségére.

[15] Cato 2,3 Columella 2,21, 3

per ferias potuisse ~ *feriis autem ritus maiorum illa permittit;*
fossas veteres tergeri ~ *fossas veteres tergere et purgare*;*
pratum purgari ~ *prata sicilire;*
expinsi far ~ *far pinsere.*

* (Vö. Macrob. Sat. 1,15,21 *feriis tergere veteres fossas liceret.* L. még Verg. Georg. 1,168 köv.)

[16] Colum. 2,21,5: *M. Porcius Cato mulis equis asinis nullas esse ferias ait, idemque boves permittit coniungere lignorum et frumentorum advehendorum causa.*

[17] 2,3., 39,1. 3. — Különben érdekes, hogy Columella a *feriae* összefüggésében néhány olyan munkát is említ, ami Catónál a rossz idő esetére adott utasításban szerepel, pl. 2,3 *stercilinum fieri* — 2,21,3 *stercora aequare.*

[18] 39,2. Vö. *Maróti E.*, i. m. 46—47. 62—64. ill. Acta Ant. Hung. i. h. 229—232.

[19] *Quippe etiam festis quaedam exercere diebus / fas et iura sinunt . . .* 1,268—269. — Maguk a Georgica példái csak kis részben állíthatók párhuzamba Cato és Columella közléseivel, mert Vergilius anakronisztikusan csak a kisparaszti életből meríti képeit, a rabszolgákról, a mezőgazdaságban való felhasználásukról hallgat. Vö. *Maróti E.:* AntTan 11 (1964) 228. ill. Acta Class. Debrecen. 1 (1965) 31.

[20] Vö. *Wlassak*, i. m. 48 köv. *Nicosia*, i. h. 62. l. 53. j. — *Mazzarino* a hagyományozott *daturus* alak védelmében a megelőző *non*-t *Non.*-nak olvassa, és a *nundinae* rövidítésének fogja fel; eszerint az a minden kilencedik vásári napot jelentené (RivFil 34 [1956] 53—54). Ez az álláspont — amelyet M. kiváló szövegkritikai kiadásában is képvisel — azonban tarthatatlan, mivel a Non. csak a *Nonae* (ill. *Nonis)* rövidítése lehet: ez azonban nem minden 9. napot jelent, hanem minden hónap 5. ill. 7. napját jelenti — akárcsak az *Id.* a hónap 13. ill. 15., *Kal.* az 1.-t jelenti.

[21] *M. E. Szergejenko* Cato fordításának (Moszkva-Leningr. 1950) a c. 138-hoz írt 3. jegyzete (205 l.) szerint a *familia*-terminus minden családtagot, házbelit (домодочадцев) jelöl, aki a *patria potestas* alatt áll. Ilyen értelemben fordítja is (65. l.). A fentiek (82. l. és 11. j.) alapján úgy véljük, fenntarthatjuk azt a véleményünket, hogy Catónál a *familia* elsősorban a rabszolgaállományra vonatkozik.

Az *in familia* kifejezés ilyen értelmezésével szemben esetleges grammatikai aggály eloszlatására s felfogásunk további alátámasztására hivatkoznánk Cicerónak egy hasonló tárgyú nyilatkozatára. Cicero a De legibus egy helyén (2, 12, 29) a következőket mondja: *Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium et iurgiorum, in servis operum et laborum.* Tehát: Az ünnepek és ünnepnapok rendje a szabadok számára (esetében) bíráskodási és pereskedési szünetet biztosít, a rabszolgák számára (esetében) pihenést a munkában és fáradalmakban.[22]

[22] — S mutatis mutandis lényegében a vizsgált Cato-helyhez hasonló az összefüggés Columellának a rabszolgák fürdési lehetőségeivel kapcsolatos megjegyzésében: . . . *in quibus (sc. rusticis balneis) familia, sed tamen feriis, lavetur* (r. r. 1,6,12).

OLAJOS TERÉZ

ADALÉK A (H)UNG(A)RI(I) NÉPNÉV ÉS A KÉSŐI AVARKORI ETNIKUM TÖRTÉNETÉHEZ

1. A hazai tudományban a magyarság (H)UNG(A)RI(I) s ezzel rokon elnevezéseinek az eredetéről a ma legelterjedtebbnek látszó feltevés röviden így foglalható össze. Az *on* 'tíz' meg az *ok* 'nyil', átvitt értelemben 'nép, törzs' szavak s az *-r* képző azok a török nyelvi elemek, amelyekből az *onogur* 'tíz törzs' származott; a szó még a törökben törvényszerűen **ongur* alakot ölthetett. A magyarok finn-ugor nyelvcsaládhoz tartozó elődei egy ideig szoros kapcsolatban, szimbiózisban állottak az onogurokkal azok 463 körüli vándorlásától vagy esetleg annál is korábbi időponttól fogva. A szomszédos szlávok így a magyarság jelölésére az **ǫg(ъ)r-* népnevet használták s ez az ősi elnevezés nemcsak az egyes szláv nyelvekben öröklődött tovább azok hangtörvényeinek megfelelő formában, hanem átment a görögbe (*Οὔγγροι*) s a többi európai népek nyelvébe is (a németországi latinságban *Ung[a]ri[i]*, a franciaországiban *[H]ung[a]ri[i]*, stb.).[1]

Természetesen ha a fenti eredeztetés a legelterjedtebb is, távolról sem mondható, hogy annak minden pontja tényszerűen igazolt lenne vagy akárcsak általánosan elfogadott volna is hazánkban — nem is szólván a külföldi szakirodalomról. Így mindjárt azt a tételt, hogy az ogur népnév valamiféleképpen a török *ok* szó származéka, számos kutató utasítja el.[2] Az onogurok nevének a magyarokra való átvitelét is magyarázzák a fentitől eltérően, például azzal, hogy a magyarság az onogurok egykori földjén, az utánuk is nevüket viselő országban élt, mikor a szláv **og(ъ)r-* elnevezést kapta.[3] Kérdéses az időpont, amidőn a népnév a szlávban meghonosodott (az V—IX. századok valamelyike).[4] A görög *Οὔγγροι* népnevet közvetlenül (nem szláv közvetítéssel) is szokták az on(o)gur elnevezésre visszavezetni.[5] Hogy a francia nyelvterületen jelentkező *H-* inkább a hunok nevének a hatásával avagy inkább a neolatinban közkeletű anorganikus szókezdő *H* példájaként magyarázandó-e, szintén kérdéses.[6] S folytathatnók a vitatható és vitatott pontok felsorolását.

Még olyan nézet is hangot kapott az utolsó negyedszázadban, miszerint nem is az onogur, hanem az avar népnévvel volna a magyarság szláv elnevezése kapcsolatba hozható *(awar — ober — oger — woger — wonger)*,[7] miután a szlávság a honfoglaló magyarokban avarokat látott.

[1] Lásd az alábbi helyeken idézett bőséges szakirodalmat: *Gyóni M.:* A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943. 100 sk. *Gy. Moravcsik:* Byzantinoturcica II. Berlin 1958. 226 sk. *Gy. Décsy:* Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden 1965. 239 sk.

[2] Vö. pl. *P. Pelliot:* Journ. Asiat. 1920/I. 139, *ugyanő:* T'oung Pao 27 (1930) 257; *G. Dörfer:* Türkische u. mongolische Elemente im Neupersischen II. Wiesbaden 1965. 134, 152.

[3] Vö. pl. *J. Melich:* Arch. f. slav. Philol. 38 (1923) 248 sk.

[4] Igy például *Melich:* i. h. az V. századra gondol, *E. Moór:* Ural-Altaische Jahrbb. 31 (1959) 215 a VII. századnál nem korábbra, *L. Kiss:* Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławiński. Warszava 1963. 306 a IX. század elejére.

[5] Vö. pl. *Hóman B.:* Tört. Szemle 6 (1917) 136 skk. 152.

[6] Vö. pl. *M. Vasmer:* Russisches etym. Wb. III. Heidelberg 1958. 172; *Hóman:* i. h. 144 skk.

[7] Igy *C. Plank:* Siedlungs- und Besitzgesch. d. Grafschaft Pitten I. Wien 1946. 35 sk. Ám a szlávban nazalizáció az adott helyen nem jelentkezhetett (vö. *Németh Gy.:* Kőrösi Csoma-Archivum 1 [1921—1925] 149) s a $b > g$ (vagy $v > g$) hangfejlődés lehetőségét sem bizonyítja a Planktól idézett példa.

A magyarság idegen nyelvi elnevezésének sok ponton bizonytalan történetéhez szolgálhat talán egy szerény adalékkal az a IX. századi oklevél, amelyre itt fel kívánom hívni a figyelmet. Ezt a diplomát ugyanis a (H)UNG(A)RI(I) népnév hazai kutatói, amennyire a szakirodalmat áttekintenem sikerült, nem vonták be vizsgálódásaik körébe,[8] külföldön pedig helytelennek látszó nyelvészeti következtetést vontak le belőle.[9]

2. Az avarkor néma régészeti emlékeinek hazai kutatói körében ma már általánossá vált az a — részleteiben a különböző szakemberektől különbözőképpen árnyalt — felismerés, miszerint a 670—680-as évek táján keleti bevándorlók érkeztek a Közép-Dunamedencébe s ezzel függ össze az archeológiai leletanyag jellegének megváltozása.[10] Újabban arra is fény derült, hogy ennek a bevándorlásnak némi nyoma a közel egykorú írott forrásokban is felfedezhető.[11] Ám «az új hódítók felvették az avar nevet» s ezért a későbbi bizánci és nyugati történetírók a bevándorlással járó etnikumváltozásról nem tudhattak, állapítja meg a témakör jeles ismerője, Bóna István.[12] Nos, az oklevél, amelyre itt a hazai kutatás figyelmét felhívom, legvalószínűbb értelmezése szerint a késői avarkor etnikumának kérdésére is vet egy halvány fénysugarat.

3. 860. május 8-án Regensburgban kelt oklevelével Német Lajos keleti frank király Erchanfried regensburgi püspök kérésére húsz telket adományozott Mattsee kolostorának. Az oklevél eredeti példányát napjainkban is Mattseeben őrzi a kolostor archivuma. A szöveg néhány helyt ma olvashatatlan. Úgy látszik azonban, hogy a XVIII. században lényegesen épebb volt még, mert az akkor készült kópiák (őrzési helyük Mattsee illetőleg Bécs) a romlott részek textusát is adják. A mattsee-i irattár «Calendarium I.» és «Liber traditionum» című köteteiben egy-egy XIV. század elejéről való másolat olvasható a diplomáról, az utóbbi fóliánsban ezenkívül egy tartalmi kivonat is.[13]

Az ajándékozott föld helyrajzi meghatározásának több adata meglehetős pontossággal azonosítható, így két patak a Zöbernbach (Savaria) és a Spratzbach (Spraza),[14] amelyek közt a birtok egy része feküdt, és egy hegy (az oklevélben Uuitinesberc, a burgenlandi magyar népnyelvben Vütöm), amely nem más, mint a mai Günser Gebirge egy része.[15] Ehhez a topográfiához kitűnően illeszkedik a mai osztrák oklevéltan és történeti földrajz uralkodó álláspontja, miszerint a «Uuangariorum marcha» hegy annak az egykori avar vazallus államnak a határáról (marcha) kapta nevét,[16] amelyet 805-ben hívott életre Nagy Károly «inter Sabariam et Carnuntum», midőn a frank seregektől szétzúzott avar állam uralkodó népessége volt szláv alattvalóitól szorongatva legyőzőjéhez fordult párt-

[8] Még ha elkerülte volna is figyelmemet valami olyan írás, amely tekintettel van a szóban forgó diplomára, az akkor is bizonyosnak látszik, hogy a belőle levonható tanulság nem vált a szakirodalom közkincsévé. Érdemes tehát itt erre a kútfőre rámutatni, ez nem jelenti nyitott kapu döngetését.

[9] Vö. feljebb 7. jegyz.

[10] A nézetek áttekintését adja *I. Kovrig:* Das avarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Bp. 1963. 224 skk.; vö. *Erdélyi I.:* Avar művészet. Bp. 1966. passim.

[11] *Szádeczky-Kardoss S.:* Ant. Tan. 15 (1968) 84—87.

[12] *Nagy Gy.* (szerk.): Orosháza története. Orosháza 1965. 123.

[13] *J. F. Böhmer—E. Mühlbacher—J. Lechner:* Regesta Imperii I. Innsbruck 1908. 611 (1443 sz.); *W. Erben:* Fontes rerum Austriacarum XLIX 1. Wien 1896. 64 sk. 99 sk.; *W. Hauthaler-F. Martin:* Salzburger Urkundenbuch II. Salzburg 1916. 37 skk. (vö. I. Salzburg 1910. 871 sk.); *P. Kehr:* MGH dipl. reg. Germ. Karolin. I. Berolini 1934. 145 sk. (Német Lajos 101 sz. oklevele egy zavaró sajtóhibával lenyomtatva: «Sauariae vadum» második szava kimaradt); *Th. Sickel:* Sber. d. Akad. d. Wiss. zu Wien 39 (1862) 158 sk. — A «Liber traditionum» másolatának a «Calendarium I»-ben olvasható kópia volt az előképe; a tartalmi kivonat is a másolat s nem közvetlenül az eredeti alapján készült. A XII. századi passaui kópiagyűjtő kötetben (őrzési helye München, Hauptstaatsarchiv) a diploma második fele a bennünket foglalkoztató passzussal elveszett.

[14] *H. Pirchegger:* Mitteil. d. Inst. f. österr. Geschichtsforsch. 33 (1912) 292; *O. Kaemmel:* Die Anfänge deutschen Lebens in Österreich. Leipzig 1879. 272 («zwischen Zöbern und Spreitzbach [Spraza]»); *M. Vancsa:* Gesch. Nieder- und Oberösterreichs I. Gotha 1905. 143 vö. *M. Felicetti:* Beiträge z. Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 9 (1872) 13.

[15] *H. Prickler:* Burgenländische Heimatblätter 28 (1966) 85 skk.; *G. Pferschy:* Blätter f. Heimatkunde 37 (Graz 1963) 102 skk.

[16] *H. Wagner:* Urkundenbuch des Burgenlandes I. Graz—Köln 1965. 6, 456 (nr. 9); *Plank:* i. m. 36 (ahol a földrajzi lokalizáció elfogadható, az etimológia elhibázott, vö. feljebb 7. jegyz.).

fogásért («Capcanus ... imperatorem adiit ... quia propter infestationem Sclavorum in pristinis sedibus esse non poterat»; annales Mettenses ad an. 805).[17] Ami itt különös súllyal esik latba, a «Uuangariorum marcha» hegynek az avar kliens-állammal való kapcsolatát hangsúlyozza A. Kollautz is (Carinthia I 156 [1966] 263—264), aki cikkében a szóban forgó terület egész írásos és régészeti forrásanyaga alapján foglal állást az avarság telephelyeinek lokalizálása kérdésében («Die 'Marcha Wangariorum' ist ... eine Awarengrenze, nämlich die zwischen Karantanien und dem awarischen Klientelstaat»).[18]

4. A szókezdő *ǫ-* előtt, úgy látszik, az ősszlávban egy gyenge *u̯*-protezis léphetett fel, amely aztán a lengyel, a felső-szorb, polab, fehérorosz, ukrán, bulgár és szlovén nyelvben *v* mássalhangzóvá fejlődött.[19] Ennek a hangtörvénynek az érvényesüléseként áll *v* hang az on(o)gur népnév lengyel, bolgár és szlovén származékában.[20] A Uuangarii elnevezés ilyenformán minden valószínűség szerint az *ǫg(ъ)r-* népnév *v*-protezises szláv alakjának a latin átírása. Karintia tőszomszédságában, ahol a Uuangariorum marcha hegy feküdt, szlovén jellegű névadás minden további nélkül feltételezhető. Ugyanígy az is, hogy a német kancelláriai írnokok ajkán és tollán az ófelnémet hangtörvénye szerint egy *a* kötőhangzó lépett a *g* és *r* mássalhangzók közé[21] (mint ahogy röviddel utóbb a *v*-protezis nélküli Ungri-ból is Ungari lett Németországban).[22] A szó végén az *-ius* (plur. *-ii)* latinosítás (ez szintén korán jelentkezik a *v*-protezis nélküli népnévben is, pl. Widukind «Res gestae Saxonicae»-jában «Ungarios»).[23]

Ha a fenti következtetések helytállóak (egy korai szlovén *vǫ-* szótag *Wan-* latin átírása a IX. században könnyen érthető),[23a] akkor az on(o)gur népnév szláv továbbélésének egy új tanúságát találjuk Német Lajos 860-as mattsee-i oklevelében. A *v*-protezises névformsára eddig a lengyel, bolgár és szlovén írásbeliség megindulása utánról voltak csak vizonylag késői tényszerű adatok a kezünkben.[24] Most az ilyen népnév-változatnak IX. századi emlékére hivatkozhatunk.

5. Az oklevél XIV. századi másolója «Ungarorum marcha»-t írt a «Uuangariorum marcha» helyett.[25] Ezt J. Lampel[26] azzal magyarázta, hogy ebben a későbbi időszakban a

[17] Sok más évkönyv is szól erről az eseményről, így pl. Ann. Iuvav. mai., Ann. S. Emmerami mai., Ann. Lauris. mai., Ann. Einh., Ann. Fuld., Ann. Tiliani, Regino (M G H scriptores I. 87, 93, 192, 223, 353, 563; Ann. regni Francorum ... *Fr. Kurze.* Hannoverae 1895. 119—120, vö. p. VI—VII praef.). Az Ann. Mett. s a híradások többsége az Ann. regni Francorum-ra (Ann. Lauris. mai.-ra) megy vissza. Vö. 32 jegyz.

[18] A «Uuangariorum marcha» ettől eltérő korábbi lokalizációit vagy szerzőik is csak habozva, bizonytalankodva kockáztatták meg — joggal — vagy azoknál valószínűbbnek bizonyult az új, általunk itt alapul vett azonosítás, amely 1946 óta egyeduralkodóvá lett az osztrák kutatásban. Vö. a régebbi nézetekre: *J. Lampel:* Blätter d. Vereines f. Landesk. v. Niederösterreich 22 (1888) 156; *K. Schünemann:* Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrh. Berlin 1923. 13; *E. Klebel:* Jb. f. Landesk. v. Niederösterreich N. F. 21 (1928) 3—4. Heft 370. Elérhetetlen számomra *M. Kaserer:* Das weltpriesterliche Kollegiatstift Mattsee. Salzburg 1877.

[19] *H. Bräuer:* Slavische Sprachwiss. I. Berlin 1961. 101; *A. Vaillant:* Gramm. comp. d. langues slaves I. Lyon 1950. 185.

[20] А. Г. Преображенский: Этимологический словарь русского языка. Москва 1958. 71. *Vasmer:* h.; *L. Kiss:* Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławiński. Warszawa 1963. 306 sk.; *Gy. Décsy:* Nyelvtudományi Közl. 57 (1956) 282 skk.; *Fr. Miklosich:* Etym. Wb. d. slav. Spr. Wien 1886. 223; *A. Brückner:* Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa 1957. 609.

[21] *W. Braune—K. Helm:* Abriss d. althochdeutschen Gramm. Halle (Saale) 1950. 17 sk.; *W. Braune—W. Mitzka:* Althochdeutsche Gramm. Tübingen 1953. § 65.

[22] *Hóman:* i. h. 138 skk.; *Darkó J.:* A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. Bp. 1910. 10—12.

[23] *Hóman:* i. h. 140 a Baiuwarii, Ripuarii, Angrivarii jellegû latin népnevek analógiás hatására utal ebben az összefüggésben.

[23a] *Fr. Miklosich* (Etymol. Wb. d. slav. Spr. Wien 1886. 223) kifejezetten *(v)ągr-* tövet tételez fel az ószlovénban.

[24] A legrégibb ide tartozó bolgár nyelvemlék például nem korábbi a XIV. századnál, *Décsy Gy.:* Nyelvtud. Közlem. 57 (1956) 283 sk.

[25] *W. Hauthaler:* Salzburger Urkundenbuch I. Salzburg 1910. 873; *W. Hauthaler—F. Martin:* Salzburger Urkundenbuch II. Salzburg 1916. 37; *Kehr:* i. m. 146; *Erben:* i. m. 64.

[26] I. h. 157.

IX. századi viszonyokról semmi fogalma nem volt már az írnoknak, viszont Mattsee birtokai a XI. században részben még meglehettek ezen a vidéken s akkor Magyarországgal szomszédos területet képeztek. W. Erben[27] elutasítja ezt a magyarázatot, szerinte a XIV. századi másoló teljesen önkényesen alakította át a nevet, az egykori birtok földrajzi helyzetéről semmi konkrét tudomással nem rendelkeztek az 1300-as években Mattseeben. Az utóbbi megállapítás aligha vonható kétségbe.[28] Ám a teljesen önkényes ötletszerű névváltoztatás feltételezésénél talán valószínűbb, hogy a szlovén hivekkel is rendelkező salzburgi érsekség szívében tudtak valamit ezen a szláv nyelven, a Wangar népnév olvasásakor a magyarság *v* kezdetű szlovén elnevezése[29] jutott a másoló eszébe s ezért írta a magyarok szokásos latin nevét az oklevélkópiába.

6. Mint a 2. pontban utaltunk rá, a késői avarkor etnikumának kérdésével kapcsolatosan a legutóbbi időkig az írásos (görög-latin) kutfők hallgatását emlegette a szakirodalom.[30] Ha Német Lajos 860-as oklevelének Uuangariorum marcha hegynevét az osztrák kutatás legújabb eredményeivel összhangban feljebb helytállóan értelmeztük, akkor a Uuangarii népnév egy avar vazallus állam lakóit jelölte,[31] tehát ez az elnevezés arról vall, hogy hogyan hívták a késői avarokat, legalább is azok Carnuntum és Sabaria táján 805-ben letelepedett csoportját[32] a szomszédos szlávok a IX. században. Ez a hazai kutatásban eddig figyelmen kívül maradt adat annál meglepőbb, mert a késői avarkor kezdetén, a 670—680 körüli időben Kuvrat fejedelem negyedik fiának vezetésével a Kubán—Maiotis vidéki Nagybulgáriából olyan népelemek Kárpát-medencébe költözéséről szólnak bizánci források, amelyeknek on(o)gur elnevezése feltételezhető (tudjuk, hogy «Nagybulgária» vezető népe az onogur [másképpen onogundur] volt)[33] s most a szóban forgó oklevélben ugyancsak az on(o)gur népnév származéka jelöl késői avar etnikumot. A két információ egyezése aligha a véletlen játéka: egyik híradás a másiknak a vallomását megerősíti és aláhúzza.

7. A magyaroknak az avarokkal való identifikálása néhány korai középkori krónikában közismert (Annales Fuldenses ann. 894: «Avari qui dicuntur Ungari», vö. ann. 895, 896, 900; Widukind, Res gestae Saxonicae I 17: «Avares, quos modo Ungarios vocamus», etc.; Chronicon Vedastinum: «Avari quos dicimus Hungros»).[34] Ez az azonosítás azonban a hazai szakirodalom által eddig ebben az összefüggésben felhasznált szerzőknél tudós okoskodásnak tünhetett.[35] Német Lajos oklevelében az on(o)gur szónak a magyarság egyedi népnevéül szolgáló szláv származéka késői avarkori etnikum elnevezéseként áll előttünk. Önkénytelenül is felvetődik már most a kérdés, nem rejlik-e több puszta tudálékoskodásnál az avar-magyar azonosításban? Nem arról van-e szó, hogy a 670—680 körül lezajlott keleti bevándorlás a Közép-Duna-medencébe olyan népelemeket is hozott magával, amelyek etnikailag a IX. század végén hont foglaló magyarsággal valóban egy tőről sarjadtak? Nem egy első «honfoglalás» magyarjainak leszármazottait mondja-e Wangar-nak (latin szóvéget csatolva hozzá) a 860-as keleti frank oklevél, mint ahogy két évre rá 862-ben Hinkmar érsek[36] nyugati frank krónikás Árpád leendő népét említi az azonos eredetű Ungr- néven?

[27] I. m. 100.

[28] A mattseei «Liber traditionum» összeállítója (p. 6 codicis) maga vallja az oklevél kivonata (notitia) szavaihoz kapcsolódva, hogy a húsz telekről mit sem tud («non repperi hos mansos», *W. Hauthaler:* Salzb. Urkb. I. Salzburg 1910. 873), azok régesrég elvesztek a kolostor számára s kikoptak az emlékezetből.

[29] Vö. feljebb a 20. és 24. jegyzetet.

[30] *Erdélyi I.:* Avar művészet. Bp. 1966. 16; *Bóna I.:* Orosháza története. Szerk. *Nagy Gy.* Orosháza 1965. 123; vö. *Z. Čilinská:* Slovenská Archeológia 15 (1967) 450.

[31] *A. Kollautz:* Carinthia I. 156 (1966) 263 sk.; *H. Wagner:* Urkundenbuch des Burgenlandes I. Graz—Köln 1965. 6 (nr. 9), 456.

[32] Annales Mettenses ann. 805. Lásd még feljebb 17 jegyz. Vö *J. Deér*: Karl der Grosse, herausg. v. *W. Braunfels* I. Düsseldorf 1966. 725.

[33] Theophanes, Chronographia, rec. *C. De Boor* vol. I. p. 357; Nicephorus Patriarcha, Breviarium ed. *C. De Boor* p. 33 (The London Manuscript of Nikephoros 'Breviarium' edited . . . by *L. Orosz*, Bp. 1949. 23); *V. Beševliev:* Die Protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963. 95—111; *Szádeczky-Kardoss S.:* Ant. Tan. 15 (1968) 84—87; *Gy. Moravcsik:* Byzantinoturcica II. Berlin 1958. 161 sk. 165, 218 skk.; *ugyanő:* Studia Byzantina. Bp. 1967. 100 skk.

[34] Mon. Germ. Hist. scriptores I 410, 415 III 425, 434, 455 XIII 693.

[35] Vö. *Hóman:* i. h. 131.

[36] Annales Sithienses Bertiniani ann. 862.

FÜVES ÖDÖN

GÖRÖG TANITÓKÉPZŐ PESTEN 1812—1820 KÖZÖTT

A görögök és makedo-románok nagyobb tömegben a XVIII. szd. 20-as éveitől, a keleti kereskedelmet megkönnyítő passzarováci béke után jöttek Magyarországra, ahol a század második felében a kereskedelem majdnem teljesen az ő kezükbe került.[1] A görög kereskedők gazdasági és szellemi központja Pesten volt. Itt eleinte a szerbekkel egy közösségben éltek 1790-ig, amikor a Helytartó Tanácstól engedélyt kaptak külön templom építésére. 1796-ban megnyílt két görög-román iskola, amelyben mindkettőben görögül folyt az oktatás. Az egyikben, az ún. «közös» iskolában az újgörög nyelvet, a másikban, a «hellén» iskolában pedig az ógörögöt tanították. 1808-ban megalakult a makedo-románok külön iskolája, ahol már az ő nyelvükön folyt az oktatás. A pesti görögök ezután is fenntartották két iskolájukat.

Pesten kívül más városokban is működtek görög iskolák. 1770-ben Győrött, Miskolcon, Tokajban volt tiszta görög nyelvű iskola, Komáromban, Egerben pedig a szerbekkel együtt közösen tartottak fenn iskolát. 1795-ben már 18 görög iskola számára akartak külön tanfelügyelőséget létesíteni.[2] A XIX. sz. elején 26 görög iskola volt hazánkban.[3] Ezeknek az iskoláknak tanítóval való ellátása nehéz feladat elé állította a hatóságokat, mert az 1779. évi Rescriptum Declaratorium szerint csak a Monarchia területéről származó tanítót volt szabad alkalmazni. Ha nem is ilyen nagy mértékben, de ugyanez a nehézség fennállt a másik két görögkeleti vallású nemzetiség (szerb és román) tanítóival kapcsolatban is.

Dionisziosz Popovics, görög származású budai szerb püspök már 1792-ben akart ezen a helyzeten javítani, amikor tervbe vette egy görög tanítóképző akadémia felállítását, amelynek tanárai Demetriosz Darvarisz és Athanasziosz Pszalidasz neves írók lettek volna. Ez a terv azonban csak majdnem 20 évvel később valósult meg állami intézkedésre. A Helytartó Tanács ui. 1811. aug. 6-án 19371 sz. alatt engedélyezte,[4] hogy a szerbek Szentendrén, a románok Aradon, a görögök pedig Pesten tanítóképzőt alapítsanak, hogy azokban megfelelő tanítókat képezzenek ki, akiknek kezében lesz nemzetiségünk helyes oktatása, műveltsége és jövendő boldogsága.[5] A rendelet szerint az anyagi alapot templomi gyűjtések — az ún. tertius orbiculus (harmadik tányérozás) — útján kell megteremteni. E gyűjtés országszerte megindult, és még 1821-ben is folyt. A pesti görög egyházközségben készséggel tettek eleget ennek a rendeletnek.

A görögök a piaristáktól 1789-ben megvásárolt Galamb utcai iskolaépületük egy részét ajánlották fel a tanítóképző számára. A görög tanítóképző ünnepélyes megnyitására 1812. nov. 10-én került sor, miután 1 héttel előbb Szentendrén és Aradon is megtörtént a szerb, illetőleg román tanítóképző felavatása — ahogy erről az Ellinikosz Tilegrafosz görög újság 1812. dec. 20-i tudósításából értesülünk.[6] A tanítóképző egyik tanára Rafael Popovics, Dionisziosz Popovics püspök irodalmár fia volt, aki már előtte a helyi hellén

[1] *Schäfer L.:* A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. Bp. 1930.

[2] *Horváth E.:* Jeorjiosz Zavirasz élete és munkái. Bp. 1937. 6. l.

[3] *Horváth E.:* Az újgörögök. Bp. 1943. 73. l.

[4] Fővárosi Levéltár Intimata a. m. 4294.

[5] «. . . pro efformandis praeprimis idoneis Scholarum Docentibus, a quibus recta Juventutis institutio ejusve cultura ac futura felicitas pluriumum dependet.»

[6] *Delialisz N. P.:* Anamnisztiki ikonografimeni ekdozisz Pavlu Chariszi. Kozani 1935. 49. l.

iskolában is tanított. A másik tanár a parókus Hadzsi Georgievics Theodor lett.[7] Fizetésük évi 800 ill. 500 forintot tett ki. A görög tanítóképzőt azért hozták Pesten létre, mert a városban sok görög élt, s a tanítójelöltek a gazdag görög családoknál házi tanítást is vállalhattak.

A tanítóképzés 3 öthónapos szemeszter folyamán, tehát 15 hónap alatt történt. A hallgatók főképpen módszertant, matematikát és algebrát tanultak. A résztvevők zöme a 20 éven aluli korosztályból került ki.

A tanítóképző megszervezésében nagy szerepe volt Urosius Nesztorovics görögkeleti tanfelügyelőnek, valamint Nicolaus Bekella helyi görög iskolaigazgatónak. Ez utóbbi az iskola ügyben kifejtett jó munkájáért 1813. márc. 23-án aranyérem-kitüntetésben részesült. Ugyanez év augusztus 10-i 4227. sz. Helytartó Tanácsi rendelet — bizonyára a tanítóképzők felállítása miatt — megtiltotta a görögkeleti ifjaknak külföldi akadémiákon való tanulását. Előzőleg ui. közülük számosan látogatták a német protestáns egyetemeket.

Még a tanítóképzők meg sem nyíltak, a király máris közölte a püspökkel azt a szándékát,[8] hogy a tanítóképzőket a teológusok képzésére is fel akarja használni. Popovics püspök 1812. nov. 30-i levelében helyteleníti ezt a tervet, mert szerinte ez a rövid, kizárólag a tanítóképzés céljait szolgáló tanfolyam a 25 éven felüli teológusok képzésére egyáltalán nem alkalmas. — Később 1815-től kezdve a tanítóképzés idejét 2 évre emelték fel.

A görög tanítóképző fennállásának időtartamáról nincs tudomásunk. A rá vonatkozó utolsó adatot 1819-ból találtuk, amikor a román pap helyettesítése miatt kialakult vitában a Helytartó Tanács azt javasolta a görögöknek, hogy a tanítóképzőbe az egyik tanárnak papot vegyenek fel, aki szükség esetén helyettesíti majd a parókust.[9] A tanítóképző valószínűleg már kezdetben egybeolvadt a helyi hellén iskolával, amelynek két tanára már 1803-ban ugyanaz a Popovics és Georgievics voltak, akik később a tanítóképző tanárai lettek.[10] A pesti hellén iskola viszont 1820-ban szűnt meg.

Annak ellenére, hogy a pesti tanítóképzőre vonatkozólag csak e kevés adatot sikerült találnunk, meg vagyunk győződve, hogy az a hazai görög szórvány körében éppen olyan fontos szerepet töltött be, mint a szerbek szentendrei, majd 1816-tól zombori[11] és a románok aradi tanítóképzője.

[7] *Rajkovics B.:* Izbrani szpiszi: Uros Steph. Nestorovics. Matica Szrpszka. Novi Sad 1950. 27. l.

[8] A Helytartó Tanács 1812. aug. 28-i 9311 sz. rendelete. Helytartó Tanácsi Levéltár. Dep. Rel. Gr. n.u. 1812 fons 13.

[9] A Helytartó Tanács 1819. jún. 30-i 17884. sz. rendelete. «. . . si Graeci Valachicam Lyturgiam refugientes in sui Idoiomatis Praeparandiali alterutrum Docentem e sacerdotibus stabilem tamen subseque assumerent . . .»

[10] *Rath:* Adress Buch der Stadt Pest auf das Jahr 1803. 118—9. l.

[11] *Mirkovics G.:* A szentendrei-zombori tanítóképző statisztikája. Zborník za Drustvene Nauke 16 (1957) 130—136.

FÜVES ÖDÖN

A PESTI GÖRÖGÖK NYELVE

A török uralom alól felszabadult Magyarországba nagy számban jöttek a Balkánról különböző nemzetiségű (görög, makedo-román, bolgár, albán) kereskedők, akiket gyűjtőnéven görögöknek szoktak nevezni,[1] mert a levantei kereskedelem nemzetközi nyelvét, a görögöt használták az egymás közti érintkezésben, s a magyarok nem tudták megkülönböztetni őket egymástól. Pest a görög kereskedőknek egyik központja volt s e városban oly nagy számban telepedtek meg, hogy 1791-ben a szerbektől elválva külön közösséget alkottak.[2]

A pesti görög kommunitás hivatalos nyelve a XVIII. és XIX. sz.-ban a görög volt. Kezdetben a liturgia és az oktatás is kizárólag ezen a nyelven folyt.[3] Belső egyházközségi irományaik, leveleik is zömükben görögül íródtak. A görögök közé tartozó egyéb nemzetiségek anyanyelvüket rendszerint csak szűkebb családi körben használták.

A pesti görögök irattárában, amely a budapesti magyar ortodox templomban található, csak elvétve fordulnak elő — főleg a XIX. szd. II. feléből — román nyelvű kéziratok, de azok is egyházi jellegűek: szentbeszéd-vázlatok, az aradi püspök rendeletei. A makedo-románok is görögül írtak, még kezdetben az aláírásuk is görög betűs volt. A makedo-románok papjai románok voltak 1809-től 1887-ig. A liturgiát románul tartották,[4] a hivatalos, nem egyházi jellegű iratokban azonban általában a német nyelvet használták. — Bolgár és albán nyelvű írást egyáltalán nem találtunk az okmányok között. A szerbekkel való közösség idején (1687—1791) a görögök nagyon gyakran használták a szerb nyelvet is. A külön kommunitás megalakulása utáni időkből csak kevés írás, főleg az egyházi hatóságok levelei voltak szerb nyelvűek. Megállapítható, hogy a kommunitás belső életében a görög nyelvnek mindvégig domináns szerepe volt. Ez a tény nagyban hozzájárult a «pesti görög-vlach kommunitás» görög jellegének kialakulásához.

A görögöknek az anyanyelvükhöz való ragaszkodása kezdettől fogva nagyon erős volt. Ez az érzés ösztönözte őket a külön templom és iskola kivívásáért folytatott harcra. Hasonlóképpen a makedo-románoknak az anyanyelvükhöz való ragaszkodásának megnyilvánulása volt a román nyelv templomi és iskolai használatáért vívott eredményes küzdelem is.

A görögökre jellemző volt a széles körű nyelvismeret. Csupán feleségeik és gyerekeik beszéltek anyanyelvükön. A nyelvtudás ui. a kereskedői foglalkozás egyik igen fontos előfeltétele. Némelyikük egész nyelvtehetség volt. Az összeírásokból kiviláglik, hogy a görög nyelven kívül sokan tudtak makedo-románul, szerbül és németül. Viszonylag kevesen beszéltek magyarul. Ez Pest akkori nemzetiségi összetételével könnyen magyarázható. A magyar nyelv használata a görög kommunitásban csak a XIX. szd. második felében kezd használatossá válni, s csak a XX. sz. elején lett általánossá.

A pesti görögök nyelve a korabeli újgörög népnyelv volt, amelynek szókincsén a más népekkel történő érintkezés következtében megérződött az idegen nyelvek hatása.[5]

[1] *Schäfer L.:* A görögök vezetőszerepe a korai kapitalizmus kialakulásában. Bp. 1930.

[2] A Helytartó Tanács 1790. jún. 22-i 17965 sz. rendelete alapján.

[3] A Pesti Görög-Vlach Egyházközség 1795. máj. 16-i és 1802. nov. 9-i határozatai alapján.

[4] A Helytartó Tanács 1808. júl. 25-i 16194 sz. rendelete.

[5] A görög nyelvnek a magyar nyelvre való hatására vonatkozólag viszont l. *Moravcsik Gy.:* A magyar szókincs görög elemei. Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Bp. 1942. 264—275.

Minthogy Magyarországon a XIX. sz. első feléig a hivatalos nyelv a latin ill. a német volt, a görög nyelvű kéziratokban is leggyakoribbak a latin és német eredetű jövevényszavak. Már jóval kevesebb magyar, olasz és szláv eredetű szót találhatunk a görög kéziratokban. A jövevényszavakat sokszor görög végződéssel látták el, ill. átalakították a görög hangzásnak megfelelően. A leggyakrabban használt jövevényszavak:

Latin eredetűek: καπιτάλη, κονσίλιον, δερέκτωρας, κορόση (kórus), ἰντερεσεντζία, ἰνβεντάριον, κφιετάνζια, κομισάριος, κλάσσις, μαγίστρατος, πριβιλέγγιον, κοντριβούτζιον, καντζελίστα, κονβέντιον, ὄβολος, ἀρτίκολον, κόμις (comes), κόπια κομισιόνιον, ἰνστάτζια, ἀτβόκατος, βασ. Νότα κονσιστώριον, σούμμα, φουντάτωρ, εἰς νατοῦρα, κονσκρίπτζιον, κοντράκη, ἀγγέντης (ágens), ἰντζίρκα, ξαναφουντίζω, ὀρδίνιον, καπέλλα, μαρμορίρης (márványfaragó).

Német eredetűek: κγρούντπουχ, κούστον (Koszt), αὔφσατζ, κβίτον = (Quittung), σταϊνμέτζερ, κλόφτορ (Klafter), πόρτζιον — τξέττελ, κραϊτζάριον, ὕμπερσλαγ, σλόσερ, σπητάλι, σπαΐς, Γγράφ, μάστορ, μαγαζι, σολτάτης, μαύερμαϊστερ, μπιλτχάουερ, κούπφερσμιντ, τζικλ-τέκερ (Ziegl-Decker), παλύρος (pallér), φαϊέρκασσα.

Magyar eredetű, vagy magyar közvetítéssel átvett szavak: μπήροβος (bíró), τζέδουλα, τορόνιον (torony), παντλήκα, φερτάλη, ἀστάλιον (asztal), βαρούσιον, φιορήνιον.

Olasz eredetűek: σιγουρίξω, κόντο, φῖρμα, παρτικουλαριτά, πόστα, ποστπόρτο.

Szláv eredetűek: νέμτζης, ναμεστνικός, κούχνια, στούλ, σβονάρως = harangozó.

VITA

HAJNÓCZY GYULA: AZ ÉPÍTÉSZET TÖRTÉNETE. ÓKOR. Budapest, Tankönyvkiadó 1967. 462 lap, 633 kép.

A Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszéke e kötettel új tankönyvsorozatot indított. A leendő építészmérnökök számára készült munkát a Tankönyvkiadó olyan formában tette közzé, amely a nagyközönség érdeklődését is felkeltette. Méltán, hiszen a régész-építész szerző nemcsak Pannonia építészeti emlékeinek kutatásában és helyreállításában szerzett jelentős érdemeket, hanem a nagy ókori kultúrák architektúrájának is jobbára személyes ismerője. Az olvasó kellemes meglepetéssel nyugtázza: a könyvet — elsőként az ókor építészetének történetét összefoglaló magyar kiadványok sorában — eredeti, jelentős részben a szerző által készített fényképek illusztrálják.

A munka három részre tagolódik. Az első rész Elő-ázsia és Egyiptom, a második a Földközi-tenger keleti medencéje, Kisázsia peremvidékei, a préhellén világ és az etruszk kultúra architekturális emlékeit tárgyalja. A harmadik rész a görög és a római építészettel foglalkozik. Minden főbb korszaknak két fejezetet szentel a szerző. Az egyik a földrajzi feltételekről, gazdasági és társadalmi viszonyokról, politikai történetről és művelődésről ad röviden képet. A másik fejezet tárgya maga az építészet. Ezen belül a következő szempontok szerint csoportosította H. a mondandót: 1. Építkezési mód (építőanyag, szerkezet, technika) 2. Az építészet fejlődéstörténete 3. Művészi kifejező eszközök (a tér, -tömeg, -felület- és részletképzés sajátságai) 4. Eredmények, utóélet, hatás, kutatástörténet, szakirodalom.

Immár hagyománnyá válik a magyar építészettörténeti összefoglalásokban az a szokás, hogy a szerzők az építészetet meghatározó általános feltételek címén az ókori kultúrák politikai, gazdasági, társadalmi és művelődéstörténetét is tárgyalják. Igen kérdéses, kell-e feltétlenül ezeknek a szükségképpen harmadkézből vett részleteknek az ilyen munkákban szerepelni? Az biztos, hogy az egyes korszakok általános megismerését igénylő olvasók nem ezekhez az áttekintésekhez fordulnak megbízható ismeretanyagért.

A könyv anyagának tagolása felvet néhány problémát. Mindenekelőtt nem látunk elég okot arra, hogy az ókori keleti és görög-római emlékek közé *átmeneti* csoportot («Átmenet a keleti és a nyugati rabszolgatartó társadalmak építészete között») kelljen beiktatni. Az itt tárgyalt kultúrák gazdasági és társadalmi szempontból nem jelentettek átmeneti formációt Kelet és Nyugat között, művészetüket sem szabad valamiféle, a nagy ókori kultúrköröket összekötő hídnak felfogni. H. ehelyütt szakított a hagyományosnak mondható megoldással, amelynek azonban éppen didaktikai szempontból van meg a maga előnye. Ugyanis minden különösebb nehézség nélkül tárgyalhatta volna a szerző Palesztina, Fönicia, továbbá Anatólia perifériális kultúráinak emlékeit az ókori kelet építészetén belül, s ugyanígy indokolt, sőt célszerű az etruszk architektúrát az itáliai és a római építészettel együtt ismertetni. Az sem kétséges, hogy számos tanulságot eredményez, ha az olvasó a görögökről szóló rész előtt találja a préhellén-világ építészetének áttekintését.

A kézikönyvek előbb emlegetett hagyományos felosztása korántsem nevezhető kánonikus megoldásnak. Kérdés azonban, hogy található-e olyan szempont, amely szerint eltérő fáciesű kultúrák egységbe foghatók volnának? Jelenleg talán az tűnik a legjárhatóbb útnak, ha «perifériális kultúrák» gyűjtőnév alatt tárgyaljuk azokat a művelődéseket, amelyeknek művészete — a klasszikus kultúrák hatására — bizonyos rokonvonásokat mutat. Az egyezések hátterében a hasonló fejlettségi fokon lévő társadalmak hasonló jellegű reakciója rejlik, melyet a magasabb fejlettségű kultúrával való találkozás váltott ki. A perifériális jelző a szakirodalomban már régóta használatos; klasszikus-centrikus szemlélet szülötte. E fogalom amúgysem egységes tartalma még problématikusabbá válik, ha az i. e. I. évezred görög ill. az azt követő római vonzású kultúrákon kívül az ókori Kelet magas kultúráinak perifériáján élő népek művelődésének jellemzésére is

alkalmazzuk. Tagadhatatlan azonban, hogy a tipologizálásnak pillanatnyilag ez a legelfogadhatóbb szempontja annak kihangsúlyozása mellett, hogy kizárólag ennek alapján az illető népek művészetét magyarázni és megérteni nem lehet. A perifériális kultúrák problematikáját legutóbb az 1965-ben megtartott párizsi klasszika-archaeológiai kongresszus tárgyalta. (Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures periphériques. VIIIe Congrès Internationales d'Archéologie Classique, Paris 1963. Paris 1965.)

A fő részeken belüli periodizáció nem mindig megfelelően átgondolt. Némelykor túlzottan általános, üres szkémákat eredményező szempontok szerint állapít meg H. «korszakot». Semmi sem indokolja például, hogy Elő-Ázsia építészetében egységnek tekintsük a kasszitáknak, asszírok, babiloniak, parthusok, perzsák stb. építészetét. («Különböző népcsoportok korszaka».) Máskor az emlékanyag alapján támaszthatók ellenvetések a periodizációval szemben. H. «A hellén építészet kezdetei» címen a 10. századtól a 7. sz. végéig tárgyalja a görög építészet történetét, s archaikus kornak csupán az i. e. 6. századot nevezi. Kétségtelen azonban, hogy a görög művészet történetét meghatározó egyik legjelentősebb fordulat az i. e. 7. század legelején ment végbe. Ennek hátterében a görögség és a Kelet erőpróbája állt, s ez határozta meg a perzsa háborúkig tartó archaikus kor művészetének alapvonásait. Így H.-val szemben az építészetben is az i. e. 7—6. századot kell egységnek tekinteni.

Arra is találunk példát, hogy az egyébként helyeselhető korszakolás indoklása sántít. A klasszikus kor kettéválasztása i. e. V. és IV. századra önmagában helyes. Amikor azonban ezt a szerző Hippodamos hibásan az i. e. IV. századra keltezett tevékenységével húzza alá, nem kétséges, hogy téved. A késő klasszikus kor építészetének új irányát a polis-rendszer egyre fokozódó bomlási folyamata szabta meg. Ez okozta a középítkezések rovására a magánépítkezések szaporodását, ami viszont új típusok kialakulásához. ill. kifejlődéséhez vezetett. A római építészet korai szakaszának periodizációja alapjában véve elfogadható. (1. A királyság és a korai köztársaság kora, i. e. 8—3. sz.; 2. A köztársaság fénykora és bukása, i. e. 3-sz.-i. e. 50.). Nem látja azonban H., hogy az első periódusban csak *Róma városának* építészetéről beszélhetünk, amely a *római* építészetnek inkább időbeli előzménye, mint gyökere. Ennek következménye, hogy indokolatlanul keveredtek Róma emlékeivel az *itáliai* építészet alkotásai, s nem rajzolódik ki előttünk világosan a *római* építészet genezise.

H. a Császárkor építészete után ismerteti a provinciák emlékeit. A szétválasztás szempontja azonban helytelen: H. egyszerűen a területi szempontot veszi figyelembe, vagyis mindazt provinciálisnak tekinti, ami provinciában létesült. Holott nyilvánvalóan a *római* építészet kereteibe tartoznak a tartományok reprezentatív, császári építkezései (Pont du Gard, Diocletianus Spalato-i palotája, trieri Porta Nigra és császár thermák, arles-i amphitheatrum stb.), s a *provinciális* római építészet körébe csak azok az emlékek sorolhatók, melyek a helyi hagyományokat őrzik, vagy legalábbis a bennszülött lakosság igényeit, elképzelését tükrözik, és lényeges pontokon nem igazodnak a *hivatalos* római művészethez. (Chassenon: kelta-római szentély, aquincumi lakóháztípusok stb.)

Az építészeti részeket a szerző — mint már említettük — négy szempont szerint tagolja. Ennek következményeként a nagy korszakok építőtechnikájáról, szerkezeti megoldásairól és kifejezőeszközeiről az olvasó egyszer kap képet, amely ilyen módon, természetszerűleg általánosításokat, «kánonokat» tartalmaz. Ennek kétségtelenül megvan a maga létjogosultsága, ha az építész-olvasó szemszögéből nézzük a dolgot, aki a későbbi praxisa szempontjából elsősorban bizonyos alapszkémákat tud hasznosítani. Ennyivel azonban nem lett volna szabad H.-nak megelégednie. Aligha elképzelhető például, hogy a sumeroktól a parthusokig nem változott az elő-ázsiai építészet kifejezőeszközeinek tára. Szívesebben látnánk azt is, ha a görög oszloprendek tárgyalása nem globális volna, hanem történeti. Vagyis a szerkezeti elemek és főként a kifejezőeszközök tárgyalásában a szkémák javára nem volt szerencsés lemondani a történeti szempontok érvényesítéséről.

Az építészet történeti «fejlődését» H. emlékenként haladva dolgozza fel. E módszert nyilván didaktikai okokból választotta, hiszen megint csak az építész-jelölt számára lényeges, hogy az egyes épületek pontos és szakszerű építészeti leírását kapja. Az emlékek puszta egymásután sorolásának azonban egyenes következménye az, hogy olykor a legkézenfekvőbb összefüggések sem derülnek ki. Erre egy későbbi példa során még visszatérünk.

A feldolgozott ismeretanyag helyessége és frissesége szempontjából a görög és a római építészetről szóló részt vesszük szemügyre. A legsajnálatosabbnak azt tartjuk, hogy a szerző, aki az emlékek zömét autopsziából ismeri, szinte egyetlen esetben sem első kézből dolgozik, hanem másod-harmadkézből meríti ismereteit; sajnos, a felhasznált kézikönyvek némelyike erősen elavult. Az utóbbiak sorába tartoznak azok a munkák is,

melyekre H. a görög építészet kezdeteinek felvázolásában támaszkodott. Nem ismeri ugyanis az ó-smyrnai ásatások eredményeit, melyek a X—VIII. század háztípusairól, építéstechnikájáról szolgáltattak új ismereteket. A görög templom korai története ma már aligha írható meg a samosi emlékek nélkül: az i. e. 800 k. épült templom nyújtott téglalap alakú alaprajzával, a terem közepén végighúzódó oszlopsorral az első ma ismert emléke a kultuszszobor őrzésére szolgáló új típusnak. I. e. 700 körül e köré a templom köré emeltek első ízben oszlopsort, s ezzel megszületett az immár nemcsak rendeltetését, de alaprajzi sajátosságait illetően is a görög templom klasszikus formáinak előzménye. (Az ó-smyrnai ásatások publikációja: J. M. Cook—R. V. Nicholls: B.S.A. 53/4. 1958/9. 1—137; a samosi ásatásokról legújabban összefoglalóan: H. Walter: Das griechische Heiligtum. Heraion von Samos. München 1965).

Az archaikus kor első századának (i. e. VII.) tárgyalásában nem esik szó azokról a településekről, melyeknek elrendezésében az előre kialakított városterv érvényesülése ismerhető fel. (Vroulia, Ó-Smyrna, Kyréné). A templomépítészet új, monumentális formáinak megszületése mai tudásunk szerint legkorábban a samosi Héraionban ment végbe. Sajnos, ezt is hiába keressük a könyvben. A VI. századról szóló alfejezetben a larisai palota kivételével a «világi» építészet nem kapott helyet, holott ekkor a városkép jelentősen átalakult. Megjelent az agora, az akropolis fokozatosan elvesztette védelmi funkcióját, és megszűnt a város központja lenni. Új épülettípusok születtek (legalábbis a funkcionális szempontokat tekintve): stoa, buleutérion, gymnasion.

Másutt azt olvassuk, hogy «Poseidonia (Paestum) gyarmatának temenosa három épen maradt dór templommal dicsekedhet». Valójában a «Basilica» és a «Poseidon»-templom Héra szent kerületéhez tartozott, míg a harmadik épület (a szerző Démétér [Athéna] templomának nevezi, az ásatások azonban kétségtelenné tették, hogy Athénának szentelték az épületet) Athéna temenosában állt. Aki a helyszínen járt, azt is láthatta, hogy a három álló épület körül számos templom alapfalait tárták fel. Az Athéna-templom építészeti feldolgozása valószínűvé tette, hogy az épületet szemben a H. által is említett 530-as keltezéssel, i. e. 510 k. emelték. (F. Krauss: Die Tempel von Paestum I. Teil. 1. Lif. Der Athenatempel. Berlin 1959.)

Az athéni Héphaisteion építését i. e. 450—440-re keltezi a szerző. Ugyanakkor utal arra, hogy a Parthenón hatása ismerhető fel a pronaos megoldásán. Az így adódó ellentmondást azonban az újabb kutatások feloldották annak felfedezésével, hogy a Héphaisteion építkezései az akropolisi munkák miatt megakadtak, és csak mintegy 2 évtized múlva folytatódtak, már a Parthenón hatása alatt. (Ch. H. Morgan: Hesperia 31. 1962. 210 skk; 221 skk.)

A harmadkézből dolgozás következményei különösen kiütköznek Róma legkorábbi emlékeinek tárgyalásakor. Az újabb ásatások jóvoltából a városfejlődés hagyományos rekonstrukciója szinte teljesen megdőlt. (Az egész problémakör bonyolultságát E. Gjerstad már 4. kötetnél tartó monumentális munkája, az Early Rome szemlélteti a legjobban.) De már az is régóta közhelynek számít, hogy a «servius»-i falak nem a királyság korában, hanem az i. e. IV. században, a gall betörés után épültek. (G. Säflund: Le Mura di Roma Repubblicana, Upsala 1932.)

A legújabb szakirodalom hézagos ismerete a könyv számos helyén kiütközik. Némelykor a koncepció túlzottan dogmatikus volta utal erre. Így pl. H. az archaikus kor templomépítészetét három jellemző típus és ennek megfelelően három területi csoport (nyugati, -közép és keleti-hellén) történeteként fogja fel. Ma már ez a felosztás erősen problematikusnak mondható. A nyugati görögségre az építésrendek szigorú formáinak feloldása és ötvözése jellemző. Emellett a korábban a dór építészet fenségterületének tűnő Itáliában egyre gyarapodnak az ión építészet archaikus emlékei. (Syrakusai, Lokroi Epizephyrioi) A monumentális ión építészet szülőföldjén, Ióniában dór templom is épült, igaz ugyan, hogy friz díszíti. (Assos). Athénban és nyugaton már a VI. században felismerhetők a dór és az ión építésrend összeolvadásának jelei. H. nem tér ki e nagy jövőjű attiko-ión stílus kialakulására, s ez a későbbiek során a Parthenón építészettörténeti elhelyezését nehezíti, ill. olyan megállapításhoz vezet, hogy a phigaliai Apollón-templomban archaikus és korszerű vonások keverednek, holott éppen ezen az épületen találta meg Iktinos az attiko-ión stílus által felvetett problémák legharmonikusabb megoldását. Visszatérve az eredeti gondolathoz, maradna tehát a dór oszloprend hegemóniája a Peloponnésoson, azonban ott is ragyogó példákat találunk az ión hatásokra. (Spárta egész archaikus építészete ezt tükrözi, így pl. az amyklai-i Apollón szentély keverék oszlopfői.)

Joggal tarthatjuk elavultnak azt a felfogást, melyet H. az ión építészet kezdeteit illetően magáévá tesz. Eszerint a naukratisi Apollón-templom volt ennek az építésrendnek legkorábbi emléke, s az egész elképzelés hátterében az áll, hogy Egyiptom inspirálta

az ión «stílus» kialakulását. A naukratisi templom azonban csak a VI. század közepe körül épült (mindenesetre i. e. 566 után). Az ión építésrend legjellegzetesebb formáinak bizonyos fokig egységes típusát minden valószínűség szerint a samosi monumentális Héra-templom építészei, Rhoikos és Theodóros alkották meg az i. e. VI. sz. 2. negyedében. A már korábban említett tárgyalási mód következményeként, az emlékek egymásutániságából úgy tűnik, hogy H. az ephesosi Artemisiont tartja a monumentális ión templomok első képviselőjének. E pillanatban azonban az érvek e kérdésben Samos mellett szólnak. (Vö. O. Reuther: Der Heratempel von Samos. Berlin 1957.)

H. a «hippodamosi-elv» értelmezésében azt a régebbi felfogást követi, amely szerint ennek lényege a derékszögű utcákkal sakktábla formába rendezett városkép, s a rendszer lélektelenségét a környező tájban szabálytalanul feloldódó városhatárok ellensúlyozzák. Ehelyütt azonban utalni kell F. Castagnoli munkájára (Ippodamo di Mileto e l'urbanistica a pianta ortogonale Roma 1956), amely a hippodamosi háló-rendszerben épült várostípust elválasztotta az ősitáliai, egymást metsző derékszögű tengelyek körül telepített várostól; továbbá R. Martin kutatásaira (L'urbanisme dans la Grèce antique, Paris 1956), amelyek azt bizonyították, hogy a hippodamosi rendszer lényege és legfőbb újítása a város funkciók szerinti zónákra osztása volt.

Félreértésre ad okot — tekintettel, arra, hogy a temenos fogalmáról H. másutt nem beszél — az a megállapítás, hogy az archaikus kor, pontosabban az i. e. VI. sz. nagy vívmánya a vallásos rendeltetésű templomkerület, a temenos kiérlelése volt. A temenos eredetileg az elfoglalt földből királyoknak, harcosoknak kihasított darabot jelentette, majd később lett az istenek kultuszára elkülönített terület neve. H.-nak világosan meg kellett volna mondania, hogy ehelyütt a szentély-temenos építészeti kiképzésének problémáját ismerteti. Más kérdés azonban, hogy ezt nem az i. e. VI., hanem a VII. század kapcsán kellett volna tennie, ugyanis már ekkor kialakult mindaz a szabályszerűség (templom és oltár viszonya, tájolása; a bejárat helye; a másodrendű épületek helye), ami az archaikus kor temenosait építészetileg jellemezte. (Ehhez l.: B. Bergquist: The Archaic Greek Temenos, Lund 1967). H. módszere azért is hamis képet ad, mert az általa tárgyalt együttesek (olympiai Altis, delphoi-i Apollón-templom szentélykerülete, argosi Héraion temenosa) nagyobbrészt későbbi építkezések során alakultak ki, s ilyenformán nem sokat mondanak az archaikus templomkerület történetének szemszögéből nézve.

A tévedések sorába tartozik, hogy a knóssosi palota fényképeken közölt maradványait az i. e. 18. századra keltezi a szerző. Az 1700 körül elpusztult korábbi palotából látható maradvány alig-alig maradt, az Evans által feltárt és kiegészített részek az i. e. 16. századi, tehát a második palotához tartoznak.

A 291. képen látható megaron alaprajza az argosi modell után készült, tehát a Perachora lelőhely téves. Magának a perachorai megaronnak a leírásában (H. tévesen az i. e. 9. századra keltezi) két emlék keveredett össze: egyrészt a perachorai i. e. 8. sz. 3. negyedében készült, apszisos lezáródású terrakotta modell, továbbá Héra Akraia az i. e. 8. sz. közepén épült 5,5 × 8 m alapterületű, téglalap alaprajzú szentélye. (Vö. H. Payne: Perachora I. Oxford 1940. 27 skk.)

A kutatástörténeti rész kapcsán leginkább azt hiányolhatjuk, hogy H. a kutatási módszerekről alig-alig beszél. Pedig talán éppen a könyv célkitűzéseire való tekintettel várhatnák el a legújabb kísérletek, eredmények ismertetését. (Igy pl. L. Shoe metodikájáról lehetett volna megemlékezni, amely az antik építészeti tagozatok profiljának vizsgálatával új fejezetet nyitott a görög, etruszk és római építészet kronológiájának, külső és belső összefüggéseinek vizsgálatában. Számos, alapvető műve közül l. pl. Profiles of Greek Mouldings, Cambridge, Mass. 1936.)

A szakirodalmi tájékoztatóval kapcsolatosan néhány kiegészítési javaslat. Technikai kérdésekben ma is alapvetőek J. Durm munkái. (Die Baukunst der Griechen; Die Baukunst der Etrusker; Die Baukunst der Römer. (Stuttgart 1910.) A görög architektura mindmáig legjobb összefoglaló kézikönyve W. Bell Dinsmoor munkája (The Architecture of Ancient Greece,[3] London 1950). R. Martin minden területre kiterjedő kézikönyv kiadását kezdte meg, melynek első kötete jelent meg eddig. (Manuel d'architecture grecque I.: Matériaux et techniques, Paris 1965.) A római építészet alapvető összefoglalása M. P. Blake művei: Ancient Roman Construction in Italy from the Prehistoric Period to Augustus, Washington 1947, Roman Constructions in Italy from Tiberius through the Flavians, Washington 1959.

A talán túl hosszúra nyúlt kritikai megjegyzésekkel nem kicsinyíteni akartuk H. vállalkozásának jelentőségét. Az összefoglalás, mint tankönyv, az ismertetésben felvetett problémák ellenére is a mérnökképzésnek hasznos segédeszköze lehet. A szerző fentebb kifogásolt szempontjait nem egyszer éppen didaktikai meggondolások igazolhatják. Különös értéke a könyvnek, hogy rendkívül nagyszámú ókori épülettel ismerteti

meg az olvasót, s mindehhez elsőrangú fénykép- és dokumentációs anyagot szolgáltat. Örömmel nyugtázhatjuk azt is, hogy H. a provinciák építészetének tárgyalása során jelentős helyet biztosított a pannoniai emlékeknek. Mindent összevéve H. munkája jelentős vállalkozás, tiszteletre méltó teljesítmény. Amennyiben a könyv újabb kiadására sor kerül, nyilván a szerző mindent meg fog tenni, hogy a munka használhatóságát tovább növelje.

SZABÓ MIKLÓS

SZEMELVÉNYEK OVIDIUS MŰVEIBŐL. A szöveget gondozta, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta *SZABÓ KÁLMÁN*. Auctores Latini V. Tankönyvkiadó, Bp. 1968. 208 lap.

A sorozat, amelynek ötödik kötete jelent meg rövid időn belül, jelentős vállalkozása a hazai klasszika-filológiának. Jelentős, mint minden olyan vállalkozás, amely erősen megszűkült bázisaink megszilárdításához hozzájárulhat, s jelentős azért is, mert eredményein keresztül lemérhetjük, legalábbis egy szempontból, tudományunk mai helyzetét. A sorozat címe már utal egy fontos mozzanatra: a görög auctorok kiadása nem szerepel a Tankönyvkiadó programjában, s ez csak reális következményeit vonja le annak, hogy a görög oktatás teljesen kiszorult a középiskolákból, s rendkívül szűk keretek közé húzódott az egyetemeken. Az Auctores Latini sorozata, mint ezt már a példányszámok is mutatják (általában 1—2000), szintén nem a régebbi középiskolás tömegek számára készül, hanem elsősorban egyetemi oktatás céljára és a középiskolai tanárok használatára. Ez határozza meg az egyes kötetek tartalmát és az egész sorozat célkitűzését is: az egyetemen tanított és a középiskolai oktatásban szereplő auctorok szövegének hozzáférhetővé tétele s a megértést, egyetemi fokon is, megkönnyítő apparátussal való ellátása. Olyan kötetekre van tehát szükség, amelyek valahol középütt állnak a régebbi szokványos középiskolai auctor-szemelvények és a tudományos kommentárokkal ellátott kiadványok között. Latinoktatásunk mai helyzete érthetővé teszi, hogy az előbbiekhez állnak közelebb, de ez nem jelentheti azt, hogy teljesen feladják a tudományos kommentárok magasabb szintű célkitűzéseit. A kötetek anyagának feldolgozói így nem könnyű feladat előtt állnak: mind pedagógiai, mind tudományos szempontokra egyaránt figyelniük kell. Éppen ez adja meg a sorozat említett jelentőségét: megmutatja, mennyire képes hazai ma klasszika-filológiánk leginkább klasszikus területén, a nagy antik auctorok szövegeinek gondozásában és magyarázatában a tudomány nemzetközi fejlődésével lépést tartva a hazai szükségleteket kielégíteni.

A legelső és legfontosabb természetesen magának a szövegnek az állapota: ha nem tudunk megbízható — nyomdailag és filológiailag egyaránt megbízható — szövegeket adni, minden további fáradozás értéke kétessé válik. Sajnos, az Ovidius-kötet ebben a tekintetben nem sorolható a kiemelkedő teljesítmények közé. Ennek igazolására, s még inkább azért, hogy segítségével a szöveg használhatóbbá váljék, álljon itt az *értelemzavaró* sajtóhibák jegyzéke:

p. 36, v. 25	puellas,	helyesen: puellas
p. 37, v. 38	surgis,	helyesen: surgis
p. 38, v. 2	vincat,	helyesen: vincat
p. 58, v. 83	queras	helyesen: quaeras
p. 60, v. 113	mactatur	helyesen: mactatus
p. 61, v. 63	Parce	helyesen: parce
p. 79, v. 18	quid	helyesen: quia
v. 20	pondere,	helyesen: pondere
p. 81, v. 64	Scyrhiam	helyesen: Scythiam
p. 82, v. 75	cepit	helyesen: cepit,
v. 77	at	helyesen: et
p. 96, v. 345	lora	helyesen: loca
p. 97, v. 368	querere	helyesen: quaerere
p. 100, v. 442	damnis	helyesen: dammis
p. 108, v. 628	Constiterant	helyesen: constiterat
v. 635	vellet,	helyesen: vellet
v. 640	novaque	helyesen: novaque ut
p. 110, v. 677	venit adductas	helyesen: venit, abductas
v. 698	fallebat,	helyesen: fallebat;

p. 111, v. 714	somno	helyesen: somno.
p. 112, v. 747	turba,	helyesen: turba.
v. 748	nunc	helyesen: Hunc
p. 113, v. 750	tenet,	helyesen: tenet;
p. 116, v. 29	sordibus	helyesen: sordidus
p. 127, v. 267	summa	helyesen: summo
p. 129 v. 327	hic	helyesen: «hic
v. 328	ausis,	helyesen: ausis.»
p. 130, v. 354	manusque.	helyesen: manusque
v. 355	Ambit	helyesen: ambit
v. 360	vulnera	helyesen: vulnere
p. 139, v. 223	gravidis moderantem	helyesen: gravis moderantur
p. 140, v. 235	summaeque	helyesen: summaque
p. 141, v. 257	exitabile	helyesen: exitiabile
v. 265	arquitenens	helyesen: arquitenens,
p. 142, v. 286	racu;	helyesen: arcu,
p. 143, v. 190	longa	helyesen: longam
p. 148, v. 635	famulosque	helyesen: famulosne
p. 150, v. 699	verus	helyesen: vetus
p. 160, v. 690	ait	helyesen: alit
p. 163	a 783. sor kimaradt	
p. 170, v. 33	reliquendi	helyesen: relinquendi
p. 186, v. 50	testa	helyesen: tecta
p. 188, v. 15	certamine	helyesen: certamina
p. 193, v. 52	contigit	helyesen: contingit

Ez a hosszú sor, amelyet a jegyzetek sajtóhibáinak semmivel sem rövidebb sorával lehetne kiegészíteni, mutatja, hogy a sorozat köteteinél a speciális igényeknek megfelelően sokkal gondosabb korrigálás és nyilván a korrekturák számának emelése volna szükséges ahhoz, hogy rendeltetésüket betölthessék.

Ami mármost a kiadó szerepét illeti a szöveg alakításában és prezentálásában, Szabó Kálmán alapelve az volt, hogy a legfontosabb kódexek felsorolása után megadja azoknak a kiadásoknak pontos adatait, amelyek a maga szövegének alapjai voltak, a szövegekhez pedig *appendix critica*-t csatolt, a legfontosabb változatok és conjecturák felsorolásával. Az eljárás minden tekintetben megfelel a sorozat szükségleteinek. Nyilvánvaló, hogy a sorozat köteteiben nem volna helye a szövegek új tudományos feldolgozásának, másfelől azonban rendkívül fontos a szövegek használóit arra is rávezetni, milyen tudományos problémák adódhatnak a modern szöveg kialakításakor. Minthogy a szükségletnek megfelelően válogatott apparátusról van szó, nehéz volna részleteiben hozzászólni. Felmerülhet azonban a kérdés: nem használt volna többet a kötet forgatóinak, ha egyes módszertani szempontból kiemelkedő fontosságú szöveg-problémák részletesebb tárgyalásra kerülnek, esetleg a felsorolt változatok megrostálása árán is? s ilyen alkalmakkor a kiadónak esetleg egy-egy saját conjecturája is megtárgyalásra kerülhetett volna, (mert bár semmiképpen nem tekinthető követelménynek, de egy auctor szöveganyagának gondos filológiai átdolgozása után szinte alig elkerülhető, hogy a kiadónak saját javaslatai is legyenek a hagyományozott szöveghez) — s így szolgálhatná a sorozat, mellékesen, a hazai klasszika-filológiában sajnálatosan háttérbe szorult szövegkritikai tevékenység fellendülését is. — Mindenképpen megkívánható azonban az, hogy az apparátus pontos képet adjon arról, hogyan alakította ki a kiadó az előttünk fekvő szöveget. Ebben a tekintetben Szabó Kálmán nem volt következetes: nem egyszer fontos változtatásokat találunk a szövegben, amelyek eltérnek a bevezetőben megadott, alapul vett kiadások szövegétől, s amelyekre nincs célzás hátul az apparátusban. Elég itt néhány példa: Met. I. 745 sqq. és XIV. 671 G. Lafaye kiadásának szövegét követi (a Les Belles Lettres sorozatban). Még zavaróbb, ha egy helynek más, esetleg lényegesen más változatát kapjuk a szövegben, mint a hozzá írt jegyzetben (p. 57, v. 66 a szövegben: *quid tibi mentis erit?*, a jegyzetben: *quid tibi nomen erit?* — az utóbbira nem találtam a szöveghagyományban támaszt; csak orthográfiai eltérés: p. 106, v. 579 a szövegben *Spercheios*, a jegyzetben *Sperchios* — a szöveghagyomány alapján nyilván az utóbbi a helyes). Semmiképpen nem helyes az Ars amatoria és a Remedia amoris kiadásánál követett eljárás az egymásra vonatkozó részletek egymás után való közlésével: maga a költő nem így képzelte el a kiadást és egyetlen tudományos kiadója sem. A V. Bérard rossz emlékezetű Odysseiájára emlékeztető eljárás fölöslegesen zavarja meg az olvasót, s indokolatlanul bizalmatlan használójával szemben. Az egyes szemelvények latin címmel való

ellátása sem látszik szükségesnek, nem is mindig szerencsés (Amor. III. 9: *Ad mortem Tibulli*).

Magát a szövegek kiválasztását nyilvánvalóan az oktatás szempontjai diktálták. A gyűjtemény sokoldalú, s a mellőzött Fastival együtt jó képet ad Ovidius művészetének színeiről. A kiragadott részletek körülhatárolása is szerencsés; csak az Ars amat. első részletét lett volna jobb két sorral előbb kezdeni, hogy a *quaerentem* az 51. sorban érthető legyen (p. 65).

A magyarázatokra térve, a legfeltűnőbb a bevezetés és a kötet összehangolatlansága. A Metamorphoses csak fél mondatot kap a bevezetésben, jóval kevesebbet, mint a kötetből hiányzó Fasti. A bevezetőül hivatkozott magyar nyelvű tanulmányok azonban nemcsak erre nem adnak lehetőséget, hanem az alól sem menthetik fel a kötet kiadóját, hogy — legalább röviden — teljes képet adjon a kötet szemelvényeinek szerzőjéről, ha másért nem, hogy állást foglaljon azokban a leglényegesebb kérdésekben, amelyekben az idézett három tanulmány *eltér* egymástól. Ez semmiképpen nem lehet a kötet használóinak feladata. Ezért elhibázottnak kell tartani azt, hogy az összefoglaló Ovidius-kép helyett az ovidiusi elégiáról szóló, amúgy is megfelelő jegyzet-apparátussal szakfolyóiratban közlendő tanulmány áll a kötet élén. De még a filológus-használók is hálásak lettek volna azért, ha az egyébként gazdag bibliográfiában az említett magyar tanulmányok megjelenése óta publikált legfontosabb kutatásokra utalás történt volna (elsősorban W. Ludwig és M. v. Albrecht munkáira gondolok; az utóbbitól szerkesztett, Darmstadtban 1968-ban megjelent fontos és instruktív tanulmánygyűjteményt nyilván már nem láthatta a kézirat lezárása előtt.). Egy igen helyesen csak a legfontosabb munkákra szorítkozó bibliográfiától egyébként nem lehet kimaradt címeket számon kérni; igen helyes, hogy a kiadó gondosan számon tartotta a magyar eredményeket (talán csak egyet hiányolhatnék, amely a költő hazai utókorának elmaradt áttekintését is helyettesíthette volna: Huszti Józsefnek az Antik Tanulmányok 4. kötetében megjelent postumus tanulmányát az O.-legenda magyarországi vonatkozásairól), de úgy érezzük, semmi szükség rá, hogy ezeket értékük fölött dicsérjük (pl. p. 48 «Catullus itáliai népi vonásai, amelyeket főleg Mommsen és Horváth István Károly kutatásai hangsúlyoztak» — feledve Usenert és Kerényit). Ettől eltekintve is olykor kevés az, ami a nemzetközi szakirodalomból ha nem is mint citátum, de mint biztos eredmény bekerült a magyarázatokba.

Kétségtelen azonban, hogy mindez másodrendű kérdés a szöveget kísérő jegyzetek megítéléséhez képest. A könyv használói körének és ismereteinek felmérése mellett nyelvi, tárgyi szempontokra kiterjedő figyelem, pontos és rövid fogalmazás, a részek és az egész együttes szem előtt tartása a legfontosabb követelmények. A jegyzetanyagban felhalmozott ismeretanyag sokasága ellenére Szabó Kálmánnak nem mindig sikerült ezeknek eleget tenni.

Minden magyarázat alapja a szöveg helyes tárgyi megértése. Sajnos, a kötetben nem egyszer hiányzik ez. Ismételten (pp. 37—8, 41—2, 49) visszatér az a tévedés, hogy a *meta* kőoszlop a porond végén, amelyet «a szabályok szerint a versenyzőknek . . . érinteniük kell», de vigyázni kell, hogy ki ne fordítsák érintés közben sarkából, mert ez a versenyből való kizárással jár; ez a tévedés a 42. lapon odáig ment, hogy a *metam spatioso circuit orbe* mondat magyarázatául ez áll: «a versenyző szabálytalanul járt el: tilos a határkőt megkerülni». Ez természetesen nem igaz, a metát meg kellett kerülni, a baj az idézett sorban a *spatioso orbe* volt, tehát túl nagy ívben kerülte meg, s így tért vesztett a kocsihajtó. *Pharetra* nem nyilat, hanem tegezt jelent, így az *eversa pharetra* magyarázata nem lehet az, hogy «Amor elfordítja nyílát, mert nincs kibe lőnie» (! p. 44). A *sanguinis atque animae prodige* kifejezésben a *prodige* nyilván Gallus öngyilkosságára céloz, semmiképpen nem teszi «nyilvánvalóvá, hogy O. ártatlannak tartja . . . költőelődjét» (p. 48; O. véleménye egyébként eléggé világos a v. 63-ból). Teljesen téves a p. 57, v. 65 sqq. értelmezése, s ezen belül külön a *nullum sit in omine pondus*-é («Dido és a költő is kételkedik Aeneas egész balsorsában . . ., de minden csodajel iránti általános szkepticizmus is érződik a . . . kifejezésben» — csakhogy a *sit* nem *est*, a szavak Dido aggodalmát fejezi ki, és így az *omina*-val szembeni szkepticizmusnak éppen az ellenkezőjére adnak példát). Érthetetlen a *mater in Aeneae constitit urbe sui* sorhoz fűzött magyarázat (p. 66): «Prózai szórendben: mater sui in urbe Aeneae constitit». P. 72 a *quam multum poscit amantem* alighanem erótikus értelmű, nem a lány kapzsiságára céloz. Semmi jelét nem ismerjük annak, hogy «a rómaiak a táncban főképp a karok mozdulatának kecsességét becsülték» volna (p. 73). Ha a vallástörténeti terminológiát komolyan vesszük, lehetetlen a Daphné-történetben a *sua. . illum oracula fallunt* mondatot «Apollo demitizálásának első lépése»-ként felfogni (p. 102); ez Ovidiusnak és a demitizálás fogalmának egyaránt teljes félreértése volna. *Occupat* sem a 109. lapon, sem a párhuzamul idézett helyen nem «keres» értelemben áll. A p. 111, v. 721-hez közölt két párhuzamos hely csak

megzavarja az értelmezést, mert mindhárom esetben teljesen mást jelent az *una*. P. 135, a 165. vershez idézett magyarázat nem pusztán «szellemes hipotézis», mert a jegyzet állításával ellentétben («a vers . . . nem nevezi meg a fa fajtáját») három lappal előbb a közölt szövegben ott találjuk az *ardua morus* szavakat (p. 132, v. 90). Az ismert tényekkel homlokegyenest ellenkezik az a megállapítás, hogy «a háromlábú asztal O. korában Rómában a szegénység jele (p. 149; elég néhány példa a mértékadó kézikönyvből, G. M. A. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans, London 1966, figs. 567, 570—72, 577, 580, mind márványból vagy bronzból, luxus-kivitelben).

A tárgyi megértésen túl a magyarázatok fő veszélye a helytelen adagolás: a fölösleges adat-halmozás ott, ahol ez a megértést a könyv céljainak megfelelő fokon nem segíti, másfelől pedig hallgatás ott, ahol magyarázatra volna szükség. Sajnos, az Ovidius-kötetnek, elsősorban talán a célok fent említett tisztázatlansága miatt, egyiket sem sikerült elkerülnie. De hát tulajdonképpen kinek is készült az a magyarázat, amelyben a *volucres* szónál azt találjuk, hogy «három végződésű melléknév, vö. a volare igével» (p. 107), máshol pedig az egyes fordulatok görög előzményei vagy mintaképei vannak eredetiben idézve? Meg kell jegyezni, hogy esetleg elképzelhető olyan kommentár is, amelyben ez a két véglet egymás mellett szerepel, de csak akkor, ha mindkét igény kielégítése *rendszeresen* végigvonul a magyarázatokon. Szabó kommentárjának feltűnő hibája a kiegyensúlyozatlanság, ötletszerűség. Gyakorlati szempontból a legnagyobb kárt ez azokban az esetekben jelenti, amikor magyarázatlanul maradnak még magasabb fokon is nyilvánvalóan magyarázatra szoruló szövegrészek. Az iskolai (akár közép- akár főiskolai) használatra készülő kommentárok szerzői nem engedhetik meg maguknak a tudományos kommentárok használóinak annyi bosszúságot okozó eljárást, hogy hallgatással mellőzik azokat a problémákat, amelyekhez nincs hozzászólni valójuk. Néhány tipikus példája a kötet e legsúlyosabb fogyatékosságának: a tárgyi magyarázat hiányzik pl. p. 47, v. 53-hoz *(Nemesisque priorque)*; p. 59, v. 99 sq.-hoz *(est mihi marmorea sacratus in aede Sychaeus . . .)*; p. 65, v. 54—5; p. 66, v. 68 és 71—2; p. 68. v. 103—4, 111 *(tibicine Tusco)*, 112 *(ter pede pulsat humum)*, 755 *(saltantur amantes)*; pp. 80—81 a világ keletkezésének leírásához; p. 113, v. 763 *(Merops)*; p. 154, v. 265 *(aure leves bacae . . . pendent)*; p. 185, v. 25 *(carmina pleno saltari theatro)*; p. 193, v. 44 és v. 54 (különösen fontos O. száműzetése okának és Augustus előtti nem-kívánatos voltának megítélése szempontjából a *facere incertum genus*). Igen gyakran kell a nyelvi-stilisztikai magyarázatot hiányosnak érezni; megint csak néhány tipikus példa: magyarázatot kíván a 47. lapon v. 49 *Hinc*, v. 51—2 *in partem doloris venit*; az 54. lapon v. 10 *idem*; az 56. lapon v. 34 *praebeat*, v. 47 *constantia magno*; a 67. lapon v. 86 (az o.-i humor a jogi kifejezések ironizálásában); stb. Ide kapcsolódnak azok a nem ritka esetek, mikor a magyarázat elmegy a magyarázandó szavak költői ízének megéreztetése mellett, mint például p. 45, v. 17 (a *vocamur* nem «finom», hanem keserű irónia); p. 54, v. 8: a fiktív levélnek semmiképpen sem «kizárólagos célja» a hősnő lélekábrázolása; a *perdiderim, perdere* aligha a «vers játékos jellegére» utalt O. szándéka szerint, s az «ironikus» fogalmával való, a kommentárokon végigvonuló bizonyos visszaélés példája az, ha azt olvassuk ugyanitt, hogy «a klasszikus téma új formában való feldolgozása csak ironikusan lehet aktuális» (ti. O. számára vagy korában?); ugyanakkor erőltetett és szükségtelen, nem jó értelemben vett aktualizálás kísérlete az, ha a sort Szabó úgy fogja fel, mint amely (nyilván ironikus voltával) «enyhíteni kívánja a költemény mondanivalójának ellenzékiségét»; (a minden további részletezés nélkül említett «ellenzékiség» pozitív értékelése a 12—13. lapon is problematikus, ugyanígy az 50. lapon az, hogy a szövetséges háború itáliai lázadóinak pozitív értékelése «szembenállást» jelent «az augustusi restaurációval», vagy hogy Deucalion és Pyrrha történetében «a vízözön ősi mítosza az abszolút hatalom kialakulásának korszakában az uralkodói hatalom és az alávetettek ellentmondásából származó első összeütközések tükrözője», p. 94; etc.). A kommentár egyik legnagyobb érdeme, hogy az O. szöveg költői értékeire is felhívja a figyelmet, s célkitűzései közt szerepel az, hogy megtanítsa, rávezesse a használóit a költőnek mint költőnek az olvasására. Sajnos, nem ritkák az olyan esetek, ahol félő, hogy az eredmény az ellenkező lesz. Néhány példa: p. 57, v. 61 «középen az egyszavas főmondat azonos tövű alanyai és állítmányai kiemelik az önfeláldozást»; p. 65, v. 57—60 «a halmozás és fokozás túlzása szándékos» és uo. v. 52 «a költői metafora és körülírás, valamint a kiugró tiszta rím közti feszültség a romantikus vágyakra való nyelvöltögetés formai kifejezője»; p. 93, v. 292 sqq. «a víztömeg érzékeltetését szolgálja az egész jelenetben az *n* hang meghatározó jellege»; p. 95, v. 325—7 «a gyakori . . . azonos szavak elhelyezése ebben az esetben Deucalion és Pyrrha jóságát nyomatékosítja»; p. 170, v. 13—4 «a magához térés pillanatát mutatja a két sor parallelizmusa» stb. Még kevésbé visznek közel O. költészetének megértéséhez a gyakori, olyasfajta közhelyek, mint p. 61, v. 145 «csak a kalandvágyó haszonlesőt látja benne a megcsalt asszony»

(lehet ezt ma komolyan leírni?); p. 117, v. 50 *temeraria:* «igen választékos, költői szó»; p. 141, v. 280 «maga a sor rendkívül művészi kompozíciójú»; p. 151, v. 711 «klasszikus tömörségű, szimmetrikus felépítésű sor»; p. 168 a Met. epilógusa «O. költői öntudatának magas fokú megnyilatkozása»; stb.

A másik oldal felé húzza le a magyarázatokat az a gyakran megtalálható eset, mikor a kommentátor az olvasó érzése szerint öncélúan halmoz fel a kérdéses hely megértéséhez semmivel közelebb nem vívő «tudásanyagot» a jegyzetekben. Egy-két példa a sok közül: pp. 74—5; p. 104, v. 512—4 (kit érdekel *itt* az, hogy Philétas egyik fragmentumát «több kutató Bittis, Ph. állítólagos kedvese helyzetdalának tekinti», vagy hogy a Ph. töredék Alkman egyik partheniónját követi?); p. 129, v. 327—8 Phaethon sírversével: «költői szabadság, mert az írás feltalálása jóval későbbre esett» (ti. annál az időnél, mikor Phaethon a Nap lovaival lezuhant — ez valószínű); p. 148, v. 641—5 «a tűzgyújtás módjára analógia még Fasti V. 506—; Verg. Aen. VIII. 410; Pseudoverg. Moretum 11—.» (Hatvany híres munkája most magyarul is olvasható.)

Természetesen mindezeknek a megjegyzéseknek helyük volna egy teljes tudományos kommentárban, de megint csak akkor, ha rendszeresek és teljesség-igényűek volnának. A kötetben adott feladatot nem szolgálják jól. Annál feltűnőbb ez, mert nem egy helyen Szabó kitűnően megtalálja a tudni nem érdemes dolgok felsorolása és a semmitmondó közhelyek közti ideális középutat, a közérthető, tudományos igényű és a lényeghez elvezető magyarázatot; így p. 78, v. 7—9 O. esztétikai felfogásának kiterjesztése a kozmogóniára; p. 148, v. 647 ahol a kallimachosi előkép idézése valóban rávilágít O. módszerére (ugyanígy még több helyütt); p. 154. v. 267 O. nyelvművészete a földrajzi nevekből képzett melléknevek használatában, stb.

Ha mindent egybevéve a kötet megítélésének mégis negatívnak kell lennie, ebből feltétlenül le kell vonni néhány tanulságot mind a sorozat szerkesztésére, mind egész szaktudományunk helyzetére vonatkozólag. Köztudomású, hogy ma sokkal kevesebb nyelvtudással kerülnek a hallgatók az egyetemi latin szakra, mint régebben, s ennek következtében az egyetemi oktatás keretében sokkal nagyobb teret kell kapnia az alapvető ismeretek megtanításának, mint azelőtt. Ennek következtében a tudóssá fejlődés folyamatának a háború előttinél jóval nagyobb része kell, hogy az egyetem elvégzése utáni időre essék, s ezért jóval tovább kell ebben az értelemben «fiatalnak» tekinteni klasszikus filológusainkat, mint azelőtt. Minden jel arra vall, hogy a fentihez hasonló feladatra, amelyet régebben a fiatalabb tudósok ma is irigylésre méltó színvonalon végeztek el (elég csak Huszti József 1928-ban megjelent Captivi-kiadására és 1930-as Plinius-szemelvényeire vagy Kerényi Károly 1929—30-ban megjelent két Aeneis-kötetére emlékeztetni, hogy csak a latin példáknál maradjunk), ma nem szabad a legfiatalabb tudósgenerációból vállalkozókat keresni, hanem — és ezt a sorozatnak kifejezetten az egyetemi oktatást szolgáló jellege is indokolja — legtapasztaltabb, legképzettebb, legmagasabb tudományos rangú kutatóinknak kell ezt a munkát magukra vállalniuk. Az ilyesmit Wilamowitz sem érezte annak idején méltatlannak magához. Egyetemi tanáraink és docenseink fokozottabb bekapcsolása a sorozat munkáiba felbecsülhetetlen jelentőségű volna a fiatal generációk filológiára nevelése szempontjából, s nekik maguknak is sok fölösleges munkát takarítana meg, hiszen az *ő* tanítványaik nevelkednek az Auctores Latini kötetein. Ugyanakkor fiatal kutatóinkra nem nehezedne erejüket hibájukon kívül meghaladó teher, s nem lennének kitéve, fölöslegesen, annak, hogy a nem hozzájuk mért munka sikertelenségétől elkedvetlenedjenek.

A sorozat többi kötetének elemzése fogja megmutatni, mennyire szabad ezeket a tanulságokat általánosítani. Egy azonban bizonyos: ha egy kötet fiatal szerző kezébe kerül, a szerkesztésnek a mostaninál sokkal nagyobb segítséget kell számára nyújtania, s mindenképpen meg kell találni a módot arra, hogy ilyen esetekben legalább a lektorálást tapasztalt idősebb kutató végezze, akinek az egyetemi oktatásban is megfelelő gyakorlata van. Ami pedig az új filológus-nemzedék kiképzését illeti, a fentiekben összegyűjtött hiba-típusok talán némi támaszpontot adnak arra, milyen területeken kell a megalapozást a lehetséges mértékben még az egyetemen, a továbbiakban pedig az arra érdemes végzett hallgatókkal való intenzív foglalkozás során erősíteni. Szabó Kálmán munkájának vitathatatlan egyéb érdemei: a költővel való szeretetteljes foglalkozás intenzitása, az irodalomtörténeti tájékozódás tág perspektívája, a költő mondanivalójába és költői anyagának szövetébe való behatolás magasra szabott igénye mellett ezt a tanulságát sem szabad szem elől veszteni.

Szilágyi János György

KÖNYVSZEMLE

HISTORIA AUGUSTA. Fordította *TERÉNYI ISTVÁN*, válogatta *FERENCZY ENDRE*, a bevezető tanulmányt *HAHN ISTVÁN* írta, a jegyzeteket *KULCSÁR ZSUZSANNA* állította össze. Gondolat Kiadó, Budapest, 1968.

A magyar nyelven megjelent válogatás a Scriptores Historiae Augustae-ből nagy hiányt igyekszik pótolni. Ez az életrajzgyűjtemény mindeddig a műfordítás mostohagyermeke volt, annak ellenére, hogy a filológusok és történészek körében szinte páratlan nagyságú és hevességű vitát váltott ki. (Eddig csak életrajztöredékek jelentek meg magyarul: Hadr. 14—17., 24—27., Marc. 12—13., 17., 21—22., 24. fejezetek Borzsák István fordításában. «A császári Róma» Aurora VI. Budapest, 1957.)

Előre kell bocsátani itt is a HA-val kapcsolatban oly gyakran hangoztatott véleményt: a mű történeti jelentősége főleg abban áll, hogy egy írott forrásokban szegény korszakot tárgyal több-kevesebb történelmi hitelességgel. Másik, ezzel vetekvő érdekessége az, hogy a latin nyelvű irodalomban szinte egyedülálló műfajt képvisel. Joggal lehet azt állítani, hogy a modern politikai szatírához áll közel.

Hosszan lehetne sorolni az irodalmi és történelmi hitelesség kérdését, szerzőjének ill. szerzőinek kilétét, a mű irodalmi értékét, keletkezésének időpontját, célzatosságát és a tudatos hamisítást taglaló vitákat, melyek mind a HA keltette érdeklődést illusztrálják. Ez az érdeklődés nagy mértékben megnöveli az igényeket a fordítóval szemben, ti. hogy a latin szöveg hangulatát, stílusát a legnagyobb gonddal és pontossággal adja vissza, hogy a fordításban is összeálljanak a hiteles munkák kivonatainak, pletykabetéteknek, a tudatosan elferdített történeteknek stilisztikailag is különböző mozaikjai.

A Hadrianustól Numerianusig terjedő életrajzok közül az olvasó most Hadrianus, Marcus, Commodus, Septimius Severus, Caracalla, Heliogabalus, Alexander Severus, Zenobia, Ingenuus, divus Cladius, Aurelianus és Probus életrajzát kapja a kezébe. A válogatás kissé ötletszerűnek tűnik, mintha a válogatót nem vezette volna sem az állítólagos szerzők szerinti arányos megoszlás, sem a fontosság, sem az esetleges pannoniai vonatkozások szempontja. A «szerzők» közül Aelius Spartianus, Aelius Lampridius és Trebellius Pollio három, Flavius Vopiscus két, Iulius Capitolinus egy életrajzzal szerepel. Történeti szempontból szerencsés volt az Ingenuus életrajz kiválasztása, de miért nem kapcsolódott hozzá a rövid lélegzetű és a pannoniai történelem szempontjából legalább olyan érdekes Regalianus életrajz is? Inkább a más forrásokból kevésbé vagy egyáltalán nem ismert császáréletrajzokat fogadtuk volna szívesen, mint azokét a császárokét, akikről más forrásokból hitelesebb és teljesebb képet kaphatunk. A válogatás koncepciójának hiányát feledtetni tudná a fordítás, ha megfelelne azoknak az igényeknek, amelyeket a mű fordítójával szemben támaszt éppen a fenti indokok alapján.

A latin nyelv köztudomású tömörsége sem indokolja azt, hogy a magyar fordítás sokszor kétszeres terjedelmű körmondattá bővüljön, ha van rövidebb és a latint pontosan fedő fordítási lehetőség is. Például:

Qua quidem tempestate utebatur Hadrianus amicitia Sosi Papi et Platori Nepotis ex senatorio ordine, ex equestri autem Attiani, tutoris quondam sui, et Liviani et Turbonis.

Ugyanakkor hasznára vált barátsága Sosius Papusszal és Platorius Nepossal (mindketten a szenátori rend tagjai voltak), Attianusszal, egykori gyámjával, továbbá Livianusszal és Turbóval, akik a lovagok rendjébe tartoztak.
(Hadr. IV. 2.)

Cum quidam ex honoratis vitae sordidae et aliquando furtorum reus per ambitionem nimiam ad militiam adspirasset, idcirco quod per reges amicos ambierat, admissus statim in furto praesentibus

Egyszer egy hivatalt viselt ember, akinek nagyon piszkos ügyei voltak, s csalás vádja miatt már a bírósággal is meggyűlt a baja, a hadseregnél akart karriert csinálni. Barátai — bizonyos

patronis detectus est iussusque a regibus audiri damnatus est re probata.

királyok — révén sikerült is bejutnia a katonasághoz. Nem sokkal később lopáson kapták rajta, méghozzá pártfogói jelenlétében. Ügye a királyok elé került, akik bűnösnek ítélték.
(Alex. Sev. XXVIII. 4.)

A feleslegesen bőbeszédűen fordított szövegnek nemcsak terjedelme nő meg, hanem stílusa is hátrányosan módosul:

Dum Parthicum bellum geritur, natum est Marcomannicum, quod diu eorum, qui aderant, arte suspensum est, ut finito iam orientali bello Marcomannicum agi posset.

Még tartott a parthus háború, amikor elkezdődött a markomannok elleni küzdelem. Kitörését az ott működő hivatalos személyek ügyes diplomáciával sokáig késleltették, arra törekedve, hogy ne kerüljön rá sor addig, amíg a keleti háború be nem fejeződik.
(Marc. XII. 13.)

(A pontos fordításra annál nagyobb szükség volna, mert a fenti szöveg alapján a *bellum suspensum* történelmi vitakérdés lett.) Hogy a sokszor anakronizmusokkal «modernizált», olykor a parafrázis határáig süllyedő fordítás milyen messze kerül az eredeti stílusától, azt mutatja a következő példa:

Quorsum haec pertineant, mi Celsine, fortassis requiris. Probum principem, cuius imperio oriens, occidens, meridies, septentrio omnesque orbis partes in totam securitatem redactae sunt, scriptorum inopia iam paene nescimus.

„No de hogy kerül ez ide?" — kérdezed majd talán e sorok olvasása után, kedves Celsinusom. Azt akarom vele mondani, hogy Probus császárról, aki a teljes béke és biztonság állapotába helyezte vissza a Keletet, a Nyugatot, a Délt, az Északot, egyszóval az egész világot, a róla szóló történeti művek hiánya folytán manapság már alig tudunk valamit.
(Prob. I. 3.)

Ez a fordítási módszer szükségképpen meghamisítja az eredeti művet. Ez azonban nemcsak annak stílusára vonatkozik; a konkrét tartalom is a fordítás áldozatául esik a sokszor teljesen félrefordított szövegben:

Dii faciant et deus Sol invictus, ut et senatus de me sic iudicet.

Adja isten, az az isten akiben megbízhatunk, hogy a szenátus is így vélekedjék rólam.
(Aur. XIV. 4.)

Urbem incendi iusserat, utpote coloniam suam; quod factum esset, nisi Laetus praef. praet. Commodum deterruisset, appellatus est sane inter cetera triumphalia nomina etiam sescenties vicies Palus primus secutorum.

Egyszer meg azt parancsolta, hogy fel kell gyújtani a várost, mintha bizony az a saját coloniája lett volna. És ha Laetus, a praefectus praetorii el nem riasztja ettől a szándékától, a parancsot végre is hajtották volna. Számos különböző diadalmi neve között hatszázhúsz ízben kapta meg a secutorok kapitánya címet.
(Comm. XV. 7—8.)

A fordítás azt a benyomást kelti, mintha a római tisztviselőknek jogukban állt volna a rájuk bizott coloniát felgyújtani. A hasonló példák sorát nem volna nehéz gyarapítani.

Rosszul sikerült megoldás a latin szónak egy másik latin vagy görög szóval való lefordítása; sem tartalmilag, sem hangulatilag nem adja vissza hitelesen az eredetit. Például: sententia—axioma (Prob. I, 1.), terror—invázió (Prob. I, 4.), reprehensio—odium (Tyr. trig. IX, 4.), munera—rekompenzáció (Aur. IX, 3.), ecclesia—zsinagóga (Aur. XX, 5.), ictus—aktus (Aur. XXI, 7.), auspicia—ómen (Aur. IV, 4.).

A hibák közé tartozik a következetlenség is. Ha a fordító fonetikus átírást alkalmaz, tartsa meg az egész szövegben, és ne forduljon elő egy átírt tulajdonnév még egy mondatban is kétféle alakban: Pl. Tüana-tyanai (Aur. XXIV, 3.)

Még jobban félrevezető a terminológiai következetlenség. Jellemző példája ennek a *divus* szó fordítása. (Pl. Aur. III, 1: «megdicsőült,» Marc. VII, 5: «istenné magasztosult», Marc. XXIV, 7: «divus, azaz istenné dícsőült».) Az irodalmi és feliratos forrásokban gyakran előforduló *divus* szót a császárnév előtt akár egyszerűen isteni-nek lehet fordítani, és tartalmát a jegyzetben megmagyarázni.

Szembetűnő ez a következetlenség a katonai rangok, méltóságnevek fordításánál. A fordító általában meghagyja a latin elnevezést, néha utánaírja zárójelben a magyar megfelelőjét, néha félig vagy egészen lefordítja magyarra. Az utóbbi esetben sántít vagy nehézkes a szöveg, s a jegyzetes magyarázatot sem tudja megkerülni. (Pl. a fentebb idézett Comm, XV, 8.-nál: secutorok kapitánya.) A legjobb megoldás az lett volna, ha a fordító megtartja a szövegben a pontosan nem lefordítható eredeti latin elnevezéseket, s a pontos magyarázatot vagy a kötet végén szójegyzékben közli, vagy a Kulcsár Zsuzsa által gondosan összeállított jegyzetanyagba utalja.

A kötetet Hahn István tanulmánya vezeti be. Összehasonlítja a HA-t a korábbi történelmi munkákkal, besorolja a latin nyelvű irodalmi alkotások ranglistájába, foglalkozik a szerző ill. szerzők kilétével, a mű datálási problémáival, valamint tárgyalja az életrajzgyűjtemény történeti-politikai hátterét, koncepcióját, célzatosságát. Több példával illusztrálja a történelmi hamisítást, röviden összefoglalja a modern kutatás eddigi eredményeit, mindezt pedig nagy tudományos gonddal és szakértelemmel, ugyanakkor közérthetően, világosan és jó stílusban.

A kötethez csatolt császárnévsor az időbeli tájékozódást segíti, az irodalmi tájékoztató pedig az utóbbi években megjelent tanulmányokat és összefoglalásokat sorolja fel az érdeklődő olvasó számára.

Érdemes volna, ha az egészre nem is nyílik lehetőség, elsősorban a most kihagyott életrajzok közül a fontosabbakat magyarul kiadni, de következetesebb és jobban átgondolt, művészileg hű és filológiailag pontos fordításban. Meg kellene találni az esetleges újabb vagy bővített kiadásnál a lehetőséget, hogy a HA sajátos jellege kidomborodjék, a fordítás hangulata, stílusa és tartalma az eredeti latin szöveget tükrözze.

A kötettel kapcsolatos fenti problémák ellenére elismerés és köszönet illeti a Gondolat Kiadót, hogy vállalkozott antik fordítás-irodalmunk régi adósságának törlesztésére, a HA magyar nyelvű megjelentetésére. A szélesebb körű érdeklődésre számot tartó antik tudományos irodalom magyarnyelvű kiadása szinte egyedül a Gondolat Kiadó vállára nehezedő feladat, s teljesítése során már eddig is olyan eredmények születtek, amelyeknek hatása olykor meglepően széles körben érezhető. Az eddigi kiadványok megválogatása biztosíték arra, hogy a sort a jövőben is hazai irodalmunkban hézagpótló munkák fogják folytatni. A fenti kötet szép tipográfiája, jól forgatható, ízléses kiállítása biztosan hozzájárul ahhoz, hogy kedvet kapjanak az elolvasására.

VADAY ANDREA

R. STADELMANN: SYRISCH-PALÄSTINENSISCHE GOTTHEITEN IN ÄGYPTEN. (Probleme der Ägyptologie) Leiden, Brill 1967. 150 lap.

A hyksos uralom véget vetett Egyiptom viszonylagos elszigeteltségének. A Nílusvölgy ugyan a praedinasztikus idők óta kapcsolatban állt Szíria-Palesztinával, s az érintkezés erőteljesebbé válását a Középbirodalom (II. Amenemhat) idején a mezopotámiai árukat tartalmazó Tod-i kincs is jelzi, mégis vitathatatlan, hogy az Újbirodalom folyamán Egyiptomot érő idegen hatás minőségileg különbözik a korábbi időszakokétól. Különösen a vallás mutatja szembetűnően, hogy mennyire fogékony volt az egyiptomi kultúra a XVIII. dinasztia korában az idegen elemek befogadására. Az I. évezredben viszont, az idegen hódítások idején — egyes kivételes esetektől eltekintve — a régi templomok papsága általában mereven elzárkózott a külföldi istenek befogadása elől, bár ezek tisztelete a nép között széles körökben el volt terjedve.

Stadelmann könyve is főként az Újbirodalom korát tárgyalja, csak egyes esetekben utal az ázsiai kultuszok továbbélésére a későbbi időkben. Annak ellenére, hogy idegen istenek említésével már korai szövegekben is találkozunk szórványosan, a szerző elutasítja annak lehetőségét, hogy az Óbirodalom vagy Középbirodalom idején külföldi istenek kultuszáról lehetne Egyiptomban beszélni (21). Ha ezzel nagy egészében egyet is érthetünk, mégis fennáll a lehetőség, hogy az Egyiptomban is tisztelt «Ḥaṯhor, Byblos úrnője» mögött egy Baʿlat rejtőzik. Egy koporsószövegből kiderül (CT I. 262 b, Stadelmann 10), hogy «Ḥaṯhor, Byblos úrnője», a hajózás istennője is. Egyiptomi istennőnél

ebben a korban ez a vonás idegenszerűnek hat, a szerző bonyolult magyarázati kísérlete nem tudja a nehézséget kiküszöbölni.

A könyv a következő istenekkel foglalkozik részletesen: Baʿl, Rašap, Ḥōrān, ʿAnat, Astarte, Qudšu. Ezek mellett említ néhány más istent is, amelyekre Egyiptomból csak nagyon kevés adatot ismerünk. Bár Stadelmann közli, hogy a mágikus szövegek isteneivel nem kíván behatóbban foglalkozni, mégis érthetetlen, hogyan maradhatott ki egy ilyen terjedelmű összefoglalásból az Egyiptomban annyira népszerű Šed, akit Hórosszal azonosítottak. Számos bajelhárító amulett mutatja a képét. Meg kell jegyeznünk, hogy a könyv témájával kapcsolatos anyag az Újbirodalom idejéből nem olyan átfoghatatlanul nagy, hogy a teljesség igényéről eleve le kellene mondani.

A szerző az egyes istenségeknél először hazájukban játszott szerepüket vázolja fel, ezután tér rá jelentőségükre az egyiptomi vallásban. E módszer segítségével általában szerencsésen világítja meg a tárgyalt istenek egyiptomi tiszteletének hátterét.

A keleti istenek lényének sokoldalúsága leginkább Rašap esetében szembetűnő. Külseje hadistennek mutatja, emellett azonban gondviselő is. Bár a járványok terjesztőjét látták benne, más isteneknél is (Egyiptomban Sachmet) kimutatható látszólagos ellentétként hívei gyógyító erejéhez fordultak segítségért. A szerző elemzi az isten ábrázolásain látható apróbb-nagyobb eltéréseket. Rašap és Astarte egyiptomi lovas képei a Ptolemaios- és rómaikori lovas isten és lovas király-ábrázolások előzményeit alkotják, s nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy ezekre hatást is gyakoroltak.

A könyv említi (75) Rašap tiszteletének egy késői emlékét, egy Ptolemaios-kori (III. Ptolemaios Euergetés) domborművet Karnakban, mely azt tanúsítja, hogy itt a Mont-templom istenei közé sorozták. Keleti istenekkel általában igen ritkán találkozunk a késői kor templomaiban.

Külön fejezetet (125 skk.) szentel Stadelmann az Egyiptomban kimutatható kánaáni mítoszoknak. Legrészletesebben az «Astarte-papirusz»-t elemzi, mely kétségtelenül az Ugaritból ismert Baʿl és Yamm (= Tenger) harcáról szóló történet egyik változata. Sajnos a papírusz töredékes állapota miatt nem lehetséges a történet egyes részleteinek helyreállítása, a cselekmény fő vonala azonban nyomon követhető. A Tenger szüntelenül követelésekkel zaklatja az isteneket, akik Astartét küldik hozzá követségbe. Mikor világossá válik, hogy a Tenger uralomra tör az istenek között, Séth veszi fel a harcot ellene. Mint Stadelmann rámutat (129), a Hearst-papirusz szövegében utalás történik arra, hogy Séth legyőzte a Tengert, ennek alapján következtethetünk az Astarte-papirusz befejezésére is. Séth tehát az egyiptomi szövegben ugyanabban a szerepben jelenik meg, mint Ugaritban Baʿl. Morenz tanulmánya (FuF 36. 1962, 307 skk.), melyben a Tenger legyőzésének mítoszát kapcsolatba hozza a Perseus-Andromeda elbeszéléssel, úgy látszik, elkerülte a szerző figyelmét.

Az utolsó fejezetben két nagy csoportba sorolja az Egyiptomba került ázsiai isteneket (Királyi és népi istenek).

A könyv egészében könnyen áttekinthető képet rajzol az Újbirodalom vallási életének e fontos tényezőjéről. Az elő-ázsiai istenek befogadásának fő okát Egyiptom korabeli hatalmi politikájával magyarázza: a fáraók tudták, hogy az idegen országok isteneinek segítsége nélkül nem tarthatják meg uralmukat ezeken a területeken (23). Tiszteletük terjesztését nagyban előmozdították az Egyiptomba került hadifoglyok. Az uralkodó és a nép is szívesen fordult a megszokott hazai istenek mellett e különös nevű lényekhez, amelyek mögött titokzatos erőket sejtett. A nagybeteg III. Amenhotep is a ninivei Ištár szobrától remélte felépülését, nem az egyiptomi gyógyító istenektől.

A körültekintő alapossággal megírt mű értékét képanyag mellékelése nagyban emelte volna. A keleti istenek egyiptomi ábrázolásai általában különböző folyóiratokban találhatók csak meg, egy részük szinte hozzáférhetetlen. E könyv megjelenése jó alkalom lehetett volna arra, hogy ez az érdekes ábrázolás-csoport nem egyiptológusok számára is felhasználhatóvá váljék.

KÁKOSY LÁSZLÓ

E. F. WENTE: LATE RAMESSIDE LETTERS. (Studies in Ancient Oriental Civilization No. 33) Chicago, 1967. 85 lap. (The Oriental Institute of the University of Chicago).

J. Černý 1939-ben különböző gyűjteményekből (Kairo, Torino, British Museum, Bibliothèque Nationale stb.) származó papiruszokat tett közzé.[1] Valamennyi az Újbirodalom utolsó évtizedeiben írt leveleket tartalmazott. Černý az összesen 51 hieratikus írású levelet hieroglif átírásban közölte, bőséges paleográfiai kommentárral. A bevezetés elsősorban külsődleges szempontból foglalkozott a papiruszokkal, — ismertette méreteiket, az összegöngyölés, összehajtás módját, a származási helyet, a címzések feltüntetésének különböző formáit, — tartalmukat nem tárgyalta.

Wente műve nélkülözhetetlen kiegészítése lesz Černý szövegkiadványának. A szerző bevezetésében igyekszik a levelek időrendjét megállapítani a könyv legértékesebb részét azonban a fordítások képezik. A feladat nehézségét mutatja, hogy majdnem harminc évnek kellett eltelnie, amíg a szövegek megértése eljutott olyan fokra, hogy részletekbe menő értelmezésükre vállalkozni lehetett. Wente fordítása egészében pontos, hűen tükrözi a szövegek stiláris, sőt — amennyiben ez lehetséges — grammatikai sajátosságait is.

A leveleket XI. Ramses utolsó éveiben írták, de véleményünk szerint van köztük nem kevés, amely talán a halálát vagy trónfosztását követő évből való. A nehézséget a király 19. uralkodási évében kezdődő «Újjászületés» *(Wḥm mswt)* periódus okozza. A legtöbb levél keltezésében ennek valamelyik évét tüntették fel. Az eddigi adatok szerint XI. Ramses 27 évig ült a trónon, s nincs bizonyíték arra, hogy az «Újjászületés» korszak elnevezést a XX. dinasztia után is fenntartották volna. A levelek egy része viszont e korszak 10. évéből származik. Wente (12) emiatt felveti a lehetőséget, hogy a király 28 évig uralkodott. Ugyanígy elképzelhető azonban, az «Újjászületés» utáni keltezés XI. Ramses után egy évig vagy néhány hónapig még használatban volt.

A levelek egy-egy utalása megvilágítja a XX. dinasztia utolsó éveinek züllött közállapotait. Az árnyékkirály helyett északon Nessubanebded *(Ns-św-bꜣ-nb-Dd*, Manethónnál: Smendés), délen pedig a thébai főpapok tartották kezükben a hatalmat. Herihor *(Ḥrj-Ḥr)* halála után azonban fia Paianḫ *(Pꜣj-ʿnḫ)* főpap és tábornok nem viselte a királyi címet, úgy látszik formailag elismerte a király főségét. Ő az írója több levélnek is, pl. a 21.-nek, melyben két rendőr ügyében rendel el vizsgálatot, akik, úgy látszik, titkot fecsegtek ki, vagy rágalmat terjesztettek. Elrendeli, hogy amennyiben a vád igaznak bizonyul, tegyék őket két kosárba, és éjszaka vessék őket a folyóba. Hozzáteszi azonban, hogy erről senkinek sem szabad tudnia. Szükségesnek tartja, hogy megnyugtassa a gyilkosság végrehajtóit: «Ami pedig a fáraót illeti (élet, üdv, egészség), ugyan kinek a főnöke ő még?»[2] Paianḫ egyébként három levelet küldött szét ezzel az üggyel kapcsolatosan.

A legtöbb levél a mindennapi élet ügyes-bajos dolgairól szól. Az 5. levélben Dhutmose *(Dhwtjmś)* írnok figyelmezteti felnőtt fiát az ugyancsak írnok Butehamunt *(Bw-th-Imn)*, ügyeljen rá, nehogy a gyerekek elhanyagolják az írás tanulását. A nők képzése szempontjából fontos tény, hogy egy kislányról is szó esik, akinek levelet kellene írnia Dhutmosénak.

A sírokban talált, nem a túlvilági élettel foglalkozó papiruszok odakerülési lehetőségeire érdekes módon vet fényt az a részlet, mely szerint Dhutmose nagyapjának házában iratok feküdtek, melyeket az eső áztatott. Lehozták, és a dédapa sírjában helyezték el őket (9. levél).

Szerepel Amon oraculuma is (22. levél). Az istenszobor elé két papiruszt helyeztek, nyilván igenlő és nemleges válasszal, s ezek közül választott az istenség, azaz papjai. Érdekes módon a körmeneteken adott oraculumokról ezek a szövegek nem beszélnek.

A 46. levélben egy tréfa olvasható. A férj, aki újra akar házasodni, bejelenti félszemű feleségének, akivel húsz évig élt együtt, hogy elválik tőle, mert csak egy szeme van. Mire az asszony azt kérdezi tőle, hogy csak ezt fedezte fel rajta húsz év alatt? A számunkra nem éppen szellemesnek tűnő kis történeten a ramesszida korban bizonyára jól elszórakoztak, sőt mint a levélből kitűnik, volt, aki meg is sértődött miatta.

A szövegek feldolgozása sokban gazdagította az újbirodalmi nyelvre vonatkozó tudásunkat. Nem volt eddig ismeretes pl. az ʿnḫ ige «tudomással bírni valamiről» értelme

[1] Late Ramesside Letters (Bibliotheca Aegyptiaca IX). Bruxelles.
[2] U. o. 36.

(9. levél). A 7. levélből kiderül, hogy az *m*+alany+*iirf šḏm* futurikus értelmű szerkezet (33. lap, *a*. jegyzet).

Hosszan lehetne még sorolni a levelek filológiai, grammatikai érdekességeit; sajnálatos, hogy megtárgyalt szavakról nem találunk indexet, és a szövegekről nem készült nyelvtani áttekintés.

KÁKOSY LÁSZLÓ

ARCHAEOLOGISCHE FORSCHUNGEN IN LUKANIEN. II. HERAKLEA-STUDIEN. *D. ADAMESTEANU, N. DEGRASSI, F. GINO LO PORTO* és *F. SARTORI* közreműködésével írta ill. kiadta *B. NEUTSCH*. (Römische Mitteilungen, 11. Ergänzungsheft). Heidelberg 1967. 253 lap 60 képpel, 80 tábla, 1 térkép.

A heidelbergi egyetem Régészeti Intézetének bekapcsolódása a dél-itáliai régészeti kutatásokba jellegzetes tünete annak az évről évre növekvő érdeklődésnek, amellyel az ókor kutatói Itáliában és Itálián kívül Magna Graecia felé fordulnak. Annak a felismerése mellett, hogy az itáliai görög gyarmatoknak milyen jelentős szerepe volt az egész ókori Mediterráneum történetében, a kutatás fellendülésének gyakorlati oka is van: az a gazdasági átalakulás, amely — ha lassan is — Délitália és Szicília egész területén egyre nagyobb méretűvé válik. Egyfelől a Cassa del Mezzogiorno révén megnövekedtek az anyagi lehetőségek, másfelől a nagy ütemben épülő új ipari létesítmények és a gépesített földművelés halaszthatatlan mentő-munkák egész sorát rótták a régészekre. Az új feltárásokkal növekedtek a problémák, és rohamosan nőtt a nemzetközi érdeklődés is. A Magna Graecia és Szicília régészetével és történetével foglalkozó új szakfolyóiratok száma (Kókalos, Klearchos, Apollo, Cronache di Archeologia), a Tarantóban 1961 óta évenként rendezett Magna Graecia-konferenciák, az utóbbi években megnyílt mintegy 20 új múzeum eléggé mutatja az itáliai erőfeszítéseket, hogy a feldolgozás és bemutatás lépést tudjon tartani a feltárásokkal. A megnövekedett feladatok következménye volt az is, hogy 1964-ben a dél-itáliai régészeti főfelügyelőségek számát megnövelték, Potenza székhellyel Soprintendenza della Basilicata néven új főfelügyelőséget létesítve. Hogy milyen vonzóereje volt az új lehetőségeknek a külföldi kutatóintézetekre, annak példájául elég az 1951 óta folyó francia ásatásokra Megara Hyblaeában, a princetoni ásatásokra Morgantinában vagy a philadelphiaiakra Sybarisban és Torre di Mordillóban utalni. Ezeknek sorát folytatta a heidelbergi egyetem, amikor Bernhard Neutsch irányításával Lucania régészeti emlékeinek feltárásába kapcsolódott be. Az 1956-ban indult kutatások első tárgya Palinuro volt; az eredményeket közzétevő kétkötetes munka (Palinuro, Ergebnisse der Ausgrabungen, Römische Mitteilungen 3. és 4. Ergänzungsheft, 1958—59) megjelenését öt év múlva új sorozat első kötete követte, Klaus Kilian munkája: Untersuchungen zu früheisenzeitlichen Gräbern aus dem Vallo di Diano (Röm. Mitt. 10. Ergänzungsheft, 1964).

A part menti görög gyarmatvárosok mögöttes területének nagyjelentőségű helyi kora-vaskori kultúráival foglalkozó kötet olasz visszhangja (M. Pallottino, Arch. Class. 17, 1965, 321—2) megmutatta, hogy hasonló fontosságú leletek feltárásánál és közzétételénél az olaszok a korábbinál fokozottabb együttműködésre tartanak igényt, jogosan, a külföldi ásató intézettel. Alighanem ez volt az egyik oka annak, hogy az új sorozatnak most megjelent — egyébként az elsőtől teljesen független — második kötetében az ásatás vezetőjének beszámolója mellett négy olasz kutató tanulmánya is szerepel. Ennek eredménye lett az, amit a kötet címe is hangsúlyoz, és az ásatások jelenlegi helyzete indokol: a munka nem akar összefüggő és részletes monográfia lenni, hanem jellegükben és módszerükben különböző tanulmányok gyűjteménye Magna Graecia egyik jelentős görög városáról.

Ezeket a tanulmányokat a szerkesztő — nyilván rajta kívül álló okokból — nem dolgozta át egységessé, ismétlések gyakoriak és ellentmondások is előfordulnak, főképpen pedig nem könnyű bennük az egyes kutatók eredményeit egymástól elhatárolni. Az első tanulmány F. Sartoritól, a padovai egyetemen történész-professzorától (16—95. lap) történeti vázlatot nyújt Hérakleiáról, mintegy bevezetésül. Sartori a folyó ásatások tanulságait szemmel láthatólag még nem tudta felhasználni munkájában, s elsősorban az írott forrásokra támaszkodik; így pontos képet ad arról, milyen ismeretekből kellett *kiindulni* a Hérakleia feltárására irányuló kutatásnak. A magára Hérakleiára vonatkozó történeti forrásanyag rendkívül gyér, de Sartori a hagyomány hézagait a szomszédos nagy görög városok, elsősorban Tarentum és Thurioi történetéből levont következtetések alapján tölti ki. Az i. e. 560 körül lerombolt Siris helyén i. e. 433/32-ben alapította Hérakleia e

két város közös gyarmatvárosa volt, de rövidesen Tarentum uralma alá került. 370 táján a lucaniai törzsek ellen egyesült görögök központja lett, majd Alexander Molossos megfosztotta ettől a rangjától. Hérakleia volt a színhelye Pyrrhos egyik nagy itáliai csatájának, s már 270 táján kapcsolatba lépett Rómával, amelynek hű szövetségese lett, míg nem a szövetséges háború előtt nem sokkal római polgárjogot kapott. A császárkor elején még volt némi gazdasági jelentősége, de később elnéptelenedett, bár a település a bizánci korban sem szűnt meg teljesen. Sartori tanulmányának e részleteiben ismert kép kidolgozásán túlmenő érdeme a két 1732-ben felfedezett híres hérakleiai bronztábla közel 300 soros görög szövegének új kiadása, fordítása és történeti elemzése. Az i. e. 300 körül írt szövegek a Dionysos- és Athéna-szentély tulajdonában levő földek bérleti feltételeiről szólnak, s elemzésükkel Sartori lényeges vonásokkal gazdagította ismereteinket a város társadalmi és gazdasági szervezetéről, politikai és vallási életéről.

Hérakleia régészeti felfedezése megelőzte az ásatásokat. G. Schmiedt és R. Chevallier 1959-ben megjelent könyve (Caulonia e Metaponto, Firenze 1959; vö. még u. ők Rev. Arch. 1960, I. 27—28. lap) légi fényképek értelmezése útján próbálta meg Magna Graecia egy sor topográfiai kérdését tisztázni, s ezek között sikerült Hérakleiát is lokalizálniuk a mai Policoro község közelében. D. Adamesteanu a kötetben közzétett rövid tanulmányában (96—9. lap) továbbment a légi felvételek interpretálásában, és kimutatta, hogy a Schmiedt és Chevallier által megjelölt hely csak egy része volt az ókori görög településnek, még pedig a későbbi, 4—3. századi része; ennek közelében, a Policoro melletti Castello del Barone-dombon volt a város akropolisa, a 433-ban alapított görög kolónia legkorábbi települése.

Az ásatások ezen a ponton folytatták a kutatást. B. Neutschnak a kötet gerincét képező előzetes beszámolója az 1959—1964 közötti ásatásokról (100—180. lap) megmutatja, hogy már az eddigi ásatások is teljes mértékben igazolták a légi felvételekből levont következtetéseket. Mind a Castello-dombon, mind ennek aljában, a később keletkezett alsóvárosban tártak fel városfal-, lakóház-, egyéb épület-, vízvezeték-maradványokat és kisleleteket. Az ásatásoknak ezen túlmenőleg sikerült az alsóvárostól délre és nyugatra fekvő két nekropolist is megtalálni. Legalább a 7. század elejéig visszamenő leletek igazolják Adamesteanunak azt a feltevését is, hogy Hérakleia területén a város alapítása előtt is élt már görög műveltségű lakosság.

Mindezeknek a leleteknek rövid, gazdagon illusztrált leírása a legtöbb ponton kifejezetten ideiglenes jellegű, mert a kötet lezárását követő évben az ásatások tovább folytak, s részben új problémákat vetettek fel, részben megoldottak olyanokat, amelyek korábban nyitva maradtak. Ezekre az új eredményekre csak néhány esetben tudott a szerkesztő rövid utalást beilleszteni szövegébe. A leletleírást Neutsch fő érdeklődési területének megfelelően a talált terrakotta anyag bemutatása követi; ez azonban a terrakotta-készítés technikájára vonatkozó érdekes leletek tárgyalása után nem megy túl a kisplasztika ikonográfiai típusainak rövid leírásán, a később, más helyütt kiadandó tudományos katalógus előmunkálataiként.

A két utolsó tanulmány két véletlen lelet ismertetése az illetékes olasz régésztől. G. F. Lo Porto egy «favissa» terrakotta-anyagát mutatja be (181—192. lap), hangsúlyozottan előzetes jelleggel. Időközben ugyanis az 1965-ös ásatások feltárták azt a Démétér-szentélyt, amelyhez a lelet tartozott, s így a tudományos feldolgozáshoz a restaurálás on kívül ennek a szentélynek részletesebb feltárását is tanácsosnak látszott megvárni. A tanulmány így alig jelent többet a publikálási jog leszögezésénél, s alighanem ez is volt a fő célja. Nem kevésbé problematikus, mennyiben volt indokolt a kötet utolsó tanulmányának közzétevése. Ebben N. Degrassi (193—231. lap) egy kimagasló érdekességű sírlelet vörösalakos vázáit tárgyalja. A 12 vörösalakos váza a korai dél-itáliai vázafestészet egyik kiemelkedő új alakjával, a lelőhelyről elnevezett Policoro-festővel ismertetett meg bennünket, másfelől a mitológiai jelenetek jelentős része kétségtelenül egykorú görög dráma-előadások visszhangja. Különösen meggyőzően bizonyítható ez az Euripidés Hérakleidáinak, Médeiájának és Antiopéjának emlékét tükröző három vázaképen. Degrassi tanulmánya azonban lényegében német nyelvű fordítása a Bollettino d'Arteben megjelent cikkének (50, 1965, 5—37. lap), másfelől a vázák attribuálásában és ikonográfiai meghatározásában jórészt A. D. Trendallt követi (Archaeological Reports for 1963—64, 35—36. lap), akinek monumentális munkájában (The Red-Figured Vases of Lucania, Campania and Sicily,Oxford 1967, különösen 50 skk, és 692. lap) most a policorói vázák is helyet kaptak. A tanulmány újra-közlését így szinte kizárólag a kitűnő új fényképfelvételek indokolják.

A szerkesztés nem tudta és nyilvánvalóan nem is akarta teljesen eltüntetni a különböző célkitűzésű cikkek némi diszharmóniáját, sőt a publikáció bevallott ideiglenessége magának Neutschnak a tanulmányában is — éppen a terrakották tárgyalásánál —

egyenetlenségekre, szerkezeti zavarokra vezetett. A technikai munkálatok (fényképezés és restaurálás) elhúzódása okozhatta, hogy a szöveg és a képanyag nincs teljesen összehangolva: olykor részletesen tárgyalt és egyedülállóként jellemzett darabokról nincs reprodukció.

Mindez azonban olyan áldozat volt, amelyet nyilván meg kellett hozni azért, hogy a folyó ásatások első eredményei, amelyek Magna Graecia térképének egyik fehér foltját tüntették el, minél hamarább hozzáférhetők legyenek, és hogy a közreműködő olasz kutatók cikkeinek közlése elhárítsa az esetleges nehézségeket a további kutatások elől. A kötet használója hálás a szerzőknek és a kiadónak a kifogástalan színvonalú illusztrációkért és a munka használatát nagy mértékben megkönnyítő indexekért is. Remélhető, hogy az 1965 óta folyó ásatások publikációja, amely a kötetben nyitva hagyott kérdések közül sokra fog választ adni, hasonló gyorsasággal kerül majd kiadásra.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

CORNELIUS TACITUS: ANNALEN. Bd. IV. (Buch 14—16.) Erläutert und mit einer Einleitung versehen von *E. KOESTERMANN*. Heidelberg 1968 (C. Winter), 410 l.

Jelentős vállalkozás sikeres befejeztéről számolhatunk be: az érdemes Tacitus-kutató Annales-kommentárjának zárókötete is megjelent. (L. Ant. Tan. 15 [1968] 156 skk. l., Gymnasium 75 [1968] 300 skk. l.) Tacitust mindenkinek a maga erejéből kell szóra bírnia, de nem mindegy, hogy ehhez milyen külső segítséget kapunk. Koestermann avatott vezető a fáradságos, de gyönyörű úton; más kérdés, hogy ezen a terepen kit meddig lehet vezetni, és hogy maga a vezető is ismerhet-e minden ösvényt.

A IV. kötet szerzőjének nem csekélyebb nehézségekkel kellett megküzdenie, mint induláskor az I. kötetben. Az Annales befejezetlenségének problémájára gondolunk: mit írhatunk a végső simítás elmaradásának rovására, és mi az, amit — függetlenül minden találgatástól — magyaráznunk kell? Közismert tény, hogy míg Syme hosszasan részletezi a «befejezetlenség nyomait» (Tac. II 742—: Signs of incompleteness), Klingner a XIII. könyv elejének mesteri interpretálásával épp ezekben a részekben tapintotta ki a tacitusi írásművészet legsajátosabb erényeit. (Vö. RE «Corn. Tacitus» Suppl. XI. 497 skk.) Koestermann nem foglal nyiltan állást a kérdésben, legfeljebb itt-ott mutat rá apróbb egyenetlenségekre, amelyek korábban nem jelentkeztek (11).

Itt van pl. a XIV. könyvnek mindjárt az elején egy «kissé zavaró» szóismétlés: *diu meditatum scelus non ultra Nero distulit* (1, 1), majd Poppaea méltatlankodása (1, 2): *cur enim differri nuptias suas?* «Sign of incompleteness», vagy tacitusi erény? Ha a Klingnertől interpretált és «tacitusinak» minősített bevezető mondatot (XIII 1) nézzük, ott is *necem molita Agrippina*-ról és *imperium per scelus adeptus Nero*-ról van szó, tehát a *primum facinus novi principatus* nerói változatával induló 3. hexas második könyve is «stílusosan» kezdődik egy újabb *diu meditatum scelus*-szal, Nero anyagyilkosságával. Míg ott Agrippina «nem halogatta tovább» Iunius Silanus halálát, itt a helyébe lépő Poppaea tüzeli Nerót princepshez méltó hálára: tulajdon anyja megöletésére. A «*cur enim differri*»-vel kezdődő or. obl. folytatásául a már megpendített *scelus*-t várnók és a *scelus* révén megvalósítható *nuptiae*-t találjuk, — mintegy Agrippina *nuptiae incestae*-jának (XI 25,5) logikus fejleményét. (Ne feledjük azonban Agrippina magasabbra törő tervét, Nero és Octavia összeházasítását sem, *quod sine scelere perpetrari non poterat:* XII 3,2.) Kiszámítottabban alig lehetne érzékeltetni, hogy Tacitus megítélése szerint a Poppaeától sürgetett házasság pontosan beleillik a *domus regnatrix* bűnös tetteinek sorába.

Nincs itt hely arra, hogy az Ann. utolsó könyveinek szóismétléseit hasonló részletességgel tárgyaljuk. (Vö. pl. XIV 14,3 *rebantur — ratus; delicta — delinquerent;* 17,1 *edebat — edebatur* «unschön»; 40,1 sk. *audacia* kétszer; 59,3 *relatum — referam;* 60,1 *accepto — accipi;* XV 11,3 *retenturos* — 12,1 *retinerentur;* 18,2 *securitatem* — 19,2 *securitate;* 43,3 *ruderi — rudere;* 68,1 *subveniri — subiit*, vö. az id. Seneca-hellyel; XVI 22,3 *respernit — spernit* «grobe Wiederholung, T. kaum zuzutrauen»; 26,5 *ingrederetur* — 27, 1 *ingressi* «nicht taciteische Art»; 34, 1 *intentus — intentione* stb.) Mindenesetre utalnunk kell arra a tényre, hogy hasonló ismétlődések korábban is akadnak (pl. az I. könyv legvégén *erumpere* háromszor, 81, 1 *subtractis — 2 subtracta*, l. hozzá Nipperdey jegyzetét), néhány — megítélésünk szerint — magyarázható példával pedig tovább szeretnénk haladni a Koestermann-interpretáció ösvényén.

Nézzük például a nerói anyagyilkosság megejtően költői hangulatú bevezetését (XIV 5,1): *noctem sideribus inlustrem et placido mari quietam quasi convincendum ad scelus dii praebuere.* Tacitus minden olvasója önkéntelenül is Germanicus hadi vállalkozására

gondol (I 50, 4): *iuvit nox sideribus inlustris* . . . K. (többek hangzatos véleményének idézése után, 33. l.) «tragikus hangulat lecsapódásáról» ír («fast könnte man von tragischer Ironie sprechen»), míg a germaniai rajtaütés azonos kifejezéséből az író «félreismerhetetlen elégtételét» (?) érzi ki. A szószerinti párhuzam aligha véletlen: a Germanicust annak idején segítő csillagok most unokája hitványságának égi tanúi. A Hist. prooemiumának csüggeteg lezárásával (I 3, 2 *non esse curae deis securitatem nostram, esse ultionem)* egyezőleg T. szándékát talán annak érzékeltetésében sejthetjük, hogy az istenek közömbösen szemlélik Róma sorsát: elnézik, hogy a mindenkinél többre hivatott Germanicus áldásosnak remélt uralkodása egy anyagyilkos őrjöngésévé züllhessen.

A hajótörött Agrippina kivergődésének és fogadtatásának ábrázolását (XIV 8, 1) K. a Hist. I. könyvének egyes részleteivel veti egybe (40. l.). Talán többet értünk meg a jelenet hangulatából és T. írói szándékaiból, ha az id. Agrippina brundisiumi partraszállásának éthosát (III 1) idézzük emlékezetünkbe. A brundisiumi jelenetnek persze megvan a maga közvetlenebb pendant-ja is (III 9,2: Piso a *tumulus Caesarum* közelében száll ki a római Tiberis-partra), de a két Agrippina sorsának alakulását a két felkavaró részlet párhuzamossága mindennél érzékletesebben szemlélteti.

A XVI. könyvben a vádló felrója Thrasea Paetusnak: *nuncupationibus votorum non adesse, quamvis XVvirali sacerdotio praeditum.* Ehhez K. csak annyit jegyez meg, hogy T. is a quindecimvirekhez tartozott; tartózkodik a véleménynyilvánítástól, de biztosan foglalkoztatta a dolog, mert ő maga Domitianus alatt eleget tett kötelezettségeinek (380. l., vö. 390: Agricola *quies et otium*-áról, éppen ezekben az időkben). Szerintünk T. az érzületbeli azonosságot felismerhetően jelezte azzal, hogy pontosan önmaga quindecimviri aposztrofálását (XI 11,1 *sacerdotio XVvirali praeditus)* alkalmazta Thraseára is. (K. nem utal az azonosságra; vö. I 62,2 Germanicusról: *auguratu et vetustissimis caerimoniis praeditum.* Az ismétlődő kifejezések funkcionális vizsgálatának nehézségeiről vö. J. Perret higgadt megjegyzéseit A. Wlosok Venus-monográfiájának recenziójában: Latomus 27 [1968] 921 sk. l.)

A folytatáshoz (22,2 *et habet sectatores vel potius satellites, qui . . . habitum voltumque eius sectantur, rigidi et tristes* . . .) K. számos találó auktorhelyet felsorakoztat, csak a legtanulságosabbat nem, Hor., Epist. I 1, 17: *virtutis verae custos rigidusque satelles*, pedig különben következetesen igyekszik dokumentálni a mester egy megjegyzésének megszívlelendő voltát (Ed. Norden, Kunstpr. I. 331, 4): «Bei augusteischen Dichtern lässt sich gelegentlich eine *ἀπορία* aus T. lösen und umgekehrt . . .» K. kommentárjának egyik legfőbb tanulsága éppen az, hogy Vergilius alapos ismerete nélkül Tacitust sem érthetjük meg.

A sok-sok telitalálat méltatása helyett a recenzens persze az esetleges hiányokat szerkeszti ki, pl. XVI 10,3 (a Nero *simulatio*-jához fűzött «lélektani tanulmány» közbevetésében): *et erant, qui crederent sonitum tubae collibus circum editis planctusque tumulo matris audiri.* K. helyesen utal Cassius Dióra (LXI 14, 4); megjegyzi, hogy a velejéig romlott, de aggályoskodó Nero mennyire fogékony volt mindenféle *superstitio*-ra; a *tumulo*-t pedig (a *collibus*-szal egyetemben) abl. loci-nak értelmezné. T. variáló kedvére gondolva nem tartja azonban lehetetlennek az ⟨*e*⟩ *tumulo* szövegjavítást sem (Orelli, Ritter), és végül megemlíti saját ötletét, a *tumulo* athetálását, tekintettel ugyanennek a szónak néhány sorral előbbi használatára (9,1 *domesticorum cura levem tumulum accepit).* Mindezt nyugodtan mellőzhetjük: a hely értelmezését itt is Vergiliusnak köszönjük (Aen. III 39—): *gemitus lacrimabilis imo auditur tumulo.* — Vagy XIV 21, 4 a Nero alatt divatos görög ruhákról, *quis per eos dies plerique incesserant:* több, mint «einherschreiten», inkább «einherstolzieren», és Germanicus egyiptomi bevonulása (II 59, 1) helyett inkább Lucretiusra (III 76 *claro qui incedit honore*, vö. Liv. I 26, 10 vagy II 6, 7; Sall., Iug. 31, 10), legfőképp azonban megint csak Vergiliusra (Aen. I 46 *ast ego, quae divum incedo regina*, vö. I 405 *incessu patuit dea;* Prop. II 2, 6, III 13, 11; Tib. II 3, 52) hivatkoznánk.

Máshol viszont (pl. XIV 14, 1 *vetus illi cupido erat curriculo quadrigarum insistere* etc.) nem Vergilius segít bennünket tovább. K. itt az enniusi *cupido cepit* kifejezésre (Scaen. 257), azután Vergiliusra (Aen. II 349) stb. utal, pedig nyilvánvalónak látszik, hogy ugyanúgy az alexandrosi *πόθος*-motívum (negatív) alkalmazásáról van szó, mint alább XV 33,1 *acriore in dies cupidine adigebatur Nero promiscuas scaenas frequentandi*, vagy XVI 21,1 *virtutem ipsam exscindere concupivit.* (K. 377. l.: «Die Erzählung steuert ihrem Höhepunkt entgegen, da Nero nunmehr, wie es heisst, es unternahm [?], *virtutem ipsam exscindere.*») A tacitusi mű hangszereléséhez hozzátartozik ennek a hagyományos szólamnak hol (pl. Germanicusszal kapcsolatban) pozitív, hol (pl. Vitelliusszal, Tiberiusszal, itt Neróval kapcsolatosan) annál szembetűnőbben negatív felhasználása. (Vö. RE «Corn. Tacitus» 404 és 486. hasáb; l. «T. Germanicus-portréja» c. tanulmányunkat is, fentebb 46 skk. l.

Méltánytalan dolog volna, ha a mindenképpen érdemes Ann.-kommentár megszámlálhatatlan üdvös útbaigazítása helyett apró elnézésekre (vagy éppen sajtóhibákra, pl. az 51. lapon Suet., Nero 51 *ventre protecto — proiecto* helyett) összpontosítanók a kritika reflektorfényét. De nem hisszük, hogy pl. a Nerótól kigúnyolt *epulae consulares* XV 69,3) morbid finaléját úgy kellene magyaráznunk, hogy Nero maga is a félbeszakított lakoma színhelyére sietett és ott Vestinus vendégeinek rémült ábrázatát utánozta: *imaginatus* csak a. m. Nipperdeynél: «er hat sich die verängstigten Mienen ausgemalt, sie in seiner Phantasie bildlich vorgestellt». — XV 71, 4 Verginius Flavus és Musonius Rufus nevének összevonása biztosan régi keletű hiba; tény, hogy a helyesbítés Lipsius és Walther jóvoltából került be a kiadásokba (324); de talán említést érdemelt volna, hogy a Budensis 9 egykori humanista gazdája, Vitéz János már 1467-ben beírta kódexébe Musonius nevét (vö. Ant. Tan. 8 [1961] 196. l.). — XV 72,1 *tum quasi bello gesta* («vielleicht richtiger *gesta bello* M» — akkor miért nem a Mediceus szerint adja a szöveget?) *expositurus* magyarázatául elég éppenséggel Dessau idézése is («es ging zu wie nach einer Siegesmeldung»), de a hátteret jobban megvilágította volna egy korábbi hely (XV 13, 2 *publici servitii victor*), vagy a Domitianus triumphusaira való utalás (Agr. 39, 1; a dakiai «hadisikerekről» Oros. VII 10, 4 *Domitianus pravissima elatus iactantia sub nomine hostium de extinctis legionibus triumphavit*, vö. Cass. Dio LXVII 9, 6; Orosius idézetét nyugodtan a Hist.-töredékek közt tarthatjuk számon, vö. RE «Corn. Tacitus» 446. hasáb). — Megtévesztő a 343. lapon (*ad* XVI 5, 2) a latin nyelvű hivatkozás Cassius Dióra («dass einige *morte simulata funere elati* wurden», vö. C. Dio LXIII 15, 3).

Számos helyen hiányoljuk a rokon helyekre való utalást, pl. XIV 7, 5 *sibi dari imperium*, vö. Ant. Tan. 15 (1968) 158. l.; XV 18, 1 *integro adhuc bello*, vö. I 55, 1 *manente bello;* XV 27,1 *apertis, quae vetustas obsaepserat*, vö. I 50, 1 (K. kommentárja *ad l.* nem következetes); XVI 21,1 *virtutem exscindere concupivit . . . utrisque infensus*, vö. Agr. 1,4 és 41,1 *infensus virtutibus princeps*, Ann. IV 33,4; RE 402 sk. hasáb; XVI 18,1 Petronius *simplicitas*-a magyarázat nélkül marad, vö. EPhK 70 (1947) 1 skk. l.; XVI 25, 2 *per silentium pereuntium*, vö. Agr. 3, 2, stb. Máshol viszont bőbeszédűnek érezzük a magyarázatokat (pl. a 30. lapon: «übrigens galt Bauli als Weideplatz der Herden des Geryoneus. . . »), körülményesnek a parafrázisokat (pl. 317. l.) vagy túladagoltnak az idézeteket (pl. a 373. lapon Petroniusról) stb.

Elismerést érdemel az a nobilis mértéktartás, amellyel K. legutóbbi (tagadhatatlanul fontos) tanulmányait (T. und die Transpadana, «Ludi cetasti», Ein folgenschwerer Irrtum?) a kommentárban hasznosítja; önkritikára egyébként is kész (vö. pl. 329. l.; vagy a 45. lapon *ad* XIV 10, 3 *quia* Koestermann «kaum notwendig» stb.). A Leidensis alkalmi aposztrofálásai is figyelmet érdemelnek (pl. XVI 1, 1 L «wenig glücklich», 1,2 «völlig verderbt», 2,1 «schlecht», 5,1 «verständnislos», 9,1 «töricht» stb.; XV 18,3 *praeposuit publicis* «umgestellt in L um der Klausel willen» — alig hihető), de a változatlanul szenvedélyesen vitatott kérdés tisztázását a kommentár megjegyzései alig viszik előbbre, pedig — legalább is a fontos helyeken — a vita állására nem ártott volna utalni (pl. a 243. lapon a *Lucinae* olvasat problematikus voltára, vö. F. R. D. Goodyear, Class. Quart. 15 [1965] 307 sk. l.; K. Wellesley kitűnő tanulmánya: In defence of the Leiden Tacitus, Rhein. Mus. 110 [1967] 210 skk. l.).

Nem akárki tudja megfejteni a 358. lap rejtélyes hivatkozását sem (*ad* XVI 13,2) Fed. Borromeo kardinális (1564—1631) «De pestilenzia (Pavia 1964)» c. írására, amelyben az 1630. évi pestis szörnyűségeinek hasonló leírását találjuk. Ha a szerző Poppaea bebalzsamozásával (XVI 6,2) kapcsolatban (H.) Schiller véleményére hivatkozik (közelebbi megjelölés nélkül; nyilván «Geschichte des röm. Kaiserreichts unter der Regierung des Nero» c., 1872-ben megjelent munkájáról van szó: «wahrscheinlich wurde eine Wachspuppe mit den Zügen der Poppaea verbrannt, um den üblichen Vorbedingungen für die Konsekration zu genügen"), akkor legyen szabad nekünk is egy régebbi tanulmányunkat említeni: Caesars Funeralien und die christliche Passion, Act. Ant. 10 (1962) 29 skk. l.

Végtelenül gazdag kommentárról lévén szó, megjegyzéseinket vég nélkül folytathatnók. Inkább megismételjük: Tacitus minden olvasója csak hálás lehet K. életművének legjelentősebb opusáért, amelynek alapos feldolgozása és állandó forgatása nélkül senki sem mozoghat otthonosabban az Annales — és egyáltalán a tacitusi írásművészet — csábító rejtelmei között.

BORZSÁK ISTVÁN

M. WITTEK: ALBUM DE PALÉOGRAPHIE GRECQUE. Specimens d'écritures livresques du IIIe siècle avant Jésus Christ au XVIIIe siècle, conservés dans les collections belges. Gand, 1967, Ed. Scient. E. Story-Scientia. 29 l., 64 t. 2°

Szerző a bruxelles-i egyetem rendkívüli tanára. Konstantinápolyban született, a Bibliothèque Royale de Belgique kézirattárában működik. A könyv célja — mint ezt maga is megjelöli — elsősorban a görög paleográfia oktatási szükségleteinek a kielégítése, ennek rendeli alá az olvasási gyakorlatokat. Nem minden egyetemen juthatnak a hallgatók eredeti szövegekhez. Ezt a nehézséget igyekszik könyvével áthidalni. A szokással ellentétben nemcsak a középkori írásokat mutatja be, hanem igen kiterjedt periódust ölel fel: az i. e. III. sz.-tól i. u. XVIII. sz.-ig. Minden reprodukált darabot eredetiben is megtekinthetnek a szorgalmas hallgatók a belga könyvtárakban. Egyes darabokat (főleg a XV—XVI. sz.-iakat) másolóik szignálták, és így megismerkedhetünk egyes elfeledett tudósokkal is. Ennyiből többet nyújt, mint Omont (Fac-similés de manuscrits grecs de XV—XVIe siècles, Paris, 1887), és ennek mintegy a kiegészítését alkotja. Egyes kéziratokat már Omont is reprodukált idézett munkájában, de itt hívebb és nüanszírozottabb képeket kapunk azokról.

Felöleli a görög írókat Homerostól Eugenios Jannules-ig, vagy Goldoni fordítójáig. Képviselve vannak a főbb irodalmi műfajok is: eposz, történetírás, dráma, szónoklat, filozófia, jog, nyelvészet; biblia, liturgia, egyházatyák, szentek élete, imádságok, homéliák, egyházi zene.

Másodlagos célja a görög nyelv kontinuitásának és a hellénisztikus irodalom megszakítás nélküli megindulásának a bemutatása. A gyüjtemény előtt adja az egyes táblák anyagának az ismertetését, lokalizálását, az anyag leírását, a szöveg azonosítását.

A legtöbb kézirat nincs datálva. Felhívja a figyelmet arra, hogy a legtöbb scriptor utánozta az előző mintaképeket, tehát a görög kalligráfia egyes stílusai így mintegy teljes évszázaddal meghosszabbodnak (6. l.).

A kiegészítő kutatások megkönnyítésére megjelöli a Bibliothèque Royale de Belgique, Section des Manuscrits katalógusát, és ezzel új kutatások kiindulópontjává válik.

A kiválogatásnál elsősorban a tanítás gyakorlati követelményeit tartja szem előtt. Bibliográfiát ad általánosságban, és az egyes reprodukciókkal kapcsolatosan, nemcsak önálló művekről, hanem cikkekről is, kronológiai sorrendben, megjelenésük ideje szerint. Jóllehet ez a bibliográfia elég terjedelmes (134 tétel), mégsem ölel fel mindent, ami a második világháború után megjelent.

A bibliográfia után a feldolgozott anyag indexét hozza. Legnagyobb számmal saját intézménye, a Bibliothèque Royal de Belgique (Bruxelles) van képviselve 45 db kézirattal és 2 ősnyomtatvánnyal, utána a Musées Royaux d'Art et d'Histoire (Bruxelles) 15 db kézirattal. A Bibliothèque de l'Université de Gand anyagából 5 kódexet mutat be, a Bibliothèque de l'Université de Louvain anyagából pedig egyet.

Részletesen, katalógus-szerűen leírja az egyes táblákat, 64 tételbe foglalva. Megjelöli a lelőhelyet, a kódex keletkezési idejét — kronologikus sorrendben — majd külső leírásukat adja, pontosan feltünteti az egyes auctorok kiválasztott részét, és a reá vonatkozó irodalmat. Ez után következik a 64 tábla igen szép, tiszta, jól olvasható fénymásolata. Minthogy a rendezés alapjául a másolat időpontja szolgál, az auctorok a legváltozatosabb egymásutánban következnek, antik és bizánci szerzők vegyesen. Keletkezési idejüknek megfelelően az első 16 tábla papyrus, a 17—25. tábla pergamen, a 26—64. tábla papír és pergamen vegyesen. Érdekessége, amivel eltér az eddig ismert paleográfiai olvasókönyvektől, hogy nyomtatott anyagot is hoz: a bruxelles-i Bibliothèque Royale de Belgique, Section des Livres Précieux anyagában őrzött két ősnyomtatványt. Ezek egyike Aristophanes Batrachoi c. vígjátéka, amelyet Musurus adott ki 1498-ban Velencében, a másik pedig Lukianos Epistolai Kronikai c. művének Louvainben év nélkül Martens-nál megjelent kiadása. Újszerű, de nem indokolatlan gondolat, hiszen a görög ősnyomtatványoknak nemcsak betűtípusa szerves folytatása a korabeli görög kézírásnak, hanem még a coniunctiokat és abbreviaturákat is a kézirathoz hasonlóan használják, és olvasásuk paleográfiai ismeretek nélkül a legnagyobb nehézségekbe ütközik.

Wittek paleográfiai olvasókönyve Omont munkájának továbbfejlesztése. Ha nem is nyújt olyan bőséges anyagot, mint Cavallieri-Lietzmann gyűjteménye, mégis újat ad, szempontjai többoldalúak, és gyakorlati céljának, a belga egyetemeken a paleográfiai oktatás tökéletesítésének kiválóan megfelel. De nemcsak Belgiumban, hanem bárhol, ahol a hallgatóknak nem áll módjukban a leközölt kódexlapokat eredetiben is megtekinteni, igen alkalmas a paleográfiai alapismeretek elsajátítására. Alapos bibliográfiája az egyetemi oktatás követelményein túlmenőleg a végzett paleográfusok számára is jól használható, értékes kézikönyvvé avatja.

R. KUBINYI MÁRIA

SCHEIBER SÁNDOR: HÉBER KÓDEXMARADVÁNYOK MAGYARORSZÁGI KÖTÉSTÁBLÁKBAN. — A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája —. Budapest, 1969. 416 l. CVIII t.

Két évtizedes, fizikailag is fáradságos és sok utánajárást igénylő, csak a tudomány szenvedélyes szeretetével magyarázható kutatómunkájának gazdag eredményeit nyújtja át szerző e legújabb kötetében.

Az Előszó ismerteti kettős célkitűzését, amely abban állott, hogy előbb felderítse és feldolgozza az általa eddig átvizsgált magyarországi könyv- és levéltárak kötéstábláiban lappangott héber kódextöredékeket, majd »a kódexek egy részének magyarországi provenienciáját kiderítve, bemutassa a magyarországi zsidóság középkori könyvkultúráját».

Munkája ily módon nyereség mind a zsidóság irodalomtörténete, mind a hazai zsidóság művelődéstörténete, mind az egyetemes könyv- és művelődéstörténet számára.

Hasonló kísérlet eddig csupán egy történt, C. Roth részéről (The Intellectual Activities of Medieval English Jewry. London, 1949. 7—11.), az angol zsidóság középkori könyvkultúrájának kiderítésére, de csupán a számbajöhető teljes kódexek alapján. Scheiber munkája nehezebb volt, miután töredékekkel kellett dolgoznia, több esetben rendkívül ritka, alig ismert szövegek töredékeit kellett identifikálnia. A megoldás technikai nehézségeit tetézi, hogy, amint az a közölt facsimilékből látható, nem egy esetben csupán vékony csíkok, vagy erősen rongálódott anyagú pergamenek elmosódott betűivel kellett megküzdenie. A vállalkozás tehát alapvetően igényli mind a rendkívül széleskörű jártasságot magában a szerteágazó zsidó kódexirodalomban, mind az elmosódott és változó duktusú kézírások pontos felismerése tekintetében.

Mindeme nehézségek sikeres megoldása folytán a zsidó irodalomtörténet számára művéből az alábbi új eredmények adódnak: 1. A Midrás-irodalom körébe tartozó Széfer Vehizhir egy eddig ismeretlen töredéke Mózes IV. könyvéhez és Juda b. Náthán elveszett Talmud-kommentárjának megtalált része Jebámot traktátusához (78. o.), a Másszechet Géhinnom című, ugyancsak Midrás-jellegű iratnak egy eddig ismeretlen verziója (218. o.), valamint Simon b. Jicchák b. Abun-nak bűnbánati liturgiára írott költemény-töredékei (255. o.), amelyek arra engedik következtetni Scheibert, hogy az egész kódex a költő Diván-ja lehetett.

A feldolgozott 172 kézirat zöme a zsidó vallásgyakorlat és legelterjedtebb vallásos tanulmányok céljára szolgáló kódexekből kerül ki. Szakokra bontva ezek tíz csoportra oszthatók s a Bibliától a liturgiai kommentárokig terjednek. Tizenegyedik csoportként zsinagógai feljegyzések és egy zsidó egyházi házasságlevél csatlakozik hozzájuk.

A mű e részének általánosan levonható tanúlságát abban láthatjuk, hogy a középkori magyar zsidóság szellemi színvonala, zsidó irodalmi és zsidó vallástudományi érdeklődése nem volt oly csekély mint eddig gondoltuk. A szerző Sopron vonatkozásában idézi Pollák Miksa ilyen értelmű megállapítását, de most ennek érvényét már kiterjeszthetjük Pozsonyra és Budára, sőt kisebb mértékben a kevésbé jelentős centrumokra is.

Mint érdekességet jegyezzük meg, hogy a XIII. században, a jelentőségére nézve Székesfehérvárral vetekedő Vasvár zsidósága körében, egy Farkas nevű zsidó ember személyében felfedezi az első zsidó bibliofilt Magyarországon.

A kódexek provenienciáját nyomozva, a magyarországi középkori könyvkultúrának 15 centrumát sikerült megállapítania a szerzőnek. Ezek a következők: Kassa, Bártfa, Trencsén, Szakolca, Galgóc, Nagyszombat, Bazin, Pozsony, Sopron, Kőszeg, Vasvár, Győr, Esztergom, Buda, Székesfehérvár. Valamennyiüknek tömör monográfiáját nyújtja, ezeknek központi célkitűzése, ami egyben e monográfiák sötét színekkel megírt tónusát is igazolja, hogy kimutassa azt a legtöbbször tragikus, üldözésben, kiűzésben gyökerező történeti hátteret, amelynek következményeként a helység zsidó lakosainak könyvei eredeti tulajdonosaiktól elkerültek.

Kár, hogy a könyvcentrumok magarajzolta térképére nem vezette rá, a megfelelő helyeken, az egyéb, zsidó centrumra utaló tényeket, zsinagóga, temető, vagy mindkettőnek létét a középkorban. Holott ezt éppen egy előbbi munkája — Magyarországi zsidó feliratok. Bp., 1960. — alapján könnyű lett volna megtennie. Ebből kiderült volna, hogy a most megállapított könyvcentrumok közül: Budán, Esztergomban, Nagyszombatban, Bazinban, Pozsonyban és Sopronban zsinagógájuk, továbbá Budán, Esztergomban, Pozsonyban, Sopronban és Vasvárott temetőjük volt a középkori magyarországi zsidóknak.

Buda, Esztergom és Székesfehérvár királyi székhely volta is indokolja a jelentősebb zsidó központ s ezzel együtt könyvkultúra kialakulását. Ahol sem ilyen történelmi adottság, sem zsinagóga, sem temető léte nem támogatja a zsidó centrumról szóló felfogást, ott nyilván a földrajzi elhelyezkedés igazolja a feltételezés jogosságát. Az át-

menő forgalom, a külföld közelsége könnyen tette lehetővé, hogy a kereskedelem szokásos tárgyai mellett a szellemi termékeket, esetünkben a héber kódexeket is beszerezzék. De az sem lehetetlen, hogy egy-egy módosabb zsidó kereskedő külföldi üzleti útja során jutott azokhoz.

Az egykori olvasók számára szentnek tartott s vallásos buzgalommal forgatott könyvek szomorú sorsa, melynek végállomásaként kötéstábla lett belőlük, élénken s fájóan példázza a középkori zsidó sors mélységeit, tragikumát.

Ha szerzőnek leghőbb vágya ugyan ezideig nem is teljesült, miután Magyarországon írt, vagy magyar vonatkozású héber kódexmaradvány nem került kezébe (10. o.), fáradozásainak bőséges jutalmát találhatja úttörő művének bőven áradó eredményeiben, melyeket nagy tanulsággal hasznosít mind az egyetemes zsidó irodalomtörténet, mind a magyar-zsidó történetírás, ezen keresztül pedig az egyetemes magyar könyv- és művelődéstörténet.

SCHWEITZER JÓZSEF

CH. SCHIRMANN: הקרב בין בהמות ולויתן לפי סיום יקבני קדום. [Harc a behemót és leviátán között egy régi héber pijjut alapján]. Jerusalem, 1968. 8° 36 l. (Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities. III. 3.)

Eleázár Qálír, a bizánci uralom alatt Palesztínában élt zsinagógai költő (V—VI. sz.), Áb hó 9-re szánt egyik qeróbája befejezésében (ייסן עולם) festői színekkel ábrázolja az idők végét: Az emberek örökké élnek, a növények óriásira nőnek, nem kell aratni, stb. Forrása a palesztínai midrás, de láthatóan szélesebb háttérbe ágyazható be: A tündérvölgybe, a kulináris paradicsomba, a Schlaraffenlandba *(Túróczi-Trostler József:* Magyar irodalom — Világirodalom. I. Bp., 1961. 217—264; *Alszeghy Zsolt*, ItK. LXIX. 1965. 197—199.). Az Éden kapuja kitárultán az igazak elé vezetik a zíz madarat, a behemótot és a leviátánt. Az utóbbinak 365 szeme van, az év minden napjának megfelelően. Az elejtett két szörnyből készül majd az igazak lakomája.

A függelékben kapjuk a tárgyalt szöveget és a hasonló tartalmú szemelvényeket a korai héber költészetből.

Hadd hívjuk fel a figyelmet a leviátán-téma két olyan feldolgozására, amely nem kap említést a tudós tanulmányban *(A. Lőwinger:* A Livjathan. MZsSz. XXI. 1904. 374—382; Vom Livjathan. Menorah. V. 1927. 619—628.). A leviátán ábrázolása a zsidó és keresztény művészetben: *J. Gutmann*, HUCA. XXXIX. 1968. 219—230; R. B. *Green*, Festschrift Ulrich Middeldorf. Berlin, 1968. 20—23, 13. tábla.

A 14. lap 38. jegyzetében szerző idézi *L. J. Weinberger* kéziratos doktori disszertációját: The Death of Moses in the Synagogue Liturgy. Brandeis University, 1963. Erről negyedszázaddal előbb már *Hirschler Árpád* írt doktori munkát: Mózes halála a középkori liturgikus költészetben. Bp., 1939 (vö. megjegyzésemet: IMIT Évkönyve. 1941. 170—171.).

Schirmann tanulmányát üdvözölnünk kell, mert a középkori héber irodalom kevésszámú tárgytörténeti feldolgozásait gyarapítja.

SCHEIBER SÁNDOR

HÍREK

MORAVCSIK GYULA

ELNÖKI MEGNYITÓ AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG X. KÖZGYŰLÉSÉN

Tisztelt Társaság!

Mielőtt a közgyűlés napirendjére rátérnénk, legyen szabad néhány szóval megemlékezni két, az Ókortudományi Társaság életében jelentős évfordulóról. Kettős születésnapot ünnepelünk ma. Tíz éve annak, hogy 1958. március 27-én társaságunk megalakult, és megkezdte működését. Erre az évtizedre visszatekintve nyugodt lélekkel megállapíthatjuk, hogy annak a fellendülésnek, amely hazánkban az antik tanulmányok terén — a legtágabb körben értelmezve azokat — végbement, társaságunk aktív szereplője, előmozdítója volt. Hogy csak néhány mozzanatot ragadjunk ki munkánkból, felolvasóüléseinken tagtársaink és sok esetben külföldi szakemberek is újabb kutatásaikról számoltak be, melyeket nem egyszer széleskörű, termékeny vita követett, s amelyek jórésze hazai folyóirataink ban látott napvilágot. Ezen túlmenőleg megindítottuk «Az Ókortudományi Társaság Kiadványai» c. sorozatot, melyben eddig öt olyan füzet jelent meg, melyek görög és latin auktorok műveit korszerű nyelven írt, magyar fordítás alakjában szélesebb körök számára hozzáférhetővé tették. Évenként latin tanulmányi versenyt rendeztünk, s ezúton is fokoztuk a fiatal nemzedék érdeklődését az antikvitás iránt. Évről évre kiosztásra kerül az egykori elnökünk emlékére, özvegye által alapított Marót-díj, mellyel egy-egy arra érdemes fiatal kutatónak társaságunk ülésén elhangzott előadását jutalmazzuk. Mindaz, amit társaságunk egy évtized alatt tett — a munka és az eredmények — akkor nyeri el igazi jelentőségét, ha számba vesszük, hogy az atom bűvöletében élő XX. század új homo technicus-át vezette el régi, időálló értékekhez.

Reméljük, hogy a további évtizedekben mindig új, fiatal erőkkel gyarapodva fogja az Ókortudományi Társaság az antik világ tudományos kutatásán és értékeinek népszerűsítésén túl nagy szellemi örökségünk ember- és életformáló erejét hirdetni.

A másik évforduló alelnökünk, Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus néhány nappal ezelőtt betöltött 60. születésnapja. Nem társaságunk feladata, hogy Trencsényi-Waldapfel Imrét itt mint tanárt méltassuk: ez tanítványai előjoga, akik annak élő példái és fokmérői, hogy miként valósította meg az Ünnepelt minden oktató legfőbb célját, hogy a tudás mélységei mellett a tudós magas ethikájú életfelfogását is továbbadja az új nemzedéknek. Mi itt ma Trencsényit, a tudóst méltatjuk és köszöntjük. Ha az évfordulóknál nem az évek számát ünnepeljük, hanem azt, ami mögöttük van, azok tartalmát, megállapíthatjuk, hogy Trencsényi-Waldapfel Imre csaknem négy évtizedes munkássága rendkívül gazdag és színes képet tár elénk, melynek ezúttal csak vázlatos áttekintéséről is le kell mondanunk. Hiszen idegen nyelven is megjelent és külföldi szakkörökben is elismert nagyszámú és messze szétágazó munkái egész sereg szaktudományt: a klasszika-filológiát, az orientalisztikát, az irodalomtörténetet, az esztetikát, a folklórt, a néprajzot, a vallástörténetet, egyszóval a társadalomtudományok széles körét gyarapították. — A fiatal Trencsényi-Waldapfel annak idején a XVII. századi Gyöngyösi István műveiben tükröződő antik és humanista hatások vizsgálatával indult el útján, de ez a tárgykör idővel nagyon kiszélesedett: az antik görög és latin s a későbbi írók egész sora Homerostól kezdve Radnóti Miklósig és a kazah költő, Dsambul Dsabajevig, a század Homérosáig lett szenvedélyes érdeklődésének tárgya. Kialakult benne a klasszikus ókor szellemi hagyatéka ránk hagyományozott értékei továbbélésének problémaköre, melyet kutatási terveiben mindig a középpontba helyezett. Ezen keresztül jutott el a humanizmus kérdéséhez, s hogy egyik tanulmánya címszavait ismételjük, «az európai öntudat filológiája»-nak elvi és módszertani vizsgálatához. Széleskörű érdeklődésére jellemző, hogy a görög irodalom keleti, többek közt bibliai vonatkozásainak különös nagy figyelmet szentelt. A tudós tevékenysége a klasszikus görög és latin írók műveinek magyar nyelvű tolmácsolására is kiterjedt, és műfordításai közelebb hozták a magyar olvasót az eredeti művekhez.

Mi az, amit tudósnak kívánhatunk, aki élete hatodik évtizedét betöltötte? Kívánunk számára erőt, egészséget, azaz munkaerőt és képességeinek töretlen fennmaradását, és kívánjuk neki, hogy méltán mondhassa, hogy amit négy évtizeddel ezelőtt mint ifjú kutató maga elé tűzött, annak javát, időálló részét megvalósította! Végül hadd köszönjem meg társaságunk nevében Trencsényi-Waldapfel Imrének mindazt, amit társaságunk, valamint az egész magyar tudomány tőle kapott.

Ἔτη πολλὰ εὐτυχῆ καὶ καρποφόρα!

HARMATTA JÁNOS—SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

AZ ÁBEL JENŐ-EMLÉKÉREM

Ábel Jenő születésének 100. évfordulóját a magyar ókortudomány a róla elnevezett utcában emléktábla felavatásával ünnepelte meg. A 110. évfordulón került először kiosztásra az Ókortudományi Társaság Ábel Jenő Emlékérme. Az emlékérem alapítását a társaság 1966. évi közgyűlése határozta el, hogy odaítélésével a magyar ókortudomány érdekében kifejtett kiemelkedő jelentőségű munkásságot jutalmazza.

Az emlékéremnek Ábel Jenőről való elnevezése mintegy az odaítélés fő szempontjait is meghatározta: arról a tudósról kapta a nevét, aki az újkori tudományban először emelte a magyar ókorkutatást nemzetközi színvonalra, aki életművével cáfolta meg azt a halála után is még kísértő véleményt, hogy a hazai feladatok tudományszakunk területén a külföldi eredmények figyelemmel kísérésére és közvetítésére korlátozódnak. Ábel Jenő rövid élete során megmutatta, hogy csak tehetség és kitartás kérdése kitörni ebből a kényelmesség-szülte provinciális szemléletből, s egyúttal azt is, hogy nem szabad más mértékkel mérnünk a hazai teljesítményeket, mint a külföldieket. Ezen túlmenően arra is példát adott, hogy a maradandó teljesítmények csak a források közvetlen ismeretéből születhetnek, hogy a másod- vagy harmadkézből vett citátumok halmaza a tudományosságnak legföljebb látszatát adhatja, de soha nem ér fel az olyan eredményekkel, amelyek az ókor írott vagy tárgyi hagyatékának személyes megismeréséből és tanulmányozásából adódnak. Végül életműve jelentős részével bizonyította be, hogy a magyar ókorkutatásnak az egyetemes kutatásban való részvétel programjából adódóan van egy sajátos feladata is: az ókor hazai hagyományainak, a magyarországi latin irodalomnak és az ókori kultúrák hazai továbbélése és hatása minden formájának feltárása és vizsgálata.

Ábel Jenő életművének ezek a tanulságai határozzák meg jelentős mértékben mai ókorkutatásunk célkitűzéseit is. Ha ezek a célkitűzések halála óta bővültek, ez is az ő kutatásainak szellemében történt. Ezért nem talált méltóbbat a Társaság nála arra, hogy annak az emlékéremnek a nevét viselje, amellyel az alapszabályaiban foglalt célokért az Ábel Jenő által emelt mércével mérhető, és az övéhez hasonlóan tág területen a magyar ókorkutatás és az ókor hazai megismertetése terén végzett kiemelkedő teljesítményeket jutalmazza.

Az emlékérem elkészítésével Schaár Erzsébet Munkácsy-díjas művésznőnket bízta meg a Társaság, ezzel is kifejezésre akarva juttatni azt, hogy olyan ókortudományért dolgozik, amely szerves kapcsolatot akar és tud teremteni mai kultúránk legelevenebb hajtásaival, amely létjogosultságának tudatát abból a meggyőződéséből meríti, hogy kettős feladatot képes megoldani: nemcsak tanítani tud, hanem tanulni is.

Az Ókortudományi Társaság 1968-ban Moravcsik Gyula és Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikusoknak és Révay József c. egyetemi tanárnak, az irodalomtudományok doktorának ítélte oda az Ábel Jenő Emlékérmet. Az alábbiakban közöljük az átadási köszöntéseket.

1. *Moravcsik Gyula* akadémikus az Ókortudományi Társaságnak megalakulásától kezdve alelnöke, majd elnöke. Életműve a magyar-bizánci kapcsolatok tanulmányozása terén Pecz Vilmos, Váry Rezső, Czebe Gyula és Darkó Jenő kezdeményezéseihez és munkájához kapcsolódik. Így gazdag tudományos munkásságának középpontjában a magyar történet bizánci forrásainak kutatása áll. A «szigorú» filológia módszerével végzett tanulmányok, sokéves kézirati kutatások eredményeként tette közzé «A magyar történet bizánci forrásai» c. alapvető munkáját, amely először tárta fel teljességében a magyar történet bizánci forrásanyagát. Húszéves kutatómunka érett terméke volt legfontosabb alkotása, a «Byzantinoturcica», amelyben gondos kézirati vizsgálatok alapján a bizánci íróknál előforduló török neveket és nyelvemlékeket gyűjtötte össze az ezeket

tartalmazó művek és írók irodalomtörténeti értékelése és a rájuk vonatkozó irodalom összeállítása kíséretében. A munka teljesen átdolgozott második kiadása hosszú időre egyik legfontosabb kézikönyve lesz a nemzetközi bizantinológiai kutatásnak. Életének másik főműve, Konstantinos Porphyrogennétos De administrando imperio c. munkájának új szövegkritikai kiadása és fordítása a legjobb képet nyújtja paleográfiai és szövegkritikai tudásáról. Moravcsik Gyula kutatómunkája számos új adatot tárt fel vagy tett felhasználhatóvá a magyar történeti és nyelvészeti kutatások számára. Művei nemcsak a bizánci történet és irodalom, hanem a görög paleográfia, epigráfika, szövegkritika és papirológia kitűnő ismerőjének is mutatják. Tudományszervezői munkásságának eredményességét az általa kiadott «Magyar—Görög Tanulmányok» több mint 30 kötete szemléletesen állítja elénk. Amikor most az Ókortudományi Társaság legnagyobb elismerésének jelét, az Ábel Jenő Emlékérmet átnyújtjuk, valamennyiünk nevében őszintén kívánjuk, hogy értékes munkásságát jó egészségben még sokáig folytathassa.

2. *Trencsényi-Waldapfel Imre* akadémikus az Ókortudományi Társaságnak megalakulásától kezdve alelnöke. A két világháború között felnőtt ókortudós-nemzedék egyik legsokoldalúbb, legszélesebb látókörrel rendelkező képviselője. «Az európai öntudat filológiája» c. tanulmányában már a harmincas években világosan rámutatott az ókortudomány korszerű új feladataira, s 1948-ban «Humanizmus és marxizmus» c. munkájában már ókortudományunk új, marxista meghatározását adta, és körvonalazta a szocialista társadalomban megvalósítandó feladatait. Szemlélete, amely szerint az ókortudomány a szocialista humanizmus öntudatának filológiája az európai ember számára, irányt mutatott ókortudományi kutatásaink számára. Trencsényi-Waldapfel Imre tudományos munkássága, amelyet az ókor egységének szemlélete hat át, úgyszólván az ókortudomány egész területére kiterjed. Munkáiban a nagy anyagismeret a különböző tudományágak módszereinek együttes alkalmazásával párosul. Tanulmányai és könyvei egyaránt nyújtanak irodalomtörténeti, történeti, vallástörténeti és néprajzi tanulságokat. Nagy érdeme ókorkutatásunkban a marxista vallástörténet megalapozása és nemzetközi viszonylatban is magas színvonalra emelése. Tudományos és egyben ismeretterjesztő igénnyel megírt mitológiája irodalmunknak, s mint számos fordítása mutatja, a nemzetközi tudományos irodalomnak is e nemben egyik legjobb alkotása. Tudós egyéniségéről a legjobb képet «Vallástörténeti tanulmányok» c. kötete nyújtja, amely az ősközösség vallási viszonyaitól kezdve az antik társadalom vallási felépítményének alapvető kérdésein keresztül egészen a középkorba követi a vallási ideológia visszhangját.

A széleskörű tudományos munkásság személyében szerves egységbe fonódik műfordítói tevékenységével és az ókortudomány terén kifejtett fontos tudományszervező munkájával. Átnyújtva most az Ábel Jenő Emlékérmet, az Ókortudományi Társaság igaz nagyrabecsülésének jelét, további eredményekben gazdag munkásságot és jó egészséget kívánunk.

3. *Révay József* c. egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora, az Ókortudományi Társaságnak megalakulása óta választmányi tagja. Hosszú életre kiterjedő munkásságával több vonatkozásban is nagy szolgálatokat tett ókortudományunknak. Még az I. világháború előtt megkezdett tudományos munkássága új színt hozott tudományunkba: az ezüstkori és az ókeresztény latin irodalom és kultúra kérdéseivel foglalkozó tanulmányai és monográfiái, elsősorban Commodianus- és Petronius-könyve, Minucius Felix- és Prudentius- tanulmányai, majd legutóbb már az Acta Antiquá-ban közzétett Fronto-cikke a császárkori latin nyelv és az antik szerzők nyelv- és stílusművészete finomfülű ismerőjeként, a Wilamowitz-Moellendorff és Löfstedt iskoláján csiszolódott filológiai módszeresség művelőjeként mutatják be. Ezeket a kiemelkedő tulajdonságait kamatoztatta akkor is, mikor a forradalom bukásával fájdalmasan kettétört tudományos pályájának szerves folytatásaként az ókori irodalom nem egy klasszikusának fordításával ajándékozta meg a magyar irodalmat. Ezek közül az Apuleius-, Petronius-, Seneca-fordítás antik próza-fordításunkban poétikai szempontból is úttörő jelentőségű. Számos kiadásuk bizonyítja, milyen nagy szolgálatot tettek a görög és latin irodalom szélesebb körű hazai megismerésének. Hatalmas tudományos ismeretterjesztő tevékenysége sok olvasót hozott és hoz közel a latin nyelv és a római irodalom szelleméhez, és ismertet meg a magyar föld római emlékeivel. Révay József megalakulásától kezdve lelkes támogatója volt az Ókortudományi Társaságnak, annak célkitűzéseit minden erejével igyekezett támogatni. Társaságunk érdekében tett fáradozásait, értékes tudományos és műfordítói tevékenységét értékeljük nagyra, amikor az elsőízben kiosztásra kerülő Ábel Jenő Emlékérmet, mint az Ókortudományi Társaság nagyrabecsülésének és hálájának jelét átnyújtjuk neki. Kívánjuk, hogy még sokáig tisztelhessük körünkben, mint Társaságunk kimagasló Nestorát.

MÓCSY ANDRÁS

SEMINARIUM EPIGRAPHICUM II

Berlinben, a Corpus Inscriptionum Latinarum százéves fennállására rendezett ünnepi ülésszakon vetődött fel a gondolat, hogy a szocialista országok latin epigrafusai szűkkörű munkaértekezleteken gyűljenek össze közös kutatási problémáik, munkaterveik és folyamatban levő munkáik baráti megvitatására. Már ekkor világos volt azonban, hogy az ilyen munkaértekezletek éppoly hasznosak lennének más országok epigrafusai számára is. Különösen kevesen vannak egy-egy ország határain belül azok a fiatalabb kutatók, akik az elmúlt két évtizedben kialakult új kutatási irányokat képviselik, így a római birodalom megismerését politikai és igazgatástörténeti szempontból hatalmasan előrevivő új proszopográfiát s a társadalomtörténetben sok új felismerésre vezető személynévkutatást. Mindkét kutatási irány új módszereket dolgozott ki legfontosabb forrásanyagának, a feliratoknak használatában, de a két irányzat körül időről időre felcsapó, olykor igen heves viták arról tanúskodnak, hogy mind az új módszerek kidolgozása, mind pedig következetes alkalmazásuk terén még sok a tennivaló.

A munkaértekezlet gondolatát a Cseh Tudományos Akadémia tette magáévá, s igen hamar, 1965 tavaszára megszervezte az első Seminarium Epigraphicumot, amelynek vitavezetői tisztjére Hans-Georg Pflaum professzort (Párizs), korunk epigráfiai kutatásainak egyik vezéregyéniségét nyerték meg. A jól sikerült nemzetközi szeminárium, amelynek szervezését Jan Burian és Ladislav Vidman végezték, arra indította a részvevőket, hogy hamarosan a magyar szakemberekhez forduljanak a következő szeminárium összehívása érdekében. Ilyen előzmények után került sor 1968 május 21—27. között a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya támogatásával a második epigráfiai szemináriumra. Vitavezetőként ezúttal is Pflaum professzort kértük fel, aki a meghívást örömmel elfogadta. A magyar szervezőbizottság elnöke Harmatta János, titkára Mócsy András, tagjai Barkóczi László, Fitz Jenő, Fülep Ferenc és Nagy Tibor voltak. A lebonyolítás körülményeit illetően az első szeminárium bevált példáját követtük. A zavartalan munka biztosítására az MTA Jóléti Csoportja egy hétre átengedte balatonalmádi üdülőjét, ahol a részvevőknek kis kézikönyvtár állt rendelkezésére. Köszönet illeti a Nemzeti Múzeumot, amely könyvtárának épp akkor folyó átépítése ellenére átengedte a legfontosabb kézikönyveket. A részvevőktől előre megkért vitaanyagot sokszorosíttattuk. Franciaországból a vitavezető H. G. Pflaum professzoron kívül Jean Marcillet-Jaubert, Angliából John Morris, Belgiumból Léa Zuckermann, Svájcból Ruth és Hans Lieb, Csehszlovákiából Radislav Hošek és Ladislav Vidman, a Német Demokratikus Köztársaságból Leiva Petersen, Roland Gründel, Klaus Peter Johne és Klaus Wachtel, Lengyelországból Maria Jaczynowska, Jerzy Kolendo, Stanislaw Mrozek és Tadeusz Zawadzki, Romániából Emilia Doroţiu-Boilă, Bulgáriából Alexander Fol és Velizar Velkov, Jugoszláviából Petar Petrović, Anna és Jaro Šašel, hazánkból Fitz Jenő, Soproni Sándor, Tóth István és Mócsy András vettek részt.

Az első nap délelőttjén Székesfehérvárott a városháza tanácstermében a városi tanács vezetői és az MTA nevében Harmatta János üdvözölték a szemináriumot, utána megnyitó előadásában Fitz Jenő Septimius Severus személyi politikájáról szólt. Délután, a táci ásatások megtekintése közben érte utól a szemináriumot Pflaum pforesszor, aki a franciaországi sztrájk miatt nem mindennapi nehézségek árán jutott el egynapos késéssel hazánkba. A szeminárium munkája másnap, május 22-én kezdődött Balatonalmádiban. Az első előadó maga H. G. Pflaum volt, aki a római személynév, mint történeti forrás módszertani problémáit körvonalazta hatalmas epigráfusi tapasztalataira építve. A megbeszélések hat napján hol félnapos viták, hol rövid megjegyzések követték az előadásokat, amelyek között voltak nyomdaérett dolgozatok, folyó munkákról adott, problémákat jócskán rejtő beszámolók, tervezett munkák módszertani vázlatai, apró epigráfiai kérdések és módszertani fejtegetések.

Proszopográfiai problémákat tártak a szeminárium elé egyes szenátorok azonosításának és hivatali karrierjének időrendi meghatározása kapcsán E. Doroţiu-Boilă, K. P. Johne, J. Marcillet-Jaubert, K. Wachtel, L. Petersen, J. Kolendo; a szenátori és lovagi cursus honorumok alapvető forráskritikai kérdéseit egyes feliratok kiegészítési és értelmezési problémáin keresztül vizsgálta Fitz J., R. Gründel és K. Wachtel. Hogy ezek a részletkérdések végül a császárkori igazgatás és belpolitika milyen fontos szempontjait tárják fel, arra Fitz Jenő előadása szolgáltatott példát. Előadásának későbbi megvitatás során J. Morris Marcus Aurelius szenátori káderpolitikájának egészen új oldalát világította meg. E téren még nagyon sok lehetősége van a proszopográfiai kutatásoknak, amelyek egyre inkább igénybe veszik a korszerű technikai eljárásokat. Nagy érdeklődés és beható vita követte ezért K. Wachtel beszámolóját a lyukkartonokkal tett tapasztalatairól. A proszopográfia kézikönyvének (PIR) szerkesztője, L. Petersen a névkutatás újabb felismeréseiből adódó gyakorlati problémákhoz kérte a szeminárium hozzászólását. A PIR munkatársai a szeminárium végén Budapesten még egy egésznapos ülésen alaposan megvitatták a PIR kéziratban levő új kötetét.

A vallástörténet, amelynek nem elsőrendű forrásai a feliratok, természetesen csak kevéssé jutott szóhoz. M. Jaczynowska a tiburi Hercules-kultusz példáján a kultuszkollégiumok problémájáról szólt, de ezzel már voltaképpen a szemináriumon szereplő másik legfontosabb problémakört, az igazgatás- és helytörténetet érintette. A távollevő T. Kotula tribus és városi polgárjog viszonyát tárgyaló fejtegetéseit J. Kolendo ismertette, a kisázsiai nagybirtokok igazgatásával L. Zuckermann foglalkozott, több részletproblémát vetett fel számos felirat értelmezési és kiegészítési kísérletei alapján H. Lieb, J. Šašel és Mócsy A. Mint pannóniai vonatkozásúakat emeljük ki az itáliai Valeria tartomány legkorábbi említését egy más szempontból is figyelemre méltó feliraton (H. Lieb), a Via Gemina elnevezésének eredetére J. Šašel által nyújtott szellemes javaslatot és az ugyancsak általa előterjesztett Voccio-Buccio azonosítást, amely a Caesarnál szereplő Voccio király fennhatósági területét epigráfiai úton közelíti meg. A helytörténetből indult ki, de általános módszertani problémába torkollott A. Fol beszámolója a thrák vonatkozású, Thrakián kívüli feliratos anyag összegyűjtésének és értékelésének tapasztalatairól, amelynek vitájában a lakosság- és társadalomtörténet epigráfiai problémái teljes szélességükben megvitatásra kerültek. V. Velkov a görög Thrákia latin feliratairól szólt, s ezzel kapcsolatban a szeminárium a provinciák hivatalos nyelvének és a feliratok nyelvének problémáját is megvitathatta.

A lakosság- és társadalomtörténet vizsgálatában a statisztika, különösen pedig a valószínűségszámítás néhány elemi tétele fontos szerepet játszik. A forráskritika e vonatkozásairól Mócsy A. számolt be. Az új, kellő mértékben még ki nem próbált módszerek és eljárások egyébként is a szeminárium érdeklődésének középpontjában álltak. Wachtel lyukkártya-kísérletén kívül ide tartozik a feliratok szókincsének computerrel való feldolgozása, amelyet a nyugat-ausztráliai egyetem kezdeményezett, s első eredményeiket R. Gründel és K. P. Johne mutatták be a szemináriumnak.

Csak természetes, hogy epigráfusok körében a «nehéz» vagy kétes hitelű feliratok különleges figyelemre számíthatnak. Az epigráfusi mesterségből fakadó rejtvényfejtő lelkesedés mindig feltámadt, valahányszor a szeminárium tagjai ilyen problémákat tártak elő; különösen hosszú vita követte Fitz J., H. Lieb, L. Vidman és T. Zawadzki ilyen kérdésfelvetéseit.

Végül mint egy korántsem új, de mostanában új szempontból és feltehetően gyümölcsöző irányban elindított módszert kell említenünk, amelynek alkalmazásáról S. Mrozek és P. Petrović nagy anyaggyűjtés alapján számoltak be: ez a paleográfiai sajátosságok elemzése nemcsak a datálás, hanem a kőfaragóműhelyek, sőt gyakran az írásbeliség elterjedésének megismerése céljából. Nyeresége volt az ezekről kialakult vitának a Mallon-tanítvány J. Marcillet-Jaubert paleográfiai iskolázottsága.

A mindvégig harmonikus légkörű megbeszéléseken a tagok egyforma érdeklődéssel és aktivitással vettek részt. A nemegyszer éjjelbe nyúló vitákon sem lankadt a figyelem, s a fesztelenül barátságos hang bizonyította, hogy idősebb és fiatalabb, kezdő és tapasztalt szakembereket kizárólag az egymástól való tanulás szándéka hozta össze. Egy félnapos balatoni kirándulás után befejezésként Pflaum professzor az elmúlt évtized legnagyobb (közöletlen) latin felirat-szenzációjából a modern proszopográfia teljes fegyvertárát felvonultatva adott ízelítőt. Úgy hisszük, a Seminarium Epigraphicum II. újra bebizonyította, hogy az ilyenfajta szűk körű, jól körülhatárolt témára irányuló nemzetközi találkozók a tudományos kutatást hasznosabban szolgálják, mint a nemzetek tudományosságát demonstráló nagy kongresszusok. A következő szeminárium megszervezésére valószínűleg bulgár kollégáink vállalkoznak. Megfontolandó, hogy számos más, bennünket közelről érintő diszciplína és problémakör nem érdemel-e meg hasonló szemináriumokat.

KÁKOSY LÁSZLÓ

EGYIPTOLÓGIAI MUNKAKONFERENCIA LEIPZIGBEN

A nemzetközi tudományos élet jelentős eseményei közé tartozik az a konferencia, mely a Karl Marx egyetem Egyiptológiai Intézetének rendezésében 1968. május 13—17-ig ülésezett Leipzigben. A konferencia létrejöttét a Szász Akadémia is támogatta. Siegfried Morenz az összejövetel megszervezésével azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a népi demokratikus országok egyiptológusainak munkáját összehangolja, és a tudományos együttműködésnek bizonyos szervezett, határozott formát is adjon. Az NDK egyiptológusain kívül egy csehszlovák (M. Verner), egy lengyel (A. Szczudłowska), valamint héttagú magyar delegáció jelent meg. (A többi csehszlovák kutató az abusziri ásatások miatt maradt távol.) A nyugati egyiptológiát két francia kutató (J. J. Clère és G. Posener) képviselte.

A konferencián a következő témákról hangzottak el előadások: *M. Verner* (Preliminary Report on the Preparation of a Palaeographic Study on the 5th Dynasty Hieroglyphic Signs) a csehszlovák egyiptológusok új tervét ismertette, mely az V dinasztia korában alkalmazott hieroglifák corpus-szerű feldolgozására és listába foglalására irányul. A munka távolabbi célja, hogy megteremtse az alapot az óbirodalmi hieroglif jelformák összegyűjtéséhez.

S. Morenz (Koptische Literatur als Aufgabe der Forschung) a kopt irodalom területén folytatott legújabb kutatásokról beszélt. Előadásának alapját a kérdésről írott összefoglalása képezte, mely a Handbuch der Orientalistik új kiadásában fog megjelenni.

Dobrovits Aladár (Sur la construction stylistique de l'Enseignement de Ptaḥḥotep) Ptaḥḥotep tanításának két fő kéziratát vetette össze, és arra a megállapításra jutott, hogy nem másolat-verziókról van szó, hanem a két szöveg egymást több ponton kiegészíti, felváltva egymásnak felelgetve olvasták őket.

Wessetzky Vilmos (Neue ägyptische Funde an der Donau. Zur Osirisreligion in der Römerzeit) Ordas község mellett (Duna keleti partja, pontosan szemben az ókori Lussoniummal) 1966-ban talált három Osiris szobrocskát mutatott be. Hangsúlyozta, hogy a Sarapis vallásnál több óegyiptomi elemet megőrző Osiris kultusz a szegényebb néprétegek között — nemcsak Pannóniában, hanem annak környékén is — nagyobb elterjedtségnek örvendett, mint eddig hittük.

Castiglione László (Diocletian und die Blemmyer) egy berlini egyiptomi terrakottát Diocletianusszal azonosított, s a császár mellett látható legyőzött alakot blemmynek határozta meg. Kitért a X. csoport problémájára, melynek etnikumát véleménye szerint a nobadákkal lehet azonosítani.

I. Becher (Die Isiskult in Rom — ein Kult der Halbwelt?) arról beszélt, hogy az Isis-vallás erkölcstelenségéről szóló antik auctorhelyek nagy részét összefüggésükből kiragadva szokták idézni. Más istenek templomait is említik rosszhírű helyekként. Az ilyen vélemények megítélésénél erősen számításba veendő az irodalmi divat és a szerzők erkölcsi felfogása.

Bollók János (Das Problem eines Grabgedichtes aus Tuna el-Gebel) a régi Hermupolis temetőjének egyik görög sírversét elemezte, mely a halott leány nymphává válásáról beszél. A görög és egyiptomi mitológiából vett példák segítségével világította meg a motívum hátterét és előzményeit.

F. Hintze (Abschlussbericht Mussawarat) az Apademak oroszlán-isten templomát feltáró szudáni német ásatás egyes eredményeit és a publikálás terveit részletezte.

Pleidell Orsolya (Ein Denkmal ägyptischer Philosophie) az ún. «memphisi teológia» új fordítását olvasta fel, az irat materialista filozófiai jellegét hangsúlyozta, felvetette annak lehetőségét, hogy szerzője Ptaḥḥotep volt. A bevezetés szerinte korábbra datálandó, mint az irat többi része.

W. Krebs (Adulis — ein antiker Hafen am Roten Meer) Adulis kikötőjének és a vörös-tengeri hajózásnak ókori történetét foglalta össze.

A núbiai sziklafeliratok új korszerű másolatainak elkészítéséről beszélt *W. F. Reineke* (Einige Bemerkungen zu den ägyptischen Inschriften aus dem Sudanesischen Nubien).

K. H. Priese egy Reisner által tanulmányozott sztélé kiegészítése révén a Pianḫi felirat egyes helyeit helyezte új megvilágításba.

J. J. Clère (Propos sur un corpus des statues sistrophores égyptiennes) Ḥatḥor istennő jelvényét tartó szobrokat mutatott be, ezek különböző típusaira hívta fel a figyelmet.

A. Szczudłowska (Liturgical Texts Preserved on Sękowski Papyrus) egy későkori hieratikus papiruszról beszélt, melynek szövegében az Osiris-rituálé és a Halottak Könyvének egyes részei szerepelnek egymás mellett.

Kákosy László (Probleme des Tierkultes in der Spätzeit) két Elephantiné szigetén talált kairói kos-múmia szövegeit vette vizsgálat alá. Egyiknek eredete a piramisszövegekig követhető vissza, másik a Halottak Könyvéből való (26. fejezet).

G. Posener (Sur l'emploi euphémique de *ḥftj(w)* «ennemi(s)») egy — istenekkel kapcsolatos szövegekben felbukkanó — érdekes szóhasználatra hozott fel számos példát. A látszólag értelmetlenül megjelenő «ellenség» szó azt célozza, hogy a szövegben leírt kellemetlen helyzet, támadás stb. ne az istent, hanem «ellenségét» sújtsa, veszélyeztesse.

Fodor Sándor (The Origin of Arab Pyramid-Legends) a Maqrizinél és más szerzőknél található, a piramisok építésével foglalkozó leírásokat tárgyalta, és a bennük található óegyiptomi, keresztény és szinkretisztikus elemek, valamint Diocletianus nevének említése alapján megállapította, hogy eredetük az i. sz. 3. századra tehető.

E. Blumenthal (Die Lehre eines Mannes zu seinem Sohne) egy középbirodalmi intelem-iratot és benne az «isten» szó használatát tárgyalta.

P. Nagel (Stilformen der römischen Kommandosprache in den Praecepta des Pachomius) szerint a Pachomius által megfogalmazott, első szerzetesi szervezeti szabályzat egyes formulái, fordulatai a latin katonai vezényleti nyelvből származnak. Elemezte a latin, görög és kopt kifejezésmódok eltéréseit.

A záróülésen a résztvevők hangot adtak reményüknek, hogy ez az igen jól induló kezdeményezés folytatásra talál, és a következő években sor kerülhet hasonló munkaértekezletek összehívására más népi demokratikus országokban is.

KISS ÁKOS

A JUDAEAI MASADA FELTÁRÁSAIRÓL

Iosephus Flavius A zsidó háború c. történeti műve VIII. fejezetében beszéli el a rómaiaknak ellenálló Judaea utolsó harci fészke, Masada ostromát. Már régen végbement Rómában Titus diadalmenete a hatalmas erőfeszítéseket kívánó hadjárat után, amely I. Flavius szerint 1 100 000 zsidó pusztulásával járt, amikor az új helytartó, Flavius Silva mindenfelől összevont csapataival, főként a Pannoniából is ismert X. légióval körülzárta a iudaeai sivatag toronyszerűen emelkedő sziklafészkét, az Eleazar vezérlete alatt álló sikariosok erősségét, Masadát. A sikariosok, más néven zeloták a római uralom legszélsőségesebb ellenzői voltak, és a súlyos háborúban kifáradt népet sajátos politikai terrorral igyekeztek ellenállásra kényszeríteni. Masada minden oldalról meredek, természetes erősségét még Ionathas főpap, majd Herodes építette ki, utóbbi fényűző palotával együtt, egyaránt tartva népe alsó rétegeitől és a régi ellensége, Cleopatra hatása alá került Antoniustól. Herodes 37 bástyával erősítette meg a falakat, a fennsík termékeny részét pedig műveltetve tette önellátóvá a sajátos erődhegyet. Masadánál, amint I. Flavius mondja, a természet, a technika és a művészet fogtak kezet a védelem létrejöttében. Herodes Antonius támadásától tartva legalább 10 000 ember számára halmozott fel fegyvert és élelmet a várban, amelyet Fl. Silva i. u. 72—73-ban úgy vehetett be, hogy nagyszámú csapataival a plató síkját megközelítő föld- és kőtöltést emeltetett. Amikor a római ostromgépek tüze a védők ellenépítményeit emészteni kezdte, I. Flavius hatásos szónoklatot adott Eleazar zelota vezér szájába, aki a védőket közösen végrehajtott tömeges öngyilkosságra bírta reá. A zeloták előbb családtagjaikat ölték meg, majd 10 kiszemelt harcos végzett a férfiakkal; 960-an haltak meg így.

1963-ig Masada csupán baljóslatú hely maradt a zsidóság számára, amikor az izraeli kormány Jigael Jadin régészprofesszor és katonai vezetővel feltáratta a történelmi helyet, amelynek során előkerültek Herodes palotájának és az ókori tömegtragédiának az emlékei. 28 országból jelentkeztek az ásatási munkálatokra, amelyeket az izraeli haderő is segített. 1965-re értek véget a feltárások, amelyek csaknem olyan természeti nehézségekkel küzdöttek meg, mint egykor a római ostromlók; most azonban a 30 m magas ostromtornyok helyett helikopterek látták el a támogatást.

Az ásatás archaeológiai eredményei között első helyen Herodes palotájának maradványait említjük, ennek alsóbb szintjén a terrasz Herculanaeumra emlékeztető épségben tárult fel korinthusi féloszlopsoraival és az I. incrusztációs stílus körébe tartozó falfestményeivel. A mozaikpadlók még a hellénisztikus művészet jegyeit mutatják és különösen az alexandriai mozaikművészet hagyatékára emlékeztetnek, kibővítve ezt az egyébként meglehetősen kevésszámú emléket felmutató stíluskört. A szélein mindig futóhullám-sorokkal szegélyezett többszörös geometrikus keretszerkezetek mutatják, menynyire adott volt a hellénisztikus mozaikmotívum kincs már az i. e. I. század 2. felében; a koraiságot az egyes motívumok finom-vékonyas kivitelei, a biztos, mégis száraz, rajzos szerkesztési módok mutatják. Itt tárták fel a világ talán legkorábban ismert zsinagógáját, egy belül lépcsőzetesen mélyülő, belső oszlopos épületet, amelyet valószínűen még Herodes építtetett és a zeloták is használtak. De feltárultak egy rituális fürdő (mikveh) romjai is. A hatalmas raktárépületek a száraz éghajlat mellett az ókori élelemfajták valóságos tárházának bizonyultak, a déligyümölcsök, más élelmek mellett a mindennapi élet számos eszközét őrizték meg, közöttük teljesen ép bőr lábbelieket, s a zsidó felkelés számos érmét. De előkerültek olyan ostrakonok, amelyek feliratai szerint a zeloták a tömeges önhalált választották a római alávetettség helyett. A feltűnést keltett masadai irattekercsek Ben-Sirach (Ecclesiasticus) apokrif evangéliuma részleteit tartalmazzák. Ezek héber eredeti szövegei a görög fordításban már ismert írásműnek, így a bibliai tudományosságra nézve nagyfontosságúak. Más tekercsek a zsoltárok könyvének és Ezékiel könyvének részleteit adják, de van közöttük zsidó szektáriánus jellegű írás is.

Előkerültek a tragikus esemény áldozatainak tömegsírjai is. A feltárt Masada régészeti jelentősége mellett a zsidó állam történelmi kegyeleti helye lett, az ásatási körülmények pedig Iosephus Flavius történetírói megbízhatóságát bizonyítják, a híres VIII. fejezet minden részállítását igazolták a régészeti eredmények.

A Hadrianus korában lezajlott Bar-Kochba felkelés (132—135) utolsó színhelye, Ein Gedi is Masada közelében fekszik, itt az ókor utolsó zsidó függetlenségi vezetőjének a nevére utaló feliratokat és bibliai tekercseket találtak.

Masada régészeti kutatásokkal megszilárdított történelmi hagyatékát Izrael állama elsőrendű értékeként őrzi és tudatosítja, régészeti anyaga a közelmúltban Londonban került díszes kiállítás keretében bemutatásra.

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

MARÓTH MIKLÓS

A KERET-EPOSZ

A Földközi-tenger keleti medencéjének északi részén, a mai Szíria területén fekszik Minet al-Baida, ókori nevén Ugarit. 1928 márciusában egy földjét művelő szíriai paraszt véletlenül régi sírra bukkant. Ezen a helyen 1929-től kezdődően a párizsi Académie des Inscriptions Cl. F. A. Schaeffer vezetésével nagyarányú ásatásokat kezdett, amelyek során föltárták Ugarit városát. A város az i. e. 14. században élte fénykorát, fontos kereskedelmi központ volt. A szárazföldön kb. 100 kisebb helységre terjedt ki uralma. Lakossága részben sémi, részben ḫurrita volt. A földből nemcsak a város házai, a város központjában álló templom, könyvtár és iskola falai kerültek elő, hanem számos, ékírásos ABC-ben agyagtáblákra jegyzett irodalmi termék is.

Virolleaud, Bauer és Dhorme megfejtették az írást, közreadták a szövegeket, megindulhattak a nyelv megfejtésére irányuló munkálatok. Ezekben a munkákban nagyon sokan vettek részt: C. H. Gordon, Ch. Virolleaud, G. R. Driver, J. Gray, Th. Gaster és más híres filológusok társaságában előkelő hely illeti meg Aistleitner Józsefet, aki az egyik legjobb fordítást adta, szótára és nyelvtana az ugaritológia leggyakrabban használt kézikönyvei közé tartozik. A szövegek értelmezésében nehézségek természetesen még most is bőven akadnak.

Az ugariti irodalmi emlékek vallástörténeti és irodalmi szempontból egyaránt jelentősek. Különösen szembeötlő az a tény, hogy a város mitológiája mennyire hasonlít a görögökére. A magyarázatot a ḫurriták adják, akiknek mondakincséből a hettitákon keresztül a görögök is merítettek.

A fönnmaradt irodalmi termékek (három epikus alkotás, kisebb himnuszok, áldozati énekek) megismertével újabb fogalom tűnt föl, a *mediterrán irodalom* fogalma.[1] C. H. Gordon az új szövegek megfejtése során megismert újabb összefüggések fényében elsősorban Ugarit és a görögség kapcsolatát igyekszik vizsgálni, próbál olyan összefüggéseket keresni, amelyek közelebb visznek az Ilias keletkezése kérdésének megoldásához.

A három fönnmaradt epikus költemény közül az egyik legérdekesebb a Keret-eposz. J. Gray megállapítása szerint kevesebb benne a mitologikus elem a mondai elemnél. Célja valószínűleg a vegyes lakosságú városban uralkodó királyi ház uralomra való jogait igazolni, hiszen az ősapa Keret valószínűleg sémita volt, az ősanya *Mtt Ḫry* pedig ḫurrita. Ezzel szemben Mowinckel, Engnel, Gaster kultikus alapról vizsgálják a művet.[2] Szerintük Keret meghaló és föltámadó kultikus király.

A két magyarázat nem zárja ki egymást. Legvalószínűbb az, hogy mindkettőnek igaza van. A szöveg mindkét magyarázathoz elegendő bizonyítékot szolgáltat. Az azonban bizonyos, hogy az elbeszélés mögött történeti tényeket keresni fölösleges. Keret hadjáratának útvonalát térképen vizsgálva hasonló eredményre jutunk, mint Petőfi János vitéz című művében, ha a huszárok útját térképre rajzoljuk.[3]

[1] C. H. Gordon: The Mediterranean Factor in the O. T. Suppl. to Vet. Test., Congress Vol. Bonn 1962. Leiden, Brill 1963. C. H. Gordon: Ugarit and Minoan Crete. New York, 1966.

[2] S. Mowinckel: NTT 1941, p. 129—158, 1942, p. 24—26. I. Engnell: Studies in Divine Kingship, 1943. Th. Gaster: Thespis, 1961.

[3] O. Eissfeldt: Zum geographischen Horizont der Ras-Schamra-Texte. ZDMG XCIV, 1940, p. 59—85.

Az ugariti költemények metrikáját a magánhangzójelölés elégtelen volta miatt nem ismerjük, de a különböző kísérletek alapján elég nagy valószínűséggel alkothatunk magunknak bizonyos képet. Ennek alapján próbáltam elkészíteni az itt következő magyar fordításomat.[4]

I

Keret egész családját sújtó csapás miatt egyedül marad, mindenkije meghal. A főisten, El álmában tanácsot ad neki, miként alapíthat újabb családot. Álmából föléredve Keret összegyűjti seregét, Udumba vonul, ahol *Pbl* király, hogy elkerülje az ostromot, neki adja lányát *Mtt-ḫry*-t feleségül.

A királyi ház kihalt,
Melynek hét fia volt,
Nyolc fia egy anyának.
Keret, urunk! földúlták,
Keret, szétzúzták palotád.
Igaz feleségét, nem találja
Hű jegyesét.
Asszonyt vett, ki meghalt
Gyermeket szülve neki,
Harmadik ifjan halt meg,
Negyedik betegségben,
Ötödik Rešep[5] áldozata,
Hatodik sírja a tenger,
Hetedik dárdától esett el.
Látja családját Keret,
Családja pusztulását.
Földig rombolták lakhelyét,
Törzse házait szétverték,
Oda a teljes örökség.
Sírva belép szobájába,
A hírt ismétli, könnyezik.
Könnyei kiömölnek
Mint sékelek a földre,
Ötször akkorák az ágyra.
Miközben sírt, elaludt,
Könnyek és sóhajok között,
Az álom elnyomta, lefeküdt,
A sírástól kimerült.
El leszállt látomásában,
Az emberek atyja álmában.
Közeledett kérdezve Keretet:
«Mi történt, Keret, hogy sírsz?

[4] Fordításom alapjául J. Gray: The Krt Text in the Literature of Ras Shamra, Leiden, E. J. Brill, 1955. művének szövegkiadása szolgált.

[5] Rešep járvány isten volt. Lásd R. Stadelmann: Syrisch-Palestinensische Gottheiten in Ägypten, Leiden, E. J. Brill, 1967, pp. 47—76.

El kedves fia könnyezik?
Bika-atyja uralmát kívánja,
Uralmat, mint az emberek atyjáé?"
[— 10 soros hiány —]
«Aranyat értéke szerint,
Örökös szolgákat, három lovat,
Kocsit, gyakorlott hajtókat?»
[— 4 soros hiány —]
Könnyezve El kedves fia.
«Mosd meg és pirosítsd ki magad,
Mosd meg kezed és karod
Föl a válladig, ujjaid.
Menj be a sátor hűvösébe,
Végy egy bárányt a kezedbe,
Áldozz bárányt a jobboddal,
Kecskét az akolból,
Ételt a raktárból.
Végy *msrr*-t, áldozati madarat,
Önts bort ezüstpohárba,
Mézet színarany pohárba.
Menj föl a bástya csúcsára,
Menj föl a bástya csúcsára,
Mássz föl a falak fokára.
Szolgáld Ba'alt áldozattal,
Dagon fiát ételekkel.
Jöjjön le Keret a tetőről,
Készítsen ételt a raktárból,
Búzát a tárházból.
Süssön kenyeret ötöd,
Ételt hatod hónapra.
Jöjjön össze a sereg,
A legjava jöjjön össze,
Vonuljanak ki közösen,
Sereged hogy erős legyen.
Háromszázszor tízezer,
Jobbágyok tömegestül,
Íjászok számtalanul.
Ezrével menjenek zajongva,
Tízezrével mint homokvihar.
Kettő után kettő menjen,
Három után mindannyian.
Magányos házát bezárja,
Özvegy helyettest bérel,
Beteg ágyáról fölkel,
Vak jövendőt hirdet,
Vőlegény nász-pénzt fizet,
Vágyik asszonyának nevezni
Kedvesét, feleségül venni.
Mint sáskák lepik el a mezőt,
Mint szöcskék a sivatag szélét.

Menj egy napot, kettőt,
Hármat, négy napot,
Ötöt, hat napot,
Hetedik nap alkonyatkor
Elérsz a nagy Udumhoz,
A vízbő Udumhoz.
Táborozz le a városnál,
Őrködj a falaknál.
A mezőn fákat vágnak,
A szérűn gyűjtögetnek,
Kútnál vizet merítenek,
Forrásnál korsót töltenek.
Várj egy napot, kettőt,
Hármat, négy napot,
Ötöt, hat napot.
Ne küldd nyilad a várra,
Parittyád a házakra.
De ím a hetedik nap alkonyatkor
Nem alhat *Pbl* király
Bikája ordításától,
Szamara nyerítésétől,
Szántó ökre bőgésétől,
Kutyái ugatásától.
Követet küld hozzád;
Kerethez a táborba:
«Üzeni *Pbl*, a király,
Végy ezüstöt és sárga
Aranyat értéke szerint,
Örökös szolgákat, három lovat,
Kocsit, gyakorlott hajtókat.
Vedd békében ajándékod,
És távozz, király, házamtól,
Vonulj el, Keret, palotámtól.
Ne zavard a nagy Udumot,
A vízben gazdag Udumot.
Udum El adománya,
Az istenek atyja ajándéka.»
Küldd vissza a követeket:
«Minek nekem ezüst és sárga
Arany, értéke szerint,
Örökös szolgák, három ló,
Kocsi, sok gyakorlott hajtó?
De ami nincs, olyat adj,
Add nekem *Mṯt* Ḫurajját,
Szép elsőszülöttedet,
Aki szép, mint ʿAnat,
Gyönyörű, mint Aṯtoret.
Szeme lazurkő,
Szemöldöke karnelián,
Felövezve [. . . . . .]

Megpihenek szeme fényénél,
Mert álmomban nekem adta El,
Látomásomban az emberek atyja:
«Fia születik Keretnek,
Utódja El szolgájának.»
Néz Keret, de ez csak álom,
El szolgája látomása.
Megmosdott és kipirosította magát,
Megmosta kezét és karját
A válláig, az ujját.
Belépett sátra hűvösébe,
Áldozati bárányt vett kezébe,
Kecskegidát az akolból,
Kenyeret a tartalékból,
Vett *msrr*-t, áldozati madarat,
Bort öntött ezüstpohárba,
Mézet színaranypohárba.
Fölment a bástya csúcsára,
Fölhágott a fal fokára,
Kezét az égre emelte,
Bika-atyjának áldozott, Elnek,
Áldozattal szolgált Ba'alnak,
Dagon fiának ételekkel.
Lejött Keret a tetőről,
Ételt készített a raktárból,
Búzát a tárházból.
Kenyeret sütött ötöd,
Ételt hatod hónapra.
Serege összejött,
Legjava jött össze,
Kivonultak közösen.
Serege nagyon erős,
Háromszázszor tízezer.
Mentek ezrével zajongva,
Tízezrével mint homokvihar.
Kettő után kettő megy,
Három után mindannyian.
Magányos házát bezárja,
Özvegy helyettest bérel,
Beteg ágyáról fölkel,
Vak jövendőt hirdet,
Vőlegény nászpénzt fizet.
Vágyik asszonyának nevezni
Kedvesét, feleségül venni.
Mint sáskák lepik el a mezőt,
Mint szöcskék a sivatag szélét.
Mentek egy napot, kettőt,
Harmadik nap alkonyatkor
Elértek Attoret templomához,
A jóslatok istennőjéhez.

Ott ezt fogadja Keret:
«Itt van a fogadalmak Aṯtoretja,
A jóslatok istennője.
Ha Ḫurejját házamba vihetem,
A leányt palotámba vezethetem,
Kétszeresét ezüstben adom,
Háromszorosát aranyban.»
Mentek egy napot, kettőt,
Hármat, négy napot,
Negyedik nap alkonyatkor
Elértek a nagy Udumhoz,
A vízbő Udumhoz.
Körülvették a várost,
Figyelték falait.
A mezőn fát hasogattak,
A szérűn gyűjtögettek,
Kútnál vizet merítettek,
Forrásnál korsót töltöttek.
Vártak egy napot, kettőt,
Hármat, négy napot,
Ötöt, hat napot.
Hetedik nap alkonyatkor,
Nem alhat *Pbl* király
Bikája ordításától,
Szamara nyerítésétől,
Szántó ökre bőgésétől,
Kutyái ugatásától.
Aztán *Pbl*, a király,
Asszonyának kiált:
«Halld csak [. . . . . .]
[— 18 soros hiány —]
Keret Ṯaʿ-hoz [. . . . .]
És mondd meg Keretnek:
«*Pbl* király üzente:
Végy ezüstöt és sárga
Aranyat értéke szerint,
Örökös szolgákat, három lovat,
Kocsit, gyakorlott hajtókat.
Vedd, Keret, békében,
Ne zavard a nagy Udumot,
A vízbő Udumot.
Udum El adománya,
Az emberek atyja ajándéka.
Távozz, király, házamtól,
Menj el, Keret, palotámtól.
[— 5 sor hiány —]
Fölemelve hangjukat kiáltottak:
«*Pbl* király üzente,
Végy ezüstöt és sárga
Aranyat értéke szerint,

Örökös szolgákat, három lovat,
Kocsit, gyakorlott hajtókat.
Vedd, Keret, békében,
Ne zavard a nagy Udumot,
A vízbő Udumot.
Udum El adománya,
Az emberek atyja ajándéka.
Távozz, király, házamtól,
Menj el, Keret, palotámtól.»
[— 5 sor hiány —]
Fölemelve hangjukat kiáltottak:
"*Pbl* király üzente.
Végy ezüstöt és sárga
Aranya értéke szerint,
Örökös szolgákat, három lovat,
Kocsit, gyakorlott hajtókat.
Vedd, Keret, békében,
Ne zavard a nagy Udumot,
A vizbő Udumot.
Udum El adománya,
Az emberek atyja ajándéka.
Távozz, király, házamtól,
Menj el, Keret, palotámtól."
Válaszolta Keret Ṯaʿ:
«Minek nekem ezüst, sárga
Arany értéke szerint,
Örökös szolgák, három ló,
Kocsi, sok gyakorlott hajtó?
De ami nincs, olyat adj,
Add nekem *Mṯt* Ḫurejját,
Szép elsőszülöttedet,
Aki szép, mint ʿAnat,
Gyönyörű, mint Aṯtoret.
Szeme lazurkő,
Szemöldöke karnelián.
Álmomban nekem adta El,
Látomásomban az emberek atyja:
Fia fog születni Keretnek,
Utódja El szolgájának.»
Elmentek a követek,
Arcukat elfordították
Pbl király felé.
Hangjukat fölemelve kiáltották:
«Keret üzente,
El gyermeke válaszolta [. . . . .]»
Szomjazónak kezét nyújtja
Inni ad [. . . . . .]

A cselekmény fonala itt megszakad. A következő töredék valószínűleg azt meséli el, hogy Ḫurejja hogyan ment Keret táborába, hogyan bánkódtak utána Udum lakói.

Kerettel a táborhelyre.
Ahogy tehén bőg borjáért,
Árva gyermek az anyjáért,
Úgy sóhajtott érte Udum.
Mondta aztán Keret:

Keret és *Mṯ Ḫry* lakomáján részt vesznek az istenek is, El pedig megáldja Keretet, hét fiút ígér neki.

[. . . . . .] bika [. . . . .]
[. . . . . .] Baʿal a hatalmas
[. . . . . .] a nemes Hold
[. . . . . .] ügyes és értelmes
[. . . . . .] a nemes Rešep
Az istenek gyűlése háromszor.
Aztán pedig Keret a
Palotájában ünnepel.
Belépve [. . . . . .] ad
És [. . . . . .] ad [. . . . .]
Megjött az istenek csapata
És mondta Baʿal a hatalmas:
«Jöjj El, jóságos és kegyes,
Hogy megáldd Keretet,
Segítsd, El, kedves gyermeked.»
Poharat fog kezébe,
Kancsót vesz jobbjába,
Megáldja El Keretet
[. . . . . .] El kedves gyermekét:
«Az asszony, óh Keret, kit elvettél,
Az asszony, kit házadba vezettél,
A leány, kit palotádba vittél,
Hét fiút szül majd neked,
Nyolcszor szül majd neked.
Ő szüli a hős Yaṣibot,
Ki Aṯtoret tejét szívja,
Szűz ʿAnat mellét szopja.

A következő töredékből megtudjuk, hogy Keretnek leányai és fiai születtek. Az istenek megelégedéssel térnek haza tőle, csak *Aṯtrt* haragszik, mert Keret a számára tett fogadalomról elfelejtkezett.

Legyen magasztalt Keret
Az ország nagyjai között,
Dtn törzs gyülekezetében.
Közeledik szülése
[. . . . . .] megy
Szüli [. . . . . .] leányt
Szüli [. . . . . .] leányt
Szüli [. . . . . .] leányt
Szüli [. . . . . .] leányt

Szüli [. . . . .] leányt
Szüli [. . . . .] leányt
Legyen magasztalt Keret
Az ország nagyjai között,
Dtn törzs gyülekezetében.
[. . . . .]
Megáldják az istenek és elmennek,
Az istenek sátraikba térnek,
El fiai lakhelyükre mennek.
Aztán fiút szül neki,
Majd két fiút szül neki.
Keret fiai, mint kérte,
Ḫurejja lányai ugyanúgy,
Mert Aṯtoret emlékszik szavára.
Az istennő [. . . . .]
Fölemelve hangját kiáltott:
«Nézd Keret [. . . . .]
Igéret változását [. . . . .]
Megszegem [. . . . .]»

Keret megbízza *Ḫry*-t, hogy készítsen lakomát, és arra hívja meg országa előkelőségeit. Minden kívánsága szerint történik, a vendégek a lakomához látnak.

Lábát a zsámolyra rakja,
Asszonyát hangosan hívja:
«Halld, óh *Mṯt* Ḫurejja,
Vágj le egy kövér birkát,
Hozd elő borunk javát,
Hívd ide hetven bikám
És nyolcvan gazellám,
Nagy *Ḫbr* bikáit,
A vízbő *Ḫbr*-éit.
[— 4 sor hiány —]
Engedelmeskedett Ḫurejja,
Levágta kövér birkáját,
Előhozta bora javát,
Eléhozta sok bikáját,
Eléhozta gazelláit,
A nagy *Ḫbr* bikáit,
A vízbő *Ḫbr*-éit.
Keret házához jöttek,
Lakhelyéhez közeledtek.
Sátrába bement,
Kezébe tálat vett.
Kését a húsba döfte,
Majd *Mṯt* Ḫurejja mondta:
«Gyertek inni, lakomára,
Keret urunk áldozatára . . . .»

A lakoma idején Keret súlyos betegségbe esik, halála közelinek látszik. Vendégei megijednek, siratják urukat.

[. . . . . .]
Kezébe tálat vett,
Kését a húsba döfte,
Majd *Mṯt* Ḫurejja mondta:
«Gyertek inni, lakomára,
Keret urunk áldozatára».
Keretért sírnak,
Mint bikák bőgnek.
[. . . . . .] sírnak [. . . . .]
[. . . . .] szívükben [. . . . .]
[. . . . . .]
Halld [. . . . . .]
Enni és inni [. . . . .]
Mondta *Mṯt* Ḫurejja:
«Gyertek inni, lakomára,
Keret urunk áldozatára».
Kerethez eljöttek,
Mint bikák bőgtek.
Látomásában Keret [. . . . .]

A beteg királyhoz felesége senkit sem akar közel ereszteni. Egyik fia, Ilḫ'u, mégis tud vele beszélni. Megkéri őt Keret, hogy értesítse *Ṯtmnt* nevű húgát a betegségről, és kérje meg, mutasson be a Ṣapon hegyén apjáért áldozatot. *Ṯtmnt* szomorúan hallja apja súlyos betegségének hírét.

[. . . . . .] Kereté [. . .]
«Mint kutyák jövünk házadhoz,
Mint ebek házad kapujához.
Apánk, meghalsz halandóként?
Tilos belépni hozzád, apánk?
Sirat téged Baʿal hegye,
Ṣapon szent körzete,
Nyög hatalmas környéke,
Kiterjedt vidéke.
Keret is El utódja,
A Jóságos és Szent fia.»
Apjához belép,
Fogát csikorgatva sír,
Sírva így beszél:
«Apánk, életednek örülünk,
Halhatatlanságodon vidulunk.
Mint kutyák jövünk házadhoz,
Mint ebek házad kapujához.
Apánk, meghalsz halandóként?
Tilos belépni hozzád
Egy asszony miatt, apánk?
Miért mondják, hogy Keret El fia?
A Jóságos és Szent utódja?
Ti is meghaltok, istenek?
A Jóságos fia nem élhet?»
Válaszolta Keret Ṯaʿ:

«Fiam, ne sírj,
Ne könnyezz értem,
Ne apaszd, fiam, szemed forrását,
Könnyeid, ne fáraszd koponyád.
Hívd húgod *Ṯtmnt*-et
[..... (?)]
Sírjon és könnyezzen értem.
Fiam, mondd csak el húgodnak
[.....]
Húgod, tudom, irgalmas,
Könnye nem apad a gondban,
Együttérzése a bajban.
Ha a nap lenyugszik
S csillagfény világít,
Mondd meg *Ṯtmnt* húgodnak:
«Áldozatot mutat be Keret,
A király lakomát rendez.
Végy egy [.....]t kezedbe,
[.....] jobbodba.
Menj és állj meg a hegyen,
Uradnak áldozz [.....]
Könyörgésedre boldogok leszünk.»
Azután az ifjú Ilḥ'u
Lándzsáját kezébe veszi
[.....] jét jobbjába
[.....] futva közelít
[.....] sötétben érkezik.
Húga elment vizet merni
Lándzsáját leteszi [.....]
Ő maga jön ki az ajtón,
Előtte meghajol
[.....] sírva testvérét
[.....] király betegségét
[.....] Keret urunk
[.....] az ifjú Ilḥ'u
[.....] király betegségét
[.....] Keret uratokét
Áldozatot mutat be Keret
A király lakomát rendez.
[— 15 sor hiányzik —]
Hány hónapja beteg [.....]
Hány hónapja, Keret [.....]
Válaszolt az ifjú Ilḥ'u:
«Három hónapja, Keret,
Négy hónapja beteg.
Készül Keret a halálba,
Hogy baját sírba zárja.
[— 7 sor töredékes —]
Az ifjú Ilḥ'u [.....]
[.....]

Sírt és [. . . . .]
«Apánk, életednek örülünk,
Halhatatlanságodon vidulunk.
Mint kutyák jövünk házadhoz,
Mint ebek házad kapujához.
Apánk, meghalsz halandóként?
Tilos belépni hozzád
Egy asszony miatt, apánk?
Ti is meghaltok, istenek?
A Jóságos fia nem élhet?
Sirat téged Baʿal hegye,
Ṣapon szent körzete,
Nyög hatalmas környéke,
Kiterjedt vidéke.
Keret is El utódja,
A Jóságos és Szent fia.»
Sírva lép be [. . . . .]

Keret betegsége idején a természet is elveszti életerejét, az emberek nélkülöznek.

Olajat önt [. . . . .]
A forrás [. . . . .] föld és ég.
Teremjen a föld gyümölcsfát,
Barázda százszoros gabonát.
A földet öntözze Baʿal,
A mezőket öntözze Aliy.
Hasznos a földnek Baʿal esője,
A mezőknek Aliy esője.
Hasznos a búzának a földben,
Gabonának a barázdában
[. . . . .]
Fejüket emelték a szántók,
[. . . . .] az aratók.
A kenyér kifogyott korsajukból,
A bor kifogyott palackjukból,
A zsír kifogyott edényükből.
Keret háza [. . . . .]
[— 30 soros hiány —]

A következő jelenetek az istenek között játszódnak. Megpróbálnak Keret betegségén segíteni, és a betegsége idején eső nélkül maradt földek szárazságán enyhíteni.

El meghallgatta parancsod
[. . . . .]
Hívd a vízöntő istent Ilš-t,
Ilš-t és vízöntő asszonyát
[. . . . .]
Hívja a vízöntő istent, Ilšt,
Baʿal háza vízöntőjét, Ilšt,
És asszonyait, a vízöntő isteneket.
Aztán felelt a jó és kegyes El:
«Halld, óh vízöntő isten,

Ba'al háza vízöntője, Ilš!
Asszonyai, vízöntő istenek!
Másszatok a ház tetejére,
Az üres tető csúcsára
[— 37 soros hiány —]
Kezedben [. . . . .]
Másodszor [. . . . .]
Harmadszor [. . . . .]
A kegyes és jóságos El [. . .]
«Ki űzi el szenvedését,
Ki gyógyítja betegségét?»
Nem válaszolnak az istenek.
Ötödször szólal:
«Ki űzi el szenvedését,
Ki gyógyítja betegségét?»
Nem válaszolnak az istenek.
Hatodszor, majd hetedszer szól:
«Ki űzi el szenvedését,
Ki gyógyítja betegségét?»
Nem válaszolnak az istenek.
Szólt a Kegyes és Jóságos:
«Térj fiam otthonodba,
Betegetek lakására.
Magam fordítom el a vészt,
Visszaadom erejét,
Elűzöm szenvedését [. . . . .]»

Š'tqt istennő meggyógyítja Keretet, visszatér életereje. Yaṣib, Keret fia látva apja betegségét, meg akarja a trónt szerezni. Ez azonban nem sikerül neki, mert a közben meggyógyult király erélyesen föllép vele szemben.

Mot, légy legyőzve,
Š'tqt, légy erős!
Š'tqt megérkezett,
Keret házába belépett.
A kapunál teremve besiet,
Segíteni besiet a termekbe.
A városba jön megmenteni,
Betegségből gyógyítani.
Halántékára üt pálcájával,
Majd a beteg fejére.
Visszatérve megmosdatja,
Étvágyát fölkelti a húsra,
Torkát az ételre megnyitja.
Halál, légy legyőzve,
Š'tqt, légy erős!
Parancsol Keret Ṯa',
Hangját fölemelvé kiált:
«Halld csak, *Mṯt* Ḫurejja,
Süss bárányt, hogy elfogyasszam,
Ételt, hogy elpusztítsam!»

Igy tett *Mṯt* Ḥurejja,
Bárányt sütött, ő megette,
Az ételt mind elnyelte.
Íme egy nap, kettő,
Visszatér Keret szokásához,
Visszatér királyi trónjához,
Az emelvényhez, uralkodó székhez.
Yaṣib is a palotában lakik,
Magában így gondolkodik:
«Menj apádhoz, Yaṣib,
Menj apádhoz és mondd,
Ismételd meg Keretnek:
«Figyelj és nyisd ki füled,
Lassan-lassan öregszel,
És a hegyen rekedsz.
Kezeddel hibáztál,
Özvegyekre nem vigyáztál,
Elnyomottat meg nem óvtál.
Öcséd a betegágy,
Társad a betegség.
Mondj le, király, uralkodom,
Trónodat elfoglalom.»
Elment az ifjú Yaṣib,
Az apjához belép.
Hangját fölemelve kiált:
«Halld csak, Keret Ṯaʿ,
Figyelj és nyisd ki füled!
Lassan- lassan öregszel,
És a hegyen rekedsz.
Kezeddel hibáztál,
Özvegyekre nem vigyáztál,
Elnyomottat meg nem óvtál,
Harácsolót el nem zavartál,
Árvának enni nem adtál.
Öcséd a betegágy,
Társad a betegség.
Mondj le, király, uralkodom,
Trónodat elfoglalom.»
Válaszolta Keret Ṯaʿ:
«Csapjon Ḥoron,[6] fiam,
Csapjon Ḥoron fejedre,
Aṯtoret, Baʿal-neve koponyádra.
Legyen hosszú életed,
Javakorodban alázzanak meg [. . . .]
[. . . . . .]

[6] I. m. 76—88.

AZ UGARITI VERSELÉS

Az előttünk fekvő mű fordításában legtöbb nehézséget versformájának ismeretlen volta jelentette. Az eddigiek során több kísérlet történt az ugariti metrum földerítésére. Ezt a munkálatot leginkább az a körülmény gátolta, hogy az írás nem jelölte a magánhangzókat. Mégis más sémita irodalmak versmértékei valamint az ugariti költészet alapos tanulmányozása után olyan ismeretekre juthatunk, melyek birtokában már megkísérelhetjük az eredetihez hű, vagy mai hiányos ismereteink miatt csak hasonló fordítást elkészíteni. A jövő föladata a hibákra fényt deríteni, a megkezdett úton járva jobb eredményt elérni.

Az ugariti verselés alapjai közül kétségtelenül legfontosabb a *gondolatritmus*. A. Salonen[7] ezt kizárólagossá teszi, számomra azonban valószínűbbnek tűnik, hogy más tényezők is szerepet játszottak, ahogy ezt mindjárt példákkal is megpróbálom igazolni. Gordon[8] is hangsúlyozza, hogy a régi Közel-Kelet irodalmai nem ismertek kötött versmértéket, de elismeri, hogy a sorok nem lehettek tetszőleges hosszúságúak. A sorok szótagszáma, ha lazán is, meg volt határozva. A sorok szótagszámára az ugaritiban sokszor sajnos csak nagyjából tudunk következtetni.

A nyelv sémi sajátosságainak megfelelően a *rím*nek is fontos szerepe volt a költészetben. Vizsgáljuk meg, hogyan épül föl ezekből az elemekből az ugariti vers. A gondolatritmus legegyszerűbb formájában két sorra terjed ki.

btn rgmm wydmʿ	A hírt ismétli, könnyezik,
tntkn ʾdmʿth	Könnyei kiömölnek

A második sor az első tartalmát fokozva ismétli meg:

km ṯqlm ʾrṣh	Mint sékelek a földre,
kmḫšt mṯth	Ötször-akkorák az ágyra

Bonyolultabb formája a gondolatritmusnak a három soron keresztüli ismétlődés:

ʾaṯt tqḥ ykrt	Az asszony, óh Keret, kit elvettél,
ʾaṯt tqḥ btk	Az asszony, kit házadba vezettél,
ǵlmt tšʿrb ḫzrk	A leány, kit palotádba vittél,

Gyakran a harmadik sor jelentése továbblép:

ʾrḫ tzǵ lʾglh	Ahogy tehén bőg borjáért,
bn ḫpt lʾmthm	Árva gyermek az anyjáért,
ktnḫn ʾdmm	Úgy sóhajtott érte Udum

Jellemzője az ugariti költészetnek az ismétlés. Tipikus példája a parancs és annak teljesítése, az üzenet és átadása, állandó sorok, stb.

Az első idézet sorai a következő módon tagolhatók: 2/3/3, a második sor: 4/4. A második idézet sorai így tagolhatók: 4/3, második sor: 4/3. Láthatjuk tehát, hogy a ritmus nem kötött, két egymást követő sor csak véletlenül bontható azonos szótagszámú egységekre. A lehetséges sorvariációknak korlátozott a számuk. Ezek esetlegesen követik egymást, nem vehető észre semmiféle kezdeményezés a soroknak strófákba történő rendezésére.

Rímelhet két sor vége egymással. A két utolsó szó végső szótagja teljes mértékben megegyezhet. Erre példa a második idézetben az *ʾrṣh* és *mṯth*. A rím másik formája lehet, hogy a sor végén álló két utolsó szó azonos igealakban áll, azonos képlet szerint ragozódnak. Valószínűleg magánhangzóik megegyeznek. Érdekes esete ennek a fajta rímnek:

ṭbḫ ʾemr wʾelḫm	Süss bárányt, hogy elfogyasszam,
mgṯ wʾeṯrm	Ételt, hogy elpusztítsam

Ebben az esetben nemcsak a két szó képlete és valószínű magánhangzóállaguk azonos, hanem az utolsó gyökmássalhangzójuk is.

[7] Armas Salonen: Pyhä Helsinki, 1964.maa ja Assur,
[8] C. H. Gordon: Ugaritic Textbook, Roma, 1965.

Másik lehetséges formája a rímnek az, hogy az egyik sor vége a másik sor közepével cseng össze:

'ṯth ṣdqh lypq	Igaz feleségét, nem találja
mtrḫt yšrh	Hű jegyesét.

A rím nem kötelező, elmaradhat. Ez nem csökkenti a vers értékét, hiszen a gondolatritmus, a szótagszám szerinti tagozódás önmagában is élvezhetővé teszi az alkotást, vers érzetét kelti bennünk.

MEGJEGYZÉSEK A FORDÍTÁSHOZ

Az ötödik sorban *grdš* áll. Aistleitner ezt tulajdonnévnek veszi. Valószínűbbnek tűnik *Gordon* nézete, ő a szír *gardeš* alapján fordítja ebben az értelemben. Mellette szól, hogy így a 4. és az 5. sor párhuzamos tartalmú lesz, a gondolatritmus pedig alapvető sajátsága az ugariti költészetnek.

A hatodik és hetedik sorban Aistleitner a *lypq* szót a *fāqa* «fölülmúlni» szóval kapcsolja össze, míg *Gray* a *nāfaq* «találni» értelemben fordítja (Példabeszédek XVIII, 13; III, 13; VIII, 35) Az utóbbi megoldás tűnik helyesnek, mert így az *aṯth ṣdqh*, valamint a *mtrḫt yšrh* párhuzamos kifejezésekké válnak.

A 10—14 sorig terjed az eposz egyik legnehezebben érthető része. A sorok elején álló számneveket Ginsberg és Gordon törtszámoknak értelmezi, Gray a hét gyermek életkorának jelölését látja bennük, Aistleitner pedig a feleségek számát (Cassuto után). Sajnos a szöveg alapján eddig nem sikerült minden kétséget kizáróan eldönteni a kérdést, annyi azonban bizonyos, hogy nem törtszámokkal van dolgunk. A lehetséges változatok közül Aistleitnerét éreztem a legkézenfekvőbbnek.

A 15. sor elején áll: *y'n*. Gray feltételezése látszik helyesnek. Itt az *'āyan* «néz» igéből kell származtatni. (I. Sámuel 18, 9).

A *bn 'mt* kifejezést Aistleitner egy törzs neveként fordítja, ezt azonban a szövegösszefüggés nem igazolja. Jobban illik ide Gordon és Albright értelmezése: 'kocsihajtó'. (Israel Exploration Journal 4 [1954] 1—3.)

A 46—47. sorban Gray a *dnzl* fordításához az arab *nadala* 'félre tesz' igére hivatkozik, és a *nzl* szót 'raktár'-nak fordítja. Ezzel párhuzamosan a *kl'atnm* szót 'akol'-nak fordítja, hivatkozva a héber *kālā'* 'bezárni' igére.

A 60. sor fordításában Herdner (Syria 23 [1942] 278—285) megoldását tartom a legkielégítőbbnek. Ő az *'dn* szót az arab *'idānat* alapján 'tömeg, gyülekezet'-nek fordítja. A *ngb* szót nifal alaknak veszi, jelentése megvilágítására az arameus *gᵉbab* 'összegyűjt' igét idézi.

A 66. sorban a *ṯnn* okoz nehézséget. Értelmezésére ld. W. F. Albright D. J. Wiseman-nél: The Alalakh Tablets. London 1953. 13 a 4. jz-tel.

A 77. sorban a fordításnak két lehetősége van. A *yb'r* szót fordíthatjuk 'vágyik' és 'elűz' értelemben egyaránt. Ettől függően a *ṯn*-szónak kétféle származtatása lehet. Egyik a 'kettő' jelentésű sémita számnév, mindegyik nyelvben megtalálható. Másik az akkád *sananu*-ból történő magyarázat, jelentése 'nevezni, törvényesen igényt tartani'. A két lehetséges megoldás közül ez utóbbit választottam, mert tárgyilag a második megoldás könnyebben magyarázható.

A 87—88. sorban Gray a *šrn* szót a héber *šūr* 'megfigyel' szóval hozza összefüggésbe, az *n* pedig szerinte az ugaritiban jól ismert egyes szám harmadik személyű suffixum.

A 273. sor értelmezése körül a szöveg magyarázói körében heves vita dúl. A sor fő nehézségét a részlet töredékes volta okozza. Biztosan az ismert nézetek egyike mellett sem törhetünk lándzsát, ezért az egyik legrégibb magyarázatot fogadtam el. (Gordon: Ugaritic Literature, p. 74.)

A 297. sorban a *dtn* szó jelent nehézséget. Aistleitner 'Gewalthaber'-nek fordítja, hivatkozva Gray egyik cikkére (PEQ [1952] 39—41), de ezt a nézetet később maga Gray is elvetette, inkább egy törzs tulajdonneveként értelmezi. Ezt a nézetet erősíti az, hogy másutt is előkerült a *bn dtn*, ott nyilvánvalóan egy törzset jelöl.

A 328—329. sor fordításában megoszlik a kommentátorok véleménye. Gray a *ṯr*-t 'biká'-nak és a *ẓby*-t 'gazellá'-nak fordítja Virolleaud nyomán. Aistleitner 'Magnaten' és 'Truppenführer'-nek, Ginsberg pedig 'peers' és 'barons'-nak fordítja. Gordon számos bibliai példát idéz, aho! állatnevek méltóságnevek helyett állnak. Valószínűleg ezen a helyen

leghelyesebb, ha az eredeti állatneveket meghagyjuk a fordításban, de tudnunk kell, hogy ezek embereket jelölnek.

A 388. sorban a *ḥl* (arab *ḥawl)* jelentése 'körzet, vidék'. Mellette a *mknpt* átvitt értelemben áll. Gray itt a CIV. zsoltár 25. sorára utal.

A 489. sorban Gray a *ngr* szót a héber *nāgar*-ral magyarázza. A 'vízöntő' jelentés jobban illik ide, mint az 'ács'.

Az 550. sor értelmezésének kulcsa a *ggn*. Egyetérthetünk Gray-vel, aki a *npš* 'lélek' szinonimájaként fogja fel, és 'belsejében, magában' értelemben fordítja. Ebben az esetben a *ywsrn* nifal alak, a héber *yāsar* igével világíthatjuk meg jelentését, annak is nifal alakjával. Utána a harmadik személyű suffixum, az *n* áll.

Az utolsó sorban a *t'n* alak valószínűleg pu''al alak apokopátusza. A kérdést teljes biztonsággal azért nem lehet eldönteni, mert a szöveg mondat közben abbamarad.

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

NAGY FERENC:

LIVIUS MŰVÉNEK PRAEFATIO-JA

Livius-tanulmányaim[1] és az Auctores Latini III. köteteként megjelent Livius-munkám[2] írása közben feltűnt, hogy a Libri Ab urbe condita Praefatio-ja, ez a rendkívül tartalmas és formai szempontból is igényes szöveg, alig támaszkodik különálló, egységes megvilágításra. H. Dessau Die Vorrede des Livius c. értekezése[3] óta elsősorban a szövegkiadások részlet-interpretációira támaszkodunk, amelyek közül legújabbak R. M. Ogilvie magyarázatai.[4]

Hazai szempontból említhető Lakatos Pál Praefatio-fordítása (Livius: A történetíró önvallomása),[5] továbbá az, hogy Livius I—IV. könyveinek fordítása[6] éléről hiányzik a Praefatio-é, s ezt a fordításhoz írt Utószóban Borzsák István pótolta.

A Praefatio kéziratos hagyományozása még a liviusi mű többi részénél is kevésbé egyértelmű. Az Ab urbe condita I. decasának részleteit fenntartó legrégebbi codexek közül a veronaiból (IV. sz.) és a Symmachianus codex Thuaneus-ból (IX. sz.) éppenséggel hiányzik a bevezető előszó, csupán a codex Mediceus (X. sz.)[7] és a codex Oxoniensis (XI. sz.)[8] közli Praefatio címen, míg a későbbi párizsi ún. codex Sorbonicus (XIII. sz.) egy díszesebb initiale által különbözteti meg az I. könyv elejétől.

A hagyományozásbeli részletkérdések egységes felfogása és kezelése híján is a Livius műve elé írt Praefatio hitelesnek bizonyult, elsősorban a benne tükröződő történetírói hitvallás Liviusra jellemző fogalmazása folytán.[9] Ennek megfelelő igazolása a liviusi mű további részeiben ismételten felötlik.

Más kérdés, és eddig aránylag kevés figyelemben részesült: miben áll a Livius I. könyve előtti Praefatio önálló jelentősége, eredetisége? Szándékos e fogalmazásunk: a Livius I. könyve előtti Praefatio, ti. Livius művének más nagyobb egységei előtt is lehet szó praefatio-ról. Ilyennek számít mindenekelőtt a XXI. könyv, vagyis a harmadik decas elején levő bevezetés, amely nyilván azt jelzi, hogy a második pun háború tárgyalásával

[1] Populus és plebs. (MTA kand. ért.) Budapest, 1960. — Vö. Volksbegriffe im römischen Altertum. (Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt. Band II. 69 kk.) Berlin, 1965.

[2] T. Livius, Ab urbe condita (Szemelvények az I—II. és a XXI—XXII. könyvből). Budapest, 1967.

[3] Festschr. O. Hirschfeld, Berlin 1903, 461 kk.

[4] A Commentary on Livy, Books 1—5. Oxford, 1965.

[5] Irodalmi élet a régi Rómában. *(Horváth I. Károly* összeállítása Róma klasszikus századainak irodalmi életéből) 85—88 l. Budapest, 1962.

[6] Titus Livius: A római nép története a város alapításától. (Ford. *Kis Ferencné.)* Budapest, 1963.

[7] A címfelirat: *Titi Liui ab urbe condita Lib. I.;* folytatólag: *huius praefatio.*

[8] A címfelirat: *Incip/it/ prefatio* (sic!) *Titi Liui in Libris antiquitatum Ab urbe condita.* — A codex Oxoniensis tehát Antiquitates-nek (vö. Praef. 7.: *datur haec venia antiquitati)* minősíti Livius életművét, amelyet maga az író különben a hagyományos Annales címen emleget (XLIII. 13.2.: *quae in meos annales referam).* Megjegyzendő, hogy Servius (ad Aen. I. 373.) Livius történeti művét két műfajra osztja: *ex annalibus et historia constat.* E megállapítás nyomán az elveszett 109. könyvtől kezdve szoktak Livius művén belül historia-ról beszélni, s ennek első egysége (109—116. könyv) a *belli civilis libri I—VIII.* Vannak, akik elutasítják Livius történeti művének ezt a különböző, bár egymással rokon műfajokra való parcellázását, pl. *A. Rosenberg:* Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte. Berlin, 1921. 147 l.

[9] Lásd *J. Bayet* (Paris 1940) bilinguis szövegkiadásának a bevezetését.

a történetíró olyan fontos eseménysor ismertetésébe fog, amely egy teljes, különálló mű megírására is alkalmas lenne.[10]

Újabb praefatio-nak minősül Livius művében még a gallusok okozta tűzvész utáni római helyzetkép bevezetése az első decason belül, a második pentas elején: *Quinque libris exposui . . .* (VI. 1. 1.). Ehhez hasonló tagolási lélegzetvétel a negyedik decas elején: *Nam etsi profiteri ausum perscripturum res omnes Romanas in partibus singulis tanti operis fatigari minime conveniat* (XXXI. 1. 2.). E belső praefatio-k meglétét általában az életmű részenkénti közreadásával szokták kapcsolatba hozni.

A negyedik decas elején, miután a második pun háború leírása befejeződött, valósággal szubjektív kitérőt tesz Livius, ami egyszersmind újabb nekifohászkodásnak hat részéről a továbbiak elé: *iam provideo animo, velut qui proximis litori vadis inducti mare pedibus ingrediuntur, quidquid progredior, in vastiorem me altitudinem ac velut profundum invehi et crescere paene opus, quod prima quaeque perficiendo minui videbatur* (XXXI. 1. 5.). Ugyane panaszáradat folytatódik az ötödik decas elején (XLI. 25. 8.).

Livius azzal vigasztalja magát, hogy voltaképpen abbahagyhatná nagy művét, mert általa elég dicsőség jutott neki osztályrészül, ám az alkotás öröme további munkára ösztönzi. E közléssel szemben, amely szerint Livius félbeszakíthatná munkáját, *ni animus inquies pasceretur opere* (Plinius, nat. hist. praef. 16.), Cicero megfelelő kijelentése mellett,[11] elsősorban Livius művének párhuzamos helyére utalunk az első decasban: *nihil minus quaesitum a principio huius operis videri potest, quam ut plus iusto ab rerum ordine declinarem varietatibusque distinguendo opere et legentibus velut deverticula amoena et requiem animo meo quaererem* (IX. 17. 1.).[12]

A Livius történeti művét bevezető Praefatio elsősorban az okokat tartalmazza, amelyek az írót a római nép történetének a megörökítésére indították. Livius korában — szerinte — az erkölcsi hanyatlás jelei mutatkoznak. A kortársaknak és az utókornak ezért kell tanulniok a történelemből, mert az a követendő példákra és a kerülni való hibákra egyaránt rámutat.

Az eddig ismert adalékok alapján[13] nem látszik bizonyítottnak, hogy Livius az I. könyve előtti Praefatio-t a műve legelejére írta. Ellentmond ennek nemcsak a sokat emlegetett későbbi aktualitás kronológiai követelménye, hanem a jelentékeny stíluskülönbség is, ami mindjárt az I. könyv és az azt megelőző Praefatio között fennáll.[14] Igaz, hogy olyan nagy íróművész, mint Livius, sorokon-fejezeteken belül is képes volt stílusát a tartalmi mondanivalóhoz mérten átformálni, de ha közvetlenül egymásután olvassuk végig a Praefatio-t és az I. könyv kezdő fejezeteit, rendkívül erősen megüti fülünket-értelmünket a hangzásbeli és gondolattartalmi szintkülönbség.

A Praefatio eleje — *Facturusne operae pretium sim* — $4^1/_2$ verslábnyi hexameterkezdetnek is beillik, amire — a szöveghagyomány hitelességét is igazolva — Quintilianus[15] figyelmeztet. Érdemes megjegyezni, hogy e vers-kezdetet — bántónak érezve — a későbbi codex-másolók a szórend megváltoztatásával felszámolták, mégpedig egyöntetűen így: *Facturusne sim operae pretium*, ami bizonyos fokú irányítottságra vall. A codex Oxoniensis ekként módosítja a szöveget: *Facturusne sim si a primordio . . . perscripserim operae pretium*, miközben a *si*, ill. *operae (pretium)* szavak, ill. szókapcsolatok fölött a traiectio jeleit alkalmazza, minek folytán ez a variáns is az előző emendatiók gyakorlatát követi.

Azon a meggyőző érvelésen kívül, amellyel a Liviushoz korban a codexbeli emendatoroknál közelebb álló és ennélfogva is hitelesebb Quintilianus szolgál, eléggé ismerete-

[10] *In parte operis mei licet mihi praefari, quod in principio summae totius professi plerique sunt rerum scriptores* (XXI. 1.). A *praefari* ige és származéka, a *profiteri (professi sunt)*, továbbá a helymegjelölés *(in principio)* egyaránt arra céloz, hogy a történetíró újabb kezdeményezésbe fogott.

[11] Pro Marcello 8. 25. *(Borzsák:* id. Utószó 375 l.)

[12] Ez utóbbi idézet feltűnő párhuzamossága az id. Plinius hagyományozta töredékkel ellene mond annak, hogy bármelyik hamisítvány lenne, ahogy az első decasbeli szövegrészről *J. Seemüller* hiszi (Die Dubletten in der ersten Dekade des Livius. Neuburg, 1909).

[13] *Dessau:* i. m. 465., vö. *Dessau:* Hermes 41 (1906) 142., ill. *A. Domaszewski:* Philologus 67 NF 21 (1908) 4.

[14] Más összefüggésben, a Praefatio és V. 51—54. kapcsolatában vizsgálja ezt a kérdést *F. Klingner:* Antike 1 (1925—26) 68 kk.

[15] Inst. orat. IX. 4.74.: *T. Livius hexametri exordio coepit, nam ita edidit, estque melius quam quo modo emendatur.* — Tartalmilag vö. Livius III. 26.7.

sek azok a további példák, amelyek a hasonló ritmikus szerkesztésre Livius művében még találhatók.[16] Hogy ez akár Liviusnál, akár például Tacitusnál (Annales I. 1.) tudatos formaművészet eredménye, avagy ösztönös megnyilatkozás, nehezen eldönthető kérdésnek látszik. A ritmikus kezdés szándékolt voltára vall többek között az a tény, hogy a római történetírás legelejéről Naevius és főként Ennius személyében olyan íróművészek hatottak Liviusra, akik legalább annyira voltak költők, mint historikusok. Hozzájárulhatott ehhez bizonyos ódon hangulat keltése, aminek természetességébe esetleg valami kis irónia is vegyülhetett, vö. Livius önvallomásszerű kitérésével: *mihi vetustas res scribenti nescioquo pacto antiquus fit animus* (XLIII. 13. 2.).

Fenti konkrét és képzeletbeli minták mindenesetre a császárkori történetíró szeme előtt lebeghettek és éreztették hatásukat.

Másként áll a helyzet Livius forrásaival kapcsolatban. Tudvalevő, kik jöhetnek számba általánosságban és az egyes decasokon belül, de az arány és a hatásfok nem minden tekintetben tisztázott. Maga Livius elég sűrűn hivatkozik olyan elődeire, akiknek műveiből merített, de akad művében hely, ahol az említés nélkül hagyott (vagy maradt) forrás megtermékenyítő erejének nyoma ugyancsak felfedezhető. Adott esetben olyan forrásé, amelyikre másutt egyéb összefüggésben tárgyilagosan utal a történetíró.

A mindenkori írókra jellemző vonás: művükön nem mindig fejeződik ki, azaz nem mindenütt olvasható le egyértelműen a megfelelő helyen hatással levő előd kézjegye. Sőt, helyenként éppenséggel a fő forrás marad megnevezetlen, vagy azért, mert a belőle merítő utód az esetleges példa, illetve adat felhasználását természetesnek tartja, vagy azért, mert az ihlető egyén tudat alatt hat rá.

Polybiusról tudjuk, hogy Livius fő forrásai közé tartozott. Maga Livius írja erről: *Polybium secuti sumus, non incertum auctorem cum omnium Romanarum rerum tum praecipue in Graecia gestarum* (XXXIII. 10. 10.). Valóban, Polybius Róma-szemlélete, bár ez a Scipio-körbe került történetíró szívében görög maradt, lényegében anticipálta a Liviusét.

Tény, hogy a legilletékesebb személy, maga Livius olyan auctornak minősíti Polybiust, mint aki a római történelemre minden tekintetben hiteles forrás. Ezzel szemben áll az a másik ugyancsak kétségtelen tény, hogy Polybius hatása Liviusra úgyszólván csak a harmadik decas elejétől, vagyis a pun háborúk leírásától kezdve mutatkozik kézzelfoghatólag.

Mellőzve egyfelől a polybiusi hatásfok részletkérdéseire vonatkozó szakirodalom rengetegének felsorolását,[17] másfelől annak a tetszetős, de ugyanakkor polarizációs irányvonalnak a követését, amely szerint Polybius az igazi római nagyság historikusa, Livius viszont a csalfáé[18] — megkíséreljük Polybius hatásának nyomait már a liviusi mű Praefatio-jában kimutatni.

Praefatio-jának 1. pontjában a római nép történetének a megírásáról többek közt ezt mondja Livius: *nec satis scio nec, si sciam, dicere ausim, quippe qui cum veterem tum volgatam esse rem videam.* Igaz, hogy a *cum veterem tum volgatam rem* szókapcsolat, mint stílusbeli topos, Plautusnál (Epidicus 350: *vetera et volgata verba)* is fellelhető, de maga a lényeges gondolat, hogy ti. Livius nem akar történetíró létére felesleges ismétlésekbe bocsátkozni, nem kíván érdemes hivatásában szószaporító lenni, Polybiusnál van meg hasonló értelemben: *δῆλον ὡς οὐδενὶ μὲν ἂν δόξαι καθῆκων περὶ τῶν καλῶς καὶ πολλοῖς εἰρημένων ταυτολογεῖν, ἥκιστα δ'ἡμῖν.* (I. 1. 2—3.)

A Praefatio 3. pontjában Livius a világ élén álló római nép történelmi emlékezetéről így nyilatkozik: *rerum gestarum memoria principis terrarum populi.* Ugyanennek a rómaiságnak a csodálatos államalakulásáról kérdi később (9.) — és ez művének exponált fő kérdése: *quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus . . . auctum imperium sit.*[19]

Polybius ehhez hasonló, fogalmazásában szinte azonos szerkesztésű gondolatot vet fel ugyancsak műve elején (I. 1.5.): *πῶς καὶ τίνι γένει πολιτείας ἐπικρατηθέντα σχεδὸν ἅπαντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην . . . ὑπὸ μίαν ἀρχὴν ἔπεσε τὴν Ῥωμαίων.*

[16] IV. 57. 7., XXII. 50. 10. és XXIII. 18. 2.

[17] A probléma bogozása kétirányú: hol kezdődik és milyen közvetítők útján érvényesül Polybius hatása Liviusra? *B. G. Niebuhr* és *H. Nissen* óta főként *H. A. Sanders* és *K. Witte*, majd újabban *E. Cavaignac:* RPh (1926) 103 foglalkozott e kérdésekkel.

[18] *Wilamowitz:* Die Kultur der Gegenwart I. 8[3]. 174.

[19] Részben Ennius-reminiszcencia, vö. Annales 500. V.:
moribus antiquis res stat Romana virisque.

Helyenként még a szókapcsolatok és kifejezésbeli fordulatok is megfelelnek egymásnak Livius Praefatio-jában, ill. Polybius művének bevezetésében. Így például:

Praef. 9.: *ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum*
Polyb. I. 1.1.: *ἴσως ἀναγκαῖον ἦν τὸ προτρέπεσθαι πάντας;* hasonlóképp még Polybiusnál (I. 1.4.): *αὐτὸ γὰρ . . . ἱκανόν ἐστι προκαλέσασθαι καὶ παρορμῆσαι πάντα*
Praef. 10.: *inde . . . quod imitere capias*
Polyb. I. 1.1.: *Πρὸς τὴν αἵρεσιν καὶ παραδοχὴν τῶν τοιούτων ὑπομνημάτων*
Praef. 11.: *amor negotii suscepti*
Polyb. I. 14.2.: *πεπονθέναι τι παραπλήσιον τοῖς ἐρῶσι.*

Külön említést érdemel a liviusi Praefatio-nak az a része (10.), amelyben a történelem megismeréséről van szó: *Hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in inlustri posita monumento intueri.* Ha e mondatot egybevetjük Polybius bevezetésének következő részével (I. 1.1.): *τὸ μηδεμίαν ἑτοιμοτέραν εἶναι τοῖς ἀνθρώποις διόρθωσιν τῆς τῶν προγεγενημένων πράξεων ἐπιστήμης*-még világosabban rajzolódik elénk Livius alapgondolata: kivált éppen ez az üdvös és gyümölcsöző a történelem megismerésében, hogy minden példa bizonyságát világosan szemléltető emlékanyagban kifejezve láthatod.[20]

Mindezek alapján úgy látszik, hogy Polybius közvetlen hatása Liviusra — mind tartalmi, mind formai szempontból — már a Praefatioban megmutatkozik. Ez egyszersmind arra enged következtetni, hogy Livius a Praefatio-t történeti művének nem a legelejére írta, hanem az később keletkezett, mégpedig abban a korszakban, mikor Livius kimutathatólag Polybiusra támaszkodott.

A liviusi Praefatio idézett részletei és a polybiusi párhuzamok egyébként más következtetések levonására is alapot adnak.

Egyfelől a *cognitio rerum* szókapcsolat, másfelől a *ἡ τῶν προγεγενημένων πράξεων ἐπιστήμη* kifejezés egyöntetű igazolását szolgáltatja annak a ténynek, hogy a történelmi megismerés, az ún. *historia* görög-római alapjaiban világnézetet formáló tudományszemlélet volt.[21]

De le kell szögezni, hogy, bár a *historia* szó fogalma a klasszikus antikvitásban gyökeredzik, Liviusnál és római írótársainál[22] a történetiség fogalma inkább a *res gestae* szókapcsolat értelmében és elvont változataiban szerepel. Ennek a jelentésbeli fejlődésvonalnak, vagyis a latin *res* szó — mondhatnók — semasiologiai pályafutásának több oka lehet. Először az, hogy a rómaiak, miután irodalmi nyelvük s gondolkozásmódjuk önállósult, szívesebben éltek a maguk akár összetett fogalmazásaival, mint az egyszerűbb, de görög eredetű terminus technicusokkal. Emellett a latin nyelv kifejezésmódja eleve verbális volt, majd utóbb vált a fogalmakat nominálisan absztrahálóvá.

Ilyenformán lett a *res gestae* a. m. «véghezvitt dolgok» szókapcsolatból egyszerűen *res* a. m. «történelem». Ha mármost a *res* szó előfordulásait Livius művének Praefatio-jában vesszük szemügyre, akkor nemcsak azt tapasztaljuk, hogy Livius stílusa milyen mesteri színárnyalatokat mutat, hanem — mint cseppben a tengert — a Praefatio-ban Livius egész oeuvres-jét is újszerű megvilágításban látjuk.

A Praefatio-ban a *res* szó különféle értelmezése összesen tizenegy alkalommal fordul elő. Ezek közül kétszer mint *res gestae*, kétszer pedig mint *res publica* szerepel. Utóbbi szókapcsolat használata talán sehol sem jelentkezik a «köztársaság» és «állam» olyan egymásba fonódó értelmében, mint éppen Liviusnál, akinek közlései nyomán a *publicus* és *populus* fogalompár egy gyökerű voltára ugyancsak lehet következtetni.[23]

Mindjárt a liviusi Praefatio első mondatában háromszor fordul elő kérdéses szavunk, éspedig mindannyiszor különböző értelemben: 1. *res populi Romani* a. m. a római nép története, 2. *cum veterem tum volgatam esse rem:* ez esetben *res* rövidítése annak, ami-

[20] A fordításunknak alapul szolgáló latin nyelvkönyvi (III.) szövegmagyarázatunkat megállapíthatólag Lakatos Pál említett fordítása is magáévá tette. *Borzsák I.* (Utószó 380 l.) másképp értelmezi a szóban forgó helyet.

[21] A *historia* szó értelme egykor, eredete korszakában felölelte mindazt, ami vizsgálódás, kutatás, ismeret, tudás, tudomány. Benne rejlik az emberi megismerés útja, a meglátástól egészen a tudásig. A jelentésváltozás: történettudomány, azaz tudomány mint történelem. (Magyar Szemle 1936. 232.)

[22] Vö. Cicero, de leg. I. 2.5.: *abest enim historia litteris nostris.*

[23] Vö. II. 8. és 55., ill. XXIX. 27.; még pregnánsabban Cicero, de rep. I. 25.: *res publica res populi.*

ről előzőleg volt szó *(res populi Romani perscribere)*, tehát itt *res* a. m. vállalkozás,[24] 3. *in rebus certius aliquid allaturos se . . . credunt* a. m. hitük szerint a tényanyagban fognak valami hitelesebbet nyújtani, azaz a *res* itt maga a tényvalóság, nem hiába belőle származik a *realis* melléknév is.

Rendkívül tanulságos a *res* szó liviusi használata a Praefatio 4. pontjában: *Res est praeterea et immensi operis, ut quae / sc. res / supra septingentesimum annum repetatur et quae /sc. res / ab exiguis profecta initiis eo creverit, ut iam magnitudine laboret sua* etc. Egyszerűnek látszik a *res* szó itteni szerepére valamely stílusalakzat (pl. zeugma) jegyét ütni és ennek megfelelően két merőben különböző fogalommal értelmezni,[25] de vitatható a probléma leegyszerűsítése akár azzal is, hogy a *res* helybeli ikerfogalmát a magyar «tárgy» szóba komprimáljuk.[26] Meggyőződésünk szerint itt, miként másutt is nemegyszer, egy szónak bizonyos jelentéskötege érvényesül, mégpedig együtthatóan, szinkron módon. Ilyen értelemben fordításunk a következőképpen hangzik: «Különben történeti államunk — e jelzős szókapcsolat fedi itt a *res* szó értelmét — ugyancsak roppant feladatot ró a róla szóló mű írójára,[27] hisz több mint hét évszázadra nyúlik vissza és szerény kezdeteiből kinőve odáig terebélyesedett, hogy immár saját nagyságának súlya alatt roskadozik stb.»

Liviusnak e mellett a latin kifejezésmódra oly jellemző tulajdonsága mellett, hogy ti. kiemelt fogalmai önmagukban hordozzák aequivalens párjukat, bizonyos mértékig dialektikusan értelmezhető ellentétüket, figyelmet érdemel az a másik sajátsága is, mely által valamely fontos tulajdonságot minden dimenziójában igyekszik kifejezésre juttatni. Itt van pl. a régi római nép találó fogalmazása (Praef. 4.): *pridem praevalentis populi vires*, amely jelzős szókapcsolatban a történetíró a hatalmi túlsúlynak időben *(pridem)* és térben való *(praevalentis)* kiterjedését érzékelteti, és ez összhangban van a Praefatio már idézett kifejezésével (3.): *principis terrarum populi.*

Mindezzel összefüggésben Liviusnak egy látszólagos ellentmondására kell rámutatni, megkísérelve azt eloszlatni. Mikor az író a római nép történelméről beszél, hangsúlyozza, hogy «az őseredeti kezdetek s a rá következő részek kétségkívül kisebb műélvezetet nyújtanak az olvasók számára, minthogy többségük ez új kor — értsd: Livius kora — felé fordul mohó érdeklődéssel» (4.). Majd rögtön utána leszögezi Livius, hogy mindamellett a régi szép időket egész lelkével felidézi (5.). Ez a szemlélet az időbeliség relatív határainak mindkét pólusára tekintettel van, vagyis egyszerre tartja kézben a múlt és jelen idő fonalát. Nem úgy, mint az elől Thukydides (I. 22.4.), vagy kivált az utód Tacitus, aki kereken kimondja: *vetera extollimus, recentium incuriosi* (Annales II. 88.). Livius látásmódja velük szemben kettős horizontú: példaképül feleleveníti a múltat, de nem megy el közömbösen a jelenkor mellett sem, nyitott szemmel él benne, sőt a multat lehetőség szerint aktualizálja (vö. Augustus programjával).

Ugyanakkor Livius szabad kezet ad az olvasónak, hogy tetszése szerint fogja fel vagy akár értékelje *(animadversa aut existimata*, Praef. 8.) a mondai kor szellemi kincseit. Büszkén vallja: van a római népnek olyan hadi dicsősége, hogy Mars atyaistenségét is olyan türelmes lélekkel viseli el az emberiség, mint ahogy a római imperiumot elszenvedi (7.).

Visszatérve a vizsgálódásaink egyik gyújtópontjába helyezett *res* szó előfordulásainak értelmezésére, az utolsó megfelelő részlet a Praefatio 11. pontjában a következő: *Adeo quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat.* Magyarul: Ezért van az, hogy minél kisebb a vagyon, annál kisebb a vágy is utána.[28] Ami ezt kiegészíti: *nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexere* (Praef. 12.), annak párhuzamául hadd utaljak a hasonló tartalmú helyekre.[29]

[24] Ugyanilyen értelemben még Praef. 12.: *querellae . . . ab initio certe tantae ordiendae rei absint.*

[25] Így *Lakatos P.*: i. m. 86.

[26] Vö. *Borzsák I.*: Utószó 380.

[27] E fordításunkban az *operis* szó is kettős értelmezésű.

[28] Megjegyzésre érdemes statisztikai adat: a *res* szó 'vagyon' jelentése Livius fennmaradt könyveiben a *res* szó ottani összes jelentései közül mintegy 5%-ot tesz ki; ez az arány különben megfelel a *res* szó e jelentéseltérése szempontjából az egész rómaikori latin irodalmon belül kimutatható százalékszámnak.

[29] Elsősorban Liviusnál (XXXIV. 4. 1—2.); azonkívül lásd Platon, Polit. 573 E; Sallustius, De coniur. Cat. 2., továbbá 5.8. és 12.2.; Cicero, ad Quintum fratrem I. 1.; Seneca, ep. 114.; id. Plinius, nat. hist. XIV. 1.; ifj. Plinius, ep. VIII. 14.; Tacitus, dial. de orat. 29. 36—40.; Vell. Paterc., hist. Rom. I. 17.; Juvenalis sat. 1. 147. és 13.22.; Petronius, satyr. 88.; Quintilianus, inst. orat. II. 10.3. Vö. végül Ps. Longinosszal (Auctor

Az író saját koráról rajzolt lehangoló képnek, amelynek keretei-korlátai közt a kortársak immár nemcsak hibáikat, de azok orvoslását sem bírják elviselni (Praef. 9.), mintegy az ellenképét nyújtja Livius a következőkben: *nulla unquam res publica nec maior nec sanctior nec bonis exemplis ditior fuit* (Praef. 11.). Igaz, hogy ez az erkölcsi elismerés szigorúan csak a római múltra vonatkozik,[30] mert az író jelenkora már bűnökkel fertőzött. A dicső múltról mondja ugyancsak Livius másutt (XLII. 62. 11.): *tum mos erat in adversis voltum secundae fortunae gerere, moderari animo in secundis.*[31] Így került egymással kontraszt-hatásba Livius beállításában a történelmi jelenkor és a mondai múlt, valóság és képzelet, materiális tényanyag és vallási mítosz. Maga a művészi igényű történetíró fogalmazta meg ezt — éppen a Praefatioban (6.) — így: *Quae ... poeticis magis decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum monumentis traduntur, ea nec adfirmare nec refellere in animo est.*

Livius szerint (Praef. 7.)[32] a rómaiság megengedhette magának azt a felsőbbséges kedvtelést, hogy teremtett istenvilága közepette Marsot is imádja, hisz közben képes volt meghódítani a világot. Mindenesetre ez a fajta hit a római vallásosságnak már sokkal későbbi fejlődési fokát mutatja, mint az, amelyikről Livius így nyilatkozott: *minimis etiam rebus prava religio inserit deos* (XXVII. 32. 2.). Amikor ugyanis a római nép Itália földjén megszületik és kezdeti életformái közt tapogatózva kibontakozik, majd fejlődésnek indul, eleinte felfelé is ki-kinyújtotta kereső kezét, a hitbeli istenvilág felé. De mikor már talpára állt, sőt kilépett a történelmi világ színpadára, akkor már legfeljebb beidegzett formakészség, megrögzött motívumhalmaz lett számára a vallás, inkább csak mint rítus: legfelső fokon pedig nemzeti dicsőségének szolgált ideológiai támasztékául.

Végére érve a liviusi mű Praefatio-jával kapcsolatos fejtegetéseknek, közlöm annak szövegét fordításomban.

περὶ ὕψους XLIV. 7. 10.) és Pausaniasszal (VIII. 2.4.). — Az erkölcsi hanyatlás Róma köztársaságkori politikájában gyökerező problémáját boncolgatja F. Hampl (HZ 188. 1959. 497 kk.).

[30] Ugyancsak Praef. 11., melynek e részletét: *nec in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque immigraverint*, vö. Auctor *περὶ ὕψους* XLIV. 6—7.

[31] Vö. még III. 20. 5.

[32] Vö. XLIII. 13. 1.: *quaedam religio tenet.*

ELŐSZÓ LIVIUS MŰVÉHEZ

1. Értékes munkát végzek-e, ha a római nép történetét a város eredetétől kezdve végig megírom, nem tudom biztosan, de ha tudnám, sem merném állítani, (2.) hisz látom, hogy amilyen régi, olyan elterjedett e vállalkozás, tudniillik a mindenkori új történetírók azt hiszik, hogy vagy tényanyagban fognak hitelesebbet nyújtani, vagy írásművészetben múlják majd felül a csiszolatlan régimódit. 3. Bárhogyan lesz is, legalább örömet okoz, hogy a világ élén álló nép történelmének az emlékezetét tehetségem szerint magam is ápoltam; és ha az írók oly nagy sokaságában hírnevem árnyékba borulna, azok nemesnek elismert nagyságával vígasztalódhatom, akik nevemet elhomályosítják. 4. Különben történeti államunk ugyancsak roppant feladatot ró a róla szóló mű írójára, hisz több mint hét évszázadra nyúlik vissza és szerény kezdeteiből kinőve odáig terebélyesedett, hogy immár saját nagyságának súlya alatt roskadozik, őseredeti kezdetei s a rá következő részek pedig kétségkívül kisebb műélvezetet nyújtanak az olvasók számára, minthogy többségük ez új kor felé fordul mohó érdeklődéssel, noha a régen hatalmi túlsúlyban levő nép erői immár önmagukat emésztik fel: (5.) én ellenben még abban keresem fáradságom jutalmát, hogy legalább addig, amíg a régi szép időket egész lelkemmel felidézem, elfordulok a bajok szemlélésétől, amelyeket nemzedékünk annyi éve lát, mentesen minden gondtól, ami az író lelkét, ha az igazságtól el nem is térítheti, de nyugtalaníthatja.

6. Ami a városalapítás vagyis annak történelmi szükségszerűsége előtti időkről inkább költői mondák által lett kiszínezve, mint a történelem hamisítatlan emlékanyagában hagyományozva, azt sem megerősíteni, sem megcáfolni nincs szándékomban. 7. Kijár a régi kor történetírásának ez a kiváltság, hogy tudniillik a városok eredetét — emberi dolgokat isteniekkel elegyítve — fenségesebbé tegye; és ha valamely népnek szükségképpen szabad a maga eredetét megszentelni, vagyis visszavezetni azt isteni eredeztetőkre, következésképpen van a római népnek olyan hadi dicsősége, hogy, habár ősatyjának, azaz honalapítója szülőatyjának nem kisebbet, mint magát Marsot tartja, ezt is olyan türelmes lélekkel viseli el az emberiség, mint ahogy a fennhatóságát elviseli.

8. De bárhogyan is fogjuk fel vagy ítéljük meg ezeket és a hozzájuk hasonló dolgokat, annak jómagam nem tulajdonítok különös fontosságot: (9.) a maga részéről ki-ki — ha osztja nézetemet — pontosan arra fordítsa figyelmét, hogy milyen volt az élet, milyenek voltak az erkölcsök, milyen hősök által és békében-háborúban milyen gyakorlati eszközök útján-módján teremtődött meg és nőtt nagyra a birodalom; azután, miközben fokozatosan lazult a fegyelem, kísérje figyelemmel először azt, ahogyan szinte hanyatlásnak indultak az erkölcsök, továbbá azt, hogyan süllyedtek mind mélyebbre,

majd hogyan estek hirtelen végső romlásba, míg idáig jutottunk, amikor már nemcsak hibáinkat, de azok orvoslását sem bírjuk elviselni. 10. Kivált éppen ez az üdvös és gyümölcsöző a történelem megismerésében, hogy minden példa bizonyságát világosan szemléltető emlékanyagban kifejezve láthatod; innen válaszd ki magad és köztársaságod számára a követésre méltót, innen válaszd ki az eleve s végeredményében rútat, hogy kerülni tudd azt. 11. Egyébként, ha a vállalt feladatom iránti lelkesedés nem téveszt meg, akkor soha állam nagyobb, feddhetetlenebb vagy jó példákban gazdagabb még nem volt és nem akadt még népközösség, amelybe oly későn költözött volna a kapzsiság és fényűzés, sem hon, hol oly nagy és sokáig tartó becsülete lett volna a szegénységnek és takarékosságnak. Ezért van az, hogy minél kisebb a vagyon, annál kisebb a vágy is utána: (12.) nemrég hurcolta be magával a gazdagság a kapzsiságot és a tobzódó élvhajhászás az arra irányuló vágyat, hogy fényűző dőzsölésben menjünk tönkre és tegyünk tönkre mindent.

De a panaszkodás, amely még akkor sem kedves, amikor netán szükségszerű, maradjon csak el nagyszerű kezdeményezésű vállalkozásunk elejéről: (13.) inkább kedvező előjelek kíséretében és szívesebben felfohászkodással, vagyis az istenek és istennők kérlelésével kezdenők — ha ez, miként a költőknek, nekünk is szokásunk volna —, hogy ily nagy mű kezdeményezőinek adják meg a sikeres folytatást.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1969. VI. 25. – Példányszám 450 – Terjedelem: 13,3 (A/5) ív + 0,17 (A/5) ív melléklet

69.67872 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

KÖNYVSZEMLE

Historia Augusta. Ford. Terényi István. (Ism. *Vaday Andrea)* 104
R. Stedelmann: Syrisch-palästinensische Gottheiten in Ägypten. (Ism. *Kákosy László)* 106
E. F. Wente: Late Ramesside Letters. (Ism. *Kákosy László)* 108
Archaeologische Forschungen in Lukanien. II. Heraklea-Studien. (Ism. *Szilágyi János György)* 109
Cornelius Tacitus: Annalen. Bd. IV. Erläut. von E. Köstermann. (Ism. *Borzsák István)* 111
M. Wittek: Album de paléographie grecque. (Ism. *R. Kubinyi Mária)* 114
Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban. (Ism. *Schwetzer József)* 115
Ch. Schirmann: הקרב בין בהמות ולדיתן לספי סיוס עברי לרום (Ism. *Scheiber Sándor)* 116

HÍREK

Moravcsik Gyula: Elnöki megnyitó az Ókortudományi Társaság X. közgyűlésén 117
Harmatta János—Szilágyi János György: Az Ábel Jenő emlékérem 119
Mócsy András: Seminarium Epigraphicum II 121
Kákosy László: Egyiptológiai munkakonferencia Leipzigben 123
Kiss Ákos: A judaeai Masada feltárásairól 124

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

A Keret-eposz. Ford., bev. és magy. ellátta *Maróth Miklós* 126

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Nagy Ferenc: Livius művének Praefatio-ja 143

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára : 20,— Ft
Kötetenként előfizetve : 30, — Ft

INDEX: 26.029

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. *Harmatta János*. Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Ókori történeti chrestomathia. Szerk. *Marót Károly*. III. Római történeti chrestomathia. Szerk. *Borzsák István*. Bp. 1963. Tankönyvkiadó. 288 l.

Barkóczi László — Bóna István — Mócsy András: Pannonia története. Szerk. *Harmatta János*. Budapest 1963. Tankönyvkiadó. 151 l.+24 t.

Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 163 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

Trencsényi-Waldapfel Imre: Klasszikus arcképek 1964. Akadémiai Kiadó. 101 + +97+163+84+80+153+64+115+123+109 l.

I. Trencsényi-Waldapfel: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 571+XXXII.

Gy. Moravcsik: Studia Byzantina. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 438 l.

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

Sukaszaptati. A papagáj hetven meséje a csalfa asszonyokról. Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta *Töttössy Csaba*. Budapest 1962. Magyar Helikon. 249 l.

Iuvenalis: Szatírái. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*. A bevezető tanulmányt írta *Horváth István Károly*. (Görög és latin írók. 9). Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 390 l.

Pseudo-Longinos: A fenségről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: *Nagy Ferenc*. (Görög és latin írók 10.) Budapest 1965. Akadémiai Kiadó. 130 l.

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József*. A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon*. (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

Appianos: A római polgárháborúk. I-II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hahn István*. (Görög és latin írók. 12-13.) Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 504+584 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.

Euripidés: Iphigeneia a taurosok között. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

P. Vergilius Maro: A szúnyog. Fordította *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kisérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, J. Horváth, Gy. Moravcsik*, redigit *I. Trencsényi-Waldapfel*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4. (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l.

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XVI. KÖTET 2. SZÁM

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
Klebelsberg Könyvtár
SZOTE Szeged

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1969

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, MARÓTI EGON, SZILÁGYI JÁNOS
GYÖRGY, TÖTTÖSSY CSABA,
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM.
24—25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 05, 915, 111-46

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Castiglione László: Szent lábnyomok Indiában és a görög—római világban 153
Török László: Adatok a VI—VII. századi kopt kőfaragóművészet ikonográfiájához 167

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kákosy László: Még egyszer a Cheops-piramis feltöréséről és lezárásáról 195
Harmatta János: A legrégibb χvārizmi felirat 199
Harmatta János: Az utolsó Achaimenida 203
Töttössy Csaba: A latin gerundivum 205
Erdélyi István: Türk rovásírásos avar felirat Környéről 209

SZEMÉLYI HÍREK

Dobrovits Aladár és Wessetzky Vilmos hatvan éves *(Kákosy László)* 211

VITA

Az antikvitás és feudalizmus kérdéséhez
Tőkei Ferenc: Antikvitás és feudalizmus. Budapest 1969. (Ism. *Hahn István)* ... 213

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

SZENT LÁBNYOMOK INDIÁBAN ÉS A GÖRÖG-RÓMAI VILÁGBAN

A lábnyom képe egyike az emberiség legrégibb és legelterjedtebb szimbólumainak. Szinte valamennyi prehisztorikus kultúrában és minden primitív társadalom művészetében megtaláljuk, mint a halandó vagy természetfölötti személyek legegyszerűbb és legérthetőbb jelképét. Legáltalánosabb értelme egy bizonyos személy jelenlétének megörökítése valamilyen helyen. Ezt az alapjelentést sokszor kibővítették, és így a lábnyom képe gyakran mágikus erővel képviselt egy-egy személyt vagy istenséget — pars pro toto — a maga teljességében is, gyakran alkalmazták tulajdon-jelként, és sokszor örökítették meg vele egy-egy mitikus lény megjelenését a földön, vagy eltávozásának, égbe emelkedésének helyét.[1]

Ez előtt az ősi és világméretű háttér előtt kell szemlélnünk a lábnyom szimbolikus alkalmazását azokban a kultúrákban, amelyekben már rendelkezésre állt a művészeti ábrázolás fejlett nyelvezete. Az utóbbi időben újra ráirányult a figyelem a görög-római világ régészeti leletei között található lábnyom-ábrázolásokra. W. Deonna[2] kezdeményezése után M. Guarducci[3] érdeme volt, hogy összefoglaló tanulmányban rendszerezte és értelmezte a szétszórtan publikált görög és római lábnyom-képeket. G. Manganaro[4] ezt a tekintélyes számú gyűjteményt újabb publikálatlan darabokkal egészítette ki. Én magam

[1] Előadás a IX. Klasszika Archaeológiai Kongresszuson, Damaszkusz 1969, október 12. — *R. Andrae:* Ethnographische Parallelen und Vergleiche. Stuttgart 1878, passim. *P. Sartori:* ZschVerVolksk 4(1894)41 kk; 148 kk; 282 kk; 412 kk. *Koehler:* Correspondenz-Blatt der Deutsch. Ges. f. Anthr. Ethn. u. Urgesch. 27(1896) 55 kk. *A. Treichel:* Verh. Berl. Ges. f. Anthr. Ethn. u. Urgesch. 1897. 68 kk. *A. Lang:* Magic and Religion. London 1901. 248. *M. Baudouin:* Les sculptures et gravures de pieds humains sur rochers. Paris 1914. *G. Wilke:* Mannus 7(1915) 1 kk. *W. Gaerte:* Mannus 15 (1923) 271 kk. *R. Heine-Geldern:* Anthropos 23 (1928) 289. *J. v. Negelein:* Weltgeschichte des Aberglaubens. I. Berlin 1931. 53 k. *Stith Thompson:* Motif-index of Folk-literature I. Helsinki 1932. A 901, 941, 972. *O. Almgren:* Nordische Felszeichnungen als religiöse Urkunden. Frankfurt a. M. 1934. 227 kk. *J. De Vries:* Altgermanische Religionsgeschichte. I. Berlin 1935. 111, 113, 125. *J. H. Steward:* Petroglyphs of the United States. Washington 1937. 420 k. *H. Shetelig-H. Falk:* Scandinavian Archaeology. Oxford 1937. 160, 164 k. *Fr. Behn:* ArchfRelw 34 (1937) 2 k. *J. Röder:* IPEK 1941. 42, 207 kk. *C.-A. Althin:* Studien zu den bronzezeitlichen Felszeichnungen von Skåne. Lund 1945. I. 20, 22 k; 133, passim. *J. D. Clark:* The Prehistory of Southern Africa. Harmondsworth 1959. 272. *R. A. Maier:* BerRömGermKom 42 (1961) 246 kk. *Fr. Behn:* Zur Problematik der Felsbilder. Berlin 1962. 33, 49, passim.

[2] *W. Deonna:* L'Homme Préhistorique 11 (1913) 241 kk.

[3] *M. Guarducci:* RendPontAcc 19 (1942—43) 305 kk. BullCom 72 (1946—48). 11 kk.

[4] *G. Manganaro:* Siculorum Gymnasium N. S. 14 (1961) 175 kk; ArchClass 16 (1964) 291 kk; RendAccNazLinc 20 (1965) 295 kk.

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁ... Klasszika-Filológia Szeged

1. kép

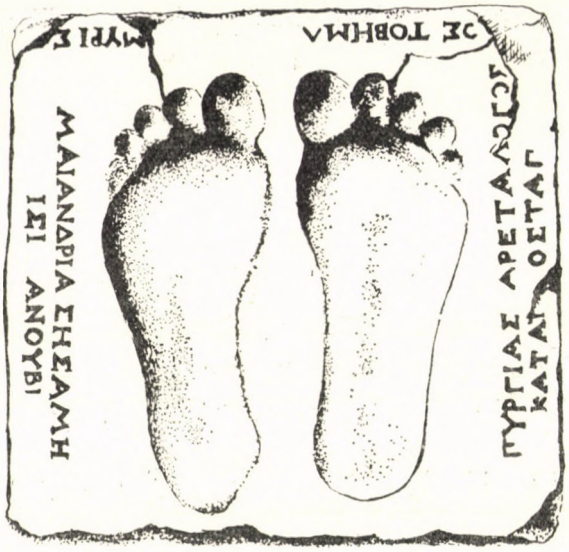
elsősorban egy jelentőségéhez képest eddig elhanyagolt egyiptomi csoportra hívtam fel a figyelmet,[5] továbbá megkíséreltem, hogy az emlékek egy sajátságos típusának, az ellentett lábnyomoknak árnyaltabb értelmezést adjak.[6] Az ismert darabok számát — főként a szentélyek kövezetébe karcolt lábnyomproskynémákkal — jelentősen lehet gyarapítani, de az értelmezés terén is bőven akad még tennivaló. A mostani alkalmat arra szeretném felhasználni, hogy felhívjam a figyelmet az ókori lábnyom-emlékek legérdekesebb történeti kapcsolatának kérdésére.

Problémánk szempontjából kevésbé érdekesek az ókori Mediterráneum területéről ismert, sziklába vagy szentélyek padozatába és köveire karcolt lábnyomok.[7] Legfeljebb annyit kell róluk megjegyeznünk, hogy túlnyomó részük szakrális rendeltetésű, amit részben feliratuk, részben elhelyezkedésük bizonyít. Míg ezeket maguk a dedikálók vésték a kövekre, a lábnyom-ábrázolások másik nagy csoportját már hivatásos kőfaragók készítették. Ezt a formátumban és kivitelben jóval igényesebb csoportot lábnyom-táblák néven foglalhatjuk össze. Formai szempontból ez a csoport további három részre tagolódik. Tudomásom szerint kizárólag Egyiptomban fordulnak elő azok a fekvő-hasáb alakú kövek, amelyeknek a tetején, fekvő helyzetben, egyetlen,

[5] *L. Castiglione:* ActaOrientHung 20 (1967) 239 kk; Mélanges offerts à K. Michalowski. Warszawa 1966. 41 kk.

[6] *L. Castiglione:* ActaEthnHung 17 (1968) 121 kk; ActaAntHung 16 (1968) 187 kk.

[7] *P. Kretschmer:* Philol. 58 (1899) 467 kk. *F. Hiller v. Gaertringen:* Thera I. Berlin 1899. 178, 275. *W. Peek:* AM 59 (1934) 65. *H. Van Effenterre:* Mélanges Ch. Picard II. Paris 1949. 1038. *M. Guarducci:* InscrCret I/XXII, 64; III/VII, 4, 18—19, 22. *E. Dyggve:* Lindos III. Berlin 1960. 466, 78. j. *J. Yoyotte:* Les pèlerinages dans l'Égypte ancienne. Sources Orientales III. Les Pélerinages. Paris 1960. 56 k; 59 k. *P. Faure:* BCH 86 (1962) 50; 87 (1963) 496 k.

2. kép

rendszerint nagyméretű lábnyom látható (1. kép).[8] Votivkarakterüket kétségtelenné teszi az, hogy mindig szentélyekben, rendszerint a templomok előudvaraiban kerültek elő, továbbá a lábnyomhoz gyakran szakrális jelek, ritkábban feliratos dedikációk is csatlakoznak. Az egyiptomi lábnyomtáblákat nemrégen egy kis cikkben állítottam össze, és érveket soroltam fel amellett, hogy felajánlóik az istenek lábnyomának ábrázolásával kívánták az isteni segítséget vagy jótéteményt megörökíteni. A lábnyom ebben az értelemben az isten epiphaniáját szimbolizálta. Valamennyi körülmény figyelembevételével az egyiptomi lábnyom-táblák készítésének korát a hellénizmus és a római császárkor századaira tettem.

A második alcsoportba tartoznak azok a lábnyomtáblák, amelyeken egy négyzetes kőlapon egy pár lábnyom foglal helyet.[9] A páros lábnyomokat ábrázoló votív-táblák egy része, jobbára a legkorábbiak, feliratuk elhelyezkedéséből következőleg vízszintes elhelyezésre készült (2—3. kép).[10] A lábnyomok tehát — mint az egyiptomi tábláknál — természetes helyzetben fe-

[8] *L. Castiglione:* ActaOrientHung 20 (1967) 239 kk. — *1. kép:* a karnaki Ptah-templom VI. kapujának belső sarkában levő kőtábla, életnagyságon felüli lábnyommal. *L. Castiglione:* i. m. 242. o. 2. kép.

[9] 1. *K. Kuruniotis—H. A. Thompson:* Hesperia 1 (1932) 197 k. o. 60. kép.
2. IG VII 3414. *G. Manganaro:* SicGymn N. S. 14 (1961) 187. o. 9. kép.
3—6. *G. Manganaro:* ArchClass 16 (1964) 292 k. LXIX—LXX. t.
7. *Ph. M. Petsas:* Praktika 1966. 35. o. 25. sz.
8—10. *A. Conze:* Reise auf der Insel Lesbos. Hannover 1865. 31 k. XIII/1—3 t.
11. *P. Roussel:* Les cultes Égyptiens à Délos. Nancy 1916. 115 k. old. 60. sz.
12. *P. Roussel:* i. m. 149 o. 122. sz.
13. *Th. Wiegand:* AM 33 (1908) 145 k. o. 1. sz.
14. Tituli Asiae Minoris III/I (1941) 20 k. o. 32. sz. (R. Heberdey).

[10] *2. kép:* Délos «C» Sarapieion, márvány tábla, 32×32×9 cm. IG XI 4, 1263. *M. Guarducci:* RendPontAcc 19 (1942—43) 312 k. 4. kép. — *3. kép:* Chairóneia, márvány tábla. IG VII 3414. *G. Manganaro:* SicGymn 14 (1961) 187.

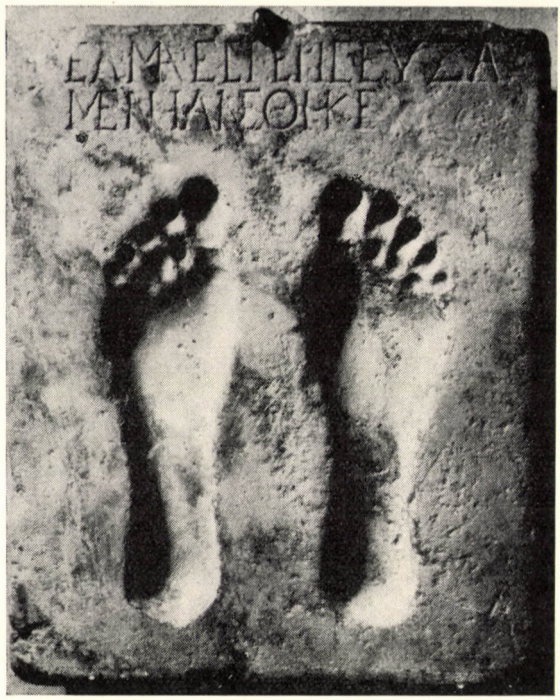
3. kép

küdtek. A páros lábnyom-táblák vastagsága azonban csak ritkán olyan nagy, hogy kizárná a függőleges, — sztélé-szerű — elhelyezést, a feliratok nagyobb része pedig egyaránt alkalmas a fekvő és az álló helyzethez (4. kép).[11] Feltehető tehát, hogy a táblákat legalábbis részben függőlegesen, falba illesztve helyezték el a szentélyekben, amit nemcsak a többi votív-felirat példája, hanem a vékonyabb lapok elmozdíthatósága is magyaráz. A szóban forgó páros lábnyom-táblák a görög szigeteken, Görögországban és Kisázsiában kerültek elő. Legkorábbi datálható példányaik az i. e. II. sz. végéről és az i. e. I. sz.-ból származnak, többségük már a római császárkorba tartozik.

A lábnyom-táblák harmadik alcsoportja, amely kérdésünk szempontjából már ismét csak kevéssé érdekes, minden tekintetben eltávolodott az eredeti elképzeléstől. Ebben a csoportban kis kivétellel vékony és függőleges elhelyezésre szánt lapokra vésett, páros, sőt néha több párból álló vagy ellentett elrendezésű lábnyomokat találunk. Ezek a táblák Itáliában és a nyugati Mediterráneum területén kerültek elő (5. kép).[12]

[11] *4. kép:* Istanbulból, Varsó, Nemz. Múz. 198807. 37×30 cm. *M. Guarducci:* i. m. 337.

[12] *L. Castiglione:* ActaEthnHung 17 (1968) 121 kk.-ban összeállított darabokon kívül a fontosabbak: 1. CIL VI 351. *B. Pesci:* RivArchCrist 18 (1941) 53 k. *M. Guarducci:* RendPontAcc 19 (1942—43) 312. 2. *E. Tea:* La Basilica di S. Maria Antiqua. Milano 1937. 226 kk. 3. *N. Turchi:* Studi e Mat. di Storia della Relig. 16 (1940) 98 k. *M. Guarducci:* i. m. 306 kk. 4. CIL VI 463. *G. Lippold:* Die Skulpturen des Vaticanischen Museums III, 2. Berlin 1956. 232. 5. Ostia, Mus. 807. NSc 1909. 21. 6. Ostia, Mus. 1363. 7. *P. Mingazzi-*

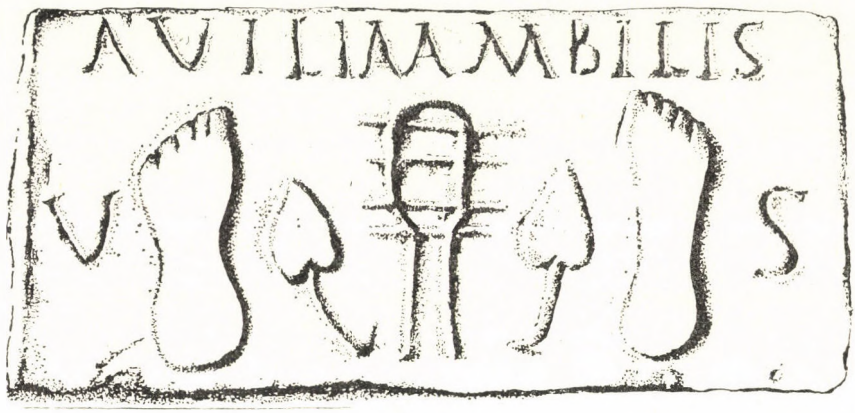

4. kép

A lábnyom-táblák értelmezésének kérdése jóval bonyolultabb annál, hogy ezúttal kifejthető legyen. Kérdésünk szempontjából elegendő annyit megállapítani, hogy a táblák szakrális rendeltetésű, szentélyekben elhelyezett dedikációk voltak. Ami a lábnyomokat illeti, egyenlő esélye van annak, hogy azok az istenek vagy a felajánlók lábnyomait ábrázolták. Az egyiptomi táblák esetében több mint valószínű, hogy a felajánlók isteni lábnyomokat kívántak velük megörökíteni.[13] Ugyanezt tételezhetjük fel a görög területek legkorábbi példányairól is. Bár a feliratok egyetlen esetben sem adnak tám-

ni: BullCom 51 (1924) 93. o. 90. sz. *M. Guarducci:* i. m. 312, 34. j. 8. CIL VI, 1. 825. *G. Manganaro:* SicGymn NS 14 (1961) 186, 61. j. 9. *C. Sciuto Patti:* I monumenti di Sant' Agata esistenti in Catania. Catania 1892. 96 k. *G. Manganaro:* i. m. 182 k. 10. *G. Manganaro:* i. m. 184, III. sz. 11. *G. Manganaro:* i. m. 183, I. sz. (vízszintes elhelyezésű !). 12. *G. Manganaro:* i. m. 184, II. sz. 13. CIL V 7488. *G. Manganaro:* i. m. 189 o, 10. kép. 14. CIL XII 1223. *L. Chatelain:* Les monuments romains d'Orange. Paris 1908. 150 k. o. 19. sz. 15. É. *Espérandieu-R. Lantier:* Rec. gén. des bas-reliefs etc. XIV. Paris 1955. 8414. sz. 16—24. *C. Fernández-Chicarro de Dios:* Revista de Archivos Bibliotecas y Museos 56 (1950) 620 kk. o. 1—6, 8—10. sz. U. o. még továbbiak. 25. *Carton:* Nouvelles Archives des Missions Scientifiques et Littéraires VII. Paris 1897. 457 k. o. 7. j. 26. *A.-L. Delattre:* CRAI 1897. 695 (több példány). 27. CIL VIII 12400. *M. Leglay:* Saturne Africain II. Paris 1966. 387. 28. CIL VIII 24037. *M. Leglay:* Saturne Africain. I. Paris 1961. 85 k. — Nem szerepelnek a felsorolásban a padozatba faragott lábnyomok. — 5. kép: fent a 13. sz. Industriából, 16. 5×34×3 cm. Torino, Biblioteca.

[13] *L. Castiglione:* Mélanges Michalowski. Warszawa 1966. 41 kk. ActaOrientHung 20 (1967) 239 kk.

5. kép

pontot a lábnyomok isteni vagy emberi jellegéről, rendelkezésünkre áll egy irodalmi adat, amely arra vall, hogy az isteni lábnyomok ábrázolása és tisztelete a Mediterráneum keleti felében még a római császárkorban is tovább élt. Ezt a szöveghelyet Apuleius Metamorphoses-ének XI. könyvében találjuk, ahol Isis ezüstből készült lábnyomairól van szó, melyeket a korinthosi Isis-szentélyben a hívek csókjaikkal borítanak el.[14] Az isteni lábnyomok lehetőségét támogatja az a nagyszámú irodalmi adat, amely azt bizonyítja, hogy az ókor népeinek körében régi és általános volt az istenek és a hérószok lábnyomainak tisztelete.[15] Semmi nem zárja ki természetesen annak lehetőségét, hogy a lábnyom-táblák második alcsoportjának egyes darabjainál az isten-lábnyomok ősi képzete egy másik felfogással keveredett össze, amely a lábnyomok képével a hívőnek a szentélyben és az istenség közelében való tartózkodását fejezte ki. Ezt a felfogást tekinthetjük uralkodónak a lábnyom-táblák harmadik, nyugati csoportjánál, amely időben és térben egyaránt eltávolodott a keleti előképektől.[16]

Azok a tudósok, akik a kultikus lábnyomok összehasonlító vizsgálatával foglalkoztak, már több ízben felhívták a figyelmet arra, hogy a történeti időkből ismert szakrális lábnyom-ábrázolások a hellénisztikus-római világon kívül és amannál jóval jelentősebb szerepben Indiában is megtalálhatók.[17] Nem tettek azonban még kísérletet arra, hogy e jelenséget a két terület egymáshoz való viszonyának szempontjából vizsgálják meg.

[14] *Apuleius*, Met. XI, 17, 3—4. Az értelmezéshez: G. F. Hildebrand ed. (1842) 1053. *W. Drexler:* ML II (1890—94) 526 k.

[15] *Cic.*, De nat. deor. III, 5. *Diod.* IV, 24. *Etym. Magn.* Boubasis. *Hérod.*, II, 91; IV, 82. *Joh. Antioch.*, FHG IV 544, frg. 6. *Lukian.*, Vera hist. VII (ed. *F. Ollier*, 1962. 13. k.). *Philostr.*, Heroica (ed. *J. Fr. Boissonade*, 1806. 50 k.). *Ps.-Arist.*, Mir. ausc. 97. *Ps.-Plut.*, De fluviis 2, p. 1150 C. *Verg.*, Georg. II, 474.

[16] *L. Castiglione:* ActaEthnHung 17 (1968) 121 kk. ActaAntHung 16 (1968) 187 kk.

[17] Többek között *A. Maury:* RA VII, 2 (1851) 601. *A. Chaboseau:* La Tradition 4 (1889) 375 kk. *P. Toldo:* Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte 5 (1905) 338 kk. *S. Reinach:* Cultes, mythes et religions. III. Paris 1908. 394. *O. Weinreich:* Antike Heilungswunder. Giessen 1909. 22. *M. Baudouin:* 54 k., 63 kk., passim. *W. Deonna:* i. m. 241, 3. j.

Indiában a lábnyom képének szimbolikus és szakrális alkalmazását a világ más területeihez hasonlóan mindenekelőtt a prehisztorikus-primitív körben találjuk meg.[18] Csakhogy míg a Mediterráneumban és Európában az őskori lábnyom-képek interpretációja csak közvetett úton lehetséges, és a szokás ókori továbbélését legfeljebb feltételezhetjük, de nem tudjuk bizonyítani, addig Indiában és Délkelet-Ázsiában a legutóbbi időkig éltek olyan primitívebb népcsoportok, amelyeknek körében a lábnyom-ábrázolások még eleven néphagyomány részét képezték. Ez a körülmény, valamint az isteni léptek és lábnyomok kimutatható szerepe a védikus vallásban[19] lehetőséget ad az ősi időkben elterjedt és az ókorban nagy szerephez jutott szakrális lábnyom-szimbolika összefüggésének kimutatására. Az indiai kultikus lábnyomokkal foglalkozó kutatók joggal tételezik fel, hogy a nagy indiai vallások az őskori, közelebbről a megalithikus hagyományból vették át a lábnyomok szimbolikus értelmű használatát.[20] Legfeljebb az a kérdés maradt tisztázatlan, hogy a buddhizmus a hindu istenek kultuszából, vagy közvetlenül az ősi hagyományból vette-e át a szakrális lábnyom ábrázolásának szokását.[21]

Annyi bizonyos, hogy a korai indiai buddhista művészetben a szakrális lábnyom minden más kultúráénál fontosabb szerepet kapott. Az időszámításunk kezdete előtti századokban, sőt még a keresztény éra első századaiban is, mindaddig, amíg Buddha figurális ábrázolása nem vált uralkodóvá, a művészetben a vallásalapítót más szimbólumok mellett főként lábnyomainak képével jelenítették meg.[22] A Buddha életét és működését ábrázoló domborműve-

[18] Az indiai szakrális lábnyomokról általában: *H. G. Murray-Aynsley:* Indian Antiquary 15 (1886) 117 kk. *R. C. Temple:* Hastings Enc. Rel. Eth. V (1912) 904. *A. S. Geden:* Hastings Enc. Rel. Eth. X (1918) 16. *J. Charpentier:* OstasZeitsch 7 (1918—19) 1 kk. *A. S. Geden:* Hastings Enc. Rel. Eth. XII (1921) 143. *W. Kirfel:* Der Hinduismus. Haas, Bilderatlas 18—20. Leipzig 1933. 108—111. kép. *A. K. Coomaraswamy:* Elements of Buddhist Iconography. Cambridge, Mass. 1935. 15 kk. *P. Wirz:* Exorzismus und Heilkunde auf Ceylon. Bern 1941. 152. *U. a.:* JbBernHistMus 27 (1948) 59 kk. *W. Kirfel:* Symbolik des Hinduismus und des Jinismus. Stuttgart 1959. 90 k. *U. Poley:* Der Buddhapada. Diss. Halle 1966. — Az indiai praebuddhisztikus lábnyom képekről: *J. Charpentier:* i. m. 4 k. *R. Heine-Geldern:* Anthropos 23 (1928) 289. *B. Barua:* Gāya and Buddha-Gaya. I. Calcutta 1931. 10 kk. *W. Kirfel:* i. m. (1933) XXIX. o. *P. Wirz:* i. m. (1948) 64. *S. Hummel:* Artibus Asiae 17 (1954) 153. *U. Poley:* i. m. 2 kk.

[19] *H. G. Murray-Aynsley:* i. m. 117 k. *J. Fergusson:* Tree and Serpent Worship. London 1873. 229. 1. j. *H. Oldenberg:* Die Religion des Veda. Berlin 1894. 227 kk. 9. *Jouveau-Dubreuil:* Iconographie du Sud de l'Inde. Paris 1914. 84. *J. Charpentier:* i. m. 5 kk. *P. Wirz:* i. m. 60. *H. v. Glasenapp:* Glaube und Ritus der Hochreligionen. Frankfurt a. M. 1960. 30, 100. *U. Poley:* i. m. 14, 66 kk.

[20] *P. Wirz:* i. m. (1948) 61. *H. G. Franz:* Buddhistische Kunst Indiens. Leipzig 1965. 26.;*U. Poley:* i. m. 2 kk., 11 kk.

[21] *J. Charpentier:* i. m. 6 k. (A Vishnu-lábnyomot tartja elsődlegesnek.) *U. Poley:* i. m. 2 k., passim. (A Buddha-lábnyomot közvetlenül a prehisztorikus hagyományból származtatja.)

[22] A Buddha-lábnyomokról a 18. jegyzetben idézetteken kívül: *S. Lefmann:* Geschichte des alten Indiens. Berlin 1890. 796 k. *F. v. Andrian:* Der Höhencultus asiatischer und europäischer Völker. Wien 1891. 70 kk; 80 kk. *M. E. Chavannes:* Voyage de Song Yun dans l'Udyāna et le Gandhara. Hanoi 1903. 42. *C. Fr. Koeppen:* Die Religion des Buddha. I. Berlin 1906. 528 k. *H. Parker:* Ancient Ceylon. London 1909. 519. *Aigremont:* Fuss- und Schuh-Symbolik und -Erotik. Leipzig 1909. 10. *A. Foucher:* The Beginnings of Buddhist Art. Paris 1917. 5. *V. A. Smith:* Hastings Enc. Rel. Eth. X (1918) 659. *E. S. Hartland:* Hastings Enc. Rel. Eth. XI (1920) 865. *O. Almgren:* i. m. 231 k. *B. Barua:* Barhut. II. Calcutta 1934. 41. *G. Combaz:* L'Inde et l'Orient Classique. Paris 1937. 196, 199. *J. Finegan:* The Archaeology of World Religions. Princeton, N. J. 1952. 283. *A. K. Coomaraswamy:* La Sculpture de Barhut. Paris 1956. 25 kk. *H. G. Franz:* Buddhistische Kunst Indiens. Leipzig 1965. 153.

ken, amelyek a korai buddhista sztupákat díszítették, akár élettörténetének jelenetein, akár a megigazult vallásalapító tiszteletét bemutató képeken, legtöbbször ott találjuk a lábnyomokat, amelyeket a mester hívei, emberek és mitológiai lények, hódolattal vesznek körül (6—7. kép).[23] Azokon a helyeken, ahol Buddha térítő útjai során megfordult, az irodalmi források szerint csaknem kivétel nélkül szent lábnyomok örökítették meg jelenlétét. E lábnyomok fölé később — állítólag magának a vallásalapítónak óhajára — legtöbbször sztupákat és szentélyeket építettek.[24] Néhány ilyen sziklába vagy kőbe vésett szent lábnyomot sikerült is azonosítani az Indiában igen gyakori szakrális lábnyom-emlékek közül, és több olyan van, amely — gyakran átinterpretált formában — napjainkig is India és Délkelet-Ázsia legszentebb kultusz-tárgyai közé tartozik.[25] A korai buddhista sztupáknál és szentélyekben a hívek gyakran ajánlottak fel votív-táblákat Buddha lábnyomainak képével.[26] Ezek a

[23] *Barhut: L. Bachofer:* Die frühindische Plastik. I. Leipzig 1929. 24. t. *B. Barua:* Barhut. II—III. Calcutta 1934—37. 14 kk; 38 kk; 42 kk; 50 o. 18, 37, 48, 51 kép. *G. Combaz:* i. m. 84. *N.-R. Ray:* Maurya and Śunga Art. Calcutta 1945. 99. o. 14. kép. *A. K. Coomaraswamy:* La sculpture de Bharhut. Paris 1956. 52 kk; 59 k. o. 30, 31, 33, 38. kép. *H. G. Franz:* Buddhistische Kunst Indiens. Leipzig 1965. 28 kk. o. 14. szövegközti kép, 10. kép. *U. Poley:* i. m. 41. o. 94. kép. *Jaggayyapeta: L. Bachofer:* i. m. II. 107. t. *H. G. Franz:* i. m. 68. kép. *U. Poley:* i. m. 84. kép. *Nagarjunakonda: P. R. Ramachandra Rao:* The Art of Nagarjunikonda. Madras 1956. II. t. *H. G. Franz:* i. m. 238—239 kép. *U. Poley:* i. m. 17, 64, 81. kép. *Sanchi: J. Fergusson:* i. m. XI. t. *A. Foucher:* i. m. X, 1. t. *A. K. Coomaraswamy:* Elements of Buddhist Iconography. Cambridge, Mass. 1935. I, 1. t. *L. Frederic:* Indien. Tempel und Skulpturen. Stuttgart 1959. 40. t. *U. Poley:* i. m. 49—51. kép. *Amaravati: J. Fergusson:* i. m. LVIII, LXVII, LXX, LXXI, LXXII, LXXV, LXXVIII, LXXIX, LXXXVII, XCII, XCIV, XCVIII, XCIX. t. *J. Burgess:* The Buddhist Stupas of Amaravati and Jaggayyapeta. London 1887. Passim. *A. Foucher:* i. m. III. t. 208. kép. *J. Charpentier:* i. m. 7. *A. Foucher:* Revue des arts asiatiques 5 (1928—29) 16, 20. o. VI, 1; VII, 1; IX, 2; X, 1. t. *L. Bachofer:* i. m. 107, 110, 120, 123, 129, 130. t. *E. Diez:* Die Kunst Indiens. Potsdam, é. n. 25. o. 21. kép. *A. K. Coomaraswamy:* i. m. 2, 4, 5, 7—9, 11—15. kép. *G. Combaz:* i. m. 76. *D. Barrett:* Sculptures from Amaravati in the British Museum. London 1954. 57 k; 64 kk; 72 k. o. 15, 20, 30, 107, 108. sz. V, VIII, IX, XXI, XXII, XXV, XXX, XLVII. t. *Ph. Stern:* Evolution du style indien d'Amaravati. Paris 1961. XXI, XXII, XXVII, XLII, XLIII, LI. t. *H. Zimmer:* The Art of Indian Asia. New York 1964. 87. t. *H. G. Franz:* i. m. 151. o. 68, 231, 257. kép. *U. Poley:* i. m. 53, 56—61, 63, 67—70, 74, 79, 82, 85, 86, 88—91. kép. — *6. kép:* Bharhut stupa nyugati kapujáról, Calcutta, Indian Museum. *L. Bachofer:* i. m. I. (1929) 24. t. *B. Barua:* i. m. 14. kk. XLI/37. t. *A. K. Coomaraswamy:* Bharhut. 51. o. XI/30. t. *H. Zimmer:* i. m. 32a *t. H. G. Franz:* i. m. 10. kép. *U. Poley:* i. m. 93. kép. — *7. kép:* Amaravati stupa, Madras, Museum. *A. K. Coomaraswamy:* Elements. IV/15. t.

[24] *M. E. Chavannes:* i. m. 42. *J. Charpentier:* i. m. 1 kk. 179 kk. *B. Barua:* i. m. II(1934) 41. *P. Wirz:* i. m. (1948) 61 kk. *A. K. Coomaraswamy:* Bharhut. 27 kk. *U. Poley:* i. m. 7, 42 kk; 46 kk.

[25] A leghíresebb mind között a ceyloni Adamspeak lábnyoma, amelyet India valamennyi vallásának híve a maga módjára tisztel. *A. Maury:* i. m. 601. *R. Andrae:* Ethnographische Parallelen und Vergleiche. Stuttgart 1878. 96 k. *Bérenger-Féraud-Chaboseau:* La Tradition 3 (1889) 196, 375. *A. E. L. Rost:* Journal of the Royal Asiatic Society 1903. 655 kk. *S. Reinach:* Cultes, mythes et religions. III. Paris 1908. 394. *O. Dähnhardt:* Natursagen. II. Leipzig 1909. 234 k. *H. Parker:* Ancient Ceylon. London 1909. 14, 668. *M. Seligsohn:* Enzyklopaedie des Islam. I. Leiden 1913. 135. *T. W. Arnold:* u. o. 874. *M. Baudouin:* i. m. 5 k. *A. S. Geden:* Hastings Enc. X (1918) 16. *J. Charpentier:* i. m. 8 kk; 13 kk. *T. W. Rhys Davids:* Hastings Enc. I (1925) 87 k. *O. Almgren:* i. m. 231 k. *P. Wirz:* Exorzismus (1941) 152. *P. Wirz:* JbBernHistMus 27 (1948) 62. *E. F. C. Ludowyk:* The Footprint of the Buddha. London 1958. 12 kk. *U. Poley:* i. m. 60 kk.

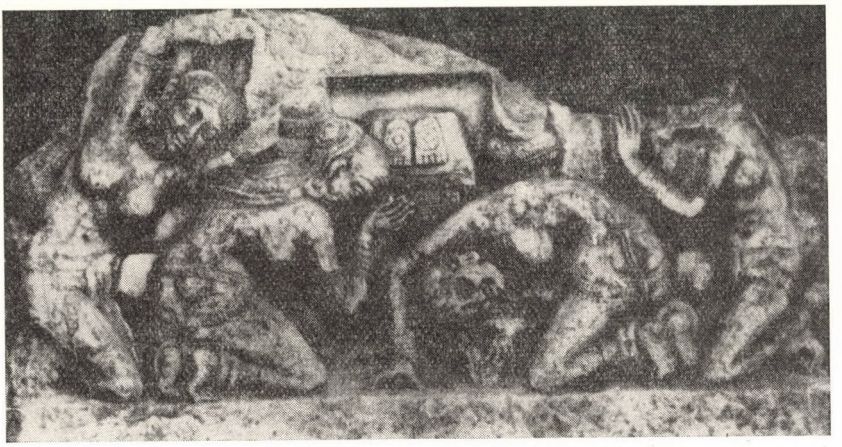
[26] *J. Fergusson:* i. m. 229. o. LXXXVII, 3. t. *S. Lefmann:* i. m. 578. *A. Foucher:* RevArtsAs 5 (1928—29) V. t. *L. Bachofer:* i. m. 120. t. *A. K. Coomaraswamy:* Iconography. IV, 13—14. t. *D. Barrett:* i. m. 20. sz. XLVII. t. *Ph. Stern:* i. m. III, b. VII, b. t. *U. Poley:* i. m. 42 kk.

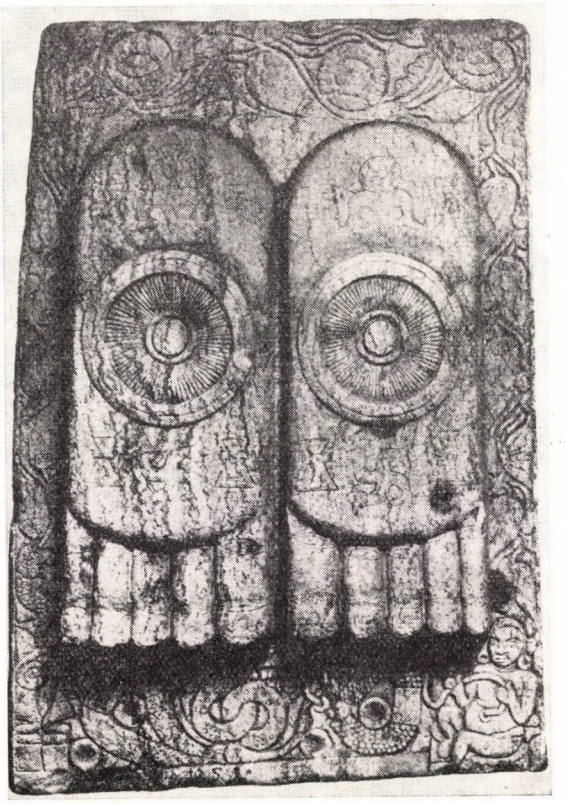
6. kép

lábnyom-táblák, úgyanúgy mint a domborműveken látható Buddha-lábnyomok, rendszerint négyzetalakú kőlapok, amelyeken bemélyített vagy domború kivitelben lábnyom-pár látható. A lábnyomokat többnyire különféle szimbólumok borítják vagy veszik körül (8. kép).[27]

[27] *8. kép:* Az Amaravati-stupánál talált tábla. London, British Museum 57. sz. *D. Barrett:* i. m. 20. sz. XLVII. t. *U. Poley:* i. m. 44. o. 100. kép.

7. kép

8. kép

Az indiai és a kínai irodalmi hagyomány szerint a szent Buddha-lábnyomok már Aśoka alatt a Buddha-tisztelet legfontosabb relikviái közé tartoztak. A nagy Maurya király, aki a buddhizmust első ízben tette államvallássá, és elterjesztésén fáradozott, állítólag palotáját is egy Buddha-lábnyomot tartalmazó szentélyhez építette, és számos sztupát emelt a vallásalapító prédikációinak és élete főbb eseményeinek színhelyét jelölő lábnyomok fölé.[28] Az eddig feltárt ránk maradt emlékek az indiai buddhizmus lábnyom-kultuszát és ikonográfiáját az időszámításunk kezdete előtti és utáni két-két évszázadra nézve tömegesen igazolják és illusztrálják. Bár régészetileg Aśoka idejére tehető lábnyom-emlékekről biztos tudomásunk nincs, joggal feltételezhetjük, hogy Indiában az i.e. III. sz.-tól kezdve, egészen a buddhizmus háttérbe szorulásáig, a szent lábnyomok e vallás szimbolikájában kiemelkedő jelentőséggel bírtak. A Buddha-lábnyomok tisztelete tovább élt Délkelet-Ázsiának mindazokon a területein, ahol a buddhizmus továbbra is uralkodó vallás maradt. Ugyanez állt a jainizmusra is.[29] Amikor Buddha figurális ábrázolása a graeco-indiai Gandhāra művészet hatására általánosan elterjedt, a Buddha-lábnyom részben a szent helyek relikviáinak, részben pedig a Buddha-szobrok talpának különleges tisztelete[30] formájában tartotta meg jelentőségét. A buddhizmussal egyidőben, vagy talán már korábban is, a hindu vallásban ugyancsak alkalmazták a szakrális lábnyom szimbólumát. Ez a szokás — különösen a Viṣṇu kultuszban — napjainkig fennmaradt.[31]

A Mediterráneum és India területéről nagy vonásokban ismertetett tényeket egymással szembesítve a következőket állapíthatjuk meg. Az i. e. első három és az i. sz. első századaiban a görög—római világban és Indiában egyidőben és párhuzamosan alkalmazták a lábnyomok képét a vallásos gyakorlatban. Mindkét területen jóval többről volt szó, mint az ősi hagyományoknak a népi vallásosságban való survival-jéről. A lábnyomképek és ex-votok nagy és középponti szerepű szentélyekben, igényes kivitelben és többnyire feliratokkal kísérve kerültek elhelyezésre. A szentélyek és szent helyek lábnyomai mindkét területen elsődlegesen az isteneket, hérószokat, emberfeletti lényeket jelképezték, közelebbről megjelenésükre emlékeztettek. Szokás volt a szent lábnyomok képét fogadalmi ajándékként kőbe vésetni. A fogadalmi lábnyomtáblák legáltalánosabb formája mindkét területen a bemélyített vagy lapos domborművű lábnyom-pár volt.

A párhuzamosság láttán minden elfogulatlan szemlélőben felvetődik a kérdés: lehet-e puszta véletlen a rendkívül hasonló és lényegében azonos kifejezési mód időben megegyező fellépése a két nagy kultúrában? A párhuzamosság mögött volt-e kapcsolat, és ha igen, akkor milyen természetű kapcso-

[28] *J. Charpentier:* i. m. 7 kk. *U. Poley:* i. m. 47, 60. Aśokáról alapvető: *R. Thapar:* Aśoka and the Decline of the Mauryas. Oxford 1961.

[29] *J. Burgess:* Report on the Antiquities of Kathiawad and Kachh 1874—75. London 1876. 166 k. *D. Menant:* Pélerinage aux temples Jainas du Girnar. Paris 1912. 230, 232, 239. *J. Charpentier:* i. m. 5. *W. Kirfel:* Symbolik des Hinduismus und des Jinismus. Stuttgart 1959. 150. *U. Poley:* i. m. 69 kk.

[30] *M. Baudouin:* i. m. 112. *L. Bachofer:* i. m. 81, 101. t. *A. K. Coomaraswamy:* Iconography (1935) 39. *P. Wirz:* i. m. (1948) 59 kk. A. K. Coomaraswamy: Bharhut (1956) 23 kk. *A. B. Griswold:* Journal of Glass Studies 5 (1963) 87. o. 14. kép. *H. G. Franz:* i. m. 218, 220. kép.

[31] A 19. jegyzetben idézetteken kívül: *J. Fergusson:* i. m. 229. *H. G. Murray—Aynsley:* i. m. 117 k. *E. S. Hartland:* Hastings Enc. XI (1920) 865. *W. Kirfel:* Der Hinduismus. Haas Bilderatl. (1933) XXIX. k. o. Stuttgart 1959. 90. k.

latról lehet szó? Fel lehet-e tételezni olyan érintkezést és hatást, amely a párhuzamosságot előidézte vagy elősegítette?

Az ókori világ általános történeti viszonyaiból kiindulva, pusztán a logikai meggondolás alapján azt kell mondanunk, hogy az ilyen érintkezés és hatás lehetősége fennállt. A hellénisztikus világ és India között Nagy Sándor hódító hadjárata óta közvetlen kapcsolat állt fenn.[32] India egyes határterületein, később pedig a félsziget belsejében is görög államalakulatok jöttek létre, görög katonák és telepesek éltek.[33] Az indiai görög államok felbomlása után azok a kereskedelmi kapcsolatok, amelyek természetesen már a hellénizmus századaiban kialakultak, szárazföldi és tengeri úton egyre intenzívebbé váltak. A szárazföldi közvetítő kereskedelem mellett Egyiptom és India között már a hellénizmus idején létrejött a közvetlen tengeri összeköttetés, ami a római császárkorban rendszeres és jelentős kereskedelmi kapcsolattá növekedett.[34] Az érintkezés és a hatás gyakorlati lehetősége tehát teljes mértékben adottnak tekinthető.

A feltételezhető hatás közelebbi vizsgálatakor további valószínűsítő momentumokra találunk. A kultikus lábnyomképek a Mediterráneum országai közül Egyiptomban játszották a legnagyobb szerepet. Itt találjuk a legnagyobb számban a lábnyom-képes dedikációkat és lábnyom-táblákat a hellénizmus és a római császárkor századaiban. Nyomós érvek alapján feltételezhető, hogy a görög szigetekre és Görögországba, legalábbis jórészben, Egyiptomból jutott el a lábnyomképek szakrális alkalmazása. A legkorábbi Egyiptomon kívüli datálható lábnyom-táblák Délos szigetén az egyiptomi istenek szentélyéből kerültek elő. A későbbi lábnyom-táblák jelentős része az alexandriai istenek kultuszához tartozott. Nem tekinthető puszta véletlennek ebből a szempontból, hogy az India és a görög—római világ közötti tengeri kereskedelem kiinduló pontja, bázisa és lebonyolítója Egyiptom volt.[35] A közvetett, később pedig közvetlen tengeri kereskedelem Egyiptom vörös-tengeri kikötőiből indult ki. A vörös-tengeri kikötőkből sivatagi utakon jutottak a kereskedők áruikkal Felső-Egyiptomba, nevezetesen Felső-Egyiptom legjelentősebb területére, a Dendera és Théba közötti vidékre, amelynek kereskedelmi csomópontja Koptos volt. Pontosan ez az a vidék, ahol az egyiptomi lábnyom-táblák és kultikus lábnyom-emlékek túlnyomó többsége található.[36] A kereskedelmi útvonal innen a Níluson haladt Alexandriába. Alexandria a lábnyom-votívok másik fő lelőhelye, ahonnan ez a kultikus forma a Mediterráneum legkülönbözőbb vidékeire elterjedt, legkorábban és legfőként Déloszra, a szigetekre, Görögországba stb. Adataink vannak arra, hogy az alexandriai kereskedők Indiában telephelyeket létesítettek, ott hosszasabban tartózkodtak és utaz-

[32] *H. G. Rawlinson:* Intercourse between India and the Western World. Cambridge 1926. *G. Combaz:* L'Inde et l'Orient Classique. Paris 1937.

[33] *W. W. Tarn:* The Greeks in Bactria and India. Cambridge 1951. *A. K. Narain:* The Indo-Greeks. Oxford 1957. *G. Woodcock:* The Greeks in India. London 1966.

[34] *E. H. Warmington:* The Commerce between the Roman Empire and India. Cambridge 1928. *M. Wheeler:* Rome beyond the Imperial Frontiers. Harmondsworth 1955. 141 kk. *R. Delbrueck:* BJb 155—56 (1955—56) 8 kk.

[35] *H. J. Rose:* Man 25 (1925) 15 k. *H. G. Rawlinson:* i. m. 89 kk; 137 kk. *E. H. Warmington:* i. m. 39 kk. passim. *S. Lévi:* Mélanges Maspero. II. Le Caire 1934. 158 kk. *C. G. Seligman:* Antiquity 1937. 5 kk.

[36] *L. Castiglione:* Mélanges Michalowski. Warszawa 1966. 41 kk. ActaOrientHung 20 (1967) 240 kk.

gattak.[37] Más adatok azt bizonyítják, hogy indiai kereskedők jártak Egyiptomban és Alexandriában.[38]

Az érintkezés és hatás útjai közül azonban nem kapcsolhatjuk ki a szárazföldi utat sem. Eltekintve attól a számtalan lehetőségtől és útvonaltól, amelyen a görögök India és a Mediterráneum között járhattak, a rendszeres és jelentős forgalom, mint ismeretes, Szírián át vezetett a Földközi-tenger kikötőibe.[39] Bár ezen a területen nem volt még módom közvetlen kutatást végezni, az eddig publikált adatokból úgy látom, hogy itt is megtalálhatók a szakrális lábnyom-emlékek, mégpedig már az i. e. III. sz.-tól kezdődően a római császárkorig.[40]

Az érintkezés útjai és módjai tehát nemcsak léteztek, hanem pontosan egybeesnek a mediterrán lábnyom-emlékek előfordulási és kiindulási területeivel. Az érintkezés gyakorlati lehetőségein túl felvetődik a mélyebb vallásos hatás, illetve a vallásos érintkezés lehetőségének kérdése is. Ismeretes, hogy az Indiába került görögökre már korán mély hatást gyakorolt a hinduizmus, főként a brahmin bölcsek tanítása és életmódja.[41] Ennél is fontosabb azonban az a tény, hogy az indiai görög államok uralkodói már korán pártolóivá, sőt híveivé váltak a buddhizmusnak, mint olyan vallásnak, amely kedvezett a társadalmi érintkezésnek és egybeolvadásnak, az elzárkózó és a kasztrendszert támogató hinduizmussal szemben. Számos bizonyítéka van annak, hogy az Indiában élő görögök nagy része idővel a buddhizmus hívévé vált.[42] Ugyanakkor arra is vannak adataink, hogy Aśoka térítő tevékenysége során a hellénisztikus világ országaiba is elküldötte követeit.[43] A szakrális lábnyom-képek elterjedésében azonban nem szükséges hivatalos utakat feltételeznünk. A hatás legegyszerűbb és legtermészetesebb módja az lehetett, hogy a két terület között mozgó emberek megismerkedtek ezzel a szokással, és azt a maguk kezdeményezéséből átvették és utánozták.

Az indiai és a görög—római kultikus lábnyomok közötti történeti összefüggés végleges bizonyításához természetesen az lenne szükséges, hogy olyan emlékek birtokába jussunk, amelyek direkt módon szemléltetik a görög—indiai érintkezést, tehát például olyan lábnyom-képekre, amelyeknek feliratai

[37] Az idézetteken kívül többek között: *L. Petech:* BullCom 71 (1943—45) 65 kk. *J. M. Casal:* Fouilles de Virampatuam — Arikamedu. Paris 1949. *M. Seshadri:* Archaeology 1966. 244 kk.

[38] H. G. Rawlinson: i. m. 96 kk; 137, 140. *E. H. Warmington:* i. m. 54, 66, 76 k. *S. Lévi:* i. m. 158 k.

[39] *M. Rostovtzeff:* The Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford 1957. 94 k.

[40] A szikla-rajzokon kívül utalok a következő példákra: 1. *Gezer*, i. e. 3—2 sz. *R. A. S. Macalister:* The Excavation of Gezer. II—III. London 1912. 446 k. o. 530. kép, CCXXV. t. 2. *Jeruzsálem. M. Baudouin:* i. m. 61 k. *G. T. Rivoira:* Architettura Musulmana. Milano 1914. 26. *H. Leclercq:* DictArchChrét XIV (1939) 819. 3. *Damaszkusz. Ahmed Bey Kamal:* BullInstÉgypt 1908. 94. 4. *Souweida. M. R. Mouterde:* CRAI 1931. 141 kk. *M. Guarducci:* i. m. 321, 66. j. 5. *Ismeretlen szíriai lelőhely. A. Dain:* Imscriptions Grecques du Musée du Louvre. Paris 1933. 92. k. o. 84. sz. *L. R(obert):* RA 1933. II. 138. o. 84. sz.

[41] *J. W. McCrindle:* Ancient India as described by Megasthenes and Arrian. Calcutta 1877. *U. a.:* Ancient India as described in classical literature. Westminster 1901. *W. W. Tarn:* i. m. 428 kk.

[42] *H. G. Rawlinson:* i. m. 84 k. 162. *W. W. Tarn:* i. m. 388 k; 391 kk (kétkedőleg). *A. K. Narain:* i. m. 94 k. *G. Woodcock:* i. m. 100, passim.

[43] *H. G. Rawlinson:* i. m. 39. *E. H. Warmington:* i. m. 35. *R. Thapar:* i. m. 256 (Aśoka 13. ediktuma). V. ö. *W. W. Tarn:* i. m. 180, passim.

vagy kísérő jelei görög és indiai motívumokat egyszerre tartalmaznának. Ilyen emlék tudomásom szerint egyelőre nem ismeretes. Addig is azonban, amíg az ásatások ilyen direkt bizonyítékot nem hoznak felszínre, nyugodtan lehet állítani, hogy az érintkezést és hatást semmi sem zárja ki, sőt az adatok és a meggondolások egész sora támogatja. A feltevés azonban nem lenne teljes annak az utolsó kérdésnek a megválaszolása nélkül, hogy az érintkezésben melyik oldal játszotta az aktív, és melyik a passzív szerepet.

Erre a kérdésre a magam részéről csak azt tudom válaszolni, hogy az adó fél minden valószínűség szerint India volt, az indiai szakrális lábnyomok mintájára és serkentő hatására virágzott fel és terjedt el a görög—római világ analóg szokása. E vélemény valószínűsítését pusztán a fő szempontok felsorolásával kísérelem meg. Először is Indiában kontinuitás állapítható meg az őskori és a történeti idők lábnyom-szimbolikája között, ami a görög—római világról ilyen evidens módon nem mondható el. Másodszor Indiában a szent lábnyomok alkalmazása sokkal tömegesebb és sokkal jelentősebb volt, mint a görög—római világban. A vallásos körben használt lábnyom-szimbolika a korai buddhizmus egyik legfontosabb és legszembetűnőbb képi kifejezése, a vallás legszentebb helyeinek és ábrázolásainak középponti motívuma volt. A görög—római világban viszont a szakrális lábnyom-ábrázolás mindig megmaradt a magánjellegű vallásgyakorlat körében. Harmadszor az Indiába került, ott járt és ott tartósan megtelepedett görögök száma sokszorosan felülmúlta a Mediterráneum országaiba látogató indiaiakét. Sokkalta nagyobb a valószínűsége tehát annak, hogy a sok ezer Indiában megfordult görög vált hazatérve a szokás terjesztőjévé, mint megfordítva. Mindhárom szempontot megerősíti a szokás fellépésének a két területen való időbeli megegyezése.

Ha egyáltalán lehetséges ilyen vázlatos és általános formában meggyőzővé tenni egy feltevést, amely két nagy és különböző kultúra területéről veszi valószínűsítő érveit, akkor már csak arra van szükség, hogy a kérdés felvetésének és további vizsgálatának fontosságára hívjam fel a figyelmet. Az indiai—görög kapcsolatok oly sok kiváló és nagynevű kutatójának munkássága és erőfeszítése után is azt kell mondani, hogy a történeti tények egyre részletesebb és alaposabb ismerete, az érintkezés és az együttélés rendkívül kiterjedt és intenzív folyamata ellenére is igen kevés az az általunk ismert tényleges nyom, amit India kultúrája a görög—római világban hagyott.[44] Ezzel szemben a görög civilizáció indiai hatására az adatok és megállapítások hosszú sora áll rendelkezésünkre.[45]

Azt hiszem, hogy még a legcsekélyebb nyom követése is megéri a fáradságot, ha arról van szó, hogy az ókor e két nagy kultúrájának érintkezését egy olyan hatás ismeretével gyarapíthatjuk, amelyet India gyakorolt a Mediterráneum népeire.

[44] *J. W. McCrindle:* idézett munkái. *W. W. Tarn:* i. m. 375 kk. *K. de B. Codrington:* BullInstArchUnivLund 4 (1964) 1 kk.

[45] *S. Beal:* Buddhist Records of the Western World. London 1883. *Goblet d'Alviella:* Ce que l'Inde doit à la Grèce. Paris 1926. *B. Liebich:* Bull. SchoolOrientStud 6 (1931) 431 kk. *R. Fick:* Die buddhistische Kultur und das Erbe Alexanders des Grossen. Leipzig 1933. *S. Lévi:* Mélanges Maspero II. Le Caire 1934—37. 155 kk; 389 k. *F. M. Heichelheim:* Act. V. Cong. Int. Pap. 1937. Bruxelles 1938. 135 k. *D. Schlumberger:* Descendants non méditerranéens de l'art grec. Paris 1961. *W. W. Tarn:* i. m. 351 kk.

TÖRÖK LÁSZLÓ

ADATOK A VI—VII. SZÁZADI KOPT KŐFARAGÓ MŰVÉSZET IKONOGRÁFIÁJÁHOZ

I

A kairói Kopt Múzeum gyűjteményének egyik legértékesebb darabja a 8011 leltári számú fríz-töredék.[1] Stílusánál, művészeti értékeinél, a hozzá szorosan kapcsolható faragványcsoport problémáinál s ikonográfiai érdekességénél fogva véleményünk szerint a kopt művészet egyik kulcsdarabja. Mindennek ellenére a kopt művészettörténet irodalma alaposabban nem foglalkozott még vele. Tanulmányomban e hiányosság pótlásához szeretnék járulni néhány adattal.[2]

A fríz-töredék (1. kép) anyaga közepes keménységű, fehéres mészkő. Hosszúsága 56 cm, magassága 21,5 cm, mélysége Strzygowski szerint 20 cm — jelenleg ez az adat nem ellenőrizhető, mert a faragvány falba építve van kiállítva. Homorú homlokoldalú frízhez tartozott, melynek végigfutó motívuma

1. kép. Relief lovasszent ábrázolásával Akhmīmból. Kairó, Kopt Múzeum

[1] *J. Strzygowski:* Koptische Kunst. Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire Vol. XII. Vienne 1904. 26., 7284 ltsz.

[2] A kairói Kopt Múzeum gyűjteményének tanulmányozásában, valamint ottani adatgyűjtésemben számos esetben volt segítségemre *Iphianassa Hadji-Dimitriou* asszony, kinek nagylelkű segítségét ezúton is köszönöm. Köszönettel tartozom *Castiglione László*nak, aki e tanulmány megírását sok tanáccsal támogatta.

lágyan hullámzó, nagylevelű növényi inda. E hullámindát lovasszent-figura szakítja meg oly módon, hogy pilaszter- vagy lizénafejezetnek is felfoghatjuk. A balról jobbra lovagoló férfialak jobb kezében koszorút emel magasra. Haja fürtös csigákba rendezetten kereteli a szembeforduló arcot. Térdig érő ujjas tunikát visel, e fölött pedig a jobb vállon összetűzött és a jobb combnál ölbe felhajtott sarkú katonai sagumot. A figura talapzatát a homloksík elé 2,5 cm-rel kilépő lemeztag adja, az ez által meghatározott síkból a figura nem emelkedik ki. A fríz felső szélétől a szent feje 6,5 cm-rel magasabbra emelkedik, ugyanennyivel nyúlt túl a koszorú is jobb kezében, mielőtt letört volna.

A faragvány kivitele csaknem teljesen sík, rajzszerű. Az indás részen az inda és levelei közötti területek enyhén be vannak mélyítve, egyéb plasztikai megmunkálás itt nincsen. A ló és a lovas megmunkálása is teljesen lapos, azonban nem relief en creux természetesen, mint az indás résznél. A bekarcolt kontúrok melletti enyhe, lágy modellálás, egyes térben hátrább fekvő elemek visszalépő síkja szolgálja a reliefjellegű, plasztikusabb megjelenést. A figura környezete is mélyebben faragott, a ló jobb mellső lába (letörött) teljesen alá volt faragva, a félig letörött koszorú eredetileg természethűen áttört volt.

A faragvány a múlt század végén került a kairói Egyiptomi Múzeum birtokába s a Journal d'entrée bejegyzése szerint[3] a felső-egyiptomi Akhmīmból (az ókori Panopolis, arab Ikhmīm) származik. 1939-ben jutott a Kopt Múzeumba és e múzeum új épületszárnyának elkészülte óta a 8. sz. kiállítási terem falába építve látható. A Kopt Múzeum kiállítási kalauzai említették,[4] szerepelt összefoglaló tanulmányokban[5] és legutóbb Klaus Wessel írt róla néhány mondatot.[6] Készítésének korát Strzygowski nyomán mindenki a VI. századra teszi, e datálást nincsen okunk kétségbe vonni vagy megváltoztatni. Mint ismertetői mindenkor hangsúlyozták, antik — hellenisztikus és római császárkori — művészeti hagyományok továbbélésének bizonyítéka. E hagyomány-továbbélés bonyolult összefüggései képezik a következő fejtegetések tárgyát is.

A faragvány művészeti értékei behatóbb tanulmányozás után tűnnek ki. K. Wessel a kopt művészetről írott, főképpen esztétikai értékeléseket nyújtó munkájában a következőképpen írja le: «E mű készítője nem volt nagy művész, azonban szent lovagjának ábrázolásához tökéletesen klasszikus ábrázolásmódot választott. Az arányok, igaz, nem egészen helyesek, a viselet redői merevek, s az együttes nem kelti a befejezettség benyomását.»[7] Miután Wessel könyve jelenleg a legátfogóbb igényű kopt művészettörténeti munka, és sok tekintetben összefoglalja számos évtized koptológiai eredményeit, nem látom szükségtelennek, hogy esztétikai ítéletét helyesbítsem.

Úgy tűnik, hogy Wessel azt a rég túlhaladott szemléletet eleveníti fel itt, mely a kései antiktól elszakadó művészettől számon kéri az antik emberábrázolás princípiumait, nem véve tudomásul, hogy a korai keresztény művészet a tartalom és forma viszonyának merőben más szemléletét alakítja ki.

[3] Journal d'entrée 27095.

[4] Legutóbb *Raouf Habib:* The Coptic Museum. A General Guide. Cairo 1967. 39, 26. kép. Sajnos e katalógus az esetek legnagyobb részében a lelőhelyet nem közli; méreteket pedig egyáltalában nem ad meg.

[5] *J. Strzygowski:* Bull. de la Soc. Archéologique d'Alexandrie no. V. (1902) 21. és ZÄS 40. (1902—03) 49, 60; *O. M. Dalton:* Byzantine Art and Archaeology. Oxford 1911 és New York 1961. 153, 26. kép.

[6] *K. Wessel:* L'art copte. Recklinghausen 1963. 16, 14. kép.

[7] *Wessel:* i. h.

Eltérő művészeti ábrázoló szándékaihoz felhasználja a rendelkezésére álló antik formákat — e kései antik-korai keresztény művészetet azonban csak tartalmi elemeiből kiindulva szabad magyaráznunk. Az akhmīmi lovasszent-faragvány az egyiptomi művészettörténet azon pillanatának illusztrációja, amikor az *egyiptomi* antik művészetből egy sajátos kifejezési mód, a «kopt művészet»-é kezd kikristályosodni. A faragvány megjelenését meghatározó formaelemek — a ló és lovas mozdulatai, ill. gesztusa; a lószerszám, az öltözék, a szent győzelmi koszorúja — mely a dicsfénnyel együtt keresztény «imago laureata»-vá teszi képét — tekintetében az antikvitás jegyei szembetűnőek. Ugyanakkor félreérthetetlen a keresztény ábrázolásmód kialakulóban levő szabályaira jellemző narrativ torzítás is. A valóság arányviszonyainak rovására a szent testének méretei a lóhoz képest túl nagyok, lába csaknem a földig ér, s oly módon ül a lovon, ahogyan az anatómiailag lehetetlen, mintha egyszerre látnók szembe- és felülnézetben. A ló, ill. a lovas alakja külön-külön valósághű ábrázolás igényét tanúsítja tehát — a kettő együttese pedig egy képileg csak torzítással elérhető alapgondolatot szolgál: a szent alakjának elsődleges jelentőségét.

A kompozíció egésze nemcsak egyszerűen ez a «narrativ» torzítás hordozója. A ló és a lovas együttese négyzetbe zárható (2. kép), az ennek felezései során nyert rész-kompozíciók elemei is kiegyensúlyozott egészeket alkotnak. Egyrészt a ló hátsó, elrugaszkodó lábának a vágtázó állat testmozgását kitűnően érzékeltető, lendületes görbéi a sagum ölbe felcsapott szélével s a ló nyakának ívével, másrészt a ló farkának vonalával egyensúlyos vonalrajzokat képeznek. A lábakból és a ló nyakából kialakuló, lágyan hullámzó vonal

2. kép. Az akhmīmi lovasszent szerkesztése

egyúttal a befoglaló négyzet átlója — többek között e 45°-kal emelkedő vonal is eredményezi a mozgás-ábrázolás sikerét. A gyors mozgás benyomását keltő lótest érdekes ellentétben van a szent alakjának statikus szembefordulásával. A gyeplő vonala a sagum vállra felcsapott szárnyának ívével folytatódik, s ellensúlyozza a ló lábai alatti szegmens-terület záróívét. A kompozíció tudatosságának feltételezése nem lehet túlzás, ha arra gondolunk, hogy a korabeli kopt művészet bonyolult, dekoratív szellemű formái a faragás előtti rajzi előkészítést szükségessé tették minden esetben — így természetesen alakos faragványok esetében is —, és hogy ennek a műhelygyakorlatnak előzményeként nemcsak a római kőfaragóművészet gyakorlata jöhet számításba, hanem az ó-egyiptomi reliefek és falfestmények előzetes rajzi proporcionálásának szokása is.

A kövön jól kivehető festésnyomok vannak. A szent arca egykor piros (cinóber földfesték), ujjas tunikája barna színű volt. A lóalaknak, valamint a fríz indáinak s leveleinek kontúrja feketére, maguk a levelek zöldre voltak festve. A lószerszám (melynek szügyelője plasztikus) kontúrjai a díszekéivel egyetemben feketék, a díszek barnák. A lófarkon fekete festés nyomai látszanak. A koszorú zöld volt, s valószínű, hogy a szent dicsfénye és hajfürtjei is színezve voltak.[8] A ló teste viszont, úgy tűnik, nem volt befestve.

Az ikonográfia fogalmát a kopt művészet területén, különösen az akhmīmi faragvány korára nézve, nem alkalmazhatjuk a korakeresztény művészet tárgyalásakor általában megszokott értelemben. A kopt művészetben a szentek nem kapnak egyénileg jellemző, megkülönböztető jeleket — eltekintve Szent Ménas tevéitől. A szentek típusok szerint osztályozódnak és különülnek el egymástól: úm. mártír-lovasszent, anachoreta és szerzetesatya. Másrészről ismerjük az apostol, evangelista és az angyal ábrázolásának szabályait.[9] Az egyes csoportokon belüli, személy szerinti azonosítás csak feliratok vagy egyéb írásos források segítségével hajtható végre. A bawīti Apa Apollo monostor falfestményein[10] például a szabályszerű lovasszent-ábrázolások között Szent György alakja nem jelenik meg, ehelyett az ún. Északi Templom egyik oszloptörzsére gyalogosan, római legionista öltözetben festették fel.[11] Bawītban egyébként az egyetlen attributummal ellátott lovasszent antinoëi Sisinnios, aki Alabasdria démonnőbe döfi lándzsáját.[12] A többi lovas-

[8] A kőfaragványok színezése a korabeli kopt művészetben általános gyakorlat. L. erre: *J. D. Cooney:* Problems of Coptic Art. Coptic Egypt. Papers read . . . in connection with the exhibition Paganism and Christianity in Egypt. Brooklyn Museum 1944. 38; *K. Wessel:* Rom-Byzanz-Russland. Führer durch die frühchristlich-byzantinische Sammlung (Bode-Museum). Berlin 1957. 68.

[9] *A. Grabar* az attributumok hiányát a keleti keresztény művészetre nézve egyetemlegesen érvényesnek tartja. A sakkarai Apa Jeremias kolostorban feltárt falfestményekkel kapcsolatosan megjegyzi: «. . . ces sont ««les martyrs»», comme les personnages au-dessus d'eux sont ««les prophètes»» et les ««apôtres»». Leurs têtes sont banales, et leurs mouvements, leurs costumes identiques ne font de chaque personnage qu'un élément stéréotypé dans une chaine rhytmique, que les noms tracés á coté de chacune des figures n'arrivent point à individualiser.» *A. Grabar:* Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. II. Iconographie. Paris 1946. 66, (1. jz.) és 128.

[10] *J. Clédat:* Le monastère de Baouit. Le Caire 1916.

[11] *Cabrol-Leclercq:* Dictionnaire d'Archèologie Chrétienne. II. Paris 1924. *J. Clédat:* «Baouit». 1263. kép.

[12] XVII. sz. kápolna. *Cabrol-Leclercq* II. «Baouit», col. 250. 1285. kép. *S. Der Nersessian:* Some Aspects of Coptic Painting. Coptic Art, Brooklyn Museum 1944. 46—47; *S. Seligman:* Der böse Blick. II. Wien é. n. 313; *J. Perdrizet:* Negotium pernambulans in tenebris. Strassburg 1922. (A Salamon-amulettek démonalakjának neve is Alabasdria.)

szent a falfestményeken szimmetrikus elrendezésben, hármas-négyes csoportokban lovagolva tűnik fel, kezükben keresztes lándzsával, vagy oránsgesztusban. Öltözetük az akhmīmi faragványon láthatóval azonos, néhol a lószerszámban van különbség, s egyik-másik szent sagumának szárnya a levegőben fellebben — mindez azonban inkább a művészi változatosságot szolgálja.[13] A VI. sz. második felében mindig e kettősségben készülnek Egyiptomban a lovasszent-ábrázolások: aktív lovasszent, ki lándzsáját ellenségbe döfi (mint Sisinnios Alabasdria testébe, Szent György a sárkányéba), eretneket öl meg (mint Mercurios Julianus Apostatát, a másik Sisinnios Manit) — vagy passzív lovasszent, ki kardot, lándzsát vagy mártírkoszorút emelve magasba, vagy oráns-gesztusban kiterjesztett karokkal tovalovagol. Utóbbiak esetében bizonyosra vehetjük, hogy *nem* ábrázolták Györgyöt, Theodort, Mercuriost. Azt már, hogy közelebbről kicsodák, nem tudjuk megmondani, csak az valószínű, hogy a sebastai negyven vértanú egyikét ábrázolják, esetleg egy mártírt azon kilencezer katona közül, kiknek emlékünnepe Epep 12., vagy abból a négyből, akiké Pharmouti 9.[14]

A VI. században kialakult típus-kánonok hosszú életűek az egyiptomi keresztény művészetben. Freskókon, iparművészeti alkotásokon, szöveteken, fa- és csonttárgyak faragványain szinte napjainkig, de változatlan formában legalább a XII. századig érvényben voltak. Ezt a XII. századig készült nubiai falfestmények is mutatják.[15] A farasi kikötőtemplomban, a tamiti (Šeiḫ mellett) és az 'Abd el-Gadir-i templomban[16] (utóbbiban 49 falképen 9 esetben) olyan gesztusú, öltözetű, fegyverzettel és lószerszámmal ellátott lovasszentfigurával találkozunk, amely — eltekintve a helyenként megváltozott előadásmódtól — nem tér el a bawīti típusoktól.

Több mint hatszáz éven át tehát kétségtelen — és hozzá kell tennünk, egyiptomi területeken kívülre is sugárzóan — a faragványunkon és a hozzá közel álló bawīti freskókon készen talált típus-ikonográfiai szabályok kontinuitása. Hol kell keresnünk e szabályok VI. század előtti eredeteit?

A múlt század harmadik harmadában kialakult nézet szerint a lovasszent-ábrázolás — nevezetesen Szent Györgyé — az egyiptomi Seth-ölő Horus ábrázolásaiból keletkezett.[17] A nézet ihletője a Louvre Horus-faragványa[18] volt, melyet akkoriban az i. u. III. századra,[19] később a IV—V.-re, legutóbb

[13] Legnagyobb részük teljesen költött szent, a thébai vagy a sebastai mártírok közül (akiknek eredetileg nem volt nevük). Olyan neveket viselnek, mint Ikoma, Apa Orion, Apa Bonakh, Askla, János. Ikoma Bawītban különös tiszteletben részesült, őt ottani származásúnak tartották, Orion — Horion formában — VI. századi személynév, előfordul szent Ptolemaios legendájában. *W. Till:* Koptische Heiligen- und Martyrerlegenden. II. Roma 1936. (Orientalia Christiana Annalecta 108) 45.

[14] A nyugati kereszténységben is tisztelt egyiptomi lovasszentekre l. *L. Réau:* Iconographie de l'art chrétien III/3. Paris, 1958. A thebai, sebastai stb. vértanúkra: W. Till i. m. II. 161.

[15] *U. Monneret de Villard:* La Nubia medioevale. Le Caire 1957. IV. CXLVI/1., CLI., CLXXIV. tábla és I. Appendice II. (Dati cronologici). A freskók pontos keltezése még nem megoldott, a legújabb farasi feltárások nyomán (l.: *K. Michalowski:* Faras. Die Kathedrale aus dem Wüstensand. Benziger Verlag 1967) várható. Témánk szempontjából a közelebbi datálás nem fontos.

[16] *Monneret de Villard* idézett helyek.

[17] *Clermont Ganneau:* Horus et S. George. Paris 1877.

[18] Egykor a Delaporte-gyűjteményben. Ltsz. X. 5130. Homokkő. Bawītból származik (?). *Gayet:* L'art copte. Paris 1902. 113. Koptische Kunst. Ausstellung «Christentum am Nil», Essen, Villa Hügel 1963. Recklinghausen 1964. Kat. Nr. 77.

[19] *Cabrol-Leclercq:* DACL VI/1. «Georges», col. 1026—28.

— és végre plauzibilisen — az V—VI. század fordulójára kelteztek.[20] E feltevést Strzygowski «Der koptische Reiterheilige . . . » c. munkájában elvetette, s helyette iráni eredetből, a hellenisztikus lovas-ábrázolások hatásának beiktatásával magyarázta a kopt formát.[21] Fejtegetéseinek zöme azóta sem veszített érvényéből. Annál is inkább, mert ma már teljesen kétségtelen, hogy a Ptolemaios-kori egyiptomi lovas fáraóábrázolások[22] görög stíluseredetűek, s belőlük származik a lovas Horus-ábrázolás. A görög hagyományok felvétele és átértékelése, továbbfejlesztése után az időszámításunk kezdete körüli, majd teljesen érett formában a császárkori *római művészet* nyújtott további hatalmas ösztönzést és anyagot lovasszentek ábrázolásához. Mégpedig az imperátor hagyományos, kultikus jellegű gesztusainak ikonográfiájában. E forrásanyagot legkönnyebben az éremképek területén tekinthetjük át. (Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a lovasszentek ikonográfiája császárkori éremképek adaptációja — mindössze annyit csak, hogy az érmek ikonográfiai jegyeiben összpontosítottan jelentkeznek a császár kori művészet bennünket érdeklő jellemzői.)

A Szent György ikonográfiájára vonatkozó kutatások már foglalkoztak éremképekkel. J. Lafranchi egy tanulmánya szerint a sárkányölő Szent György ábrázolásának eredete II. Constans azon érmeinek ábrázolásain keresendő, melyeken a császár mint sárkányölő jelenik meg.[23] Lovagoló imperátorok ábrázolásaival a keresztény ikonográfia más kérdéseivel kapcsolatosan is foglalkoztak, így például a szent család egyiptomi menekülésének jelenetét H. Hommel a «profectio»,[24] G. Schiller az «adventus» átvételével magyarázza.[25] Egyebekben az éremképek — közelebbről alexandriai császárkori pénzek reverseinek — jelentőségére legújabban Castiglione László hívta fel a figyelmet.[26]

Az ellenség — ember vagy vadállat — fölött diadalmaskodó hérosz ábrázolása az i. e. 4—3. századi görög művészetben kifejlett formában jelentkezik. Elegendő utalnunk az athéni Kerameikos-temető Dexileos-sztéléjére[27] vagy a későbbi, a sidoni királyi nekropolisz egyik sírkamrájában lelt ún. Nagy Sándor-szarkofág[28] harci és vadászati jeleneteire. E hérosz-ábrázolás általános mondanivalója; a thrák lovasisten formai megjelenése; valamint a keresztény középkoron is átsugárzó Nagy Sándor-kultusz[29] szolgáltatták az alapot a római-kori művészet lovas-ábrázolásaihoz.

[20] Christentum am Nil, i. h.

[21] Idézett munkái után összefoglalóan: Asiens bildende Kunst. Augsburg 1930. 327—29. o.

[22] Szép példa erre a kairói Egyiptomi Múzeum 31088 ltsz. sztéléje Ptolemaios Euergetes alakjával. *Monneret de Villard:* La scultura ad Ahnās. Milano, 1923. fig. 13.

[23] Numismatica 13. 1947. Ismerteti *Schneider:* Forschungen zur altchristlichen und byzantinischen Kunst 1939—1949. *Dölger—Schneider:* Byzanz. Wissenschaftliche Forschungsberichte 5. Bern 1952. 291. *Lafranchi* kiindulása helyes, II. Constans érmei azonban túl későiek a téma szempontjából.

[24] *H. Hommel:* Jb. d. Kirch. Hochschule von Berlin, 1963.

[25] *G. Schiller:* Ikonographie der christlichen Kunst. I. Gütersloh 1966. 128, 179. jegyzet.

[26] *L. Castiglione:* Acta Ant. Hung. 15 (1967) 112—13.

[27] Athén, Kerameikos-Museum. *Lullies-Hirmer:* Griechische Plastik. München 1956. 192. tábla.

[28] Istambul, Régészeti Múzeum. Ltsz.: 68 (370).

[29] Ld. *M. Bieber:* Alexander the Great in Greek and Roman Art. Chicago 1964. 68—82. old.

3. kép. Commodus ezüstérme

A római császárok lovas-hérosz ábrázolásának kezdeti formáját Commodus 184—185-ben vert érme mutatja, melyen a császárt mint oroszlánvadászt ábrázolták[30] (3. kép). Az ábrázolás tartalma a császár «virtus»-a, a korlátlan hatalom, a mindenkori győzelem gondolata — e gondolatok a lovasistenek ábrázolási szabályaival tudatosan összefüggenek, azok nyomában járnak.[31] A szélesebb értelemben vett «virtus augusti» szép megjelenítése Septimius Severusnak a párthusok fölötti győzelem emlékére 198—200-ban vert érme,[32] majd Probus virtus-pénzei[33] és I. Constans, II. Severus, Galerius stb. virtus augusti-ábrázolásai pénzeik reversén.[34] A virtus augusti már Septimius Severus korától kezd összefonódni egy másik gesztussal, az «adventus augusti»-val. Ez a császár győzelmi bevonulásának szertartásával kapcsolatos. Ikonográfiai fejlődésfolyamata II. Constantinus koráig tart. Eredménye bal felé (ritkán jobbra) lépkedő lovon ülő, jobb kezét ünnepélyes üdvözlésre emelő, vállát szembenézetben, arcát profilba fordító imperátor-alak.[35] A minket közelebbről érdeklő virtus- és adventus-éremképek: Hadrianus (az «expeditio

[30] *R. Brilliant:* Gesture and Rank in Roman Art. (Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences 14.) 1963 143, 3. 95. kép.

[31] *J. Moreau:* Nouvelle Clio 4 (1952). *E. Will:* Le relief cultuel gréco-romain. Paris 1965. *F. Cumont:* Recherches sur le symbolisme funeraire des romains. Paris 1966. 441 sk. *Brilliant:* i. m. 56 stb.

[32] *Brilliant:* i. m. 4.48. kép. Körirata: *VIRTUS AUG*

[33] *Brilliant:* i. m. 4.53. kép., *Gnecchi:* I medaglioni romani 157.5, 157.6. kép.

[34] *Brilliant:* i. m. 4.54., 4.55., 4.56. képek.

[35] Vö. *Brilliant:* i. m. 173—74.

4. kép. II. Constantinus ezüstérme

augusti» típusból): a császár vágtázó lovon, üdvözlésre emelt jobb kézzel;[36] II. Constantinus virtus-ábrázolása:[37] a császár jobb felé vágtató lovának mellső lábai alatt a legyőzött ellenséget jelképező rabok hunyászkodnak. A császár az utóbbi esetben egyáltalában nem visel fegyvert, hanem jobb kezét széles mozdulattal felemeli — e ponton jut el az imperiális szimbolika a virtus-imago terén a hatalomból és nagyságból fakadó fegyvertelen győzelem eszméjéig (4. kép). Még messzebb megy II. Constantius DEBELLATOR HOSTIUM köriratú éremképe, hol a legyőzött ellenséget a paripa lábai alatt tekergő kígyó jeleníti meg[38] (5. kép).

Az Alexandriában vert pénzérmek közül virtus-jellegű reversábrázolással bír Constantius Gallus caesar 351—54 között,[39] Julianus Apostata 355-ben[40] és Magnentius 350—53 között vert érme.[41] Adventus augusti ábrázolást

[36] *Strack:* Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts II. IX/567, 568. képek.

[37] *Gnecchi:* I medaglioni romani 134.7, 134.8. képek.

[38] Aranypénz. *Gnecchi:* i. m. 109. kép. Az ábrázolás tartalmáról *Brilliant:* i. m. 184. propagandisztikus hátteréről *K. Kraft:* Jb. f. Num. u. Geldgesch. 9 (1958).

[39] *P. Gerin:* Die Münzen der römischen Kaiser, Kaiserinnen und Caesaren ... Wien 1921. 29.
Feliratai: (r) *DN CONSTANTIUS NOB CAES p →*
(v) *FEL TEMP REPARATIO*

[40] *Gerin:* i. m. 29. o.
Feliratai: *DN FL CL IULIANUS NOB CAES p →*
FEL TEMP REPARATIO

[41] *Gerin:* i. m. 31. o.
Feliratai: *DN MAGNENTIUS PFAUG A p →*
GLORIA ROMANORUM

5. kép. II. Constantius aranyérme

egyetlen alexandriai veretű pénzen, II. Constantinus egy érmén[42] találunk. — A római művészet utolsó adventus-ábrázolása pénzen Honorius Flavius (393—423) egy aranyérmének reverse.[43] E legutóbbi fontos részlete, hogy a bal felé lovagoló császár koszorút visel és nimbusza van, fegyvert viszont nem hord.

Az adventus-, virtus- és victoria-ábrázolások legérettebb és leggazdagabb változatait majd a bizánci ideológia és művészet alakítja ki — de már II. Constantius korában is ábrázolási közhelyek. Teljes kiérlelődésükhöz szorosan hozzátartozik II. Constantius római bevonulása (357), ennek Ammianus Marcellinustól származó leírása[44] érzékelteti, milyen hatalmas, maradandó benyomást tettek a szemlélőkre a bevonulás külsőségei, a császár gesztusai. A látványról a kercsi ezüsttál (Leningrád, Állami Ermitázs) vésete ad fogalmat, jól érzékeltetve a lovagoló császár megjelenéséhez kapcsolódó kultikus elgondolásokat (6. kép).

A IV—V. század keletrómai művészete tehát fejlett formában tartalmazta a virtus augusti ábrázolását, mondhatnánk tehát, hogy az egyiptomi lovasszent megjelenése bizánci hatással közvetlenül magyarázható. Ezt az

[42] Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára 42/1921. 49. ltsz.
Feliratai: *CONSTANTINUS PFAUG p →*
ADVENTUS AUG N

[43] *Feuardent:* Description historique des monnaies . . . Tom 8. Paris 1892., *Gnecchi:* i. m. 19.10. kép.
Feliratai: *DN HONORIUS PF AUG p →*
ADVENTUS AUG

[44] Amm. Marc. XXXI. L. XV, 10. Ed. *Gerdthausen,* Leipzig 1875.

6. kép. II. Constantius a kercsi ezüsttál rajzán. Leningrád, Ermitázs

egyszerű megoldást még akkor sem lenne szabad elfogadnunk, ha csak a legnagyobb általánosságban ismernénk a római uralom alatt álló Egyiptom művészetének a birodalom művészetében elfoglalt helyzetét — még kevésbé szabad tehát elfogadnunk, ha tudjuk, hogy a hellenisztikus művészeti alapokra épülő Horus-ábrázolások a római uralom idején Egyiptomban mennyire mélyen meggyökereztek. Olyannyira, hogy a későbbi bizánci hatások már csak a kiegészítés értelmében hathattak. Utóbbi feltevést külön alátámasztják a III. század végén Egyiptomban széles körben elterjedt ún. Salamon-amulettek, melyeknek mágikus-apotropaikus jelentősége a lovasszent-ábrázolások rontáselhárító erejébe vetett hit egyik előzménye.[45] A Salamon alakjával és mágikus felirattal ellátott amulettek, intagliók és bronz érmek keltezése nehéz. Az antik jellegű lovas-ábrázolással ellátott intagliók keletkezésének korát a III. század tájára teszik — e vésetek a legszorosabban kapcsolódnak a fentebb ismertetett virtus-ábrázolásos éremképekhez.[46] A bronz érmek — így a bemutatott

[45] *S. Der Nersessian:* Some Aspects . . . 46—7.

[46] *A. Delatte—Ph. Derchain:* Les intailles magiques gréco-égyptiennes. Bibl. Nat., Cabinet des Medailles et Antiques, Paris. Paris 1964. § 4. «Salamon cavalier», 261—64. o. (leltári számok: 2218, Fr2811, S382, S386, B1 6.)

alexandriai példány (7. kép)[47] — több, különböző eredetű jelet és mágikus feliratot tartalmaznak, ábrázolásaik egyszerűsítettek — ezek az érmek tömegipar termékei. Az intagliók, melyeknek felirata a Salamon-amulett gnosztikus eredetére vall,[48] már a kereszténység elterjedése előtt használatban voltak, a bronz példányokat viszont még a VI. században is készíthették. A viselésüket tiltó egyházi rendelkezéseket keresztény jelképek beillesztésével igyekeztek megkerülni.

7. kép. Salamon-amulett kinagyított rajza

Vázlatosan ennyiben áll az az ikonográfiai anyag, mely tartalmánál és formáinál fogva alkalmas volt bármelyik katonaszent, lovas mártír ábrázolására. A leírt gesztusoknak vallásos értelemben való felhasználására — úgy, hogy már túlhaladja az imperiális szimbolika hagyományos kultikus tartalmát — a keletrómai császáreszmény a hit héroszának gondolatával adhatta az első ösztönzést, — mint ahogyan Strzygowski a Barberini-dyptychon kommentálásakor felvetette.[49] A Salamon-amulettek elterjedtsége is a hatásténye zők között szerepelt. Az egyértelműen legnagyobb ösztönzést természetesen a katonaszenteknek a korai mártírkultuszban sebesen növekvő jelentősége adta. A mártírkultusz fő szempontja — Keleten és Nyugaton egyaránt — a győzelem a hitetlenség, a gonosz fölött. Magával a győzelemmel — a befejezett ténnyel — kapcsolatosan a mártírkultusz egyre több fejedelmi külsőséget olvaszt be. Szent Viktor roueni püspök a IV. században írott «De laude sanctorum» c. művében[50] úgy írja le azt a szertartást, melynek során székesegyházában mártírereklyéket helyeztek el, mint győzelem után ünnepélyesen bevonuló imperátorok fogadását: «. . . ad adventum vestrae maiestatis . . . vestrarum gloria potestatum». Hozzátartozik még e jelenséghez, hogy a merovingi korban mártírereklyék elhelyezésekor az «Ambulatis sancti Dei, ingredimini in civitatem . . . » kezdetű győzelmi himnuszt énekelték.[51] A helyzet ugyanez a keleti kereszténység területén is.

Az sem rendkívüli jelenség, hogy a szentek tiszteletében világias, antik képi felfogás érvényesül. A III. században általános az egyházi irodalomban,

[47] *A. Sorlin-Dorigny:* REG. (1891). *J. Maspéro:* Annal. du Service des Antiquités de l'Égypte 9. (1908). *Cabrol-Leclercq:* DACL I. «Amulettes», col. 1847–48.

[48] *Campbell Bonner:* Studies in Magical Amulets. Ann Arbor 1950. (University of Michigan Studies, Humanistic Series XLIX.)

[49] Bull. de la soc. Arch. Alexandrie no. V. (1902) 29.

[50] Cap. 12. és 16. Patr. Lat. *(Migne)* 20., col. 454–55, 488. Idézi: *Grabar:* Martyrium II. 61.

[51] *Grabar:* Martyrium II. 61, 2. jz.

hogy az apostolok, pátriárkák, mártírok antik félistenek külsőségei között jelennek meg, és e században terjed el a szokás, hogy nekik kápolnákat dedikálnak.[52] A III—IV. századi mártírakták — közöttük az Egyiptomot közelről érintő szírek — már számos katonaszent vértanúságával foglalkoznak, néha oly közvetlenül támaszkodva nem-keresztény kultikus előzményekre, mint a lyddai Szent György esetében. Ez az érdeklődés nemcsak a nagy diokletianusi és maximianusi üldözések hatását mutatja, hanem azt is, hogy a kor kereszténységét milyen intenzíven foglalkoztatta a hit és a katonai szolgálat viszonya. A nikeai zsinat 12. kánonjából még az tűnik ki, hogy keresztény meggyőződés és fegyveres szolgálat összeegyeztethetetlenek. Ebből következően akkor azoknak a katonaszenteknek a tisztelete volt középpontban, akik azért szenvedtek vértanúhalált, mert nem akartak ölni. Később — a konstantinusi időktől — az egyház és állam viszonyának rendeződése során szembe kellett nézni a katonaság szükségességének tényével. Így azután sok helyen — így Szíriában is — a katonaszentek tisztelete módosult; olyképpen, hogy a szentek kalendáriumából több «passzív» katonamártírt töröltek.[53]

Az egyiptomi katonamártír-tisztelet hasonló utat járt be. Az V. századra teljes élességgel kibontakozó és egyházszakadásra vezető Bizánc-ellenesség, az egyiptomi kereszténység gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottsága a kultusz lényegét a vallásos harciasság irányába tolta el. A hitbeni katonai fegyelem eszméje teljes elismerést, propagandát, szervezeti formát és további ösztönzéseket a szerzetesmozgalomtól kapott. Pachom, az egyiptomi szerzetesség nagy alakja a IV. század elején katonai hivatását elhagyva tért meg. Kolostorainak szervezésében a legnagyobb tudatossággal, határozottan katonai ideálokat tett mérvadóvá, a «laboremus sicut boni milites Christi» (Tim. 2. 2—3) jegyében.[54] Az egyiptomi katonaszent-kultusz felvirágzásának ideje, az ötödik század, atripei Senute kora, egybeesik a szerzetesség végleges kiépülésének korával. Ugyanekkor megkezdődik az egyiptomi — kopt — kereszténység mind végzetesebb és teljesebb elzárkózása, lassú hanyatlásnak indul az addig oly kitűnő egyiptomi theológiai irodalom, hogy aztán a VII. századtól mindennél fontosabbá legyen a szentek — mártírok, nevezetes aszkéták, csodatevők — legendás vitá-i írásának művelése, mely legendák, mint Spuler írja, «nicht nur erbaulich, sondern auch amüsant wirken sollten».[55]

Már az ötödik századi egyiptomi keresztény művészet számos emléke tanúskodik a katonaszent-kultusz elterjedtségéről. Őrzi még e kor sok helyen a kereszténység előtti kultuszok emlékét is; és azonos forma egyidőben másmás vallási tartalmak kifejezésére is szolgálhat, mint éppen a lovas-hérosz forma is — akár a Louvre Horus-domborművére, akár a szöveteken gyakran ábrázolt kutyán lovagoló Sothis-alakra (8. kép)[56] gondolunk. E Sothis-mustrával egyidőben, s ugyanazon szövőműhelyben — Akhmīmban — már keresztény értelmezésű lovas-figurák képeit is szőtték.[57]

[52] *A. v. Harnack:* Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten. I. Leipzig 1965. 309.

[53] Pl. a negyven sebastai vértanút. *Harnack:* i. m. II. 587, 588, l. jz.

[54] *J. Leipoldt:* Von den Mysterien zur Kirche. Leipzig 1961. 295.

[55] Die koptische Kirche. Handbuch der Orientalistik VIII/2. Religion. Herausg. *B. Spuler.* Leiden-Köln 1961. 283.

[56] *A. Kesser:* Graphis 90 (1961—62). 49.

[57] *O. v. Falke:* Kunstgeschichte der Seidenweberei. I—II. Berlin 1913, *M. Dimand:* Die Ornamentik der ägyptischen Wollenwirkereien. Leipzig 1924; *O. Wulff—W. F. Volbach:* Spätantike und koptische Stoffe . . . Berlin 1926.

8. kép. Szövet Akhmīmból. London, Victoria and Albert Museum

Az akhmīmi szövőműhelyek fennmaradt munkáin igen gyakori a lovasszenteket ábrázoló mustra. Nem lehet ez véletlen. A helyi kultusz egy fontos momentumával, valószínűleg egy ma már pontosabban meg nem határozható lovasszentnek kultuszával állhat e tény összefüggésben. Nem érdektelen e szempontból, hogy a Pachom által alapított Pbow-i anyakolostornak két jelentős fiók-kolostora működött itt,[58] melyek Abū Sālīḥ elbeszélése szerint csak a XII. század vége felé pusztultak el.[59] E kolostorok szellemi hatása, szerzeteseinek művészeti tevékenysége lényeges mozgatója lehetett annak a folyamatnak, melyben az akhmīmi lovasszent-relief és a széles népi körökben használt, azoknak igényét kifejező szövetmustra fogant[60] (9. kép).

[58] *M. Cramer:* Das christlich-koptische Aegypten einst und heute. Wiesbaden 1959. 33.
[59] The Churches and Monasteries of Egypt . . . Attributed to Abū Sālīḥ, the Armenian. Ed. *B. T. A. Ewetts.* Anecd. Oxonien. Oxford 1895. Fol. 86a.
[60] Az akhmīmi sírleletek iparművészeti anyaga a lovasszentek kiterjedt tiszteletére enged következtetni. L. *G. Maspéro:* His Latest Excavation in Egypt. The Academy 1885. *R. Forrer:* Die Gräber- und Textilfunde von Achmim-Panopolis. Strassburg 1891. és Die frühchristliche Alterthümer von Achmim-Panopolis. Strassburg 1893. *Cabrol-Leclercq:* DACL I. «Achmin», col. 1051–53. A leletek egységes tartalmi és formai szemlélete a kolostori műhelyek jelentékeny, szinte kizárólagos szerepére utal. A kolostori

9. kép. Szövet Egyiptomból, V. sz. Leningrád, Ermitázs

Összefoglalva a fenti adatokat, az akhmīmi relief lovasszentjének ikonográfiai eredetét a kései császárkori imperiális szimbolika — virtus és adventus — a hérosz-tisztelet képi kivetüléseinek körében kell keresnünk. Ezek az egykor világi, pogány tartalmú ábrázolások a kereszténység fegyvertelen győzelmének gondolatával telítődnek. Ha a lovasszentek legendája semmi különösebb attributum alkalmazásának lehetőségét nem tartalmazta, a kései

műhelyek szövő, fonó, bőrkikészítő, valószínűleg fa- és kőfaragó tevékenységére és kapcsolatára a korábbi egyiptomi templomi műhelygyakorlattal l.: *S. Morenz:* Fortwirken altägyptischer Elemente in christlicher Zeit. Christentum am Nil, 57. o. (Idézi az eddigi szerény erre vonatkozó irodalmat: *W. Otto:* Priester und Tempel im hellenistischen Aegypten. I. h. n. 1905. *H. E. Winlock—W. E. Crum:* The Monastery of Epiphanius at Thebes. New York 1926. I.)

császárkor érmeken, sírkőplasztikában elterjedt, hihetőleg monumentális szoborművekből is ismert triumfális ábrázolásait vette át a IV–V. század egyiptomi keresztény művészete. Az átvétel folyamatát megkönnyítette — és a nép nagy tömegeihez továbbította — a mágikus érmek Salamon-ábrázolása.[61]

Az akhmīmi relief ikonográfiai jegyei közül még kettő igényel magyarázatot. Az első: miért van a lovasszent arca — hasonlóan a korábbi akhmīmi szövetképekhez — teljes szembenézetben ábrázolva, amikor az ikonográfiai mintaképeken profil-ábrázolást látunk? A magyarázat a szakrális jellegű frontalitás-törvényben keresendő, mely Egyiptomban a római művészet hatására gyökerezett meg — ismerjük hatását a mumiaportrék ikonográfiájában.[62] — A frontális ábrázolás jelentése talán összefüggésbe hozható — lovasszentjeink méltóságteljes gesztusaival egyetemben — a korai kereszténység pszichologikus ideáljával, az *ἀπάθεια*-val is, amelyet egy-egy nagy elmélkedő szentben annyira tisztelt kora. Nazianzi Szent Gergely csodálattal és elismeréssel írja például Szent Basilról, hogy oly fenséges mozdulatlanságban töltötte napjait, mintha Isten tiszteletére alkotott «sztélé» lenne.[63] A fenséges *ἀπάθεια* gondolata és az azt kifejező ikonográfiai jegyek is a kései antik imperiális gesztusaiban gyökereznek. A már idézett Ammianus Marcellinus-féle leírás hangsúlyozza, hogy amikor II. Constantius megjelent a nép előtt, sohasem mozdította meg a fejét. A kései antik portrészobrászat lerögzítette a divina maiestas megjelenésének e jegyeit. A tágra nyitott szemek, felhúzott, félkörívű szemöldökök és a méltósággal lefelé görbülő száj konvenciója[64] visszacseng az akhmīmi lovasszent arcvonásainak alakításában is.

A másik kérdés a lószerszámmal kapcsolatos. Ugyanilyen szerszámdíszek — szíjacskákon csüngő korongok sora — ismeretesek már a prekopt művészetben is. Így például az ahnāsi, III–IV. sz. fordulóján faragott Európa elrablása-reliefen a bika testén ez a szerszámdísz-típus ismerhető fel.[65] De ugyanilyen szerszámdíszeket festettek a bawīti mesterek is, és ugyanilyeneket látunk a XI–XII. századi nubiai freskókon is.[66] E lószerszám szerepel a kairói Kopt Múzeum lovasszentet ábrázoló — az akhmīmi faragvánnyal egykorú — fafaragványán is.[67] — A szerszámdísz szasszanida-perzsa minták[68] alapján terjed el a római birodalomban, Marcus Aurelius egyik lovasszobra is

[61] *L. Kybalova:* Die alten Weber am Nil. Prag 1967. c. albumának kísérőszövegében (97) a fentiekkel sokszor egybehangzó módon magyarázza a szövetek lovasszentmustrájának alakulását, az antik hatással szemben azonban túlhangsúlyozza a Salamon-amulettek szerepét.

[62] *H. Zaloscer:* Porträts aus dem Wüstensand. Die antiken Mumienbildnisse der Oase Fayum. Wien 1961. 42. o. (Állításának alátámasztására idézi: *W. Deonna:* Rev. Arch. 34 (1931).

[63] *Grabar:* Martyrium II. 63. o.

[64] Amm. Marc. XXI. 16. A császárportrékról részletesen *H. P. L'Orange:* Apotheosis in Ancient Portraiture. Oslo, 1947. 106 sk. Az egyiptomi késő-antik ihletésű divina maiestas portré-jegyek kitűnően felismerhetőek Ábrahám püspök közismert bawīti ikon-portréján (Berlin, Staatliche Museen, Bode-Museum. Ltsz.: I. 6114).

[65] Kairó, Kopt Múzeum. Ltsz.: 7054.

[66] Bawītban: *Clédat:* Le monastère . . . 34., 53–56., 88, 89. kép. *Cabrol-Leclercq:* DACL II. «Baouit», 1286. kép. Nubiában 'Abd el-Gadir. *Monneret de Villard:* La Nubia . . . IV. CLXXIV. tábla.

[67] Ltsz.: 8798. Lelőhelye ismeretlen. *(Habib:* Guide . . . 113, 72. kép.)

[68] V. ö: Nakš-i Rustam, Nakš-i Raǰab I. Šāhpuhr-kori sziklaképein.

őrzi ezt a formát.[69] Egyiptomba az itt állomásozó légiók hozhatták. Miután e jellegzetes motívumhoz több mint fél évezreden át a lovasszent-ábrázolásokon ragaszkodnak — noha ez a szerszámdísztípus időközben kimegy a divatból — nem tűnhet túlzásnak, ha az egyiptomi lovasszent-ábrázolások ikonográfiai jegyei közé számítjuk.

II

Az akhmīmi lovasszent-faragvány stílusát tekintve nem áll egyedül a korabeli emlékanyagban. Közelebbi stíluskörének részletesebb megrajzolásához szinte önként kínálkozik kiindulásként a kairói Kopt Múzeum 8002—42994 leltári számú faragványa. Ez egy nyíláskeret íves töredéke, nílusi halászjelenet ábrázolásával. 1911-ben került, elő az ókori Koptos területén,[70] a Kopt Múzeum birtokába 1939-ben került s azóta itt a 8. sz. terem falába építve látható[71] (10—11. kép). Anyaga fehéres-sárgás mészkő. Méretei kicsinyek, a fríz-szélesség 25 cm, az alsó húr-metszet 25, a felső 40,6 cm. A nyílás, melynek kereteléséhez tartozott, 100 cm széles; és minden bizonnyal kápolnabejárat volt. A fríz-díszítmény közelebbről három sávból áll. A külső — szélessége 7,1 cm — dísze két lemeztag között fekvő szívek és korongok sora. A halászjelenetes sáv 15,8 cm széles. Belül — 2,2 cm szélességgel — lemeztag zárja a kompozíciót. A fríz homorú alsó oldala is meg van faragva, e faragás — a befalazás miatt — csak 10 cm szélesen látszik, leveles hullámindát ábrázol. — Mértani formája és a frízsáv ábrázolásának helyzete arra vall, hogy a nyíláskeret jobboldali indító darabja volt. A kép-frízen alul csónak látható, benne ülő férfialak, aki bal kezében díszes végű (madárfejet ábrázoló?) csáklyát tart, a jobb kezében fogott szigonnyal pedig egy nagy hal szájába döf. A csónak előtt és mögött stilizált ágak és levelek — talán papirusz —, fölötte pedig egy, az alsó jelenethez képest aránytalanul nagy papiruszvirág-kehely, melyben két kacsa ül, egymásnak háttal. Tőlük balra virágkehely alulnézetben, fölöttük egy másik kissé felülről, benne korongok sora — a lótuszvirág hagyományos ábrázolása (nem pedig, mint J. Maspéro vélte, virágkehely a kacsák tojásaival). A megszigonyozott hallal szemközt úszik egy hozzá hasonló másik hal.

A faragvány kivitelezésének módja tökéletesen megegyezik az akhmīmi lovasszent frízével. Sík alapról emelkednek ki az ugyancsak síkban tartott figurák, legömbölyített szélekkel. A technika minden részletet tekintve relief en creux. A keretelő szív- és korongsor alapja nincsen annyira mélyen visszafaragva, mint az alakos sávé — így a mélyebb árnyékhatás révén nagyobb plasztikai hangsúlyt kap a nílusi jelenet. A csónakban ülő halász, a halak, a kis kacsák, a növényi elemek finom dekoratív érzékkel, ugyanakkor a természet ismeretének frisseségében vannak kifaragva. Az egyes formák önmaguk-

[69] *Brilliant:* i. m. 141., 3.90 kép. A lószerszámdísz e formája természetesen Bizáncban is ismert volt, megjelenik — többek között — I. Justinianus 534-ben vert konstantinápolyi arany solidusán is (a dicsfénnyel ellátott, lovagló császár előtt Victoria alakja). *W. Wroth:* Catalogue of Imperial Byzantine Coins in the British Museum. London 1908. I. 25. *J. Beckwith:* The Art of Constantinople. London 1961. 13. kép.

[70] *J. Maspéro:* À propos d'un bas-relief copte au Musée du Caire. Rec. de travaux relatifs á la philologie et archéologie égyptiennes et assyriennes XXXVII (1915). 97—110, IV/1. kép. *Cabrol-Leclercq:* DACL IV. Paris 1921. «Égypte», col. 2529.

[71] *R. Habib:* Guide . . . 38, 23. kép.

10. kép. Íves fríz darabja Koptosból. Kairó, Kopt Múzeum

ban zártak és kiegyensúlyozottak. Egymáshoz való viszonyuk ill. egymástóli elhatárolásuk — annak ellenére, hogy üres felület alig marad — áttekinthetően megoldott, az ábrázolás nem hat zsúfoltan. A relief erősen megkopott színezése is egybehangzik az akhmīmi faragványéval. Így a figurák és növények fekete kontúrja, a kacsák szárnyának sötétbarna festése, a leveles hullám minda sötét — fekete? — alapja azonos. A relief en creux technika e finom alkalmazása, a figurák lágy ívekkel, lendületes vonalrajzzal való lehatárolása, a gondos természetmegfigyelés jelei, az arányok elbeszélő torzítása, a biztos esztétikai érzék, valamint a kőfelület azonos — és a korabeli faragványok körében meglehetősen társtalan — megmunkálásmódja tekintetében a két dombormű

11. kép. A koptosi fríz rajza

olyan szoros egyezést mutat, hogy joggal mehetünk túl a műhelyazonosság megállapításán, és feltételezhetjük, hogy *egyazon mester* művei.

A koptosi faragvány szellemére is jellemző az antikizálás — az egyiptomi keresztény művészetben bármikor kimutatható couleur locale mellett. Antikizáló szellemre utal a keretező sávban futó szívsor. E motívum a IV. századtól szerepel Egyiptomban. Megjelenésének számos példáját sorolja fel U. Monneret de Villard,[72] aki Strzygowski nyomán keleti eredetűnek tekinti, és azt állítja, hogy szasszanida művészeti hatások között került el a IV. századi Alexandria művészeti gyakorlatába.[73] Monneret de Villard véleményével szem-

[72] Példái többek között: két sztélé a berlini Staatliche Museen gyűjteményében, ltsz. 91 és 81. Utóbbi új leltári száma: I. 4881. *Wessel:* Rom-Byzanz-Russland, 68.

[73] *Monneret de Villard:* Ahnās, 68—69. *Strzygowski:* JDAI. Erg.-heft I. Berlin 1888.

ben Falke korábban kifejtett nézetét tartom helyesnek, aki — egy akhmīmi szövőműhely ismertetésével kapcsolatban — a motívumot az egyiptomi császárkori művészet hagyományának tartja.[74] A halászjelenet faraonikus művészeti előzményeit már J. Maspéro a faragvány eddig egyetlen ismertetésében is hangsúlyozta. Az óbirodalmi kor végétől reliefeken, falfestményeken gyakran tűnik fel az egyiptomi napi életnek, az előkelők vadászatának színtere, a nílusi táj és élővilága. Ez időtől a képek eszköztára — érthető módon —

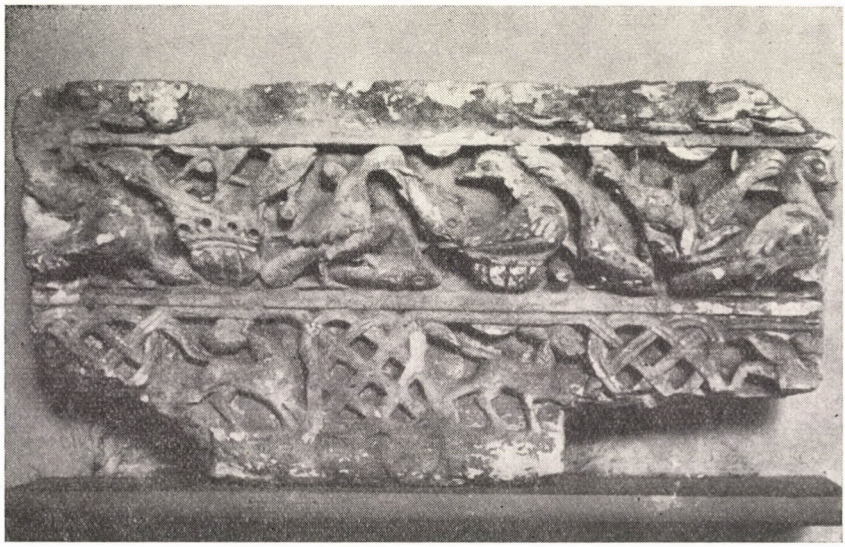
12. kép. Szüreti jelenetes fríz El Bahnāsából (részlet). Kairó, Kopt Múzeum

változatlan: a Nílus növényei, lótuszvirágok, sudár papirusznád virágának széles kelyheivel; vízimadarak, amint a közelgő vadászok zajára virágkehelyfészkükből riadtan felreppennek, otthagyva tojásaikat s a fiókákat; a halászok s a vadászok felkunkorodó orrú csónakjaikban, hálóval és szigonnyal felszerelve. Példákat szinte felesleges is említeni — csak néhány falfestményt sorolok fel, mert rajtuk a koptosi fríz valamennyi eleme szerepel: mint Menna sírjának (Théba, 69. sz., XVIII. dinasztia) halászati jelenete; a British Museum ismeretlen thébai eredetű, kerti tavat ábrázoló falfestménytöredéke (XVIII. dinasztia); Ipuj sírjának halászai (Théba 217. sz. XIX. dinasztia).[75]

[74] *Falke:* Kunstgeschichte . . . I. 44–5. A szívdíszítmény eredete — szemben *Falke* fejtegetéseivel — valóban keleti eredetű, mint a korai császárkori fémművesség — így a provinciális áttört bronzok — esetében kitűnik. Közvetlen perzsa hatásra való elterjedése Egyiptomban nem bizonyítható, csak a későbbi római közvetítés. Hasonló a helyzet a szövetek szasszanida-perzsa motívumaival, melyeket *Monneret de Villard* közvetlen perzsa hatásra vezet vissza. (Ahnās, 47. o.) Az «ihlető» perzsa szövetek többnyire egykorúak a velük vonatkozásba hozott egyiptomiakkal, néha éppenséggel későbbiek. Keltezésükre l. *Falke:* Kunstgeschichte . . . I., 45, 64.

[75] *A. Champdor:* Die altägyptische Malerei. Leipzig 1959. 19., 47. (ltsz. a British Múzeumban: 37938) és 75.

Ahogyan a nílusi halászat gazdasági ténye az idők folyamán nem veszített fontosságából, a vele kapcsolatos ábrázolások és azoknak hagyományos elemei is végigkísérték a faraonikus művészet korszakait, átöröklődtek a görög—római korra, amikor az antik világ művészetének bukolikus elemeivet gazdagodtak. Az egyiptomi keresztény művészet sem idegenkedett az életképszerű ábrázolásoktól — és ez a tény elgondolkoztatóan egészíti ki a kopt mű-

13. kép. Fríztöredék nílusi életkép ábrázolásával. Kairó, Kopt Múzeum

vészet modern művészettörténeti meghatározását, mely a kopt művészet lényegét elvont dekorativitásában látja. Ha csak a ma ismert reliefanyagot tekintjük, meglepően nagy az életközelség szellemével ható faragványok száma. Az ahnāsi kör számos antikizáló darabja mellett[76] ilyen egy nagyon érdekes, hihetőleg Achilles és Chiron mondájával kapcsolatos kentauros jelenet.[77] Közismert az El-Bahnāsa-i (?) VI. századi szüreti jelenetekkel díszített fríz[78] (12. kép), a kairói Kopt Múzeum vadászati jelenetes fríze;[79] és különös jelentőséggel bír az az ismeretlen provenienciájú fríztöredék, amely lótuszvirágcsokrok között egy ács képmásával van díszítve.[80] Igen fontos számunkra egy ismeretlen lelőhelyű, a nílusi élővilágot ritka elevenséggel megjelenítő töredék[81]

[76] Pl. dombormű Nílus-istennel, oldalán papíruszvirágos fácska természetutánzó, lendületes megfogalmazásban. Kairó, Kopt Múzeum, 46726 ltsz.

[77] Kentaur hátán ülő ifjú pánsipot fúj. Ltsz. 5923. (V. sz. vége?) Vö.: *K. Weitzmann:* Greek Mithology in Byzantine Art. Princeton 1951. 19 skk., 85 skk., 165 skk.

[78] Kairó, Kopt Múzeum. Ltsz. 7960—64.

[79] Ltsz. 6500. VI. sz. — *M. Simaika:* The Guide of the Coptic Museum. Cairo 1932. (arab nyelven), 68. kép.

[80] Kopt Múzeum, ltsz. 6508. VI. sz.

[81] Kopt Múzeum, 1—10267 ltsz. VI. sz. eleje.

(13. kép), mely ismét a kopt művészetben a dekoratív tendencia mellett párhuzamosan létező természetábrázoló irányzat jelentős képviselője. További példák helyett elegendő megjegyezni, hogy a kairói Kopt Múzeum alakos kőfaragványanyagának több, mint 15%-át nílusi jelenetet ábrázoló, kevéssé elvont alkotások teszik ki.[82] A kopt művészet ilyen szellemű ábrázolásaira a korabeli szövetek mustráiban is számos példát találunk[83] (14. kép).

14. kép. Szövettöredékek nílusi életképekkel. Egyiptom, V—VI. sz. Basel, Gewerbemuseum

A felsorolt faragványok tárgya egyrészről a faraonikus időktől folyamatos érdeklődést fejez ki a nílusi természet (az egyiptomi ember számára maga *a természet)* iránt; másrészről az antik művészetnek természeti elemeket dekoratív célokra használó tendenciájára vall. Az antik természetábrázolás, természeti környezetű jelenetek, bukolikus témák Egyiptomban erős gyökeret vertek s a keresztény időkben is továbbélve, a népi rétegek művészeti jellegű

[82] Madarak, halak és virágok: 4724 ltsz. (VI. sz.); madarak és szarvasok: 3644 ltsz. (VI—VII. sz.); erdei vadak: 4442 ltsz. (VI. sz.?); őzek: 4662 ltsz. (VI. sz.). A bawîti Apa Apollo monostorból (VI—VII. sz.): halak és vízinövények 1—44(4)41 ltsz.; vadállatok és őzek: 4655 ltsz. stb. — A sakkarai Apa Jeremias kolostorból áttört ablaklemezek gazellával és ázsiai elefánttal: 4352 ill. 4300 ltsz. (VII. sz.) stb.

[83] Késő hellenisztikus jellegű tunika dísze, V—VI. sz. Basel, Gewerbemuseum.

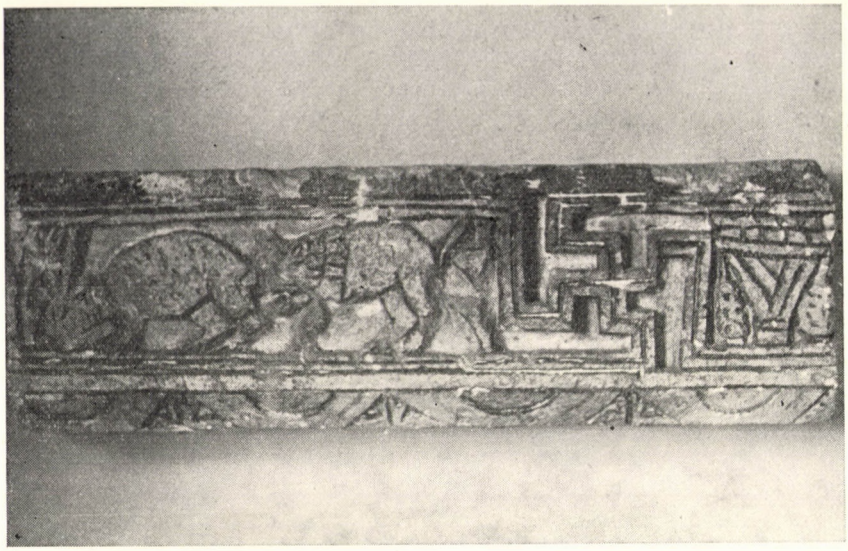
igényeit is — mint a szövetek példája mutatja — kielégítették.[84] A természetábrázoló jellegű jelenetek egyike-másika pontosabb keresztény értelmezést is kapott, állatküzdelmek, vadászati jelenetek esetében hasonlóképpen az európai középkor pszichomachikus jeleneteihez. A koptosi faragványnál talán gondolhatunk — tekintettel a kopt keresztény gondolkodás szinte kizárólagos szimbolikus beállítottságára — arra, hogy a jelenet valamely újtestámentumi halászatra, esetleg magára Krisztusra, mint a «jó halász»-ra, a «lelkek halászá»-ra utalt.[85]

Az akhmīmi lovasszent ikonográfiai eredetének vázlatánál s az esztétikai elemzésénél is kitűnt, mennyire jelentősek a VI. századi kopt művészet antik gondolati és formai kapcsolatai — más oldalról tekintve pedig az, hogy az évszázados későantik művészeti gyakorlat hagyományos elemeit mennyire mélyen hatották át a keresztény ideológia képformáló elvei. A legszélesebb körben elterjedt lovasszent-ábrázolások révén kirajzolódik a hamarosan virágkorába fejlődő kopt művészet egy nagy és jellegzetes köre, ami a motívumot illeti. A koptosi faragvány, mely ugyanazon műhely, sőt valószínűleg ugyanazon mester munkája, már egy másik ábrázolási körre utal, egyszerre igazolva a faraonikus művészet elemeinek továbbélését és azoknak összefonódását antik eredetű formálási elvekkel. A koptosi faragvánnyal kapcsolatosan felsorolt, tematikailag azonos faragványok a nílusi világ couleur locale-jának egyetemes, a stílusfejlődés különböző fokain egyaránt érvényesülő hatását mutatják. Ha csak azt akarnók illusztrálni, hogyan vesz fel keresztény képformáló ideákat, és válik lassan teljességében (már amennyiben egyáltalában lehet ilyen teljességről beszélni) kereszténnyé az egyiptomi későantik művészet, beérhetnénk ennyivel. Az akhmīm-koptosi mester (vagy műhely) teljes jelentőségének felméréséhez azonban elengedhetetlen még néhány művészeti emlék felsorolása.

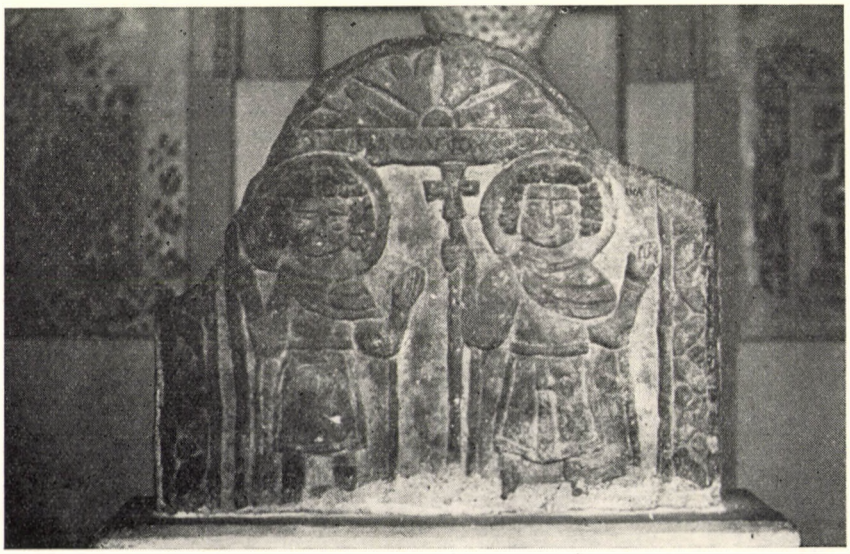
Az akhmīmi-koptosi mesterhez iskolázottságban, felfogásban igen közel áll az a kőfaragó, aki a kairói Kopt Múzeum 5654 leltári számú két töredékét faragta (15. kép). A fríztöredékek lelőhelye valószínűleg Bawīt, az Apa Apollo monostor területe. Meanderes, kéterű szalagkeretben állatjelenetek váltakoznak gyümölcskosarakkal: legelésző őzbe vadkan mar, valamint két, egymásnak hátat fordító vaddisznó. A frízsávot alul 45°-kal visszametszett rézsűbe karcolt tojásléc zárja. Az állatmotívumok, meanderdísz és a tojásléc antik eredetét — kései császárkori interpretációban — nem kell külön kiemelnem, az általában kultikus jelentőségű gyümölcskosár itt viszont a tipikus és hagyományos egyiptomi formát mutatja. A fríz relief en creux technikájú, az akhmīmi és koptosi faragványoktól csak azokénál kissé elnagyoltabb kivitele választja el. Valószínűleg az elnagyolt faragásnak tulajdonítható az is, hogy a figurák kontúrjaik mentén nincsenek a szokott módon legömbölyítve. Színezése is azonos szellemű: a kontúrok feketék, a meanderszalagok és az állat-

[84] *E. Kühnert-Eckebrecht:* Pantheon 26/1 (1968 Jan.—Febr.).

[85] *Cabrol-Leclercq:* DACL XIII/2. Paris 1938. «Pêche miraceuleuse», col. 2875—77; «Pêcheur», col. 2877—82. Krisztust mint a lelkek halászát a római Callixtus. és a Domitilla-katakombában falfestményeken a II. században ábrázolták. A római Museo Nazionale delle Terme őriz egy VI. századi szarkofágot, melyen a «Jó Pásztor» és a «Jó Halász» alakja van kifaragva. — *F. J. Dölger: ΙΧΘΥΣ.* Die Fischdenkmäler in der frühchristlichen Plastik, Malerei und Klein-Kunst. Münster 1928. Szigonnyal történő halászatról beszél az Újtestámentum. Biblisch-Historisches Handwörterbuch I. Göttingen, 1962. *C. Edlund:* «Fisch», col. 483.

15. kép. Fríz töredéke Bawîtból (?). Kairó, Kopt Múzeum

16. kép. Sztéle Bawîtból. Kairó, Kopt Múzeum

alakok barna kitöltésűek, ill. barnával festett részletformáik vannak. A felső lemeztag és a tojásléc szemei piros színezés nyomait mutatják. Még egy fokkal gyengébb kivitelű, de azonos szellemű és technikájú egy ugyancsak bawīti eredetű sztélé a Kopt Múzeumban[86] (16. kép). Egyik oldalán szent Boctor (Viktor) és Phoibamon alakja, antikizáló öltözékben, másik oldalán klasszikus

17. kép. Kapukeret Bawītból (részlet). Kairó, Kopt Múzeum

elemekből összeállított fülke (szentély?) ábrázolása. Szintén a bawīti kolostor területén folytatott feltárás eredményeképpen került elő egy hatalmas kapukeret, melyet ma a kairói Kopt Múzeum őriz,[87] díszítésében lendületes növényi indákkal, gyöngysorral, festett meander-dísszel és tojásléccel. A kapu felépítése és részletelemei egyaránt a legszorosabban a későrómai, jó provinciális művészethez csatlakoznak (17. kép). Közeli analógiáit Baalbekben láthatjuk. Míg az előbbi sztélé egykori festése ma már alig látható, az ajtókeret fekete motívum-kontúrjai, piros és zöld kitöltőszínezése alig sérült meg. Szép szőlőindáinak formáját gazdag és bonyolult szövedékben egy ismeretlen eredetű fríz-részlet ismételi meg, hasonló színezéssel.[88] Technikája valamennyinek relief en creux. — Több közlésből is ismert a berlini Staatliche Museen I. 10786 leltári számú nőalakos sztéléje[89] (18. kép). Rajta az orans-gesztusban ábrázolt elhunyt fejének formálása egyezik az akhmīmi lovasszent arcvonásaival és fürtjeivel. Ugyanígy a sztélé antikizáló fülkejelölésének lizénadísze;

[86] *R. Habib:* Guide . . . 35.
[87] Leltári számát nem sikerült megállapítanom.
[88] Kairó, Kopt Múzeum, ltsz. 6494.
[89] *A. Riegl:* Die spätrömische Kunstindustrie. Wien 1927 (Darmstadt 1964). 122., 57. kép. *K. Wessel:* Rom-Byzanz-Russland, 81 és L'art copte. 79. kép.

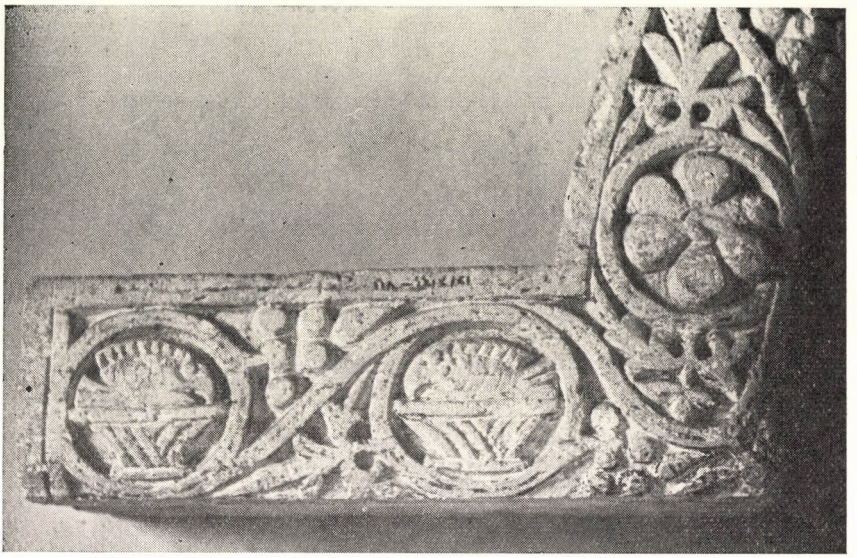

18. kép. Sztélé Gizehből (?). Berlin, Staatliche Museen

melyben a hullámzó inda pontos analógiája az akhmīmi és a koptosi indáknak. A technika itt is mélyített alapú relief, s a tény, hogy a figura szemei nincsenek kifaragva, arra utal, hogy a sztélé egykor színezve volt.[90] Végül még egy bawīti — félköríves záródású — kapukeret-frízet említek meg, melynek szoros rokonsága az akhmīmi és koptosi faragványokkal a képről közvetlenül leolvasható (19. kép).

Fenti, egymással a legszorosabb rokonságban álló kőfaragványok csoportját fafaragványok egészítik ki szervesen. Számuk nagy, így ismét csak kiragadott példákat mutatok be. Így elsősorban a Kōm Eṣkāw-ban (Aphroditopolis) Quibell által 1911-ben kiásott leletegyüttes darabjait kell megemlítenem.[91] Közülük a Kairóban őrzött négylábú láda állatküzdelmes relief-betéte a művészi felfogás, a díszítmények — szív, virág, inda, korongok — az antikizáló motívumanyag tekintetében kapcsolódik az akhmīm-koptosi mester világához (20. kép). Ugyanilyen szemléleti azonosságban fogant a Strzygowski-

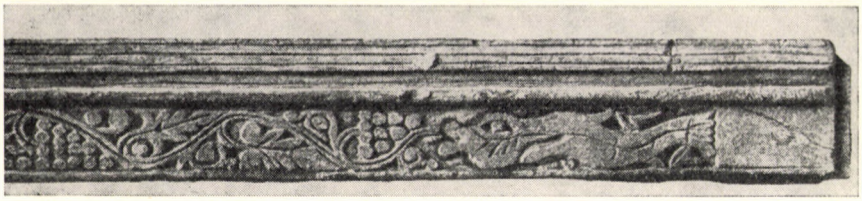
[90] *Wessel:* Rom-Byzanz-Russland, i.h.
[91] *Strzygowski:* Koptische Kunst, Kat. Nr. 7211—41.

19. kép. Kapukeret-fríz Bawītból (részlet). Kairó, Kopt Múzeum

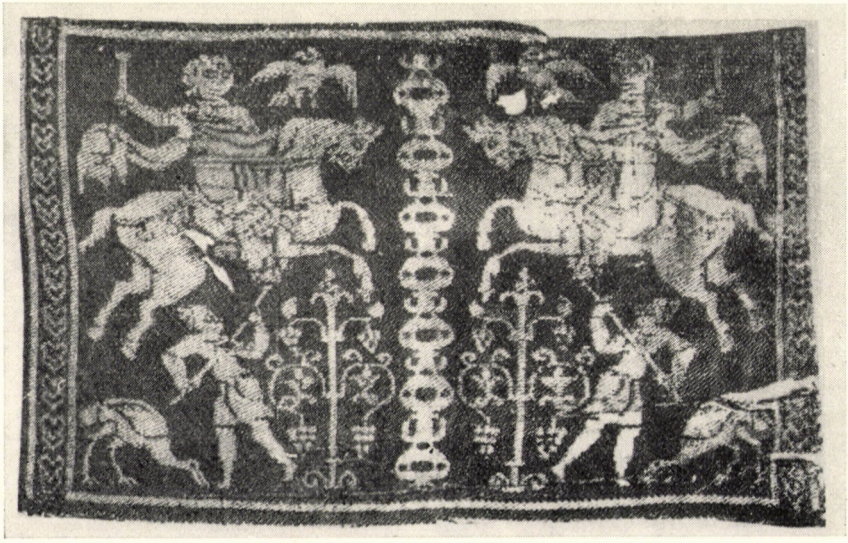
20. kép. Fafaragványú láda előoldala. Kōm Esḳāw (Aphroditopolis), VI. sz. vége. Kairó, Kopt Múzeum

21. kép. Fafaragványú fríz Kōm Esḳâwból. Kairó, Kopt Múzeum

22. kép. Fafaragvány nílusi jelenettel. Kairó, Kopt Múzeum

23. kép. Szövetkép lovasokkal. Akhmīm, Zakariás műhelye. Krefeld, Gewebesammlung

katalógus 7212. sz. fríze is (21. kép). A koptosi frízzel meglepő azonosságot mutat a Kopt Múzeum 10388 leltári számú fafaragvány-töredéke (22. kép). Fantasztikus nílusi jelenetet ábrázol, krokodilon lovagoló női alakkal.[92]

A szövetek végtelen gazdagságából egy kisebb, zárt csoportot emelek ki, egy Akhmīmban kiásott tunika díszeit és a hozzájuk kapcsolható — bizonnyal kolostori — műhely töredékekben ismert termését.[93] A *ZAXAPIOY* és *IΩCHΦ* mesternevekkel jelzett szövetek az antikizáló lovasalakokat az akhmīm-koptosi mester más motívumaival egyetemben tartalmazzák (23. kép).

A kő- és fafaragványok szoros technikai, stilisztikai, motivikai egybehangzása az egyiptomi keresztény — kopt — művészet VI—VII. századi egészében jellegzetes és fontos jelenség.[94] Ha ehhez a körhöz az akhmīmi *ZAXAPIOY*-műhely formai- és színszemléletben annyira hasonló emlékeit is csatoljuk, az antik hagyományokat saját céljaihoz gondosan, egyénien átértékelő, önálló kifejezőeszközökön munkálkodó és külön pályáját lassan birtokba vevő felső-egyiptomi — esetleg Akhmīm-középpontú — művészet legértékesebb bizonyító anyaga bontakozik ki előttünk. Az aphroditopolisi fafaragványok mellett talált osztraka- és papíruszanyag bizonysága szerint a stílus kifejlődése a VI—VII. század fordulójára tehető.[95] Falke elemzése szerint a *ZAXAPIOY*-műhely a VI. század második felében működött.[96] Végül fontos — bár közvetett — adat e művészet kopt etnikumhoz való kötéséhez a *ZAXAPIOY*-műhely két névjelzése: mindkettő jellegzetesen népi-egyiptomi.[97]

Fentiek talán annak a vitának szempontjából sem érdektelenek, amely több mint fél évszázada — és még ma is — folyik arról: vajon az egyiptomi keresztény művészet a VI—VII. században mennyire volt későantik jellegű; egyiptomi vagy görög etnikumú volt-e — vagy éppenséggel milyen mértékig és formában volt «népművészet».[98]

[92] *R. Habib:* Guide . . . 71. kép, 98., 113. A Guide említésétől eltekintve a faragványanyag, melyhez e darab tartozik, közöletlen. A Kopt Múzeum 1947-ben szerezte, származási helyük: «. . . different sites in the Fayum, El-Bahnassa and at Sheikh Abada." *(Habib:* i. m. 98, 1. j.) További felvilágosításokat *Habib* úr nem adott, s a darabok közelebbi tanulmányozása sem volt lehetséges.

[93] Falke: Kunstgeschichte . . . I. 44—6, 58—62. kép.

[94] A jelen tanulmány által felvállalt kereteket messze túllépné, ha a felsorolt kő- és a fafaragványok relief en creux-technikájának azonosságát vagy hasonlóságát; e technika viszonyát a faraonikus művészettel egyrészről, a későantik iparművészettel másrészről (Kerbschnitt) megpróbálnám leírni. (Utalok *A. Riegl* azóta is nagyrészt érvényes fejtegetéseire, i. m. 233—36., 291—323; továbbá *P. Du Bourguet:* Die koptische Kunst als mögliche Erbin der pharaonischen Kunst. Christentum am Nil.) — Nem mulaszthatom el azonban azt megjegyezni, hogy a fafaragást és az építészeti díszítő plasztika alkotásait a kopt művészetben mindenkor a legszorosabban összekötötte az, hogy valamennyi a kisművészetek (talán nevezhetjük iparművészetnek is) műfaji törvényei szerint készült.

[95] *Strzygowski:* Koptische Kunst. 153. o. (Hivatkozik *Qibell* részletes, kéziratban maradt feldolgozására.)

[96] *Falke:* i. m. 46. o.

[97] *Falke:* i. m. 44. o.

[98] *J. Maspéro, Gayet, Ebers, Strzygowski, Hilde Zaloscer* véleményeinek kutatástörténeti összegezését l. *K. Wessel:* L'art copte, 48—50. Az illusztráció eredete: a 3., 4., 5. kép: *Brilliant:* i. m.; a 6. *Beckwith:* The Art of Constantinople; a 8. és 14. a Graphis 90. évf.; a 9. *Kybalova:* i. m.; a 18. *Wessel:* L'art copte; a 20. és 21. *Strzygowski:* Koptische Kunst; a 22. *Habib:* i. m.; a 23. *Falke:* i. m. után készült. Az 1., 2., 7., 10—13., 15—17. és 19. kép szerző felvétele, ill. rajza.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KÁKOSY LÁSZLÓ

MÉG EGYSZER A CHEOPS-PIRAMIS FELTÖRÉSÉRŐL ÉS LEZÁRÁSÁRÓL

Egyik legutóbbi tanulmányom a Cheops-piramis kirablásának kérdésével foglalkozott.[1] Bizonyítani igyekeztem, hogy az építmény feltörése aránylag későn, az i. e. I. évezredben következett be. A piramis belsejébe történő behatolás csak technikailag jól felszerelt, nagylétszámú, hosszú ideig dolgozó expedíciónak sikerülhetett, nem úgy, mint más korabeli sírok esetében, gyorsan és lehetőleg titokban dolgozó rablóbandáknak. A piramis kifosztása két részletben történt. Hérodotos leírásából arra lehet következtetni, hogy az ő idejében még csak a piramis alsó sírkamráját és a levezető folyosót ismerték (II. 127). Arab szerzők arról számolnak be, hogy Ma'mūn kalifa (813—833) sok nehézség leküzdése után áttörte az építmény burkolatát. Emberei faltörő kosokat használtak, tűzzel melegítették a kőtömböket, majd ecetet öntöttek rájuk, így hatoltak fokozatosan előre. Ma'mūn idejében ismertté váltak a felső sírkamrák is, az arab leírásokból azonban kitűnik, hogy a piramis belsejéből előkerült leletanyag a késői korból származott, nem óbirodalmi jellegű volt.[2] Ez arra mutat, hogy a felvezető folyosóba a Hérodotos és Ma'mūn között eltelt időben találták meg először az utat, és rabolták ki a felső sírkamrát, ahol ma is látható Cheops szarkofágjának alsó része. A számbajöhető lehetőségek közül a legvalószínűbb feltételezésnek az látszik, hogy a második perzsa uralom idején, tehát közvetlenül a makedón hódítás előtt jutottak be a fosztogatók az építménynek ebbe a részébe. Mivel a felvezető folyosó gránit zárókövei ma is helyükön vannak, csak arra gondolhatunk, hogy akkor már felfedezték a munkások kijutását biztosító vágatot, és ezen keresztül szállították el Cheops sírfelszerelését, a nagyobb darabokat nyilván összetört állapotban.

Strabón idejében a piramis bejáratát ismerték.[3] Mivel Ma'mūn munkásai új bejáratot vágtak, az eredetit a római vagy a bizánci korban nyilván gondosan lezárták, elrejtették. Előbbi cikkemben nem foglalkoztam azzal, mikor és miért történhetett ez a lezárás, erre vonatkozólag szeretném most egy megoldási lehetőség felvetésével az ott elmondottakat kiegészíteni.

A piramisokról a római kori és bizánci források is beszélnek, de olyan értékes leírásokkal már nem találkozunk, mint a korábbi évszázadokban. Bár a római uralom vége felé egyre inkább uralkodóvá válik az a felfogás, hogy József gabonaraktárai voltak,[4] még az i. sz. 8. sz.-ban is említi egy szöveg, hogy a pogányok királysíroknak tartották őket.[5]

[1] Arch. Ért. 95 (1968) 82 skk.

[2] A piramisokra vonatkozó arab forrásokra l. *E. Graefe:* Das Pyramidenkapitel in Al-Maḳrīzī's Ḫiṭaṭ. Leipzig 1911; *H. Vyse—J. S. Perring:* Operations carried on at the Pyramids of Gizeh II. London 1840. 319 skk.; *G. Wiet:* L'Egypte de Murtadi. Paris 1953 82 skk. A Szūrīd legendával foglalkozik *Fodor Sándor* doktori disszertációja és sajtó alatt levő Arab piramis legendák c. munkája. Köszönetet mondok neki a Szūrīd legenda új magyar fordításának rendelkezésre bocsátásáért. Egyes arab szerzők szerint a feltörés Hārūn ar-Rašīd alatt történt meg. *Kákosy:* i. m. 63. j.

[3] 17, I. 33 (808). Felemelhető kőről ír, mely után lejtős folyosó (*σύριγξ*) következik. Az előbbiekről részletesen l. az Arch. Ért. cikket.

[4] Pl. Julius Honorius, Cosmographia 45, pag. 51; *(Th. Hopfner:* Fontes historiae religionis Aegyptiacae. Bonn 1922—25. 537); Rufinus, Hist. Eccles. XI. 18 *(Hopfner* 625). L. még a velencei Szent Márk katedrális ismert mozaikját. *(G. Rühlmann:* Kleine Geschichte der Pyramiden. Dresden 1962. I. tábla.).

[5] Cosmas Hierosolymitanus, Comm. ad carm. Gregor. Nazianz. 80, 2 (pag. 534) *Hopfner:* i. m. 742.

Megjelenik egy olyan nézet is, hogy a régi sírok falaira azért kerültek feliratok, nehogy a vízözön idején ezeknek a rítusoknak emléke feledésbe merüljön. Közvetlenül a piramisok tárgyalása után ezt olvassuk Ammianus Marcellinusnál: «Sunt et syringes subterranei quidam, et flexuosi secessus, quos (ut fertur) periti rituum et vetustorum adventare diluvium praescii, metuentesque ne cerimoniarum oblitteratur memoria, penitus operosis digestos fodinis per loca diversa struxerunt, et parietibus volucrum ferarumque genera multa sculpserunt, et animalium species innumeras illas quas hierographicas litteras appellarunt.[6] Ammianusnál még nem világos, hogy ezt a piramisokra is vonatkoztatja-e, vagy csak a sírokra, arab szerzőknél azonban gyakran találkozunk azzal a megállapítással, mely szerint a piramisok azért épültek, hogy a bekövetkező világkatasztrófa idején az egyiptomiak tudományát megőrizzék.

A tudományok, vagy inkább pseudo-tudományok közül az alkímiának a késői ókorban elfoglalt helyzete új megvilágításba helyezheti a kérdést: miért rejtették el Cheops sírhelyének bejáratát?

Az arab piramis-legendákról az újabb kutatás kimutatta, hogy későantik forrásokra vezethetők vissza.[7] A hermetikus irányzatokkal két láncszem is egybekapcsolja őket. 1. Hermés vízözön előtti időkből származó ősi feliratai, melyekről pl. a híres Pseudo-Manethón-i levél is beszél.[8] 2. Egyes arab szerzők azt tartották, hogy az egyik piramisban Hermés nyugodott. En-Nadim «Kitāb-al-fihrist»-je szerint az alkímia feltalálója a babiloni Hermés később Egyiptomba költözött, és az egyik piramisban temették el.[9] Mivel azt is megemlíti, hogy ennek egyik fia volt Thoth, s az ő részére is írt Hermés egy könyvet, bizonyos, hogy itt az egyiptomi hermetikus hagyomány továbbélésével van dolgunk.

A római kori nézeteken és távolabbról talán régi egyiptomi hagyományokon alapuló arab forrásokban tehát a piramisok mint az ősi bölcsesség megőrzésére szolgáló építmények szerepelnek. Még fontosabb további levezetéseink számára, hogy a Kitāb-al-fihrist Hermést az *alkímia* feltalálójának mondja. Ezen a ponton az arab felfogás levezethető az egyiptomi Cheops- mondákból, melyek a hyksós kortól a római idők végéig nyomon követhetők. A Westcar papirusz[10] szerint Cheopsot rendkívül érdekelték a varázslókról szóló históriák, sőt egy varázslót udvarába is rendelt, hogy lássa csodás mutatványait. Későbbi szöveg szerint egy varázskönyv esett le az ő uralkodása alatt egy éjszaka a koptosi templomba.[11] Manethón kivonatolói már őt említik íróként,[12] szerintük szent könyvét az egyiptomiak nagy tiszteletben tartották. Valóban voltak forgalomban Cheopsnak tulajdonított könyvek. Ezek közé tartozott valószínűleg egy római kori, hieroglifákkal írt földrajzi értekezés,[13] még nagyobb jelentősége volt azonban Cheops állítólagos tudományos tevékenységének az *alkimista* írók számára.

Az «egyiptomi Sophe»-nek (Cheops) és a «héberek istenének», Sabaóthnak tulajdonított alkimista könyv[14] egyik kivonatának másodlagos alcíme Zosimost[15] említi, ami keletkezési idejét az i. sz. 3—4. századra teszi. Cheops, a nagy piramis valódi építtetője és a legenda szerint abba eltemetett Hermés tehát egyaránt alkimistákként szerepelnek.

Az alkímia minden valószínűség szerint Egyiptomban alakult ki, az előzmények közé tartozik az edfui templom laboratóriuma.[16] A Nero korában élt egyiptomi Pammenés asztrológus egyike e «tudomány» első művelőinek.[17] A 3. századból ismeretesek már

[6] XXII, 15,30.

[7] *Fodor S.:* i. m.

[8] *W. G. Waddell:* Manetho London. 1956 (Loeb Cl. Library) 208.

[9] *M. Berthelot:* La chimie au moyen âge III. Paris 1893. 26 skk.

[10] *A. Erman:* Die Märchen des Papyrus Westcar. Berlin 1890.

[11] «E varázslatot éjszaka találta a koptoszi templom udvarán leesve eme templom felolvasó papja, mint ennek az istennőnek (t. i. Isisnek) a titkát. A föld sötétségben volt, a Hold azonban bevilágította e könyvet, amíg csoda gyanánt Felső- és Alsó-Egyiptom királyához, Cheopshoz vitték.» Londoni papirusz 8,11 skk. *H. Grapow:* Grundriss der Medizin der alten Ägypter V. Berlin, 1958. 274.

[12] *W. G. Waddell:* 46 (Africanus), 48 Eusebius.

[13] *W. M. Fl. Petrie—F. Ll. Griffith:* Two Hieroglyphic Papyri from Tanis. London 1889 XIV. tábla (52,56. töredék.) Vö. még *B. H. Stricker:* OMRO 25 (1944) 58.

[14] *A. i. Festugière:* La révélation d'Hermès Trismégiste.[2] Paris 1950. 254, 261.

[15] U. i. 262 l. j.

[16] *B. Porter—R. L. B. Moss:* Topographical Bibliography . . . VI. Upper Egypt: Chief Temples Oxford, 1939. 138 sk.

[17] L. pl. *W. Gundel:* Alchemie (Reallexikon f. Antike und Christentum I. Stuttgart 1950. 242;) *E. O. Lippmann:* Entstehung und Ausbreitung der Alchemie I. Berlin 1919. 46; vö. Tacitus, Ann. 16, 19, Aelianus: Nat. An. 16, 42.

alkimista értekezések, melyek 1828-ban kerültek elő egy thébai sírból,[18] s a korai alkimista irodalom legnevezetesebb szerzője a valószínűleg Alexandriában működő panopolisi (Achmim) Zosimos. Az egyiptomi hatás fontosságát mutatja, hogy az egyik alkimista iratban Isis beszél fiához, Hóroshoz.[19] Az ő személye is összekapcsolja az alkímiát a piramisokkal, hiszen az istennő a késői korban a «piramis úrnője» címet viselte,[20] és temploma volt Henutsen kis piramisa mellett, tehát a Cheops-piramis közvetlen közelében.

Olympiodóros egy különös hasonlata Osiris említésével akarja a kémia lényegét, titokzatos jellegét érzékeltetni. Ennek az istennek tagjai ugyanis rejtve vannak, csupán arca látható . . .[21]

Az egyiptomi alkimisták működésével szemben a római államhatalom nem volt közömbös. Diocletianus elégettette az egyiptomiak arany és ezüst előállítására vonatkozó kémiai könyveit,[22] nehogy ezek birtokában meggazdagodva lázadást szervezhessenek.

A kémiáról ez olvasható a Suda lexikonban: *ἡ τοῦ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ κατασκευή, ἧς τὰ βιβλία διερευνησάμενος ὁ Διοκλητιανὸς ἔκαυσεν. Ὅτι διὰ τὰ νεωτερισθέντα Αἰγυπτίοις Διοκλητιανῷ τούτοις ἀνημέρως καὶ φονικῶς ἐχρήσατο. Ὅτε δὴ καὶ τὰ περὶ χημείας χρυσοῦ καὶ ἀργύρου τοῖς παλαιοῖς αὐτῶν γεγραμμένα βιβλία διερευνησάμενος ἔκαυσε πρὸς τὸ μηκέτι πλοῦτον Αἰγυπτίοις ἐκ τῆς τοιαύτης προσγίνεσθαι τέχνης μηδὲ χρημάτων αὐτοὺς θαρροῦντας περιουσία τοῦ λοιποῦ Ῥωμαίοις ἀνταίρειν.*

Tudunk arról, hogy Diocletianus az asztrológiát is üldözte,[23] úgy látszik nemcsak a kereszténységet, hanem a számára gyanúsnak, veszélyesnek tűnő titkos tudományokat is meg akarta semmisíteni.

Természetesen nem Diocletianus az első császár, akivel kapcsolatosan ilyen jellegű intézkedésekről hallunk. Témánk szempontjából csak egy adatnak van jelentősége Septimius Severus életéből. Cassius Dio szerint a császár egyiptomi utazása alkalmával a legrejtettebb dolgokba is igyekezett behatolni. A titkos tartalmú könyveket összeszedette a szentélyekből, és lezáratta Nagy Sándor sírját, hogy senki se láthassa annak testét, és ne olvashassa a könyvek tartalmát. A pongyolán megfogalmazott szöveg nyilván annyit jelent, hogy a császár a titkos könyveket — melyek egy része alkimista irat lehetett — a sírba rejtette: *ἦν γὰρ οἷος μήτε ἀνθρώπινον μήτε θεῖον ἀδιερεύνητον καταλιπεῖν· κἀκ τούτου τά τε βιβλία πάντα τὰ ἀπόρρητόν τι ἔχοντα, ὅσα γε καὶ εὑρεῖν ἠδυνήθη. ἐκ πάντων ὡς εἰπεῖν τῶν ἀδύτων ἀνεῖλε καὶ τὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου μνημεῖον συνέκλεισεν, ἵνα μηδεὶς ἔτι μήτε τὸ τούτου σῶμα ἴδῃ μήτε τὰ ἐν ἐκείνοις γεγραμμένα ἀναλέξεται.*[24]

Septimius Severus egyiptomi látogatása során a piramisokat is megtekintette. (Nam et Memfim et pyramides et labyrinthum diligenter inspexit.)[25] Mindezek alapján természetesen nem lehet még biztosan állítani, hogy ő volt az, aki a Cheops-piramist gondosan lezáratta, az ismertetett szövegek azonban véleményünk szerint megmutatják, milyen motívumok játszottak közre az építmény bejáratának elrejtésénél. Nagy Sándort is járatosnak tartották az alkímiában,[26] akárcsak Cheopsot, az ő sírját is lezárták a római korban.

Véleményünk szerint feltételezhető tehát, hogy a nagy piramist a 3. vagy 4. században zárták le. Így akarták megakadályozni, hogy az alkimisták felhasználják Cheops tudományát, melyet szerintük az építmény rejthetett. Bár a Cheops-piramis belsejében

[18] *Festugière:* i. m. I. 221 sk.

[19] U. i. 256 skk.

[20] *É. Chassinat:* Recueil de Travaux . . . XXII. (1900) 173 sk. Az Isis templomra *Porter-Moss* i.m. III. Memphis 5 sk.

[21] *M. Berthelot:* Les origines de l'alchemie. Paris 1885. 32.

[22] Suidae Lexicon ed. *A. Adler* pars IV. Lipsiae 1935. *χημεία* címszó. Vö. Joh. Antiochenus. frg. 165. *C. Müller:* FHG IV. Paris 1851, 610.

[23] *A. Bouché-Leclerq:* L'astrologie grecque. Paris 1899. 566.

[24] LXXVI. 13. (ed. *E. Cary*). Caracalla a sírt újra felnyitotta. Héródianos IV. 8.9. Az előzmények közül vö. Suetonius, Aug. 31 (jóskönyvek elégetése). Könyvek királysírba tevésére vö. Plutarchos: Numa 22. Augustinus, De Civ. Dei VIII. 34. szerint Numa azért tétette sírjába a könyveket, nehogy mások kezébe kerüljenek. A modern szakirodalom is úgy értelmezi Dio szövegét, hogy Septimius Severus Nagy Sándor sírjába raktározta el a könyveket. Pl. *A. Bernand:* Alexandrie la Grande. Paris 1966. 233; *A. J. B. Wace:* Bulletin of the Faculty of Arts. Farouk I. University 4 (1948) 8 stb.

[25] Hist. Aug. Sev. 17 (Aelius Spartianus).

[26] Pl. Zosimos XII. könyvének szír szövege. *Berthelot:* 9. jegyzetünkben i. m. II. 261 skk.

nincsenek hieroglif feliratok, a szakkarai piramisok alapján a római korban természetesnek tarthatták az építmény titokzatos kamráiban ilyenek meglétét. Arra, hogy alkimista könyveket hordtak volna ide, nincs közvetlen adatunk.

A piramis és az alkímia, a tilalmas, veszélyes tudomány szoros összefüggése azonban az eddigieken kívül kiviláglik még Joh. Lydus egy megjegyzéséből is, aki szerint az egyiptomiak a saját farkába harapó kígyót,[27] — az alkimisták egyik kedvelt jelképét[28] — vésték piramisaikra.

[27] De mensibus (ed. *Wuensch)* III. 4. (pag. 39). *Hopfner:* 697. Ez természetesen csak a késői korban történhetett.

[28] *Berthelot:* 21. jegyzetben i. m. 58 skk, 180 E. szimbólum óegyiptomi eredetére és az idővel fennálló kapcsolatára: *B. H. Stricker:* De grote Zeeslang (Mededelingen en Verhandelingen van het Voorasiatisch-egyptisch Genootschap «Ex Oriente Lux» No. 10) Leiden, 1953.; *Kákosy:* Oriens Antiquus 3 (1964) 15 skk.

HARMATTA JÁNOS

A LEGRÉGIBB XVĀRIZMI FELIRAT

Koy-Krylgan-Kala ásatásai során Xvārizmban 1951-ben a legalsó horizontban, az N20 helységben, amely szemmelláthatólag raktár volt és földbesüllyesztett nagy pithosok álltak benne, az egyik edényen egy rövid bekarcolt felirat került elő.[1] A felirat S. P. Tolstov dícséretreméltó gyorsasággal már 1953-ban közzé is tette[2] s következő olvasatát javasolta:

$$'(y?)spbr(d?)k$$

A feliratban Tolstov az *Aspabarak* vagy *Aspabadak* személynevet vélte felismerni, amely véleménye szerint az iráni *aspa-* 'ló' szót tartalmazta s a *-ka-* képzővel volt képezve. Tolstov olvasata és magyarázata az irodalomban széleskörűen elterjedt. Átvette W. B. Henning, aki az *Aspabārak* változat mellett foglalt állást.[3] Ugyancsak az *Aspabarak* olvasat és magyarázat helyesebb voltát hangsúlyozta I. M. Oranskiy.[4] Későbbi munkáiban azonban maga S. P. Tolstov helyesbítette a felirat olvasatát, s a korábbi helyett *spbr/dk* olvasatot javasolt, magyarázatát azonban változatlanul fenntartotta.[5] A Koy-Krylgan-Kala-i ásatások végleges publikációjában is ebben a formában szerepel a felirat olvasata és magyarázata.[5a]

Pedig a felirat publikálásának pillanatától kezdve világos volt, hogy Tolstov olvasata s így magyarázata is problematikus. Így egyáltalán nem meglepő, hogy a közelmúltban V. A. Livšic a feliratnak Tolstovétól erősen eltérő új olvasatát javasolta:

$$h/sprnk$$

Livšic felveti azt a lehetőséget, hogy a *hprnk* írás esetleg **hwprnk* helyett áll, egyébként azonban nem foglalkozik a felirat magyarázatával.[6]

A Koy-Krylgan-Kala-i felirat történeti szempontból rendkívüli fontosságú. Az utóbbi évtizedek felirat-leletei ma már lehetővé teszik, hogy megrajzoljuk az írásbeliség fejlődését az Óperzsa Birodalom egykori tartományaiban. Az óperzsa kancelláriák az i. e. V. század hetvenes éveitől kezdve már általánosan az arameus nyelvet és írást kezdték használni az Óperzsa Birodalom közigazgatásában. Évszázadokkal az Óperzsa Birodalom felbomlása után Persisben, Parthiában, Sogdianében olyan írásbeliség jelenik meg, amely az arameus írásból fejlődött és arameus eredetű logogramm-rendszert használ. Kézenfekvő arra gondolni, hogy ezek az írásbeliségek az Óperzsa Birodalom arameus kancelláriai gyakorlatára mennek vissza, azonban e feltevés bizonyítására csak az új leletek adnak lehetőséget.[7] Ezeknek a segítségével ma már bizonyítható, hogy az

[1] A leletkörülmények leírását ld. *S. P. Tolstov—B. I. Vaynberg:* Кой-Крылган-Кала — памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н. э. — IV в. н. э. Moszkva 1967. 56 sk.

[2] *S. P. Tolstov:* ВДИ 1953. 1. 163, 169.

[3] *W. B. Henning:* Mitteliranisch. Handbuch der Orientalistik. I. Abt. IV. Bd. Iranistik. I. Abschn. Leiden-Köln 1958. 25.

[4] *k. M. Oranskiy:* Введение в иранскую филологию. Moszkva 1960. 211.

[5] *S. P. Tolstov:* По древним дельтам Окса и Яксарта. Moszkva 1962. 130.

[5a] *S. P. Tolstov—B. I. Vaynberg:* i. m. 220.

[6] *V. A. Livšic:* Acta Ant. Hung. 16 (1968) 435.

[7] E kérdés egyik aszpektusát már korábban érintettem, ld. *Harmatta J.:* Ant. Tan. 11 (1964) 190—191.

óperzsa kancelláriák arameus írásbelisége és gyakorlata Nagy Sándor hódításai után a hellénisztikus államokban is továbbélt, s így alapjává válhatott a sorra megalakuló, a Seleukida Birodalom felbomlása révén létrejövő új államok, Elymais, Persis, Parthia, Sogdiané stb. írásbeliségének. Az óperzsa kancelláriák arameus írásbeliségének továbbélését ezideig az egykori Óperzsa Birodalom következő tartományaiban tudjuk kimutatni: Egyiptom, Kappadokia, Armenia, Ibéria, Elymais, Persis, Parthia, Arachósia,Gandhāra.

1. kép. A Koy-Krylgan-Kala-i xvārizmi felirat (S. P. Tolstov után)

Xvārizm különleges problémát jelent ebben az összefüggésben. J. Marquart kutatásai[8] óta általánosan elfogadottá vált az a feltevés, hogy a Méd és az Óperzsa Birodalom megalakulása előtt Xvārizm (óperzsa *Uvārazmīy*) már nagy területre kiterjedő államalakulat volt, s többek közt a Merv-i oázis és a Teǰen-folyó völgye is hatalma alatt állott. Ennek az elméletnek a tudományos irodalomban olyan változatai is vannak, amely szerint Xvārizm eredetileg délebbre feküdt, központja Merv és Herat lett volna, s a xvārizmiek csak később vándoroltak fel északra.[9] Egészen extrém formában jelenik meg ez a koncepció W. W. Tarnnál, aki egyenesen tagadja, hogy a középkori Xvārizm, az Amu-darya alsó folyásának vidéke, valaha is az Óperzsa Birodalomhoz tartozott volna.[10]

Minthogy Nagy Sándor hadjárata idején Xvārizm független államként jelenik meg, amely az Óperzsa Birodalomtól már korábban, 400 körül elszakadhatott vagy az ismertetett elgondolás szerint sohasem is volt része annak, a xvārizmi írásbeliség eredetének kérdése természetesen sokkal bonyolultabb, mint a párthusé vagy perzsáé, azaz az olyan területek írásbeliségéé, amelyek kétségtelenül az Óperzsa Birodalom keretébe tar-

[8] *J. Markwart:* Wehrot und Arang. Leiden 1938. 8 skk.

[9] *W. B. Henning:* Zoroaster. London 1951. 42 sk. Ld. még *I. Gershevitch:* The Avestan Hymn to Mithra. Cambridge 1959. 14. Henning elméletével szemben már *B. A. Litvinskiy:* История таджикского народа. I. Moszkva 1963. 153 és 509 sk. figyelemreméltó érveket hozott fel.

[10] *W. W. Tarn:* The Greeks in Bactria and India.[2] Cambridge 1951. 478 skk.

toztak, s amelyekben az arameus kancelláriai gyakorlat folytatása kimutatható. Részben bizonyára ezzel függ össze az a kísérlet, amely a régi xvārizmi írást a párthus írással igyekszik szoros kapcsolatba hozni.[11] Így V. A. Livšic is a Koy-Krylgan-Kala-i felirat betűit a párthus írással veti össze és az azzal való hasonlóság alapján igyekszik olvasatukat valószínűsíteni. Ez természetesen azt jelentené, hogy a xvārizmiek az arameus írást a párthusok révén ismerték meg, s eredetileg nem rendelkeztek az Óperzsa Birodalom arameus kancelláriai gyakorlatának hagyományával. Így a xvārizmi írás eredetének kér-

2. kép. A Koy-Krylgan-Kala-i xvārizmi felirat autográfiája

dése szorosan összefügg Xvārizm történeti múltjával. Ha Xvārizm nem tartozott az Óperzsa Birodalomhoz, akkor nem rendelkezhetett az óperzsa kancelláriák arameus írásbeliségével, s nem is fejleszthetett ki saját írást önállóan abból. Ebben az esetben kézenfekvő a párthusoktól való átvételre gondolni. Ha viszont Xvārizm az Óperzsa Birodalom tartománya volt, akkor ott is működtek arameus kancelláriák, s ebben az esetben a xvārizmi írás létrejötte független a párthustól. A Koy-Krylgan-Kala-i felirat jelentősége éppen abban rejlik, hogy olvasata és magyarázata alapján e két alternatíva között kell döntenünk.

Ha a feliratot elfogulatlanul akarjuk vizsgálni, akkor csak két támpontot használhatunk fel: az arameus írást és a későbbi xvārizmi írásos emlékeket. Ezen az alapon vizsgálva a felirat egyes jeleit, a következőket állapíthatjuk meg.

Az 1. jel alakja pontosan egyezik mind az arameus ostrakonok és i. e. 300 körüli papíruszok,[12] mind pedig a későbbi xvārizmi írás *hē0* betűjével.[13] A párthus *h* alakja ettől eltérő, inkább a párthus *h* hasonlít hozzá, azonban ez sem egyzik vele. E jelnek az arameus és a későbbi xvārizmi *h*-val való egyezése kétségtelenné teszi *h* olvasatát.

A 2. jel alakja igen feltűnő. Nem egyezik az arameus ABC egyetlen betűjének alakjával sem, de távol áll a párthus *p*-től is, s a későbbi xvārizmi *p* pedig egyáltalán nem vezethető le belőle. Ellenben pontosan egyezik a későbbi xvārizmi *m* betűvel, az eltérés mindössze annyi, hogy a jobboldali szár annál alul hozzáível a baloldalihoz. E betűforma az *m*-nek igen érdekes, speciális változata, amely mellett a későbbi xvārizmi írásban is használták még azt a változatot, amely egészen közeláll az arameushoz és természetesen minden iráni írás *m*-jéhez, amely az eredeti arameus alakot megőrizte. A felirat *m* betűjének alaki egyezése a későbbi xvārizmi írás speciális *m*-jével igen jelentős, mert azt bizonyítja, hogy a xvārizmi írás betűinek sajátos, a köz-arameustól eltérő formái már igen korán, az i. e. IV—III. században kialakulhattak. Ez egyben a xvārizmi írás önálló fejlődésének is fontos bizonyítéka.

A 3. betű alakja pontosan egyezik az arameus ostrakonok *b*-jével, s a későbbi xvārizmi írásban is megtaláljuk még a *b*-nek azt a kissé szögletes változatát az általánosan használt gömbölyűen ívelő mellett. Az *r*-től e betű mind az arameusban, mind a későbbi xvārizmi írásban jól megkülönböztethető, mert az *r* szára függőleges, a *b*-é pedig kb. 45°-kal eltér a függőlegestől. Így a 3. betű *b* olvasatában nem kételkedhetünk.

A 4. betű meghatározásával kapcsolatban fontos rámutatnunk arra, hogy e jel vízszintes és függőleges szára nem lágy ívben találkozik, mint a végleges publikáció

[11] *R. N. Frye:* The American Numismatic Society Museum Notes 4 (1950) 110. Ld. még *V. A. Livšic:* Acta Ant. Hung. 16 (1968) 436.

[12] Ld. az írástáblázatot *F. Rosenthal:* Die aramaistische Forschung. Leiden 1939. c. munkájában.

[13] A xvārizmi írás emlékei közül elsősorban a Tok-Kala-i feliratokat vettük figyelembe, mert ezek publikációja, *S. P. Tolstov—V. A. Livšic:* Acta Ant. Hung. 12 (1964) fényképtábla, lehetővé teszi a betűformák pontos tanulmányozását. Az igen fontos Toprak-Kala-i feliratok eddig közölt reprodukciói sajnos nem kielégítőek.

autográfiája[14] mutatja, hanem a vonal megtörik és jobboldalt a betű fejének kis kicsúcsosodása is van. Így e betű elég jellegzetesen kéviseli az arameus és a későbbi xvārizmi írás *r/d* jelének formáját. Igaz ugyan, hogy az *r/d* feje ezekben az írásokban profiláltabb is szokott lenni, azonban már az i. e. 300 körüli arameus papíruszokon előfordul az *r*-nek teljesen sima fejű változata is. Tolstov eredeti olvasatát tehát el kell fogadnunk.

Az 5. betű tekintetében nincs probléma, mind Tolstov, mind Livšic *k*-nak olvasták, s ez az olvasat el is fogadható. Hasonló *k*-t találunk már a késői arameus papíruszokon, s pontosan egyező szóvégi *k* fordul elő a Toprak-Kala-i dokumentumokban.[15]

3. kép. Összehasonlító írástáblázat

Az egész feliratot tehát következőképpen olvashatjuk:

ḥmbrk

Ezt az olvasatot **hambārak*-nak értelmezhetjük s az örménybe a középperzsából jövevényszóként átkerült *hambarak* 'Austeiler, Spender' szóval[16] vethetjük össze. Ez a szó az óiráni **hampāra-pati-* 'raktárfőnök' vagy **hampāra-pāna-* 'raktáros' rövidült és *-ka-* képzővel továbbképzett alakja, eredeti jelentése 'raktárfőnök, raktáros' lehetett. Természetesen az ó-xvārizmi szóképzési viszonyai nem feltétlenül azonosak a középperzsáéval, s ezért a xvārizmi *hambārak* szónak esetleg nem 'raktáros', hanem 'raktár' a jelentése. Mégis a középperzsa és örmény adatok alapján talán valószínűbb a xvārizmiben is 'raktárfőnök, raktáros' jelentést feltennünk.

[14] *S. P. Tolstov—B. I. Vaynberg:* id. m. 222, 84/1 kép. A felirat számos publikációja közül ez csak *S. P. Tolstov:* По древним дельтам Окса и Яксарта. 69/a képen figyelhető meg (l. itt 1. kép).

[15] Ld. *S. P. Tolstov:* По древним дельтам Окса и яксарта. 132/b kép, baloldalt 1. sor utolsó betűje.

[16] *H. Hübschmann:* Armenische Grammatik. I. Leipzig 1895. 178.

Mint említettük, a felirat Koy-Krylgan-Kala legkorábbi periódusából származik. Ez a horizont az i. e. IV. század elejétől (?) az i. e. II. század közepéig terjed. Az ebből a horizontból származó faszén C^{14} vizsgálata eredményül i. e. 141-et adott.[17] A felirat tehát ennél feltétlenül korábbi időből származik. Mint S. P. Tolstov és munkatársai meggyőzően bizonyították, a vár e legkorábbi periódusában Xvārizm királyainak kultikus temetkező helyéül és asztronómiai megfigyelésekre szolgált. A felirat némi bepillantást enged a vár közigazgatási szervezetébe. A személyzet — papság, csillagászok (?), őrség ellátását nyilván a környező mezőgazdasági körzet biztosította, amelynek beszolgáltatott termékeit a várban raktárakban őrizték. Ezek élén egy *hambārak* állt, éppúgy, mint az óperzsa közigazgatási szervezetben. Nem lehetetlen, hogy az óperzsa közigazgatási szervezet számos eleme Xvārizmban is hosszabb ideig tovább élt.

Ezen túlmenően a Koy-Krylgan-Kala-i felirat szemléletesen bizonyítja, hogy a xvārizmi írásbeliség önállóan fejlődött az óperzsa arameus kancelláriai gyakorlatból. Fel kell tehát tennünk, hogy Xvārizm része volt az Óperzsa Birodalomnak, s hogy az óperzsa közigazgatás arameus kancelláriái ott is működtek. Az a tény, hogy a xvārizmi írás sajátos betűformái már az i. e. III—II. században megjelennek, arra enged következtetni, hogy a xvārizmi írásbeliség fejlődése nemcsak önálló volt, hanem időben a többi iráni területét esetleg meg is előzte. Ez bizonyára összefügg azzal, hogy Xvārizm legalább egy évszázaddal előbb kezdhette meg önálló állami létét, mint az egykori Óperzsa Birodalom többi tartományai.

HARMATTA JÁNOS

AZ UTOLSÓ ACHAIMENIDA

ἠξιώθη δὲ τῆς βασιλείας ὁ Δαρεῖος
δοκῶν πολὺ προέχειν ἀνδρείᾳ Περσῶν
Diod. XVII. 6:

A történelem bukott nagyságainak történeti értékelése nem könnyű feladat. A győztest a siker a közvetlen utókor előtt mindig igazolja, a legyőzött alakját viszont a vereség beárnyékolja. Ehhez járul még az is, hogy a győztes többnyire rendelkezik és él is azokkal a történeti tudatot formáló eszközökkel, amelyek alakját azután az utókor előtt felmagasztosítják, ellenfelét pedig lealacsonyítják. Ezek a problémák az utolsó Achaimenida és Nagy Sándor kétségtelenül világtörténeti jelentőségű küzdelmével kapcsolatban is felmerülnek. Nagy Sándor hihetetlen katonai sikerei mély hatást gyakoroltak saját korára és az utókorra egyaránt. Így eléggé egyöntetűen pozitív alakjának, történeti szerepének megítélése is a tudományos irodalomban. A nagy történetkutatók közül K. J. Beloch az egyetlen, aki Nagy Sándort negatíven ítéli meg. Csaknem ugyanilyen egyöntetű, csak éppen negatív az utolsó Achaimenida, III. Dareios történeti értékelése mind az antik, mind pedig a modern történeti irodalomban. W. W. Tarn többek közt ezt a jellemzést adja róla: «Darius 'great and good' is a fiction of legend. He may have possessed the domestic virtues; otherwise he was a poor type of despot, cowardly and inefficient.»[1] Nem sokban különbözik ettől H. Bengtson ítélete: «Dareios III. Kodomannos . . . war eine durchaus mittelmäßige Herrscherpersönlichkeit, ohne überragende Talente und Fähigkeiten . . .»[2] Joggal mutat rá azonban F. Schachermeyr arra, hogy helytelen volna III. Dareios uralkodói képességeit azért lebecsülnünk, mert egy Nagy Sándorral szemben alulmaradt; igen nehéz és bonyolult helyzetében alapjában véve mindent megtett, hogy a makedón veszélyt elhárítsa.[3]

Nem kívánok ez alkalommal e probléma eldöntéséhez a történeti események részletes elemzésébe bocsátkozni, csupán egy olyan adatra szeretném a figyelmet felhívni, amely bár antik eredetű, mégis független a Nagy Sándorra és III. Dareiosra vonatkozó görög és latin irodalmi források történeti tendenciáitól. Mint ismeretes, az idevágó antik források között vannak olyanok is, amelyek eléggé kedvezően ítélik meg az utolsó Achaimeni-

[17] *S. P. Tolstov:* id. m. 122.
[1] *W. W. Tarn:* Alexander the Great. I. Cambridge 1951. 58.
[2] *H. Bengtson:* Griechische Geschichte. München 1950. 314.
[3] *F. Schachermeyr:* Alexander der Große. Graz—Salzburg—Wien. 1949. 110 sk.

dát. Ilyen pl. Diodóros XVII. 5 skk. tudósítása, amely többek közt azt is elmondja III Dareios személyes vitézségének bizonyítékaként, hogy fiatal korában hogyan győzött le párharcban egy ellenséges harcost, aki a perzsákat bajvívásra hívta ki. W. W. Tarn érvelése szerint[4] azonban a III. Dareiost kedvezően értékelő antik történeti munkák valószínűleg egy olyan forrásra mennek vissza, amely az eseményeket a perzsa szolgálatban álló görög zsoldosok tudósításai alapján és szempontjából írta le, s így az utolsó Achaimenida megítélését ezekben nem lehet egészen reálisnak tekinteni. Joggal vethetnénk fel ezzel a felfogással szemben, hogy mennyivel ítélhetjük hitelesebbnek a Nagy Sándort dicsőítő forrásokban III. Dareiosról rajzolt képet, vagy hogy az utolsó Achaimenida kedvező megítélése a görög zsoldosok részéről már önmagában véve is nem tekinthető-e pozitívumnak.

E helyett csak arra szeretnék rámutatni, hogy III. Dareiosnak Curtiusnál fennmaradt *Codomannus* mellékneve, amely perzsa eredetű, s jelentése az antik történetírók számára nem volt ismeretes, teljes mértékben alátámasztja a Diodórostól az utolsó Achaimenidáról rajzolt képet. E név, amely egy görög **Κοδόμαννος* alaknak a latin átírása, óiráni vagy éppen óperzsa **Katu-manah-* alakra vezethető vissza. Az első elemnek, a *katu-* szónak a meglétét az iráni nyelvekben M. Mayrhofer[5] tette valószínűvé: jelentése 'harc' s előfordul az Avesztában személynévi használatban *(katav-* 'EN. eines Gläubigen') és a szkita *Καδονίδας* (óiráni **katu-vid-)* személynévben. Az iráni *a*-nak *o*-val való visszaadása a görögök számlájára írható pontatlanság, akárcsak az *Uttara-kuru-* név görög *'Οττοροκόρραι* átírásában. Az óiráni *-t-*nek görög *δ*-val való átírása szélesebb összefüggésbe illeszkedik bele,[6] ugyanez a jelenség előfordul az idézett szkíta névben is. A név második eleme az óiráni **manah-* 'gondolkodás, lélek, indulat' szó, amelynek megfelelői széleskörűen ismertek az iráni nyelvekben. Az egész név jelentése tehát 'harcos lelkű'. Jelentéstani szempontból pontos megfelelőjeként idézhetjük a mchetai görög-arameus bilingvis feliratban előforduló alán *ywdmngn* < óiráni **yauda-manah-kāna-* nevet, amelyben az első elem, **yauda-* szintén 'harc' jelentésű.

Az utolsó Achaimenida tehát a «harcos lelkű» melléknevet viselte. E jelző, amelyet nem a perzsa szolgálatban álló görög zsoldosok, hanem a perzsák adtak neki, nyilvánvalóan valamilyen hadi tettre utal, s így a Diodóros által leírt ifjúkori párharc a valóságban megtörténhetett. Hasonló melléknevet nem visel egyetlen másik óperzsa uralkodó sem, így nem tekinthetjük e jelzőt valamilyen állandó jellegű titulatura-elemnek sem, hanem arra kell gondolnunk, hogy ez III. Dareiosnak fiatalkori hadi tette révén szerzett ragadványneve volt. Mindenesetre a *Codomannus* melléknév arra figyelmeztet, hogy az utolsó Achaimenida «cowardly and insufficiant» történeti minősítése aligha felel meg a valóságnak,[7] s hogy az Óperzsa Birodalom felbomlását helytelen volna III. Dareios személyes gyávaságának vagy tehetségtelenségének tulajdonítani.

[4] *W. W. Tarn:* Alexander the Great. II. Cambridge 1950. 72, 105.
[5] *M. Mayrhofer:* KZ 71 (1954) 240.
[6] Ld. *Harmatta J.:* Ant. Tan. 15 (1968) 59 skk.
[7] Hogy Dareios az Issos-i csatából elmenekült, helytelen volna egyszerűen gyávasággal magyarázni. A Pharsalos-i csatában Pompeius Magnus idegei is idő előtt mondták fel a szolgálatot.

TÖTTÖSSY CSABA

A LATIN GERUNDIVUM

I. A gerundivum és a gerundium képzőjének eredete még mindig nem teljesen tisztázott, s az sincsen eldöntve még megnyugtatóan, hogy a gerundivum vagy a gerundium jött-e előbb létre. Kétségtelen, hogy az ilyen formájú, igéből képzett melléknévi alak az itáliai nyelvek sajátja, azonban mindezzel most nem akarunk foglalkozni. E soroknak csupán az a céljuk, hogy azt a latin melléknévi igenevet, amelyet gerundivumnak és participiumnak is neveznek és nevezhetünk, semmiképp se nevezzük tovább — se a gimnáziumi vagy az egyetemi oktatásban, se pedig a különböző fokú latin nyelvtanainkban és nyelvkönyveinkben — instans alaknak, bár Magyarországon ez teljesen általános és máshol is szokásos. Ne nevezzük instansnak a gerundivumot, mivel ez a klasszikus latinban nem instans!

A különböző nagy latin nyelvtanok vagy történeti nyelvtanok, ha a participiumi elnevezést használják a gerundivumra, a participium (passivi) mellé különböző jelzőket tesznek. Minthogy az igeneveknek nincs tempusuk (csak actiójuk), ezért a praesens és a futurum jelzőket, mivel így helytelenek, szerintünk természetesen eleve kerülni kell. A gerundivumnak az egyetlen helyes elnevezése tehát a *participium imperfectum passivi*.

A gerundivumnak az imperfectum volta nyilvánvaló ugyan, de — épp az oktatás szempontjaira gondolva (és az eddigi teljesen általános gyakorlattal szemben állva) — a következőkben szeretnénk e folyóirat lapjain megvilágítani a gerundivumnak a participium imperfectum voltát:

1. A gerundivumot az imperfectum tőből képezzük. Az imperfectum tő a latinban is, mint az indoeurópai nyelvekben általában, az igetőnek egy rendszerint tovább képzett változata. [Az imperfectum tő képzése a latinban is történhet reduplicatio *(sisto)*, nazális elem *(lino)*, *i̯* félhangzó *(capio)*, *sc* képző *(cresco)* stb. révén, bár maradhat az imperfectum tő az igetővel azonos is.] Az imperfecta actio minden alakját természetesen az imperfectum tőből képezzük, és természetes az is, hogy az imperfectum tőből képzett alakok közül m i n d e g y i k imperfectum. Így tehát a gerundivumot sem lehet másnak tartani, csak imperfectumnak, akárcsak a gerundiumot. (Rendkívül rosszul hathat iskolában magyarázatként, hogy a participium «i n s t a n s» passivit az i m p e r f e c t u m tőből képezzük. Minden bizonnyal eredményesebbé lehet tenni az iskolai latin oktatást az ilyen, téves magyarázatok mellőzésével is, amelyhez hasonlókat még említhetnénk.)

2. A gerundium kétségtelenül imperfectumi alak, hiszen — mint tanítják is — az infinitivus imperfectusnak a casus obliquusai pótlására szolgál. A gerundivumos szerkezet viszont a gerundiumos szerkezetnek azonos értelmű és azonos értékű megfelelője. Nyilvánvaló tehát, hogy a gerundivum nem lehet más actiójú, mint a gerundium vagy az infinitivus imperfectus. (A gerundivum és a gerundium közötti különbség csak az igefajban áll, vagyis abban, hogy a gerundivum passiv, a gerundium pedig activ, valamint abban, hogy a gerundivum melléknévi alak és nem főnévi, az actiójuk azonban azonos.)

3. Világos, hogy az ún. gerundivumos szerkezetekben a gerundivumnak nincs instans értelme. Hogyan lehetne azt állítani, hogy az ilyen mondatokban, mint a . . . *loquendi elegantia . . . augetur legendis oratoribus et poetis* (Cic. De or. 3, 39) vagy *A rebus gerendis senectus abstrahit* (Cic. Cato 15) és a többiben a gerundivum instansi lenne, vagyis ut̯óidejű?

4. Nincs a gerundivumnak instans értelme azoknak a gerundivumos szerkezeteknek az esetében sem a latin felfogás szerint, ahol a gerundivumos szerkezet célhatározóként használatos (így tehát az *ad* + acc. vagy gen. + *causa* v. *gratia* esetében sem). Gondoljunk ugyanis arra, hogy amennyiben a gerundivumos (vagy gerundiumos) szerkezetek helyett célhatározói mellékmondatokat használunk [*ut* kötőszóval (vagy vonat-

kozónévmással) bevezetve], ebben az esetben is a célhatározói mellékmondatban a verbum finitum mindig imperfecta actióba kerül (s nem instansba)! [Gondoljunk arra is, hogy az *imperfectum* szó egyébként sem «folyamatos» («már folyamatban levő»), hanem csak «befejezetlen», «be nem fejezett» jelentésű!] Ha a célhatározó egyéb kifejezési formáit nézzük, azt látjuk, hogy az imperfecta actio használata az általános. Így participium imperfectum áll (participium coniunctumként) (főképp *venio* mellett), pl.: *Romam legatos missos a Campanis in quibusdam annalibus invenio postulantes* . . . (Liv. 23, 6, 6) és infinitivus imperfectus (kül. költőknél), pl.: *Non nos . . . Libycos populare penates venimus* . . . (Verg. Aen. 1, 527). A célhatározó supinumi kifejezéséről (szintén a mozgást és a mozgást előidéző jelentésű igék után) annyit jegyezhetünk meg, hogy igaz ugyan, hogy a supinum nem imperfectumi alak, mert nem az imperfectum tőből történik a képzése, hanem az igetőből, de viszont nem is instansi. Csak egyetlen instans alakkal történő kifejezése lehetséges a célhatározónak [szintén participium coniunctummal, de ez a latin nyelv szempontjából (akárcsak a fenti part. impf.) tulajdonképpen nem célhatározó, hanem állapothatározó]: amikor a participium instans activi használatos, pl.: *Ipse . . . Genuam repetit . . . Italiam defensurus* (Liv. 21, 32, 5). Nem szabad azonban elfelejtkezni arról, hogy ez az egyetlen instans kifejezésmód inkább csak Livius óta használatos.

5. Mellőzzük most az olyan jellegű áttekintést, hogy a gerundivum először (intransitiv) deponens igéknél alakult ki (pl. *oriundus)*, azután egyéb intransitiv igéknél (pl. *senescendus)*, s csak ezután a transitiv igéknél is, s természetesen csak ekkor alakulhatott ki a passiv jelentése. Most az a fontos számunkra, hogy lerögzítsük, hogy e legrégibb gerundivumokban nincs semmi instans értelem, hanem ezek teljesen imperfectum értelműek voltak. A fentebbiekben vagy a *secundus* szóban, amely eredetileg a «követő», «következő» és ezért azután (ami az elsőt követi, tehát) a «második» jelentésű, ugyan hol lehetne instans értelmet találni?

6. A gerundivum soha nem használható instansként olyankor, amikor tényleg instans alakra lenne szükség a passivumban. Olyankor, amikor pl. függő kérdésekben vagy *quin* után a mellékmondatban activum esetében instans van, pl.: . . . *antea dubitabam, venturaene essent* (sc. legiones), *nunc mihi non est dubium, quin . . . venturae non sint* (Cic. Fam. 2, 17, 5), passivumban nem lehet megfelelőjeként gerundivumot használni (minthogy a gerundivum nem is instans), hanem instans helyett (mivel tehát ez passivumban nincsen), csak egy activ kifejezéssel való (bár a jó latinban nem igen használt) körülírás lehetséges (vagyis *futurum* + a *sum* imperfectum coniunctivije + *ut* + az ige passiv imperfectum coniunctivije), tehát egy ilyen forma, mint: *Non dubito, quin futurum sit, ut hoc carmen discatur.*

7. Ugyanígy és ugyanezekért nem használható accusativus cum infinitivóban sem a supinum nélküli igék passiv alakja esetében, amikor az egyetlen passiv instansi alak: a supinum + *iri* révén képzett infinitivus nem képezhető, a gerundivum + *esse* a passiv infinitivus instansként a klasszikus latinban, hanem csak a *fore* (v. *futurum esse*), *ut* + passiv imperfectum coniunctivi révén alkotott körülírás, tehát egy ilyen forma, mint: *Scio futurum esse, ut hoc carmen discatur*, amely supinum tő megléte esetén is gyakran használt, pl.: . . . *sperant fore, ut . . . filius ab illo furore revocetur* (Cic. Verr. 2, 97).

8. A klasszikus latinban ugyanis az infinitivus instans passivi sem alkotható gerundivummal + *esse*-vel, csak supinum + *iri* révén, minthogy a gerundivum egyrészt nem instans, másrészt a gerundivum az *esse* mellett necessitas (kellés) értelmet is tartalmaz.

9. A fentebbi nyolc megjegyzésben a gerundivumnak arról a használatáról volt szó, amelyben nincs necessitas értelem. Ha azonban a szükségességet kifejező gerundivumot nézzük, ott is világos, hogy a *Puer mihi laudandus est* mondat megfelelője *Puerum laudare debeo*. Márpedig e *debeo* is kétségtelenül imperfectum. Igaz ugyan, hogy ilyenkor a gyermeket nem d i c s é r e m, hanem csak d i c s é r n e m k e l l, de az kétségtelen, hogy e dicsérni kellés m o s t áll fenn, tehát a *laudandus est* is praesens imperfectum alak. Vagy nem teljesen világos, hogy az . . . *ante tribunal regis destitutus* (sc. Mucius, aki ekkor még nem Scaevola), *tum quoque inter tantas fortunae minas metuendus magis quam metuens «Romanus sum» inquit «civis; C. Mucium vocant; hostis hostem occidere volui»* . . . (Liv. 2, 12, 8) mondatban a *metuendus* és a *metuens* attributum praedicativumi (állapothatározói) participium coniunctumok pontosan azonos actiójúak, mégpedig imperfectumiak?

II. Ez persze azt jelenti, hogy szerintünk a coniugatio periphrastica rendszere sem az, amilyenként szokták bemutatni. A *laudandus est* ugyanis a fentiek szerint nyilvánvalóan praesens imperfectum, tehát a coniugatio periphrastica nem az instans actio activumából *(laudaturus sum)* és az instans actio passivumából áll (a *laudandus sum* nem

lévén instans), hanem 1. a *sum* igéből és a participium imperfectum passiviből *(laudandus sum)*, de ez a kellés jelentéstöbbletet is tartalmazza, 2. a *sum* igéből és participium perfectum passiviből *(laudatus sum)*, amit az ige perf. passivumaként használunk, és 3. a *sum* igéből és a participium instans activiből *(laudaturus sum)*, amely a coniugatio periphrasticán belül az egyetlen instans forma (bár persze a *laudatum iri* is voltaképp körülírt alak). A *laudans* alak mellett az *est* nem igen használatos.)

III. Fontos ezek után még a gerundivum két fajtájának világos megkülönböztetése:

1. A necessitas n é l k ü l i participium imperfectum passivi, amely alakilag mindig c s a k j e l z ő. Ez előfordul:

a) Valódi jelzőként, főnevet közelebbről meghatározóan korai participiumok esetében, pl.: *oriundus*, *senescendus*, *placendus* stb.

b) Alakilag jelzőként olyan szerkezetekben, amelyek az *in medio foro*, *in summo monte* jelzős főnevekhez hasonlók. Ezekben ugyanis tulajdonképpen nem a melléknév határozza meg közelebbről a főnevet, hanem — ha szabadna úgy mondanunk — a főnév a melléknevet. (Ez az, amikor a latin tulajdonságjelzős szerkezet helyett magyarra birtokos jelzős szerkezettel fordítunk, csak éppen a latin jelzett szóból lesz a magyar birtokos jelző.) Tehát — mint közismert — nem a «középső forumon» vagy a «legnagyobb hegyen» a jelentésük (mint az *in foro medio* jelzős főnévnek lenne), hanem a «forum közepén», illetve a «hegy tetején».

α) E *b)* pont alatti gerundivumos szerkezetek legnagyobb része olyan, amelynek ugyanolyan esetű vagy praepositiójú gerundiumos szerkezet is lehetne a megfelelője. E gerundivum csak transitiv igékből fordul elő, továbbá az *utor*, *fruor*, *fungor*, *potior*, *vescor* igékből. Ilyenkor a gerundivumnak csak a praepositiós accusativusa és a többi casus obliquusa használatos. E gerundivumos szerkezeteket tehát nemcsak magyartalan, de félrevezető is a necessitas értelmű tulajdonságjelzős szerkezettel fordítani, mivel egyrészt e gerundivumokban nincsen necessitas értelem, másrészt pedig azért, mert amint a «forum közepe» helyett helytelen lenne a «középső forum» fordítása, éppúgy más pl. a *miranda facta* (Plaut. Rud. 344), azaz «csodálandó (csodálatra méltó) tettek» jellegű, vagy a pl.: . . . *felix vobis corrumpendis fuit* (Liv. 3, 17, 2), azaz «sikeres volt a ti rossz útra térítésetek terén» jellegű értelem és értelmezés. E pontban tehát ez utóbbi értelmű gerundivumos szerkezetek tárgyalandók, amelyek megfelelőik (az actióbeli különbséggel) az olyan participiumos szerkezeteknek, amilyenek a *post conditam urbem* (Cic. Phil. 5, 17), a *post civitatem a L. Bruto liberatam* (u. o.) vagy a . . . *barbarus eum* (sc. Hasdrubalem) *quidam* . . . *ob iram interfecti ab eo domini obtruncavit* (Liv. 21, 2, 6), amelyekhez hasonlóan szintén előfordulhatnak e gerundivumos szerkezetek is praepositio nélküli casusokban is (azonban csak gen.-ban, dat.-ban, abl.-ban) és praepositiós casusokban is. [Egyébként e gerundivumos szerkezetek iskolai magyarázata alkalmával az -andó/-endő képzős melléknévi formával való helytelen magyarázat helyett (sőt a gerundiumos szerkezet gerundivumossá átalakításából való kiindulás helyett is) helyesebbnek tartanánk pusztán a rámutatást arra, hogy amiképp az adott helyzetben az *in medio foro* sem a «középső forumon» és a *post conditam urbem* sem a «megalapított város után» jelentésű, valamint az *ob iram interfecti domini* jelentése is az, hogy «az ura megölése feletti haragjában», éppígy a *legendis poetis* is azt jelenti, hogy a «költők olvasása révén» (és az adott helyzetben egyáltalán nem «az olvasandó költők révén»). Ha azonban e gerundivumnak mégis akarna valaki valamilyen melléknévi jelentést adni, legfeljebb az «(olvas)ásra kerülő» lehetne ez, de nem az «(olvas)andó».]

β) A *b)* pont alatti gerundivumos szerkezet másik fajtája, a *curo* melletti gerundivum, amely természetesen csak accusativusban és praepositio nélkül használatos, s szintén csak transitiv igékből fordul elő és az *utor* és társai (ld. az *a)* pont) esetén, ennek azonban nincsen semmiféle gerundiumos megfelelője. Pl.: *Hunc* (sc. perfugam) *Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum* (Cic. Off. 3, 86).

2. N e c e s s i t a s értelmű participium imperfectum passivi. Ez állhat:

a) Igéktől függően, praedicativ értelemben:

α) Bizonyos igék *(do, trado, mitto, relinquo* stb.) activ alakjai után a gerundivum accusativusa egy főnévi accusativus mellett, míg passiv alakjaik után a gerundivum nominativusa egy főnévi nominativus mellett praedicativ értelemmel használatos (valójában nem célhatározóként a latin nyelv szempontjából, hanem állapothatározóként). [Ez szintén csak transitiv igékből fordul elő és *utor* és társai (ld. fentebb) esetén.] Pl.: . . . *domos nostras et patriam ipsam vel diripiendam vel inflammandam reliquimus* (Cic. Fam. 16, 12, 1) vagy . . . *quae* (sc. Sicilia) *mihi defendenda tradita est* (Cic. Verr. 5, 188). (Ez szintén úgy fordítandó már (szó szerint), hogy «amely átadatott nekem megvédendőként».) E szerkezetek helyett a főnévi acc. (v. nom.) mellett a praedicativ gerundivum he-

lyett állhat *ad* + gerundium is, pl.: *quos sibi ipsi deligerint ad imitandum* (Cic. Off. 2, 46). (Ennek tehát teljesen más a gerundiumi megfelelője, mint az 1) *a)* esetében, vagyis nem azonos esetű és praepositiójú, hanem a praep. nélküli gerundivumi alak helyett praepositiós acc.-szal kifejezett gerundium használatos).

β) A *sum* alakjai mellett (főnévi nominativusra vonatkozva) a gerundivumnak csak a nominativusa használatos, és csak az acc. c. inf.-ban (főnévi accusativusra vonatkozva) fordul elő az accusativusa is. Ez a *sum* alakjai melletti gerundivum — személytelen szerkesztés esetén — már intransitiv igéknél is előfordulhat. (Ekkor az *utor* és az említett társai is csak személytelen szerkesztéssel fordulhatnak elő.) A gerundivum igéje tehát ilyenkor meg tudja tartani igei vonzatát, ha az nem accusativus. (Ez a gerundivum természetesen (szószerint) mindig az -andó/-endő képzős melléknévi igenévvel fordítható magyarra. Ez az a bizonyos *puer laudandus est* forma.)

b) E necessitas értelmű gerundivum jelzőként is használatos, s természetesen ilyenkor bármely esete előfordul, mégpedig legtöbbnyire az érzelmet kifejező igékből, pl. a fentebbi *miranda facta*. (Azonban inkább a későbbi költőknél és prózairóknál fordul elő ez gyakrabban.) A gerundivum e formája, mint a melléknév általában, nemcsak attributumként, hanem attributum praedicativumként is használatos, úgy mint a *metuendus* a fentebb említett Livius-helyen, vagy olykor főnévként is.

3. Végül az i. sz. III. század vége felé tényleg kialakul a gerundivumnak az instans értelmű jelentése, s a késői grammaticusokon keresztül ide vezethető vissza a korunkig is eljutó pontatlan terminus használat. Ekkor infinitivus instans passivit is képeznek már gerundivummal, pl.: *A Sura comperit adoptandum se a Traiano esse* (Spartian. Hadr. 3, 10) («hogy Traianus adoptálni fogja őt») és participium instans passivi értelemben is használják, pl.: *Hannibal cum tradendus esset, venenum bibit* (Eutrop. 4, 5) («mivel úgy volt, hogy át fogják adni a rómaiaknak»). Ezért látunk később már ilyen megjegyzéseket, mint «*amandus: ὁ φιληθησόμενος καὶ ὁ φιλητέος*» (Prisc. Gramm. 2, 567, 7).

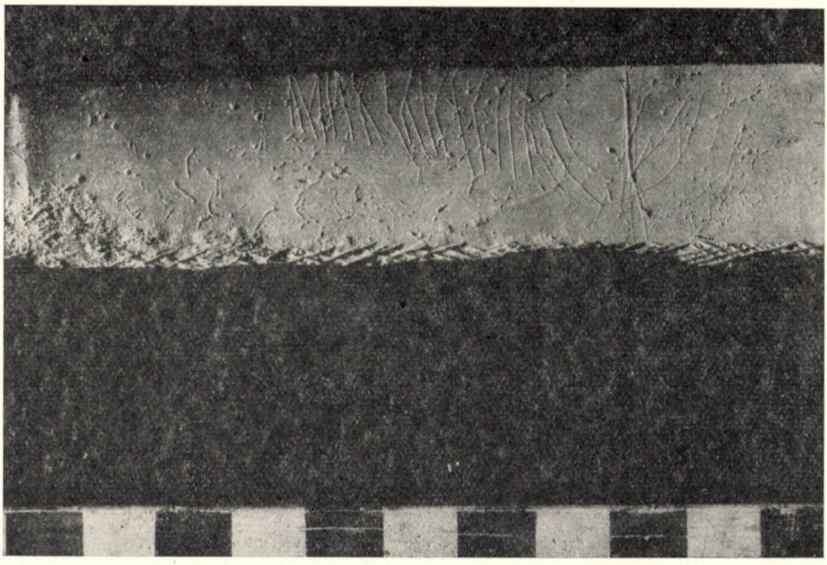
IV. Legvégül megjegyezhetjük, hogy a gerundivumot teljes joggal nevezhetjük participiumnak. Igaz ugyan, hogy az itáliai nyelveken kívül a többi indoeurópai nyelvben nincsen ilyen képzőjű participium, de viszont a gerundivum olyannyira beleilleszkedik a latin igerendszerbe, hogy az imperfectum tőből történik a képzése. (A görög *-τέος*[3] végződésű, necessitas értelmű, igéből képzett melléknév viszont, mivel közvetlenül az igetőhöz járul hozzá, természetesen csak adiectivum verbale nevet visel.) A gerundivum tehát jobban beleilleszkedik a latin igerendszerbe képzését illetően, mint a latin ún. participium perfectum passivi, amelynek képzése az igetőből és nem valamilyen perfectum tőből történik (amint más indoeurópai nyelvekben sem; s így a görög *-τός*[3] végződésű megfelelője, amely jelentését tekintve ugyan szintén passiv is, és perfectiv is, mivel alakilag nem illeszkedik bele sem a görög perfecta actióba, sem pedig a passiv participiumok közé, szintén csak adiectivum verbale nevet kap).

ERDÉLYI ISTVÁN

TÜRK ROVÁSIRÁSOS AVAR FELIRAT KÖRNYÉRŐL

A környei avarkori temető ásatása során a 60. sírban egy eléggé gazdag férfitemetkezés került elő. A sír leírása a következő:

Férfi, 35—45 éves. Irány Ny—K. Sírmélység 210 cm. Mellékletek: *íjvég*, 4 db, kettő a koponya alatt, kettő a jobb alsó lábszár-csontok felső része mellett; *íjközép*, 2 db, a jobb medencelapát mellett, egyiken karcolt jelek; *nyílhegyek*, 7 db, hat háromélű, egy téglaalakú, a jobb kulcs-csont felett; *bronzcsat*, ezüstözött egybeöntött pajzsalakú csattesttel a jobb kulcs-csonton; *szíjvég*, lemezes, bronz préselt díszítésű, a koponya alatt; *rozetta*, préselt bronz, ólombéléses, 12 db, párosával a jobb felkar-csonton; *akasztó*, bronz, ezüstözött, a jobb felkar-csont felső végénél; *bronzcsat*, egybeöntött pajzsalakú csattest-

1. kép. A környei rovásírásos avar felirat

tel, a kereszt-csonton; *nagyszíjvég*, bronz, lemezes, a bal medencelapát közepén; *kisszíjvég*, bronz, lemezes, ezüst előlappal 5 db, egy-egy a jobb és bal medencelapát és a bal alkar-csontok alatt; *övveret*, bronz, szögletes, kettőslemezű, a bal alkar-csont és a medencecsont között; szögletes, kivágott *bronzveret*, a jobb alkar-csont középső részén; *gombalakú veret*, bronz, ólombéléses, 6 db, a jobb medencelapát felett; *vascsat*, szögletes, a két combcsont között; *szemesgyöngy*, 2 db, a bal lábszár-csont középső részén; 1 db bronz *lemeztöredék; kés*, a bal lábszár-csont közepe alatt ferdén; *kova-* és *csiholóvas* töredék.

A 60. sír íjközéplemezének érdekessége a rajta látható bekarcolt rovásírásra emlékeztető jelekben rejlik (1. kép). A karcolatok jellegéből arra lehet következtetni,

hogy azok e g y alkalommal, egyidőben készültek. A jelek egymás mellett, egyre növekvő (ill. csökkenő) nagyságban következnek, sűrűn egymás után. Összesen 14 jelet fedezhetünk fel, amelyek után egy többször egymásután meghúzott vonalú «tamga-szerű» nagyobb jel következik. A tamgaszerű jeltől eltérően, a többi jeleket azok felírója biztos kézzel, ugyanazzal a finom hegyes szerszámmal, egyidőben karcolta be. Nem lehet tehát szó rovásról olyan értelemben, hogy azok az elejtett vad vagy ellenség számát jelölnék.

Induljunk el az egyedülálló nagyobb jeltől. Azonnal szembetűnik, hogy először két jel egy középen megtört és egy függőleges egyenes vonal, háromszor váltakozik egymás után. Sőt az is világos, hogy a harmadszor megismételt függőleges vonal után a tört vonal ismétlődik meg, egymás után háromszor, azzal a különbséggel, hogy az első és a harmadik tört vonal alsó szárához egy kis párhuzamos vonalat húzott annak írója. Csak ezután, a szinte dekoratív játéknak ható sor után változik meg alapvetően a kép. Következik egy kissé dőlt egyenes vonal, ami még mindég emlékeztet a második jelre, majd megint az ismert tört vonal, de a változatosság kedvéért felső szárához csatlakozik a kis, nagyjából párhuzamos vonalka, azután megint a függőleges vonal következik. Az utolsó előtti jel Y alakú, majd megint egy jelnek is felfogható két egymásnak döntött függőleges vonal zárja a sort. Írjuk le ezt az egészet a mi szemünknek megszokott számsorral:

1, 2, 1, 2, 1, 2,1 + x, 1, 1 + x, 2, 1 + y, 2, 3, 4 (vagy itt 2, 2).

Amint látjuk, a jelek változatossága nem nagy. Az azt könnyedén és határozottan bekarcoló kéznek ismernie kellett a türk típusú rovásírást, ez kétségtelen még akkor is, ha «feliratunk» felirat voltában kételkedünk is. Megkeresve a felsorolt jelek párhuzamait a türk rovás-jelek között,[1] az alábbit találjuk sorban (jobbról-balra) haladva: (A jeleket a magyar írásnak megfelelő sorrendbe állítottuk)

o s^2 *o* s^2 *o* s^2 k^2 *o* k^2 s^2 ? n^1 s^2 l^2 (*i*) *š* (vagy s^2 s^2 esetleg)

Ezzel a megjegyzéssel is az avarkori és még az eddig össze nem gyűjtött különféle rovásjeles emlékekre akarjuk felhívni a figyelmet. Vannak ilyenek tűtartón, utólag bekarcolt egyes jelek csatokon stb.[2] Némely veret bizonyos formáit, vagy már készítésükkor rajtuk alkalmazott jeleket is tamgának lehet tartani.[3] A használati eszközök tulajdonjegyekkel való ellátása széltében-hosszában elterjedt szokás a nomádoknál. Az a tény, hogy a jelek nagy része a türk rovásírásban is megtalálható, összhangban van az avarok kétségtelenül töröknek meghatározott nyelvének tényével, amiről a ránkmaradt, bár csekélyszámú nyelvemlék is tanúskodik.[4]

[1] *С. Е. Малов:* Памятники древнетюркской письменности.
[2] *A. Gabain:* Alttürkische Grammatik. Leipzig 1950. 12.
[3] *Erdélyi I.:* Új magyarországi rovásfelirat. A. É. 1961. 279—280.
[4] *J. Kovačevič:* Sur les tamgas de Caričin grad et de Sonta. Starinar 12 (1961) 1—9 (szerb nyelven).

SZEMÉLYI HÍREK

DOBROVITS ALADÁR ÉS WESSETZKY VILMOS HATVAN ÉVES

A magyar egyiptológia két mestere, vezetője 1969-ben tölti be hatvanadik életévét. A hatvanadik születésnap nemcsak az ünnepeltek életében számvetésre indító dátum, hanem a tudományszak számára is, mellyel egész pályájuk összekapcsolódott. Mindketten Mahler Edének, a magyar egyiptológia megalapítójának tanítványaiként ismerkedtek meg az ókori Kelet nagy kultúráival, Egyiptommal, amelynek varázsa alól nem tudták, és nem is akarták kivonni magukat, s harminchat éves tudományos munkásságukban — bár más irányú kutatásokat is folytattak — Egyiptom foglalja el a döntő helyet.

Tudományos tevékenységük a magyar egyiptológia számára legnehezebb időszakban, a harmincas években kezdődött meg, akkor, amikor ez a tudomány semmiféle hivatalos elismerésben, támogatásban sem részesült, s amikor a részvétlenség következtében a rendkívül értékes Beöthy-féle egyiptomi gyűjtemény külföldre került.

Kutatásaik nyomán a magyar egyiptológia tematikája a korábbi időkéhez képest jelentősen kiszélesedett, elnyerte azt a filológiai megalapozottságot, melynek birtokában bizonyos területeken felvehette a versenyt olyan országok tudományával, ahol az egyiptológiának sokkal régebbi gyökerei, hagyományai vannak, mint nálunk. Mahler előmunkálatai után Dobrovits Aladár és Wessetzky Vilmos tanulmányai, katalógusai tették széles körökben ismertté a Szépművészeti Múzeum nem nagy, de számos jelentős tárgyat tartalmazó egyiptomi gyűjteményét, azt a gyűjteményt, melynek összegyűjtésében, elrendezésében mindketten tevékenyen résztvettek. A Szépművészeti Múzeum Antik Osztálya fejlesztésében a felszabadulás utáni években nagy szerepe volt Dobrovits Aladárnak, aki másfél évtizeden keresztül különböző funkciókban egyik vezetője volt a magyar múzeumügynek.

Széles körű, napjaink művészeti tevékenységét is felölelő ismeretei az egyiptomi művészet sok problémáját helyezték új megvilágításba. A «legnagyobb felületek» törvényének megfogalmazásával az egyiptomi síkművészet egyik leglényegesebb sajátosságát tárta fel.

Mindketten behatóan foglalkoztak az egyiptomi vallás különböző problémáival, s ezzel szoros összefüggésben a pannóniai egyiptomi emlékekkel, az itteni Isis—Osiris-kultusszal. A Magyarország területén talált Egyiptomból származó, valamint az Isis-tisztelettel összefüggő, helyben készült tárgyak összegyűjtése és feldolgozása széles körű nemzetközi visszhangot keltett. A római birodalom provinciái közül ma Pannónia egyiptomi szempontból a legjobban feldolgozott területek közé tartozik. Wessetzky Vilmos erről szóló könyvét Leidenben adták ki.

Az egyiptomi irodalom legszebb alkotásait Dobrovits Aladár művészi fordításai tették hozzáférhetővé az olvasók széles köre számára. Vizsgálatai az egyiptomi irodalom számos fejezetét helyezték új alapokra. A Gilgameš-eposz vízözön elbeszélésének legjobb magyar fordítása is az ő nevéhez fűződik.

Dobrovits Aladár mutatott rá az egyiptomi filozófia vizsgálatának fontosságára, s e téren is jelentős eredményeket sikerült elérnie.

Wessetzky Vilmos a koptológiával olyan tudományágat honosított meg nálunk, mely ma már nem tekinthető az egyiptológia segédtudományának, hanem a késői ókor szellemi élete (gnoszticizmus, manicheizmus) szempontjából is nagy jelentősége van.

A magyar egyiptológia a felszabadulás óta sokkal kedvezőbb körülmények között fejlődik, mint a két világháború közötti időben. Újra van tanszéke az egyetemen, s felnőtt egy új egyiptológus nemzedék. Ezt a nemzedéket Dobrovits Aladár és Wessetzky Vilmos nevelte fel. Áldozatos, fáradságot nem kímélő pedagógiai munkásságuk, tudományos példamutatásuk az elmúlt húsz év alatt számos hallgatóban keltette fel az érdeklő-

dést az ókori Kelet és általában a tudományos kutatómunka iránt. Azok, akik egyiptológiára specializálták magukat, ma is tapasztalhatják segítő készségüket.

Dobrovits Aladár és Wessetzky Vilmos működése eredményeként az egyiptológia ma már a kutatók számát, tudományos rangját, eredményeit tekintve jelentős tényezővé vált a magyar tudományos életben, s ugyanakkor komoly nemzetközi elismerést is vívott ki magának. Magyar egyiptológusok tollából származó cikkek jelennek meg a legtekintélyesebb külföldi szakfolyóiratokban, kutatásainkat érdeklődéssel kíséri a nemzetközi tudományos közvélemény.

A hatvanéves Dobrovits Aladárt és Wessetzky Vilmost töretlen munkakedv jellemzi. Most folyamatban levő kutatásaik, új ötleteik további jelentős művek ígéretét hordozzák. Dobrovits professzor egyik kedves szerzője, Ptahhotep állapítja meg, hogy a művészet határait nem érhetjük el, vagyis abszolút tökéletességre nem törekedhetünk. Még fokozottabban áll ez a tudományra, ahol több évtizedes kutatómunka után is belátthatatlan új területek tárulnak fel a tudós előtt, aki számára az élet tartalmát, értelmét éppen a múlt valóságát lépésről-lépésre megközelítő, de teljesen soha el nem érő szakadatlan munka adja meg.

Kívánjuk mindkét szeretett és tisztelt mesterünknek, professzorunknak, hogy jó egészségben dolgozhassanak még sok évig, és fejezhessék be azokat a műveket, melyek méltón koronázhatják majd meg eddigi munkásságukat.

KÁKOSY LÁSZLÓ

VITA

HAHN ISTVÁN

AZ ANTIKVITÁS ÉS FEUDALIZMUS KÉRDÉSÉHEZ

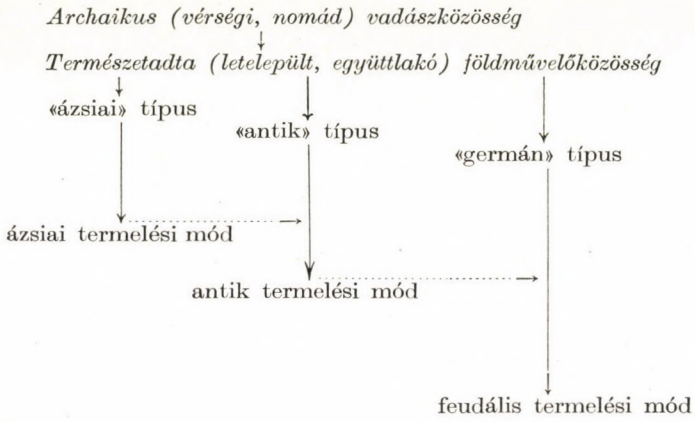
TŐKEI FERENC: ANTIKVITÁS ÉS FEUDALIZMUS. Budapest 1969. Kossuth. 275 l.

Az ázsiai termelési mód problémájának kutatásából indult ki Tőkei Ferenc több mint egy évtizeddel ezelőtt, hogy *A társadalmi formák elméletéhez* című, megérdemelten nagy hatást keltett könyvének elméleti jellegű vizsgálódásai után most, legújabb könyvében részletesebb elemzés alá vegye az ázsiai termelési módra következő két prekapitalista termelési módnak a jellegzetességeit, kibontakozásuk s a kiteljesedés felé haladó útjuk leglényegesebb mozzanatait. Tőkei Ferencnek ez a legújabb — a korábbiakhoz hasonló gondolatgazdagsággal és marxista igényességgel megírt — munkája nemcsak tematikailag bővíti eddigi kutatásainak körét, hanem eddig elért eredményeit tovább is fejleszti, s egy-egy mozzanat erőteljesebb kiemelésével, egy-egy eltérő hangsúllyal némileg módosítja is.

T. legfontosabb munkái a marxista történetelméletet gazdagítják új felismerésekkel. Nem filológiai interpretációk — a szerző önmagát nem egyszer némi iróniával határolja el a szakmabeli klasszikus-filológusoktól —, hanem a szaktudomány által feltárt részleteredmények, tények és adatok általánosításának és filozófiai szintre emelésének, tehát magas szintű absztrakciónak igényével lépnek fel. Módszere és maga elé tűzött célja tehát már eleve más, mint a szakkutatásé: az utóbbi mennél differenciáltabb képet igyekszik adni egy-egy korszakról, a fejlődés fő vonala mellett megmutatja a mellékvágányokat, a zsákutcákat, a tipikustól eltérő — de az egykori történeti valóság teljességéhez hozzátartozó — jelenségeket is, a filozófiai szintézis nyújtására törekvő kutatót csak az alapvető, az egyetemes fejlődés szempontjából döntő és jellegzetes fejlődésvonal felismerése izgatja (ami korántsem «könnyebb» feladat az aprólékos adatok összeállításánál és rendszerezésénél), ezt a «fővonalat» azonban határozottabban és egyértelműbben kell megrajzolnia, mint ahogy az a részletkérdésekben nem egyszer elmerülő számára lehetséges és kívánatos. Mindezt előre kellett bocsátani ahhoz, hogy megfelelően méltányolhassuk T. újszerű eredményeit és — ami ennél is sokkal fontosabb — hasznosíthassuk is őket az antikvitás kutatásában.

T. kutatásainak számunkra legfontosabb része az, amely a görög *polis* kialakulásának történeti előzményeire és a kezdeti fejlődés döntő stádiumaira vonatkozik. Kiindulópontja az az ismert, többször is visszatérő és az ázsiai termelési módra vonatkozó kutatásoknak is alapjául szolgáló marxi megállapítás, hogy nagy általánosságban az *ázsiai*, *antik*, *feudális* és *modern polgári* termelési módok tekinthetők az emberi fejlődés nagy progresszív korszakainak. Ezek közül az első három, tehát az «ázsiai», «antik», és «feudális» termelési mód a még természetadta («naturwüchsig») közösség továbbfejlődésének eredményeként jött létre. Marx elmélete szerint az archaikus, legősibbnek tekinthető, vérségi-származási alapon létrejött nomád vadászközösségek helyébe a földművelő életmód kialakulásával új típusú, de még mindig «természetadta» földművesközösségek léptek, amelyeket a korábbiaktól egyfelől az állandó letelepültség, másrészt a származás helyett a lakóhely közössége különböztet meg. A mindenkor adott természeti körülmények (csapadék megléte, ill. hiánya, földek nagyobb vagy kisebb bősége, öntözés és egyéb közös munkák szükségessége, ill. ennek hiánya stb.) hatására ezeknek a földművesközösségeknek három jellegzetes típusa alakult ki: az ázsiai, antik és germán. Ezek egymással párhuzamosan — más-más konkrét földrajzi környezetben — alakultak ki, de emellett fokozati különbség is van közöttük: a legkezdetlegesebb és a további fejlődés számára legkevesebb kilátást nyújtó az «ázsiai» típusú közösség (ebben az egyén és munkája csak járulékos jellegű a közös munkákkal szemben, és ennek megfelelően az alapvető termelőeszközre, a földre vonatkozóan is csak birtoklással, nem pedig tulajdonjoggal rendelkezik), közbülső helyet foglal el az «*antik*» típus (amelyben egyéni és közösségi munka egymást kölcsönösen feltételezi, s ennek megfelelően az egyéni és közösségi tulajdon is

egyensúlyban van, fogalmilag és jogilag egymástól elválaszthatatlan), legfejlettebb pedig a *germán* tulajdonforma, amelyben az egyéni tulajdon abszolút túlsúlya érvényesül. Ez a három, egymással genetikusan párhuzamos, de egyben fejlődési fokozatokat is jelentő — eredeti formájában «természetadta» — közösségi tulajdonforma vált kiindulópontjává egy-egy, már osztálytársadalmi jellegű termelési módnak — éspedig az «ázsiai», «antik» és «feudális» társadalmi formának. Hangsúlyoznunk kell — és ez indokolja eddigi fejtegetésünk hosszadalmasságát —, hogy Marx terminológiájában az «ázsiai» és «antik» jelzők egyformán vonatkoznak a fejlődés kezdeti és végső stádiumára, és csupán a harmadik tulajdonforma esetében van terminológiai eltérés annak kezdeti («germán») és kialakult, «feudális» alakzata között (erre vonatkozólag vö. Tőkei 153 l.). Áttekinthetőség kedvéért a fejlődés menetét egy vázlatos rajzban is szemléltetjük.

T. könyve ezt — az eddigiekben általánosságban és a maga elvontságában ismertetett — fejlődési folyamatot konkrétizálja a görög fejlődés (ill. a feudálizmus esetében a germán társadalmak) példáján. Teljesen helyes megállapítása szerint — amely Marx egy utalására is támaszkodhatik (vö. 62 lap) — az «ázsiai» jelzővel illetett közösségi forma, ill. belőle sarjadt termelési mód nem korlátozódik Ázsiára, megjelent azon kívül is, s a görög történet legkorábbi, mykénéi szakaszára is az «ázsiai» viszonyok jellemzőek. A mykénéi típusú társadalmak — amelyeknek struktúráját most a lineáris B írású dokumentumok ismerete következtében meglehetős pontossággal rekonstruálhatjuk — nem ismerték a föld-magántulajdont; a királyi és templomi kihasított földek, a *temenos*ok — amelyekben a marxista kutatás is a föld-magántulajdon kezdeti megjelenési formáját látja — T. megállapítása szerint csupán szolgálati földeknek tekinthetők. Ezt egyaránt következteti a pylosi dokumentumokból és Homérosnak a temenosokra vonatkozó szövegeiből. Igaz, a mykénéi korban is megjelenik a föld-magántulajdon rendkívül fontos előzménye és előkészítője, az «ázsiai» termelési mód keretei között, «annak még alávetve, de egy világtörténeti fordulat lehetőségét érlelve» (68 l.): ezek a «kitimena» földek, amelyeknek quasi-magántulajdoni jellegét T. elismeri, de kisebb területű és csupán kertgazdálkodásra berendezkedett földállománynak tekinti őket (67 l.). Az ázsiai termelési mód lényeges vonásai a homérosi eposzokból is kielemezhetők (116 skk.) — görög földön való meghonosítása nyilván kapcsolatban van az ide benyomult keleti eredetű dinasztiák hódító és szervező tevékenységével (80 sk.). Mármost függetlenül attól, mennyire érthetünk egyet a «kitimena» földeknek, mint gyümölcs, szőlő, zöldség, olaj stb. termesztésére specializált kertgazdaságoknak T. által adott jellemzésével — erre vonatkozó kétségeinket később fejtjük ki —, megállapításának lényege (ti., hogy a «kitimena» földek — bármilyen volt is a rajtuk folyó termelés jellege — magántulajdonnak számítottak), elvi szempontból rendkívül fontosnak tűnik. Eddig ui. az ázsiai termelési módon belül mind a magántulajdon hiányát, mind pedig az ebből eredő stagnálást, fejlődésképtelenséget abszolút érvényűnek tekintette a marxista kutatás; ennek pedig a szakkutatás konkrét eredményeivel való bizonyos összeütközésre, ill. az «ázsiai termelési mód» érvényesülésének korlátozására, megkérdőjelezésére kellett vezetnie. Ha viszont elismerjük, hogy egy olyan

«ázsiai» típusú társadalomban, amilyen a mykénéi volt, megjelent a belső fejlődés eredményeként a magántulajdon (bár a köztulajdonnak alárendelt és azzal szemben másodlagos jelentőségű formában), akkor elvileg sem tagadható más hasonló típusú társadalmak esetében sem a hasonló fejlődés; az «ázsiai termelési mód» kritériumának a jövőben nem a föld-magántulajdon teljes hiányát fogjuk tekinteni (ami roppantul le is szűkítené e termelési mód érvényesülésének körét), hanem inkább annak a «közösségi» (királyi, templomi, állami) tulajdonnal szemben való alárendeltségét fogjuk kiemelni. Ezzel pedig a «stagnálás» problematikája (azaz: az öntörvényű, belső erőkből táplálkozó fejlődés dinamikájának kérdése) is új értelmezést nyerhet.

A mykénéi monarchiákat elsöpörte a katonai demokráciában élő dór törzsek rohama (ezzel kapcsolatban T. kitűnő jellemzést ad ennek sokat vitatott fogalmáról, és elvileg is fontos megállapításokat tesz a hódítás és katonai erőszak történeti jelentőségéről) —, s ezzel megnyílt az út a polis-rendszer — és elsősorban a polisra jellemző kettős földtulajdon és «antik» termelési mód — kialakulása felé.

Az Athénban első ízben megjelent polis-társadalom részletes ismertetése előtt azonban T. tartalmas áttekintést ad az «ázsiai» és «antik» típus közötti átmeneti formákról, nevezetesen Spárta (70 skk.) és a főníciai városok (elsősorban Karthago) (vö. 81 skk.) társadalmáról, és elsősorban földtulajdon-viszonyairól. A fejlődéstörténeti szkéma szempontjából talán szerencsésebb lett volna a sorrend megfordítása, mert T. szerint a főníciai városok, Karthagót beszámítva, még alapvetően «ázsiai» jellegűek (bizonyos, akcidentális jelentőségű polis-sajátságokkal), míg Spárta már alapvetően polis-jellegű — bizonyos «ázsiai» residuumokkal. Spárta tehát — bár államisága korábban alakult ki — fejlődéstörténetileg magasabb szintű stádiumot képvisel, mint a később kialakult Karthago.

A «főníciai» és «spártai» előzmények után a polis a maga klasszikus formájában első ízben Athénban, az i. e. 12—11. században alakult ki (102 skk.). Ebben a megállapításában T. egyaránt támaszkodhatik a marxizmus klasszikusai közül Engelsre, aki — mint ismeretes — az athéni társadalomnak paradigmatikus jelentőséget tulajdonított az egész polis-rendszerre vonatkozólag (vö. A család, magántulajdon és állam eredete c. művének V. és VI. fejezetét), az újabb kutatók közül pedig Sarkady Jánosra, akinek kandidátusi értekezése éppen ezt a problémakört dolgozta fel. T. a «théseusi fordulat» alapvető és egyetemes történeti szempontból is döntő jelentőségét abban látja, hogy a dórokkal vívott harcok és a mykénéi arisztokrácia tagjainak tömeges beköltözése következtében, részben pedig a Mykénében már kialakult magántulajdoni jellegű *kitimena* földek analógiájának hatására a faluközösségek alternatívája a történelemben először a földmagántulajdon javára dőlt el (vö. 102 l.). «A földközösség Marxtól jellemzett kettősségét így a polis-struktúra meghaladta, uralomra juttatta — a történelemben először — magántulajdon-elemét, de úgy, hogy voltaképpen kifejlesztette és egymást feltételező kettősség, elkülönülten egymáshoz tartozó magán—állami vagy állami—magán formában konstituálta.» (104 l.) Létrejött tehát klasszikus formájában az a *polis*, amelynek polgárai éppen azáltal részesei a közösségnek (to koinon, res publica) és tevékeny résztvevői a közös ügyeknek (beleértve a közös tulajdon ügyeinek intézését is), hogy egyben magántulajdonosok is: így önmagukat és tulajdonukat mintegy «megkettőzik»: a polgárok közösségének (koinónia tón politón) és közös tulajdonuknak részesei — de csak azáltal, hogy ugyanakkor magántulajdonuk is van. A magántulajdonnal rendelkező szabad polgárok éppen ebből eredő, tőle jogilag különvált, de logikailag tőle elválaszthatatlan «köztulajdona» (részesedése a város közös javaiból és felelőssége is a közös érdekekért) a voltaképpeni titka annak, amit «görög csodá»-nak szoktak nevezni; «a görög történelem, vallástörténet, irodalom- vagy etika-történet kutatói, amennyiben az antik tulajdon-formáról mint alapstruktúráról megfeledkeznek, csak sötétben tapogatják az ókor kincseit, és legfeljebb sejtéseik lehetnek arról, mit is tartanak kezükben» (151 l.).

Ha ennek az ismertetésnek keretében el is tekintünk T. további, már a feudalizmussal foglalkozó gondolatmeneteitől — amelyek azonban logikailag is szorosan kapcsolódnak az eddigiekhez, hiszen az előző kettőhöz hasonlóan a harmadik «természetadta» közösség továbbfejlődésének útját elemzik — látnivaló, hogy impozánsan zárt, egységes és önmagában logikus gondolatrendszerrel állunk szemben, amely alkalmas arra is, hogy a szaktudomány egyes részleteredményei ebbe az egészbe beleágyazva mélyebb jelentőséget kapjanak (vagy éppen igazi jelentőségüket nyerjék el), s ugyanakkor képes új impulzusokat is adni az egész rendszer által felvetett kérdések speciálisabb kutatására is. Ha azonban igaz az, hogy egy építmény nem lehet szilárdabb és tartósabb, mint az az anyag, amiből épült, elsősorban T. történeti értelmezésének adatszerű és forráskritikai dokumentáltságát kell megvizsgálnunk. Az ókori történet kutatója jól tudja, hogy egy-egy szöveg értelmezésének, forrásként való felhasználásának mennyi lehetősége — és ennek megfelelően egy-egy problémának mekkora szakirodalma van: gondoljunk

ATTILA JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM Klasszika-filológia Szeged

csak a lineáris B írású dokumentumok értelmezésének rengeteg változatára, az ezekkel foglalkozó már-már könyvtárnyi szakirodalomra, a görög protohistóriára vonatkozó hagyományok és kései irodalmi feldolgozásaik történeti megbízhatósága körül folyó, ma is eleven vitákra, a Spárta korai története körül kavargó ellentétes nézetekre ! Sok igazság van a görög történeti forráskritika oly kiváló ismerőjének, mint amilyen F. Jacoby volt, szellemes mondásában: tárgykörünkben a számos kiváló kutatónak egyesült erővel sikerült olyan homályt teremtenie, hogy munkájuk eredményeként maholnap elmondhatjuk: most már semmit sem tudunk (vö. F. Jacoby: Abhandlungen zur griechischen Geschichtsschreibung, Leiden 1956, 209 l.). Az ilyen bon-mot-k nyilván mindig torzítanak; a szakkutatás szerteágazó interpretációinak és egymásnak ellentmondó feltevéseinek ismerete mégis érthetővé teszi a «szakmabéliek» ösztönös viszolygását a nagyvonalú általánosításoktól — s annál tiszteletreméltóbbá T. bátorságát, hogy a szakirodalom csak néhány munkája és a mennyiségileg szerény, kevés kivétellel magyarul is hozzáférhető forrásanyag alapján jut el eredményeihez. Ez önmagában azonban nem vonhat le eredményeinek hitelességéből: ha a csekély számú forráshely alapján adekvát következtetésekre jut, akkor lényegileg ellentmondó eredményekre a szakma képviselője se juthat. Ilyen szempontból nézve T. könyvét, nagyon kevés és nem is döntő a tárgyi tévedés — és sajátos módon ezek jó részéért is a «szakma» képviselői a felelősek. Csak néhány példa: az 52. lapon Vergilius Georgicájában az 1., 128. sor «nullo poscente» szavait «ima nélkül» kifejezéssel fordítja; az eredeti szövegben (amelyhez egészen hasonló Ovidius: Metamorphoses 1, 103: nullo cogente) arról van csupán szó, hogy a föld mindent magától adott meg, anélkül, hogy az ember ezt tőle megkövetelte, azaz a földet megművelte volna. A téves értelmezés Lakatos I. egyébként kitűnő fordításából származik. A Lykurgosnak tulajdonított nagy rhétra fordításában minden bizonnyal téves az egyébként nehezen értelmezhető passzusnak a Görög tört. Chrestomathiából átvett fordítása (Plutarchos: Lykurgos 6, 1 vö. 74 l.): «a népnek légy hatalma és ereje». A vitatott értelmű görög eredetiben (értelmezéséhez vö. legújabban A. H. M. Jones: Sparta, Oxford 1968, 172 l.) mindenképpen arról volt szó, hogy a népé legyen a beszéd (vagy: ellentmondás) és döntés joga. Hasonlóképpen téves interpretáción alapul a 107. lapon a Plutarchos Théseus-életrajzának 24. fej.-éből vett ama megállapítás, hogy «az *asty*-t, amely ilyenformán *polis*-szá lett, Athénnek nevezte el . . .». Az eredeti csak annyit mond, hogy a közös prytaneion és búleutérion ott jött létre, ahol most az asty fekszik. Ekhelawónt (vö. 63. l.) ma már nem tekintik királynak (vö. L. R. Palmer: Mycenaeans and Minoans, London 1965, 99. sk.), csupán nagybirtokosnak. Az ilyenfajta kisebb tárgyi pontatlanságokkal szemben rá lehet mutatni T. egy sor, filológiailag is kitűnő, eredeti interpretációjára: teljesen meggyőző pl. a 138. lapon vitája G. Thomson nálunk is általában elfogadott értelmezésével szemben, mely szerint Il. 12, 421-ben az «epixynos» jelző használata a közös földek időszakos újrafelosztásának még Homéros emlékezetében is élő egykori szokására utalna.

Súlyosabb problémákhoz érkezünk olyan fogalmaknak T. által nyújtott értelmezésénél, mint amilyen a sokat vitatott *temenos*, a *kléros*, vagy a már említett *kitimena* földek kérdése. T. álláspontja szerint a temenos, a kihasított föld — ismét ellentétben G. Thomson «vulgármarxista» nézetével (vö. 127. l.) — nem a magántulajdoni föld csírája, hanem «közföldebb» a többi közföldnél, hiszen a közösség szolgálatáért a közösség adja (mintegy fizetségként) magasabb vagy alacsonyabb fokú funkcionáriusainak. Ha kiindulunk abból, hogy a pylosi táblák is ismerik a *temeno* földeket, mint a királyok (wanaxok) és hadvezérek (lawagetasok) jellegzetes földtulajdonát (vagy: földbirtokát — egyelőre ne akadjunk fenn a magyar terminológia bizonytalanságán) — és Homérost hiteles tanúnak fogadjuk el az ilyen jellegű birtokok kialakulásának módjára vonatkozóan is, akkor egyfelől el kell ismernünk, hogy ezeket nem a wanaxok hasították ki önkényesen a közösségi földekből, hanem «a nép» adta nekik: a T. által idézett szövegek mellett hivatkozhatnánk pl. Il. 9, 573 skk. Meleagros epizódjára, s egy sor további szövegre is. Másrészt azonban Agamemnón ígérete Akhilleusnak (Il. 9, 149 skk.), mely szerint a megsértett hősnek «Hét gazdaglakosú várost adok én hozományul . . .» arra vall, hogy az egyszer már megkapott *temenos*-földeket a királyok úgy kezelhették, mint a sajátjukat. Eszerint a temenos-földek eredetük szerint szolgálati földek, de azzal a jelentős eltéréssel pl. az egyiptomi óbirodalmi, óbabiloni vagy akár feudális «szolgálati» földektől, hogy nem a jövőben teljesítendő szolgálatok előlegezett jutalmai, amelyek a szolgálat megszűntével visszavehetők, hanem egyszer már elvégzett szolgálat (rendszerint haditett) ellenszolgáltatásai, vagy akár — mint Meleagros esetében — előre kitűzött díjak, «célprémiumok», amelyekért további kötelezettség a megajándékozottakat már nem terheli, sőt — Agamemnón idézett példája bizonyítja ezt — tovább is adhatják, tehát a sajátjukként kezelhetik. Talán úgy fogalmazhatnánk, hogy a temenosok genetikusan szolgálati földek

(ennyiben van igaza T.-nek Thomsonnal szemben), de funkcionálisan már magántulajdoni földekké váltak, s e tekintetben mégis a földmagántulajdon kialakulásának *egyik* tényezőjét kell bennük látnunk. Nincs egyetlen adatunk sem arról, hogy egyszer odaítélt *temenos* földet birtokosától (vagy tulajdonosától) vissza lehetett volna venni. A fogalom tisztázatlanságához hozzájárul a görög szóhasználat bizonytalansága is: a latin *dominium* és *possessio* terminológiailag is megkülönbözteti a tulajdont a birtoklástól — a görögben hasonló éles megkülönböztetés nincs —, nyilván azért, mert maguk a szavak mögött rejlő fogalmak sem váltak el egymástól tisztán. Ugyanez a terminológiai bizonytalanság teszi nehézzé a döntést abban a kérdésben, vajon a spártai *klérosok* a teljes jogú spártaiak magántulajdonában álltak-e, mint T. vallja (76. l.), vagy pedig inkább a «szolgálati föld» kategóriájába tartoznak — amit reálisabb meghatározásnak tartanék. Nemcsak a kléros szabad örökbehagyásának és elidegenítésének tilalmára gondolok itt — bár Aristotelés az adás-vétel szabadságát a föld-magántulajdon egyetlen és döntő kritériumának tekinti (vö. Rhetorika 1361 a 19: *τοῦ δὲ οἰκεῖα εἶναι ἢ μὴ ὅταν ἐφ'αὑτῷ ἢ ἀπαλλοτριῶσθαι λέγω δὲ ἀπαλλοτρίωσιν δόσιν καὶ πρᾶσιν*) hanem arra is, hogy a kléros a «gé politiké», azaz: polisföld része volt (vö. Polybios 6., 45., 4.), hogy a kléros birtoklásáért a spártaiak katonai szolgálattal tartoztak, és hogy méltatlan magatartás esetén a klérostól meg is lehetett őket fosztani — tehát a (szolgálattal együtt) öröklődő szolgálati föld minden jellegzetes vonását megtalálhatjuk a kléros esetében. Egyébként is úgy tűnik (bár a kérdés egyértelműen nem dönthető el), hogy a földtulajdon a görög archaikus jog szerint is szabadon volt adható-vehető (Boiótiára vonatkozóan vö. Hésiodos: Munkák és napok 341), s az erre vonatkozó tilalmakat és megszorításokat általában kivételes körülmények indokolták (mindehhez legújabban vö. M. I. Finley: The Alienability of Land in Ancient Greece, Eirene 7, 1968, 25 skk.).

Hasonlóképpen vitatható T. értelmezése a *kitimena* földekről: valóban csupán szőlő- és kertgazdaságok lettek volna? Ez nem látszik valószínűnek: ellene szól nemcsak az a (T. előtt is ismeretes) körülmény, hogy mértékegységüket búzában fejezték ki, hanem méreteik is: míg Pylosban a királynak és lawagetasnak összesen 170, ill. 130 egységből, egy-egy telestasnak 10 egységből állt a «temeno», ill. «kitimena» földje, a már említett Ekhelawón «kitimena» földje 94 egységnyi volt (vö. Palmer i. m. 99 skk.), tehát megközelítette a hadvezérét. Ez kertgazdaságok esetében legalábbis felettébb valószínűtlen lenne — s ugyanilyen okból erősen kérdéses, hogy az attikai földmagántulajdon is a kertgazdaságokból nőtt-e ki; ha így is lenne (ami egzakt módon nem bizonyítható és nem cáfolható, hiszen semmilyen adat nem szól róla), ezt a jellegét nagyon hamar el kellett veszítenie. Solón korában a nagybirtokosok a «pentakosiomedimnoi», tehát — a terminusból következtethetően legalábbis tipikusnak tartották azt, hogy termésüket «medimnos»-szal, a gabona űrmértékével mérik. Mint ismeretes, a nagybirtok jövedelmét a solóni törvények szerint a gabona és olaj mennyisége (medimnos + metrétes) szerint állapították meg, de az elnevezés a kettő közül az előbbinek túlsúlyára utal; szőlő, ill. bortermelés ekkor még egészen elhanyagolható, s ugyanúgy a vetemények. Legkorábbi értékelhető adataink tehát a nagybirtok esetében is a gabonatermelés abszolút túlsúlyára mutatnak.

Mindezek az észrevételek és fenntartások csak árnyalatokban módosítják a T. által nyújtott nagyvonalú képet a mykénéi és a polis-jellegű társadalom struktúrájáról és fejlődésük dinamikájáról. Ezekre az árnyalati módosításokra azonban a kép teljessége, pontossága és megbízhatósága érdekében mégis szükség van. T. eredményei alapján (amelyek érvényét az eddigiekben némileg még ki is terjesztettük) az «ázsiai» típusú társadalmakat nem feltétlenül és minden esetben jellemzi a földmagántulajdon abszolút hiánya, hanem annak általában mennyiségileg is, de főként jogbiztonság és gazdasági súly, valamint politikai és társadalmi konzekvenciák tekintetében alárendelt szerepe a közösségi (vagy fiktív módon «közösségi» jellegűnek tekintett királyi, templomi stb.) földtulajdonnal szemben. A választóvonal az «ázsiai» és «antik» társadalmak között felfogásunk szerint nem a föld-magántulajdon meglétében vagy teljes hiányában van, hanem gazdasági súlyukban és ebből fakadó társadalmi konzekvenciáikban. Az ókori keleti monarchiák gazdasági struktúrájában a «köztulajdon»-nak különböző formái olyan túlsúlyban voltak a magántulajdonnal szemben, amely az utóbbit gazdasági szempontból az ország árucseréje, nyersanyagbeszerzése és kivitele szempontjából elhanyagolható mennyiséggé tette és ennek megfelelően a faluközösségekhez nem tartozó földmívelőket társadalmilag alacsony kategóriába, jogilag pedig kiszolgáltatott helyzetbe juttatta. Ez nagyjából valamennyi «ázsiai»-nak nevezhető társadalomra vonatkozik (beleszámítva ebbe a T. által is oly találóan jellemzett mykénéi társadalmat), és éles ellentétet jelent az antik polis-társadalomhoz képest, amelyben a föld-magántulajdon adott rangot s a közügyekbe való beleszólás jogát, kötelességét és felelősségét. A föld-magántulajdonnak

ez az eltérő gazdasági és társadalmi funkciója jelenti a döntő különbséget az «ázsiai» és az «antik» világ között.

Ezzel azonban eljutottunk egy újabb, további tisztázást igénylő kérdéshez, éspedig a görög polisok «kettős földtulajdonának» problémájához. Marx, mint ismeretes, Róma példáján szemléltette ennek lényegét, és T. is Rómát tekinti mérvadó példának (46 skk.). A görög polisoknak, nevezetesen Athénnak, kettős földtulajdona sokkal szubtilisabban érvényesül: nem indokolt az a feltevés, hogy az állam olyan jelentős földállománnyal rendelkezett volna valaha is, amelyen metoikosokat, démiurgosokat telepíthetett volna rendszeresen (vö. 110 sk). Az is bizonyos, hogy a görög polisok közös földjei — a sajátos jellegű spártai *gé politiké*-től eltekintve — kiterjedésükben és jelentőségükben messze elmaradtak a római *ager publicus*tól. A «magán» és «közös» szféra a görög polis világában sokkal szorosabban fonódott egybe, mint Rómában. A földtulajdonnal rendelkező görög polgár éppen e tulajdona révén tagja a polgárok közösségének, a *koinónia tón politón*nak, és ilyen minőségében mintegy részese annak a «köztulajdonnak», amely a magántulajdoni földek összességével azonos volumenében, és annak jogilag mintegy «másik oldalát» alkotja. Ezt a kissé bonyolultnak tűnő szemléletet (amelynek jó elemzését nyújtja D. Lotze: Eirene 7, 1967, 1 skk.), konkrét konzekvenciáiban még jól megragadhatjuk: ennek jogalapján köteles a jómódú polgár a kisebb birtokosoknak részt adni *leiturgia* stb. címén saját nagyobb jövedelméből; ennek alapján lenne joga a démos minden tagjának az állami bányák jövedelméből való részesedésre; s ez az ideológiai alapja (mint T. is jól látja) a polgárok közötti tulajdonjogi különbségek csökkentésére irányuló törekvéseknek, a földmaximum-törvényeknek s a «fényűzés» korlátozásának. Míg tehát Rómában a «kettősség» területi (ager publicus és ager privatus) és jogi (possessio és dominium) különválasztottságban jelentkezik, a görög polis gondolkodásában a «koinon» és «idion» fogalma egymásba fonódottan, mint ugyanazon földek «kettős» tulajdonjoga jelenik meg — éspedig inkább (nagyonis felmérhető) gyakorlati következményeiben, mint jogi megformulázásában.

Ezeket a konzekvenciákat mesteri módon elemzi T. a Prótagoras-interpretációjában (141 skk.), amely le is zárja a polis tulajdonviszonyainak elemzését. A görög polis *nomos* és *diké* fogalma valóban azoknak a polgároknak erkölcse, akik mint a város köztulajdonának «társtulajdonosai» közösen és egyaránt felelősek a város közösségének jólétéért. Érdemes ebből a szempontból összehasonlítani a görög szemléletet az ókori Kelet erkölcskódexeivel: az egyiptomi «király-intelmek» s a mezopotámiai irodalmak «királytükrei» egyaránt abból a meggyőződésből fakadnak, hogy a király (mint az ország földjének «tulajdonosa») egyedül felelős annak jólétéért: ha a király igaz és erkölcsös, egész országa vagy városa boldogul; ha bűnös, egész népe bűnhődik: az ótestamentumi erkölcs is belenyugszik abba, hogy Dávid király bűne miatt egész népét sújtja az éhínség vagy háború. A kialakult polis-társadalomban elképzelhetetlen lenne az athéni archónok vagy akár spártai királyok hasonló felelőssé-tétele népük egészének jólétéért: ott mindenkinek kell részesülnie a *diké* adományából — éppen azért, mert «társtulajdonosok»-ként együtt felelősek városukért; tetteik nemcsak saját egyéni sorsukra hatnak ki (ez a kapcsolat megvan az ókori Kelet gondolkodásában is), hanem a polis sorsára is. Viszont ez a «társtulajdonosi» létből fakadó *közös* felelősség magyarázza meg a polis-közösségnek azt a félelmetes hatalmát a hozzátartozó egyének felett, amelyet oly szuggesztív erővel jellemzett még a múlt században J. Burckhardt, megalkotva ezzel a görög polisokra is érvényes «città dolente» fogalmát. T. gondolatmenetét mindenképpen érdemes lenne ebben az irányban is kitágítani, s ezzel közelebb jutni a görög szabadság-fogalom antinomiájának tulajdonjogi gyökereihez.

Amikor — T. koncepcióját itt-ott némileg módosítva is, köszönetet mondunk következetesen Marx gondolataihoz kapcsolódó, de nem kevéssé új és ösztönző hatású fejtegetéseiért, befejezésül rá kell mutatni néhány olyan kérdésre is, ahol gondolatmenetét nem érezhetjük eléggé lezártnak; ezek közül az *állam*, *kizsákmányolás* és *osztályharc* kérdései látszanak a leglényegesebbeknek. T., úgy tűnik, magáévá teszi Aristotelés államelméleti terminológiáját a tekintetben, hogy csak a szabad polgárok önkormányzó közösségét, a polist tekinti teljes értelemben vett államnak, politeiának; ami azt megelőzi — és itt Aristotelés is, T. is elsősorban az ókori keleti monarchiákra gondol —, az csupán *dynasteia*, hatalomgyakorlás, legjobb esetben *pszeudo-állam*, de nem igazi állam (vö. 79., 82., 90., 103., 123. l. stb.). Nem világos, hogy itt T. csak Aristotelés szóhasználatát értelmezi-e, vagy saját terminológiáját használja: ez utóbbi esetben tisztázandó lenne az erőteljesen szervezett ókori keleti monarchiák fogalmi hovatartozása, hiszen eddig sem a polgári, sem a marxista kutatás nem vonta kétségbe ezeknek a szó teljes értelmében «állami» jellegét. Mondhatjuk-e, hogy ahol nincs jogi szempontból is kialakult magántulajdon, ott teljes értelemben vett államról sem beszélhetünk? A gondolatot végig kel-

lene vinni és minden konzekvenciájával együtt végiggondolni ahhoz, hogy ebben a csak látszólag «terminológiai» kérdésben határozott véleményt lehessen nyilvánítani.

Még bonyolultabb a kizsákmányolás és a tőle el nem választható osztályharc kérdése T. koncepciójának keretében. A társadalmi formák, ill. termelési módok meghatározása a marxizmus klasszikusainál kétféle módon történik. Amikor Marx az «ázsiai», «antik», «feudális» és «modern polgári» termelési módokat jelöli meg az emberiség nagy progresszív korszakaiként, az egy-egy korra jellemző *tulajdonformát* veszi alapul; amikor viszont Engels (A család, magántulajdon és állam eredete, V. M. 2., 320. l.) és az ő terminológiáját követve Lenin is (Az államról, Ö. M. 29, 487 sk.) a rabszolgatartó, jobbágytartó és kapitalista társadalmat tekintik az osztálytársadalmak három fő típusának, a függési és kizsákmányolási viszonyok jellegéből indultak ki. A kétféle rendszerezés lényegi egybeesését az a körülmény indokolja, hogy a tulajdonviszonyok egy-egy jellegzetes típusának a kizsákmányolás egy-egy formája felel meg: a «modern polgári» tulajdonformának a tőkés, a feudálisnak a jobbágytartó, az antiknak a rabszolgatartó kizsákmányolás: ámde itt vetődik fel az «ázsiai» tulajdonformának megfelelő sajátos függés-kizsákmányolás kérdése; ez nyilván nem lehet egyszerűen azonos az «antik» rabszolgasággal, de, mint ismeretes, (és ez az egyik alapja az «ázsiai termelési mód» körüli vitáknak) ennek adekvát meghatározását sem fogalmilag, sem terminológiailag nem sikerült még megtalálni. T. ezzel a kérdéssel korábbi műveiben (Az «ázsiai termelési mód» kérdéséhez, Bp. 1965, 28 skk.) már foglalkozott, és kimutatta, hogy a szó «antik» értelmében vett rabszolgaságot az ókori Kelet — legalábbis mint uralkodó társadalmi intézményt — nem ismerte, de ebben a művében (legalábbis a recenzensnek úgy tűnik) adós maradt annak megválaszolásával, milyen szoros, szükségszerű és elkerülhetetlen kapcsolat van az «antik» tulajdonforma és a kizsákmányolásnak nem megléte, hanem éppen rabszolgatartó formája között. Ez annál is inkább központi jelentőségű probléma, mert ha — T. gondolatmenetét követve — az athéni polis-szervezet kialakulását az i. e. 12—11. századra tesszük, akkor a polis-rendszer kialakulása és a rabszolgatartásnak (ott-ahol) uralkodóvá válása, azaz az i. e. 6/5. sz. között jó fél évezred telt el, ami kérdésessé teszi a két fogalom (polis-lét és rabszolgatartó kizsákmányolás) szoros kapcsolatának abszolút érvényét. A személyi függés és a kizsákmányolás különböző típusainak először is puszta meghatározása, továbbá e nagymértékben differenciált típusok elhatárolása kronológiai és földrajzi szempontból, végül pedig a mindenkor uralkodó tulajdonformával való logikai kapcsolatuk kielemzése — mindenesetre olyan feladat, amelyhez előbb a szaktudománynak kell a megfelelő adatokat összegyűjtenie és rendszereznie, mielőtt a marxista elmélet a jelenleginél pontosabb általánosításokig eljuthatna. Az a tény mindenesetre, hogy a tulajdonformáknak ezek a vonatkozásai kívülrekedtek T. kutatásainak centrumán, feladatot jelentenek a társ-kutatók számára is.

Az osztályharc T. számára elsősorban nem a kizsákmányoló — kizsákmányolt viszonylatában, hanem a polis-társadalmon belül a nagybirtok-kisbirtok ellentéteként jelenik meg (s ez egybevág Marx ismert megállapításaival a római köztársaság osztályharcainak, elsősorban a patricius-plebeius ellentétnek jellegéről). T. ott találja meg ezeknek az ellentéteknek gyökerét, amikor már a polis legkorábbi társadalmában, a látszólag egyenlő «társtulajdonosok» között megkülönbözteti az «állami haszonélvezőket», a politikai hatalommal is rendelkezőket azoktól, akik «csak» tulajdonosok (109. l.). Ez minden polis alapvető, belső ellentéte, ez a forrása mindazoknak a *stasis*oknak, amelyek végül is a demokrácia felé terelték a legfejlettebb polis, Athén társadalmát — a fejlődés egy másik ágán, Rómában azonban, a köztársaság válságának polgárháborús időszakán át a monarchia kialakulására vezettek. Ahol a *stasis*, a fejlődést előre lendítő belső feszítő erő nem volt meg — ez annak jele, hogy a szó teljes értelmében vett polis sem alakult ki: Spárta és főként Karthagó, amelyekkel kapcsolatban Aristotelés dícsérőleg emeli ki a polgári belvillongás hiányát, csak azért maradtak mentek ettől az áldásos rossztól, mert el sem jutottak a polis-szervezet megteremtéséig (vö. 88. skk.).

Ezzel T. — a szerteágazó jelenségek lényegére tapintva — ismét egyetlen alapvető tényezőre vezetett vissza a látszatra meglehetősen eltérő jelenségeket. Mert — hogy Róma példájánál maradjunk — a szabadokon belüli harcok különböző válfajai: az «állami» funkcióik révén kettős tulajdonnal rendelkező patríciusoké és a csak-magántulajdonos plebejusoké; a nagybirtokos patrícius-plebejus arisztokráciáé és a kisbirtokos parasztoké; végül pedig a köztársaság utolsó századában a földtulajdonnal rendelkezőké és a földtelen városi proletariátusé — végső soron ugyanarra a T. által pregnánsan meghatározott alapellentétre vezethetők vissza, amelyet már Appianos is megsejtett, amikor a «bulé» és a «démos» ellentétére vezette vissza a római társadalmi harcok minden jelenségét (vö. 48 sk.). Izgató feladat lenne természetesen annak elemzése is, hogy az egységes alapellentét milyen konkrét körülmények között vezetett egymástól nagymértékben eltérő

fejlődési vonalak felé (Athén, Korinthos, Róma), és miképpen színezte annak egyes változatait a kézművesség, kereskedelem, hajózás, gyarmatosítás és hódítás, vagy éppen a semmiként sem elhanyagolható rabszolgaság jelenléte és fejlettségének foka.

Ámde ezekhez a problémákhoz érve, már odáig jutottunk el, ahol az összes részletigazságok és részjelenségek megismerésére kíváncsi szakmabélinek szemlélete szükségszerűen válik el az egyetlen alapvető jelenség és egységes fejlődési vonal felismeréséért küzdő filozófus látásmódjától. Ugyanazon jelenségeknek két oldalról — a részletek és a belőlük kibontakozó általános törvényszerűségek felől való megközelítése akkor válik gyümölcsözővé, ha a két módszer végső eredményeiben egybevág, s ugyanakkor egymást gazdagítja is.

Jelen recenzió a lényegre vonatkozó egyetértésével is, kiegészítéseivel és kritikai észrevételeivel is azokat a gondolatébresztő új és lényeges felismeréseket akarta elsősorban bemutatni, amelyekkel Tőkei Ferencnek ez a munkája, a korábbiakhoz hasonlóan, az ókori társadalmak mélyebb és teljesebb megértését segíti elő.

KÖNYVSZEMLE

RITOÓK ZSIGMOND—SARKADI JÁNOS—SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY: A GÖRÖG KULTÚRA ARANYKORA. Budapest. Gondolat, 1968. 747 l.

Az «Európa nagy korszakai» címet viselő sorozat ismét új kötettel gazdagodott. A sorozat negyedik tagjaként megjelent kötet, «A görög kultúra aranykora», az európai művelődéstörténet első valóban «nagy» korszakával ismerteti meg az olvasót. A könyv jelentőségét emeli, hogy az első, magyar szerzők tollából származó ilyen jellegű vállalkozás. (Kallós Ede: «Görög élet és görög műveltség» c. munkája jóval szerényebb keretek között mozgott.)

A feladat sokoldalúsága indokolttá tette, hogy az egyes témaköröket szakértőik dolgozzák fel. Így Ritoók Zsigmond az irodalomtörténet, filozófiatörténet és tudománytörténet, valamint a mindennapi élet jelenségeinek bemutatását, Sarkady János a történeti háttér megrajzolását, Szilágyi János György pedig a görög művészet kibontakozásának és fő fejlődési tendenciáinak ismertetését vállalta magára. A kötet három fő fejezetet tartalmaz: «Homérostól Marathonig», «Periklés százada» és «A hellenizmus felé».

Helyes volt a szerzőknek az az eljárása, hogy mondanivalójukat kisebb egységekre bontva igyekeztek az egyidejű jelenségeket egymás mellett tárgyalni.

A szerzők célkitűzése az volt, hogy a görög művelődés azon elemeinek juttassák a fő hangsúlyt, melyek leginkább tovább élők és hatók a XX. században, így került a tárgyalás középpontjába a képzőművészet, s kapott a tudománytörténeten belül a megszokottnál nagyobb terjedelmet a matematika története.

A legösszetettebb feladat Ritoók Zsigmondra várt, akinek egyszerre kellett figyelmet fordítania az egyes irodalmi műfajok, tudományszakok és a filozófiatörténet belső fejlődésének törvényszerűségeire, s ugyanakkor minden esetben utalnia kellett ezek egymás közötti kölcsönhatására, valamint az új elméletek hátterében meghúzódó társadalmi viszonyokra és politikai eszmékre. Még a legegyénibb irodalmi műfaj, a líra tárgyalásánál sem engedi meg a szerző, hogy az olvasó egy pillanatra is szem elől tévessze, melyik korszak szülötte az ismertetett költőegyéniség, milyen társadalmi körülmények, eszmei áramlatok hatása alatt élt.

Ritoók fejezeteinek másik fő érdeme a konkrét elemző módszer. Egy-egy életműre vonatkozólag nem ad teljességre törekvő ismertetéseket, ehelyett legjellemzőbb alkotásaik mélyreható elemzését nyújtja, s így az olvasó figyelmét a leglényegesebb sajátságok ragadják meg, melyek esetleg egy teljesebb, de felszínesebb ábrázolás esetén elsikkadnának.

Nem egy esetben a téma feldolgozása önálló állásfoglalást is követelt a szerzőtől, elsősorban gondolunk itt az egyes drámák mondanivalójának helyes értelmezésére. Ritoók ezt a feladatát is jól oldotta meg. A Ritoók által írt fejezeteket színvonalas ábrázolásmód és közérthető, szép stílus jellemzi. A tudománytörténeti fejtegetések érdekessége, a tárgyalt mondanivaló ma is sok tekintetben aktuális volta még az ókori kultúrák iránt kevésbé érdeklődő olvasók figyelmét is magára vonhatja.

A görög művészet sajátos fejlődésének ábrázolásában a fő hangsúly természetesen a fénykorra, Periklés századára esett. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy Szilágyi János György ne fordított volna különös gondot az előzmények lényeges elemeinek bemutatására. A «Homérostól Marathónig» c. nagy bevezető rész több alfejezete tárgyalja a geometrikus és archaikus kor művészetének problémáit. Az óriási ásatási anyagból Sz. J. Gy. szerencsés kézzel válogatja ki azokat a műalkotásokat, amelyeknek elemző bemutatása jól szemléltetheti egy-egy megoldandó művészi probléma jelentkezését, a megoldási kísérleteket s ezek tökéletesítését. A tisztán elméleti, művészi problémák ismertetése mellett betekintést nyújt a műalkotás technikai feltételeinek világába, valamint a görög művész életkörülményeibe, és megvilágítja azok társadalmi helyzetét is.

Sz. J. Gy. magyarázatainak követhetőségét 267 igen jó minőségű fényképfelvétel segíti elő. A szakirodalomnak szinte a könyv megjelenéséig terjedő felhasználása fokozza e fejezetek tudományos értékét. A szerző rendkívül élvezetes stílusa nagy vonzerőt gyakorol az olvasóra.

A történeti fejezetek nem váltják be azt az ígéretet, melyet a bevezetésben olvastunk: «... a művelődés jelenségei, mint meghatározott történelmi és társadalmi körülmények tükrözői kerülnek benne bemutatásra, s ezért a görög politikai történet a társadalom, és gazdaságtörténet tényei és jelenségei, sokkal terjedelmesebb formában kerülnek tárgyalásra, mint ahogy a hasonló jellegű művekben korábban szokásos volt.» Nem tudjuk, a szerzők itt mihez viszonyítottak, az ENK sorozat eddig megjelent köteteire vagy a nem magyar nyelven megjelent görög kultúrtörténetekre gondoltak. Az előbbi esetben megállapításuk nem állja meg a helyét, minthogy a sorozat korábbi köteteiben a kor gazdasági és társadalmi viszonyainak ábrázolása jóval részletesebben került bemutatásra.

Sarkady János igyekezett a rendelkezésre álló ívterjedelemmel úgy gazdálkodni, hogy a politikai történetet minél részletesebben belezsúfolhassa, s így a gazdaság- és társadalomtörténetre maradt hely mindössze csak arra volt elegendő, hogy általánosságok között mozgó jellemzést adjon. Kevés szó esik a termelőerők fejlettségi fokáról, holott ma már nem egy görög technikatörténet áll rendelkezésünkre, amelyek alapján legalább néhány oldalnyi tájékoztatást lehetett volna adni a gazdasági élet konkrét anyagi feltételeiről esetleg néhány illusztrációval kísérve.

Az elemző módszer, mely a nem-történeti fejezetek fő erénye, a történeti fejezetekből eltűnik, s helyét az egyszerű tényközlésnek adja át. Pedig éppen a társadalomtörténet vonatkozásában nem lett volna haszontalan néhány idevonatkozó alapvető forrásrészlet részletesebb elemzése, s az ezzel kapcsolatos problémákra való utalás. Az olvasóban is több maradt volna meg, mint a száraz leírás olvasása után.

Ami a kötet tartalmának arányait illeti, egyetlen komoly ellenvetésünk lehet. A vallási élet jelenségei, melyek mégis csak jelentős szerepet játszottak a görögök gondolkodásában és politikai életében, indokolatlanul kaptak egy 747 oldalas kötetben mindössze 16. oldalt.

Másik észrevételünk a térképekkel kapcsolatos. A földrajzi tájékozódáshoz elengedhetetlen lett volna egy részletes Görögország-térkép. A kötetben szereplő Európa-térképen még a legfontosabb földrajzi nevek sem szerepelnek. (Mindössze annyit tudhat meg belőle a tájékozatlan olvasó, hogy a Balkán-félsziget Európa mely részén fekszik.)

A kötet egészéről — a nagyobb és újszerű vállalkozásoknál mindig fellépő hiányosságok ellenére is — elmondhatjuk, hogy egy régen megoldásra váró feladatot oldott meg, mégpedig nagyobbik részében igen magas színvonalon, s ezáltal alkalmas arra, hogy a nagyközönséget méltóképpen ismertesse meg az ókori görög kultúra alkotásaival.

HEGYI DOLORES

Á. SZABÓ: ANFÄNGE DER GRIECHISCHEN MATHEMATIK. Budapest 1969. Akadémiai Kiadó. 494. l.

Közismert, hogy az Eukleidés előtti görög matematika kutatását mennyire megnehezíti a források csaknem teljes hiánya. Egy-két töredék, Platón néhány művészi formába burkolt utalása, egy csomó legendává hígult és teljesen megbízhatatlan késő-antik hagyomány s végül és elsősorban maga az eukleidési *Elemek:* ez volt minden, amiből rekonstruálni próbálták a görög — de talán az egész — matematikatörténet legfontosabb periódusát. A töredékeket s a hagyományt C. A. Bretschneider, a gothai gimnázium tanára gyűjtötte össze s adta ki 1870-ben;[1] ő fedezte föl a fundamentális jelentőségű Eudémos-töredéket, amely a chiosi Hippokratésnek holdacska-kvadraturájáról szóló munkájához kapcsolódik Simplikios Aristotelés-kommentárjában. Az *Elemek*-et P. Tannery, a modern tudománytörténetírás egyik megalapozója vizsgálta meg abból a szempontból, hogy mi tekinthető belőle korábbi korok termékének. Azóta áttekinthetetlenné növekedett az Eukleidés előtti görög matematikáról szóló irodalom, a legfontosabb eredményeket P.-H. Michel 1946-ban egy 699 oldalas könyvben foglalta össze.[2] Ez a fontos összefoglalás lényegében a harmincas évek közepével—végével zárul és a

[1] *C. A. Bretschneider:* Die Geometrie und die Geometer vor Euklides. Ein historischer Versuch. Leipzig, 1870.

[2] *P.-H. Michel:* De Pythagore à Euclides. Contribution à l'histoire des mathématiques préeuclidiennes. Paris, 1950.

Bretschneider és Tannery nyomán tájékozódó pozitivista kutatásokat summázza. Ezek a kutatások az antik matematikát az újkori matematika jelöléseivel s ennek a szellemében tárgyalták, a modern köntösben pedig csaknem teljesen elveszett a görög matematika eredeti jellege, úgyhogy ez az interpretáció inkább csak a görög *eredmények* jelentőségét érzékeltette. Erre a modernizáló értelmezésre jellemző G. H. Hardy-nak, korunk egyik nagy matematikusának az a szellemes mondása, hogy a görög matematikusok tulajdonképpen professzor-társai egy modern angol egyetemen.

Michel vaskos összefoglalásából majdnem teljesen hiányzik a másik nagy irány, amely szintén modern jelölésekkel és fogalmakkal, de a görög matematika «szellemében» igyekszik megközelíteni a tárgyát; ez az interpretációs irány, amely elsősorban O. Becker, O. Neugebauer, B. L. van der Waerden és — tőlük függetlenül, s kissé különböző értelemben — K. von Fritz munkásságán alapul, jól megismerhető egy O. Becker által nemrégiben kiadott tanulmánygyűjteményből.[3] Ez a rangos tanulmánygyűjtemény tartalmazza Szabó Árpád első nagy nemzetközi föltűnését keltő matematikatörténeti munkáját is, az eukleidési axiómarendszer kezdeteiről,[4] jelezvén mintegy a Szabó Árpád-féle új interpretációs irány matematikatörténeti eredetét, de azt a határt is, ameddig az ő értelmezése elfér a régebbi keretei között.

Az eukleidési axiómarendszer keletkezése mindig a matematikatörténet egyik fő problémája volt. Erősen gyanították, hogy kellett léteznie már jóval az Eukleidésé előtt egy az övéhez hasonló *Elemek*-nek, de nem igen tudták elképzelni, hogy ilyen tökéletes rendszer az arisztotelési logika nélkül létrejöhetett volna. Az ellentmondást K. von Fritz oldotta föl egy méltán híres, vaskos tanulmányban, kifejtve, hogy bár az eukleidési *Elemek* axiomatikája tényleg nem képzelhető el az aristotelési logika nélkül, Aristotelés sem fogalmazhatta volna meg a matematikusok hosszú megelőző vizsgálatai nélkül a bizonyító tudomány első principiumait.[5] Ezt a régen várt megoldást robbantotta szét s helyettesítette jobbal Szabó Árpád említett dolgozata.

A matematikára ma a «levezetések» és a «bizonyítások» jellemzők, de hogyan lett — kérdezte matematikatörténeti vizsgálatai elején Szabó Árpád — a matematika deduktív tudománnyá? (Érdekes, hogy ez a logikus kérdés eddig senkinek nem jutott eszébe, annyira meg voltak győződve arról, hogy a matematika némi empirikus alapok után vagy már azokkal egyidőben *mindig is* deduktív tudomány volt.) Szabó a görög filozófiatörténetben való jártassága alapján észrevette, hogy a matematika egyik fontos, ma is gyakran használt bizonyítási módszere, az ún. «indirekt bizonyítás», amely egy «feltevésből» (*ὑπόθεσις, ὁμολόγημα*) ellentmondást vezet le, s így bizonyítja, hogy a feltevés «lehetetlen» (*ἀδύνατον*), az eleata dialektikából került át a matematikába, valószínűleg még az i. e. V. század elején. Az eleata dialektika ellentmondásmentességi kritériuma kényszerítette a matematikusokat állításaik és tételeik szigorú igazolására. Gondosan elemezve a szakkifejezések fejlődését, kiderült, hogy az „axiomatikus" módszer voltaképpen az eleata dialektika speciális tovább fejlesztése. Nemcsak a hypothesis-alkalmazást vette át a matematika, hanem adoptálta a dialektikus eljárás szkémáját is, ami szerint lehetőleg pontosan meg kellett határozni, miről akarnak vitatkozni, s az egyik vitapartnernek meg kellett követelni a másiktól, hogy fogadjon el bizonyos definíciókra (*ὅροι, ὑποθέσεις*) vonatkozó posztulátumokat, követelményeket (*αἰτήματα, ἀξιώματα*). Szabó Árpád a későantik hagyomány, Platón és az *Elemek* bravúros összehasonlításával igazolta, hogy eredetileg a matematika is ugyanúgy és ugyanolyan értelemben használta ezeket a fogalmakat, eljárásokat, mint a dialektika; csak akkor felejtették el a matematikusok a módszer dialektikus jellegét, amikor az eleata dialektika lényege már rég feledésbe merült. Az eukleidési axiómatika kifejlődését azonban csak a dialektika alkalmazásaként lehet megérteni.

Sikerült, úgyszólván in statu nascendi, megmutatni az alkalmazás értelmét is: ennek az volt a célja, hogy ki lehessen védeni az aritmetika és a geometria alap-eljárásai ellen irányított eleata kritikát. Így pl. az *Elemek* VII. könyvének definíciói az aritmetizálás lehetőségét biztosították; az öt postulatum (*αἰτήματα*) az *Elemek* I. könyvében a geometrizálását. Az *ἀξίωμα* a dialektikában, s ugyanígy eredetileg a matematikában is, az *αἴτημα* szinonímája volt; más szóval: *postulatum* volt az «axióma» is, amelynek érvényességét előre meg kellett követelni a vitapartnertől. Külön helyre az axiómák az eukleidési matematikában n e m *jellegük*, hanem a *feladatuk* miatt kerültek: a *rész* és

[3] Zur Geschichte der griechischen Mathematik. Darmstadt, 1965.

[4] Anfänge des euklidischen Axiomensystems. *Archive for History of Exact Sciences* 1 (1960) 37—106.

[5] *K. v. Fritz:* Die *APXAI* in der griechischen Mathematik. *Archiv für Begriffsgeschichte* 1 (1959) 13—116.

az *egész* viszonyát problematikussá tevő zénóni paradoxonokkal szemben («Achilleus», a «stadion» stb.) mondanak ki Eukleidés axiómái *véges halmazokra* vonatkozó, tapasztalatok általánosításából nyert, egyenlőségi *követelményeket*. Csak később, amikor az eleata dialektika lényege már feledésbe merült — tehát Platón kora után —, értették félre az axiómákat, és ettől kezdve tartották őket «természetes alapigazságoknak».

Ez a rekonstrukció szellemes volt, merész és végeredményben elég egyszerű; sikerét azonban kétségkívül növelte az is, hogy a matematikusok és a matematikatörténészek ráismerhettek benne a *modern* axiómatikának az ún. eukleidésinél (már ti. annál amit a mai matematika a szó általánosabb értelmében „eukleidésinek" tart) lényegesen szabadabb és rugalmasabb előképére; az interpretáció tehát — legalább is látszólag — a görög matematikát modern matematikai fogalmakkal átvilágító, modern matematikai konstrukciókkal «modellező» matematikatörténeti tendencia irányába esett. Ez azonban a Szabó Árpád-féle módszer szempontjából inkább csak szerencsés véletlen volt; az ő módszere, amint ez könyvében kibontakozik, többnyire modern matematikai fogalmakkal *meg nem közelíthető* eredményekre vezet. Ezek az eredmények *csak* a görög matematika saját kontextusában értelmezhetők, modern fogalmak visszavetítése az ókori görög matematikába zavarja, sőt, meg is akadályozhatja a megértést. Az eredeti kontextust viszont csak fejlődésében, a terminustörténeti analízis és a matematikai fogalomképzés belső ötvözéséből kialakított módszerrel lehet föltárni.

A fentiekben röviden ismertetett dolgozat kibővítve és a szerzőnek a korai görög matematikai bizonyításokra vonatkozó vizsgálataival egyesítve alkotja a könyv harmadik részét; az első két részben Sz. Á. a módszert még nehezebb területre, meghatározott matematikai fogalmak és műveletek megfejtésére alkalmazza. S itt már azonnal kiderül a különbség a modernizáló interpretáció és az ő módszerével talált eredmények között.

Az első rész tulajdonképpen egyetlen szó, a *δύναμις* megfejtéséről szól, de a megfejtés detektívregényszerűen izgalmas históriájában benne kavarog úgyszólván az egész Platón kora előtti görög matematika problematikája. Azt természetesen mindig tudták a matematikusok és matematikatörténészek, hogy a *δύναμις* a matematikában speciális szakkifejezés; Bretschneider — helyesen — «négyzet»-nek fordította, ugyanúgy, mint a *τετράγωνον*-t. Tannerynek viszont föltűnt, hogy a *δύναμις* valamiképpen nem ugyanúgy «négyzet», mint a *τετράγωνον*; először azt hitte, hogy a *δύναμις* kettős jelentésű: a négyzetet is jelenti meg a négyzet *oldalát* is. Később ezt a tévedését maga korrigálta — egy újabb tévedéssel: a *δύνασθαι* ige köznyelvi jelentéséből a *δύναμις*-ra a «ható vonal» (*δυναμένη* = la ligne qui peut) főnevet képezte. Hasonlóan, a szakkifejezés és a köznyelvi jelentés összetévesztésével, sikerült másoknak a *δύναμις*-t «hatvány»-nak félreérteni, holott ezt a fogalmat a görög matematika egyáltalában nem ismerte. Sz. Á. azonban nem pusztán malíciából tárja föl ragyogóan a szó félreértéstörténetét; a szó meg-nem-értése ugyanis — s ezért a hosszú analízis — azt is meggátolta, hogy meg lehessen érteni a korai görög matematika csúcsteljesítményét: az irracionalitás fölfedezését. A nem-meg-értés által hagyott ürességbe szükségszerűen benyomultak a későantik legendák; ezért kezdett a modern matematikatörténetírás is az irracionalitás fölfedezése által okozott matematikai «botrányról» és «krízisről» beszélni — többékevésbé szalonképesített formában.

Szabó Árpád a nyelvet használva forrásként először is észrevette, hogy a *δύναμις* megértéséhez csakugyan a *δύνασθαι* igéből kell kiindulni, de nem a szó köznapi értelméből, hanem abból, ahogyan ezt a pénzváltók használták, amikor az egyik pénznemet azonos *értékben* átváltották a másikra. Tőlük vették át a pythagoreus matematikusok ezt az igét annak a műveletnek a jelölésére, amellyel egy téglalapot azonos területű négyzetté alakítottak át. A *δύναμις* tehát úgy «négyzet», hogy egy *téglalap négyzetértéke:* területmérték tehát, de nem úgy, ahogyan mi mérjük négyzetméterekkel vagy négyszögölekkel egy téglalap alakú telek területét. Mi belülről mérünk, lokálisan kis négyzetekkel telerakva a megmérendő alakzatot; a pythagoreus geometria «kívülről» mért, «globálisan», az *egész* megmérendő alakzatot négyzetté alakítva át, «négyzetesítve». Mi a megmérendő téglalap oldalait mérjük tetszőleges pontossággal, tizedestörtekkel kifejezve. A görög matematika azonban nem ismerte a tizedestörteket és a megközelítést; a mérés nekik mindig *összemérés* volt, két egyenesszakasz pedig csak akkor összemérhető «hosszúság szerint», csak abban a két esetben *μήκει σύμμετροι*, ha vagy az egyik maradéktalanul benne foglaltatik a másikban, vagy mind a kettő számára található közös mértékegység. Nyilvánvaló, hogy a hosszúság szerinti kommensurabilitás elnevezése és fogalma összefügg a hosszúság szerinti *in*kommensurabilitás fölfedezésével. Egy folyton idézett és sokféleképpen értelmezett Platón-dialógus gondos nyelvi *és* matematikai elemzésével mármost Szabó Árpád igazolta — s ez igen meglepő, az *egész* görög matematika történetére új fényt vető fölfedezés volt —, hogy a két elnevezés illetve fogalom

összefüggése és létrejötte csak a (helyesen értelmezett) *δύναμις* segítségével érthető meg.

A «Theaitétos» című dialógusban Theaitétos részletesen és lelkesen meséli el, mire tanította őket ifjakat Theodóros, a matematikus. Fölsorolta a számokat 3-tól 17-ig, s azután megmutatta, hogy a 4, a 9 és a 16 másféle szám mint a többi. Ha ugyanis a 3 és 17 közötti számok valamelyike (a 4, 9 és 16 kivételével), szóval a 3, 5, 6, 7, 8, 10 stb. számok bármelyike egy négyzet területét jelenti, akkor az ilyen négyzet oldala — *mi* úgy mondanánk, hogy $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$, $\sqrt{6}$ stb. — «hosszúság szerint összemérhetetlen» — *μήκει οὐ σύμμετρος* — az egységgel, de igenis összemérhető «négyzetérték szerint» — azaz mint 3, 5, 6, stb. területű négyzet —; tehát *μήκει οὐ σύμμετρος*, de ugyanakkor *δυνάμει σύμμετρος*. S most Szabó Árpád az idézett szövegrészt az egész dialógus kontextusába helyezve, fölvillantva a pythagoreus aritmetika jólismert, területtel *is* reprezentálható számfogalmát, hihetetlenül gazdag nyelvi s ezzel összefüggésben elemi, de nem-matematikusnak bizony nem könnyen követhető matematikai analízissel megmutatja, hogyan is vezetett a négyzetesítés problematikája szükségképpen a kvadratikus kommensurabilitás *és* a lineáris inkommensurabilitás — azaz az irracionális vonalszakaszok — fogalmához. A bonyolult elemzés gazdagságára itt természetesen még utalni sem lehet; legföljebb figyelmeztethetünk arra a finom és éles szellemességre, ahogyan Szabó Árpád az irracionalitás fölfedezése körüli, matematikatörténészek és klasszika-filológusok generációi által bogozott csomókat sorra elmetszi dynamis-borotvájával. Széljegyzetekben s apróbetűs részekben semmisít meg roppant tekintélyes elméleteket és Platón-szövegből «rekonstruált», valójában sohasem létezett «nagy matematikusokat»; mint például Theaitétost, akinek az életéről tudós monográfiákat írtak s az *Elemek* aritmetikai könyveit tulajdonították neki, vagy Theodórost, akinek a nevéhez s «munkásságához» nem kisebb tudós, mint O. Becker a matematikatörténet egy egész korszakát fűzte. S szétfoszlik a megértett *δύναμις* tiszta fényében magáról a Platónról mint nagy matematikusról szóló ősi legenda is, hogy annál nagyobbra nőjön — apróbetűs részben persze, hiszen az *Anfänge* . . . tudós matematikatörténeti monográfia —Platón, a művész. «Und warum sollte Platon, der grosse Künstler, weniger rätselhaft als der Schöpfer der Gioconda sein?»

S vajon kevésbé talányos-é — kérdezi az olvasó Szabó Árpád sorait követve önkéntelenül — az ember csodálatos talányteremtő vállalkozása, a matematika? A matematikatörténetírásnak, ha a regisztráláson túl a történetet is meg akarja érteni, alkalmazkodnia kell ehhez a talányossághoz. Arisztotelés egy odavetett megjegyzéséből — a «*τετραγωνισμός* lényege két tetszőleges vonalszakasz *középarányosának* a megkeresése» — például meg kell fejteni tudni a korai, Platón kora előtti arányelméletet.

Az arányelmélet kialakulásáról, geometriai alkalmazásáról a lineáris inkommensurabilitás fölfedezésével való összefüggéséről szól a könyv másik része. Az alkalmazott módszer itt újabb részlettel bővül: a terminustörténeti analízis és a terminustörténeti fejlődés matematikai értelmezése mellé a pythagoreus zeneelmélet változó terminusainak s a mögöttük rejlő *műveleteknek* a megfejtése járul. Tán egy ismeretlen írás kibetűzéséhez hasonlítható leginkább az a gondos, nagy leleményességet s türelmet kívánó módszer, ahogyan Szabó Árpád az elnevezések és a műveletek használatából, fejlődéséből és matematikai interpretációjából, s nem — mint eddig tették — csupán a gyér adatok s a több mint kétes későantik hagyomány alapján, rekonstruálja a pythagoreus zeneelmélet matematikáját. S az olvasó az így szeme előtt kibontakozó matematikában bámulva ismeri föl a görög arányelmélet fejlődését, s a pythagoreus zenei gyakorlat és elmélet számolási műveleteiből megérti végre olyan — ezidáig minden értelmezési kísérlettel dacoló — elnevezések és *eljárások* eredetét, mint például a titokzatos *ἀνθυφαίρεσις*, az «Eukleidési algoritmusét».

A megfejtési procedúra, persze, túlságosan nehéz s bonyolult ahhoz, hogy akár a vázát is ismertethetnénk; azonkívül a részleteknek, mint mindenféle talány-fejtésben, itt is döntő a jelentősége. Röviden, s modern nyelven — tehát szükségképpen anaktronisztikusan — megfogalmazva, a Szabó Árpád-féle megfejtés kulcsa az a fölfedezés, hogy a pythagoreusok a monochorddal, ill. később a tizenkét részre beosztott mérőléccel fölszerelt monochorddal, a «kanón»-nal végzett kísérleteik alapján az oktávnak, kvartnak és kvintnek a húr meghatározott szakaszait feleltették meg. Az így kialakuló megfelelés-rendszerben az összhangzatok egyrészt két egész szám arányaként, másrészt az egész húr jól meghatározott szakaszként jelentkeztek, s ezáltal nemcsak a hangok absztrakt arányát szemléltették — mondhatnánk «kvázi-grafikusan» —, hanem megfordítva: a vonalszakaszok és a vonalszakaszokból összetett geometriai alakzatok vizsgálatára is új, absztrakt, s a «kanón»-nal empírikusan kipróbálható lehetőséget nyertek. Így azután zeneelmélet, aritmetika és geometria megfeleléseiből az érdekes matematikai

problémák egész sora bontakozott ki. Az eredetileg zeneelméleti fogalmak és eljárások aritmetikai és geometriai alkalmazása ugyanis sohasem történt mechanikusan. «Im Gegenteil! Es scheint, daß die Musiktheorie wohl nur die *Ansätze* geliefert hatte . . . Ja, durch die Anwendung auf dem neuen Gebiet veränderten sich zum Teil auch die Begriffe selbst». Így például maga a *λόγος*, amely — amint Szabó Árpád a második Archytas-töredékben fölfedezi — a zeneelméletben s a korai (zenei) arányelméletben még nem két szám vagy mennyiség arányát jelentette, hanem pusztán két szám valamilyen, pontosabban meg nem határozott kapcsolatát. S jóllehet már a zeneelméletben szerepelt két-két szám «logos szerinti», *ἀνὰ λόγον* összehasonlítása, a logos szerinti *egyenlőség*, az *ἀναλογία* csak a számokat téglalapokkal reprezentáló pythagoreus «geometrizáló aritmetikában» vált fundamentális fogalommá. «Denn man konnte in der Musiktheorie höchstens feststellen, daß z. B. die Verhältniszahlen der *Quinte* — 3 : 2, 12 : 8 oder auch 9 : 6 — untereinander immer gleich sind (3 : 2 = 12 : 8 = 9 : 6). Aber diese Erkenntnis führte zu keiner weiteren Entdeckung." A geometrizáló aritmetikában viszont tüstént kiviláglik a logos szerinti egyenlőség jelentősége, hiszen a téglalapszámok megfelelő oldalainak (= faktorainak) «logos szerinti egyenlősége» a két téglalap *hasonlóságát* fejezi ki. S két hasonló téglalapszámhoz (aminők például 3 = 1.3 és 12 = 2.6, ahol 1 : 2 = 3 : 6) *mindig található középarányos* (a példában 6, ugyanis 3 : 6 = 6 : 12). A középarányos természetesen megoldja a téglalap négyzetesítését (pl. azon téglalap esetében, melynek oldalai 3 és 12, a terület 3.12 = 6^2); de nyilvánvaló, hogy ilyen megoldás csak különleges esetben lehetséges, s például a kvart (4 : 3), a kvint (3 : 2) és az oktáv (2 : 1) arányaiban a két számhoz nem található középarányos szám. «Die Pythagoreer wurden wohl eben durch ihre mißlungenen Versuche in der Musiktheorie veranlaßt. die Frage auch in einer allgemeineren Form zu untersuchen: *wann* ist es überhaupt möglich, zwischen zwei *Zahlen* eine solche zu finden, die mit den beiden dasselbe Verhältnis bildet? *Wann* gibt es zwischen zwei Zahlen eine mittlere proportionale Zahl?» A felelet: csakis hasonló téglalapszámok esetében. Ez a megállapítás a pythagoreus geometrizáló aritmetika egyik nagy eredménye volt, s amikor aztán kiderült, hogy geometriai úton két *tetszőleges* vonalszakaszhoz azaz mennyiséghez is szerkeszthető középarányos, azonnal fölbukkant a kérdés: «*Was sind eigentlich die Seiten jener Quadrate, die ihren Flächenmaßen nach solchen Rechtecken gleich sind, deren Seiten nicht aus ähnlichen Flächenzahlen bestehen?*» Nyilvánvaló, hogy ezek az oldalak nem lehetnek a hosszegységgel maradéktalanul összemérhető számok, hiszen ez ellentmondana az előbbi megállapításnak . . . Ezzel azonban már el is jutottunk a líneáris inkommensurabilitás fogalmához, amelyet lám a négyzetesítés húzott ki, egész természetesen és mindenféle, mégoly szelíd «botrány» vagy «krízis» nélkül a pythagoreus zenei-matematikai arányelméletből. Mindehhez, persze, nem volt elegendő a zenei kísérletekre, intuícióra és általánosításokra épülő korai pythagoreus arányelmélet; itt már *bizonyítani* kellett, ki kellett dolgozni a matematika hatalmas saját levezető és bizonyító apparátusát. A bizonyító módszer lényegét s genezisét tökéletesen föltárja az *Anfänge*. . . III. része: de a matematikai fölfedezések részleteit, azaz a klasszikus görög matematikát, ma még lényegében megfejtetlenül rejti magába az *Elemek* egyik hatalmas kristálya, az ún. «geometrikus algebra». Az *Anfänge*-ben egy rövid függelék jelzi, merre lehetne tán keresni az utat az *Elemek* titkához; a könyv K. Reinhardthoz hűen és méltóan végződik: «Es wird vor Türen geführt, in die man nicht eintritt . . .».

Ha a könyv helyét próbáljuk meghatározni a tudománytörténetírás rohamosan fejlődő világában, akkor is leginkább Reinhardt *Parmenides*-e vagy *Poseidonios*-a kínálkozik összehasonlításul. Ahogyan Reinhardt a filozófiatörténetre, úgy fordítja itt Szabó Árpád a matematikatörténetre a filozófia reflektorát, s nem vonakodik ő sem a reflektor tiszta fényében meglátott világ leírásától csak azért mert szokatlan vagy mert nem tartozik a klasszika-filológia «hatáskörébe». Mint minden hasonló termékeny «hatáskörsértés», az *Anfänge* is valószínűleg lelkes híveket fog szerezni s heves támadásokat vált ki, ahogyan Reinhardt némelyik műve is a maga korában. A modern szimbolizmus gyorsításához szokott matematikus és matematikatörténész elfárad a filológia konkrét adattömegében, a filológusok nagy része pedig valószínűleg tehetetlenül nézi a jóllehet elemi, de egyáltalában nem könnyen érthető matematikai megfontolásokat. Az *Anfänge* nagy érdeme, kellően nem hangsúlyozható jelentősége viszont épp a filológiai részletek és a matematikai gondolkozás szintézise, csak így sikerült föltárni a fogalmak s műveletek kialakulását és fejlődését.

A modern matematikatörténetírás zöme nem ezen az úton halad. A szellemtörténeti irány (amit itt szerettek „Problemgeschichte"-nek nevezni) folytatása és örökségképpen itt is a különféle «strukturalista» módszerek hódítanak: mai matematikai «modellek» segítségével próbálják megvilágítani régmúlt korok matematikai «struktúráit».

Így például egy hosszú és alapos, nagy elismerést kiváltó tanulmány[6] azt mutatta meg, hogyan kell modern igényeket kielégítő hiánytalan axiómarendszert összeállítani az *Elemek* V. könyvéhez, s az így konstruált modell alapján próbált arra következtetni, hogyan tért át a matematika az «arányokra» a «mennyiségekről». A konstrukció természetesen roppant érdekes és nagyon tanulságos, noha az arányokhoz és mennyiségekhez úgy, ahogyan azok az *Elemek*-ben előfordulnak, semmi köze sincs. A matematikusokat azonban mindez nem zavarja; a matematika-történetírásba még alig-alig hatolt be az a történeti hűségre törekvő szemlélet, amely — elsősorban A. Maier és A. Koyré nyomán — a tudománytörténetírást (elég lassan) átalakítja. A matematika-történetírás még alig-alig próbálta meg egy-egy korszak fejlődését az *akkori* matematikai fogalmak, műveletek és tudás alapján megérteni; pedig *modern* matematikai fogalmakkal és jelölésekkel legfeljebb ha utalni lehet a régi matematikusok gondolataira. A modern jelölésekből következő könnyebbség természetesen hasznos, mindaddig, amíg el nem felejtődik, hogy csak utalásról van szó, amely mögött meg kell keresni a régi matematikát. Ez azonban eddig nagyon kevés embernek jutott eszébe, és az *Anfänge* az első mű, amelynek ez a feladat egy nagy s fontos korszak matematikájára vonatkozóan sikerült. Ez a szerény recenzió csupán azt szeretné érzékeltetni, hogy ezáltal milyen fontos határkőhöz érkeztünk a matematika-történetírásban. Az *Anfänge* nyomán újra kell írni a görög matematika történetét, meg lehet végre közelíteni az antik gondolkozás legfontosabb aspektusát; a könyv módszere és szemlélete pedig a matematika-történetírás pozitivista és szellemtörténeti (problématörténeti) fázisa után egy egészen új fázis kezdetét jelenti. Az *Anfänge* jelentősége azonban nem korlátozható a szakmára: ahhoz a nagyon kevés «szakmán túli» tudományos könyvhöz tartozik, amely géniuszával gazdagítja az életet.

VEKERDI LÁSZLÓ

APPIANOS: A RÓMAI POLGÁRHÁBORÚK. I—II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *HAHN ISTVÁN*. (Görög és latin írók 12—13.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1967. 504 + 584 l.

Appianosnak a római polgárháborúkról írott öt könyve lefordításával Hahn István hézagpótló munkát végzett. E teljesítmény érdemével vetekszik a két impozáns kötet elé írt alapos bevezető tanulmány (I 5—66) és a részletekbe menő, nem egy esetben szinte önálló tanulmány értékű jegyzet-apparátus.

Appianos munkájának fontosságát, s ezzel a kétnyelvű kiadás jelentőségét több tényező is fémjelzi. A *b.c.* az egyetlen ránk maradt összefüggő áttekintése a római polgárháborúk korának, ennek «a római történelem egész menetében döntő jelentőségű évszázadnak» (11. l.). Az alexandriai szerző műve egyes részeihez is általában jó, zömükben már elveszett forrásokat használt fel, s ezek heterogén közléseit egységes szempontú, önálló felfogásra való feldolgozásban értékesítette (19—21. 44. l.). Igaz, hogy ábrázolása nem maradéktalanul következetes, és a részleteket illetően nem egyszer téved, azonban, ami ennél lényegesebb: a történeti események és szereplők bemutatásában egészében véve elfogulatlan, s az antik történetíróknál szokatlan érdeklődést tanúsít a társadalmi problémák és a gazdasági tényezők iránt. Marx szavaival «lehatol az anyagi alapig».

Az elmélyült részletkutatások eredményeit összegező bevezető áttekintés gerince Appianos forrásainak bonyolult kérdés-komplexusát taglalja. H. a tőle megszokott akribeiával tárja fel a szakirodalom korábbi megállapításainak sebezhető pontjait, s körültekintő óvatossággal előrehaladva nem egy vonatkozásban helyezi az eddiginél szilárdabb alapokra, s gazdagítja új, precízebb megállapításokkal Appianos forráskritikáját (vö. különösen a 27—44. lapokat). — A magunk részéről talán Sallustius hatásának tulajdonítanánk nagyobb jelentőséget a polgárviszályok három appianosi fokozatának megfogalmazásában. A három idevágó terminus megfelelői már Sallustius Historiae-jának egyik — különben H. által is idézett (l. 98. j.) — töredékében is megtalálhatók, ti. *turbae* — *sedi-*

[6] *F. Beckmann:* Neue Gesichtspunkte zum 5. Buch Euklids. *Archive for History of Exact Sciences* 4 (1967) 1—144.

tiones — bella civilia. Ehhez járul még az, hogy már Sallustius is Tib. Gracchus halálát tekintette a polgárháborúk kezdetének, vö. Hist. fg. I 17 *(M.)* = I 14 *(Kr.)*. S bizonyára ugyancsak Sallustius — uo. I 77,8 *(M.)* = I 51,8 *(Kr.)* — a végső forrása annak a figyelemre méltó összegezésnek, amit Appianos az i. e. hetvenes évek válságjelenségeinek egybeeséséről adott *(b.c.* I 518).

Appianos történeti műve egészének földrajzi szempontú tagolásáról (18. l.) csak bizonyos megszorítással beszélnénk. Erre int maga a Rhómaikón Emphylión öt könyve is, amelynek színtere elég változatos, de lényegében — mint a cím is mutatja — a *rómaiak* polgárháborúit adja elő. *Mutatis mutandis* hasonló a helyzet az Annibaiké és a Mithridatiké esetében is. Ugyanakkor félreismerhetetlen az a tény is, hogy az egyes könyvek sorrendje lényegében a történeti fejlődés menetét követi; az egyes tartományok, mint geográfiai egységek történetének áttekintése az illető terület meghódítása, illetőleg a birodalom története szempontjából különösen fontos szerepének etappjában lép be az elbeszélésbe. Ahol ettől a megoldástól eltér a szerző, ott nem elvi szempontok, hanem gyakorlati meggondolások vezérlik (vö. pl. *b.c.* V 602).

Appianos történetszemléletének és történetábrázolásának értő bemutatását (44—66. l.) H. az egyes könyvek problematikájában elmélyedő magyarázataival még plauzibilisabbá teszi. Különösen tartalmasaknak véljük az alábbi kérdésekhez ill. pontokhoz fűzött jegyzeteket: a G. Gracchus halála utáni földtörvények (I 121—124); Sulla 88. évi alkotmányreformja (I 266); Caesar földtörvényeinek száma (II 34); Caesar galliai imperiumának időbeli határai (II 65); Brutus és Cassius provinciai helytartósága (III 4); a perusiai háború személyi háttere és indítékai (IV 74); a triumvirátus önkényes meghosszabbítása és lejártának időpontja (V 398).

Az egyes könyvek tematikájához H. értékes bibliográfiai tájékoztatást ad. Az appianosi mű sokrétű problematikájában eligazító jegyzetek is a vonatkozó szakirodalom lelkiismeretes feldolgozását mutatják. Megfelelő módon feltünteti a hazai kutatásnak a tárgyalt részletkérdésekkel kapcsolatos eredményeit is. Ez ugyan a tudományos éthosz magától értetődő követelménye, azonban némely szerzőknek ezzel kapcsolatos és a szakma korlátait is meghaladó mértékben közismert sajnálatos vétségei hovatovább érdemmé emelik.

Maga a fordítás tárgyi szempontból mindenképpen megbízható. H. a szöveghűségen túlmenően eredményesen törekszik az antik szerző kifejező tolmácsolására; amellett gördülékeny, mai nyelven szól az olvasóhoz. Valóban csak elvétve találkozunk kifogásolható szóválasztással, stiláris megoldásokkal, mint pl.: Mariust . . . kiéheztetéssel fogja leküzdeni (I 402); az előadásokon látványként szolgáljanak (I 539); a szél minden irányából (II 273); még azoknak se vették el teljes földjét (II 585); a macedonokat, akiket jó katonáknak tartott, itáliai módra képeztette (IV 318); étkezéseit hellén módra költötte el (V 323). A 'prófétai' sejtelem helyett (II 287) inkább 'látnokit' mondanánk. Zsargon-ízűnek érezzük: « . . . a népet, amely a Sulla és Marius alatti bajokra emlékezve egy (!) rettegésben volt (II 41,163). Idegenszerűen hat a tárgyas igéknél a múlt idejű melléknévi igenév aktív használata: nagy tetteket végrehajtott férfiak (I 169); vö.: a mit sem vétett parthusok (II 66). — Mindez azonban imponderábilis a hatalmas anyaghoz képest.

Említést érdemelnek még a hasznos térképmellékletek, valamint a Kertész István által összeállított gondos névmutató (II 565—582).

A lényeget tekintve: a roppant fontos ókori történetíró kiadását illetően meggyőződésünk, hogy az ilyen munkák avatják szaktudományunkat a 'Wissenschaft des nicht Wissenswerten' idejétmúlt pepecseléséből a tudatformálás pozitív tényezőjévé, igazán korszerű tudománnyá. Annál nagyobb érdeklődéssel várjuk az appianosi oeuvre ránk maradt másik felének hasonlóan igényes feldolgozását, amit E. Gabba új, 1962-ben megjelent kritikai szövegkiadása is indokolttá tesz.

MARÓTI EGON

RABSZOLGÁK AZ ÓKORI RÓMÁBAN. Összeállította, az előszót, a magyarázatokat és a jegyzeteket írta *MARÓTI EGON*. (Európai Antológia, Róma) Budapest, 1969. Gondolat Kiadó. 212 l. 22,50 Ft.

Az antikvitás iránt érdeklődők sokat olvashattak már az ókori társadalmak főtermelő osztályát képező rabszolgákról. Most ez a római rabszolgasággal kapcsolatos fontosabb antik forrásokat magyar nyelven közlő értékes válogatás alkalmat ad arra, hogy

lássák, miképpen ítélték meg maguk a kortársak a mindennapjaikban és egész társadalmuk életében olyan fontos szerepet játszó osztály társadalmi, jogi helyzetét, életkörülményeit, harcait. Így ez a kötet lehetővé teszi a mai ember számára, hogy — bizonyos, az összeállító által adott útmutatás segítségével — önmaga is következtetéseket vonhasson le, és megfelelő párhuzamokat találva, későbbi korok történelmi jelenségeit is mélyebb ben megérthesse és nagyobb körültekintéssel értékelhesse.

M. E. válogatásának anyagát helyesen megállapított tematikus szempontok szerint csoportosította. «A rabszolgatartó Róma» című fejezet (13—66. l.) általában a rabszolgasággal, a rabszolgák jogi helyzetével foglalkozó ókori közléseket tartalmaz. A «Familia urbana» (67—120. l.) és a «Familia rustica» (121—146. l.) fejezetekben azok a szemelvények kaptak helyet, amelyek a városi és a köztulajdonban lévő, valamint a vidéken dolgozó rabszolgák életkörülményeiről vallanak. Az utolsó, «A rabszolgák osztályharca» című rész (147—192. l.) a rabszolgák ellenállásának különböző formáiról szóló szemelvényeket közöl, különös tekintettel az első és második szicíliai, továbbá a Spartacus-féle rabszolgafelkelésekre. Minden fejezet élén rövid bevezetés áll, amelyben az adott témakörben felmerülő kérdéseket világítja meg a szerző. Igen elgondolkoztatóak és különös figyelmet érdemelnek az utolsó fejezet bevezetőjében a rabszolgamozgalmak tudatosságáról és ideológiai hátteréről tett újszerű megfigyelések. Ugyanebben a bevezetőben talán meg lehetett volna említeni azt is, hogy a rabszolgák ellenállásának, felkeléseinek megvoltak a — ha nem is közvetlen — eredményei, nevezetesen az, hogy a római állam és társadalom a császárkorban, bizonyos értelemben spontán módon, igyekezett megoldani a rabszolgatartáson alapuló termelési mód ellentmondásait a meglehetősen nagyarányú rabszolgafelszabadítással és a colonatus intézményével. Az összeállítást a szövegekre vonatkozó jegyzetanyag (193—199. l.), a kötetben szereplő görög és latin írók jegyzéke (200—207. l.), a gyűjteményes forráskiadványok jegyzéke (208. l.) valamint a rabszolgasággal kapcsolatos fontosabb modern műveket ismertető bibliográfia (209—211. l.) egészíti ki. Sajnos, a kötetben közölt képanyag: egykorú domborművek, mozaikok stb. nincsenek ellátva a szükséges adatokkal, mindössze annyit tudunk meg róluk, hogy mit ábrázolnak.

Az anyag elrendezését illetően két észrevételt lehetne tenni. Egyrészt helyesebb lett volna a szemelvények sorrendjének megállapításánál az egyes fejezeteken belül már inkább a történeti szempontot helyezni a tematikus szempont elé, azaz szigorú időrendben (az időpont feltüntetésével) közölni a forrásrészleteket aszerint, hogy mely kor viszonyaira vonatkoznak. Tanácsos lett volna ilyenféle megoldást követni részint azért, mert e változatos tartalmú szemelvényeket témájuk szerint — mint ahogy a kötet is bizonyítja — szinte lehetetlen jól körülhatárolható kisebb témakörökbe illeszteni (főleg úgy, hogy ezen témakörökön belül még az időrendet is érzékeltetni lehessen); részint azért, mert — mint ez nyilvánvaló — egy történeti forrásnak kizárólag úgy van értéke, ha időben és térben a lehető legpontosabban meg van határozva. Még igen kis történeti mozgást is érdemes — az időrendi szempont érvényesítésével — nyomon követni, hiszen a legcsekélyebb változás rögzítése is megadja a fejlődés irányát, amellett helyes történelemszemléletre tanít. Másrészt, minthogy egy társadalmi osztály helyzetének tárgyilagos elbírálásánál fokozott jelentősége van az adatokat szolgáltató egykorú szerzők személyének, nem lett volna felesleges inkább az egyes szemelvények előtt közölni röviden néhány adatot — amennyire ez lehetséges — az illető szerző koráról, társadalmi hovatartozásáról, műveltségéről, művéről, amelyből az idézet való, esetleg egyéb jellemző körülményről. Nyilvánvalóan az értékelésnél nem egyformán esik latba, hogy pl. egy filozófus, egy vígjátékban szereplő rabszolga megnyilatkozásairól van-e szó vagy egy törvénygyűjtemény megfelelő fejezeteiről.

A görög és a latin nyelvű forrásokból vett részleteket legkiválóbb fordítóink ültették át magyar nyelvre — főleg a tudományos igényesség tekintetében — magas színvonalon. Kiváltképp említésre méltó az összeállító, M. E. munkája: több mint ötven általa — kitűnően — fordított szemelvény szerepel a kötetben.

Ez a válogatás egyéb, már említett értékei mellett elsősorban újszerűségével, sok, magyar nyelven eddig még hozzáférhetetlen forrásszemelvény közzétételével fogja elnyerni az olvasótábor elismerését.

Szilágyi Mária

SUETONIUS: CAESAROK ÉLETE. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta *KIS FERENCNÉ*. Budapest 1961, 2. kiad. 1964, 3. kiad. 1968.

Mindenképpen indokolt vállalkozás volt Székely István 1897-ben megjelent, tehát már elavult s gyakorlatilag amúgy is szinte hozzáférhetetlen Suetonius-fordítását egy újabbal pótolni. Igazolja ezt az a tény is, hogy az Európa Könyvkiadó a tizenkét Caesar-életrajz új magyar tolmácsolását egy évtized leforgásán belül immár harmadik kiadásban jelentethette meg. Talán nem minősül ünneprontásnak, ha a szakember a kiadvány kelendőségét bizonyos fokig annak is tulajdonítja, hogy az ókori szerző ugyancsak kielégíti a mai olvasók nagy részében meglevő érdeklődést régi idők nagyjai magánéletének intimitásai iránt. A 3 kiadás negyvenezres (!) összpéldányszáma azonban mindenképpen könyvsiker, a mű az olvasók széles rétegeihez, bízvást mondhatjuk, tömegeihez jutott és jut el: annál nagyobb súllyal merül fel viszont az eredeti mű megbízható tolmácsolásának kérdése illetőleg felelőssége.

Sajnálattal kell megállapítani, hogy az új fordítás hemzseg a felületességre, nyelvi bizonytalanságra, riasztó tárgyi tájékozatlanságra valló hibáktól. Ezeket mind sorra venni természetesen képtelenség, hisz alig van olyan caput, amelyben a tudós kontrollszerkesztés ellenére is ne maradt volna kifogásolható megoldás. Csak a hiba-típusokat sorakoztathatjuk fel, néhány rövidebben exponálható példával illusztrálva.

Kezdjük az aprajén, a legföljebb szokatlan, csak vitatható megoldásokon, mint pl. *Hispania Ulterior* = Külső-Hispania (Iul. 7,1. 9,3. 18,1); *legatus* = alvezér (Oct. 24,1); *in Palatium, in Palatio* = a Palatiumba, -ban (passim); *munerum impensas* = a kardviadalok kiadásait (Tib. 34,1); *lenocinium* = örömlányok *hivatása* (uo. 35,3), etc.

Számos fogalom fordítása anakronisztikus ízű, modernizálásnak hat. Ilyenek pl. a következők: *res novae* = forradalmi felkelés (Iul. 9,3); *turbulentissimae leges* = forradalmi törvényjavaslatok (uo. 16,1); *grassator* = tekergő (uo. 72,2 — anyanyelvi behatás: útonállókról van szó); *in re militari* = a honvédelemben (Oct. 24,1); *matrona* = úrhölgy (Oct. 45,7), előkelő hölgy (uo. 67,3) vagy éppen «úri hölgy» (Gai. 26,6); *Hispanico verbo* = spanyol (!) néven (Oct. 82,5).

Nem egy furcsaságot szívesen írnánk a «nyomda ördöge» számlájára, ha nem bukkannának elő olyan sűrűn s nem érvényesülnének olykor lehangoló következetességgel. Még elhanyagolható apróságok az ilyenek: *Thuri — Thurii* helyett (Oct. 2,6. 3,2. 7,1), *Regilli — Regillae* helyett (Tib. 1,1), Ptolomaeusz — Ptolemaeusz helyett. (Gai. 26,1; Claud. 16,6: Ptolemeusz); már kényelmetlenebb lapszus a németes «samnit» alak (Vitell. 1,3). Ahhoz sem kell különösebb pedantéria, hogy bántónak érezzük a «Penatesek» (Nero 32,7), «Laresek» (uo. 46,4) többes számokat. S ugyan hány olyan leleményes olvasó akad, aki megfejtené azt a rejtélyt, hogy mikor történt az, amikor a «senatorok elfoglalták Rómát» — ?! Az eredetiben (Gai. 51,5) persze *Senones* áll. S azt vajon ki értheti, hogy miért érv *Caligula* születési helye mellett az *anyja*, "Agrippina születéséért" állított fogadalmi oltár, hisz nem tudhatja, hogy Suetoniusnál (Gai. 8,3) ez áll: *Agrippinae puerperium*! — Egyszeri elnézéshez olykor további hibák igazodnak, így pl. Augustus halála hónapjának esetében: *Obiit . . . XIII, Kal. Septemb. . . . septuagesimo et sexto aetatis anno, diebus V et XXX minus* = . . . halt meg . . . szeptember (?!) 19-én . . . 35 nappal 76. születésnapja előtt (Oct. 100,1., szept. 23-án született, l. c. 5,1). A folytatás már következetesen idomítja a szöveget a lapszushoz: *appellationem Augusti in Septembrem transferendam, quod hoc genitus, illo defunctus esset* = . . . ebben a hónapban született s (!) halt meg.

Se szeri se száma a hibás szóválasztásnak, nyelvtani félreértéseknek. A *fortuna* szó jelentése valóban szerteágazó: Iul. 65,1 esetében azonban nem kétséges, hogy a katonák hadiszerencséjéről s nem vagyonáról van szó *(militem neque a moribus neque a fortuna probabat*, vö. 68,5). Baj van a kettős *accusativus* megértése körül is: *Vicinam Capreis insulam Apragopolim appellabat* = Capri mellett az egyik szigetet, Apragopolist (!), a semmittevés szigetének nevezte (Oct. 98,6). Nem csekélyebb félreértés a következő sem: *Et ut laetitiam publicam in perpetuum quoque augeret, adiecit diem Saturnalibus . . .* = És hogy a hivatalos örömujjongás örökké tartson (!), még egy nappal megtoldotta a S. ünnepet (Gai. 17,5). Vannak teljesen érthetetlen helyek is, pl. *Eo die quo periit* = annak halála napján (uo. 54,3). Az ilyen és hasonló példákat szaporíthatnók és sorolhatnók a további életrajzokon is végig.

A legsúlyosabb esetek azonban azok, amelyekben a nyelvi bizonytalanság tárgyi tájékozatlansággal párosul, akár már egyes kifejezésekben: *municipatim* = különböző tartományi fővárosokba (Iul. 14,1), *Superum mare* = Felsőadriai-tenger (uo. 34,2), *corona* = korona (Oct. 18,1. Domit. 5,9 — koszorú htt.). A fordító szemmel láthatóan nem nagy biztonsággal mozog a római névadás területén. Eklatáns példa erre a Vitelliusra és test-

véreire vonatkozó hely (Vitell. 2,2): Négy, csak melléknevükben *(praenominibus!)* különböző . . . fiúgyermeket hagyott hátra, Aulust, Quintust, Publiust és Luciust. — Következetesen visszatérő anakronizmus a *sacerdotium* «papi állás»-nak való fordítása (Galba 8,1. Vitell. 5,1. Vesp. 4,3). De «állás» az *officium* is (Domit. 1,6) és Claudius uralkodói pozíciója, *statio*-ja is (Claud. 38,5). Félrevezető az *Augustalis* = «Augustus-féle papi testület tagja» fordítás (Galba 8,1). — Suetonius beszámol arról a rendelkezésről, melynek alapján Claudiusnak az etruszkokról ill. Karthago történetéről írott művét Alexandriában évente egyszer egymást váltogató felolvasók teljes egészében előadták *(recitarentur toti a singulis per vices*, Claud. 42,5): a fordítás — «felváltva felolvassák» — alapján azonban úgy érti az olvasó, mintha felváltva hol az egyik, hol a másik művet olvasták volna fel.

Végezetül egyetlen, manapság különös érdeklődésre számot tartó témakörrel, az ókori versenyjátékokkal kapcsolatban kívánjuk néhány példán bemutatni, hogy milyen problematikus, csalóka felvilágosításokkal szolgál lépten-nyomon a fordítás. — A *ludi quinquennales* (Oct. 18,3. 59,3), *quinquennale certamen* (uo. 98,4. Nero 12,7. Domit. 5,8) szószerinti fordítása — ötévenkénti játékoknak — híven tükrözi az antik szemlélelet, számításmódot; magyarázat nélkül mégis félrevezető, ma ugyanis ugyanezt négyévenkéntinek mondjuk, így pl. az olimpiai játékokat. — Augustus kedvelt, elszántan verekedő-viaskodó *(pugnantes)* ökölvívói *(pugiles)* a fordítás során különleges metamorfózison mennek át, s a mondat végére birkózókká *(pugnantes!)* válnak (Oct. 45,5). — A *certamen triplex, musicum, gymnicum, equestre* (Nero 12,7. vö. Domit. 5,8) pontos visszaadása valóban nem egyszerű — a «zene, testgyakorlás, lovaglás» fordításnál mégis talán pontosabban fedné a valóságot, a művészi, gimnasztikai és kocsiverseny megjelölés. — Több életrajzban is szóba kerül a négy színnel jelzett négy cirkuszi *factio*. Ennek ellenére az utolsó darabban (Domit. 7,1) ezt olvashatjuk: «A cirkuszi küzdőcsapatok számát a régi kettőről négyre emelte» — holott az eredeti szerint *duas . . . factiones . . . ad quattuor pristinas addidit*. — Fenti példáinknál általában igyekeztünk jelezni a félreértések közvetlen forrását. Arra azonban végképp nem találunk magyarázatot, hogy miképpen lettek a *paegniaris* «különleges gépezetben (!) fellépő gladiátorok (Gai. 26,8).

A most megjelent 3. kiadást idővel bizonyára újabb is követi majd. Az eredetit nyakra-főre eltorzító, meghamisító fordítás alapos átdolgozást igényelne, de legalábbis egy kiadós hiba-jegyzék mellékelését: ezt a munkát a fordítónak, sajnos, már nincs módjában elvégeznie, de joggal várhatjuk el a Kiadótól, hogy a szükséges javításokat akár az egyik, akár a másik módon elvégeztesse.

MARÓTI EGON

AUCTORES LATINI II. CICERO FILOZÓFIAI MŰVEIBŐL. SOMNIUM SCIPIONIS, CATO MAIOR DE SENECTUTE. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta *LESSI VIKTOR*. Tankönyvkiadó, Budapest 1967. 135 l.

A Somnium Scipionis és a Cato maior de senectute kiadása az Auctores Latini II. kötetében a következő részeket foglalja magában: Bevezetés (5—27. l.); Bibliográfia (28. l.); a Somnium Scipionis szerkezeti felépítése (29—30. l.); a Somnium Scipionis szövege kommentárokkal (31—62. l.); a Cato maior de senectute szerkezeti felépítése (63—64. l.); a Cato maior de senectute szövege kommentárokkal (65—133. l.).

A bevezetés három részből áll. Az elsőben a szerző röviden ismerteti Lucretius szerepét a római filozófiai érdeklődés kialakulásában, majd vázolja Cicero filozófiai tanulmányait és a szóban forgó két mű, a Somnium Scipionis és a Cato maior de senectute témáját. A második részben külön cím alatt foglalkozik a Somnium Scipionis keletkezésének körülményeivel és a mű későbbi sorsával, majd a mű főszereplőjének, Scipio maiornak életével és munkásságával. Ezt a mű forrásainak felsorolása követi. Ezután a római politikai viszonyok tárgyalása következik, és ezekből vezeti le a szerző a mű eszmei kettősségét. Végül néhány sor következik a mű stílusáról és (immár másodszor) forrásairól. A Cato maior de senectute c. részben felvázolja a mű keletkezését, stílusát, forrásait, Cato maior életét, Cicero által idealizált, majd ettől kissé eltérő, valóságos jellemét. A bevezetést a szövegközlés alapját képező kritikai kiadások felsorolása zárja le. A bibliográfia, terjedelmét tekintve, rövid és differenciálatlan: néhány általános természetű művet tartalmaz és egy-két, a szerző által felhasznált szöveg-, illetve kommentáros kiadást. A Somnium Scipionis vázlata azáltal, hogy egyes pontjait hasonló jelzéssel látja el, kiemeli a mű szimmetrikus struktúráját, nem utal azonban a mű egyes részeinek egymáshoz való viszonyára. Ebből a szempontból a Cato maior de senectute szerkezeti elemzése

szerencsésebb: az egyes vázlatpontok indoklást is tartalmaznak, és így tükrözik a mű gondolatmenetét. A Somnium Scipionis szövegét a szerző az 1960-ban K. Ziegler gondozásában megjelent Teubner-kiadás és Ronconi Firenzében 1961-ben megjelent kommentáros kiadása, a Cato maior de senectute szövegét pedig az 1961-ben megjelent P. Wuilleumier-kiadás alapján közli, de kontrollként felhasználta az 1898-as Teubner-kötetet, továbbá a M. Faltner-féle, Münchenben 1963-ban megjelent bilingvis kiadást is. A szövegekhez csatlakozó kommentár történeti és nyelvi magyarázatokat tartalmaz; terjedelme kb. 20 százalékban haladja meg a szövegek terjedelmét.

Minthogy a jelen kiadvány egy hosszabbra tervezett sorozat tagja, joggal merül fel a kérdés, mennyire felel meg azoknak az elveknek és követelményeknek, melyek a szerkesztő bizottság elképzelése szerint a sorozat céljait, egységét és tudományos színvonalát biztosítják. A kötet összeállításakor a szerző általában figyelembe vette ezeket az irányelveket, de néhány vonatkozásban nem alkalmazta őket kellő határozottsággal.

A szerző a két mű szövegét a legjobb kiadások alapján közli. A *Somnium Scipionis* szövegével kapcsolatban megjegyzi, hogy «csaknem szó szerint» (26. l.) átvette a Ziegler-kiadásból. Lényeges különbség csak az interpunkcióban van. Lessi mindenütt kiteszi a vesszőt, ahol azt a mondat értelmezése megkívánja. Ettől eltekintve csak két esetben fordul elő változtatás a Lessi-féle szövegben: *vinculis* a *vinclis* (III 14), és *dedideris* a *dederis* (VII 25) helyett. A *Cato maior de senectute* szövege már jobban eltér az alapul vett Wuilleumier-féle kiadásétól. Felsorolásunkban a szerző változtatásait első helyen hozzuk: *externa bella — externa* [*bella*] (IV 12); *At senatui, quae sint gerunda, praescribo, et quomodo Carthagini, cui — At senatui quae sint gerunda praescribo et quomodo: Carthagini* [*cui*] (VI 18); *ne ille quidem — ne ille* (X 33); *a summo — a summo* [*magistro*] (XIV 46); *vel igni — vel igne* (XVI 57); *eo debet contentus — eo debet esse contentus* (XIX 69). A felsorolt változtatások közül problematikus az *At senatui, quae sint gerunda, praescribo, et quomodo Carthagini, cui male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio:* (VI 18) összetett mondat interpunkciója. A szerző a *quomodo*-t elszakítja a *praescribo* főigétől, és a *Carthaginivel* kezdődő új mondathoz csatolja, ami nyelvtanilag nem engedhető meg. Lehet, hogy egyszerű sajtóhibáról van szó. A szerző nem közöl *apparatus criticust*, és így nehéz megállapítani, hogy az egyes változtatásokat milyen kiadások alapján eszközölte. Tankönyvről lévén szó, teljes tudományos apparatus criticus közlésének nem volna értelme, bizonyos minimális apparatus criticusra azonban szükség van, különösen akkor, ha a kommentár — mint a Lessi-féle kiadás esetében is — nem tartalmaz semmiféle szövegkritikai megjegyzést. A szerző a két mű szövegét a felsorolt néhány változtatás kivételével szó szerint átvette az alapul vett kiadásokból. Ezek a szövegek azonban részletes apparatus criticusra épülnek, és lenyomtatásuk enélkül olykor következetlennek tűnik. Például többször előfordul, hogy egyes szavak vagy betűk zárójelben vannak (45., 68., 79., 86. stb. l.), és a magyarázatokból nem derül ki, miért. A felhasznált szövegkiadásban az apparatus criticus magyarázza ezeket a helyeket.

Problémát okozhat a hallgatóknak a helyesírási következetlenség a szövegben és a kommentárban előforduló azonos szavak írásmódja, illetve alakja között, jóllehet az irányelvek szerint a kommentárban a szót ugyanúgy kell megismételni, ahogy az a szövegben szerepel; vö. *extumus — extimus* (43. l.); *maxume — maxime* (68. l.); *Aet(h)na — Aetna* (68. l.); *rempublicam* (75. és 80. l.) — *rem publicam* (74. l.); *ultuma — ultima* (105. l.); *studi — studii* (106. l.); *dimetiundi — dimetiendi* (106. l.); *optumo — optimo* (121. l.).

A kommentárban a tárgyi magyarázatok általában helytállóak és hasznosak, bár olykor a kelleténél terjedelmesebbek és háttérbe szorítják a nyelvi magyarázatokat. Például Masinissáról a 31. és a 32. oldalon is beszél. Rövidebben és tömörebben össze lehetett volna foglalni a szférák zenéjét (45—46. l.), a világmindenség ókori értelmezését (42—43. l.), az emberi dicsőség fennmaradásáról szóló fejtegetést (50. l.), a Föld elpusztulását (54. l.), a Magna Mater-kultuszt (103. l.) stb. Apróbb pontatlanságok is előfordulnak, pl. (M. Fábius Cunctator harmadik konzulsága 215-ben, nem pedig 217-ben volt (72. l.) A magyarázatokban több utalást, lelőhelyet kellett volna feltüntetni, ez világosabbá, hitelesebbé tette volna a mondottakat. Például a *cantus* szó magyarázatában ezt olvashatjuk: «Ez Pythagoras tanításából származik, . . .» a következő mondatban pedig: «Cicero itt Eratosthenés nyomán halad . . .» (48. l.). Utalások hiányában az érdeklődő nem tudja ellenőrizni e megállapítások helyességét. Az *Aetna gravius* hasonlatról így ír: «Az öregség terhének az Aetnához való hasonlítása állítólag Euripidéstől ered» (68. l.). Az «állítólag» helyett jobb lett volna beírni a pontos lelőhelyet: Euripidés, Herc. Fur. 637. A nyelvi magyarázatok főleg fordításból és fordításszerű értelmezésből állnak, és olykor pontatlanok, pl. *huic subiecti sunt septem — Alább van hét, ti. globi* (43. l.); *igni . . . aquisve* Tűz . . . víz mellett. Az értelmezésből úgy tűnik, mintha a tűz és a víz párhuzamba állításáról volna szó, valójában pedig a napozás és a tűz *(vel apricatione melius vel igni).*

az árnyék és a víz *(umbris aquisve)* párhuzama szerepel (113. l.); *esset . . . in agris — Birtokára ment*, nyelvtanilag megtévesztő fordítás; helyesebb: birtokán volt, azaz tartózkodott v. lakott. Joggal kifogásolhatjuk a nyelvtani és stilisztikai megjegyzések csekély számát is, hiszen a terjedelmesebb tárgyi magyarázatok megrövidítésével sok olyan stílusbeli finomságra lehetett volna felhívni a figyelmet, amely a kialakuló aranykori latin irodalomban követendő normává vált. A stilisztikai vonatkozások mellőzésével magyarázhatjuk azt is, hogy a szerző az egész könyvben szinte egyetlen párhuzamot sem idéz más latin szerzőktől, és ezzel mintegy kiszakítja Cicerót a latin irodalom egészéből. Pedig sok tanulságos párhuzam adódott volna például a kortárs költők, Lucretius és Catullus műveiből.

A bevezetés rövid tematikai ismertetéséből is kitűnik, hogy több olyan kérdés tárgyalása hiányzik belőle, melyet az irányelvek fontosnak tartanak. A szerző nem ír a két műnek a későbbi antikvitásra tett hatásáról, sem a velük foglalkozó tudományos kutatás mai problémáiról. Egyáltalán nem tér ki a művek magyarországi utóéletére, a magyar fordításokra és kiadásokra, pedig ezen a téren sok érdekes adatot lehetett volna felsorolni, pl. a Somnium Scipionis Kazinczy Ferenc (1837), a Cato maior de senectute pedig több neves író és klasszikus filológus fordításában is megjelent: Virág Benedek (1803), Fábián Gábor (1898), Némethy Géza (1915). A bibliográfiában nem közli az *editio princeps*eket, sem a legfontosabb kiadásokat. Az első helyen említett Moser-féle kiadás nem a legrégibb és nem is a legfontosabb kiadása a Somnium Scipionis-nak; az editio princeps 1822-ben jelent meg Mai gondozásában, ezt követték 1823-ban Schuetz, Steinacker, Villemain, Lehner kiadásai és csak 1826-ban Moser kiadása (tehát nem 1828-ban, ahogy ez Lessi bibliográfiájában szerepel).

A kötet magyar nyelvű szövegeire, a bevezetésre és a jegyzetekre bizonyos fordításíz jellemző. A szerző olyan mondatokat szerkeszt, melyek a magyarosság szempontjából kifogásolhatók vagy félreérthetők, pl. «Ez a jutalom azonban nem platóni, hanem ennek római magyarázat szerinti újdonsága» (37. l.); «Élete három utolsó évtizedében, amikor a politikai életből az első triumvirátus megalakulása és még inkább a luccai (56) megegyezés után önkéntesen visszavonult, magányában a filozófiai művek egész sorát alkotta meg» (6. l.). Az első triumvirátustól Cicero haláláig nem három évtized, hanem csak 17 év telt el (60—43), másrészt a 9. oldalon azt olvashatjuk, hogy Cicero 54—51-ig «még komoly politikai tevékenységet fejtett ki». «A De re publica írása idejére általában az a vélemény, hogy Cicero még Ciliciába való elutazása előtt befejezte» (9. l.) stb.

A magyar nyelvű szövegekben több következetlenség tapasztalható az idegen szavak írásában. Olykor a latin, olykor a magyar helyesírás szerint szerepelnek, pl. *speculativ erény . . . activ erény* (37—38. l.), de: *aktív* (48. l.). Ugyanez az ingadozás figyelhető meg a az *-ων* végű görög tulajdonnevek írásában, pl. ugyanabban a mondatban: «. . . Julis városából származó *Aristón*, aki *Lykon* tanítványa . . .» (67. l.); *Nestor* (117. l.), vagy az *η* átírásában, pl. *Herodotos* (78. l.).

Végül megemlítjük, hogy, mint a legtöbb sajtótermékben, ebben a kötetben is található néhány értelemzavaró sajtóhiba. A latin szövegben előforduló sajtóhibákat a teljesség igényével gyűjtöttük össze: *Manilo* — Manilio (31. l.); *textis* — tectis (32. l.); *rublica* — publica (32. l.); *demonstarari* — demonstrari (58. l.); *negat* — negant (81. l.); *atq ue* — atque (99. l.); *pythygoreoreorumque* — pythagoreorumque (97. l.); *aeter nus* — aeternus (120. l.); *Quos* — Quod (120. l.). A kommentár sajtóhibái közül csak a legkirívóbbakat soroljuk fel: *Numatiam* — Numantiam (35. l.); *habetior* — hebetior (48. l.); *firmenmentummal* — firmámentummal (47. l.); *discriptionem* — descriptionem (56. l.); *extinquique* — extinguique (56. l.); *pronceps* — princeps (59. l.); *C. Pontius Samnitis* — C. Pontius Samnis (99. l.). C. Pontius Samnitis így a latin szövegben sem szerepel, feltehetően tévedésből került bele a kommentárba a *Caudino proelio* helyett; a tárgyi magyarázat is ezt javallja; *Flamininium* v. *Flaminius* — Flamininum v. Flamininus (100. l., többször is); *tintillatio — titillatio* (105. l.); *tiszsségük* — tisztségük (118. l.); *cum in vita tum is scaena* — cum in vita, tum in scaena (119. l.); *Adolphoe* — Adelphoe (119. l.).

Az Auctores Latini II. kötetének megjelentetésével két, napjainkban is érdekes, művészi ihletésű cicerói alkotás válik hozzáférhetővé az egyetemi hallgatók és a latin nyelv iránt érdeklődő közönség számára. Bár a kiadvány jó kiadáson alapuló szöveget és részben használható kommentárt tartalmaz, mégis az említett hiányosságok és pontatlanságok kiküszöbölésével céljának és feladatainak jobban megfelelt volna; jelen formájában nem valósítja meg hiánytalanul a sorozat célkitűzéseit, és alatta áll annak a szintnek, amelyet a köteteknek el kell érniük, hogy a sorozat betölthesse rendeltetését.

ADAMIK TAMÁS

A RÉGI RÓMA NAPJAI. Szerk. *SZEPESSY TIBOR* (Európai Antológia, Róma) Budapest 1968, Gondolat Kiadó, 260 lap.

Örvendetes, hogy minden «korszerű» tendencia ellenére viszonylag sűrűn jelennek meg nálunk is népszerűsítő, az ókor megismertetésére, megszerettetésére szolgáló művek, így pl. a Gondolat Kiadó «Európa nagy korszakai» és «Európai antológia» c. kiadványsorozataiban. Az Antik Tanulmányok hasábjain eddig az utóbbi sorozat számos antik kötete közül mindössze Szilágyi János György forráskiadványáról (A görög művészet világa, I—II. köt., l. Ant. Tan. 13 [1966] 145—) olvashattunk recenziót.

Pedig az ilyen írások — tudományszakunk mostani állapotában — különleges szerepre volnának hivatva: az iskolában szerezhető klasszikus ismeretek összeszűkültével (majdhogynem nullára való redukálódásával) a *jó* műfordításokon és az *olvasható* tudományos publikációkon kívül ezeken keresztül lehetne minél többet és szebbet az érdeklődő közönség kezébe adni, hogy lássa a klasszikus ókor teljesítményeinek minden Woepke ellenére «wissenswert» voltát. Ezzel nagyjából jeleztük az efféle vállalkozások fontosságát, ugyanakkor nehézségét is.

A régi Róma napjainak megjelenítésével a szerkesztő Szepessy Tibor «a római magánembert szeretné tetten érni», természetesen a tőle megszokott alapossággal, tárgyismerettel és -szeretettel. Mint minden józan antológiaszerkesztő, eleve tisztában volt azzal, hogy *teljességre* nem pályázhat: akkor az ízlelgetésre csábító *lepidus libellus*-ból csak porosodásra rendelt *mega biblion*, közönséges emberfiát nem érdeklő, szakkutatót ki nem elégítő «Sittengeschichte», «Handbuch der Staats- und Privataltertümer» stb. lehetett volna. Kellő tapasztalatok birtokában elhisszük neki, hogy ő tudja legjobban, «mit hagyott ki, mivel nem szolgálhat». Előszavában szeretetreméltó rövidséggel sorolja fel, hogy mi mindent *nem* akart vagy nem tudott. Bizonyos, hogy a *mégis* idézett két könyv nem vette el előle sem Róma «kenyerét-aranyát», sem «nagy korszakának» tudományát. Bárcsak úgy volna, ahogy bevezetőjét — lírai hevülettel — zárja: hogy Rómának nálunk «az átkozva-szeretett pannon halmok alatt nincs szüksége propagandára», és hogy Európának ez a szöglete «réges-rég európaivá érett, [Róma] ezer esztendeje bennünk él.» Sz. szép könyve mindenesetre hozzásegíti olvasóit ahhoz, hogy jobban — árnyaltabban, változatosabban, hitelesebben — élhessen bennünk. (De talán mégsem ártott volna visszapillantás formájában vagy kis bibliográfiai függelékben felelevenïteni a honi Róma-rajongás legemlékezetesebb dokumentumait Balogh Károly «Antik bronztükré»-től a «Márvány és babér»-ig vagy a «Ciprus és obeliszk»-ig. W. Waetzoldt «Wandlungen der Italiensehnsucht»-jának magyar fejezeteit egyszer úgyis meg kell írni.)

A négy fejezetcím sokat sejtetően jelzi Róma napjainak gazdagságát és buktatóit: A Város fényei és árnyai, Bölcsőtől a halotti máglyáig, Hajnaltól napestig, Élmények és örömök, — de azért a bánatok sem maradnak el. Reménytelen vállalkozás volna ezt a tartalmi gazdagságot címszavakkal vagy szerzői nevekkel érzékeltetni. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a válogatás mindenkit kielégít, amennyiben Róma minden szerelmesét kielégítetlenül hagyja: további tájékozódásra, szemlélődésre készteti, anyagának bőségével a szakkutató előtt is akárhány összefüggést tudatosít vagy legalábbis felvillant. (A sok közül egy: a «Cirkusz és asztrológia» c. szemelvény — Anth. Lat. 197 — a «*lustrum* és *circus*» vizsgálóit a 229. és 251. lapon olvasható jegyzetek utalásainál jóval messzebbre vezeti.)

Sz. nagy mester abban, hogy szemelvényeinek összeválogatásával és tolmácsolásával olvasóit az «avitt» antikvitásból nagyon is a mába kalauzolja. Ez helyes törekvés; a modernizálás mértéke és *éthosa* már más kérdés. De «ez van» — mondhatnók Cassius Dio magyarítójával (229), és akkor a 11. lapon olvasható liftet és a Matronalia «nőnap»-értelmezését (217) is tudomásul vehetjük. De talán mégsem egészen kárhozatos purizmus a rec. részéről, ha pl. az eredeti felirat *piscicapi*-ját egyszerűen «halászokkal» (és nem «pecásokkal», 57), vagy a Macrobiusnál (persze «III 14» helyett «II 10») hagyományozott Scipio-felszólalás kifejezései közül a *cinaeduli*-t sem «mitugrászokkal» fordítaná (88; vö. 167: «ványoló ugrabugra» stb.). Kisebb pontatlanságok vagy tévedések kigyomlálása lektori feladat lett volna; itt csak néhányat sorolunk fel: *praestigiae* nem «haszontalanságok» (88), *munus* sem «szeretetajándék» (235), a cicerói *inventio* nem «találékonyság» (253), az enniusi *cenacula maxima caeli* nem «emeletesek» (36), a *praef. vigilum* nem «*rendőr*főfelügyelő» (43, a *praef. urbi* is inkább «városkormányzó»), a rétoriskolák *ampullái* nem «cikornyák», az ifjúság *inane cymbalon*-ja sem «üres cintányér» (91; hozzá a jegyzet: 284, 4; a felejthetetlen vergiliusi búcsú fordítása sajnos egyébként sem tartozik a kötet legsikerültebb produkciói közé; furcsa képzeteket ébreszthet az olvasóban az «aggszűz» platánfa (210: *vidua pl.)*: a *Moretum*-ot is kár volt «habaréknak» értelmezni (255) stb.

Néhány pótlektori észrevétel: a verstani kényszerből bentmaradt «Quirinus | dombot» (47) legalább a jegyzetben Quirinalisnak kellett volna mondani; a martialisi «száz *quadrans*»-ra vonatkozó jegyzet félrevezető (148: «negyed *as*»); a *castrensis modius* nem «hét», hanem «két» (vagy inkább másfél) *modius* (154. j., vö. 258); az «italiai sextarius» magyarázat (155) nem sokat magyaráz, hasonlóképpen a talentumról sem tud meg az olvasó többet, ha megtudja, hogy kb. 6700 római dénárt ér (208. j.) stb. A 127. lapon azt olvassuk, hogy a dénár aranytartalma Augustustól Diocletianusig 1/50 részére csökkent (vö. a 258. l. táblázatával): valójában Caesar óta 1/40 font (8,18 g) súlyú aureusokat (25 denarius) vertek, ez a pénzláb süllyedt Caracalla után 1/50 fontra; Diocletianus kísérletei után Constantinus solidusa 1/72 fontot (4,55 g) nyomott.

Megzavarhatja az olvasót a Fronto-levelezés forrásjelzése a 215. lapon: a levelet a fiatal Marcus Aurelius írta, mint ahogy a 197. lap jegyzete jelzi is. Festus *kivonata* helyett kétszer is (97; 253) Verrius Flaccus kivonatolt művének a címe szerepel; Hieronymus nem volt egyházatya (254); vitatható Ovidius jellemzése (254: «az augustusi irodalom ellenzékének legjelentősebb költője»); Tacitus Historiae-ja nem 89-től tárgyalta az eseményeket (256), és a nyugatrómai birodalom bukását sem 456-ra szokták tenni (260), stb. És miért népszerűsítjük a helytelen Georgic*on*-formát (257)?

De a kis könyv lapozgatása közben fontosabb és örvendetesebb dolgokra is felfigyelünk. Biztató pl. az, hogy a szép számmal mozgósított fordítók közt újak is akadnak. Kiemeljük Hegyi György teljesítményét: maradt persze közte olyan sor is, *quod tollere velles* (pl. a 216. lapon olvasható «hexameter»: «Elküldötted a Saturnalia alkalmából», vagy ugyanitt a 3. sor); felforgató kedvével is ritkán értünk egyet (l. pl. 170. l.), de verseiben van szín, íz, lendület és nem utolsósorban filológusi lelkiismeret. *Multa feret, faciet iuvenis, sudabit et alget . . .*, — hadd bíztassuk Horatius kiforgatásával a most bemutatkozó fiatal tehetséget. Az ő szereplése némi kárpótlás azokért, akinek nevét csak rövid fordításrészletek alatt találjuk és akiktől többet, különbet is várnánk, az évek múltával növekvő türelmetlenséggel. (*Pro domo:* a 168 sk. lapon olvasható Suetonius-szemelvényt a rec. *nem* ismeri el a magáénak.)

Szabó Lőrinc költői nagyságát nem jutna eszünkbe elvitatni. Szerepeltetését viszont *ebben a kötetben* vitathatónak tartjuk; a magyarázatot nyilván a szerk. modernizáló hajlandóságában kell keresnünk. Készséggel elismerjük Horatius-átköltéseinek érdemeit, de itt van pl. Calpurnius-fordítása (19 sk. l.): akkor inkább vállaljuk honunk koszorús vatesének megismételt dörgedelmeit vagy a Pen-club főtitkárának finomabban fölényes megrovását; mosolygunk a «filológus terror» vádján (ugyanakkor hivatkozunk pl. Gaál László Fasti-fordításának «terrorista» megítélésére: Ant. Tan. 1 [1954] 310—15), és *félig* kötelezőnek érezzük a «csikorgó szöveghűség» szemrehányásában bujkáló követelményt: igenis szöveghűségre törekszünk, a csikorgást pedig átengedjük a szöveg értelmét csak sejtő, puskák segítségével «átköltő» avatottaknak. Ahhoz, hogy frontjaink közelebb kerüljenek egymáshoz, minél több friss tehetségre van szükségünk, akik majd lehetőleg egyesítik műfordításaikban a mindkét részről megkívánt erényeket.

Egy kötetke mi mindenre emlékezteti az olvasót! Ezek a változatos megjegyzések is Szepessy Tibor «virágcsokrának» változatosságára — színeire, gazdagságára, a célnak megfelelő jóságára — akarták felhívni a figyelmet.

Borzsák István

MŰVÉSZETI LEXIKON I—IV. kötet. Főszerkesztők: *ZÁDOR ANNA* és *GENTHON ISTVÁN*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965—1968.

Régi adósságot törlesztett a magyar művészettörténet, amikor az 1968-as könyvnapra közrebocsátott negyedik kötettel teljes lett az új Művészeti lexikon. A közvetlen elődnek számító kétkötetes Éber—Gombosi-féle lexikon, 1935-ben jelent meg, s szinte azonnal el is fogyott. Azóta nem történt számottevő próbálkozás hasonló mű kiadására, holott ez a művészet iránt érdeklődők táborának növekedésével, a tudományág fejlődésével és ismereteink állandó gyarapodásával egyre időszerűbb lett.

Az új lexikon az Akadémiai Kiadó lexikon-sorozatának keretében jelent meg. Főszerkesztői az ELTE művészettörténet tanszékének professzora Zádor Anna és a modern magyar művészettörténetírás egyik legkiemelkedőbb alakja, a nemrég elhúnyt, felejthetetlen Genthon István voltak. Az egyes részterületek szerkesztésének munkáit az illető területek kiemelkedő szakértői végezték; a cikkek írásában mintegy 150 szakember vett részt. A négy kötet több mint 3000 oldalon kb. 15 ezer címszót tartalmaz. A terjedelem lehetőséget nyújtott arra, hogy a lexikon a nagyközönség igényeinek kielégítése

mellett a szakembereknek is hasznára legyen. A további elmélyülést a nagyobb címszavak végén olvasható bibliográfiai utalások segítik elő. A képanyag terjedelme megközelítőleg fele a szövegrészekének, s a gazdag illusztrációs anyagot nemcsak változatossága dícséri, hanem az is, hogy nem egyszer kiegészíti a szöveget. A hatalmas anyagon belüli tájékozódást utalócímszavak könnyítik meg. Ezek következetes alkalmazásának köszönhető, hogy a használó számára a legritkább esetben okoz problémát, hogy mit hol keressen. A technikai munkák nagyszerű kivitelezése elsősorban Lajta Edit felelős szerkesztő és munkatársa Putnoky Piroska, valamint Koroknay István képszerkesztő érdeme.

A következőkben a lexikon őskori és ókori anyagával foglalkozunk. E rész szakszerkesztője Szilágyi János György volt. Az ő érdeme, hogy a 4 kötet bőségesen, közel 1500 címszó keretében tárgyalja a «régészeti» korok művészetét. (Itt jegyezzük meg, hogy a népvándorláskori művészet Gerevich Lászlóhoz tartozott.) Ugyanakkor azonban az antik rész aránya az összterjedelemhez feltétlenül reális. A cikkek megírásában mintegy 20 szakember vett részt.

A címszavak a következő típusokra oszlanak. Egy-egy kultúra művészetét (ritkábban magát a kultúrát) *összefoglaló címszó* dolgozza fel, amely a legújabb kutatások eredményein alapul. Az ókori rész gerincét négy «alap»-címszó képezi: egyiptomi művészet (Varga E.); mezopotámiai művészet (Komoróczy G.); görög művészet (Szilágyi J. Gy.); római művészet (Castiglione L.). A többi összefoglaló cikk között nem egy örvendetes újdonság a magyar olvasóközönség számára. (Alexandriai művészet, Baktria művészete, itáliai művészet, italióta művészet, főníciai művészet, kelta művészet, kopt művészet, kyprosi művészet, lydiai művészet, lykiai művészet, phryg művészet, szkíta művészet stb.) Külön említést érdemel a «római művészet Pannoniában» címszó (Erdélyi G.), amely számos publikálatlan tudományos eredményt tartalmazó, úttörő összefoglalása a tartomány művészetének. A fenti felsorolásból az is kiderül, hogy nagy hangsúly esett az ún. perifériális kultúrák művészetének bemutatására, melyek kutatása a közelmúltban lendült fel. Így a lexikon úttörő jelentőségű, új képet ad a magyar olvasók számára az ókor művészetéről. Az összefoglaló címszavakon jól lemérhető, hogy mi volt a fő nehézség, mellyel a szakszerkesztés szembekerült: számos területnek nincs szakembere hazánkban, s elsősorban Szilágyi János Györgynek köszönhetjük, hogy a «gazdátlan» kultúrák művészetéről is színvonalas áttekintést kapunk.

A *topográfiai* címszavak közül elsőként kell megemlíteni azokat a nem egyszer terjedelmes összefoglalásokat, amelyeket egyes országok nemzeti művészetéről írott címszavak bevezetéseként a terület őskori, ókori és népvándorláskori művészetéről olvashatunk. (Bulgária művészete; Jugoszlávia művészete stb.) Számos esetben azonban ezek helyén néhány soros ismertetést (Franciaország művészete; Németország művészete stb.) vagy csupán csak utalásokat (Nagy Britannia művészete stb.) találunk. Ez a következetlenség végeredményben közömbös az ókori rész teljessége szempontjából, mintahogy a jelenlegi országhatárok is közömbösek az ókori művészetek szempontjából. Ugyanakkor azonban magyar olvasóknak szóló lexikonban, amely éppen a magyarországi vonatkozású kérdésekben igyekezett a műfaj keretein belül maximálist nyújtani, kétség nem férhet a «görög művészet Mo.-on» és a már említett «római művészet Pannoniában» címszavak létjogosultságához, és csak sajnálhatjuk, hogy hazánk őskori és népvándorláskori művészetéről nem készült hasonló áttekintés.

A topográfiai címszavak legnagyobb csoportját a régészeti lelőhelyeket ismertető cikkek képezik. Az emlékek feldolgozása természetesen művészeti szempontok szerint történt. Ókori nevük alatt találhatók azok a lelőhelyek, melyekben az élet az ókor után nem folytatódott, vagy a későbbi emlékek jelentéktelenek. (Palmyra, Paestum stb.) A tudományos használat alapján megállapított főcímszó mellett megtaláljuk az ókori névvariánsokat is. *(Palmyra;* Tadmor stb.) Ha az ókori név nem ismeretes, vagy a lelőhely neve tradicionálisan összekapcsolódott a mellette levő modern településével, úgy a lexikon sem tér el a hagyományoktól. (Hagia Triada, Bogazköy stb.) Amennyiben a település közép- és újkori emlékei is jelentősek, úgy a mai név alatt találjuk meg az ókori emlékeket is (Arezzo, Reggio di Calabria stb.), viszont az ókori név utalócímszóként van felvéve. (Tehát: Arretium; Rhegium.) Megintcsak kivételt képeznek a Mo.-i római települések, melyeknek maradványai ókori neveik alatt találhatók meg (Aquincum, Savaria stb.), függetlenül a későbbi emlékeket a mai helynév alatt ismertető címszavaktól. (Budapest, Szombathely.)

Tágabb értelemben a topográfiai címszavak csoportjába sorolhatók azok a cikkek is, amelyek a lelőhely nevénél ismertetnek egy-egy leletegyüttest. (hildesheimi ezüstkincs; galjubi lelet stb.)

Szinte minden jelentős ókori művészt önálló címszó tárgyal. Nemcsak azokat találjuk meg a lexikonban, akiknek művészetéről eredetiben vagy másolatban fennmaradt

művek alapján tudunk fogalmat alkotni, hanem azokat is (így a görög festők nagy részét), akiknek emlékét csak az ókori írott hagyomány vagy szignatúrák őrzik. Helyet kaptak az ókori részben azok a jelentős anonym mesterek is, akiket műveik alapján modern, tudományos elnevezéssel tartunk számon. (Andokidés-festő; Villa Giulia-festő stb.)

Önálló címszóként szerepelnek a kiemelkedő alkotások attól függetlenül, hogy alkotójuk (vagy alkotóik) ismeretlen (Hammurapi sztéléje; Néreida-emlékmű stb.), vagy az ismert mestert külön címszó is tárgyalja. (François-váza; Zsarnokölők; Parthenón stb.)

Nagy csoportot képeznek a műfajokat, technikákat, ikonográfiai vagy esztétikai témákat tárgyaló és a terminológiai jellegű címszavak. Helyet kaptak a lexikonban az ókori művészetek legjelentősebb kutatóinak életét és munkásságát összefoglaló cikkek, s megtaláljuk a fontos folyóiratokat is. A város-címszavakban esik szó a gyűjteményekről; a mo.-i múzeumok szempontjából jelentős magángyűjteményekről önálló ismertetést olvashatunk. (Fejérváry—Pulszky gyűjtemény.)

Talán a fenti rövid áttekintésből is kitűnik, hogy a Művészeti lexikon ókori része rendkívül gazdag anyagot tartalmaz. A több évig tartó hatalmas munka meghozta gyümölcsét: külföldi lexikonok között sem akad olyan, amely ebben a terjedelemben ilyen átfogó, modern és nem utolsósorban megbízható módon dolgozná fel az ókori művészeteket.

Köztudott dolog, hogy a lexikonok többszöri kiadás során érnek be igazán. A gondos tervezés és mérlegelés, az egyes címszavak helyes arányosítása az ókori részben kitűnően érvényesült. Ennek ellenére szinte elkerülhetetlen, hogy ilyen hatalmas munkában a használat során ne bukkanjanak fel hibák és ne merüljenek fel bizonyos bővítési igények. Ennek jegyében szeretnénk néhány megjegyzést tenni.

A címszavak közé talán érdemes lenne felvenni Jerikót, minthogy a hasonló v. kisebb jelentőségű neolitikus lelőhelyek megtalálhatók a lexikonban. (Badari, Tepe Sialk, Vinča stb.) Címszót érdemelne Kos-szigete (a polis és az Asklépieion maradványai miatt), Megalopolis (legnagyobb ókori görög színház és a Thersilion romjai) és Messéné (városfal és kapuk; nem régiben feltárt «agora»). Poetoviohoz és Sisciához hasonlóan az újabb ásatások eredményeire való tekintettel Emonát is szívesen látnánk a lexikonban. Kissé mostohán kezelte a szakszerkesztés az őskori leletegyütteseket. Így pl. az összefoglaló címszavak mellett önállóan is szerepelni kellene legalábbis a hallstatti és a La Téne-ben feltárt leletnek. Jogosan keresi az olvasó a strettwegi kocsit, miután a trundholmi kocsira rábukkant, s ugyanígy méltán hiányolja a «vaphiói aranyserlegek», a «Nestór-serlege» mellett az «Arató-vázá»-t vagy a «Harcos-vázá»-t. Hasonló meggondolásból lehetne tárgyalni a kentaurokon, griffeken stb. kívül a sziréneket és a szatírokat is.

Végezetül néhány megjegyzés egyes címszavakkal kapcsolatban. *Brigetio:* a legio I. Adiutrix által épített kőtábor nem az 1. sz. végére, hanem Hadrianus uralkodásának idejére keltezhető. (Vö. Barkóczi L.: B. Diss. Pann. II. 22, Bp. 1951. 14. l.) *Chalkis:* utalni kellene a Reggio di Calabria címszóra. Itt ui. megtudjuk, hogy az ún. chalkisi vázák valószínűleg Rhégionban készültek. *Cromlech:* a címszó nem utal a Stonehengere. Ugyanakkor félreértésre adhat okot, hogy az illusztráció Cromlech felirattal a Stonehenget mutatja. *Cryptoporticus:* a címszó a «k» betűnél mégegyszer olvasható (kryptoporticus). *Egyiptomi művészet:* 599. l. Az újbirodalom építészetének tárgyalása után törés van a szövegben; valószínűleg kimaradt valami. — 606. l. Az esnai és a kom-ombo-i templomok a római kori templomépítészet tipikus emlékeiként szerepelnek, holott az Esna és Kom-Ombo címszavak szerint a Ptolemaios-kor jellegzetes alkotásai. — *Endoios:* a címszóhoz tartozó képen látható dombormű (fazekasmester) nem az Athéni Nemzeti Múzeumban, hanem az Akropolis-múzeumban van. *Farnese-bika:* nem derül ki, hogy a mellékalakokkal bővített szoborcsoport Dirké bűnhődését ábrázolja. *Fejérváry—Pulszky gyűjtemény:* nem Londonban, hanem Párizsban árverezték el. *Föníciai művészet:* a híres Ras Šamra-i elefántcsontdombormű (istennő két kecskével) semmiképpen sem lehet krétai munka; vagy mykénéi mester alkotása vagy pedig szíriai mykénizáló darab az i. e. 14/12. sz.-ból. (Vö. P. Demargne: Die Geburt der griechischen Kunst. München, 1965. 259. l.) *Görög művészet:* 257. l. jobb columna, felülről 13. sor: 7. sz. vége helyesen 8. sz. vége. *Italióta művészet:* talán utalni lehetne a Chalkis címszóra az ún. chalkisi vázák miatt. *Kelta művészet:* 592. l.: a kelta aranypénz képe fordítva van. *Kréta:* kimaradt az utalás Priniasra. *Kyma:* a kép fordítva van. *Medinet Habu:* a nagy templom nem II., hanem III. Ramses (1195—1165) temploma. *Mozaikművészet:* a nem túlságosan szerencsés ókori részen az is jelentősen segítene, ha a megfelelő helyen utalás volna a Délos, Sósos, Dioskuridés, Praeneste, Karthago címszavakra. *Niobé-csoport:* a firenzei Uffiziben levő csoport eredetiét ma már általában nem az i. e. 4. sz. végére, hanem az i. e. 1. sz. elejére keltezik. (L. Weber: J. d. A. I. 75. 1960. 112—134. *Olympia:* a két apszisos «tanácsház» az ásatók szerint nem az i. e. 4. sz.-ban épült, hanem É-i részét az i. e. 6., D.-i részét az i. e. 5.

században, a középső traktust pedig a hellénizmus idején emelték. (W. Dörpfeld, Olympia II.: Die Baudenkmäler von O. Berlin, 1892. 79. l.) *opus gallicum:* utalni kellene a kelta művészet címszóra, amely ennek a falazási módnak vaskori előzményét, a murus gallicust tárgyalja. *Őskori művészet:* helytelen, hogy a szerző a kykládikus kultúra márványszobrászatát az újkőkor keretébe illeszti be. (Vö. Kykládikus kultúra címszóval.) — A bronzkor tárgyalásánál utalni kellene a Cromlech és a Stonehenge címszavakra. *Pheidias:* félreértésre adhat okot az a megállapítás, hogy Olympiában az ásatások a Zeus-szobor aranyrészeinek negatív öntőformáit tárták fel. Ui. az ásatók szerint a negatív formákban az aranyrészeket kalapálták ki. (Vö. E. Kunze: Neue deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient, Berlin, 1959. 278 skk.) *Pistoxenos-festő:* az «Orpheus halálá»-t ábrázoló kylix töredékeit nem az Akropolis-múzeum, hanem az athéni Nemzeti Múzeum őrzi. *Pytheos:* fő műve, — mint ez később a cikkből is kiderül —, Athéna Polias temploma, nem Ephesosban, hanem Priénében állt. *Ras Šamra:* nincs utalás a föníciai művészet címszóra, holott az utóbbi említi a szíriai város és a föníciai kultúra szoros kapcsolatát. *Római művészet:* 102. l. baloldali columna, felülről 2. sor: varázsának helyesen: városának. — Félreértésre ad okot, hogy a 106. l. szerint a polai amphitheatrum Augustus korában épült, míg a 109. l.-on azt olvashatjuk, hogy a Colosseum közvetlen hatására emelték. (L. ehhez: St. Mlakar: Das Amphitheater in Pula. Pula, 1957. 8—9. l.: az építkezések Augustus korában kezdődtek; Claudius idején megnagyobbították az épületet, majd a Flaviusok alatt fejezték be.) — A 123. l. szerint a Piazza Armerina-i mozaikok a 4. sz. 3. negyedében készültek. A Pizza Armerina címszó — helyesen — a 3/4. sz. fordulójára keltezi a villát. *Római művészet Pannoniában:* 136. l. baloldali columna, alulról 11. sor: 3. sz. végi helyesen 4. sz. végi. *Római provinciális művészet:* 146. l. utolsó előtti sor: Architecture helyesen Archéologie. *Samothraké:* utolsó előtti sor: 1858 helyesen 1958. *Savaria:* az Isis-szentély tárgyalása ide kívánkozna és nem a Szombathely címszóhoz. *Sopianae:* a cikk nem említi a cella trichorát és septichorát. — Az aranyozott bronz császármellkép a cikk szerint 335—340 között, a képaláírás szerint pedig — helyesen — a 4. sz. végén készült. *Stackelberg:* utalni kellene arra, hogy a cornetoi sírkamrák a Tarquinii címszó alatt keresendők. *Szkíta művészet:* a szkíta művészet Altáj-vidéki kisugárzása kapcsán utalni lehetne a Pazyryk címszóra. *Tápiószentmártoni lelet:* a kép felirata pontatlan; a szarvas nem aranyból, hanem elektronból készült. *Tatai oszlop:* az ábrázolt istenalakok felsorolásából kimaradt Sol — 513. l. legfelül: i. e. helyett i. sz. — *Urartui művészet:* nem esik szó az építészet emlékeiről, holott ezeket a Toprah Kale címszó említi. — *Városépítészet:* a kitűnő Hippodamos címszóval szemben a «hippodamosi» városépítészet elavult értelmezése olvasható a 637. lapon.

SZABÓ MIKLÓS

A MAGYAR RÉGÉSZET REGÉNYE. Szerk.: *SZOMBATHY VIKTOR.* Panoráma Kiadó, Budapest 1968. 320 lap.

A magyar könyvkiadás évente számos régészeti tárgyú munkával örvendezteti meg az olvasóközönséget. A különböző színvonalú, szerencsés kézzel vagy vitathatóan megválasztott könyvek között fehér hollónak számít a magyar föld régészeti múltjával foglalkozó munka. Már több mint tíz év telt el, hogy napvilágot láttak az első ilyen tárgyú ismeretterjesztő összefoglalások. Ezek az úttörő kezdeményezések régészeti irodalmunk nem egy hézagát töltötték ki, de éppen megjelenésük tette halaszthatatlanná a folytatást. [B. Thomas Edit (szerk.): Magyarország régészeti leletei, Bp. 1957.; Ferenczy Endre: A magyar föld népeinek története a honfoglalásig, Bp. 1958.; Bóna István: Magyarországi művészet a honfoglalásig, Bp. 1959.] Az elmúlt évtizedben azonban szakembereink megintcsak a korábbi halogató álláspontra helyezkedtek az ismeretterjesztés kérdésében. Néhány könyvtől eltekintve, amelyek egy-egy korszakot igyekeztek bőségesebben megvilágítani (pl.: Révay J.: Séták a római Magyarországon c. munkájának 1965-ös, Mócsy A. szaklektori véleménye alapján átdolgozott kiadása; Erdélyi I.: Avar művészet, Bp. 1966.; László Gy.: Hunor és magyar nyomában, Bp. 1967), lényegében csak az adósságok terhe növekedett.

Ilyen előzmények után méltán számíthat érdeklődésre a Panoráma Kiadó vállalkozása, melyben nyolc szakember vett részt. A szerkesztő, Szombathy Viktor, előszavában kísérletnek, új fajta útikönyvnek nevezi a «regényt», amely fiktív történelmi kalauzként az egykori néző szemszögéből idézi fel az egyes korszakokat. A leírások azonban valóságos tájhoz, feltárt romhoz vagy múzeumban levő lelethez kapcsolódnak, s így

— legalábbis részben — a valóságos útikönyv vagy vezető igényének is igyekeznek megfelelni.

Az első fejezetben Gábori Miklós a vértesszőllősi lelet kivételével az őskőkor legjellegzetesebb lelőhelyeit mutatja be. Érzékletes, oldott hangulatú tájleírások keretébe foglalva eleveníti fel az egykori életet, idézi fel a kutatómunka eseményeit, s didaktikusan helyezi el a megfelelő helyeken a paleolit kultúrák megértéséhez szükséges általános tudnivalókat. A körút a neandervölgyi ősember érdi szabadtéri telepén kezdődik, a Szeleta-kultúra barlanglakó népének névadó Szeleta-barlangjában folytatódik, majd a szerző az ún. aurignaci kultúra íjas vadászainak legjelentősebb magyarországi lelőhelyére, Istállóskőre vezeti el az olvasót. Az őskőkor legfiatalabb szakaszában hazánk földjén megtelepedett rénszarvasvadászok életével a ságvári ásatások kapcsán ismerkedhetünk meg. A fejezetet a Pilis-hegység ún. barlangi gravetti-népének bemutatása zárja le.

Csalog József nem törekszik a fenti «teljességre». Amit az újkőkorszak emberének településéről, életmódjáról, technikájáról, vallási elképzeléseiről és művészetéről el akar mondani, azt, — a bükki kultúra aggteleki lelőhelyén tett rövid lélegzetű kiruccanástól eltekintve —, az ún. tiszai kultúra szentes-tűzkövesi telepén végzett kutatásai alapján mondja el. E «neolitikus útikalauz» szabad szárnyalást enged a szerző tudományos munkáiban is gyakran csodált (és kárhoztatott) fantáziájának.

A két és fél oldalas összekötő szöveg ellenére, amely a rézkor, a bronzkor és a vaskor történetét igyekszik összefoglalni, váratlanul cseppenünk a római korba. A császárkor kultúráját felvázoló rövid bevezető után Mócsy András először Savariába vezeti a római kori utazót. Innen a Savaria—Aquincum útvonalon döcögünk vele Alsó-Pannonia fővárosába. Aquincum alapos megtekintését a limes-táborokban tett villámlátogatás követi, miközben Intercisában időzünk egy keveset. Az utazás délen, a pannoniai kereszténység egyik legjelentősebb központjában, Sopianaeban fejeződik be. A szerző rendkívül tárgyilagos, nagy ismeretanyagot tartalmazó (bár kissé száraz) leírásai a Dunántúl római kori életéről, emlékeiről az adott keretek között igen gazdag képet adnak.

Az eddig megismertektől eltérő tárgyalási módot választott Bóna István. A «Népek országútján» c. fejezetben előljáróban dióhéjban áttekinti azoknak a népeknek a történetét, amelyek szerepet játszottak hazánk népvándorláskori történetében. Ezután mindössze három leletegyüttest ismerünk meg: a szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi «kincset», a bakodpusztai germán sírok pompás mellékleteit és a kunágotai avar tarkán, az avarság «ősapja» sírjának leleteit. Bóna színesen ecseteli a nagy régészeti leletek felfedezésének és további sorsának romantikus történetét, részletesen elemzi az előkerült darabokat, s eleven képet ad a történelmi háttérről. Eközben arra is alkalmat talál, hogy szembeszálljon az immár «szellemi közkinccsé» vált régészeti mesékkel. (Ilyen pl. az Ipoly-féle legenda Attila sírjáról.)

Dienes István a honfoglaláskorról szóló részt a benepusztai sírlelet bemutatásával kezdi. A kb. hat évtizedet megélt, a Dontól Itáliáig hatalmas területeket bejárt vitéz temetkezésének tárgyalása után a szerző arra a kérdésre keres feleletet, hogy mit tudhatott a múltról a honfoglaló magyar. Ezt követően a Kárpát-medencét birtokba vevő ősmagyarok generációjának legkiemelkedőbb emlékével, a geszterédi lelettel ismerkedünk meg. Majd újabb átfogó problémát boncolgat Dienes: a modern kutatások tükrében az átlagolvasó számára merőben új képet ad a honfoglalás lezajlásáról. Az utolsó rész a tiszaeszlár-bashalmi ásatások kapcsán eleveníti fel a honfoglalók társadalmát és életmódját.

Entz Géza Erzsébet királynő bizalmasának, V. László gondozójának, a koronarabló Kottanner Jánosnénak útját járva mutatja be a középkori Magyarország legfontosabb központjait: Visegrádot, Esztergomot és Székesfehérvárt, továbbá a korabeli magyar falut és polgári várost. A szellemes ötlet azonban jószerivel csak szervetlen körítés marad, ugyanis a szerző az emlékeket aprólékosan, a modern művészettörténész szempontjai szerint írja le.

Ezzel szemben a következő fejezet a másik végletet képviseli. Gerő Győző Evlia Cselebi stílusában áradozik Buda, Pécs és Eger török kori látványosságairól, s az olvasónak sem ártana időnként hithű mohamedánnak lennie, hogy a magyarázat nélkül használt török kifejezések értelmén eligazodjék.

A két záró fejezet Szombathy Viktor műve. A «Kuruc idők»-ben II. Rákóczi Ferenc életének néhány állomását (Regéc vára, Sárospatak, Szerencs, Dunaföldvár, romhányi csatamező) ismerheti meg az olvasó. Az utolsó rész a magyar barokk jellegzetes településeinek emlékeit mutatja be, s az ott zajló életet idézi fel.

A szerzők az előszóban megjelölt célkitűzést más-más módon igyekeztek megvalósítani. Ez részben a tárgyalt korszakok régészeti hagyatékának eltérő jellegéből következik, részben azonban a szerkesztés következetlenségének tudható be. Ezen túl azonban a

szerkesztés szempontjai és a könyvben feldolgozott anyag néhány általánosabb gondolatot is felvet.

1. Indokolatlannak érezzük régészetünk felső időhatárának kiterjesztését a XVIII. sz. végéig. Magyarország földjének sajátos történetéből következik, hogy a magyar középkor tatár dúlta, török pusztította emlékeinek teljesebb megismeréséhez az ásatások nélkülözhetetlenek. Tehát teljes joggal beszélünk középkori régészetről, s mint köztudott, ennek sajátos mesterségbeli «fogásait» az egyetemen is oktatják. Azt is mondhatnánk, hogy történelmünk sajátos alakulása rákényszeríti a középkor szakembereit a régészetre. Kevéssé áll ez a török korra, és még kevésbé az azutáni időkre. E korok emlékei, építkezései jórészt fennmaradtak, vagy feltárásuk műemléki kutatások feladata.

Annak, hogy a magyar föld «régészeti» korszakai közé még a XVIII. sz. is bekerült, par exellence, régészeti korszakok estek áldozatul. Mert mivel lehet indokolni őskorunk talán legjelentősebb időszakának, a bronzkornak mellőzését, vagy az i. e. utolsó évezred, már a történelem fényébe került kultúrái (Hallstatt-kultúra, «szkíták», kelták) tárgyalásának elhagyását?

3. A fejezetek erősen korlátozott terjedelme miatt a szerzőknek azt a 3—4 lelőhelyet, ill. leletegyüttest kellett volna bemutatniok, amelyek alapján az egész korszakról a legjellemzőbb kép vázolható fel. Ehelyett azonban, az esetek többségében, a kiválasztás olyan szempontok szerint történt, amelyek objektíve aligha indokolhatók. Mert elképzelhető-e a magyarországi paleolitikum történetének hiteles áttekintése az immár világhírű vértesszőllősi leletek nélkül? Mivel lehet megmagyarázni, hogy az újabb kőkorról szóló részből kimaradtak a Körös-kultúra közismert emlékei, vagy a dunántúli ásatások nevezetesebb leletei? Még akkor is joggal reklamálhatjuk a római fejezet kapcsán Gorsium bemutatását, ha az ásatások befejezése huzamosabb időt igényel. A még tovább bővíthető hiánylista olyan szubjektív érvekkel indokolható, amelyek hátterében a magyar régészet sajátos helyzete áll. Számos kutatónk rossz értelemben tekinti személyes ügyének az archeológiát. A múzeumi raktárakban nem egy jelentős lelet rejtőzik a nagyközönség és a szakemberek elől hermetikusan elzárva, mert az ásató v. a gyűjteményt kezelő kutató a publikálásig, mondhatnánk, személyes tulajdonaként kezeli a tárgyakat. Talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy mennyire téves az a szemlélet, amely az első közlés tényének döntő jelentőséget tulajdonít. Mert, klasszika archeológiából vett példával élve, ki tartja ma számon a teneai «Apollo» első «publikálójának» nevét; de, megfordítva a kérdést, mellőzheti-e valaha is a kutatás azokat a munkákat, amelyek a szobor helyét mindmáig érvényesen jelölték ki a görög művészet történetében? (Pl. W. Deonna: Les «Apollons» archaïques, Genève 1909. 331. l.; G. v. Lücken: A. M. 44. 1919. 57. l.) Az a szemlélet sem ismeretlen a hazai régészetben, hogy egyes kutatók előjogokat tulajdonítanak maguknak a korszakok vagy területek anyagának feldolgozására, vagy a leletanyag néhány szakembert érintő «felparcellázására»; ez a kutatás bázisainak bővülését jelentősen gátolja. Amíg ez a helyzet nem változik meg, továbbra is szubjektív szempontok szabják meg az összefoglaló munkák lehetőségeit.

4. A kötet címe ellenére (nagyon kevés résztől eltekintve) nem támadható azzal, hogy költött regény. Az élvezetesen megírt fejezetek nem vezetik történelmi tévutakra a múltat megismerni vágyó olvasót. S mégis, maga a műfaj, ti. a fiktív történelmi útikalauz műfaja felveti a kérdést: modern ismeretterjesztő munka szerzőinek ezt a megoldást kell-e választaniok? Feltétlenül szükséges-e tudományos eredményeinket történelmi regénybe kívánkozó színes, historizáló tablóvá kikerekíteni ahhoz, hogy az átlagolvasóknak is «eladhatók» legyenek? Sajnos, a magyar kiadók gyakran így vélekednek. Pedig, ha a magyar föld régészeti korszakairól — kevés kivétellel —, hiányoznak is a szolíd, tárgyilagos ismeretterjesztő munkák, V. G. Childe (A civilizáció bölcsője, 1959.; Az európai társadalom őstörténete, 1962.; Az ember önmaga alkotója, 1968.). B. H. Warmington (Karthágó, 1967.) vagy akár A. Laming (Lascaux, 1969.) művei magyar kiadásának sikere azt tanúsítja, hogy a magyar olvasók felnőttek a «nehéz fajsúlyú» összefoglalásokhoz. Nem véletlenül írja Glyn Daniel Childeról, hogy a szigorú és odaadó tudós kitűnő népszerűsítő is volt a szó legjobb, sőt egyetlen értelmében (Az ember önmaga alkotója, 9. lap), bármelyik fennemlített könyve azt tanúsítja, hogy az ismeretterjesztés — némi paradoxonnal — a tudományos munka legnehezebb műfaja.

5. Mindamellett, hogy a kiadó ragaszkodott a könyv jelenlegi formájához, viszonylag kis erőfeszítéssel lényegesen hasznosabb munkát lehetett volna létrehozni. Nyilván nem rontott volna a «fiktív útikalauzon», ha tényleges vezetőként is használni lehetne. Tehát, ha a könyv legvégén sommás ásatási vezető mutatná be a szövegben tárgyalt lelőhelyeket, vagy ha az olvasó rövid tájékoztatást kapna a magyar múzeumokról és azok legjelentősebb látnivalóiról. Semmilyen körülmények között sem lett volna szabad elhagyni a képanyagot (a szöveg nem egyszer utal rá), hiszen enélkül a tárgyleírások zöme a levegő-

ben lóg. Remélhetőleg a könyv újabb kiadása alkalmat nyújt ilyen jellegű kiegészítésekre. Ebben az esetben pedig a «Magyar régészet regénye» több sikert érhet el a magyar kutatás eredményeinek széleskörű megismertetésében.

SZABÓ MIKLÓS

J. SCHÄFER: HELLENISTISCHE KERAMIK AUS PERGAMON. Pergamenische Forschungen. Herausgegeben von *E. BOEHRINGER*. Band 2., Berlin, De Gruyter 1968, pp. XVIII + 161, 20 kép, 72 tábla.

A Német Archaeologiai Intézet most megindított új sorozatának második kötete jelent meg először (az 1. kötet később jelenik meg). Az 1878 óta folyó pergamoni német ásatások eredményeit az «Altertümer von Pergamon» kiadványsorozata közölte 1885 óta, s közli a jövőben is (az 1937-ig megjelent 13 kötet folytatása, az Asklépieion feliratainak publikációja Chr. Habicht-tól nemrégiben jelent meg). Az új sorozat célja az 1957 óta újra felvett ásatások publikációinak bizonyos fokú tehermentesítése. Az Altertümer von Pergamon köteteivel szemben, mint a kiadói előszóból kitűnik, az új sorozat a pergamoni anyagot vagy azzal kapcsolatos kérdéseket nagyobb összefüggésben szándékozik megvizsgálni, nem maradva szigorúan az ásatások eredményeinek közzétételénél. A minta nyilván az olympiai német ásatásokról 1937 óta rendszeresen kiadott «Olympiaberichte» mellett publikált «Olympische Forschungen» sorozata volt.

A most megjelent kötet egyetlen szerző tanulmányait tartalmazza a pergamoni hellénisztikus kerámia egyes csoportjairól. Nem tárgyalja az olykor pontatlanul «Gebrauchskeramik» néven említett durva kerámiát s a finom kerámia («table ware») típusai közül is mellőzte az U. Hausmanntól feldolgozás alatt álló ún. megarai tálakat, továbbá a ma még túlságosan sok megoldatlan kérdést nyújtó vörös kerámiát («red ware»). Ezzel szemben tartalmazza a kötet az agyagmécsesek feldolgozását, minthogy ezek technikájukban és díszítésükben részben a vizsgált kerámia-csoportokkal azonos problémákat mutatnak. Teljességre törekedett. Sch. a túlnyomórészt töredékekből álló pergamoni anyag bemutatásánál a típusok és változataik, a díszítéstípusok és motívumaik ismertetésében; a «máz» minden minőségbeli változatára ad példát, s minden olyan darabot tárgyal, amely kronológiai szempontból valamilyen felvilágosítást nyújt. Igen helyesen lemondott azonban a fenti szempontokból semmi lényegeset nem adó cserepek közléséről, meggyőző gyakorlati cáfolatát adva a napjainkban sok helyütt uralkodó nézetnek, amely a tudományos szempontok hiányát eláruló mindent-publikálást valamilyen «abszolút tudományosság» megvalósulásának hírdeti. A példákat mind a régi, mind az új ásatások leleteiből válogatta (bár többségben van a régi ásatások anyaga), s egyaránt képviselve vannak köztük a helyben őrzött és a korábban a berlini múzeumba jutott töredékek. A vizsgálatok fő céljául a szerző azt jelöli meg, hogy kidolgozza a Pergamonra jellemző hellénisztikus kerámia áttekinthető tipológiai rendszerét és a tárgyalt típusok időrendjét. A bevezetés rendkívül instruktív rövid áttekintést ad az eddigi kutatások eredményeiről (kiemelve a görög hellénisztikus kerámia egyes központjainak sajátosságait), majd a hellénisztikus kerámia általános stílusbeli és technikai alapfeltételeiről, és azoknak társadalmi-gazdasági hátteréről szól.

Az egyes műfajok részletes tárgyalását megelőzően egy fejezet összefoglalja a következő vizsgálatok eredményeit, s a pergamoni hellénisztikus kerámia történetének vázlatát adja. Ez rövid áttekintéssel kezdődik a hellénisztikus kor előtti pergamoni kerámiáról, utalással annak a lehetőségére, hogy e korábbi technikák a hellénisztikus korban is tovább éltek. A 3. sz. első negyedében azonban mindenképpen új korszak kezdődött a pergamoni kerámiában. A finom kerámia mennyiségének ugrásszerű növekedése hirtelen gazdasági fellendülésre mutat, amely nyilvánvalóan a pergamoni Attalida-dinasztia megalapításával függ össze. A hellénisztikus finom kerámia történetét a magnesiai csata dátuma (i. e. 190) tagolja két részre. Az első korszakban a fő műfajok a szürke polírozott áru, a fekete mázas áru, a Nyugati Lejtő áru és a relieftálak; a lámpák főleg korongon készültek. Általában az attikai hatás dominál ebben a korban, nagyobb önállóságot, főleg a korszak végén, csak a matricából készült edények és lámpák mutatnak. A második korszakban új fajták: a lagynos-áru, a külön mintából préselt relieffel díszített vázák és a vörös áru; a lámpák ekkor főleg formából készültek. Mint a többi görög központban, Pergamonban is a hellénisztikus *koiné* jól felismerhető helyi változatai alakultak ki. Ezek az önálló vonások Pergamonban a 2. században bontakoztak ki teljesen. Attikai hatások még ekkor is érezhetők, de a külön mintából préselt relieffel díszített vázák és a formából készült lámpák teljesen önálló helyi sajátosságokat mutatnak.

A vörös áru talán a szíriai partról jött; a lagynos-áru eredete bizonytalan, de semmiképpen sem athéni. A pergamoni királyság végéig, i. e. 133-ig a minőség nem romlik. Ettől kezdve a császárkor kezdetéig, mikor a vörös áru jut uralomra, alig van időrendi támaszpont. Az egyik legfontosabb Délos elpusztítása i. e. 69-ben, mert Sch. vizsgálatai igazolták Rosztovcev feltevését, hogy i. e. 180-tól kezdve Délos volt a pergamoni kerámia exportjának központja. Ez az export főleg a Fekete-tenger északi partjára irányult, délre alig, Athénba igen kis mértékben, de a pergamoni kerámia hatása Spártában is kimutatható. A pergamoni edények hírnevét (Plin., n. h. 35, 160) Sch. a külön mintából préselt relieffel díszített vázáknak tulajdonítja.

A részletes tárgyalás élén azoknak a pergamoni lelőhelyeknek az áttekintése áll, amelyek a kronológia támaszpontjai. A legjobban ismert az Asklépieion (korszakai Sch, szerint: korai korszak 400—325 k.; I. hellénisztikus korszak 325—230 k.; II. hellénisztikus korszak 230—201/190 k.; III. hellénisztikus korszak 200—125 k.). A Pergamon-oltár alapjaiban Sch. végezte 1961-ben az első szondázst, s egészen a szikla-alapig jutott el; ennek az egyelőre sajnos kisméretű ásatásnak először itt közölt eredményei alapvető jelentőségűek az egész pergamoni történelem szempontjából; az oltár alatt talált finom kerámia az Asklépieion II. hellénisztikus korszakának felel meg. A Gymnasion mellett talált fazekaskemence leletanyaga a 2. sz. második felére és az 1. sz. elejére keltezhető. A Musala-Mezarlik domb ásatásairól még csak előzetes jelentés ismeretes E. Boehringernek a pergamoni ásatásokról írt összefoglalásában (Neue deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient, Berlin 1959, 121—171).

A kötet további, nagyobbik részét az egyes kerámia-fajták részletes tárgyalása foglalja el. Az egyes fejezetekben az agyag és a készítési technika ismertetését a csoport jellemzése, a rekonstruálható edényformák tárgyalása, a díszítés motívumainak stilisztikai és ahol lehetséges, ikonográfiai vizsgálata, a lokalizálás és a kronológia problémáinak részletes és szigorú kritikával történő elemzése, végül a tárgyalt pergamoni darabok katalógusa követi. Az egyes fejezetek tárgya: szürke polírozott áru, halvány vörös mázas áru, egyszerű feketemázas áru, Nyugati Lejtő stílusú vázák, mázas áru külön mintából préselt relieffel, fehéralapos lagynos-áru, agyagmécsesek. — Az athéni Akropolis nyugati lejtőjén talált kerámiát utánzó darabok közt kiemelést érdemel a kevert technika (formatálból + korongon készült részletek egyazon edényen) alkalmazása. A külön mintából préselt reliefek félreérthetetlenül fém-mintaképekről tanúskodnak; az ábrázolások közt Dionysos körét, Muszát, maszkot, Ganymédést, Pánt, mythológiai és szörnyállatokat, girlandot cipelő Erósokat találunk, a legérdekesebb azonban Apollón és a Pythón sárkány ábrázolása egy kantharos töredékein; érdekesek a vázák rendeltetésére célzó graffittók. Fontos a *lagynos* eredeti jelentését tisztázó fejtegetés (mindenfajta iváshoz használt kancsószerű edény) és a mécsesek osztályozásának alapjául szolgáló terminológiai megállapítások.

A tárgyalt darabok nagy része reprodukálva van. A párhuzamokat és kiegészítő anyagot bemutató képtáblákon kiemelkedő jelentőségűek az istanbuli múzeum lagynos-áru vázái és mindenekelőtt a Sch. fent említett ásatásai alkalmából a Pergamon-oltár alatt talált finom kerámia töredékei (ti. azok, amelyek nem szerepelnek a katalógusban). A szöveget az utóbbiak katalógusa, továbbá a tárgyalt emlékanyag, a motívumok, a feliratok és az auctor-helyek indexe egészíti ki.

A könyv használói bizonyára egyet fognak érteni a szerkesztő szokatlanul türelmetlen hangú előszavának pozitív részével: Sch. alapossága a szakirodalom feldolgozásában épp olyan bámulatos, mint óvatossága a következtetések levonásában. Inkább a megoldatlan problémákra mutat rá, minthogy megoldásokat konstruáljon ott, ahol úgy érzi, hogy az elérhető anyag erre nem ad eléggé biztos támaszpontokat. Ebben a tekintetben inkább az angol, mint a német tudomány hagyományaihoz kapcsolódik. Éles kritikája az adatok és források értékelésében, világos stílusa és az a történeti perspektíva, amelybe a felmerült problémákat beállítja, biztosítja a könyv használhatóságát mindazok számára, akik a hellénisztikus kerámia kérdéseivel foglalkoznak; kronológia és stilisztikai támpontokat nyújt Görögország, a keleti Mediterráneum és a Fekete-tenger partvidéke hellénisztikus kori ásatásainak feldolgozásához, és világosan kijelöli azokat a legfontosabb kérdéseket, amelyeken a következő kutatásnak dolgoznia kell.

Nem sok az, amit eredményeihez hozzá lehet tenni. A Fekete-tenger nyugati és északnyugati partvidékének kevéssé publikált leleteiről érthetően nem sok szó esik a munkában. Amit azonban Pergamon és Déloroszország kapcsolatairól mond Sch., azt többnyire ki lehet terjeszteni a mai Bulgária és Románia partvidékének görög városaira is, ahogy ezt már Rosztovcev jól látta. Így az ún. halas tálakból igen sok található bulgáriai múzeumokban; az újabb appolóniai leleteket Th. Ivanov publikálta (Appollonia. Les fouilles dans la nécropole d'Apolonia en 1947—49. Sofia 1963, pp. 230—233), s

ugyanő utalt más bulgáriai leletekre is (uo., p. 231, 3—5. jegyz.). Istriában ugyancsak ismeretes a típus (Histria II, szerk. Em. Condurachi. Bukarest 1966, pl. 91). Igen érdekes, hogy a szófiai Régészeti Múzeum néhány darabja szándékos összetörés jeleit mutatja. Ez arra utal, hogy K. Schefoldnak Sch.-től elutasított feltevése e tálak kultikus használatáról legalábbis egyes esetekben mégis fenntartható (vö. még H. Metzger: Les représentations dans la céramique attique du IVe s. Paris 1951, 418—9), annál is inkább, mert erre egyiptomi párhuzamok is kínálkoznak az Újbirodalomtól a kora-középkorig (M. Dambach—I. Wallert, Chron. d'Ég. 41, 1966, 287—93). A halas tálak galliai elterjedésének vizsgálata (F. Benoit, Gallia 11, 1953, 105) megerősíti Sch. kronológiai következtetéseit, és utal arra is, hogy a pergamoni anyagot feldolgozó kötet eredményei a nyugati területek szempontjából is fontos tanulságokat tartalmazhatnak. A halas tálak elterjedéséről a Közelkeleten az új Ai Khanoum (Afganisztán)-beli leletek kapcsán P. Bernard írt legutóbb (BCH 89, 1965, 607—8).

A «modiolus» edényformájának a fémművességből származtatása nem látszik igazoltnak; a forma («kalathos») az agyagvázák között is folyamatosan előfordul a geometrikus kortól, s inkább a fonott kosarak közt kell az előképeit keresni, mint a fémedényeken (vö. G. Schneider-Herrmann, Bull. Ant. Beschav. 36, 1961, 67). — Az új kercsi ásatásokon a külön mintából préselt relieffel díszített edények fontos új példánya került elő (T. M. Szmirnova, Kratkie Szoobscs. 109, 1967, 140—142 és 55—56. kép), amely ha nem is pergamoni műhelyben, de biztosan pergamoni hatás alatt készült. — Az egyik lagynosáru töredék előrajzának (102—3. lap) megvannak az előzményei 5. századi attikai fehéralapos vázákon (l. P. E. Corbett, JHS 85, 1965, 18). — A fehéralapos lagynos-áru néhány példányát a bulgáriai Apollóniából Ivanov publikálta (i. m., 172—173, 373—376. sz. és 97—98. tábla). A *lagynos* szó jelentéséről vö. A. Salač, Acta Ant. Hung. 7 (1959) 204. A váza, amelyet a Salaçtól interpretált híres hellénisztikus márványszobor *anus ebria*-ja tart a kezében, Sch. ellenében lagynosnak nevezhető, éppen az ő általa is elfogadott általánosabb, antik értelemben. — A pergamoni «Szívalakú levél»-mécseseknek egy-egy fontos példánya van a budapesti Szépművészeti Múzeumban (T. Szentléleky: Ancient Lamps, Bp. 1969, 264. sz.) és a berkeley-i Lowie Museum-ban (ltsz. 8—5839).

A kötet szövegének nyomása és a táblák minősége elsőrendű. Fontosabb sajtóhiba csak egy van: a 26. lapon az Asklépieion építési periódusai közül kimaradt az I. hellénisztikus korszak. Sajnos, a mű ijesztően magas ára miatt (148 M!) aligha kerülhet bárhol a világon magánosok könyvtárába.

Szilágyi János György

P. OVIDIUS NASO: METAMORPHOSEN. Kommentar von *FRANZ BÖMER*. I. kötet (I—III. ének). Heidelberg 1969, 625 l. (C. Winter Universitätsverlag: Wissenschaftliche Kommentare zu griech. und lat. Schriftstellern.)

A «Wege der Forschung» 92. (Ovidius-) kötetének szerkesztői (M. v. Albrecht és E. Zinn, Darmstadt 1968, XIII sk. l.) a «feltűnő» és halaszthatatlan desideratumok közt említik a Metamorphoses modern kritikai szövegkiadásának és kommentárjának megvalósítását. Ami az előbbit illeti, egyelőre be kell érnünk Merkel—Ehwald 1915. évi Teubner-kiadásával, az utóbbi viszont időközben a megvalósulás stádiumába jutott Fr. Bömernek az első három énekhez írott kommentárjával.

De mondhatjuk-e szokványos kommentárnak B. művét? (Vö. a Heubner-féle Historiae-kommentárról mondottakkal, l. alább 248. l.) A problémát a szerző is érezte és előszavát épp ezzel kezdte: ez a könyv tulajdonképpen nem «Metamorphoses-kommentár», helyesebb volna valami ilyen cím: «Ovidiana», «Bemerkungen zu Ovids M.», vagy «Beiträge zum Verständnis von Ovids M.» Az előszó elvi jelentőségű fejtegetéseit, amelyekből plasztikusan bontakozik ki a vállalkozás nehézsége, itt nem részletezzük, csak nyomatékosan utalunk reá: az olvasó nemcsak az Ovidius-kutatás jelenlegi helyzetére, hanem egyáltalán tudományszakunk időszerű feladataira és lehetőségeire vonatkozólag is körültekintő eligazítást kap benne. A Fasti-magyarázó B. mostani teljesítményét — túlzott szerénységgel — «némileg egyoldalú kísérletnek» minősíti (6. l.), amennyiben a költő gondolatait és nyelvi eszközeit próbálta sorról-sorra «magyarázni és indokolni» stb. Ez az ötletszerűnek csak látszó, valójában nagyon is átgondolt «kísérlet» a Met. újszerű értését és értékelését teszi lehetővé, még pedig a *másik* «nagy könyv», az Aeneis háttere előtt. Másolásról persze szó sincs, de az Aeneis követésre és megtagadásra ösztönző előz-

ménye nélkül a Met. sem formálódhatott volna azzá, aminek B. — előrebocsátott összegezésként — jellemzi: «Sie sind nicht nur Epos, sondern auch Epyllion, *carmen perpetuum* und eine bunte Folge von Idyllen, heroischen und burlesken Szenen, Liebesgeschichten zur gleichen Zeit» etc. (7. l.)

Mit fűzhet hozzá a recenzens B. «magyarázataihoz és indokolásaihoz», mikor a szerző nem titkolja, milyen erőfeszítésébe került a végeláthatatlan anyag korlátozása? Ismertethetne néhány módszertani stb. szempontból különösen tanulságosnak érzett gondolatmenetet, de a legjellemzőbb («példaszerű») eseteket maga B. sorolja fel az előszóban (pl. I 218. és 544. sk.; I 486. sk.; III 278. stb.). Ezeket a példákat könnyűszerrel szaporíthatnók, pl. 15. l. (a horatiusi *deduxisse* ovidiusi «továbbfejlesztése»), 74. sk. (a Lykaón-történet kapcsán a résistance-gondolat divatos túlhajtásainak lenyesegetése), 136 (a *numeri* meggyőző értelmezése, utalással Némethy Gézára), 145 (Daphne, mint *primus amor Phoebi*), 168 (egy ovidiusi «Doppelfassung» mintaszerű ismertetése), 209 (a «meglepetés művészetéről»), 344 (a *miles* szó ovidiusi használatáról), 373 (Coronis a Tiberis-szigeten?), 487 skk. (az Actaeon-történet «önéletrajzi» vonatkozásai) stb. Ilyen elmélyedő munka során nem egyszer megesik, hogy korábbi megállapítások megalapozatlannak bizonyulnak (24, 359, 529: Norden, 307: Häussler, 341, 380: Heinze, 527: Gudeman, stb.), és a Thesaurus akárhány adata helyesbítésre szorul (pl. 299, 378, 383, 400 stb.); gyakoriak az Ovidius-konkordancia félreértései vagy pontatlanságai (92 Lycaeus, 344 l$\bar{\text{v}}$e, 489 cum, 524 qu$\bar{\text{o}}$que stb.); még olyasmi is kiderül, hogy valaki a *νεῖκος*-t hímneműnek vette (19).

Most következő megjegyzéseinkkel nem a végtelenségig duzzasztható kommentár terjedelmét óhajtjuk — közvetve — növelni, inkább a további kötetek megfelelő helyeinek megértéséhez próbálunk hozzájárulni. Pl. az, amit B. (39. l.) az I 67 sk. sorok végződéseinek rímeléséhez *(carentem — habentem)* megjegyez, érzésünk szerint kevés («unter dem Einfluss der Rhetorik stehende Dichter neigen dazu mehr als andere, also Ovid mehr als Vergil»). A Met. kongeniális magyar fordítója ezeket a feltehetően szándékolt költői játékokat következetesen igyekezett átmenteni tolmácsolásába. Itt kérdőjelezzük meg B.-nek az Echo-történet szóismétléséhez (III 361 sk.: *posset — posset)* fűzött megjegyzését (543: «ohne erkennbare Absicht»). Echóról lévén szó (vö. 380—391. sor), a szándék igenis felismerhető. (Az 547. lapon felsorolt irodalomhoz: Echo Vergiliana. Ant. Tan. 1 [1954] 84 skk. l.) A kommentárban említett másik hely (II 150 sk.: *occupat ille* l e v e m *iuvenali corpore currum . . . manibusque* l e v e s *contingere habenas gaudet)* hangsúlyozott szóismétlése szintén szándékolt: a meggondolatlan Phaethón könnyűnek hiszi azt, aminek *nehézségét* apja jól tudja (vö. II 54 skk.); ugyanakkor gondoljunk a «súlykülönbözet»» epikus előzményére, Pallas Athéné felszállására, II. V 837 sk., vö. Verg., Aen. VI 413: *gemuit sub pondere cumba.* Kiderül, hogy az ifjúból hiányzik a kellő *gravitas*, és hogy a naplovak gyeplőjének kézben tartása nagyon is nehéz. Hivatkozhatnánk itt két horatiusi példára is. A «*Nil admirari*» zárósorai (Epist. I 6,65 sk.: *si, Mimnermus uti censet, s i n e a m o r e i o c i s q u e nil est iucundum, v i v a s i n a m o r e i o c i s q u e* tréfás ismétléssel érzékeltetik a Mimnermos-«tanítványok» értelmetlen szajkózását; a Florus-levél 149. sk. sorában olvasható ismétlés *(radice vel herba)* pedig a kuruzslók mondókáinak és receptjeinek haszontalanságát vési az egészséges életre *(recte vivere)* pályázók emlékezetébe.

A 73. lapon B. a *scires* (I 162) értelmezéséhez («man hätte glauben können») tanulságos párhuzamokat sorol fel Plautustól Petroniusig, de akkor már idézhette volna Tacitust is (Hist. I 50,3): *quorum bello solum id scires, deteriorem fore, qui vicisset* (Heubner értelmezése vitatható). — Érdekes (141. l.) a *perdomita serpens*-szel kapcsolatban a simplex és összetett ige előfordulási statisztikája (Ov.-nál 40 : 3); ugyanez az arány Tacitusnál 6 : 6. — Tanulságos a 92. lapon (I 218: *et inhospita tecta tyranni)* az erős *t*-asszonáncok vizsgálatából levont következtetés («das Gemeinsame ist nicht die Absicht dramatischer Steigerung in einer bestimmten Situation, sondern die Freude am artistischen Spiel überhaupt»); másképpen Tac., Ann. I 54,1: *ut quondam Titus Tatius . . . Titios instituerat* (vö. Enn. Ann. frg. 113 V.: *o Tite tute Tati, tibi tanta turanne tulisti),* — talán a szakrális formulák érzékeltetése. — A 351. lapon a Callisto-történet *pariter incedere* kifejezéséhez (II 445) B. csak ennyit jegyez meg: «ohne Parallele . . ., *pariter* bei anderen Vorgängen meist feierlicher Bewegung.» Bár távoli párhuzam, helyüket is megvilágítja Verg., Aen. II 205: *incumbunt pelago pariterque ad litora tendunt;* vö. Tac., Ann. I 32,3: *indicium magni motus, quod . . . pariter ardescerent, pariter silerent, tanta aequalitate et constantia, ut regi crederes.* (A 270. sorban — *tanta est fiducia formae?* — újabb vergiliusi reminiszcencia, vö. Aen. I 132.) — Végül a 397. lapon (II 669 *edidit hinnitus)* az *i*-hangok halmozásával elért onomatopoiia («Wiedergabe des Wieherns») ugyancsak megérdemelt volna egy utalást Horatiusra (C. II 16,34). Persze az *i*-halmozás mást is jelenthet, vö. Hor., Epist. II

2,49 skk. (rezignált visszaemlékezés, majdnem sírás), Ars p. 467 (kómikusra hangolt tiltakozás); vö. Tac., Ann. I 55,3 és II 31,5; Mignon dalának «ellenállhatatlan vágyakozásáról» nem is szólva.

A III 98. sor «művészi szóismétlése» *(spectas — spectabere)* rendkívül tanulságos kitérésre ad alkalmat (473 skk. l.); legfeljebb egy közeli párhuzamot hiányolunk (Ars am. I 99): *spectatum veniunt, veniunt, spectentur ut ipsae.* — A 361. lapon a *quondam* (II 490) attributív használatához fűzött megjegyzés («erst im Spätlatein») helyesbítésre szorul; vö. Hor., Epist. II 2,167: *emptor quondam* a. m. *qui quondam emit.*

Helyenként persze a magyarázatok külön kitéréssé szélesednek és a hagyományos kommentárok kereteit végképp szétfeszítenék (pl. 15 skk. a kosmos keletkezéséről, vagy 322 sk. az Eridanusról), máshol viszont a recenzens szívesen olvasna bővebb eligazítást pl. az «északi» vidékek ábrázolásáról (37); a Daphne-történet képzőművészeti vonatkozásairól (143 skk.); a vezető állatok szerepéről (448); a *thalami pudici*-val (III 282) kapcsolatban a Iosephus Flaviusból ismert Paulina-történet «historiográfiájáról» (Weinreich az anyagnak csak kicsiny hányadát dolgozta fel «Der Trug des Nektanebos» c. könyvében); az *ἀφανισμός*-ról (570); a *praesentes di*-ről (608; a *praesentia* kérdése valóban nem mindig dönthető el vitathatatlanul, vö. pl. Tac., Ann. II 35,2), stb.

Megjegyzéseink csak a nagyszabású mű gondolatébresztő hatását bizonyítják. Nem megszokott záróformulának szánjuk annak nyomatékos kiemelését, hogy a régóta várt Metamorphoses-kommentárt senki sem nélkülözheti, aki Ovidius költészetével behatóbban foglalkozik. De mikorra készül el — hasonló alapossággal — a további négy kötet?

BORZSÁK ISTVÁN

B. MOUCHOVÁ: STUDIE ZU KAISERBIOGRAPHIEN SUETONS. Acta Univ. Carolinae XXII. Praha 1968. 116 l.

Mouchová több Suetonius-tanulmánya[1] után most egy egész monográfiát vehetünk kezünkbe, mely mind a 12 életrajzra kiterjedően vizsgálja Suetonius írói módszereit. Kiinduló pontja természetesen itt is az életrajzírói «rubrikák» és párhuzamos leírások elemzése, értékelése, mely a S.-kutatás központi kérdése.

Hogy ez valóban így van, azt jól igazolja az eddigi eredmények rövid áttekintése a mű elején. (Az elsőrolt szakirodalomban magyar szerző nevét hiába keressük. S. elhanyagoltságát hazánkban mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1901—50 között egyetlen vele foglalkozó cikk sem jelent meg, azelőtt is legfeljebb Székely István műfordítása elé írt bevezetőjét említhetjük [1896], melyben nem kendőzi el S. gyengéit, sőt egy korábbi értekezésében mint Tacitus utánzójával foglalkozik vele [1887]. A közelebbi múltból az új S.-műfordítás készítőjének utószavát említhetjük [1961], melyben Kis Ferencné a mű erényeiről csaknem lelkesedéssel ír.) Ebből kiderül, hogy az életrajzíró megítélésében két — hol élesebben, hol kevésbé élesen megfogalmazott — vélemény uralkodik: 1. S. a nagy munkával összegyűjtött anyagot művészi ambíció nélkül írta meg; 2. az anyag feldolgozása egységes művészi elv szerint történt. Ez utóbbi vélemény megalapozója Wolf Steidle, aki még a korábban hibául felrótt helyeket is igyekszik a szerző javára fordítani, vagy legalább megértéssel kezelni. Legfőbb ellenzője E. Paratore, aki szerint S. sem nem valódi történetíró, sem nem igazi művész.

A monográfia ezután a «rovat» és «elbeszélés» (Rubrik und Erzählung) kérdéseivel foglalkozik. Szempontjai: a vizsgált rész felépítése, beilleszkedése az életrajzba, nyelvileg hogyan kapcsolódik az egészhez, azaz hogyan befolyásolja a tartalom S. kifejezésformáit. A teljes egészében filológiai jellegű fejezet olyan mozzanatok leírásával foglalkozik, melyek szükségképpen előfordulnak minden életrajzban. Az *A)* rész az uralkodó származásának témájában különválasztja a nemzetség történetét, az atya, feleség, gyermekek életének, ill. halálának leírását, a csodás előjelek jelentőségét.

Kiderül, hogy S. az ellentétes vélemények leírásakor nem hagy mindig bizonytalanságot az olvasóban. Az Augustus származásáról nyilatkozó Antonius véleményének elfogultságát jelöli a *despiciens* (4,3) jelző. Maga viszont határozottan kijelenti: *Octavius pater a principio aetatis et re et existimatione magna fuit* (3,1). Ugyanígy Vitelliusnál a

[1] Adoption und Testament in Suetons Kaiserbiographien. Graeco-Latina Pragensia III. 55—63; Ausgewählte Paralellen aus der Lebensbeschreibung Kaisers Otho bei Sueton und den Historien des Tacitus. LF LXXXIX (1966) 257—261, stb.

certe (2,2) szóval jelöli végső megállapítását. (S. oknyomozásának bizonyítására leggyakrabban Caligula születési helyének meghatározását idézik [Cal. 8].) Itt több eltérő vélemény ismertetése után azt bizonyítja, hogy a tőle idézett okmány feljegyzésén kívül valamennyi más elfogadhatatlan. És hogy a szelektálás sem maradt el mindig, azt ismét az Augustus-életrajz bizonyítja, ahol nem esik szó Octavius első feleségéről, Anchariáról: származásával bizonyára nem gyarapította a család hírnevét.

Míg a császár atyjának halálát általában az egyhangú *obiit* szó jelöli, addig a császár halálára már változatosabb a készlet: *periit, excessit, exanimatus est* stb. Gondosan vizsgálja a szerző a házasság, gyermekszületés és válás rendszeresenelőforduló kifejezéseit. A változatosság persze nem nagy, de a teljes egyhangúságot elkerültes. Az adatok elrendezési elve kronologikus: *mox, statim, deinde, post.*

A császárjellemzésben (B) a következő etikai fogalmak dominálnak: *saevitia, crudelitas, clementia, cupiditas, abstinentia.* Tiberius életrajzából megtudjuk, hogy S. még a kegyetlenségek sorának ismertetése közben sem jellemez egysíkúan, hanem fokozatokat tüntet fel: *odium adversus necessitudines in Druso primum fratre detexit . . . deinde in reliquis* (50,1); *mox in omne genus crudelitatis erupit* (61,1). (S. jellemzésének helytállóságát a tacitusi helyek is igazolják: Ann. I 4,3; 81,2.) Ezt tovább fokozza Drusus halála (62,1), majd betetőzi, hogy már saját lelkiismerete is gyötörte kegyetlenkedései miatt (63,1). S. javára írandó, hogy a sok kegyetlen uralkodó jellemzése nem válik teljesen egyhangúvá. A saevitia kifejezés mindig valamely másikkal párban fordul elő, utalva a jellemek különbségére: *superbia, stultitia, avaritia, luxuria* stb. Hasonló szópárok figyelhetők meg a további tulajdonságok felsorolásában is. A rovatok itt már nem hasonlítanak úgy egymásra, mint az *A)* részben.

A császárok halálának leírásában (C) a szerző négy csoportot különít el, aszerint, hogy összeesküvés áldozatai voltak, vagy egyszerűen csak megölték őket, öngyilkosok lettek, vagy természetes halállal haltak meg. Ezeken belül sok hasonlóság állapítható meg akár a kronológikus elrendezésben, a csodás előjelekben, akár a halál lefolyásában.Más a megoldás ott, ahol a halál az uralkodó jelleméből és tetteiből következik, más ott, ahol ez nem áll fenn.

A köv. fejezet többször előforduló leírások elemzésével foglalkozik. Ezek közül az egyik csoportban a párhuzamos helyek vagy fedik, vagy kiegészítik egymást. Steidle megállapítása szerint S. itt esetenként más összefüggésben, más aspektusból szemlélte a dolgokat. A másik csoport helyei már kisebb-nagyobb ellentmondásban vannak egymással. Ilyen Agrippa magatartása Augustusszal szemben (Aug. 66,6 ~ Tib. 10,2), vagy Artabanus parthus király szándékának megítélése (Cal. 14,5 ~ Vit. 2,6). Mouchová azon megállapítását, hogy ezekben nem az események az elsődleges jelentőségűek, hanem a személyek jellemzésére szolgáló tartalmuk, inkább mentegetésnek érezzük, nem érvnek. Aki az apró események ilyen sokaságát ismerte, annak szükségtelen lett volna egyazon eseményt más-más beállításban felhasználnia egyik, majd másik uralkodó jellemzéséhez. A különböző források használatára hivatkozás legfeljebb magyarázata, de nem mentsége ennek. Ráadásul pedig az említett helyeken nem annyira az események leírásában van eltérés, hanem azok indítékának megjelölésében. Ez tehát inkább S.-tól származhat, mint a forrásoktól. Az is elképzelhető, hogy a hihetetlen mennyiségű összegyűjtött anyag egy-egy korábban felhasznált epizódjáról elfeledkezett, s később más összefüggésben, más megítéléssel építette be.

Az utolsó fejezet a császár-életrajzok szerkezetét vizsgálja. Célja egy-egy *vita* koncepciójának elemzése, az egész megszerkesztésének kérdése. Ez három hasonló jelleműnek minősített uralkodó (Tiberius, Nero, Domitianus) életrajza alapján történik. Az alapkoncepció Tiberiusnál a következő: olyan negatív tulajdonságokkal rendelkező császár, aki egy meghatározott időben még jó volt. Rhodosi tartózkodása idején a *civilitas* jellemezte (11,3), Rómában már a senatusszal szembeni magatartása során ez csak a *species libertatis*-t jelenti (30,1). Rossz tulajdonságai fokozatosan jelennek meg, először a *libidines* (42—45), majd később a *saevitia* (50,1). Nero életrajzának alapkoncepciója a családi környezet: rossz tulajdonságai már őseiben megvoltak, benne pedig egyesültek (1,6). De S. pozitív tetteit *(ostentatio:* 11—13 c.) sem hallgatja el. Domitianust gyermekkorától kezdve következetesen negatív tettekkel jellemzi (1,2): az uralkodása kezdetén meglevő jó és rossz tulajdonságai fokozatosan mind rosszá válnak (3,3).

S. tehát egy-egy császárral szemben meghatározott álláspontot foglal el. A császárok jellemének változását végig nyomon kísérte; a rovatot általában valamely jellemző tulajdonsággal vezeti be, s utána ezt a tettekkel szemlélteti.

Mouchová végkövetkeztetései: S. különös szeretettel sorolja fel a tényeket, az elbeszélés nem erős oldala. Ahol az egyes rovatok tartalma nagyon hasonló, ott egyhangú a szerkesztés. Ahol sajátos tulajdonságokat vagy eseményeket regisztrálhat, a szerkesztés

és szóhasználat is esetről esetre változik. Kompozíciós művészete inkább a kis egységekben mutatkozik meg, ahol egy-egy eseményt vagy tulajdonságot ábrázol. A tények illusztrációkként és eszközként szolgálnak a császárok jellemzéséhez.

A szerző tehát az életrajzok részletes filológiai elemzéséből vonta le mértéktartó következtetéseit. Megállapíthatjuk, hogy a tárgyszeretet inkább S. értékeinek feltárására, mint hibáinak felrovására ösztönözte. A tények felsorolásán és a szolid következtetéseken túl a szerző most már a S.-életrajzok bonyolultabb kérdéseit vizsgálhatná. Mi volt az oka és célja ennek a sokat elmarasztalt stílusnak? Az itt elért eredményeket fel kellene használni S. forrásainak, példaképeinek vizsgálatára, a görög és római gyökerek pontosabb meghatározására. Ezek hozzásegítenek ezen életrajzírási stílus korabeli létjogosultságának megállapításához. Figyelembe kell vennünk a kor közízlését, igényeit olvasmányaival szemben.

S. történetírói értékének, szemléletmódjának, anyagcsoportosításának, szelektálásának értékeléséhez elkerülhetetlen az összevetés a tacitusi írásművészettel, melyre korábban vállalkozott a szerző, itt azonban legfeljebb utalásokkal találkozunk (53. l.). A különbségek gyökereinek feltárása értékes eredményeket jelentene S. alaposabb megértéséhez. Egészében véve tehát nem elég csupán konstatálnunk S. stílusának sajátosságait, hanem fel kell tárnunk okát, célját, és el kell helyeznünk korának irodalmi életében; a filológiai vizsgálat adta téglácskákat az épületbe kell illeszteni.

GESZTELYI TAMÁS

TACITUS Chapters by *P. BURKE, A. R. BURN* etc., edited by *T. A. DOREX*. London (Routledge & Kegan Paul) 1969. XII, 180 p. (Studies in latin literature and its influence.)

Akárcsak a reprint-kiadások áradata, a manapság gyakori gyűjteményes kötetek is több szempontból értékelendők: az előbbi esetben sok fontos régi mű különben megszerezhetetlen volna, ugyanakkor üzleti meggondolások is közrejátszanak; a különféle «Sammelband»-ok részint ugyancsak nehezen elérhető tanulmányokat tesznek hozzáférhetővé, részint friss kutatási eredményeket kötnek csokorba. Minden azon múlik, hogy érdemleges-e a központi téma, és jók-e az összeválogatott tanulmányok. A «műfaj» természeténél fogva alig kerülhetők el az «átfedések», ritkán biztosítható az elvi azonosság, teljességről pedig eleve szó sem lehet.

A «Studies in latin literature and its influence» c. sorozat (szerk. a birminghami D. R. Dudley és T. A. Dorey) eddigi köteteinek (Cicero, Lucretius stb.) ismeretében jogos várakozással vettük kézbe a Tacitusszal foglalkozó cikkgyűjteményt is. A tanulmányok sorrendje és összeállítása önmagában sem érdektelen: a Dialogus ismertetését — helyesen —a másik két «kis» írásé után olvassuk; központi helyet foglal el A. R. Burn cikke (T. on Britain: p. 36—61); Mommsen még mindig kísértő megállapítását (T. mint «der Unmilitärischste aller Schriftsteller») a megszokott erudicióval és alapossággal — meggyőzően — cáfolja és a történetíró megismeréséhez is számos új megfigyeléssel járul hozzá K. Wellesley (63—97). Rendkívül tanulságos Norma P. Miller tanulmánya: «Style and content in T.» (99—116); «T. and his predecessors» bemutatásával (117—147) R. H. Martin egy emlékezetes Klingner-esszé (T. und die Geschichtsschreiber des l. Jh. n. Chr. Mus. Helv. 15[1958] 194 skk. = Röm. Geisteswelt[4] 469 skk.) szolíd és előbbrevívő angolszász pendantját adja; P. Burke zárófejezete («Tacitism»: 149—171) T. utókorának sok, eddig ismeretlen részletadatot és összefüggést feltáró áttekintése.

Mint látjuk, más jellegű gyűjteményes kötettel van dolgunk, mint amilyen a «Wege der Forschung» T.-válogatása (97. köt., szerk. V. Pöschl, Darmstadt 1969): a kettő szépen kiegészíti egymást. A német kötetben talán néhány jelentősebb tanulmány is akad hét évtized nemzetközi T.-filológiájának terméséből (Fr. Leo 1896. évi «Kaisergeburtstagsrede»-jétől R. Syme-ig), az angol kisebb igényű, de egyöntetűbb, és jól tükrözi a modern T.-kutatás angol képviselőinek érdeklődését, színvonalát, a — főleg az Agricolához fűződő — sajátos britanniai problémákat. Érthető, hogy az angol kutatás mindig különös érdeklődéssel fordult a britannocentrikus Agricola felé (és így a kongeniálisabb értelmezés előnyével indulhatott a nemzetközi mezőnyben). Ha arra gondolunk, hogy az Agricola — mint első írás — különben is döntő jelentőségű T. egész életművének és talányos egyéniségének megismerése szempontjából, sajnálhatjuk, hogy a kötetet szerkesztő T. A. Dorey viszonylag kevéssé mélyedt el az Agricola speciális problémáinak tanulmányozásában, Germania-interpretációja pedig — érzésünk szerint — határozottan sekélyes. Alkalmasint a Dialogusból is többet lehet kihámozni, mint amennyit C. D. N.

Costa cikkében találunk: jóformán semmit sem tudunk meg a szerzőség kérdésének állásáról, keveset a M. Durrytől «a római irodalomtörténetben rendkívülinek» mondott későbbredatálásról, nem döntőt a 35. fej. utáni lacuna kitöltéséről. Nem minden olvasó sejtheti, hogy pl. a *sexta iam felicis huius principatus statio* (Dial. 17,3) értelmezése (p. 32: «now the sixth year of this happy reign») mennyire vitatott; szívesen olvastunk volna többet a cicerói írásokhoz való viszonyról stb.; a Dialogus általános ismertetését mindenesetre sikerültnek mondhatjuk. (A kéziratos hagyományra és a Codex Hersfeldensis felfedezésének körülményeire vonatkozólag azért W. Petersen múlt századi kiadásának bevezetésénél újabb irodalmat is idézhetett volna.)

Önmagában is becses A. R. Burn tanulmánya, mint Britannia ókorának T. révén történő megvilágítása, de még becsesebb azok számára, akiknek ez nem «nemzeti tantárgy», hanem T. megközelítésének egyik lehetősége. Az, amit B. a T.-nál olvasható földrajzi nevek, Britannia föld- és néprajza és a 80-ig tartó hódítások tárgyalása címén előad, lényegesen több, mint alkalmi eligazítás: T. nem brit olvasói is hálásak lehetnek érte.

Hasonlóképpen a legjobbakat mondhatjuk K. Wellesley fejezetéről, amelyből nemcsak a mommseni verdikt érvényének viszonylagossága derül ki, hanem számos «félreértés» vagy «pontatlanság» is érthetővé válik. W. szuverén ismerője a tacitusi szövegnek, a történeti, régészeti és földrajzi anyagnak, az író erényeinek csak úgy, mint magyarázható gyengéinek, így tanulmánya hadtörténeti vonatkozású észrevételek rendszerbe foglalásánál ugyancsak sokkal több: az általános T.-filológiában is figyelemreméltó teljesítmény. Hogy T. katonai szakírónak is kitűnő tud lenni, ékesen bizonyítja a második cremonai csata leírása (Hist. III 21—25), Mommsen általánosításának frappáns cáfolata (92 skk. l.).

N. P. Miller a tacitusi stílus és mondanivaló közti összefüggés bemutatására két részletet interpretál szellemesen és mintaszerű alapossággal: az Augustus temetéséhez kapcsolódó *δισσοὶ λόγοι*-t (Ann. I. 9—10) és Boudicca felkelésének leírását (Ann. 29—39). A két részletinterpretáció hasznosságát és sokban eredeti voltát E. Koestermann kommentárjának ismerői bizonyíthatják. Az előtte és utána olvasható eszmefuttatás (T. utókoráról) viszont nem a legszervesebben keretezi be az érdemi fejtegetéseket; a zárómondat pedig (115: «T.,has the defects of his qualities: but T. was — and is — a great man») kissé iskolásnak hangzik.

R. H. Martin tanulmányát már bevezetőben kellőképpen értékeltük, így most már csak annyit, hogy T. «előzményeinek» itt olvasható ismertetése Klingner és Syme után is nagyban hozzájárul T. írásművészetének megismeréséhez. Végül: T. utókorának kutatói örömmel és haszonnal tanulmányozhatják P. Burke hihetetlen olvasottságáról tanúskodó «Tacitism»-fejezetét, amelyből — az angol anyagot nem is számítva — Portugáliától Magyarországig vázlatossága ellenére is tanulságosan tárul fel T. változatos irodalmi utóélete. Legfeljebb a németországi «tacitizmus» bemutatását hiányolhatnók, de ezért bőségesen kárpótol bennünket az egyéb európai irodalmak T.-központú megvilágítása.

Az egész kötet méltóan képviseli az angol T.-kutatást. Ezért az ízelítőért hálás lehet T. minden olvasója — a szigetországon kívül is.

BORZSÁK ISTVÁN

P. CORNELIUS TACITUS: DIE HISTORIEN. Kommentar von *HEINZ HEUBNER*. I—II. Heidelberg 1963—68, 198 és 324 l. (C. Winter Universitätsverlag: Wissenschaftliche Kommentare zu griech. und lat. Schriftstellern.)

H. Heubner egyhangú elismeréssel fogadott Historiae-kommentárjának első kötetét (I. könyv) most követte a második. Az új feldolgozás szükségességét senki sem vitathatja: az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit legüdvösebben egy ilyen folyamatos kommentárban lehet hasznosítani, illetőleg továbbfejleszteni. A heidelbergi C. Winter kiadó «tudományos kommentárjai» bizonyos mértékben folytatásai az egykori Teubner-sorozatnak («Sammlung wissenschaftlicher Kommentare»), de teljes egyöntetűséget a dolgok természeténél fogva egyikben sem lehet (ill. lehetett) megvalósítani. Az eddig megjelent kötetekben különböző tudósegyéniségeknek különféle teljesítményeit tanulmányozhatjuk. A sorozat szerkesztőinek csak arra kellene ügyelniük, hogy ezek a szakemberek számára nélkülözhetetlen kiadványok ne duzzadjanak áttekinthetetlenné, kommentár helyett ne váljanak repertóriummá.

E. Koestermann Annales-kommentárjának négy kötete «menet közben» is (előnyére) módosult. Heubner Historiae-kommentárja eleve másnak (az oktatás kívánalmaihoz közelebb állónak) indult, és a II. kötet szintén mutat bizonyos változásokat az I.-höz képest. Ez a különbözőség semmiképpen sem befolyásolja egyik vagy másik mű használhatóságát, és kérdéses, hogy az egyöntetűség erőltetése javára vált volna-e valamelyiknek. Az *ἀγαθὴ ἔρις* ösztönző tényező a Tacitus-filológiában is; legfeljebb egymás eredményeit nem ártana kevesebb tartózkodással kezelni. Örvendetes a két Heubner-kötet élén — a Leidensis használhatóságával kapcsolatban — olvasható megjegyzések módosulása (I.: «vielfach entstellt», II.: «beeinträchtigt»); itt is, egyébként is az *audiatur et altera pars* elvének kellene érvényesülnie.

Éppen ezért alig érthetünk egyet pl. az Adua (Adda) — Arda (II 40, Komm. II 168), vagy a rejtélyes *colonia sua* (II 86,3, Komm. II 263) Koestermann javasolta értelmezésének teljes mellőzésével. Ugyanakkor előrebocsáthatjuk, hogy a páratlan lelkiismeretességgel és alapossággal felsorakoztatott párhuzamos helyek egy részét bizony feláldoztuk volna az Annales nyelvi és tárgyi szempontból egyaránt fontos anyagának rendszeresebb bevonásáért. Hiányoltuk pl. az Ann. ide kívánkozó helyeinek hasznosítását Hist. I 10,1 *adtritis opibus* (vö. II 56,2), 37,3 *horror animum subit*, 58,2 *exarserat*, 62,2 *medio diei* (vö. II 53,2 *medio temporis)*; II 17,1 *aperuerat*, 18,2 *tela intentare*, 19,1 *metum ostendere; providentia ducis;* 19,2 *non modo, sed* . . ., 48,2 *remicisse*, 52,1 *trahere in deterius*, 57,1 *integrum bellum* stb.; a köv. helyeken pedig túlzottnak éreztük a dokumentálást: I 51,3 *Rhenum accolit* (Naevius !), 87,1 *classe valida* (Culex !); II 20,1 *acribus oculis*, 31,1 *ducere = putare*, 49,1 *animo volutantem*, 49,3 *gemitum morientis*, 55,1 *Vitellio plausere*, 56,1 *per municipia et colonias*, 59,3 *sinu retinens*, 76,4 *documento (est)*, 86,2 *Vespasianum secutus* stb.

Ugyanígy vagyunk az eligazításnak szánt fordítás-, illetőleg parafrázis-részletekkel: a legtöbb helyen hasznosak, a félreértést eleve kizárják, legfeljebb a sorozatcím jelzőjét mutatják viszonylagos értékűnek, pl. II 47,3 *eius est* («das kennzeichnet den, . . .»), még «iskolai kiadásokban» is elég volna a «gen. propr.» rövidítés; 54,1 *intererat consiliis* («nahm an den Beratungen teil»); vagy I 37,3 *gloriam occisi* («Konstruktion nach Liv. . . .») — elegendő volna: «gen. expl.» A kommentárba iktatott fordításrészletek túl hosszúak (és részben fölöslegesek) pl. II 34,1 *quieti intentique* . . ., 34,2 *naves pari inter se spatio* . . . (6 sor), 37,2 *ego, ut concesserim* . . . (11 sor), 50,2 *ut conquirere fabulosa* . . . (4 sor), stb. (Koestermann az ellenkező végletet képviseli: a legtalányosabb tacitusi kifejezéseket *latinul* illeszti parafrázisába, vö. Ant. Tan. 15 [1968] 159. l.) Nagyon jók viszont azok a *rövid* parafrázisok, amelyek a nem mindig könnyen érthető gondolatmenetet a megfelelő helyeken megvilágítják, pl. I 64,1 *nec militum* . . . (Vitellius katonái nem *mérlegeltek*, hanem — szoldateszka módjára — öncélúan háborúztak.)

Furcsa színben tüntetik fel Tacitus szuverén stílusművészetét a kommentárnak azok a rendszeresen ismétlődő tételei, amelyek a legtermészetesebb tacitusi szókapcsolatokat is következetesen korábbi auktorhelyek «kombinációinak», «ötvözetének", „továbbfejlesztésének» stb. jelentik ki, mint pl. I 52,2 *largiretur aliena*, 82,1 *decus imperii;* II 21,1 *cibo vinoque praegraves*, 26,2 *deleri cum universo exercitu*, 27,1 *in metum compulit*, 40 *cum atrocibus mandatis*, 49,1 *increpitis seditionis auctoribus*, 65,2 *auctoritas praevaluit*, 76,4 *praepropera desperatione*, 76,5 *firmatus usu miles*, stb. A tacitusi fogalmazások rokonságának kutatása és dokumentálása közben akárhányszor említetlen maradnak sokkal közelebbi «rokonok», mint pl. I 79,1 *audentius* (vö. Verg., Aen. VI 95), 79,3 *soluto gelu* (vö. Hor., C. I 4,1 és 10); II 53,1 *magnis inimicitiis claresceret* (vö. Dial. 36,1—3), 68,2 *in studia diductis* (vö. Verg., Aen. II 39 *scinditur incertum studia in contraria vulgus;* Ann. I 55,1 *dissidere in* . . .), 71,1 *corruptius iter* (vö. Hor., Sat. I 5,5), stb.

Feltétlenül jó szolgálatot tesznek a tartalmi egységek elé bocsátott bevezető fejtegetések (referátumok, sőt tanulmányok), csak éppen nem egyszer már-már szétfeszítik a «kommentár» kereteit. (Pl. a II. kötetben, 9—25. l.: «Die Vorgeschiehte der flavisehen Erhebung», 30—36. l.: «Das Aphroditeheiligtum von Paphos» — E. Hartmann tollából; 72—86.l.: «Der Krieg in Oberitalien bis zum Ende Othos», 149—166. l.: «Die erste Schlacht von Bedriacum», 248—263. l.: «Die Erhebung der Flavier», 274. l.: «Carmelus» — W. Fauth tollából.) E részek szokatlan terjedelmével ellentétben indokolatlannak látszik a szereplő személyek életrajzi stb. adatainak teljes mellőzése (kivétel II 77,1, ahol Titusról egy hosszú Münzer-idézetet olvasunk). Így míg egyebekben szinte az embarras de richesses érzése környezi a kommentár használóját, a legegyszerűbb prosopographiai kérdésben kénytelen a RE megfelelő címszavait fellapozni.

Külön kiemeljük néhány bonyolult szövegkritikai probléma körültekintő tárgyalását, pl. I 58,2 *statis* (Med.; *stratis* L; *satiatis? sedatis* Doederlein) *odiis*, 69 *ut est mos;* II 65,2 *exemplo L.* (*Artuntii, sed*) *Arruntium* Haase, contra Koestermann, 100,3 *Patavi⟨i⟩ (patuit* Martin) stb.

Fentebb a kommentár-sorozat felduzzadása miatt aggályunknak is kifejezést adtunk, ugyanakkor tisztában vagyunk azzal, hogy egy tudományos kommentár sohasem lehet teljes és végleges. Szerénytelen példaként hivatkozunk itt néhány Tacitus-dolgozatunkra, amelyeknek ismeretében a kiváló szerző itt-ott esetleg másképp fogalmazta volna magyarázatait (pl. a béke tacitusi említéseivel, az Alexandros-motívumok felcsendüléseivel, vagy a vitelliusi *foedum spectaculum*mal stb. kapcsolatban). Így is örömmel csatlakozunk az eddigi recenzensek feltétlenül elismerő véleményéhez és őszintén kívánjuk, hogy H. Heubner a Historiae kommentálásának nehéz, de szép feladatát sikeresen folytassa és fejezze is be.

BORZSÁK ISTVÁN

L. SZONDI: KAIN. GESTALTEN DES BÖSEN. Bern—Stuttgart—Wien, 1969. 8°, 188 l.

Szondi Lipót — magyar származású, neves zürichi pszichológus — könyvet írt Káinról, a gonosz ember típusáról. Harminchárom példát sorol fel, miként jelenik meg Káin a társadalomban: háborús bűnösként, kéjgyilkosként, ámokfutóként, öngyilkosként stb. Vizsgálódásait így foglalja össze: «*Der Mann Kain* figuriert in der Schicksal psychologie als Symbol des Schicksals eines Gesetzbrechers. *Der Mann Mose* hingegen symbolisiert das Schicksal eines Menschen, der seine Verfehlung durch strenge Gesetzgebung wiedergutzumachen versucht. Beide Arten von Menschen, sowohl die Kainiten wie auch die Mosaiten — wie wir sie fortan symbolisch nennen wollen — tragen das nämliche Schicksal der tötenden Gesinnung.»

Bennünket a könyv I. fejezete érdekelhet (Kain im Lichte der Bibel und der Sagen), amelyben bemutatja a Kain-történetet a Biblia és a legenda alapján. Jól értesült összefoglalásában két vezetője volt: V. Aptowitzer (Kain und Abel in der Agada. Wien—Leipzig, 1922.) és S. Speier (Aus dem jüdischen Schrifttum über Kain und den «bösen Trieb». Beiheft zur Schw. Zeitschrift f. Psychologie und ihre Anwendungen. No. 47. Szondiana. V. Festschrift Leopold Szondi. Bern—Stuttgart, 1963. 244—252.).

Kár, hogy az újabb irodalom nem ismeretes előtte, pl. A. Donker szép könyve: Ben ik mijn broeders hoeder? (Amsterdam, 1960.), vagy Trencsényi-Waldapfel Imre tanulmánya: Ein Symposion in Oxford (Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Budapest, 1966. 473—488.). Figyelemreméltók az alábbi írások is: G. Henderson: Cain's Jaw Bone. Journal of the Warcurg and Courtauld Institutes. XXIV. 1961. 108—114; ua., Lexikon der Christlichen Ikonographie. I. Freiburg im Breisgau, 1968. 5—10.; G. Vajda: Le commentaire d'Ezra de Gérona sur le Cantiqes. Paris, 1969. 389.

Néhány megjegyzést szeretnénk tenni:

Egyetlen héber vers átírásában (22. l.) három hiba is akad.

Az áldozat egyenlőtlen fogadtatásáról szólva (30. l.) fel kellett volna dolgozni az áldozati füst történetét (A. Scheiber, REJ. CXV. 1956. 9—24.).

Káinnak Lemech által okozott halálát (39—40. 11.) gazdagabban dokumentálhatta volna. Anyag található: L. Ginzberg: On Jewish Law and Lore (Philadelphia, 1955. 61—62.). Gyakori a szépművészetben is (M. Schapiro, The Art Bulletin. XXIV. 1942. 212.). Euripides Bacchánsnőiben hasonló motívum fordul elő (J. Gutman, In Memoriam Iohannis Lewy. Jerusalem, 1949. 30.). Erről másutt bővebben kívánunk szólni.

A nagyon elmemozdító könyvet a biblikusok és legendatörténészek is haszonnal forgathatják.

SCHEIBER SÁNDOR

HÍREK

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

(AZ 1969. ÉVI KÖZGYŰLÉSEN ELHANGZOTT BESZÁMOLÓ)

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG TIZENEGYEDIK ÉVE

A Társaság az elmúlt évben a korábban lefektetett alapokon végezte munkáját, igyekezve érvényesíteni azokat a tanulságokat, amelyek az előző években folyó munkából és annak megvitatásából adódtak. A legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy megőrizze, s ha lehet, kiszélesítse azt a jellegét, hogy a hazai ókortudományi kutatásnak a folyóiratokon kívül egyetlen nyilvános fóruma lévén, egységbe fogja össze az egész hazai ókorkutatásnak mind kutatóit, mind érdeklődő pártfogóit, a fővárosiakat épp úgy, mint a vidékieket, az idősebbeket épp úgy, mint a legfiatalabbakat. Ezt a törekvést igyekeztünk a lehetőség szerint a felolvasó ülések műsorának összeállításánál is érvényesíteni, természetesen csak olyan mértékben, ahogy azt a Társaság tudományos célkitűzéseivel összhangban meg lehetett valósítani. A Társaság életének középpontjában az elmúlt évben is a felolvasó ülések álltak. Ezeknek hosszú évek során kialakult rendjét néhányszor kénytelenek voltunk terem-nehézségek miatt megbontani, de erre idejében felhívtuk üléseink látogatóinak figyelmét. Rendkívüli ülést a kialakult szokás szerint csak akkor tartottunk, ha valamely külföldi előadónk itt tartózkodásának ideje nem esett egybe szokásos havi felolvasó ülésünk időpontjával.

A legutóbbi közgyűlésen és azóta budapesti felolvasó üléseinken a következő előadások hangzottak el:

1968. jún. 21 *Harmatta János:* A görög mitológia kisázsiai kapcsolatai
1968. szept. 20 *Dobrovits Aladár:* Szövegkritikai tanulmányok Ptahhotep tanításaihoz
Sarkady János: A dór vándorlás
1968. okt. 18 *Maróti Egon:* Feriae in familia
Kádár Zoltán: Mitológiai és zoológiai illusztrációk Pseudo-Oppianoshoz
1968. nov. 22 *Tegyey Imre:* A görög történetírók és a görög őstörténet
Hahn István: A II. triumvirátus légió-szervezete
1968. dec. 20 *Pleidell Orsolya:* Egyiptomi és antik regény
Fitz Jenő: Intercisa szír társadalma
1969. jan. 17 *K. Hegyi Dolores:* Aigina és Athén a marathóni csata előestéjén
Németh Béla: Cicero békegondolatának útja
1969. febr. 21 *Kertész István:* Interpretatio Graeca Pergamonban
Mócsy András: Az azalusok eredete
1969. márc. 27 *Falus Róbert:* Xenophanés gondolatvilága
Kákosy László: A koptok és az óegyiptomi kultúra
1969. ápr. 18 *Castiglione László:* Isis Pharia
Herman József: Kísérlet a pannóniai latinság nyelvi jellegzetességeinek meghatározására

A Magyar Történelmi Társulattal és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Budapesti Szervezetének Történelmi Szakosztályával közös rendezésben tartottunk felolvasó ülést 1969. január 15-én, amelyen *Hahn István* «A rabszolgatartó társadalmak kialakulása. Az ázsiai termelőmód kérdéséhez» címen tartott előadást.

Rendes havi felolvasó üléseinken kívül egy alkalommal külföldi előadóval rendkívüli felolvasó ülést tartottunk; ezen *F. Kühnert* (Jena) adott elő «Der Ursprung der höheren allgemeinen Bildung in der Antike» címmel.

A Társaság vidéki szakosztályai is folytatták tevékenységüket, amelyben ezúttal megint a debreceni szakosztály járt elől; az év folyamán Debrecenben a következő előadások hangzottak el:

1968. okt. 9 *K. Kumaniecki* (Varsó): Cicero's Rede pro Murena
1968. dec. 4 *A. Michel* (Lille): Salluste entre Cicéron et Tacite
1969. márc. 18 *Szabó Árpád:* Ötszög és aranymetszés. A pythagorasi szimbolika eredete

A szegedi szakosztály mindössze egy felolvasó ülést rendezett, 1968. december 13-án. Ezen *Puskás Ildikó* adott elő «India ókori emlékei» címen.

Az elhangzott előadások tematikája változatosabb volt, mint az előző években; a nagy ókori kultúrák közül változatlanul az egyiptomi, a görög és a római állt az előtérben, mellettük pedig megfelelő teret kapott a magyar föld ókori kultúráival kapcsolatos kérdések tárgyalása, volt azonban előadás az ókori kisázsiai kultúrák és az antik hagyományokat ápoló kora-bizánci kultúra köréből is. Az előadások általában gondosan előkészítettek s nem egyszer kiemelkedő tudományos színvonalúak voltak, akadt azonban problematikus értékű, kevés újat tartalmazó is. Remélhetőleg csak véletlen és múló jelenség, hogy a legifjabb generáció előadásai nem érték el azt a színvonalat, mint általában az előző években. Külön kiemelést érdemel, hogy felolvasó üléseink s ezzel egész társulati életünk mind inkább kilép a fővárosi körből s országos jellegűvé fejlődik. Ezt tükrözi az a jelentős számadat, hogy budapesti felolvasó üléseink 17 előadója közül 6 vidéki volt; ezek közül 5 a debreceni egyetemről, egy Székesfehérvárról. Minden igyekezetünkkel azon leszünk, hogy ezt a tendenciát tovább erősítsük, lehetőleg harmadik egyetemi városunkat, Szegedet is mind jobban bevonva munkánkba, s új lehetőségeket is keresve más vidéki művelődési központokban.

A Társaság évi közgyűlését június 21-én tartotta. Tisztújítás az alapszabályok értelmében ezúttal nem volt, csak a választmány egy harmadának megújítására került sor. A közgyűlés keretében emlékeztünk meg Társaságunk alelnökének, Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikusnak 60. születésnapjáról; ez alkalommal Moravcsik Gyula akadémikus, a Társaság elnöke köszöntötte az ünnepeltet.

Ugyancsak a közgyűlés keretében most első ízben került kiosztásra az Ábel Jenő Emlékérem, Schaár Erzsébet kiváló szobrászunknak az éremművészetben új utakat kereső jelentős munkája. Az alapító okmány szerint ezzel az emlékéremmel a magyar ókorkutatásban kiemelkedő érdemeket szerzett tudósok munkásságát jutalmazza a Társaság évi közgyűlésein. A Társaság alapításának 10. évfordulóján tartott közgyűlésen első ízben kiosztott érem első jutalmazottjai *Moravcsik Gyula* akadémikus, *Trencsényi-Waldapfel Imre* akadémikus és *Révay József* a tudományok doktora voltak.

Az immár hagyományos Marót Károly díjat, amellyel egy-egy fiatal kutatónak az év folyamán a Társaságban elhangzott előadását jutalmazzuk a Társaság elhunyt első elnökének emlékezetére, ezúttal *Gábler Dénes* kapta, a március 29-i ülésen elhangzott «Kereskedelmi kapcsolatok Róma és a Kelet-Pannóniával szomszédos barbárok között» című előadásáért.

A Társaság választmányát az év folyamán kétszer, vezetőségét egyszer hívtuk össze.

Az idén hatodszor került sor a középiskolai latin tanulmányi verseny megrendezésére; a Művelődésügyi Minisztérium támogatásával lebonyolított verseny Társaságunk egyik legfontosabb tevékenysége, mert utánpótlási bázisaink helyzetéről ad képet, s bizonyos mértékben ezeknek a bázisoknak a megszilárdításához is hozzájárul. A verseny szervezését és vezetését ez évben is Berényiné Révész Mária egyetemi docens vállalta; fogadja ezért Társaságunk legmélyebb hálájának kifejezését. Nem az ő lelkes, odaadó munkáján múlott, hogy a kép, amelyet az idei verseny mutatott, elsősorban a III. osztályosokat nézve, kevésbé biztató az előző évinél. Az első fordulóban 113 iskola kb. 800 tanulója vett részt. A tétel Plinius, Epist. IX. 6 volt. A döntőre 47 vidéki és 25 budapesti tanulót hívtunk be (41 vidéki és 21 budapesti gimnáziumból). A tétel Gellius, Noctes Atticae VI. 18 volt. A dolgozatok közt elég sok volt a jó, de kiemelkedő egy sem akadt, így az I. díj nem kerülhetett kiosztásra. II. díjat nyert Rendessy Annamária (Bp. IX. Leövey Klára Gimn.) és Tolnay Ágnes (Bp. XX. Bagi Ilona Gimn.). III. díjat kapott Kiss Ibolya (Pápa, Petőfi Sándor Gimn.), Németh Ferenc (Bp. XV. Dózsa György Gimn.), Szabó Judit (Bp. XIX. Radnóti Miklós Gimn.). Elsőfokú dícséretben és könyvjutalomban 6, másodfokú dícséretben 15 tanuló részesült. Feltűnő volt, hogy az első 10 helyezett között csak IV. osztályos tanulók szerepeltek az idén, a III. osztályosok közül még a másodfokú dícséretben részesültek közé is alig kerültek. Ebben élesen megmutatkozik a heti 2 órás latin oktatás elégtelen volta.

Társaságunk taglétszáma ebben az évben is növekedett, s jelenleg 664 fő. Ez a szám azonban nincs arányban sem az aktív részvétellel a Társaság életében, sem a tagdíjakból befolyó tényleges jövedelemmel. Ezért azoknak, akik hosszabb ideje semmiféle kapcsolatot nem tartanak fenn a Társasággal, utolsó felszólítást küldtünk, s elhatároztuk, hogy mindazokat, akik erre nem reagálnak, töröljük a Társaság tagjainak sorából. Annál

inkább kénytelenek voltunk erre a lépésre, mert a póstai díjszabások emelkedése jelentősen megnövelte kiadásainkat. Ez késztette a Társaságot arra is, hogy a többi rokon terület tudományos társaságaihoz hasonlóan, a következő évtől kezdve az évi tagdíjat 20,— forintra emelje. Reméljük, hogy tagtársaink megértéssel fogadják ezt a kényszerű lépést.

Fájdalmas bejelentéssel tartozunk a Társaság tagságának: Moravcsik Gyula Kossuth-díjas akadémikus, aki több mint öt éven volt az Ókortudományi Társaság nagyrabecsült, köztiszteletben álló elnöke, egészségi állapotára való tekintettel lemondott elnöki tisztjéről. Valamennyien érezzük a veszteséget, amely a Társaság éléről való távozásával tudományszakunkat s annak minden művelőjét érte, s azt reméljük, hogy továbbra is figyelemmel kíséri a Társaság életét, amennyire egészségi állapota engedi, részt vesz munkánkban, s főképpen, hogy aktív tudományos munkásságának gyümölcseivel még sokáig gyarapítja ókortudományi kutatásunkat.

Révay József, a tudományok doktora, akit a Társaság az elmúlt évben az Ábel Jenő emlékéremmel tüntetett ki, nem először tanúsított bőkezűségével 10,000,— forintos alapítványt tett a magyar ókortudományi kutatás fellendítésére. Az alapítvány kamataiból három évenként egy-egy a Társaság által kitűzött pályázat legjobbnak ítélt pályamunkáját kívánjuk jutalmazni, hogy ezzel is ókorkutatásunk legfontosabb feladatainak megoldására ösztönözzük kutatóinkat.

Társaságunk két tagját vesztette el az elmúlt évben, Benkő Gyula ügyvédet és Antal Imre egyetemi adjunktust. Még az elmúlt évben távozott el közülük dr. Máthé Elek. «A logos-eszme Platónnál» című doktori értekezésének megjelenése után két évtizeden át a budapesti Református Gimnázium tanára volt; sokan őrizzük kegyeletes szeretettel és hálával a tőle kapott első ösztönzések emlékét. Az antik filozófia kérdései mellett mint theológiai magántanárt elsősorban az Újszövetséggel kapcsolatos tudományos problémák érdekelték, de eleven figyelemmel kísérte a hazai és külföldi klasszika-filológia minden jelentősebb eredményét és új módszerét, s mindezeknek ismeretét épp úgy átadta tanítványainak, mint az ókori kultúrák humanisztikus tartalma iránti szenvedélyes lelkesedését. Plutarchos Párhuzamos Életrajzainak teljes fordítása, amely nem sokkal halála előtt jelent meg, tanúsítja, hogy az antikvitással való eleven kapcsolatát számos más irányú munkája mellett élete végéig megtartotta. Társaságunk, amelynek tagjai közül nem egyet vallhatott tanítványának és sokat barátjának, szeretettel őrzi meg emlékezetét.

Végezetül engedjék meg, hogy köszönetet mondjak mind a vezetőség és a választmány tagjainak, akik ebben az évben is önzetlenül vállalták a Társaság ügyeinek intézésével járó fáradságot, mind valamennyi tagtársunknak, aki munkánkat érdeklődésével, üléseink látogatásával vagy bármi más módon támogatta. Mindannyiukat kérjük, segítsék a jövőben is résztvételükkel a Társaság minden tevékenységét.

Szilágyi János György

MARÓTI EGON

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1969. ÉVI KÖZGYŰLÉSE

Az Ókortudományi Társaság 1969. évi közgyűlését május 16-án tartotta a Magyar Tudományos Akadémia 100-as termében. A közgyűlés előtt a rendes havi felolvasó ülés keretében Harmatta János professzor, Társaságunk alelnöke tartott széles történeti keretbe ágyazott, vetítettképes előadást a kusán birodalom emlékeit feltáró tadzsikisztáni ásatásokról «A görögök nyomában Közép-Ázsiában» címmel.

Ezt követően a közgyűlés megnyitásaként Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus méltatta Harmatta János eddigi tudományos munkásságát, s Társaságunk nevében átnyújtotta neki mint ezévi kitüntetettnek az Ábel Jenő-emlékérmet. Köszönő válaszában Harmatta J. röviden vázolta kutatói elveit és célkitűzéseit. Ezután került sor a Marót-díj átadására; ezt ebben az évben Németh Béla egyet. tanársegéd kapta. Majd Szilágyi János György ismertette az idei latin tanulmányi verseny lebonyolítását s az eredményeket. (Részletes beszámolót l. alább 255 l.) A díjakat Trencsényi-Waldapfel Imre alelnök adta át a jutalmazottaknak.

Ehhez kapcsolódva ismertette Szilágyi János György főtitkári beszámolóját. A Révai-alapítványra vonatkozó előterjesztését a közgyűlés egyhangúan elfogadta. Moravcsik Gyula akadémikus, Társaságunk elnökének lemondását ugyancsak tudomásul vette a közgyűlés, egyúttal köszönetet szavazott számára eddigi tevékenységéért, s megválasztotta a Társaság tiszteleti tagjává.

Ezután Töttössy Csaba pénztárosi jelentését, majd a számvizsgáló bizottság előterjesztését hallgatták meg a jelenlevők, s mindkettőt egyhangúlag elfogadták.

Végezetül került sor a választmány egyharmadának újraválasztására, illetőleg az alapszabály módosítására, aminek értelmében a jövőben egy vezetőségi tag akadályoztatása esetén teendőit a vezetőség a maga kebelében látja el.

B. RÉVÉSZ MÁRIA

AZ 1969. ÉVI ORSZÁGOS KÖZÉPISKOLAI LATIN TANULMÁNYI VERSENY

Az Ókortudományi Társaság f. évben is a már korábban kialakult rend szerint szervezte meg — a Művelődésügyi Minisztérium, az Országos Pedagógiai Intézet és a KISZ támogatásával — a latin tanulmányi versenyt. Az országos verseny megindulásakor mintegy 200 iskolával számolhattunk, 6 év alatt ez a szám jelentősen — számunkra fájdalmasan — megkisebbedett: az idei versenyen 113 iskola vett részt, igaz, további 33 iskola bejelentette, hogy bár idén valamely okból nem indulnak, a jövő években számíthasunk rájuk.

Az első fordulót az iskolák február 27-én bonyolították le kb. 800 tanuló részvételével. A tétel (Plinius: Epist. IX. 6.) a sportversenyek, ill. sportcsapatok iránti túlzott rajongást vetítette a tanulók elé a szellem emberének kissé torzító tükrében. Csak 90 iskolából kaptunk dolgozatokat, 23 iskolában a szaktanárok szerint a fordítások nem érték el a továbbjutáshoz szükséges színvonalat. Főképpen az tűnt fel — nekünk és az iskolákban működő kartársaknak egyaránt —, hogy a szokásos nehézségű szöveggel milyen kevés III. osztályos tanuló boldogult. Ez az évfolyam kezdettől fogva heti 2 órában tanulta a latint, így érthető, miért nem tudnak eredményesen versenyezni a IV. osztályosokkal, akik heti 3 órás oktatással kezdték a második idegen nyelvet, s különösen az orosz tagozatosokkal, akik mindvégig heti 3 órában tanulták a latint. A beküldött dolgozatok többsége megütötte a mértéket, sőt kiemelkedően jó és szép fordításokat is olvashattunk, főképpen a negyedikesek munkái között.

A második fordulót az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karán tartottuk, mint eddig is. A döntőre 47 vidéki és 25 budapesti tanulót hívtunk be, 41 vidéki és 21 budapesti gimnázium növendékeit. Az iskolai dolgozatok alapján reményteljesnek tűnő harmadikosokkal is próbálkoztunk, közülük 21 tanuló kapott behívót, tehát a behívottak több mint negyedét tették ki a III. osztályosok. A versenyben résztvevők, ill. az első fordulón sikeresen szerepeltek arányának megfelelően az idén is a lányok alkották a többséget: 45 : 27 volt a lányok-fiúk aránya.

A második forduló szövege (Gellius: Noctes Atticae VI. 18.) a Cannae melletti csata után Rómába küldött hadifoglyok becsületes, ill. fondorlatos eljárását s magatartásuk értékelését tárta a versenyzők elé. A tétel kiválasztásának egyik szempontja ezúttal is az volt, hogy tartalmazzon a szöveg egészen könnyű részleteket, ami megnyugtatja és bátorítja a versenyzőket. Ez egészen könnyű mondatokat szinte minden tanuló helyesen fordította, s általában kevés olyan dolgozatot találtunk, amely teljes félreértésen alapult. A többség felismerte a szövegben szereplő participiumokat, infinitivusokat, az ablativus absolutust, az accusativus cum infinitivót, a locativust stb. Típus-hibaként említhetjük, hogy nem ismerik a tanulók eléggé az actiók értékét, a kettős kötőszavakat, nem figyelnek arra, hogy a vonatkozó névmás melyik szóra vonatkozik. A ritkábban előforduló latin szavak jelentései közül csak kevesen találják meg a szövegbe leginkább beleillőt, ami természetes olyanoknál, akik nemigen forgatják a szótárt. A szöveg többszörösen összetett mondatait csak a legjobbak tudták magyarul is kellőképpen elrendezni.

Sok ötletes, szép fordítást találtunk, hibátlan és végig szépen fogalmazott dolgozatot azonban egyet sem, ezért az I. díjat nem adtuk ki; elég jó dolgozat — nyilvánvalóan odaadó és érdeklődést ébresztő tanári munka eredményeképpen — nagy számban akadt. A legjobb dolgozatok írói többségükben azok közül kerültek ki, akik tavaly, III. osztályosokként már ügyesen startoltak. Ez a tapasztalatunk egyébként az előző évekre is vonatkozik: a harmadikosok alkották a tartalékseregét. Eddig a jutalmazott és I. fokú dícséretben részesített tanulók között mindig szerepeltek harmadikosok (tavaly pl. e két kategória 11 tanulója között 4), az idén először fordult elő, hogy csak negyedik osztályosok jutottak az élvonalba, sőt a II. fokú dícséretben részesítettek közé is alig került

be harmadikos tanuló. Ez a körülmény élesen rávilágít a heti 2 órás latin oktatás hátrányos voltára. Az Ókortudományi Társaság ezért a Művelődésügyi Minisztériumhoz fordult, összegezte a verseny tapasztalatait, és kérte az illetékeseket, tegyék megfontolás tárgyává a második idegen nyelv részére korábban biztosított heti 3 órás oktatási keret visszaállítását.

Befejezésül megemlítjük, éspedig örömmel, hogy a versenyben évről évre kitűnő eredményeket felmutató budapesti belső kerületi iskolák mellé felzárkóznak a külső kerületek iskolái, valamint újonnan «feltűnő» vidéki iskolák, mint Kaposvár (2 megdícsért tanulóval), Ajka, Csurgó, Jászapáti stb.

I. díj: —

II. díj: Rendessy Annamária, Budapest IX, Leövey Klára Gimn.
(tanára: Tóth József);
Tolnay Ágnes, Budapest XX, Bagi Ilona Gimn, orosz tag.
(tanára: Molnár Lajosné);

III. díj: Kiss Ibolya, Pápa, Petőfi Sándor Gimn, orosz tag.
(tanára: Polgár Judit);
Németh Ferenc, Budapest, XV, Dózsa György Gimn.
(tanára: Csonka Ferenc);
Szabó Judit, Budapest, XIV, Radnóti Miklós Gyak. Gimn, orosz tag.
(tanára Boros Lajos);

Első fokú dícséretben részesültek:

Fürjes Lajos, Budapest VIII, Piarista Gimn.;
Jónás József, Veszprém, Lovassy László Gimn.;
Kis Irma, Kaposvár, Munkácsy Mihály Gimn. (biol-kém. tag.);
Mezei János, Budapest III, Martos Flóra Gimn. (biol-kém. tag.);
Szabó Mária, Budapest IX, Patrona Hungariae Gimn.;
Szabó Terézia, Szeged, Radnóti Miklós Gimn. (biol-kém. tag.).

Másodfokú dícséretben részesült 15 tanuló, közülük 3 harmadik osztályos.

Végezetül ezúton is kifejezzük a Társaság köszönetét a Művelődésügyi Minisztérium, az Országos Pedagógiai Intézet és a KISZ illetékeseinek, s egyben kérjük, hogy a latin tanulmányi versenyt az elmúlt évekhez hasonlóan továbbra is segítsék sikerre vinni.

NAGY TIBOR

CORPUS SIGNORUM IMPERII ROMANI

Az egykori római birodalom területén előkerült és a római foglalás, ill. uralom időszakában készült szobrászati emlékek összegyűjtésének terve az 1963. évi párizsi 8. Nemzetközi Klasszika Archaeológiai Kongresszuson öltött konkrét formát. A kongresszus záróülésén, amelyen magyar kutatók is részt vettek, P. Demargne professzor javaslatot terjesztett elő, amelyet többek között R. Lantier, A. W. Byvanck, F. E. Brown, J. B. Ward-Perkins, E. Condurachi, G. A. Mansuelli és F. Braemer írt alá. A benyújtott javaslat a következőkép hangzott:[1]

A 8. Nemzetközi Klasszika Archaeológiai Kongresszus javasolja, hogy az egykori római birodalom területét elfoglaló államokban történjék kezdeményezés az alábbi munka kiadására: A római kori kő és bronz szobrászat emlékeinek Corpusa. Ez a munka — folytatja a javaslat — magába foglalná mindazokat az emlékeket, melyeket az illető ország területén találtak vagy őriznek. A kiadvány számoljon a modern kutatás kívánalmaival, mint amilyen pl. a fém- és a kőanyag analízise.

A föntebbi javaslatot a kongresszus záróülése, amelyen nemcsak az európai, hanem az északafrikai és közelkeleti országok klasszika archaeológus és provinciális régész kutatói is részt vettek, egyhangúan elfogadta.

A párizsi kongresszus határozatának megvalósítása szempontjából nagyjelentőségűnek mondható, hogy az UNESCO egyik szerve, az Association International d'Archéologie Classique (a továbbiakban: AIAC) vállalkozott arra, hogy:

1. összeállítja a szobrászati Corpus-nak mintegy a forgatókönyvét, azaz felvázolja az anyaggyűjtés, rendszerezés és feldolgozás főbb szempontjait, egyúttal javaslatot tesz a munka kiadására;

2. érintkezésbe lép a szobrászati Corpus-munkálatokban érdekelt országok illetékes intézményeivel, Akadémiáival, javaslatba hozva szakemberekből álló munkabizottságok alakítását.

Az AIAC bekapcsolódása a Corpus-munkálatok számára nemcsak a szükséges szervezeti kereteket biztosította, hanem egyúttal az egész kérdéskomplexust is a tervezgetés stádiumából a konkrét megvalósítás fázisába emelte.

Az AIAC kezdeményezésének megítélésénél nem téveszthető ugyanis szem elől, hogy napjainkban már nem képzelhető el sem a görög, sem a római szobrászati Corpus egyszemélyes összeállítása, amelyre a múlt század huszas éveiben még Jacque Christophore Jean Baptiste de Clarac vállalkozott.[2] De egyetlen ország tudományos intézményei, Akadémiái sem vehetik kizárólagosan vállaikra, az eredményesség reményében, a Corpus összeállításának és kiadásának terhét, bármilyen imponáló tudományos apparátussal és erős gazdasági háttérrel rendelkezzenek is. A Német Régészeti Intézettől a múlt század 80-as éveiben elindított és patronált és a jelenlegi Corpus-szal is rokon célkitűzésű vállalkozások, mint a Brunn-Bruckmann-féle Denkmäler griechischer und römischer Skulptur vagy az Arndt-Amelung-féle Photographische Einzelaufnahmen antiker Skulptur c. munkák elhúzódása, befejezetlensége is világosan tanúsítja ezt.

Az antik szobrászatnak csak egy részét, ha igen jelentős százalékát is képviselő római kori szobrászat anyaga jelenleg több, mint 30 európai, afrikai, ázsiai, sőt amerikai ország területén, múzeumaiban, részben magángyűjteményekben található. Ennek a hatalmas és területileg szétszórt anyagnak összegyűjtése, valamint kiadása, az érdekelt országok illetékes tudományos intézményeinek, Akadémiáinak, szakembereinek közre-

[1] Le rayonnement des civilisatons grecque et romaine sur les cultures périphériques [Actes du VIIIe Congrès International d'Archéologie Classique. Paris 1963 (1965)].

[2] *J. B. de Clarac:* Musée de Sculptures. I—VIII. Paris, 1827-től.

működése, sőt továbbmenően, összefogása és együttműködése nélkül nem valósítható meg. A római kori Corpus tető alá hozása szempontjából ezért elengedhetetlenül szükséges az igen széles és szoros nemzetközi kooperáció. A klasszikus és a provinciális archaeológia területén az ilyen célkitűzésű összefogásnak pedig jelenleg talán a legalkalmasabb szerve az AIAC, amely kapcsolatban áll a Corpus-munkálatokban érdekelt országok legtöbbjének Akadémiáival, ill. kutatóival, ugyanakkor személyi összetételében szakmai szempontból is igen magas színvonalat képvisel.

Körükből származik az az elvi és gyakorlati szempontból egyaránt figyelemreméltó és ma már legtöbb pontjában elfogadott javaslat, amely a szobrászati Corpus megvalósításához elvégzendő feladatok és a lehetőségek gondos felmérése után 1965 végén napvilágot látott. Röviden ismertetném ebből a javaslatból, amelynek lényeges pontjait a pannóniai anyag feldolgozását végző munkaközösség is magáévá tette, azokat a fontosabb részeket, amelyek a Corpus anyagára, időhatáraira és a feldolgozás módszerére vonatkoznak:

A római kori szobrászati Corpus anyaga felöleli mindazokat a szobrászati emlékeket, legyen az kerek szobor, mellkép vagy reliefplasztikai alkotás, amelyek anyaga márvány vagy bármiféle kőfajta. A Corpus anyagához tartoznak továbbá a bronzból vagy nemesebb fémanyagból, illetve terrakottából készült szobrok, mellképek. A sorozatban készült kisbronzok és terrakotta szobrocskák összegyűjtésére később kerülne sor; publikálásuk pedig külön füzetekben történik, esetleg a szobrászati Corpushoz második sorozatként csatlakozó kiadvány keretében.

Pannóniai viszonyainkra vonatkoztatva, a föntebbiekben javasoltak azt jelentik, hogy az olyan egyedi darabok, mint pl. a nagydémi Apollo,[3] a brigetioi Mercurius,[4] az aquincumi Hercules és Satyros aposkopeumenos[5] vagy a tolnanémedi Pallas Athéné,[6] továbbá a terrakotta-plasztikából pl. Minervának a gázgyári fazekastelepről származó mellszobra[7], a szobrászati Corpus anyagának *első* sorozatához *(series prima)* tartozna. A sorozatban előállított és majd minden gyűjteményben megtalálható kisbronzok, többnyire istenszobrocskák, mint pl. a carnuntumi kis Victoria, ill. Hercules,[8] vagy az intercisai Mercurius, ill. Hercules[9] és az aquincumi Venus, ill. Mercurius[10] álló szobrocskái, a gázgyári császárkori kelta kerek szentély, ill. a polgárvárosi macellum alatt feltárt kegyszergyártó műhelyből származó terrakotta-szobrocskák[11] viszont később, a Corpus második sorozatában *(series secunda)* kerülnének közlésre. Az emlékanyag megítélésénél persze előfordulhatnak vitatható határesetek; ezeknek száma azonban elenyésző.

A szobrászati Corpus, mégpedig a *series prima* fasciculusainak anyagához tartoznak a márványból vagy kőből faragott architektonikus reliefek, épülettagozatok és oltárkövek is, amennyiben figurális vagy ornamentális részleteket tartalmaznak. Ebből az emlékcsoportból válogatással, típus-csoportonként, a díszítetlen példányok egy-egy darabja is bemutatásra kerülne, hogy ezáltal is teljesebb képet kapjunk valamely regio kőfaragó művességének színvonaláról és sajátosságairól.

Csak helyeselhető, hogy amint a föntebbi javaslatból is kitűnik, a szobrászati Corpus összeállításánál nem kizárólagos a művészettörténeti nézőpont, azaz: a márvány- és kőplasztikából (és a *series secunda* megjelentetése után a bronz- és terrakottaplasztikából) a Corpus nemcsak a művészi igényű alkotásokat veszi számba, hanem a római birodalom területén előkerült valamennyi rómaikori szobrot, mellképet, domborművet, figurális vagy ornamentális díszű építészeti tagozatot, oltárkövet, melyeket összességükben úgy értékel, mint a római világ különböző területei szobrászati kultúrájának, művészi törekvéseinek kifejezőit, függetlenül attól, hogy az illető alkotás, faragvány a görög klasszikus művészet vagy a róma városi udvari művészet kanónjaival mérhető-e, egyáltalában művészi igényű-e, vagy csupán az iparművészet, ill. a kőfaragás szintjén mozog. A Corpus tehát nem a római szobrászat Corpusa, hanem a római kori márvány, kő, bronz és terrakotta szobrászat, valamint a kőfaragás emlékanyagának Corpusa kíván lenni.

Ezért nem hiányozhatnak belőle az archaikus, klasszikus vagy hellenisztikus görög szobrok, reliefek *rómaikori* másolatai sem, amelyek nemcsak Rómában és Itáliában,

[3] *Rhé Gy.:* Múz. és Könyvt. Ért. 2 (1908) 119 skk.
[4] *Paulovits I.:* Arch. Ért. 1942, 225 sk. (XXXI. t., 1).
[5] *Nagy T.:* Bud. Rég. 17 (1956), 9 sk., ill. *Erdélyi G.:* Arch. Ért. 48 (1935) 103 sk.
[6] *B. Thomas E.:* Ant. Tan. 3 (1956) 167 sk.
[7] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. 11 (1932), 307 sk.
[8] *E. Swoboda:* Carnuntum.[4] Graz—Köln 1963. 91 sk.
[9] *Fitz J.:* Intercisa. II (1957) 165 sk.
[10] *Nagy L.:* Bud. Tört. I (1942) 618.
[11] *Sz. Póczy Kl.:* AAH. 7 (1956) 117 sk.

hanem a birodalom nyugati és keleti tartományaiban is — bár igen eltérő mértékben — nem elhanyagolható szerepet játszottak a helyi ízlés, a helyi stílusirányzatok kialakításában.

A Corpus szobrászati emlékanyagának területileg meghatározott kulturális környezethez kötött felfogásából következik, hogy a római uralom időszakának szobrászati emlékanyagát számbavevő Corpus *szerkezeti felépítésében* csakis a topográfiai rendszerezés elvét követheti, akárcsak Espérendieu Galliára és a rajnai tartományokra vonatkozó gyűjteménye, a Receuil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine, vagy a nagy feliratos gyűjtemények, mint a *Corpus Inscriptionum Latinarum*, a *Corpus Inscr. Graecarum*, illetve az *Inscriptiones Graecae*. Az anyag összegyűjtésénél és főleg rendszerezésénél tehát nem a jelenlegi és nem egyszer változó őrzési hely, hanem egyedül az eredeti lelhely lehet az irányadó. A szobrászati Corpus tehát *nem* a kisebb-nagyobb gyűjtemények, múzeumi lapidariumok, glyptothékák katalógusainak mechanikus egymásmellettisége, ezeknek összessége kíván lenni, hanem Róma, Itália és az egyes tartományok kőfaragási, szobrászati kultúrájának, hagyatékának területileg, lelőhelyek szerint csoportosított, világosan elrendezett dokumentációs tára.

Ezzel kapcsolatban természetesen problémát jelentett az olyan nagy, nemzetközi rangú gyűjtemények, mint pl. a Louvre, a British Museum, az Ermitage, a Vatikáni gyűjtemények, az istanbuli Ayasofia Múzeum, vagy nálunk a Szépművészeti Múzeum, amelyekben a római kori szobrászati anyag jelentős része nélkülözi a pontosabb lelőhelyet. Nyilvánvaló, hogy ezek az emlékek nem sorolhatók az előbbiekben körvonalazott topográfiai keretbe, hisz legtöbbjükről még az sem állapítható meg, hogy Róma, Itália vagy a tartományok közül melyiknek földjéből származnak. Ennek a művészi kvalitásánál fogva különben elsőrendű értékű, de pontosabb lelhelyet nélkülöző anyagnak kiadására az AIAC azt javasolta, hogy a tartományonként elrendezett lelhelyes anyag után, múzeumi gyűjteményenként, külön fasciculusokban tegyék közzé, a szobrászati Corpus első sorozatának záró, befejező kiadványaiként. A nagy gyűjtemények lelhelyes anyaga viszont abba a tartományi, ill. regionalis kötetbe kerülne, ahová lelhelye szerint is tartozik. Megítélésünk szerint ez a tiszta, világos állásfoglalás nemcsak figyelmet, hanem elfogadást is érdemel.

A szobrászati anyag topográfiai szempontú összefoglalásának alapjául az *imperium Romanum* i. sz. II. századi kiterjedése, tartományi beosztása és helynévanyaga szolgál. Tehát, hogy a mondottakat néhány pannóniai példával illusztráljuk: a táci eredetű, késő IV. századi faragott korlátpillér,[12] Pannonia inferior és azon belül Gorsium címszó alatt és nem Valeria és azon belül Herculia címszó alatt kerülne besorolásra annak ellenére, hogy amikor az illető faragvány készült, a táci római telep már Herculia névre hallgatott és a Pannonia inf. északi részéből kialakított Valeria tartomány területén feküdt. Hasonlókép az I. századi pannóniai lovassztélék Pannonia superior vagy inferior és a megfelelő lelhely (Arrabona, Brigetio, Aquincum, Intercisa stb.), nem pedig az osztatlan Pannónia és a megfelelő lelhely alatt találhatók, noha a tartomány kettéosztása csak i. sz. 106-ban történt meg. A szélsőséges eseteket említettük. A rendelkezésünkre álló szobrászati anyag túlnyomó része tartományunkban II—III. századi és ezért a legtöbb emlék korának megfelelő tartományi és helynévi besorolást kap. A gyakorlati szempont diktálja azt, hogy Brigetio amely 214 előtt Felső Pannónia, majd utána Alsó Pannónia kötelékébe tartozott, szobrászati anyagával Felső Pannónia tartománynál jelentkezzék, mint ahogy Brigetio feliratos anyaga, a CIL III. kötetében, ugyancsak Pannonia superior alatt található. Úgy vélem, helyeselhető az a törekvés, hogy az emlékanyag topográfiai elrendezésében a feliratos, valamint a szobrászati Corpus a lényeges pontokban egymással összhangban álljon.

A szobrászati anyag topográfiai elrendezésén belül az időrendi beosztás elve, az emlékanyag pontosabb keltezésének lehetőségeitől függően, természetesen ugyancsak érvényesül. Nem vitás, hogy pl. az aquincumi császárportrék sorában a Marcus-fej[13] előbbre kerül, mint a polgárváros anyagából származó III. századi császárfej.[14] És a sírkövek csoportjában a sort kétségtelenül az *ala Hispanorum prima* sztéléi nyitják meg, s ezekhez csatlakoznak a *legio II adi.* Domitianus-kori sírkövei, majd a *legio X Gemina* sepulchrális emlékei. Nem lehet azonban szó arról, hogy a szobrászati anyagot a topográfiai keretől függetlenül, egyedül az időrendiség alapján elrendezve mutassuk be. Az ilyen próbálkozást az anyag túlnyomó részénél már a pontosabb keltezés nehézségei is akadályoznák, nem beszélve arról, hogy még a századonként tagolt keretekkel is kiszakítanánk az emlék-

[12] *Nagy L.:* Pannonia Sacra. Budapest 1938. 61.
[13] *M. Wegner:* Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. 1939. 84.
[14] *Nagy T.:* Bud. R. 21 (1964) 10.

anyagot kulturális környezetéből. Amennyiben ezt el kívánnánk kerülni, minden évszázadnál ismételni kellene a topográfiai keretet, ami viszont az áttekinthetőség és a használhatóság rovására menne. Lelhely alapján besorolható a pannóniai anyagnak több mint 90%-a. Viszont pontosabban alig az 50%-a keltezhető. Ennek a két adatnak figyelembe vételével sem lehet vitás, hogy a szobrászati anyag elrendezésénél vajon a topográfiai vagy az időrendi elv szolgáljon-e alapul.

A szobrászati Corpus anyagának körülhatárolása, valamint a topográfiai elvek szerinti elrendezés ajánlása után az AIAC javaslatai, melyek legtöbbje ma már számunkra is iránymutató, kijelölték azokat az időbeli kereteket is, amelyeken belül a szobrászati Corpus anyaggyűjtése mozoghat. Róma városa és territoriuma vonatkozásában a kérdés ugyan egyelőre még nyitott, de Itália többi részére, valamint a tartományokra vonatkozóan az alsó időhatárul mindenütt a római foglalás időpontja tartható szem előtt, míg a felső időhatárt az adja meg, hogy az illető terület mikor került ki végleg Róma védnöksége alól. Pannóniára vonatkoztatva ezt az időbeli keretet, az anyaggyűjtés nagyjából a római császárkor négy évszázadát ölelné fel, az Augustus-kori foglalás évtizedeitől kezdve a hun korszakig. Az utóbbi kezdetéül Pannónia Drávától északra fekvő területein a 430-as esztendő vehető fel.[15] Sem az alsó, sem a felső időhatár természetesen nem értelmezhető mereven. Így pl. a Corpus pannóniai anyagából nem hiányozhat a lábdi kettős fej sem,[16] annak ellenére, hogy lehetséges, miszerint ez a faragvány még az i. e. I. századi kelta szentélyművészet alkotása, viszont az sem kizárt, hogy már a római foglalást követő évtizedekben készült.

Vitánk volt afelől, hogy pl. a Parlament alapozásánál előkerült szép márványfej, amely a hellénisztikus művészet eredeti alkotásának tekinthető,[17] a Corpus pannóniai anyagához sorolható-e vagy sem. Szinte valamennyi nyugati tartomány területén adódnak a parlamenti fejhez hasonló problémák. Amikor többek között ennek a kérdéskomplexusnak megvitatására 1967-ben Rómában, az Association értekezletén sor került, az a vélemény jutott túlsúlyra, hogy valamely római *tartomány* területén előkerült görög vagy hellénisztikus szobrászati alkotás, amelyről igazolható a provinciális lelhely, az illető tartomány szobrászati anyagánál közölhető. Ezt az elvet követte különben már korábban is Lantier, az Espérendieu-féle Recueil général folytatásánál, valamint Jocelyn Toynbee, Britannia római kori művészetéről írt munkáiban.[18] — A parlamenti hellénisztikus női fej az egyik aquincumi épület, a lelhely közelsége miatt valószínű, hogy a helytartói palota interieurjét díszítette s ezért az aquincumi szobrászati *ízlést meghatározó* anyagok sorában tartható nyilván, függetlenül attól, hogy nem itt készült. Hasonló meggondolásokból nem zárható ki pl. a Noricum szobrászati anyagát összefoglaló kötetből a helenenbergi ifjú szobra,[19] noha ugyancsak import darab és jóval korábbi, mint Noricum beilleszkedése a római tartományok sorába.

Nagyjából ezekben foglalhatók össze azok a legfontosabb szempontok, amelyeket az AIAC a Corpus-munkálatokban érdekelt országok Akadémiáinak megküldött, kérve helyi munkabizottságok megalakítását.

A Magyar Tudományos Akadémia magáévá téve a föntebbi kezdeményezést, még 1966-ban megalakította a pannóniai szobrászati Corpus összeállítására hivatott munkaközösséget, amelynek tagjai: Bíró E., Sz. Burger A., Castiglione L., Erdélyi G., Fitz J., Fülep F., Gabler D., Kanozsay M., Kádár Z., Nagy T., Soproni S., Sümeghy V., Szentléleky T.

Megalakulása után a munkaközösség az anyaggyűjtés és feldolgozás szempontjából az alábbi 8 regiora osztotta Pannonia sup. és inf. Magyarország területére eső részét:

1. Savaria és annak territoriumához délről és keletről csatlakozó terület.
2. Scarbantia és Arrabona körzete.
3. Brigetio és hátterülete a Balatonig.

[15] A kérdést a sajtó alatt levő Bud. Tört. c. munkában tárgyalom részletesen. Itt csak annyit jegyeznék meg, hogy a pannóniai Valeria tartomány nem keverhető össze az italiai Valeria provinciával [A. Sirago, Galla Placidia (1961), 370/4 és 558]. Olyan elképzeléseket sem tehetünk magunkévá, hogy a pannóniai Valeria egyáltalában nem is került a hunok birtokába [*L. Várady:* Das letzte Jahrhundert Pannoniens. Budapest 1969. *passim*].

[16] *Szabó M.:* Arch. Ért. 90 (1963) 69 sk. és AAH. 17 (1965) 233 sk.

[17] *Hekler A.:* Arch. Ért. 28 (1908) 231 sk.

[18] *C. M. C. Toynbee:* Artn Roman Britain.[2] London 1963. 2 sk. és Art in Britain under the Romans. Oxford 1964.

[19] *A. Schober:* Die Kunst in Österreich.[2] 1953.

4. Az Ulcisia castra-Solva közötti limes-szakasz és annak hátterülete a Pilis hegységig.
5. Aquincum-Albertfalva, Campona — lényegében Nagy-Budapest területe.
6. Gorsium és vonzási területe — lényegében a mai Fejér megye. Ennek keretében Intercisa anyagának külön fasciculust szánunk.
7. Lugio, Sopianae és hozzájuk kapcsolódva Tolna és Baranya megyék területe.
8. Fenékpuszta-Keszthely és ezzel együtt a Balaton DK-i vidéke Somogy megyével.

Az egyes regiók anyagát a munkaközösség tagjai közül egy vagy két szakember gondozza.

A munkaközösség részletesen foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy a topográfiai elrendezésen belül, az időrendiséget is figyelembe véve, hogyan tagolja valamely lelőhely szobrászati emlékanyagát. Erre az elvi, de gyakorlati szempontból is fontos részletkérdésre az AIAC elaboratuma nem tért ki.

A munkaközösség a föntebbi kérdés megítélésénél azt az álláspontot fogadta el, hogy a szobrászati emlékanyagot az egyes lelőhelyeken belül, amennyiben az anyag változatossága és gazdasága azt lehetővé teszi, mint pl. Savaria, Brigetio, Aquincum, Intercisa esetében, két főcsoportba, úgymint: *A)* kerek plasztika és *B)* reliefplasztika osztja szét és az anyagot e két főcsoporton belül az alábbi alcsoportokba rendszerezi:

A) *Kerek plasztika*

1. Istenszobrok,
2. Portrészobrok,
   a) császárszobrok,
   b) a császári ház tagjainak szobrai, arcmásai,
   c) magánszemélyek szobrai, ill. arcmásai. (A sokszor heroizáló sírszobrok is ebbe a kategóriába tartoznak.)
3. Állatszobrok és egyéb kerek plasztikai alkotások.

B) *Reliefplasztika*

1. Fogadalmi oltárok,
2. fogadalmi reliefek (itt nem teszünk különbséget mint legutóbb E. Will javasolta,[20] a kultuszrelief és a fogadalmi domború között, minthogy e kettő igen gyakran összemosódik, ill. a kultikus tárgyú fogadalmi domború egyúttal a «Kultbild» a «relief cultuel» funkcióját is betöltheti, sőt nem egyszer be is töltötte).[21]
3. Magán- és középületeket díszítő reliefek, domborművel díszített építési feliratok.
4. Sepulchrális reliefplasztika:
   a) síroltárok,
   b) katonai és polgári sírkövek,
   c) sírépítményhez tartozó mithologikus vagy állatfríezes domborművek; aedicula-falak, sírkertek domborműves pillérei stb.,
   d) a pannóniai anyag szempontjából különösen fontos szarkofágok anyaga.
5. Figurális vagy ornamentális díszítéssel ellátott építészeti tagozatok.

A föntebbiekben körvonalazott fő- és alcsoportokon belül először a márványból, kőből faragott emlékek, majd a bronz, ill. terrakotta anyagúak kerülnek közlésre.

A pannóniai szobrászati Corpus kapcsán ismertetett területi, regionális beosztást, valamint anyagrendszerezési szkémát jóváhagyólag a Nemzetközi Klasszika Archaeológiai Társulat (AIAC) is tudomásul vette.

A távolabbi jövőre vonatkozóan is fontosnak ítélhető a magyarországi munkaközösségnek az a további kezdeményezése, amellyel egyrészt az anyagfelvétel és feldolgozás egységességét kívánta egy újabb oldalról biztosítani, másrészt pedig már a meg-

[20] *E. Will:* Le relief cultuel gréco-romain. Paris 1955. 19 sk.

[21] L. pl. a hosszutelki nagyméretű Mithras-táblát, amelyet fogalma beváltása. ként egy biz. L. Ael. Hylas állított *(Fr. Cumont:* T. et M. II. 191). E fogadalmi domború azonban, mint az ottani szentély kultuszképe, egyúttal a «relief cultuel» funkcióját is betöltötte. És az id. példa egyáltalában nem kivétel.

induláskor gondoskodott a későbbi supplementálás lehetőségeinek megkönnyítéséről. Hogy ez az utóbbi szempont egyáltalában nem hanyagolható el, arra példa lehet az Espérendieu—Lantier-féle vállalkozás, amelynek keretében a galliai-rajnavidéki szobrászati anyag kiadása után, jelenleg már a 4. supplementum-kötet közzététele vált szükségessé. A föntebbi célkitűzések eléréséhez rendszeresítette a munkaközösség, a MTA. Régészeti Intézete támogatásával, az úgy nevezett «felvételi munkalap»-okat, melyek az alábbi rovatokat tartalmazzák:

1. Sorszám: . . .
   Rövid meghatározás: . . .
2. Lelőhely és az előkerülés időpontja: . . .
   Lelőkörülmények: . . .
   Zárt leletegyüttesnél korhatározó leletek: . . .
   Jelenlegi őrzési hely: . . .
3. Megtartási állapot: . . .
   Kiegészítve: . . .
4. Főbb méretek: . . . m. . . . sz. . . . v.
   Mellékméretek: . . .
5. Anyag: . . .
   Technika: . . .
6. Leírás: . . .
   A felirat szövege: . . .
7. Kommentár: . . .
   Keltezés: . . .
   Fénykép helye:
8. A felvétel milyen nézetből készült: . . .
   A fotó fényképtári száma: . . .
9. Fontosabb irodalom: . . .
10. A munkalapot kitöltő aláírása (szignója): . . .
    Megjegyzés: . . .

A föntebbiekben ismertetett négyoldalas munkalapokon valamely kőemlék publikálása, a Corpus keretében történő közzététele után is tovább vezethető pl. az illető kőemlékre vonatkozó újabb irodalom. De épp így mód nyílik arra is, hogy pl. az őrzési hely megváltozása vagy az időrendi besorolás megítélésének módosulása stb. megfelelő dokumentációt kapjon. Valamennyi kőemlékről készült, ill. készül egy-egy ilyen felvételi munkalap, amely a szobrászati Corpus megjelenése után a MTA. illetékes intézményének dokumentációs tárába kerül majd megőrzésre.

A föntebbiek előrebocsátása után röviden vázolnám azt is, hogyan állunk jelenleg a pannóniai szobrászati Corpus munkálataival. Ha azt nézzük, hogy Franciaországon kívül — ahol a múlt század végén kezdeményezett Espérendieu-féle Corpus rendszeres megjelentetése folytán valamennyi országgal szemben hihetetlenül előnyben vannak — a legtöbb országban még egyáltalában nem vagy alig jutottak túl a szervezés előmunkálatain, akkor a pannóniai Corpus ügye eléggé előrehaladott stádiumban levőnek ítélhető. Az Arrabona-Scarbantia-körzet teljes anyagának felvétele már megtörtént, sőt e területről már két előzetes publikáció is megjelent.[22] A savariai szobrászati anyagnál csupán kisebb átdolgozásra van szükség, minthogy az itteni kőemlékeket már korábban, de más szempontok szerint feldolgozták.[23] Befejezés előtt áll a fejér megyei és a Keszthely-Fenékpusztai körzetek anyagának összegyűjtése és rendszerezése, és a gazdag aquincumi anyag számbavétele is nagyobb késedelem nélkül folyik. A mondottakhoz még hozzáfűzhetjük, hogy elkészült közel 3000 db felvételi munkalap az egész pannóniai szobrászati anyag majdnem 40%-a.

Mindezek ellenére, ha a kezdeti évek elképzeléseihez és reményeihez mérjük az eddigi teljesítményt, — egyáltalában nem lehetünk elégedettek. Különösen nem a fényképezés ütemével, amely jórészt anyagiak miatt a Corpus-munkálatokkal eddig men tudott lépést tartani. A jó fénykép a szobrászati Corpus esetében pedig éppen olyan fontos, ha nem fontosabb, mint a szakszerű szövegrész. Az emlékanyag kitűnő minőségű fotódokumentációjának szükségességét — a szakmai szempontokon kívül — még az is

[22] *Gabler D.:* Arrabona. 10 (1968) 51 sk. és 11 (1969).

[23] *Kádár Z.:* Savariai szobrászat a principatus idején, különös tekintettel ikonográfiai vonatkozásaira. Kand. értek. Budapest 1958.

aláhúzza, hogy a pannóniai szobrászati Corpus füzetei a nemzetközi kiadvány, a *Corpus signorum imperii Romani*, részeiként jelennek meg, angol, francia, német, olasz stb. kiadványok társaságában. Az összehasonlítás lehetősége tehát adott, de ezzel együtt részünkről a fokozott igényesség követelménye is. Számunkra az sem lehet közömbös, hogy a külföldi szakemberek, akik nem minden esetben tanulmányozhatják eredetiben országunk római kori kőemlékeit, a Corpus-publikáció alapján is pontos és hű képet kapjanak az itteni szobrászati hagyaték színességéről, összetettségéről, a kerek- és reliefplasztika sajátos vonásairól, egyáltalában az itteni szobrászati műveltség általános színvonaláról. A föntebbiekben vázolt bíztató jelenségek, valamint a kívánalmak együttes szem előtt tartásával is reálisnak tűnik azonban, hogy a következő évben már mind Pannonia superior, mindpedig inferior területéről a Corpus első fasciculusai nyomdába kerülhetnek.

Befejezésül még felvetném azt a kérdést, mennyiben szükséges és időszerű a szobrászati Corpus megjelentetése? E kérdést a jelen alkalommal csupán egyik vonatkozásában, a provinciális művészet megítélésének összefüggésében érinteném, csupán a provinciális művészet sajátosságairól és eredetéről vallott két legnagyobb hatású felfogás sommás kritikai ismertetésével.

Tudományos igénnyel, elsők között, a klasszikus művészet nagy ismerője, Adolf Furtwängler vetette fel a provinciális művészet, helyesebben a provinciák művészetének problémáját.[24] Majd vagy 30 évvel később, ugyancsak egy másik klaszszika archaeológus, Arnold Schober, vette újból vizsgálat alá a kérdést.[25] Sem Furtwängler, sem pedig Schober nem használta és publikációk hiányában nem is használhatta fel az idejükben meglevő teljes emlékanyagot, hanem annak csak egy aránylag igen szűk körét. Következik ebből, hogy javaslataik, téziseik — bár igen nagy mértékben hozzájárultak a tartományok szobrászati anyagának újszerű megítéléséhez —, exemplifikáló, hézagos dokumentációjuk miatt sem tarthatnak ma már minden vonatkozásban igényt az elfogadásra.

Furtwängler az Adam Klissi-i (Tropaeum Traiani) és a rajnavidéki domborművek néhány darabjának nyers és leegyszerűsített kidolgozására hivatkozva fejtette ki elméletét a Rajna- és a Duna-vidékén a Flaviusok előtti időben gyökeret vert ún. legio-stílusról (Stil der Legionen), amelyet szerinte a felső-itáliai legionáriusok honosítottak meg a birodalom két nagy határfolyója mentén.

Schober a noricumi és a pannóniai, valamint az ő idejében már jobban ismert galliai sírkőplasztika kis töredékének elemzése után jutott arra a Furtwänglertől eltérő eredményre, hogy az Itáliától nyugatra és északra fekvő tartományok szobrászati anyagában jelentkező aklasszikus, provinciális stílus egyik, szerinte legfontosabb összetevője, e területek közös kelta alapműveltségű népességének a görög-római klasszikus formaadástól eltérő művészeti látásmódjában, ábrázolási készségében kereshető. Úgy ítélte, hogy a provinciális szobrászati emlékeken megfigyelhető sajátosságok, mint pl. a klasszikus elemek átformálása, leegyszerűsítése, a háromdimenziós térben való látás helyett a figurák síkszerű kezelése, két dimenzióban való ábrázolása, a plaszticitás helyett a linearizmus, az organikus kompozíciók helyett az anorganikus képszerkesztés, végül a dekoratív részletek kidolgozására való hajlam — szinte teljesen az autochton népi kultúrából vezethető le.

Tehát: felső-itáliai katonaság vagy autochton őslakosság, — egyszerűsítve és kissé pointírozva, így állítható egymással szembe, illetve egymás mellé a föntebbi két felfogás, amely Fr. Koepp,[26] S. Ferri,[27], L. Hahl,[28] M. Pallottino, [29] R. Bianchi-Bandinelli,[30] J. J. Hatt,[31] G. A. Mansuelli[32] és mások kritikai megjegyzései ellenére elemeiben még ma is él a tudományos közfelfogásban. És nem is teljesen alaptalanul.

[24] *A. Furtwängler:* Das Tropaion von Adamklissi. [ABAW I. XXII (1903) 455 skk.

[25] *A. Schober:* Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialröm. Kunst. Ö. Jh. 26 (1930) 9 skk. és Die Kunst in Österreich.[2] 1953. 138 skk.

[26] *Fr. Koepp:* Römische Bildkunst am Rhein und an der Donau. 13. BRGK (1921) 1 skk.

[27] *S. Ferri:* Arte romana sul Reno. Milano 1931. Különösen 21 sk.

[28] *L. Hahl:* Zur Stilentwickelung der provinzialröm. Plastik in Germanien und Gallien. Darmstadt 1937.

[29] *M. Pallottino:* Arte figurativa ed ornamentale. Roma 1940. 146 skk.

[30] *R. Bianchi-Bandinelli:* Storicità dell'arte classica.[2] Firenze 1950. 229 sk.

[31] *J. J. Hatt:* La tombe gallo-romaine. Paris 1951. 139 sk.

[32] *G. A. Mansuelli:* L'Italia settentrionale e i problemi dell'arte romana. Arte e civiltà romana. I. Bologna 1964. 5 skk. és Enciclopedia dell'Arte Antica. VI. 1965. 519 skk.

Nem vitatható ugyanis, hogy mindkét föntebb röviden körvonalazott felfogásban találhatók hasznosítható elemek. Így kétségtelen, hogy a Rajna- és a Duna-menti határsávokban az oltár- és sírkövek állításának gyakorlata, valamint a legkorábbi kőfaragó műhelyek nem választhatók el a területet megszálló katonaságtól, elsősorban a legióktól. A rajnai és középdunai legiók újoncozása a Flaviusok előtti időkben pedig, ha nem is kizárólagosan, de jórészt valóban a felsőitáliai és délgalliai területekről történt, amint azt G. Forni gondos összeállítása[33] újólag is megerősítette. A katonaság mellett nem lehet azonban kizárni a vándor kőfaragók és szobrászok tevékenységét, valamint a műhelyektől használt mintakönyvek szerepét sem. Sőt, a kidolgozásában nyers, leegyszerűsítésre, linearizmusra törekvő, ún. legio — vagy Koepp fogalmazása szerint — katonastílus megítélésénél a helyi kőanyag (nem márványfajták, hanem homok- vagy mészkövek) felületi megmunkálásának nehézségeit, a díszesebb vagy igényesebb sírkövek állításának költségeit, továbbá a magyarázó elvként Schobertól erőteljesen bevont Kunstwollen mellett a könnyedén félre nem tolható Kunstkönnen szempontjait sem lehet figyelmen kívül hagyni. Továbbá az sem hallgatható el, hogy az ún. legio- vagy katonastílus jegyeit magukon viselő szobrászati emlékek nemcsak a birodalom katonaságtól megszállt északi határsávjaiból ismertek, hanem e tartományok olyan belső regióiban is megtalálhatók, ahová a katonai kőfaragó műhelyek kisugárzása már aligha érhetett el. A dunavidéki katona-sírkövek pontosabb keltezése alapján ma már azt is világosabban látjuk, hogy nemcsak a bennszülött sírköveken, hanem az ezeknél korábbi, Keletről vagy Nyugatról sorozott ala- és cohors-katonák sírkövein is feltűnik már az a leegyszerűsítő, síkban látó, anorganikus ábrázolásmód, amelyet Schober a helyi őslakosság kultúrájából próbált levezetni.

A Bianchi-Bandinelli-től is jogosan hangsúlyozott leegyszerűsítés, a térhatás felkeltése helyett a kétdimenziós, síkszerű ábrázolási mód és az ebből fakadó linearizmus stb. kétségtelenül megfigyelhető a provinciális emlékanyagon. Ennek ellenére is helyesnek látszik az a mértéktartó álláspont, hogy mindaddig, amíg az ugyancsak kelta alapréteg̃ű Felső-Italia római kori szobrászati anyagát Dütschke képanyagot nélkülöző leírásaiból[34] vagy a válogatással összeállított múzeumi katalógusokból ismerjük, és mindaddig, amíg Gallia után a többi tartomány teljes római kori szobrászati anyagát is közzé nem teszik, korai és kissé elhamarkodott a provinciális művészet, helyesebben a provinciák művészetének lényegéről és eredetéről akár Furtwängler, akár Schober vagy mások felfogásában végleges ítéletet alkotni. A *Corpus signorum imperii Romani* köteteinek immár reális közelségben levő kiadása szolgáltatja majd többek között ehhez, a modern kutatások érdeklődésének homlokterében álló kérdéskomplexushoz is a megkívánt széles és szilárd alapot. A szobrászati Corpus megjelentetése tehát már ebből a nézőpontból nézve is nemcsak időszerű, hanem egyenesen szükséges. De nemcsak a klasszika archaeológia és a provinciális régészet, hanem a klasszikus ókortudománynak az antik római műveltség megnyilvánulásait vizsgáló többi disciplinái is remélhetően legalább olyan gazdag tanulságokat vonhatnak majd le ebből a kiadványból, mint korábban, sőt még napjainkban is a görög és latin feliratos Corpusokból és az epigráfia ma sem szünetelő anyaggyűjteséiből, publikációiból.

[33] *G. Forni:* Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano. Milano—Roma 1953. Különösen 157 sk.

[34] *H. Dütschke:* Antike Bildwerke in Oberitalien. I—V. Leipzig 1874—82.

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

EUGIPPIUS

VITA SANCTI SEVERINI

SEVERIANA

(BEVEZETÉS ÉS KOMMENTÁR EUGIPPIUS; VITA SANCTI SEVERINI ELSŐ MAGYAR FORDÍTÁSÁHOZ)

Eugippius

Életéből a hagyományos kutatás[1] csak mozaikszemeket ismer. A kutatók nagy-

[1] Eugippius és Severinus életrajzának kisebb könyvtárnyi kiadása, kommentárja és önálló irodalma van. Ismertetésüktől nagyobbára felment *Noll* alapos kritikai bilbiográfiája *R. Noll:* Eugippius, Das Leben des Heiligen Severin, Berlin 1963. 36—38). *H.—J. Diesner* (Severinus und Eugippius, in: Kirche und Staat im spätrömischen Reich. Berlin 1963. 156), aki szintén felsorolja a teljes irodalmat, keserűen állapítja meg, hogy nincs közöttük egyetlen olyan munka sem, amely szigorúan vett életrajzi és történeti módszerrel kísérelné meg Severinust és Eugippiust tényleges történelmi és társadalmi környezetükben elhelyezni, illetve az egyetlen ilyesmi munka *(Th. Sommerlad* könyve) már elavult.

A feldolgozások nagyrésze egyháztörténeti (elegendő csak a címeket idéznem: «Apôtre du Norique», «Der Heilige zwischen Ost und West», «Katolisches Denken und Leben in Noricum zur Zeit des Hl. Severinus», «Geistesgeschichte des antiken Christentums» stb.), amelyekben a szerzők vagy kifejezetten az egyháztörténelem vagy az egyházi irodalomtörténet keretében vizsgálják és kommentálják művünket. Modern történeti feldolgozása nincs a munkának. A történészek csak részleteket idéznek az Emlékiratból, mégpedig vagy a germán népvándorláskor és régészet *(L. Schmidt, H. Zeiss, H. Mitscha-Märheim)* vagy a római kor kutatói Noricum késő antik topográfiájához *(H. Thaller, G. Pascher, R. Polaschek, Graf A.)* a tartomány hanyatlásának illusztrálására *(A. Schober, R. Noll, Mócsy A., Alföldi A., Radnóti A., A. Betz)*, vagy a noricumi ókeresztény egyház történetéhez *(R. Noll:* Frühes Christentum, in Österreich, Wien 1954).

Kommentárom e bevezető sorait 1966 decemberében — 1967 januárjában írtam, Eugippius első magyar fordításának elkészültével egyidőben. A kommentár igyekszik Pannonia irányából szemlélni az eseményeket, azt hiszem ez megbocsátható Magyarországon. Most, amikor a *Vita Severini* fordítása nyomdába kerül, úgy találtam, hogy kommentárom szövegén nem kell, de nem is lehet változtatnom. Nem lehet, mivel időközben napvilágot látott egy olyan történeti kommentár *(F. Lotter:* Severinus und die Endzeit römischer Herrschaft an der Oberen Donau. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters namens der Monumenta Germaniae Historica 24 [1968] 309—338), amely számos kérdésben az én felfogásommal azonos vagy nagyon hasonló eredményre jutott. Megegyezik *Lotter*rel a véleményünk: a *Vita* belső kronológiájában, így a 4. fej. utáni több, mint egy évtizedes hiatusban, — ennek megfelelően Noricum katonai, politikai és gazdasági helyzetének kettős értékelésében, a germán támadások időrendjében és időpontjában, Severinus noricumi történeti szerepének általános jellemzésében, röviden: az Emlékirat történeti kereteinek értelmezésében. Alapvető különbség van azonban közöttünk Severinus kilétének és korábbi történeti szerepének ábrázolásában. Magam — néhány kérdő mondat erejéig — működésének korábbi szinterét Pannoniában illetve a Duna vidékén igyekeztem felvillantani, anélkül azonban, hogy összefoglalásomba beépíteném ezt a hipotézist. *Lotter* a szerinte senatori rangú *vir illustris* Severinus kettős szerepét igyekszik valószínűsíteni: egy korábbi hivatalost III. Valentinianus és Avitus alatt és egy 12 évvel későbbi önkéntes tevékenységét. Hősünk, *Lotter* szerint, azonos lenne a 461. év consuljával, Flavius Severinusszal, akinek Maiorianus bukása után 461-ben száműzetésbe kellett mennie. Keletre menekülne, ahonnan 467-ben térne vissza Noricumba, ahol egy Aegidiushoz vagy Syagriushoz hasonlóan, saját erejéből igyekszik a római birodalom határterületét tartani.

A kétségtelenül elgondolkoztató és szellemes kombináció még sok vitát fog kiváltani. Alapja: a késő antik korban meglehetősen gyakori Severinus név (az V. század

része Noricum Ripenseből származó rómainak tartja,[2] de akadnak más,[3] sőt kalandos vélemények is. Római öntudatát nem római származású kortársai rendszeres «lebarbározásával» hangsúlyozza. Életrajzírói megegyezni látszanak abban, hogy ifjúként került Severinus mellé, de a legtöbben úgy vélik, hogy csak mestere legutolsó éveiben. Első személyes jellegű visszaemlékezéseként többnyire Severinus halálának (482) elbeszélését tartják számon.[4] 488-ban favianisi szerzetes társaival együtt kivándorolt Italiába, ahol Lucillus és Marcianus apátok halála után ő lett a Nápoly melletti Castellum Lucullanumba áttelepített severinusi szerzetes-közösség apátja, mindenesetre még 509 előtt, amikor elhatározta, hogy mestere életét írásba foglalja. Az Emlékirat megírásával két évvel később, 511-ben készült el. További életéről keveset hallunk: 533-ban, mint levelezéseiből tudjuk,[5] még életben volt. Feltehetően 535 körül hunyt el, mintegy 75 éves korában. Következésképpen 460 körül születhetett, 22 éves volt mestere halálakor és mintegy 30 éven át állott kolostora élén. Még a közelmúltban is az volt az elfogadott álláspont, hogy ezeken a szűkszavú életrajzi adatokon már aligha lehet változtatni.

Az újabb Eugippius-kutatás első eredménye e vérszegény adatok kibővítése, éppen Eugippius főműve segítségével. Először F. Kaphan vette észre, hogy a szerző az elbeszélésében szereplő terület nyugati peremén volt otthon,[6] valahol az Enns és Inn folyók között. Ezen a nyomon haladt tovább Váczy Péter, aki eddig figyelmen kívül hagyott szempontok segítségével gondosan igyekezett elválasztani Eugippius személyes élményeit a másodkézből nyert adatoktól.[7] Elsősorban helyrajzi adatokra támaszkodva azt vizsgálja, mely vidéket és városokat ismert jól Eugippius, ebből következtet arra, hol találkozhatott először mesterével. Meggyőzően valószínűsíti, hogy ez a város a Raetiaban fekvő Quintanis volt, tehát Eugippius nem noricumi, hanem raetiai születésű lehetett. Eredményeit így foglalja össze: «Eugippius Quintanában élt, amikor a Iuvavumból érkező Severinus «testvérei» közé fogadta. Mestere magával vitte őt először Batavába, vagy ennek testvérvárosába, Boiodurumba, majd innen távozva tagja lett a főkolostornak Favianae-ban».[8]

Váczy a valeriai származású, későbbi lirinumi püspök, Antonius példájára hivatkozva[9] valószínűsíti, hogy hozzá hasonlóan Eugippius is gyermekkorában kerülhetett Severinus mellé. Váczy szerint — az uralkodó felfogással ellentétben — Eugippius műve 15—46. fejezeteinek már nagyrészt szemtanúja, és csupán az 1—15. fejezetet kellett utólag rekonstruálnia, ami az Emlékirat forrásértékét nagy mértékben növeli. Eredményeiből

elejéről még két másik Szent Severinust ismerünk a Nyugatrómai Birodalomból. Az egyik Colonia (Köln) püspöke 400 körül, (Greg. Tur. De vita S. Martini 1,4 MGH SS Mer. 1,590 és a kölni püspöklistán MGH SS 13,284) a másik burdigalai (Bordeaux) püspök, aki a nyugati-gót invázió idején csodával mentette meg városát (Venantius Fortunatus, Vita Severini Episcopi Burdigalensis. MG AA IV, Kap. 6). A világi méltóságok közül elég legyen itt arra a Severinus comes-re hivatkoznom, aki az utolsó toledoi zsinat aktáinak aláírói között szerepel (*E. A. Thompson:* The Goths in Spain, Oxford 1969, 214.) előfordulása Sidonius Apollinarisnál. Legfőbb nehézsége: *ezt* az előéletet lehetetlen volt teljesen eltitkolni, még Eugippius előtt is.

A jegyzet apparátuson csak itt—ott s annyiban változtattam, hogy néhány alapvető mű (pl. *E. Stein:* Histoire du Bas-Empire. Amsterdam 1968 vagy az Excerpta Valesiana, ed. *J. Moreau—V. Velkov.* Lipsiae 1968.) legújabb kiadását vettem alapul, néhány helyen pedig egy-két újabb munkával bővítettem a régi jegyzetet.

[2] *Jülicher:* Eugippius, PWRE VI. 1. 988; *F. Kaphan:* Zwischen Antike und Mittelalter. Das Donau-Alpenland im Zeitalter St. Severins, München 1947, 96.

[3] *R. Noll* Eugippius noricumi származását nem veti ugyan el, de nem is tartja bizonyíthatónak (Frühes Christentum 128; Eugippius 13). Ugyanakkor elutasítja *Vetter* elméletét, hogy nápolyi születésű lenne *(E. Vetter* in: Noll, Eugippius 34.).

[4] Így *R. Noll:* Eugippius 13.

[5] *Jülicher:* i. m. 988—989; *H—E. Giesecke:* Die Ostgermanen und der Arianismus. Leipzig 1939. 133; *W. Ensslin:* Theodorich der Grosse, München 1959. 281.

[6] *F. Kaphan:* i. m. 97.

[7] *Váczy P.:* Eugippiana, Ant. Tan. 8 (1961) 243—259. Ua. németül: Annales Univ. Sci. Budapestinensis. Sectio Historica 3 (1961) 41—58.

[8] *Váczy P.:* i. m. 255, ahol az Eugippiustól használt késő antik városneveket, szerintem szükségtelenül, felcseréli a korábban használt elnevezésekkel.

[9] *Váczy P.:* i. m. 255. *F. Kaphan:* i. m. 97. szerint is ifjúként került mestere mellé, lehet hogy először a cucullisi filiálé tagjaként, ahonnan csak az alamann támadás után kerülne Favianisba.

mindössze a 467. évi dátum vitatható, amikor szerinte a 8 éves kis Eugippius mesterével találkozott volna.[10] Találkozásukat, Váczy eredményeinek lényegét megőrizve, inkább 471/72 tájára tehetjük. Ebben az esetben is egy teljes évtizedet tölt az ifjú Eugippius Severinus oldalán, tevékenysége mintegy kétötödének szemtanúja.

Az alábbiakban Eugippius szokványos jellemzését és értékelését néhány olyan szemponttal egészítem ki, amelyet az Emlékirattal kapcsolatban eddig nem emlegettek. S ha ezek a szempontok részben negatív megvilágításba is helyezik a szerzőt, egy pillanatra sem feledtethetik írói érdemét és művének örökbecsű forrásértékét.

Eugippius írásművészetét és történelmi megbízhatóságát még az őt teljes mértékben pozitive értékelő kutatás is elég soványan jellemzi. Noll szerint[11] nem szépíró, nem is történész a szó klasszikus és mai értelmében, csupán «csodatevő mestere» iránti őszinte szeretete késztette írásra. Munkája *éppen ezért* páratlan dokumentum. Nem legendát írt, hanem életrajzot, — mi hozzátennénk: nem életrajzot írt, hanem — az akkori szokás szerint egy «szent életrajzát». Szemtanú a fogalom jó oldalaival és korlátaival. Kora nagy eseményeinek világpolitikai mozgatóit nem tudta áttekinteni (erre Odoacer rugi háborúját szokták példának említeni, amit az események igazi hátteréről mit sem tudó Eugippius úgy ábrázol, mint isteni büntetést a Favianist feldúló Ferderuchus bűneiért).[12] Szerzetes és római volt, mint katolikus az arianus eretnekek kérlelhetetlen ellensége, mint római a birodalom feltétlen híve.[13]

Váczy arra mutat rá, hogy idegen művekből jóformán semmit sem merít,[14] ami irodalmi műveltségének korlátaira utal. Valóban, írói mivoltát maga Eugippius úgy jellemzi, mint «*ignarus liberalium artium*» (— ami mellesleg a kor dagályos stílusát ismerve kész szerencse —) ezt megerősíti Cassiodorus senátor is, aki a lucullanumi apátot személyesen ismerte, és inkább egyházi olvasottságát, mint világi műveltségét hangsúlyozta.[15]

Nagy Tibor szerzőnk egészen rendkívüli megbízhatóságát emeli ki: «Eugippius az életiratban minden szépítés és minden ítéletformálás nélkül beszéli el a hősével történteket» ... és «a mesterkéltség nélküli őszinte közvetlenség munkájának mint történeti forrásnak is egészen különálló helyet biztosít».[16] Bár az utóbbi valóban sokszor helytálló, az író személyének, gondolkodásának, egyéniségének, valamint saját kora problémáinak ilyen merev elválasztása művétől példátlan lenne a világirodalomban.

Az előbbiekkel szöges ellentétben H. J. Diesner azt bizonygatja, hogy a munka nem egyéb, mint a szerzetes testvérek számára írt épületes olvasókönyv,[17] amelyben már egy későbbi generáció problémái tükröződnek, mégpedig olyan időszaké, amelyben az egyházi ellenállás Theoderich és gótjai ellen erősödni kezdett.[18]

Eugippius igazi ideológiájáról ahhoz a Paschasiushoz fűződő kapcsolata és viszonya lebbentik fel a fátylat, akihez művét írta, akinek művét ajánlta. Különös, hogy a

[10] Találkozásukra a szilárdan 469—470-re keltezett 5—8. fejezet után került sor. Ezt *Váczy* is jól tudja, ezért az események egy részét igyekszik korábbra helyezni, noha ezzel már az 5. fejezetben elbeszélt esemény keltezésén sem lehet változtatni. (i. m. 257—259). Azt igyekszik bizonyítani, hogy Odoacer és bátyja Hunvulf már 467-ben nyugat- illetve kelet-római szolgálatba léptek volna. Hunvulfról azonban tudjuk, hogy apjával, Edicával együtt 469-ben még a skirek népét vezeti a pannoniai Bolia menti csatában (Jord. Get. 277), mint népe «*primatus*-a». Hunvulf és Odoacer csak a vereség után léptek római szolgálatba, a keleti gótok elköltözése előtt (470/471) különben sem vonulhattak át zsoldosaikkal és kíséretükkel egyik birodalomba sem. Éppen így erőltetett az a felfogás, hogy Tiburniát nem a Dráva völgyén át 471/472-ben nyugat felé vonuló Vidimer-féle keleti-gótok ostromolják, hanem a 467/468 évi gót támadásról lenne szó- (erre alább még visszatérünk). Ezzel egyébként a Vita időrendjét is alaposan megbolygatná. Mindkét esetben a klasszikus felfogás látszik helytállónak. *S. Polaschek* hasonló feltevése ellen legutóbb élesen: *F. Lotter:* i. m. 325.

Odoacer és Hunvulf első római szereplését 472-ben említik (Malchus, fr. 8; Prokopios, B. G. I. 1.) vö. *L. Schmidt:* Geschichte der deutschen Stämme. Die Ostgermanen, München 1941, 99.

[11] *R. Noll:* Frühes Christentum. 53—54; *Uő:* Eugippius 14—17.

[12] Így legutóbb *Nagy T.:* Arch. Ért. 93(1966) 312. A kérdéshez vö. 120. j.

[13] *R. Noll:* Eugippius i. m. 13, főleg 26. U. így *Váczy:* i. m. 256. stb.

[14] *Váczy P.:* i. m. 243.

[15] *W. Ensslin:* Th. d. Gr. 277; *F. Kaphan:* i. m. 98.

[16] *Nagy T.:* i. m. 312.

[17] *H—J. Diesner:* Severinus 157.

[18] Uo. 161.

Paschasiusszal váltott levelek ilyen tanulságai felett az eddigi kommentárok hallgatólagosan átsiklanak. Ki volt ez a Paschasius?

498 nov. 22-én II. Anastasius pápa halála után, a már korábban kiéleződött, rendkívül bonyolult rómavárosi egyházi küzdelem eredményeként Rómában egyszerre két pápát választottak. Az egyiket, Symmachust, óriási többséggel a hagyományos helyen és szertartások közepette a Lateránban, a másikat, Laurentiust, a senatus császárpárti kisebbsége és követőik a Liberius bazilikában. A városban kitört valóságos polgárháború megfékezésére végül is mindkét párt Italia keleti gót királyához, Theoderich-hez fordult döntésért. Az arianus király, aki Ravennaból eddig semlegesen nézte az eseményeket, alapos politikai meggondolások után vállalta a felkérést és lelkiismeretes vizsgálat után a többség és a törvényesség, vagyis Symmachus mellett döntött.

Az ideiglenesen vereséget szenvedett laurentianus párt 502-ben, a király és a császár közötti akkori bizonytalan és bonyolult politikai helyzetet kihasználva, ellentámadásba ment át és öt éven át magához ragadta a hatalmat Rómában. Symmachus a Szent Péter bazilikába és a Vatikánba szorult vissza, ahol ekkoriban vetette meg a későbbi pápai központ alapjait. Az «eretnek» király csak 506-ban tudott visszaütni, ezúttal is a szembenálló felek kérésére. Laurentiust végérvényesen száműzi, Roma templomait pedig visszaadja Symmachusnak, — akit egyébként az egyház is mindenkor törvényes pápának ismert el a schizmatikus Laurentiusszal szemben.[19]

A szétvert laurentianus pártnak természetesen továbbra is számos híve és követője maradt. Első helyen a művelt Paschasius diakonus,[20] aki hű maradt a kiközösített Laurentiushoz és ha csak alkalma nyílt rá, megtagadta Symmachust.[21] Nem csoda hát, ha Cassiodorus a Paschasius halálát követő évben jegyzi fel krónikájában az egyházi béke helyreállását (514).[22]

Nos, Eugippius rajongó csodálattal átitatott ajánló sorait éppen ezekben az években, éppen ehhez a Paschasiushoz intézi, sőt munkáját egyenesen a Paschasius által szerkesztett könyvbe szánja. Ez pedig alighanem jellemző politikai és egyházpolitikai felfogására és okvetlenül rányomja bélyegét írására is.

Paschasius elegáns válaszlevelét a világért sem szabad tehát üres bókok és kegyes szóvirágok gyűjteményeként olvasni. Éles szeme azonnal felismeri a mű hasznosságát *(utilitas)* és kijelenti: «az egész egyháznak olvasnia kellene». Vajon miért? — Egyenes választ a gót fegyveres hatalom árnyékában nem várhatunk, helyette Mattathiasnak, a Makkabeusok atyjának fiaihoz intézett végrendeletét idézi. Aligha véletlenül. Az elkeseredett, de okos Paschasius nagyon is tudatosan választotta éppen az idegen vallású elnyomó katonai hatalom ellen lázadó Makkabeusok példáját, akik hitükkel: 1. fegyveres fejedelmeket futamítottak — rémítettek meg, 2. a szentségtörők táborai (*castra sacrilega* — az utóbbi szóval illeti már Ambrosius az arianus vallást[23] s ezt használja művében Eugippius is! —) felett diadalmaskodtak, 3. a sátáni-démoni hitet és oltárait széltében-hosszában lerombolták (amin nyilván nem a pogányokat érti, ahogyan fordítani és értelmezni szokták, hiszen a VI. századi Italiában vagyunk!). — Ennél világosabban és egyértelműbben már nem is lehetne a gót eretnekek királya és hatalma elleni harcra buzdítást körülírni.

Paschasius politikai felfogása felől tehát válaszlevele sem hagy kétséget. Engesztelhetetlenül gyűlöli a «barbár» fejedelmet, akinek beavatkozása kiszorította pártját a hatalomból. Ugyanakkor az egyház akkori «szélsőjobboldali» ellenzékének egyik igen tevékeny, «keserű és elfoglalt» vezéralakja, egészében annak az akkoriban még kisszámú arisztokrata ellenzéknek kiemelkedő tagja, amely a keletrómai császári hatalom beavatkozásától várta sorsa jobbrafordulását.

[19] Az acaciusi schismához és a Hénotikon-hoz kapcsolódó rendkívül bonyolult laurentiusi schismának itt csupán *politikai felületét* jellemeztem. A keleti schisma ellenére is császárpárti arisztokrata párt (amelyhez a korabeli Italia legkitűnőbb egyházfői többek között Ennodius is tartoztak) és a katholikus párt küzdelmében Theoderich korántsem dogmatikai meggondolásokból állt a kétesjellemű Symmachus mellé. Vö. a kérdéshez részletesen: *J. B. Bury:* History of the Later Roman Empire, London 1923. 464—466; *E. Stein:* Histoire II. 134—140; *H—E. Giesecke:* Arianismus 119—122; *W. Ensslin:* Th. d. Gr. 104—126; *J. Haller:* Das Papsttum I. München 1962. 174—180.

[20] *J. Haller:* i. m. 178 «Paschasius der geistige Leiter der laurentianischen Partei».

[21] *W. Ensslin:* Th. d. Gr. 126.

[22] Cassiodorus, Chron. a. 514 *(Mommsen:* Chron. Min. II. 160) . . . » *clero vel populo Romanae ecclesiae rediit optata concordia*«.

[23] Ambrosius, De fide II. 140 *(Migne,* Patr. I. 16, 613).

Hogy Eugippius a maga módján ugyanígy érzett, arról nemcsak a Paschasiushoz fűződő kapcsolata és főműve győzhet meg.

Theoderich erős hatalma vallási türelmet és szabadságot parancsolt Italiában.[24] Utolsó éveiben, de főleg halála után azonban ismét nyíltan felüti fejét a türelmetlenség, az arianusok elleni gyűlölet. Egyik első irodalmi nyoma éppen Eugippiusnál maradt fenn, s ez ismét aligha véletlen.

533-ban a keletrómai Belizár leveri a vandál királyságot. A keletrómai seregek támadása Italia ellen küszöbön állott, a justinianusi propaganda nyíltan meghirdette az eretnekek elleni harcot. A meghódított Afrikában nemcsak a vandálokat tiltják el vallásuk szabad gyakorlásától, hanem még a császári sereg germán zsoldosait is. Amikor azután húsvétkor megtagadják gyermekeik megkeresztelését, egy arianus gót főúr *(comes)* dogmatikai vitába bonyolódik Ferrandus karthagoi diakonussal. Nos, az arianus eretnekkel folytatott vitáról Ferrandus éppen a mi Eugippiusunknak számolt be levelében, aki azt nyilván nem rejtette véka alá, hiszen éppen az ő művei között maradt fenn.[25] Maga Ferrandus annak a ruspei Fulgentius püspöknek a tanítványa és biografusa,[26] aki mint az afrikai császárpárti katolikusok vezére «Contra Arianos» címen korábban röplapot írt, és akivel Eugippius haláláig levelezésben állott.

Az elmondottak nyomán joggal felmerül a kérdés: a mestere halála után 29 évvel írott Emlékiratban Severinus noricumi gondolatai, céljai, egyházi és politikai tevékenysége tükröződik-e «minden szépítés nélkül»,[27] avagy Eugippius italiai törekvései. Egyáltalán mi indokolta, hogy éppen ebben az időben, ennyi év után kezdjen a munka írásához? Mennyiben tulajdoníthatjuk az eretnek, és germánellenes életrajz megírását Eugippius saját elhatározásának avagy az «elkeseredetten» küzdő Paschasius hatásának, éppenséggel felszólításának. Mert Eugippius művének szelleméről már a kortársak is ugyanígy vélekedtek, amint arra az Excerpta Valesianaba még 518 előtt átvett idézetek utalnak. Ezek az Odoacerre vonatkozó részek, ahol az ismeretlen idéző határozott oldalvágással kommentálja az «arianus szektához» tartozó Odoacer rugiak elleni háborúját.[28]

Eugippiusszal avagy Severinusszal állunk-e szemben[29] a mesternek tulajdonított szavakban és ítéletekben, naiv csodákban és világpolitikai tájékozatlanságban?

Egyáltalán mire emlékezhetett a severinusi gondolatokból, mennyiben érthette meg, akár a helyszínen is, tevékenysége belső rugóit a mester utolsó évtizedében a 10-es éveiben járó gyermekifjú? Mit tudhatott az egykori birodalomról az elhagyott tartomány kisvárosában született fiúcska, aki ifjúságát egy félreeső kolostor cellájában töltötte? A kor, amelyre emlékszik, amit leír, a 60-as évek végéig nyúlik vissza, a tartomány és a birodalom halódásának éveire. S végül mennyire tükröződik a 482 után világító fáklyájuktól magukra hagyott favianisi szerzetesek együgyű elkeseredése a noricumi visszaemlékezésekben?

Úgy tűnik, hogy Severinus igazi alakját nem a neki tulajdonított szavakból, hanem az Emlékiratban valóban kivételes hitelességgel elmondott tényleges cselekedeteiből, magatartásából és kapcsolataiból kell rekonstruálni. Severinus különben sem volt a szavak embere, «tanítványai lelkét inkább tettekkel, mint szavakkal nevelte». Valóban, az egész mű tanúsítja: a tettek, a gyakorlat embere volt.[30]

Eugippius ennek az egyéniségnek az életrajzírója[31] — egy szűk cella négy fala között. Ezt egy pillanatra sem szabad szem elől téveszteni.

Rómaiak és germánok — orthodoxok és eretnekek

Az Eugippius-magyarázók kisebbsége észrevette szerzőnk előítéleteit: antigermanizmusát és antiarianizmusát,[32] — néhány «latin» (olasz és francia) kommentátora egye-

[24] Theoderich valláspolitikájáról: *W. Ensslin:* Th. d. Gr. 93—106; 296—305., *A. A. Vasiliev:* Justin the First. Cambridge/Mass 1950. 320—336.

[25] *H—E. Giesecke:* i. m. 133.

[26] *H—J. Diesner:* Das Vandalenreich. Leipzig 1966. 92—94.

[27] *Nagy T.:* i. m. 312.

[28] Exc. Val. 48. «*Odoacar rex . . . ipse esset bonae voluntatis et Arrianae sectae favorem praeberet*».

[29] Ez eddig komoly alakban csak *Kaphan*nál vetődött fel. i. m. 98, 104.

[30] Így *F. Kaphan:* i. m. 112, 117.

[31] Uo. 104.

[32] *F. Kaphan:* i. m. 104. Arról, hogy az arianus probléma nem volt éles, illetve tolerancia uralkodott a rugiaknál: *L. Schmidt:* Die Ostgermanen. 121.

nesen üdvözli emiatt.[33] «Germán» (német és osztrák) méltatói a germánellenességét többnyire határozottan tagadják és Eugippius állítólagos objektív ítéletformálását hangsúlyozzák. Hol itt az igazság?

A kommentátorok nyilván szinte kibogozhatatlanul összekeverik Eugippiust Severinusszal, — a homlokegyenest ellenkező értékelések ugyanis e két merőben különböző felfogású egyéniségre vezethetők vissza.

Severinus valóban nem gyűlölte a germánokat,[34] ő senkit sem gyűlölt. Kapcsolatai a rugiakkal, a rugi királyi házzal, főnemességgel és egyszerű emberekkel mindvégig példásak, — még az energikus (gót származású?) Giso királynővel is csak kezdetben voltak surlódásai. Más germán népek királyai és fejedelmei (Odoacer és Gibuld) is mélységesen tisztelték. Egyszerű barbárok százai járultak elébe ügyes-bajos dolgaikkal, tanácsot vagy gyógyulást keresve, — soha egyiküket sem utasította vissza. Bár a birodalom határain élő germánok között sokan, főleg vezetőik, beszéltek latinul, kizárt dolognak tűnik, hogy a hozzásereglő egyszerű emberek, rugi férfiak és asszonyok is értettek volna latinul. Severinus germán kapcsolatainak elemzéséből óhatatlanul adódik a következtetés: ő maga is beszélte a germánok nyelvét, pontosabban a gótot, a keleti germán törzsek nemzetközi érintkezési nyelvét.[35] Sikereinek, kapcsolatainak, kitűnő értesüléseinek egyik titka éppen ebben a germán nyelvtudásban gyökerezhetett. Noricum lakosainak érdekeit a számukra ismeretlen barbár nyelven is képviselni tudta. Ezért kényszerült sokszor személyes beavatkozásra pl. gótoktól vagy rugiaktól elhurcolt provinciálisok kiszabadítására. Gót nyelvű megbeszéléseit honfitársai és szerzetesei nem értették; eggyel több ok arra, hogy eredményeit csodás színekben lássák.

Az az Eugippius, aki még nem római származású favianisi szerzetes társát is barbárnak nevezi, elszánt «barbár»-ellenes rómaiságát aligha csak Noricumból hozta magával, még kevésbé tanulhatta türelmes és emberi mesterétől. Mint láttuk, sokkal inkább a laurentianus párt italiai ideológiájával állunk itt szemben. Barbár-utálata tehát nem annyira a szegény Duna-vidéki rugiaknak, alamannoknak vagy heruloknak szól, hanem az Italia felett uralkodó keleti gótoknak. Római hazafisága sem Noricum provinciális lakosságának féltése, hanem Italia belügyeinek politikai vetülete. Persze csak óvatos formában, hiszen 511-ben Theoderich hatalmának csúcspontján állott. Alamannokról, rugiakról, herulokról nyugodtan írhatott, de a gótokkal vigyáznia kellett. Asturist például nyilván Theoderich apja, Thiudimer seregei dúlták fel. — ezt azonban óvakodik megemlíteni. A gót támadókat «barbárok» vagy «rablók» név mögé rejti.

Eugippius «ellenségnek» nevezi még a római városokat védő foederati csapatokat is (Comagenis), — maga Theoderich és gótjai, mint a keleti birodalom foederati-ja vették át a hatalmat Italia felett. S vajon az a mesterének tulajdonított állítólagos jóslat, hogy a barbárok meggyalázzák a sírokat, nem inkább Theoderich éppen ezekben az években kelt (507—11 között) híres italiai rendelkezésének a visszfénye-e? Theoderich okos utasítása[36] megmagyarázza, hogy a halottaknak semmi szükségük azokra a kincsekre, amelyeket az élők az élet jobbá tételére sokkal hasznosabban felhasználhatnak. A halottak meggyalázását azonban a legszigorúbban megtiltja, éppenúgy, mint a barbár népek valamennyi ránkmaradt törvénykönyve. — A régészeti ásatásokból tudjuk, hogy az V. századi dunai barbárok nem gyalázták meg a későrómai sírokat, — még csak nem is rabolták ki. Mit is tudtak volna a nyomorúságos V. századi provinciálisok sírjából rabolni! — Ami érték volt a római temetőkben, a sírkamrákban és szarkofágokban, azt amúgy is réges-rég kirabolták maguk a provinciálisok.

Eugippius a noricumi barbárokkal kapcsolatos személyes rossz emlékeit (a néhány soros Ferderucus epizód mellett) sajátos módon egyetlen személyben sűríti össze, testesíti meg: Giso királynőben. S ez már önmagában véve is különös.

Giso kétségtelenül Severinus egyetlen méltó ellenfele. Alakja azonban a homályba és rágalmakba vész. Néhány nemes emberi tulajdonságát azonban még Eugippius sem tagadja: rajongva szerette kisfiát és férjét, jó anya és feleség volt.

A szerencsétlen, hóhér keze alatt kimúlt Giso emléke még halála után negyedszázaddal is vörös ködként nehezedik Eugippiusra. Nem talál egyetlen mérsékelt jelzőt sem

[33] *A. Baudrillart:* Saint Séverin, Apôtre du Norique. Paris 1908. 27 skk. A mai olasz orthodox álláspont részletes vázlata: *G. B. Picotti:* Osservazioni su alcuni punti della politica religiosa di Teodorico, In: I goti in occidente. Spoleto 1956. 174—226.

[34] *F. Kaphan:* i. m. 104.

[35] *F. Kaphan:* i. m. 197—198.

[36] Dudae saioni Theodericus rex a. 506/11 "*de thesauris in sepulchro repertis*" Cass. Var. IV. 34. MG AA XII. 129.

rá (kegyetlen, nagyon kegyetlen, gonosz, bűnös, megveszekedett és bűnös, aljas indulatú, felfuvalkodott, — aki a gonoszság fertőjében fetreng), s ezáltal alighanem azoknak ad igazat, akik az elfogult jelzők alapján éppenséggel felmagasztalják, talán túl is értékelik az eszes királynőt.[37] Gisoról különben korántsem tud annyi «gonoszat» említeni, mint amennyi rossz jelzőt ráaggat, így alighanem van valami abban a vélekedésben is, amely e jelzők mögött a rideg, öreg Eugippius szerzetesi nőgyűlöletét sejti.[38]

Az «Emlékiratból» egyértelműen kiviláglik, hogy Severinus tiszteletben tartotta germán barátai vulfilai (arianus) keresztény hitét, de elvárta, hogy ők is türelemmel viseltessenek a rómaiak katholikus hite iránt.

A birodalmat elözönlő germánok ebben az időben kivétel nélkül arianusok voltak és Severinus korában még teljesen kilátástalannak tűnt, hogy szépszerével valaha is más hitet fognak követni. A Vulfila-féle arianizmus, mint racionalis eretnekség ugyanis éppolyan jól illeszkedett a germánság gondolkodásához (részben régi hitvilágához is), mint ezer évvel később a protestantizmus.[39]

Természetesen nem tartották magukat «eretneknek», hanem éppenséggel igazi, tiszta kereszténynek, akik igazukat ugyanabból az Irásból vették. Megvoltak a maguk mártírjai, szentjei, papjai és püspökei. Templomaik, szertartásaik, egyszóval liturgiájuk nem különbözött jobban az orthodoxiától, mint annak későbbi keleti és nyugati ága egymástól.[40] Minden okunk megvan azt hinni, hogy legalább annyira hitbuzgók, ha nem gyermekien őszintébbek és rajongóbbak voltak, mint a nicaeanus rómaiak. Vallási meggyőződésükért fanatikusaik éppúgy vállalták a mellőzést, üldözést és vértanu halált, mint amazok.

A germán arianusok mégis kevésbé gyűlölték ellenfeleiket, mint azok őket, — aminek természetesen elsősorban politikai okai voltak. Mivel a birodalom nyugati felében a katonai hatalom mindenütt a kezükben volt, természetes, hogy vallásuk szabad gyakorlását — ha kellett, erőszakkal is — biztosították, kezdetben számarányuknak megfelelő néhány templom elfoglalásával, később saját templomok építésével (pl. Roma, Ravenna, Salona).[41] A meghódított római tömegek és a római egyház szabad vallás gyakorlását és egyházi intézményeit azonban kínosan tiszteletben tartották. Atrocitásokra, a katholikusok elnyomására csak ott került sor, pl. az afrikai vandál államban, vagy Nagy Theoderich utolsó éveiben Italiában, ahol a rómaiak egyházi szervezete egyértelműen a keleti császárság politikai eszközévé vált. A kezdeményező ezekben az esetekben is többnyire a keletrómai császárság volt, keletrómai szolgálatban álló vagy területen élő hittestvéreik szabad vallásgyakorlata ellen hozott rendeletekkel. Az arianus ellenakciók pl. a keleti gótoknál csupán megtorlások voltak.

Csakhogy ezek a küzdelmek teljesen ismeretlenek voltak Severinus életében. Még a türelmetlen vandáloknál is csak Severinus halálának évében lángolt fel a Hunerich féle üldözés (482—484),[42] az orthodox-arianus harc kibontakozására Italiában pedig csak a VI. század elején került sor, amikor Eugippius művét írta.

Semmi adatunk nincs arra, hogy a meghódított római lakosságot valaha is saját vallásukra akarták volna kényszeríteni. Ellenkezőleg. Általában mindenütt igyekeztek megőrizni népük vallási egységét, népiségük és katonai uralmuk összefogó ideológiáját.

Giso királynő sem noricumi római katholikusokat akart újra keresztelni — ilyesmit csak az arianiusok elfogult ellensége állíthat —, hanem a saját országából és népéből a túlparton katholikussá lett rugiakat kívánta visszatéríteni. Ez már csak azért sem valószínű, mivel barbár területeken az arianus egyház nemzeti, germán nyelven működött, bibliafordítása, szent irataik részben gót nyelvűek voltak.[43]

[37] Természetesen idealizálni sem kell, mint *Kaphan:* i. m. 191—193.

[38] *F. Kaphan:* i. m. 192.

[39] Nem tévesztendők össze Arius római követőivel, akiket Severinus születése idején már felszámolt az orthodoxia. A gót Vulfila monofizita eretneksége azonban valóban az Arius-Eusebius féle tanokra megy vissza. Vö. *H—E. Giesecke:* Arianismus 15—41, 57—61. *E. A. Thompson:* The Visigoths in the time of Ulfila. Oxford 1966. XIII—XXIII.

[40] V. ö. az orthodox és arianus püspöki bazilikákat Salonae-ban. *E. Dyggve:* History of Salonitan Christianity. Oslo 1951. III. fej. (51—63).

[41] *J. B. Bury:* History 468; *E. Dyggve:* i. m. 50—51.

[42] *H-J. Diesner:* Das Vandalenreich 78—84. *H-E. Giesecke:* Arianismus 175—187. *Г. Г. Дилигенский.* Северная Африка в IV—V- веках. М 1961. 252—257.

[43] Vö. *H-E. Giesecke:* Arianismus 12, *E. A. Thompson:* Ulfila 144—156.

A Noricumba érkező Severinus az V. század közepén teljesen kifejlett egyházi szervezetet talált a tartományban, — nem nevezhető tehát «Noricum apostolának».[44] Nincs tudomásunk arról, hogy bármiféle missziós munkát végzett volna a szomszédos germánok körében, még kevésbé nevezhető tehát a «germánok apostolának». Katholikussá lett germánok, foederati katonák és családtagjaik szép számmal élhettek a tartományban, nyilván az ambroziánus szellemű noricumi egyház térítő tevékenysége eredményeként. Közülük került ki Severinus egyik első szerzetese, Bonosus. Arról azonban sehol nincs szó, hogy ő térítette volna meg.

Az arianus rugi uralkodóház Severinusszal egész életében keresztényi jóviszonyban volt, sokszorosan igazolva Salvianus szavait, hogy a barbárok (a gótok) az idegen papokban és egyházakban is istent tisztelték.[45] Ugyanígy tisztelték Severinust a dunai barbárok, — az ezzel kapcsolatos példákból és történetekből szép csokrot lehetne kötni. A tényeket ténynek vette, az erőviszonyokkal tisztában volt, és a vallási türelem alapján állott. Mindössze arra törekedett, hogy a saját népe egységét biztosító nicaeanus hitet fenntartsa és megőrizze. E tekintetben nagyon távol állott az Eugippius öreg korában Iustinianust segítő afrikai és italiai papoktól,[46] nem fűtötte semmiféle eretnekellenes düh.

Hogyan vélekedik erről a nemes türelemről Eugippius? «Az egyház eretnek ellenségei» (4,12) kifejezetten Eugippius kommentárja az előtte elbeszélt eseményekhez. Tőle származnak a Severinusnak tulajdonított, de válaszának lényegével ellentétes bevezető mondatok a Flaccitheusnak küldött válaszban (5,2). Az arianizmust egyszerűen *sacrilegium*-nak — szentségtörésnek nevezi (8,1), ugyanazzal a szóval illeti, mint a titkos pogány áldozatot (11,3), a Batavisban Severinus ellen forduló presbiter szavait (25,2) és Ferderuchus templomrablását (44,1).

Időrend, források

A kutatás ma már szinte egyértelműen elismeri, hogy az Emlékiratban szereplő események időrendben követik egymást.[47] Az időrendi folyamatosságban azonban jelentős zökkenők, sőt hézagok tapasztalhatók, ami újabban különböző feltevésekre adott lehetőséget.

Különösen szembetűnő időbeli szakadék tátong az 1—4. és az 5.-től kezdődő fejezetek között. R. Noll itt tagadja az időrendi elkülönülést, a két részt összekapcsolja, s ezáltal jut el ahhoz a nem követhető feltevéshez, hogy az Emlékiratban leírt események és Severinus noricumi fellépése legkorábban a 460-as évek második felére keltezhetők.[48]

Az Emlékiratban elbeszélt történeti eseményeket elemezve a következő eredményre jutottunk:

Az elbeszélés tömbjétől határozottan elkülönül az 1—4. fejezet: Severinus noricumi fellépésének, első tetteinek története. Rövid, egyetlen ősztől-tavaszig (456—457) tartó néhány hónap részletes, bő leírása ez. A mester először ismeretlenül, sikertelenül tevékenykedik, majd egyszerre szinte élet-halál ura lesz, aki élelmiszert foglal le, katonákat küld harcba. Kolostora, szerzetesei még nincsenek, egyedül él a szőlőhegyen.

Noricumnak az 1—4. fejezetben leírt viszonyai feltűnő ellentétben vannak a későbbi fejezetekkel (erről alább bővebben), ugyanakkor jellemzésük annyira pontos és hiteles, hogy okvetlenül megbízható, részletes, talán írásban rögzített hagyományra megy vissza.[49]

Eugippius az 1—4. fejezet eseményeinek idején még a világon sem volt, mestere mellett akkoriban még nem állottak társak. Az elbeszélés forrása tehát csak maga Severinus lehet, aki talán többször is elmesélte első küzdelmes hónapjait tanítványainak. Közülük valamelyik nyilván írásban rögzítette a hallottakat. Eugippius is említi egy helyen: «A szerzetesek tüsténti feljegyezték, mit mondott».

Az elbeszélés a 4,6—7 táján vált át a 457—469 közötti általános visszaemlékezésekre, hogy azután a 4,12-ben Eugippius tipikusan egyéni kommentárjába torkolljon.

[44] *A. Baudrillart:* i. m. 1. *Nagy T.:* A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Diss. Pann. Ser. II. 12. Bp. 1939. 194.

[45] Salvianus, De gubern. dei. VII. 39 (MG AA I. 1.).

[46] *F. Kaphan:* i. m. 199.

[47] Összefoglalóan: *Váczy P.:* i. m. 245 és 12 j. a korábbi irodalommal. Legutóbb: *F. Lotter:* i. m. 318.

[48] *R. Noll:* Eugippius 16—17. Kritikája: *Nagy T.:* Arch-Ért. 93 (1966) 312.

[49] *H-J. Diesner:* Severinus. «Entmithologisierung»-ja éppen e fejezeteket érinti és általánosítja sokszor a későbbiekre is, — szerintem — alighanem elhibázottan.

Az 5,1 mondat első fele szintén Severinus fellépésének korát idézi (t. i. Flaccitheus uralkodásának elejéről van szó), de a továbbiak során végérvényesen átcsúszik a 468—469 körüli eseményekbe, azokkal nem is teljesen érthetően (— itt nyilván Eugippius nem értett meg valamit —), és tévesen összeolvad. Ettől kezdve korábbi időkre soha nem kanyarodik vissza.

Az 5—7. fejezet visszaemlékezés a 469—70 körüli évekre, amit Eugippius kolostori elbeszélésekből merített — tévedései, kritikátlansága egyaránt származhat az elbeszélőtől vagy az írótól.

A 8—10. fejezet 470—76 közé keltezhető, de határozottan különböző forrásokra vezethető vissza. Egyik adatközlőként többek között a «barbár» Bonosusra gondolhatunk,[50] aki 40 évig állott a favianisi kolostor szolgálatában. Hogy ez a «barbár» közvetítés mennyire valószínű, arra álljon itt egy példa:

A 8. fejezetben Eugippius nagy komolyan egy mesébe illő történetet örökít meg: hogyan álltak bosszút és hogyan szabadultak ki Feva király fogságából a rabságban tartott germán ötvösök. Az adatot főleg a régészeti kutatás vette át előszeretettel különböző teóriák alátámasztására.[51] A valóságban Eugippius itt az egész népvándorlás kori germán világban elterjedt és a germán őskor legrégibb mítikus korszakába visszanyúló meséhez fűzi hozzá saját épületes gondolatait. A Wieland-ének (Völundarkviða) kissé robosztusabb módon ugyanezt a történetet meséli el a Niedhadnak, a niarok királyának rabságába került mítikus csodaötvösről, Wielandról, akit szintén királyi kincsek készítésére kényszerítettek egy eldugott házban. A különbség csak annyi, hogy a mítoszban a kovács valóban megöli a királyné műhelybe csalt kíváncsiskodó gyermekeit, mig Eugippius, illetve forrása alkalmat ad Severinusnak arra, hogy áldáz ellensége, Giso királynő felett diadalmaskodjon. A mese ismeretében elképesztő ostobaság lenne, ha Giso valóban a fogoly ötvösök karmai közé engedte volna egyetlen fiát. — A történet egyébként a népvándorláskorban már anakronisztikus. Az Európa különböző országaiban meglehetős nagy számban talált egykorú germán ötvös sírok — éppen ellenkezőleg — kiemelt és megbecsült társadalmi helyzetükről tanúskodnak.

A 11—16. fejezetben a cucullisi Marcianus — később az apátságban Severinus utódja — elbeszélései kapnak helyet a 470—476 közötti időkből. Itt jelentkezik Eugippius először személyesen, elsősorban helyrajzi ismereteivel.

A 17—32. fejezetek jórészt Eugippius személyes visszaemlékezései ifjúkorára, a 476—77 körüli évekre. Adatainak más része feltehetőleg Lucillusra, Severinus legképzettebb, legjobb tanitványára és utódjára mehetett vissza. A raetiai Lucillus presbiter Gibuld támadásai elől menekült Noricumba és lépett Severinus szolgálatába.

A 33—34. fejezet nagyobbrészt Eugippius emlékeire vezethető vissza a 478—482 közötti évekből.

Az egyetlen 44. fejezet tárgyalja a 482—488 közötti eseményeket, míg a befejező 45—46. fejezet már Italiában játszódik.

Jóslatok, csodás események

Eugippius Paschasiushoz írott levelében, mintegy «ars poetica»-jában világosan kifejti, hogy művében «azt a sok csodát» kívánja a hívő világ elé tárni «amelyet szent Severinus cselekedett». Megjegyzi még ugyanott azt is, hogy egy ilyen Emlékiratot csak egyházi ember tud igazán jól megírni, mivel egy művelt, világi író munkájában a csodás dolgok «az iskolázatlan emberek előtt az ékesszólás homálya miatt nem ragyognának fel».

Severinus életrajzának a XIX. század racionalizmusán nevelkedett francia kiadója és kommentátora az utóbbi szavakból valamiféle tudatos írói trükkre következtetett.[52] Egyszerűen Eugippius korában sem tud elképzelni olyan embereket, akik a józan ítélőképességtől és valóságérzéktől annyira valószínűtlenül messze és gyermeteg módon elrugaszkodtak volna, hogy elhigyjék ezeket a csodás meséket. Szerinte maga Eugippius sem hihetett bennük, csupán egyszerű retorikai fogásként vagy formaként alkalmazta őket együgyű olvasói gondolkodásához alkalmazkodva.

[50] U. így *R. Noll:* Eugippius, 14.

[51] *R. Noll:* Eugippius 125, utalással a «Wielandsaga»-ra; *H. Mitscha-Märheim:* Dunkle Jahrhunderte, goldene Spuren. Die Völkerwanderungszeit in Österreich. Wien 1963. 71. *F. Kaphan:* i. m. 194. *Radnóti A.:* MTA Közl. 1951, 503—504; *L. Schmidt:* Die Ostgermanen i. m. 124. kizártnak tartja a Wieland sagával való összefüggést.

[52] *A. Baudrillart:* 9 skk.

Ha ezt a meglehetősen kétes értékű megállapítást vitatni is lehet, egy valamit mégis Baudrillart szögezett le először világosan: a műben elbeszélt csodálatos dolgok egy sereg olyan tényre vezethetők vissza, amelyek minden csoda nélkül önmagukban is teljesen világosak, amennyiben az események helyét és körülményeit összefüggésükben vizsgáljuk. Mindezen események csodálatos magyarázatát arra vezeti vissza, hogy Eugippius a gondolkodás és felismerés helyébe minden esetben égi sugallatot helyettesít be, és ezáltal hősének a hit hőse és az istentől nyújtott tényleges segítség látszatát kölcsönzi. — Ugyanez Shaw klasszikus megfogalmazásában: «Olyan dolgokat nevezünk csodának, . . . amelyek hitet fakasztanak. Ez minden csoda célja és értelme. Az emberek szemében, akik tanúi, bámulatosnak látszhatik, de akik végrehajtják, azok előtt esetleg igen egyszerű».[53] — Ennél tömörebben az eugippiusi csodákat sem lehet jellemezni.

Eugippius életrajzírói és méltatói szinte egyértelműen védelmükbe veszik szerzőjük jóhiszeműségét. Nem is lehet vitás; naiv és csodahívő kora igazi gyermeke volt, sokkal inkább az, mint művelt, világlátott és tapasztalt mestere. Az ókorban és középkorban a csoda egyébként egyáltalán nemcsak a népi gondolkodás terméke, hanem Eugippusnál sokkal műveltebb emberek számára is reális, megfogható valaminek tűnt. A jövendölésekben, különféle jóslatokban, égi jelekben pedig az egész antik emberiség egyetemlegesen és szilárdan hitt. Az Emlékiratból világos: Eugippius valóban meg volt győződve mestere természetfölötti adottságairól, arról, hogy a politikai szerencsétlenségeket isteni sugallatra kerülte el, hogy imáival éhínséget, ellenséget, betegséget tudott elhárítani. Nem szükséges tehát cselekedetei hátterét azzal magyarázni, hogy kortársai szellemileg betegessé[54] váltak, még kevésbé indokolt a csodák kérdését úgy kerülgetni, mintha az Emlékiratban szó sem esnék róluk.[55]

Severinus csodáit éppen Eugippius műve alapján kell megértenünk és megmagyaráznunk. Nem kell félnünk attól, hogy a «mitológiai elemeitől megfosztott»[56] Emlékirat színtelenné, szárazzá vagy egyenesen negatívvá válik. Ellenkezőleg. Azokkal a történelem kutatókkal kell egyetértenünk, akik szerint az eugippiusi sallangoktól megfosztva éppenséggel az igazi Severinus tűnik elénk: örökké tevékeny és fáradozó, türelmes, kora dogmatikai vitáitól mentes, emberszerető, ésszerűen gondolkodó ember.[57]

Az Emlékirat csodás elemeinek jelentékeny részét Severinus csodálatos módon beteljesült jövendölései alkotják. Nem kell hozzá sok töprengés, hogy lássuk: ezek a jóslatok csak Eugippiusnak és szerzetestársainak tűnhettek megfoghatatlannak.

Nagyobb részük józan következtetés, mások egy világpolitikai távlatokban gondolkodó művelt férfiú kitűnő számításai, végül harmadik részük egyszerű hírszolgálati tény.[58] Az utóbbinak két állandó forrása is volt: 1. Severinust nemcsak Noricumból és Raetiából, hanem távolabbi tartományokból is sokan keresték fel; elég volt ezekkel a nap mint nap hozzá özönlő emberekkel kissé elbeszélgetnie ahhoz, hogy a helyzet alakulásáról képet nyerjen, 2. a barbárok világában készülő megmozdulásokról nyilván a legautentikusabb forrás, a rugi királyi ház tájékoztatta. A Duna-völgy germán törzsei között állandóak voltak a politikai, kereskedelmi, szövetségi, házassági stb. kapcsolatok, — e germán nyelvű érintkezések forrása minden bizonnyal Severinus germán kapcsolataiban gyökerezik.

A jövendölések között nyilvánvalóan utólagos tákolmány, hogy Severinus Odoacernek királyságot jövendölt volna (7; 32,1). Akármilyen szálfa termetű is volt a skir királyfi, bármekkora elszántság is villogott szemeiben, a 470 körüli itáliai politikai állapotokból még egy Severinus sem tudott volna számára királyságot jövendölni, legfeljebb karriert és gazdagságot. De nem is mondott ennél többet! Ennyit viszont nyugodtan mondhatott, hiszen Odoacert Italia egyik legnagyobb katonai méltóságának, a pannoniai Orestesnek kegyeibe ajánlotta. Odoacer valóban a császári gárda lándzsásaként[54] kezdte italiai pályafutását.

Amikor Severinus Pannonia belsejéből Asturisba menekült, akkor már *tudta* azt, amiről a kis határváros lakóinak sejtelmük sem volt: Pannoniát a kormányzat kiszolgál-

[53] *G. B. Shaw:* Szent Johanna. Bp. 1956. 2. kép (76).

[54] *F. Kaphan:* i. m. 106. valamint a 2. fej. — Joggal kritizálja *R. Noll:* Eugippius, 36. és *H-J. Diesner:* Severinus, 156.

[55] Mint pl. *Noll,* aki mindenütt mellőzi ezt a problémát.

[56] *H-J. Diesner:* Severinus 156 skk.

[57] *F. Kaphan:* i. m. 110—112 és 115—117.

[58] *F. Kaphan* szerint hírszerzői a scamarák voltak, amire semmi nem utal. i. m. 119—121.

[59] Prokopios, B. G. (ed. *J. Haury)* I, 1 (4) . . . » *ἐς τοὺς βασιλέως δορυφόρους τελῶν* «

tatta a keleti-gót *foederati*-nak. Thiudimer vad harcosai már útban voltak, szinte nyomon követték a menekülőt, hogy uralmuknak a tartomány legszélső pontjáig érvényt szerezzenek. A Bécsi-erdőn innen, a védtelen síkság szélén fekvő Asturis (amely történelme során hol Pannoniához, hol Noricumhoz, az események idején azonban biztosan az előzőhöz tartozott)[60] sorsa tehát megpecsételődött. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a gót *foederati* egyelőre nincs abban a helyzetben, hogy uralmát törvénytelen eszközökkel kiterjessze. A Nyugatrómai Birodalomhoz tartozó szomszédos Noricumban — hegyek között fekvő — Comagenist egyelőre tehát nem fenyegette szervezett támadás veszélye, márcsak azért sem, mivel ekkor már egy másik germán *foederati* védelme alatt állott.

A 469. évi pannoniai Bolia menti csatában[61] a baráti rugiak szerencsétlen támadó háborúba sodródtak a keleti-gótok ellen. A győztes gótok a gepidák vezette ellenséges szövetség tagjai ellen bosszúhadjáratot indítottak, így 469/70 telén a rugiaktól keletre lakó svebek ellen.[62] Flaccitheus rugi király kétségbeesésében Severinushoz fordult tanácsért. Severinus «égi oraculuma», vagyis hírszolgálata ezúttal is jobbnak bizonyult. Ő már *tudta*, hogy a Bolia menti ütközet után hazatért Konstantinápolyból a tuszként ott nevelt gót királyfi, Theoderich, akinek első fegyvertényéből Singidunum (Belgrád) elfoglalásából nyilvánvalóvá vált, hogy a gót politika és haderő délre, a Keletrómai Birodalom ellen fordult.[63] Megjósolhatta tehát a gótok közeljövőben esedékes «váratlan» elvonulását, amiről talán már pannoniai híradást is kapott.[64]

Persze azzal is tisztában volt, hogy az izgága, a harcot magáért a harcért kedvelő gótokat az adott pillanatban még mindig nem tanácsos ingerelni. «Megjósolta» Flaccitheusnak: ha ágyban, békében akar meghalni, ne engedje népét saját határain túl a Duna déli partján kóborolni (s ezzel két legyet ütött egy csapásra). Tanácsát a rugi király, úgy látszik, képtelen volt rakoncátlan alattvalóival megfogadtatni. Éppen azokban a napokban csíptek nyakon néhány kóborló rugit a «rablók» (*latrones* = a gótok Eugippiusnál), akiket Flaccitheus mindenáron szeretett volna kiszabadítani. Severinus ismét kénytelen volt isteni kinyilatkoztatáshoz folyamodni: «Ha üldözőbe veszed őket, megölnek. Óvakodj attól, hogy a folyón átkelj, mivel három helyen is csapdát állítottak neked». Mi sem természetesebb, mint az, hogy az ellenség fogságából megszökött rugiak megerősítették pontos értesüléseit.

Azt is tudnia kellett, hogy Vidimer különvált gótjai a Dráva völgyében az Aguntum-Julium Carnicum közötti hegyszoroson át igyekeznek Italiába.[65] Ismerte annyira őket, hogy Belső-Noricum békében élő városai mellett aligha haladnak el anélkül, hogy tetemes sarcot ne vetnének ki rájuk. A Tiburniából idejében el nem küldött ajándékszállítmány sorsát nem volt nehéz előre látnia.

A Raetia Secunda és Nyugat-Noricum kiürítésével kapcsolatos jóslatokhoz nem volt szükség politikai éleslátásra sem, csupán józan észre. A Nyugatrómai Birodalom Ricimer halálával (472) kezdődő felbomlásának éveiben az italiai megtorlástól többé nem tartó, az Alpok sziklafalától védett alamannok egyre nyíltabban feladták még látszólagos «*foederati*» statusukat is, és Raetia sík részeinek tervszerű elfoglalásához láttak.[66] A városaik falain túl nem látó provinciális lakosság, mint bárányok a juhakolban, lapult a veszedelem előtt és tehetetlenül szemlélte, hogyan ragadja el a farkas egyiküket a másik után, mindenkor azzal a hiú reménnyel áltatva magukat, hogy talán éppen róluk feledkezik meg a ragadozó. Utolsó pillanatig ragaszkodtak szülőföldjükhöz, kis házukhoz, földjükhöz, műhelyükhöz, üzletükhöz, — ezen nincs mit csodálkoznunk. Csak erőszakkal lehetett rajtuk segíteni, sokszor a legkíméletlenebb egyházi büntetéssel. Severinus célja: a provinciális lakosság minél nagyobb részét megmenteni, és a rugi szövetséges oltalma alá helyezni, a többit pedig sorsára hagyni. A nyugati és keleti Birodalom elérhető közelsé-

[60] *Váczy P.* (i. m. 248, 23. j.) Noricum mellett érvel. Ezt azonban éppen a Vita nem támogatja. Asturist *nem* őrizte nyugati foederati katonaság, a határváros világosan Comagenis volt. És éppen ezért került — szerintem — legálisan gót uralom alá.

[61] A Bolia menti csatához: Jord. Get. 277—278. *L. Schmidt:* Die Ostgermanen 98 és 275; *W. Ensslin:* Th. d. Gr. 32. Legutóbb részletesen: *F. Lotter:* Zur Rolle der Donausueben in der Völkerwanderungszeit. Mitt. d. Öst. Gesch. forschung 76 (1968) 275 skk.

[62] Jord. Get. 280. *L. Schmidt:* i. m. 276; *W. Ensslin:* i. m. 32. Legutóbb: *F. Lotter:* i. m. 290 skk.

[63] *W. Ensslin:* Th. d. Gr. 33—34.

[64] *F. Kaphan:* i. m. 134.

[65] Vidimer különvált gótjairól: Jord. Get. 284. *L. Schmidt:* i. m. 277; *W. Ensslin:* i. m. 35. Legutóbb: *F. Lotter:* Severinus 322.

[66] *E. Stein:* Histoire I. 397 skk. *B. Eberl:* Die Bajuwaren. Augsburg 1966. 150—153.

gében lakó, mindkettőtől függő, a rómaiakkal szemben barátságos rugiak ugyanis egyelőre még nem merték nyíltan levetni álarcukat, — s amikor később megtették, belebuktak. Severinus világosan látta a kis rugi állam törékeny voltát s erről életében sikerült is vezetőit meggyőznie.

Mindenek előtt a Raetiaban fekvő, nem védhető Quintanis[67] városka lakóit kellett a batavisi castrumba visszavonni. Batavisban az ellenség kisebb harácsoló csapatát sikerült ugyan váratlan ellentámadással visszavetni, de egyedül Severinus tudta, hogy ez az ellenállás csak olaj a tűzre. Azonnal elrendelte a város kiürítését, ő maga is hajóval menekült. Alig távozott el, már meg is jelent egy ezúttal szervezettebb alamann támadó sereg és lemészárolta mindazokat, akik nem hittek a «jóslatnak», elsősorban természetesen a Severinusnak sértő módon ellenszegülő presbitert.

Az általános visszavonulás útját észak felől új támadó ellenségek, thüringek és herulok veszélyeztették. Az egyetlen biztosabb gyülekező helynek az Enns melletti Lauriacum legiós castruma látszott. A herulok Ioviaco ellen készülő támadásáról rugi barátain keresztül nyilván előre értesült Severinus. Követei útján gyors egymásutánban küldött sürgető kiürítési parancsainak, «jóslatainak» azonban, szokás szerint, itt sem hisznek. A tanmese eredménye ugyanaz: az engedetlen presbiter bítófán végzi életét.

Az alamann harácsolók feletti olcsó győzelmüktől elbizakodott batavisi «oroszlánok» ezzel a támadással harapófogóba kerültek. Sokan mégsem engedelmeskedtek, — ezeken a thüringek álltak méltó bosszút. A már korábban kiürített területen fekvő kis Boiotroban megbúvó saját szerzeteseit pedig («akik megmaradtak a veszedelemben») — jobb híján — a Sátánnak adja át Severinus.

Bárki könnyen beláthatta, hogy a vagyontárgyaikkal együtt Lauriacum falai közé menekült raetiai-noricumi városlakók ellen az ellenség előbb-utóbb rajtaütésszerű támadást fog megkísérelni. Severinus nyilvánvalóan ismét tudott a készülő támadásról, figyelmeztetését azonban még a város püspöke sem méltatta válaszra. Kétségbeesetten ismételgette: «Kövezzetek meg, ha hazudtam», — ezeken más már úgyse segít! A támadást úgy-ahogy sikerült elhárítani, de az esetből nyilvánvalóvá vált, hogy a thüring és alamann ellenséggel szemben Lauriacum sem tartható. Ezáltal végre mód nyílt a Lauriacumban összesereglett menekülteket, az eredeti tervnek megfelelően, rugi fennhatóság alá költöztetni.

Az olyan jóslatok, mint a józan figyelmeztetés ellenére a város környékén csatangoló barbár rablók kezére került «engedetlen» Maurus esete (10) nem tartoznak a próféciák közé. Ugyanebbe a műfajba tartozik a Paulinus jövendő püspökségéről adott jóslat, akit e tisztségre többek között nyilván Severinus és barátai ajánlottak.

Végül három igazi «jóslatról» kell megemlékezni. Az egyik lélektani-emberismereti, a másik kettő politikai mesterműi.

Severinus szemébe mondja Ferderuchusnak Favianis «hűbérurának», hogy halála után kifosztja a kolostort. Pontosan így történik (42 és 44). Itt semmi egyébről nincs szó, mint arról, hogy Severinus ismerte emberét: kapzsi, alattomos, rabló természetét. Tisztában volt azzal is, hogy a nyílt fellépéstől csak az iránta érzett babonás tisztelet és a Severinusszal baráti viszonyban álló Feva király bosszújától való félelem tartja vissza. Nincs mit csodálkoznunk hát a «jóslat» beteljesedésén.

Megjósolta Odoacer pusztulását is,[68] ha nem is uralkodása éveinek számát, amivel Eugippius elmélyíti a csodát. Valójában csak egy kis politikai előrelátás kellett annak felismeréséhez, hogy a Keletrómai Birodalom a földjét pusztító, egymással is ellenséges nagy «*foederati*» kontingensek közül valamelyiket előbb-utóbb Odoacerre zúdítja, — ezzel a 80-as években maga Odoacer is tisztában volt. A harc kimenetele az erőviszonyok ismeretében alig lehetett kétséges. Odoacer nem népi (nemzeti) hadseregre, hanem szedett-vedett barbár zsoldos csapatokra támaszkodott. Ezekkel az eseményekkel függ össze Noricum kiürítésének csodálatos előrelátása is.[69] Hogy ez hogyan és mikor fog bekövetkezni, azt Severinus aligha sejtette. Amiben biztos lehetett: a 100 km széles Duna-parti sávra összezsúfolódott Noricum Ripense-i lakosság nem tud sokáig ellenállni a három oldalról ránehezedő barbár nyomásnak, tehát önként vagy erőszakkal, de ki fog vándorolni az Alpesektől védett Belső-Noricumba vagy Italiába.

Eugippius minden naiv csodahite ellenére is kénytelen a sorok között beismerni, hogy mesterével közös életében egyetlen igazi csodájának sem volt szemtanúja. Az «igazi

[67] *H. Dachs:* Römerkastelle und frühmittelalterliche Herzogs und Königsgut an der Donau. In: Zur Geschichte der Bayern. Darmstadt 1965. 47—52.

[68] Ami a maga korában is szenzáció számba ment. Még Eugippius életében, 518 előtt, átveszi a jóslat meséjét a megbízható Excerpta Valesiana (46—48).

[69] *E. Dyggve:* i. m. 95 és 75. j.

nagy csodák» kivétel nélkül a találkozásuk előtti időre esnek, válamennyit csak hallomásból említi.

Közös életükre esik: a lauriacumi csodálatos olaj-szaporítás; alapja talán egy öblös amfora okozta optikai csalódás, valójában azonban egyszerű bibliai kompiláció (2 Kir. 4,2—7; Máté 6,3; 20,28, Márk 10,45), a messziről jött emberektől elmesélt alpesi medvekaland, valamint a lauriacumi búza-csoda, amelyet váratlan eső váltott ki.

Az ókorból a középkoron át az újkorra is örökségként jutott csodálatos gyógyulásokhoz nincs mit hozzáfűzni. A csodás gyógyításoktól eltekintve, Severinus noricumi kortársaiét messze meghaladó tényleges orvosi ismeretekkel rendelkezett,[70] egyes kutatók talán éppen emiatt vélik, hogy korábbi foglalkozása orvos volt. Kora művelt emberének orvosi ismeretei nélkül ugyanis aligha vállalkozott volna sikerrel gyógyító munkára, holott Eugippius szerint «mindenki orvoslásáról gondoskodott». Ismereteit leginkább két eset világítja meg. Veterán szerzetesét, az öreg vaksi Bonosust *nem* gyógyítja meg, nyilván tisztában volt ugyanis az aggkori szembajok, főleg hályog (akkori) gyógyíthatatlanságával. Másik szerzetese, Ursus esetében pedig csak az eugippiusi csodálatos sorrendet kell helyreigazítani: nyilván először jelentkeztek testén a kiütések és kelések, amelyeket azután 40 napi szigorú böjttel (diétával) sikerült elmulasztania, — az Emlékiratban elbeszélt sorrendnek ugyanis nincs semmi értelme.

Azt sem tarthatjuk mirákulumnak, hogy az idős, aszkéta módra szikár Severinus haja és szakálla, illetve illóolajokkal átitatott holtteste még 6 (! !) évvel később is épségben volt, és csodálatos illatot árasztott, — nemcsak egyiptomi és római múmiákon, de újabbkori esetekben is láttunk már különb csodákat is.

A hallomásból ismert korai csodák — ha lehet — logikailag még gyengébb lábakon állanak. Severinus ténykedését számos esetben csak kiáltó ellentmondások árán sikerül csodálatosnak feltüntetni, különösen jellemzőek e tekintetben a fejezetcímek és a megfelelő fejezetben a valósághoz hűen elbeszélt történetek közötti ellentmondások. Comagenis városát pl. «csodálatos módon» megszabadítja az «ellenségtől», — értsd: a várost római szolgálatban védő szövetséges rugi katonaságtól. — A valóságban a rugiak a földrengéskor kitört pánik során menekülnek, el, s ezen a tényen az sem változtat, hogy Eugippius e természeti csapást Severinus közbenjárásának tulajdonítja. Közvetlenül eztán «csodálatos módon» megszabadítja Favianist az éhínségtől. Severinus tanácsa («a bűnbánat . . . szabadít meg benneteket») és ténykedése között azonban igazi eugippiusi szakadék tátong. A favianisi éhséget Severinus határozott, sőt erőszakos fellépése szünteti meg,[71] na meg az Inn jégpáncéljának felolvadása.

Az ellentmondás a legfeltűnőbb Lauriacum (fentebb már említett) védelmének történetében. A fejezetcím szerint: «hogyan beszélte rá . . . a *végzetesen gondatlan* polgárokat, hogy őrködjenek». — A szövegben viszont így ír: «ami óvintézkedésre csak képes az emberi gondoskodás, megtették az ellenséggel szemben», felderítőket küldtek ki, s csak miután azok «ellenséget nem tapasztaltak», szegülnek szembe a támadásról előre értesült Severinusszal. Itt nyilván az utóbbi égi sugallata van szembeállítva az előbbi emberi gondoskodással, — de végzetes gondatlanságról szó sem lehet.

Már többeknek feltűnt a Giso fiacskájának történetében megbúvó ellentmondás. Giso fiát ugyanis teljesen világosan nem Severinus imája szabadítja ki állítólagos fogságából, hanem egészen egyszerűen az, hogy Giso szabadon bocsátja a kovácsokat.[72]

Külön csoportot alkotnak a «Iuvao-Cucullisi történetek», amelyeket Eugippius elődje, a cucullisi Marcianus gyermeki hitű meséiből merít. Ezek közé tartoznak az egymással szorosan összefüggő, nem valami leleményes fantáziára való cucullisi és iuvaoi gyertyacsodák (t. i. az igazhitűek gyertyája magától meggyullad), a cucullisi száskajárás csodája, ami azonkívül, hogy az elbeszélő a száskák foltokban, sávokban pusztító természetéről mit sem tud (ami a mi égövünk alatt rendkívül ritka száskajárások miatt nem is csoda), Marcianusnak a szegény népet megvető «jobb» származására utal, végül a iuvaoi haldokló asszony története, aki nemcsak meggyógyul, de a nagyobb hatás kedvéért harmadnap már mezei munkához is lát.

Alighanem a mesterével Iuvaoból Quintanisba érkező Marcianus jámbor fantáziájának szüleménye a kissé evangéliumi ízű quintanisi Duna-csoda is, de az sincs kizárva, hogy a gyermek Eugippius a kisváros mende-mondáiból hallott róla.

[70] Orvosi ismereteiről példákkal: *F. Kaphan:* i. m. 226—227.

[71] *H-J. Diesner* itt a szegények és gazdagok közti osztályharc kiéleződéséről beszél (Severinus 166), ami ebben a formában túlzásnak tűnik.

[72] Így *F. Kaphan:* is 231 és 193/1 j.

Severinus legnagyobb csodájáról, a halott és felravatalozott Silvinus presbiter feltámasztásáról, Eugippius quintanisi létére mitsem hallott. A főszereplő Silvinust másnap eltemették, Severinus és a két szemtanú is rég meghaltak már, amikor a quintanisi templom (Favianisba menekült) egykori kapusa és egy subdiaconus, aki állítása szerint az egyik szemtanútól hallotta volna az esetet, elkezdtek suttogni a csodáról.

Severinus és Noricum

A Nedao-menti győztesek (akár egyetlen döntő ütközetnek, akár szakadatlan küzdelmek végső lezáródásának[73] is tartjuk a 454 végén lezajlott nagy csatát) tiszteletben tartották a Római Birodalom mindkét felének régi határait. Ez a hirtelen támadt loyalitás csak első pillantásra tűnhet meglepőnek. Az előző évtized szörnyű háborúi világosan bebizonyították, hogy a birodalom keleti felének gazdasági erői egyelőre kimeríthetetlenek. A 450-ben Konstantinápolyban trónra került harcias Markianos császár pedig — tehetetlen elődje politikájával szakítva — nemcsak felmondta a hunoknak fizetett adót, de már 451-ben fegyveresen verte vissza őket, majd Attila 452. évi itáliai hadjáratának ellensúlyozására támadásba ment át.[74] 453-ban Aetius comes keleti hadvezér ismét megtámadja és megveri a húnokat,[75] akiknek győzhetetlen hírét ezek a csaták alaposan megtépázták.

A Nyugatrómai Birodalom gazdasági és politikai viszonyai ugyan ziláltak voltak, de még mindig félelmetes erőket tudott összpontosítani. Ezt a leckét 451-ben a hunoknak a catalaunumi csatatéren véresen kellett megtanulniuk, pedig ott még Attila hun—germán szövetsége állt szemben Aetius dux-szal. A kudarcba fulladt itáliai hadjárat tovább növelte aggodalmaikat: a nyugati császárság még új erőre kaphat.

A két római birodalom közé ékelődött gepida-szövetség békevágyát Aetius meggyilkolása (454. szept. 21.) sem rendítette meg, mint pl. a távoli, Rajna-menti frankokét. A hunok felett győzedelmeskedő gepidák Markianosztól csupán békét[76] és évi segélyt[77] kértek, a liga tagjai: a skirek, svebek, herulok és rugiak pedig a Duna mentében a nyugatrómai határokon kívül foglaltak szállásterületet.[78] Nincs közvetlen adatunk rá, de a későbbi eseményekből úgy tűnik, hogy előbb-utóbb a gepidákhoz hasonló laza szövetségre, «*foedus*»-ra léptek a keleti császársággal, és ennek fejében némi segélyt is húztak.[79]

Az Aetius, majd III. Valentinianus meggyilkolása után lázongó, támadó frankokat a galliai Eparchius Avitus, mint Gallia katonai parancsnoka *(magister militum Galliarum)*, majd az új császár, Petronius Maximus megbízásából, mint a nyugati birodalom katonai főparancsnoka *(magister utriusque militiae)* 455 tavaszán csillapítja le.[80] Az újonnan kötött «*foedus*» a határmenti frank foglalásokat de facto elismerte, viszonzásul csupán a római főhatalom elismerését kérte a megszállott területeken. A látszat és a béke megőrzése kedvéért a de iure birtoklás kedvéért hatalmas területeket szolgáltatott ki a barbárok kényére-kedvére.[81]

Miután Petronius Maximus császárt 455. máj. 31-én Róma felháborodott népe agyonkövezte,[82] a dél-galliai hatalmas nyugati-gót *foederati* ifjú királya Theodorid felszólítja Tolosában, a gót fővárosban tartózkodó barátját, Avitust: ragadja meg a főhatalmat. Avitust a dél-galliai Arelatében gót segítséggel július elején *augustus*-szá kiáltják ki.[83] Az új császár a galliai csapatokkal és erős nyugati-gót sereggel szeptember végén

[73] Az utóbbi mellett: *A. Alföldi:* Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II. Berlin 1928, 97 skk.

[74] *W. Ensslin:* Marcianus. PWRE XIV. 1516.

[75] *O. Seeck:* Aetius. PWRE I. 703.

[76] *E. Stein:* Histoire I. 323.

[77] Jord. Get. 264.

[78] *E. Stein:* i. h.

[79] Pl. a skirek, akiket később Zenon megsegít (Priskos fr. 35) avagy a rugiak, akiket a nyugat római birodalom felbomlása után Odoacer elleni támadásra utasít (l. 120 j,).

[80] Avitus galliai szerepéről: *O. Seeck:* Eparchius Avitus. PWRE II. 2. 2396.

[81] A szerződés jellemzése: *J. B. Bury:* History 316 skk.; *E. Stein:* Histoire I. 367.; részletesen: *H. Schmitz:* Colonia Claudia Ara Agrippina. Köln 1956. 265—266.

[82] Joh. Ant. fr. 200(2) és 201(6). *E. Stein:* Histoire I. 365—366; *J. B. Bury:* i. m. 323 skk.

[83] Avitus császárrá kiáltásáról: Hydatii chron. 16 (Chron. Min. II. 27); Fasti vind. pr. 575 (uo. I. 304); Auctar Prosp. Havn. 6 (Uo.).

vonult be Itáliába[84] és elismertette hatalmát. Egyik első tényked̈ése a már elveszettnek hitt Pannonia visszahódítása.[85] Gót—római serege október—november hónapok folyamán[86] a Duna-vidékre nyomult, és különösebb harcok és erőfeszítés nélkül helyreállítja a nyugatrómai fennhatóságot — állítólag — mindkét Pannoniában. Ez azonban csak veje, Sidonius Apollinaris dicshimnuszának költői túlzása lehet, hiszen erre ideje sem lehetett. Nyilván csupán a két Pannonia nyugati felének nagyobb városairól van szó, elsősorban a Poetovio—Savaria—Scarabantia—Vindobona útvonal megnyitásáról. A tartomány körül lakó barbár népek egyikével-másikával, köztük a Noricummal szemben lakó rugiakkal, elismertette hatalmát, és úgy látszik szövetségi viszonyt is létesített velük.[87]

Avitus még 455 végén követség útján kéri uralmának és intézkedéseinek elismerését Markianos-tól,[88] — hiába. 456. jan. 1-én Rómában kezdődő konzulságát a Keletrómai Birodalomban nem hirdették ki. Markianos már Petronius Maximust sem ismerte el, Geiserich vandál király Róma elleni támadását (455 június) pedig mint az egész birodalom egyetlen törvényes ura kérte számon.[89]

A pannoniai—noricumi helyzet éppen ezért itt összebonyolódik, Markianos ugyanis később sem ismerte el Avitust, következésképpen intézkedéseit sem. A befejezett tényeket pedig nyilván kisajátította magának. Avitus hadjáratára kell visszavezetni a rugi «*foedus*» megkötését, hiszen Noricum később is mindvégig nyugatrómai fennhatóság alatt maradt. Severinus noricumi fellépésekor a rugiak Comagenis határvárosban már őrszolgálatot,[90] sőt Pannónia felé éppenséggel nagyon is szigorú határőri szolgálatot teljesítenek.

Homályos, vajon nem Avitus közismerten gót-barát politikája szolgáltatja-e ki elsőnek Pannoniát a keleti-gótoknak,[91] — a megoldás ugyanis nagyon emlékeztet Avitus frank «szövetségére». Annyi mégis bizonyos, hogy ő maga és serege 456. jan. 1. után soha nem tér vissza, s ezzel mindkét Pannonia mindörökre elveszett a Nyugatrómai Birodalom számára. Jogi örököse a Keletrómai Birodalom lett.

Forrásaink szerint[92] a keleti-gótokkal Markianos kötött szövetséget, e népet a következő évtizedekben is mindig a Keletrómai Birodalom szövetségesei között találjuk. Markianos azonban a törvényes nyugatrómai császár, III. Valentinianus életében, 455 március vége előtt, semmiképpen nem szolgáltathatta ki a nyugathoz tartozó Pannoniát a foederati-nak ajánlkozó keleti-gótoknak. Nem került sor erre a 455. év további folyamán sem, hiszen ebben az esetben Pannonia földjén Avitus galliai—nyugati-gót seregével össze kellett volna ütközniük. De erre nem is kerülhetett sor. A 454 vége felé vívott Nedaomenti csatában megvert hunok nyilván 455 elején özönlöttek vissza keletre, és kezdték erőszakkal elfoglalni a keleti-gótok szállásterületeit. A felbolygatott keleti-gótok korábban 455 vége felé, ám mint meglátjuk, sokkal inkább 456 első felében érhettek a két Birodalom közös dunai határaihoz. Nem kizárt tehát, hogy megbízottaik az év végén tárgyalhattak az éppen akkoriban Pannoniában tartózkodó Avitusszal,[93] sőt később Itáliában is felkereshették, ha nem is támasztja alá e feltevést semmi.

[84] Italiai bevonulásáról és Avitusról összefoglalóan: *O. Seeck:* i. m. 2396—97; *J. B. Bury:* i. h.; *E. Stein:* i. m. 367—369.

[85] Duna-vidéki hadjárata: Sidonius. Ap. VII. Paneg. vv 589—591. (MG AA VII. 217).

[86] Tehát nem «Anfang 455», mint *Alföldi A.:* Untergang II. 91. elnézte, s nyomában a hazai irodalomban begyökeresedett. Az itt szándékosan részletezett adatokból világos, hogy Avitus 455. szeptember 21-én vonult be Italiába, majd 456. jan. 1-én már ismét Rómában van. E két időpont közé kell esnie a rövid és gyors pannoniai hadjáratnak.

[87] Sidonius Ap. V. paneg. vv 471—479 (MG AA VII. 199) 457 áprilisa után Avitus utódjának, Maiorianusnak ajánlott dicshimnuszában, a vandálok ellen gyűjtött szövetséges csapatokat felsorolva, többek között a Hister partján hódoló népekről énekel. A versbe vegyített számos mitikus és anachronisztikus név közül a Pannonius, Suebus, Rugus és Ostrogothus válik ki mint realitás.

[88] Hydatii chron. 166 (Chron. Min. II. 28, MG AA XI. 2).

[89] Priskos fr. 24.

[90] Így, helyesen *L. Schmidt:* Die Ostgermanen 120. A várost védő germánokat szembeállítja a támadó rugiakkal: *Radnóti A.:* i. m. 503. Legutóbb *F. Lotter:* Donausueben 285 és 290 a comagenisi foederati egységet megkísérli a Notitia Dignitatumban említett sueb-markomann csoporttal azonosítani.

[91] Amint ezt *L. Schmidt:* i. m. 262. feltételezi.

[92] Jord. Get. 264.

[93] Az elgondolás részletes kifejtése: *L. Schmidt:* i. m. 269.

Akár Avitus, akár Markianos lelkén szárad is a pannoniai gót «*foedus*» megkötése, egy bizonyos: a következő, 456. évtől kezdve már Markianos szövetségesei voltak, aki a provincia mellett még szép summa arannyal is tetézte a szövetséget.[94]

Avitus 456. évi megbuktatásában a főszerepet az a gót-svéb keverék Ricimer[95] játszotta, akinek az időközben elhalálozott Markianos utódja, Leo tüstént patríciusi méltósággal hálálja meg szolgálatait. Mi több: Ricimer győzelme valójában a keleti császárság győzelme volt, a következő új nyugati császárt lényegében Leo «nevezi ki». Kézenfekvőnek látszik tehát egy olyan feltevés is, hogy Pannonia keleti-gót elözönlése — egyéb katonai és politikai meggondolások mellett — éppen az Avitus elleni keletrómai akciók egyik láncszeme volt.

A keleti-gótok csak 456-ban nyomulhattak be Pannoniába. Egyrészt 457 januárjában Markianos (aki a szerződést megkötötte velük) már halott volt.[96] Másrészt a «szökött rabszolgáikat nyomozó» hunokat 456/57 telén veri vissza Valamer keleti-gót főkirály,[97] amely esemény világosan arra utal, hogy új országukat a gótok csak röviddel előbb foglalták el.

A keleti-gót *foederati* hatalma a szerződés értelmében a két Pannoniára (és nyilván Valeriára) korlátozódott, Noricum nyugati statusát és a rugi foederati helyzetét nem érintette. — Ebben az időben kezdődik történetünk.

Avitus egyetlen eredménye, amelyet utódai is örököltek, az Alpesek keleti peremén húzódó pannoniai összekötő út biztosítása lehetett. Bár névleg ez a terület is gót uralom alatt állott, a zárt keleti-gót település nyugati határa egészen a 60-as évek végéig a Balaton környékéig terjedt.[98] Ettől nyugatra legfeljebb önkéntes csoportok és kisebb ellenőrző csapatok vetődtek el. A Noricum Ripense és Itália összeköttetését a következő évtizedben ezek alig veszélyeztették, úgy tűnik, a nyugat-pannoniai út egészen 467-ig zavartalanul járható volt.

Az általános politikai helyzet különben is már 457 elején döntő módon megváltozott. Ricimert — mint láttuk — az új keleti császár, Leo is támogatta, nemcsak patríciussá, de két évvel később consullá is tette. Ricimer mellett a 60-as években árnycsászárok (Maiorianus,[99] Anthemius) uralkodtak. Magának Ricimernek a vandálok felett aratott győzelmei nagy katonai tekintélyt kölcsönöztek, és valóban az itáliai katonai helyzetet haláláig, 472-ig, szilárdan a kezében tartotta. Az újonnan támadt kelet—nyugati egyetértéssel a pannoniai gót *foederati*-nak is számolnia kellett, a nyugati birodalom bizonyos elemi jogait tiszteletben kellett tartania. Ebből a szemszögből válik érthetővé, hogy még 466/67 táján is sikerült egy sveb kalandozó seregnek úgy áthaladni a nyugat-pannoniai «semleges zónán», hogy nem ütközött a keleti-gótok ellenállásába. Hogy azután dalmáciai rabló-kalandjukról visszatérőben mégis háborúba keveredtek a gótokkal, azt csak saját vigyázatlanságuknak köszönhették. — Nyilván a hasonló esetek megakadályozása céljából szállják meg a keleti-gótok a 467. év folyamán Nyugat-Pannoniát és a vele szomszédos noricumi határterületeket, ahonnan azonban Ricimer tüstént kiparancsolja őket.[100]

[94] Jord. Get. 270.

[95] Ricimerhez: *O. Seeck:* Ricimer, PWRE II/1. 797—799 *J. B. Bury:* i. m. 314 skk.; *E. Stein* Histoire I. 380 skk.

[96] A dátumhoz: *W. Ensslin:* PWRE XIV. 1528.

[97] Jord. Get. 268. *W. Ensslin:* Th. d. Gr. 10.

[98] A Jord. Get. 268-on alapuló ostrogót település kérdésében számomra egyedül *A. Alföldi:* Untergang II. 101—104 véleménye elfogadható. Az a Schmidt nyomán (i. m. 269—270) ma már csaknem «klasszikusnak» számító vélemény, amely szerint települési tömbjük a Pelsotól ÉNY-ra terült volna el, uralkodóvá vált az osztrák és német irodalomban. Vö. pl. *W. Ensslin:* Die Ostgoten in Pannonien. Byzant. Neugriech. J. bücher 6 (1927—28) 146 skk. és Th. d. Gr. 10; Régészeti oldalról legutóbb *H. Mitscha-Märheim:* Dunkle Jahrhunderte i. m. 63—68. összefoglalóan. A történeti és régészeti forrásanyag összességét tekintve a vélemény tarthatatlan. Történeti oldalról ugyanerre az eredményre jutott legutóbb *F. Lotter:* Donausueben. i. m. 286—288.

[99] *W. Ensslin:* Maiorianus, PWRE XIV. 587—588.

[100] Nyilván a hasonló esetek megakadályozása végett szállják meg 467-ben a keleti gótok katonailag Nyugat-Pannoniát és a vele szomszédos noricumi határterületet, Noricumból azonban Ricimer kiparancsolja őket. (Sidonius Ap. Carm. II. v. 377, MG AA VIII. 182, — a hely helyes értelmezését *Váczy:* i. m. 258 és 66. j.-nek köszönhetjük, annak ellenére, hogy ő mást következtet belőle). Az Itáliából Pannonián át északra vezető utat azonban mégis elvágták, amint arról Flaccitheus Severinusnak panaszkodik. Helyesen értelmezi a helyet újabban *F. Lotter;* Severinus 325. is, *Uő.* uígy: Donausueben 287.

A Pannonián át Itáliába vezető utat mégis ekkor zárták le, mint arról Flaccitheus rugi király Severianusnak panaszkodik.

Severinus noricumi fellépését a régebbi kutatás az Emlékiratban kissé tágan megjelölt időre, a 453—54 utáni évekre tette. Újabban — mint fentebb láttuk — divat ezt kétségbe vonni és a 460-as évekre[101] «helyesbíteni». E vélekedés azonban szöges ellentétben áll magával az Emlékirattal.

Severinus comagenisi tartózkodásának közelebbi időpontjára olyan, eddig ebben az összefüggésben figyelmen kívül maradt történelmi bizonyítékot valószínűsíthetünk, amely a lehető legjobban összevág a fenti történeti eseményekkel. Még csak néhány napja élt a városban, amikor az Asturis pusztulása miatt tartott háromnapos ájtatosság utolsó estéjén szokatlan hevességű földrengés rázta meg a helységet, olyan erejű, hogy a falak között tanyázó rugi katonaság körében pánik tört ki. Félelmükben kitódultak a városkapukon, és azt hívén ellenség tört rájuk, a sötétben még egymást is kaszabolták. Alig lehet itt másról szó, mint az ókori Pannoniát sújtó legnagyobb földrengésről, arról, amely 456. szeptember 7-én, pénteki napon[102] a tartomány legnagyobb városát (a Comagenistől alig 100 km-re fekvő) Savariát rombadöntötte. Az esemény pontos dátumát a hivatalos ravennai krónika örökítette meg. Az Avitustól az elmúlt év végén visszafoglalt Savaria a katasztrófa napján tehát még a Nyugatrómai Birodalomhoz tartozott.

Ugyanezekben a napokban zajlott le a keleti-gótok pannoniai beköltözése és a tartojmány meghódítása egészen «Vindomina»-ig.[103] Asturis elfoglalását az Emlékirat alapgán szeptember első napjaira, talán szept. 2-ára tehetjük. Következésképpen Pannonia nót elözönlésére 456 nyári hónapjaiban került sor, Severinus pedig augusztus folyamán érkezett Asturisba.

[101] *R. Noll:* Frühes Christentum 54—55; *Uő.:* Eugippius 18; *H. Mitscha-Märheim:* i. m. 69—70 (455—460 között).

[102] A savariai nagy földrengés Avitus uralkodása idejében (455—456) zajlott le. Pontos keltezése kérdésében azonban megoszlik a kutatás véleménye, ami részben az alapforrás bizonytalanságára vezethető vissza. A reneszánsz kori Johannes Cuspinianusnál fennmaradt ravennai krónika szerint «*et eversa est Sabaria a terrae motu VII idus September, die Veneris*».

Az adatot a Fasti vindobonenses priores 577 (Consularia Italica, Chron. Min. I. 304) Avitus megválasztása (575. Chron. Min. I. 304 és Auctar Prosp. Havn. 6 uo.) után említi, ezért általában a 455.-évre szokták keltezni. Azt azonban már Mommsen észrevette, hogy ebben az esetben a dátum nem lehet helyes, ezért azzal a megjegyzéssel,hogy «hacsak az év nem téves», IV. id. Sept.-re javította. Ez azonban szintén elnézés, mivel ez a nap 455-ben szombatra esett.

A helyzet azonban sokkal egyszerűbb és világosabb. Avitust a galliai Arelate-ban 455. júl. 9-én kiáltják ki császárnak (vö. 83. jegyzetünket), Itáliába azonban csak szept. 21-én nyomult be és ismertette el uralmát. (Ezt az eseményt a krónikák párhuzamos kiadásában Mommsen is a savariai földrengés *előtti* hasábra helyezi: Auct. Prosp. Havn 6 és 7). Avitus pannoniai hadjáratára, a római uralom pannoniai visszaállítására csak *ezután:* 455 október—novemberben került sor (vö. 86. j.).

A savariai földrengés 455 szeptember eleji keltezése tehát filius ante patrem; Avitus még Itáliában sem volt császár, nemhogy Pannoniát meghódította volna.

Az adat pontosságát ebben az esetben különben is a naptári dátum és napjának helyes egybeesése határozza meg és nem az év, ahová utólag beillesztették. A minden javítás nélküli VII. id. Sept. die Veneris: 456 szeptember 7-e péntekkel azonos. E hely után közvetlenül már Avitus bukása következik.

Avitus hatalma először 456 szept. 17-én a ravennai csatában rendült meg (Fasti vind. pr. 578, 579 Chron. Min. I. 304), végleges leverésére és lemondatására azonban csak okt. 17-én Placentiában került sor (Fasti vind. pr. 580 uo.). A savariai földrengés tehát kétségtelenül uralkodása idejére esik, a ravennai hivatalos krónikában pedig Pannonia visszahódítása előtt nem is szerezhettek pontos értesülést az eseményről.

A hazai Savaria-, illetve Pannonia-kutatásban 455; 455. szept. 7; 455 szept. 10 vagy a bizonytalanságot tükröző 455—456 szerepel. A 456. szept. 7-i helyes dátumot használja *Pleidell A.:* A magyar várostörténet első fejezete, Századok 1934, 174. alatt. A hibát legutóbb *F. Lotter:* Donausueben 284 és 32. j. is elköveti: a földrengést 455-re teszi, holott tudja, hogy a helyes dátum 456 szept. 7.

Végül megjegyzem, hogy a savariai és comagenisi földrengés közötti összefüggést megsejti már *Radnóti A.:* i. m. 503 is.

[103] Jord. Get. 264.

Évtizedek óta szokásos a dunai provinciák végső lehanyatlását — már csak azért is, mivel más egykorú forrás nem számol be róla — Eugippius Emlékirata alapján ábrázolni.[104]

A hanyatlás és a katasztrófa Eugippius személyes élménye, a 60-as évek végétől a tartomány kiürítéséig. Előtte azonban másfél évtizeden át korántsem ilyen vígasztalan a helyzet, sőt Severinus korai tevékenységéből éppenséggel bizakodó optimizmus olvasható ki.

Alig pár évvel az Emlékiratban szereplő események előtt, 448-ban Noricum provinciának még polgári kormányzója *(praeses)* volt Promotus személyében. Katonai főparancsnokának tisztét Romanus dux látta el, aki alá nyilván elsősorban a limesen állomásozó csapatok tartoztak. A két kiváló férfiú annak a követségnek volt a tagja, amelyet a poetovioi Romulus comes *(vir clarissimus)*, tehát pannoniai ember vezetett a nyugatrómai kormányzat képviseletében Attilához.[105]

A helyzet a következő években sem fordulhatott katasztrófálisra, ami kitűnik abból, hogy 456 őszén a noricumi erőd- és város-szervezet még viszonylag épségben fennállott.[106] Az erődökben római tisztek parancsoltak,[107] alájuk volt rendelve a beszállásolt barbár katonaság, a kapukat kifejezetten rómaiak őrizték (Comagenis). Favianisban 457 tavaszán római katonaság állomásozott egy tribunus vezetése alatt. Bármilyen szedett-vedett, rosszul felfegyverzett limitaneus alakulat, arra mégis elegendő volt, hogy a környéken portyázó gótok («barbárok») bandájával elbánjon. Maga Eugippius hangsúlyozza, hogy amíg a Római Birodalom fennállott (476), addig számos városban állomásozott határőrző (limitanei) katonaság, akik természetesen rendszeresen zsoldot is kaptak. A korábbi helyzetre is *általánosított*[108] batavisi esetet csak a 470-es évek középső harmadában meséli el, hogy ti. a *birodalom felbomlása után* csak ezen az egy helyen maradt egy «numerus» a helyén, és ezeknek a képviselői kíséreltek meg — nyilvánvalóan hiába — a már nemlétező Birodalomtól zsoldot kérni.

A Duna túlpartján élő rugi *«foederati»* az első évtizedekben nyugalomban élt, sőt gazdaságilag és politikailag rendszeresen római támogatásra szorult. Mivel a szomszédos római tartományban a gazdasági élet normálisan zajlott, a városok és falvak (!) környékén gabonát, gyümölcsöt, szőlőt és bort termeltek, állatokat neveltek, a belső és külső kereskedelem virágzott, kénytelenek voltak a forgalmas római gazdasági élethez igazítani saját Duna-melléki barbár piacaikat. A rugi királyok — elsőnek a népvándorláskor barbár népei közt! — jóminőségű ezüst pénzt verettek,[109], nyilván azért, hogy bekapcsolódhassanak a római kereskedelmi forgalomba, az antik pénzgazdálkodásba.

A dunai kereskedelem töretlen. 457 tavaszán a folyók jégpáncélja miatt tetemes késéssel, de befutnak Raetiaból a gabonát szállító hajók, — maga a hajóközlekedés még a 70-es években is fennállott. Az itáliai olajszállítmányok is nyilván rendben megérkeztek a jól járható pannoniai és raetiai utakon át, az ellátási nehézségek e téren csak 468-tól kezdődnek.

Az egyházi szervezet virágzik, annak ellenére, hogy Eugippius szemmel láthatóan nem szívesen beszél róla. Minden helységnek volt temploma, a falvakban itt-ott fából, a városokban kőből. A nagyobb városokban több templom és külön keresztelő kápolna is volt. Lauriacum és Noricum Ripense élén püspök állt, a kisebb közösségek élén presbiterek. Virágzik a diakonusi és szubdiakonusi intézmény, számos templomnak külön kántora is volt. Az egyházi tevékenység zavartalan ellátását rendszeresen szedett tized biztosította.

Mindez azonban Severinusnak nem elegendő. Több város mellett (Eugippius Favianist, Batavist és Boiotrot említi név szerint) a városfalakon kívül laikus szerzetesi közösségeket alapít az 50-es 60-as években. Különösen Favianis és Batavis épülnek ki

[104] Így pl. *R. Noll:* Eugippius 25—27.

[105] Priscos fr. 8. Vö. meg *H. Homeyer:* Attila der Hunnenkönig. Berlin 1951. 101, 113.

[106] Nincs itt helyünk annak taglalására, hogy a 451 telén-kora tavaszán Gallia ellen sietve meglepetésszerűen felvonuló Attila aligha vesződött a noricumi és raetiai erődök ostromával, — ezzel éppen főcélját veszélyeztette volna. 452. évi itáliai hadjárata messze elkerüli ezt a vidéket. Másképp *R. Noll:* Eugippius 7.

[107] Így, helyesen, *H. Mitscha-Märheim:* is i. m. 70.

[108] *R. Noll:* Frühes Christentum 60. *Mócsy A.:* PWRE Suppl. IX. 582. — Viszont legutóbb helyesen értelmezi a helyet *A. H. M. Jones:* The Decline of the Ancient World. London 1966. 217.

[109] *F. Stefan:* Congres intern. de Numismatique Paris. Paris 1957. II. 443 skk.

alaposabban, ahol a kolostorok mellett bazilikákat is emelnek. A favianisi kolostorban és bazilikában éppen elég ezüstkelyhet és más oltárkészletet halmoznak fel ahhoz, hogy ez a gazdagság később felkeltse a barbárok zsákmányszomját. Kolostorai, bazilikái számára értékes ereklyéket hozat Severinus, így Favianisba pl. a mediolanumi (milanói) Gervasius és Protasius mártírokét és Keresztelő Jánosét. Még a kis boitrói szerzetesi közösség is ereklyék után vágyakozik. Ilyen ellenkező irányú, Itáliából a tartományok felé haladó translatio és ereklye-forgalom e korban a béke és biztonság bizonyítéka.

Valóban mindehhez bizonyos politikai biztonság is járult. Nincs semmi adatunk arra, hogy a 70-es évekig Noricumot bármiféle ellenség szervezett támadása nyugtalanítaná, eltekintve a későcsászárkorban is mindennapos rablóbandák szórványos garázdálkodásaitól.[110] A 70-es évek legelején, az általános helyzet romlásának kezdetén, Severinus még úgy tárgyal Gibuld alamann királlyal, mint egy győztes hadvezér, és kényszeríti, hogy a «jogtalanul» elhurcolt római foglyokat visszaszolgáltassa.

Severinus fellépése idején még a tartományi hivatali és birtokos arisztokrácia képviselői (*«nobiles»*) is jelen vannak, pl. a favianisi előkelő özvegy Procula, aki terményfeleslegét nyilván nagybirtokáról takaríttatta be. Rabszolgákról nem sok szó esik, de még akadtak. Piaci utánpótlásukról elsősorban a barbárok gondoskodtak. Egy ízben maga Severinus is, tréfásan, szökött rabszolgának nevezi magát.

A nagybirtokosok, hivatalnokok, kereskedők és más jómódú polgárok noricumi jelenléte szolgálhat magyarázatul egy különös, eddig kizárólag «épületesen» értelmezett problémára. Miért böjtölteti Severinus folyton-folyvást ezt az állítólag nyomorgó noricumi népet? Hát nem éheznek, böjtölnek e zord rendszabályok nélkül is éppen eleget? Nem, sőt egyáltalában nem.

A 450-es évek közepétől a barbároktól megszállott területek tengeréből magányos szigetként kiemelkedő germaniai város, Colonia Agrippina (Köln)[111] utolsó éveiről olyan döbbenetes képet fest a szomszédos Treveriből (Trier) származó Salvianus, amely valószínűleg általánosan jellemző a provinciák végein élő, a pusztulás szélére jutott gazdag késő-római városlakókra. Pusztulásukat — joggal vagy jogtalanul — istenítéletnek ábrázolja.

Colonia Agrippinát 456—458 között Aegidius kísérli tartani;[112] a frankok megmegújuló támadásaival szemben. A küzdelem sokszor olyan heves, hogy a falakon belül folyik. Aegidius végülis visszavonul, és sorsára hagyja a várost (458).

E kétségbeejtő évek alatt Colonia Agrippina polgárai teljesen elmerültek a falakon belül felhalmozott javak és gyönyörök élvezetében. A város polgárai, öregek és fiatalok egyaránt, harácsolással, szerencsejátékokkal, házasságtöréssel és főleg ivással foglalkoztak. Mindezt a szegények, özvegyek és árvák, vagyis a vagyontalan városi néposztály kárára és kizsákmányolásával, ami úgy látszik általánosan jellemző a pusztuló tartományokra. Mindennapos eset volt, hogy a város vezetői és védői tántorogtak a részegségtől az ellenség támadásának órájában. Az állandó dorbézolástól, örök farsangtól teljesen elhülyültek, elerőtlenedtek, Salvianus szerint csak az ivásban voltak már erősek. A bor és asszony volt az istenük, megtagadták Krisztust (avagy inkább jámborságra intő követőit). A moralizáló Salvianus joggal állapítja meg, hogy a város már az ellenség végső támadása előtt elpusztult.[113]

Érvényes lenne mindez Noricumra is? Többé-kevésbé igen. Az elhülyüléssel határos nemtörődömség és könnyelműség megannyi példáját szolgáltatja Eugippius. A gazdagok itt is harácsolnak, az élelmiszerekkel spekulálnak. A szegények száma és nyomora egyre elviselhetetlenebbé növekszik, megsegítésük végülis Severinus egyik legnagyobb gondjává válik. Amint a 3-tól 40 napig terjedő, két marokkal osztogatott böjtök mutatják, a kiváltó ok egy és ugyanaz: «nyakas és szennyes testi vágyaktól égő lelkek», az antik világ pusztulásának peremén táncoló-tántorgó emberek madáchi tobzódása. Egyedül Severinus páratlan tekintélyének köszönhető, hogy a katasztrófát mégis sikerült elhárítani. A böjtök (legszívesebben elvonó kúrát írnánk) és elmélkedések arra is szolgáltak, hogy a kijózanodott embereknek legalább ilyenkor jusson eszükbe helyzetük és sorsuk komorsága és felelőssége.

[110] A scamarakról részletesen *F. Kaphan:* i. m. 119—120.

[111] A meg nem nevezett, de Treverihez közel fekvő várost Colonia-val azonosítja *H. Schmitz*, i.m. 267.

[112] Greg. Tur. Hist. 2,12; Liber Hist. Fr. 8.

[113] Salvianus, De gubern. dei. 77—79. A kor erkölcseiről Salvianus nyomán: *E. Stein*, Histoire I. 295—296; *J. Fischer:* Die Völkerwanderung im Urteil der zeitgenössischen kirchlichen Schriftsteller Galliens. Heidelberg 1948. 17—18, 173—203.

Eugippius és Severinus közös favianisi életére esik a tartomány Duna-menti részének a hanyatlása és pusztulása. Erről tudósít az Emlékirat legnagyobb része.

A kiváltó ok kettős, de szorosan összefüggő: a Birodalom végső lehanyatlása és felbomlása (472—476), és vele egyidőben a barbár támadások megindulása.

A katonai szervezet ellátás és zsold hiányában széthullott; a katonák új foglalkozás után néznek. Az erődök, castellumok védelméről senki nem gondoskodik többé, állapotuk siralmas. Az ellenség ellen legfeljebb rosszul felfegyverzett polgári miliciákat lehet néhanapján összehozni, — szánalmas erőket a jól szervezett germánok ellen, akiknek életelemük volt a harc, a háború.

A gabonaszállító Raetia síksági részeinek eleste szinte állandó éhséget okoz Noricumban. A Via Claudia Augusta-t és a Brenner utat alamann támadások[114] zárják el vagy veszélyeztetik, a pannoniai út szintén járhatatlanná vált. Nemcsak az Itáliával, de a Belső-Noricummal való összeköttetés is minimálisra csökken. Súlyos hiányok lépnek fel étolajban, ruházatban és egyéb déli fogyasztási cikkekben. Az egyetlen megmaradt alpesi út az év egyik felében járhatatlan vagy alig járható, de különben is csak gyalogos szállítást tesz lehetővé. Ez az elzártság kitűnő búvóhellyé teszi Noricum Ripenset olyan itáliai menekülteknek, akiknek nincs sok veszteni valójuk (Primenius), egyúttal ideális száműzetési hely az új barbár királyság ellenlábasai számára (Ambrosius).

A tartomány önellátása is egyre reménytelenebbé válik. A fel-alá csatangoló, az erdőségekben megbúvó, vagy a keskeny Dunán átcsapó rablóbandák még a városok környékén is lehetetlenné teszik a földművelést, a mezőn dolgozókat elhurcolják, a termést elragadják, az állatokat elhajtják. Az igazi katasztrófa mégis akkor kezdődik (476 körül), amikor az alamann és thüring támadások következtében elvész a tartomány nagyobb, gazdagabb, termékenyebb fele. Az ottani lakosság egy része — többnyire kisemberek — megadja magát sorsának, vállalja a barbár uralmat,[115] — mi mást tehetnének —, a városi tisztviselő, kereskedő és birtokos réteg valamint az egyház tagjai azonban ingatlan vagyonuk hátrahagyásával elmenekülnek a tartomány hegyektől védett, keskeny Duna-parti keleti sávjába.

Az egyházi szervezet is a széthullás állapotába jut. A tizedet még a tartomány fővárosa, Lauriacum is megtagadja — nem is nagyon csodálkozhatunk rajta ilyen körülmények között —, az egyház szegény tagjainak és az alacsonyabb néposztályok nyomora egyre elkeseritőbbé válik. Severinus kiürítési rendeleteinek ekkoriban már nemcsak a földművelő lakosság és a világi egyház képviselői, de sokszor még saját szerzetesei is ellenszegülnek.[116] Ezek az emberek a teljes létbizonytalanság helyett inkább vállalják a «bűzös» barbárok[117] uralmát, ami egyáltalában nem elszigetelt jelenség a különböző provinciákban. Pedig további sorsuk — tudjuk — legtöbbször egyáltalán nem rózsás.[118]

Az ország 476 után Odoacer királyságához tartozott,[119] intézkedései, levelezése ezt kétségtelenné teszi. Ez fékezi még valamennyire a rugiak egyre növekvő támadó szándékát. A «*foederati*» viszony a Birodalom felbomlásával megszűnt, a rugiak kezdeti óvatossága és Severinus politikai bölcsessége mégis új viszonyt: «társulást» «*societas*»-t hozott létre. A rugiak ennek értelmében a megmaradt római területek felett teljhatalmú katonai felügyeletet (védelmet) gyakorolnak, a városok a rugi királyi ház és nemesség «feudális» birtokai lesznek, maguk a rómaiak nyíltan elismerik alávetett «*subiecti*» voltukat. Nincs róla szó, de nyilván természetbeli szolgáltatással, elsősorban kézműipari termékekkel adóztak.

Severinus halála után atrocitásokra kerül sor, a hatalmi küzdelem átcsap a rugi királyi házra is. Fridericus trónörökös megöli és kirabolja Favianis «kegyurát», Ferderuchust.

[114] *E. Stein:* Histoire I. 397; *B. Eberl:* Die Bajuwaren i. m. 150—153.

[115] Galliában sokan egyenesen az ellenséghez menekülnek vö. Salvianus, De gubern. dei V. 21—22 (MG AA I/1 59).

[116] Ez időben mindennapos volt, hogy az elszegényedett provinciálisok egyenesen a barbárok megszállta területekre menekültek és «inkább élnek a rabság színe alatt szabadon, mintsem hogy a szabadság színe alatt raboskodjanak» (Salv. De gubern. dei V. 22, MG AA I/1. 59). A provinciálisok sorsáról vandál uralom alatt: *H-J. Diesner:* Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika. Weimar 1964. 180, 190 skk. *Uő.;* Das Vandalenreich, 31 skk, 111 skk.

[117] «*barbaricarum foetore*» Salv. De gubern dei. V. 21 (i.h.).

[118] Egy kölni előkelő özvegy sorsáról: Salvianus, Epist. 1,5—6.

[119] *W. Ensslin:* Th. d. Gr. 58—59 U.így *Assunta Nagl;* Odoaker, PWRE XVII. 1888 skk.

486-ban a rugiak készséggel fogadják Zenon keletrómai császár ajánlatát: a Keletrómai Birodalom szövetségében és megbízásából támadják hátba Odoacert.[120] Az ajánlat egyébként tiszta helyzetet teremtett, keletrómai részről törvényesítette a rugiak noricumi uralmát. Minden jel arra mutat, hogy a 487. év első felében rugiak nyomulnak át a Duna déli partjára, itt vonták össze erőiket az Itália elleni támadásra. Elkéstek.

Odoacer értesült szándékukról. 487 késő őszén Nyugat-Pannonián át ellenük vonult skirekből, herulokból és alánokból álló seregével, kiszorította a rugiakat Noricumból, majd átkelt a Dunán, és az év utolsó hónapjában kemény, döntő csatában saját országukban is szétverte őket.[121] Maga Feva király és felesége, Giso királynő is fogságba esett. Itáliába hurcolták őket, ahol életükkel fizettek[122] azért az elhamarkodott kalandért, amitől Severinus hajdan óvta őket.

Odoacer a rugi zsákmány legjavával kedveskedett Zenonnak, aki keserűen gratulált[123] patriciusa nem várt sikeréhez.

Fridericus, az elmenekült ifjú rugi király a következő évben, 488-ban, visszatért és megkísérelte helyreállítani uralmát. Pünkösdi királyságának ezúttal Odoacer testvére, az egykor bizánci szolgálatban állott kitűnő tábornok, Hunvulf vetett véget, — ezúttal véglegesen.[124] Az előzött Fridericus megmaradt fegyvereseivel rokonához, a keletigót Theoderich-hez menekült, aki akkoriban a moesiai Novae-ban[185] már nagyban készülődött Odoacer elleni hadjáratára.

Abban a biztos tudatban, hogy Theoderich küszöbönálló támadása úgyis elvágja Itáliát az újonnan visszahódított Noricumtól, Hunvulf elrendelte a tartomány lakosságának erőszakos kiürítését. A feladatot Pierius *comes domesticorum*[126] hajtotta végre. Miközben a favianisi szerzetesek mesterük koporsójával Pannonián át dél felé menetelve elhagyták az «egyiptomi szolgaságot», ugyanakkor talán már Theoderich seregei is elindultak Pannnonián keresztül keletről nyugat felé.

A rugiak elhagyott földjére, a «Rugiland»-ba pedig ugyanezekben az órákban egy minden eddiginél vadabb és barbárabb germán nép nyomult be: a langobardok.[127]

Severinus történetisége

A Severinus-kommentárok, miközben nagy nyomatékkal hangsúlyozzák, hogy hősünk valahonnét Keletről[128] jött Noricumba, szinte csodálatraméltóan átsiklanak egy szembeötlő tény felett, hogy ti. Severinus Pannoniából érkezett Asturisba, máshonnan nem is érkezhetett. Pedig az Emlékirat még hangsúlyozza is, hogy akkortájt ment — helyesebben menekült — oda, amikor az Attila halálát követő időkben mindkét Pannoniában és a Duna mindkét partján elterülő országokban zűrzavar és áttekinthetetlen helyzet uralkodott, — ami nem lehet más, mint a hunok elleni harcok, a Nedao menti csata, Avitus hadjárata, majd a keleti-gótok betörése. Kézenfekvő hogy Severinus éppen ezek elől a zajos események elől húzódott át a csendesebb Noricumba. Ha pedig ez így van, akkor ennekelőtte bizonyos ideig már Pannoniában kellett tartózkodnia.

Eugippius nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Severinus latin ember volt, tehát a birodalom nyugati feléből kellett származnia,[129] hiszen keleten az V. században a leg-

[120] Zenon szerepéről: Joh. Ant. fr. 214(7). Vö. a továbbiakkal: *L. Schmidt;* Die Ostgermanen, 121—123; *J. B. Bury:* i. m. 411; *E. Stein:* Histoire II. 53—54; *W. Ensslin:* Th. d. Gr. 59; *F. Kaphan:* i. m. 149; *R. Noll:* Eugippius 143; *B. Eberl:* Die Bajuwaren 93—94.

[121] A hadjárat forrásai: Fasti vind. pr. a. 487 (Chron. Min. I. 312). Auctarii Havn. ordo pr. 1 (uo. 313); Exc. Val. 48 (*Moreaeu-Velkov* 14); Cassiodori chron. a. 487. (Chron. Min. II. 159).

[122] A királyi pár meggyilkolását egyedül az Origo gentis Lang. 3 (MGH SS Lang et. Ital 3) és nyomában Paulus Diac. Hist. Lang. I. 19 (SRG 64—65) említi.

[123] Joh. Ant. fr. 214(7); *W. Ensslin:* Th. d. Gr. 59.

[124] Vö. a 120—121 jegyzetet.

[125] Exc. Val. 49.

[126] *Assunta Nagl;* Pierius, PWRE. XX/1. 1220—1221.

[127] Mint 122. j.

[128] Közvetlenül a Keletről érkező sivatagi remete: *F. Kaphan:* i. m. 115; *R. Noll;* Frühes Christentum 55, *Uő.;* Eugippius 18; *H. Mitscha—Märheim:* i. m. 69.

[129] *A. Baudrillart:* i. m. 16; *F. Kaphan:* i. m. 110; *R. Noll;* Frühes Christentum 55, *Uő.:* Eugippius 18.

több tartományban már a görög volt a mindennapi érintkezés nyelve.[130] Nem vonható kétségbe, hogy Severinus fiatalabb éveiben valóban járhatott a birodalom keleti felében, az sincs kizárva, hogy valóban kalandos utakon jutott ismét vissza nyugatra. Ez az esemény azonban nem szükségszerűen előzi meg közvetlenül noricumi fellépését. Művelt római férfiú volt, széleskörű világpolitikai áttekintéssel, figyelemre méltó katonai és orvosi tudással,[131] ragyogó szervező s főleg parancsoló készséggel, valamint kitűnő emberismerettel felfegyverezve, — csupa olyan tulajdonsággal, ami aligha jellemző a legtöbb kommentárban elképzelt jámbor sivatagi remetére. Noricumi egyházi és világi tevékenységében egyetlen olyan mozzanat sem mutatható ki, ami feltétlenül az Oriensre utalna, még aszkézise és laikus szerzetesi közösségeket alapító tevékenysége sem. Ellenkezőleg, mindkettő jól beilleszthető a IV. század végi, V. sz. eleji ambrosiusi és augustinusi ideológiába,[132] tehát abba a kétségtelenül nyugati, sőt italiai egyházi ideológiába és műveltségbe, amelybe Severinus valóban tartozott. Aligha lehet véletlen, hogy favianisi bazilikájában Milano védőszentjeinek, Gervasiusnak és Protasiusnak ereklyéit tisztelték, azét a mediolanumi mártírpárét, akiknek 386. évi felfedezése és translatioja magának Ambrosiusnak a tevékenységére megy vissza.[133] Amikor engedetlen szerzeteseket adott át a sátánnak, a milanoi Ambrosius szavaival és italiai példájával igazolja tettét, valamint más nyugati egyházi írók (pl. az aquitaniai Sulpicius Severus) véleményével támasztja alá. És talán az sem teljesen véletlen, hogy Severinust éppen Mediolanumból keresi fel egy leprás; csodatévő híre, rendszeres kapcsolatai révén, éppen ott terjedhetett el legjobban.

Severinus tanítványai előtt több ízben kifejezi azt a határozott óhaját, hogy halála után testét abba a római tartományba vigyék, ahová ki fognak vándorolni. Ez az adott körülmények között nyilván Italiát,[134] egykori hazáját jelenti, a hazai földet, amelyben nyugodni óhajt. Végül talán mellékesnek tűnhet, de a télen is mezítláb járó Severinus akklimatizációja a hideg Észak-Italiára és a dunai tartományokra mutat, és nem forró sivatagokra.[135]

Bizonyos későbbi pannoniai kapcsolatairól Ennodius tudósít. A «*Valeria civitas*»-ban a Duna folyó partján (— tehát nyilván Aquincumban —)[136] született kis Antoniust, Secundinus fiát, szülei elhalálozása után 8 éves korában Severinushoz[137] küldik nevelésre, nyilván nem véletlenül, mivel a mester halála után további noricumi neveléséről püspök *(pontifex)* nagybátyja, Constantius[138] gondoskodik. Alig lehet itt másról szó, mint Constantius lauriacumi püspökről, aki lehetséges, hogy szintén valeriai származású volt. Az ifjú Antonius átéli a barbárok támadásait, később pedig Italiába kerül. Az esemény Eugippius életével párhuzamos[139] s egyben az utolsó antik forrásadat arra, hogy Valeriában még ebben az időben is római emberek éltek.[140]

Az elmondottak Severinus észak-italiai származására és nem elhanyagolható, később sem teljesen megszakadt pannoniai kapcsolataira utalnak. Még inkább ez derül ki, ha Severinus személyi kapcsolatait vesszük szemügyre. E tekintetben négy személy és egymáshoz fűződő viszonyuk jöhet számításba: Odoacer, Orestes, Primenius és Barbaria.

[130] *E. Stein:* Histoire I. 265—266. *F. Kaphan:* i. m. 111.

[131] *F. Kaphan:* i. m. 113 (részletes elemzéssel). Ő veti fel az orvost is (i. m. 112), de maga is valószínűtlennek tartja.

[132] *H. von Campenhausen:* Lateinische Kirchenväter². Stuttgart 1965. Ambrosius ideologiájához és szerzetesi eszményéhez: 82—84, 104—105; Augustinus szerzetesi ideologiájához és aszkéziséhez: 151, 164—167, 175—177, 180—181, 194. A nyugati szerzetes közösségekről és a lerinumi iskoláról *U. Fischer:* i. m. 113. skk., 204—206.

[133] *H. von Campenhausen:* i. m. 99.

[134] *F. Kaphan:* i. m. 111.

[135] Amiből korántsem lehet Severinus germán eredetére következtetni, mint *F. Kaphan:* i. m. 200—203.

[136] Ennodius, De vita beati Antoni 7. «*circa Danubii fluminis ripas in civitate Valeria*» (MG AA VII. 186).

[137] «*ad inlustrissimum virum Severinum*» (uo. i. h. 9.) — Ez az a hely, amelyből *F. Lotter;* Severinus 332. Severinus senatori származására következtetett.

[138] «*Constantius pontifex*» (uo. 14. i. h. 187).

[139] Az eseményről részletesebben *R. Noll;* Eugippius 138 (30,2 j.) és *Váczy:* 255.

[140] *Alföldi A.:* Bpest tört. I. 729 és 404 j.

Odoacer[141]

Eugippius sohasem látta, csak hallott róla. Odoacer favianisi látogatása idején 38 év körüli javakorabelinek számító férfiú volt.[142] Hogy szegény és hitványul öltözött lett volna, legalább akkora tévedés. Odoacer a skir király, Edica fia, annak az Edicának, aki — mint arra még visszatérünk — Attila egyik legbizalmasabb főnemese volt. Hogy ez a hunkorban felemelkedett barbár királyi és arisztokrata réteg aranyban és fényűzésben pompázott, azt nemcsak Priskostól tudjuk, [143] a szemtanú bizánci történész fantasztikusnak tűnő leírását az utolsó részletig megerősítik a Duna-vidék V. századi barbár «fejedelmi» sírleletei.[144] Teljes egészében Eugippius okoskodása, hogy Odoacer Severinust csupán azért kereste volna fel, mert vonzotta a szent csodatévő híre,[145] mert Krisztus katonáját akarta látni és áldását elnyerni italiai útjához.

Odoacer buzgó arianus[146] volt, igaz, ettől még tisztelhette, sőt tisztelte is Severinust. Noricum földjére tehát egészen más okokból lépett. Mindenekelőtt a Duna fölötti területeken skir harci kísérete mellé herul és rugi zsoldosokat-kalandorokat toborzott. A rugiak országából, mivel a keleti-gótok még mindig Pannoniában tartózkodtak, csak Noricumon vagy Nyugat-Pannonián át juthatott el biztonságosan Italiába. Severinus elé nyilván nem hitvány módon, hanem a germánok szokásos bőr-ruhájában[147] járult, — ez az útiruha egy római számára tűnhetett barbárnak, de semmiképpen nem volt silány.

Odoacer Favianisban két dolgot kérhetett. Először, mint a római hatalom de facto képviselőjétől átvonulási engedélyt a római területeken. Másodszor, támogatást Severinus italiai barátainál, elsősorban Orestesnél. Odoacernek ugyanis minden oka meg volt rá, hogy tartson Orestestől.

454 előtt apja, Edica és Orestes együtt szolgálták Attilát. Edica skir király[148] a 440-es években Attila udvarának egyik legmagasabb, de minden bizonnyal egyik legfontosabb méltósága volt. Az Attilánál követségben járt Priskos megjegyzi: valamennyi barbár királyt remegés fogta el, ha Attilával beszélniük kellett, még tulajdon fiai sem mertek a szemébe nézni, — az egyetlen Edicát kivéve. Edica Attila bizalmasának mondotta, magát és büszke volt «skytha» származására. Sokat szerepelt. Követségeket vezetett Bizáncba, fogadta és kísérte a Keletrómai Birodalom Attilához igyekvő követeit; többnyire ő hallgatta ki őket először. Ha rákerült a sor, Attila testőrségének éber parancsnoka volt, ugyanakkor agyafúrt és hűséges diplomata, ő leplezte le pl. az Attila elleni Bigilas-féle összeesküvés és merénylet tervét. Mai szóval élve: Attila meghatalmazott nagykövete, külügyminisztere és kémelhárító főnöke volt, s ráadásul vitéz katona, sikeres hadvezér. Sikerei miatt az Attila kegyeiért versengő germán királyok, valamint a rómaiból lett «hun» méltóságok gyűlöletének-utálatának tárgya. Egyáltalán a germán királyok között a hunok bukása utáni évtizedekben lezajló vérbosszúk többé-kevésbbé a Nagykirály kegyei utáni versengésben fogantak, ennek esik majd áldozatul Orestes és később Odoacer is.

A világtörténelem páratlan játéka: a nyugatrómai birodalmat felszámoló Odoacer apját,[149] Edicát, 448-ban Attila pannoniai származású, római notariusa, Orestes, az utolsó nyugatrómai császár apja kíséri el konstantinápolyi követjárására.[150] Ekkoriban Edica és Orestes között már feszült viszony uralkodik. Edica nyíltan érezteti római kísérőjével

[141] Odoacerről összefoglalóan: *Assunta Nagl;* Odoacer, PWRE XVII. 1888—1896; *J. B. Bury:* History 404—411; *E. Stein;* Histoire I. 398—399, II. 39—54.

[142] Az Auctarii Havn, ordo prior jellemzi így 476-ban (Chron. Min. I. 309). Kitűnően megfelel ennek Johannes Ant. fr. 214 a. adata, amely szerint 493-ban, halálakor, 60 esztendős volt. Számadatainkat ennek alapján állítottuk össze.

[143] Priscos fr. 8. — Sidonius Ap. ep. IV. 20 (MG AA 70) Sigismund burgund herceg és kísérete pompás viseletéről.

[144] Összefoglalóan: *Alföldi A.:* Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. Arch. Hung. IX. Bp. 1932, és *Fettich N.;* A szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi sírlelet. Arch. Hung. XXXII. Bp. 1953.

[145] Kétli ezt *B. Eberl:* Bajuwaren i. m. 87—88 is. Helyesen értékeli a találkozást *F. Lotter;* Severinus i. m. 329.

[146] Vö. 28. j.

[147] Az V. századi germánok bőr ruhájáról: Sidonius Ap. ep. Lib. IV. 20 (Mg AA 71).

[148] Priskos fr. 7.

[149] Exc. Val. 45; Joh. Ant. fr. 209 (1). Vö. *H. Homeyer:* Attila i. m. 83, 127.

[150] Priskos fr. 7.

saját magasabb rangját. Észreveszik ezt az élesszemű görögök is, a keletrómai Chrysaphios csak Edicát hívja meg ebédre, kifejezetten Orestes és más kísérők nélkül. Meg is magyarázza, nyíltan ki is fejti más alkalommal, miért haragszik Orestes Edicára. Ő ugyanis csak titkár és szolga Attilánál, míg Edica katonai szakértő, «skytha» származású és feljebbvalója Orestesnek.[151]

Csodálkozhatunk, ha Edica fia némi aggodalommal indult abba az Itáliába, amelynek Ricimer patricius után második katonai főméltósága akkoriban éppen ez az Orestes volt? Barbár volt, az öröklődő családi vérbosszú[152] szellemében nevelkedett, el sem tudta képzelni, hogy apja ellensége nem ugyanúgy gondolkodik, mint ő. Az előzményekkel, a visszás helyzettel pontosan tisztában volt, mivel Attila halálakor 20-21 éves ifjú lévén, valószínűleg személyesen is ismerte Orestest. Odoacer tudta, hogy e kényes kérdésben Severinus segíthet rajta, nyilván többet tudott Severinusról, mint Eugippius és szerzetestársai együttvéve.

A siker nem maradt el: Odoacer egyből magasan kezdte pályafutását. A maga módján még hálátlan sem volt. Hatalomra jutása után baráti hangú levélben köszönte meg Severinusnak a segítséget, s egyben készséggel felajánlotta szolgálatait. Severinust ugyan borzalommal töltötte el védence véres hatalomra kerülése — s ezt tanítványaiban is tudatosította —, annyira mégis politikus volt, hogy kihasználta a király ajánlatát. Egy bizonyos Ambrosius nevű száműzött visszahívásáért járt közbe, s Odoacer készséggel teljesítette kérését.

Orestes[153]

Látszólag semmi nem utal arra, hogy Severinus személyesen is ismerete volna Attila titkárát, majd a Nyugatrómai Birodalom patriciusát, katonai főparancsnokát *(magister utriusque militiae)*, az utolsó nyugatrómai császár apját. A hozzá fűződő viszonyát — Odoaceren kívül — két másik személyen, Primeniuson és Barbarián keresztül lehet megközelíteni.

Primenius presbiter, aki a meggyilkolt Orestesnek atyai jóbarátja, csaknem atyja *(velut pater)* volt, a gyilkosok elől[154] Severinushoz menekült. Különös, hogy Severinus származásáról ő sem tudott semmit, hiszen a többiek éppen őt vették rá, hogy a kínos kérdést feltegye. Severinus szokása szerint kitérő választ adott ugyan, de egyrészt Orestes meggyilkolását mélységesen elítélte, másrészt a kettőjük közötti valamiféle kapcsolatról Primenius okvetlenül tudott, máskülönben nem menekült volna éppen őhozzá. E kapcsolatnak e különös helyzet belső logikája szerint nyilván még Orestes Italiába költözése *előtt* kellett kialakulnia.

Amikor 12 évvel később Severinus földi maradványai Italiába érkeznek, egy előkelő, «illusztris» római hölgy, Barbaria[155] — akit egyébként semmiféle más forrásból nem ismerünk —, s aki Severinust elhunyt férje levelezéséből kitűnően ismerte és feltűnő módon tisztelte, levelekkel kezdte ostromolni Lucillus apátot és a favianisi szerzeteseket, kérve: vigyék hozzá a szent testét Nápolyba. Amikor pedig Barbaria megnyeri tervének Gelasius pápa és Victor nápolyi püspök támogatását is (— amiből kitűnik, hogy valóban felettébb előkelő valaki lehetett a buzgó hölgy, akinek ilyen kapcsolatai és támogatói voltak —), a szent testét valóban Nápolyba viszik. A Castellum Lucullanumban Barbaria mauzóleumot építtet Severinus földi maradányainak és kolostort szerzetesei számára.

Ki ez az előkelő Barbaria, ki volt az elhunyt férj, akivel Severinus levelezett s akit Eugippius nem nevez meg, vagy nem mert megnevezni, s miért került Severinus éppen a Castellum Lucullanumba?

A Castellum Lucullanumról[156] e történet előtt csak egyszer hallunk: 476-ban. Miután Odoacer 476. aug. 28-án Placentiánál legyőzte és meggyilkoltatta Orestest, majd zept. 4-én Ravenna mellett öccsét Paulust, bevonult Ravennaba. Megfosztja trónjától

[151] Priskos fr. 8.

[152] Így pl. Odoacert és Theoderichet is öröklött vérbosszú terheli. Vö. *Assunta Nagl;* PWRE XVII. 1889; *W. Ensslin;* Th. d. Gr. 72.

[153] Orestesről összefoglalóan: *W. Ensslin;* PWRE XVIII. 1. 1012—1013. Vö. még *O. Seeck;* Augustulus, PWRE II. 2. 2369.

[154] Odoacer tisztogatásainak esik áldozatul pl. Bracila comes (Marcellini com. chron. a. 477 (Chron. Min. II. 91) Jord. Get. 243.

[155] *L. M. Hartman;* PWRE II. 2. 2856. — csak a Vita Severini-ből ismeri.

[156] A Castellum Lucullaneumról: Marc. com. a. 476,2 (Chron. Min. II. 91); Jord. Get. 242. — *W. Ensslin;* Th. d. Gr. 277.

Orestes kiskorú fiát, Romulus Augustulust, akinek ifjú kora miatt s «mivel szép volt»[157] megkíméli életét. A detronizált utolsó nyugatrómai császárt *családtagjaival együtt* Campaniába, a Castellum Lucullanumba száműzi, és 6000 arany solidus évjáradékot biztosít neki «hogy ott békén és szabadon éljen». Odoacer döntését korántsem csak emberbaráti szempontok vezették. A Basiliskos lázadásán éppen azokban a napokban úrrá lett, fővárosába és a hatalomba győztesen visszatérő Zenon keletrómai császártól (Odoacer parancsára) és a római senatus nevében maga Romulus Augustus kéri az új rend elismerését. Ő maga magyarázza Zenonnak: elég a római birodalomnak egy császár is, kéri tehát a nyugatrómai császárság megszüntetését, Odoacernek a patriciusi méltóság adományozását és királyi hatalmának elismerését.[158]

Az áruló nyom a Castellum Lucullanum: Orestes fia és családja száműzetési helye. Barbaria aligha lehetett Romulus Augustus felesége — ha egyáltalán volt neki felesége —, teljesen kizárt, hogy Severinus a serdületlen ifjúval levelezett volna. A Castellum Lucullanum nagyasszonyának férje, a levelező partner, minden bizonnyal maga Orestes lehetett.

A «pannoniai Orestes» az Attilától meghódított Pannonia Secundából származott.[159] Feltehetőleg Aetius közvetítésével emelkedett ki a Nagykirály római alattvalói közül, s lett Attila notariusa, több ízben követe.

Apja, Tatulus, éppen Priskos ottlétekor látogatta meg (448) egy nyugatrómai követséggel együtt. A követséget a már említett poetovioi Romulus comes, *Orestes apósa* vezette, felesége tehát nyilván a hun udvarban élt.

Orestes a hun birodalom felbomlása (454) után Italiába költözött s ott magas katonai méltóságra tett szert. 475-ben Iulius Nepos császár emelte patriciusi rangra, ezidőben a hadsereggel Galliában tevékenykedett. 475. okt. 31-én Nepost elűzve gyermeksorban levő fiát, Romulust (aki pannoniai nagyapja nevét viselte) emelte a császári trónra, valójában maga ragadta meg a főhatalmat. Amikor azonban 10 hónappal később megtagadta germán zsoldosai követeléseit, azok fellázadtak, és 476. aug. 23-án Edica fiát, Odoacert kiáltják ki «a népek[160] és Italia királyává». Odoacer csakhamar legyőzte és megölte Orestest, [161] végrehajtva a két család között, germán elképzelés szerint, dúló vérbosszút.

Honnan ismerte Severinus Orestest? Orestes 433—454 között a hunok alattvalója volt, mi több, később Attila közvetlen munkatársa. Onnét tudomásunk szerint egyenesen Italiába ment. Honnét ez a nagy tisztelete és megbecsülése Severinus iránt, hogy családtagjai hozzá menekülnek, pannoniai származású felesége pedig egyenesen magának követeli a holttestét? Miért s miről leveleztek Orestes és Severinus, egyáltalán hogyan kerültek kapcsolatba?

E kérdés számos egyebet von maga után. Honnét ismerte Severinus Flaccitheus rugi királyt, mikor alakult ki kettőjük között az Emlékiratban elbeszélt barátság és bizalom? Flaccitheus 454-ig nyilván egyike volt a hun udvar kis vazallus királyainak. Mikor kezdődik hát köztük ez a szinte kezdettől fogva természetes ismeretség, kölcsönös egymásra utaltság?

Nem különös, hogy a főszereplőket: Orestest, apósát Romulust és lányát Orestes feleségét, Edicát és fiát Odoacert, Nagy Theoderich atyját Thiudimert és nagybátyáit Valamert és Vidimert, a rugi királyt Flaccitheust csak egyetlen helyen találhatjuk *együtt:* Attila udvarában. Jövendő sorsukat sokszor meghatározó kapcsolataik, barátságuk és bosszúszomjuk egyaránt ott és akkor alakulhatott ki. Nem különös, hogy Severinus valamennyit ismeri, hogy valamennyivel valamiféle kapcsolatban állott?

Kínos, ahogyan múltjáról hallgat. Csupán szerénységből és alázatból tenné? — Lehet. De akkor miért hallgatott ugyanerről Orestes is, atyai barátja, Primenius előtt?

Feltűnő, milyen önfeláldozóan védi a római lakosságot. Szinte rögeszmeszerű hivatástudata valóban sivatagi égi szózatra lepte volna meg? Avagy inkább önkéntes vezeklés, mai ember szemében szinte elképesztő önsanyargatással párosítva. Valamiért, amit jóvá kell tennie.

Láttuk, személyes kapcsolatait, különös világtörténelmi ismeretségét és barátait logikusan egyedül a hunok között szerezhette. Milyen minőségben? — soha nem fogjuk megtudni. Talán, mint Aetius egyik megbízottja, mint hadifogolyból felemelkedő római

[157] Exc. Val. 38. «*et quia pulcher erat*» stb.

[158] *W. Ensslin:* Zu den Grundlagen von Odoakers Herrschaft. Serta Hoffilleriana. Zagreb 1940. 381—388.

[159] Priskos fr. 7; Exc. Val. 38.

[160] Jord. Get. 243.

[161] Jord. Get. 242.

«szakértő», mint orvos, vagy ami a legkézenfekvőbb lenne, mint Orestes munkatársa? A hun birodalom hatalmának csúcspontján sokan nem szégyelltek a hunokkal szövetkezni. Aetius, Litorius, Orestes, Constantius, Rusticius és még sokan, név szerint nem ismert római előkelők[162] keresték a hunok barátságát vagy egyenesen hun szolgálatba szegődtek. A hivatalos római politika és az egyház azonban mindig mélységesen elítélte ezt a barbárokkal és pogányokkal való cimborálást, a hun birodalom bukása után hazájukba visszatérő rómaiak nem szívesen emlegették múltjukat, s nyilván azt se szerették, ha mások emlegetik. Orestesről is csak bukása után mondja el az italiai krónikás.

Meglepő lenne, ha Severinus ezek közé a férfiak közé tartozott volna. Talán igen, de sok mindent, majdnem mindent megmagyarázna.

Severinus

Lefejtve az életrajztól a kor naív és csodás elemeit, valamint Eugippius személyes politikai-egyházpolitikai ideológiáját, megszabadítva Severius alakját az Eugippiusra jellemző zárkózott szerzetesi magányosságtól és egyoldalú műveltségtől, — nagyon kevés hiteles adat marad az igazi Severinus jellemzésére. De az a kevés is többet mond, mint az Emlékirat szóözöne.

Úgy tűnik, tehetős észak-italiai szülők gyermeke volt és kitűnő nevelésben részesült. Eredeti foglalkozását csak találgatni lehet (katonatiszt, polgári tisztviselő, orvos), de egy biztosnak látszik: okvetlenül gyakorlati, tevékeny hivatása volt.

50 év körüli, ismeretlen szegény emberként érkezik Asturisba, s ugyanúgy távozik, hogy Comagenisbe menjen. Ha hihetünk az Emlékiratnak, Comagenisban sikerül honfitársai naivitásán, babonáin és tájékozatlanságán diadalmaskodva kiemelkednie az ismeretlenségből. Hogy váratlan karrierjében milyen szerepet játszott az akkori noricumi és nyugatrómai hatalom, azt sohasem fogjuk megtudni. Favianisba mindenesetre már hívták, és ott egyszerre úgy viselkedik, mint egy diktátor.

A későbbiekben nagy támasza csodatévő—gyógyító híre és kitűnő értesüléseire alapozott jóslatai. Ezeket — ha csak szerénységét és mélységes hitét nem sértik — eltűri, sőt itt-ott elő is segíti. Erkölcsi felsőbbrendűsége, aszkéta életmódja, teljes önzetlensége még ellenségeiben is mély tiszteletet parancsolt.

Intézkedései, *parancsai*[163] ezzel egyedül mégsem magyarázhatók. Ki vagy kik álltak a háta mögött mélységes hitén és erkölcsi meggyőződésén kívül? Mert az abban a korban sem volt elegendő. A hivatalos noricumi egyház aligha. Severinus, mint nyomasztó szellemi fölényű vezető, a más provinciákban éppen ebben az időben kialakuló gyakorlattal szöges ellentétben, éppen a püspök és a presbiterek világi és egyházi hatalmát szorítja szinte teljesen háttérbe. Formálisan ő volt a birodalom helyi képviselője. Háta mögött érezhette Ricimert, Orestest majd Odoacert, — csakhogy ők nagyon messze voltak, még a rugiak sakkban tartására sem voltak elegendők, legtöbbször képesek sem.

Tevékenysége lényege valójában a zseniális egyensúlyozás. A barbár *foederati*-t a birodalom tekintélyével, gazdasági erőivel, főleg azonban egymással tartotta egyensúlyban. A rugiakat pl. eleinte a keleti-gótokkal, később az alamannokkal és herulokkal, és viszont. Saját népén belül is egyensúlyozásra kényszerül: a gazdagokat a szegény nép tömegeivel, a szegényeket az egyház karitatív tevékenységével és rajongó hitükkel. Az egyházi szervezetet laikus kolostoraival. S végül saját római népét amely erőszakos, parancsoló fellépését nem mindig nézte jó szemmel, összességében a rugi *foederati*-val.

Amikor az egyensúlyozás lehetősége a minimálisra csökkent, akkorra személyi tekintélye már olyan toronymagasra növekedett rómaiak és barbárok szemében egyaránt, hogy haláláig menteni tudta a menthetőt.

Összefoglalóan jellemezni szinte lehetetlen. Nem volt pap, még szerzetes sem a szó mai egyházi értelmében, nem volt katona, bíró vagy államférfi sem, s mégis mindegyik volt egyszemélyben. Amit tett, ahogyan élt, amint működött, azt nem lehet a szokásos két-három pontban összefoglalva meghatározni. Sokkal több volt. Egyetlen kifejezés tólul előtérbe: a szó nemes értelmében a *humanitas* «szentje» volt.

BÓNA ISTVÁN

[162] *E. A. Thompson:* A History of Attila and the Huns. Oxford 1948. 35—40, 126—130.

[163] Exc. Val. 38.

[164] «Parancsairól» és arról, hogy feltétlen engedelmességet követelt *Váczy P.:* i. m. 254.

FORDÍTÁS

FUGIPPIUS LEVELE PASCHASIUSHOZ

Eugippius a tiszteletre méltó és szentéletű úrnak, Paschasius diakónusnak üdvözletét a Krisztusban.

Mintegy két évvel ezelőtt, azaz Importunus consulsága idején,[1] egy bizonyos előkelő világi személynek egyik presbiterünkhöz címzett levelét elküldték nekem elolvasásra. Ez a levél az általam és mások által is jól ismert férfiú, Bassus szerzetes életét foglalja össze, aki hajdan Ariminium mellett,[2] egy Titas nevű hegyi kolostorban élt, majd Lucaniában halt meg. Amikor értesültem arról, hogy ezt a levelet egyesek lemásolták, fontolgatni kezdtem és egyházi férfiakkal is közöltem, hogy azt a sok csodát, amelyet szent Severinus cselekedett Isten kegyelméből, nem kellene titokban tartani. Amikor az említett levél írója ezt megtudta, igen készséges lélekkel buzdított, hogy némely adatokat küldjek szent Severinusról, amelyekkel felszerelkezve hasznos könyvet írna az ő életéről az utókor emlékezete számára. Ettől az ajánlkozástól indíttatva hamarosan egy emlékiratot állítottam össze az általunk jól ismert és az idősebbek mindennapos elbeszéléseiből vett számos adat alapján; lelkem nem nagy fájdalma nélkül ugyan, hiszen méltatlannak véltem, hogy mikor Te köztünk vagy, világi személyt kérünk meg e munka elvégzésére, akire sem a mű jellegét, sem hangját nem lehet fenntartás nélkül rábízni, mert egy világi irodalmon csiszolódott ember esetleg olyan előadásban írja meg az életrajzot, amely sok tanulatlant nagymértékben zavarba hozna, s amelyből a csodás dolgok, amelyek sokáig a hallgatás egyfajta éjszakájában rejtőztek, előttünk, iskolázatlan emberek előtt az ékesszólás homálya miatt nem ragyognak fel. De nem törődöm tovább ennek a mécsnek a lángocskájával, mivel Te Napként tündökölsz; bárcsak ne burkolnád jártasságod sugarait a mentegetődzés felhőjébe, tulajdon járatlanságodra hivatkozván. Könyörgök, ne ostorozz olyan kemény szavakkal, hogy azt mondod: «Miért akarsz vizet a kősziklából?» Ugyanis egyáltalán nem a világi út kavicsából kívánok valamit, hanem Tőled, aki «lelkieket lelkiekhez mérve» fel fogsz üdíteni bennünket a legkeményebb sziklából fakadó beszédnek ama mézével, amely csak úgy árad belőled, ahogy a legédesebb igéret nektárízét osztva buzdítasz, hogy elküldjem a már többször említett szent Severinus életének adatait vagy emlékiratát, amelyek ha megérdemlik, hogy az általad szerkesztett könyvbe kerüljenek, semmiképp sem botránkoztatják meg a bírálók lelkét. Ugyanis ha valaki építészt hív, hogy házat építsen, féltő gonddal előkészíti a szükséges anyagot, ha azonban a mesterember késlekedése miatt maga rakna építményt faragat-

[1] Importunus 509-ben volt consul. Eszerint Eugippius 511-ben írta a *Vita Sancti Severini*-t.

[2] Rimini. A Titas hegy a San Marinoban fekvő Monte Titano.

lan kövekből fal formájára, azt mondanák: vajon mit épített ez, amelyben nyoma sincsen a mesteri szerkezetnek, ahol nem a hagyományos szabályok szerint vetették meg az alapokat? Így vagyok én is, aki az értékes anyagot az ön éles elméje számára igen hitvány összeállításban nagy nehezen előkészítettem; vajon gondolhatják-e rólam, hogy azt írtam meg, amit akartam, hiszen egyáltalán nincsen meg benne sem az iskolai szabályok szerinti felépítés, sem az emelkedett írásművészet dísze? De megvan benne a biztos alapja annak az egy hitnek, amelynél fogva a szent férfiú csodálatos erényekkel tündökölt. Ezt most rád bízom, hogy a Te nyelved ereje által rendbe szedessék, hogy a Te nagyszerű művedért Krisztust az őt megillető magasztalásban részesítsem.

Kérlek arra is, hogy méltóztasd csatolni a csodatevő erő jótéteményeit és a csodálatos gyógyulásokat, amelyek akár halálakor, akár itt, a boldogságos atya sírjánál isteni kegyelemből történtek. Ezeket a tudtul adandókat, mivel a hűséges küldönc, fiatok, Deogratias kiválóan ismeri, szóban küldjük, remélve, hogy a munkád bevégzésével kapcsolatban is még sokáig fogjuk emlegetni küldöttünk nevét. Isten sok erényben bővelkedő hű szolgája úgy váljék szentté az emberi emlékezetben írásod által, ahogyan Krisztus kegyelme által saját érdemeiből a szentek dicsőségéhez eljutott.

Mindenesetre talán szükségképpen teszik fel nekünk a kérdést, mely házából származott, mivel minden életrajzot szokás szerint ezzel kell kezdeni. Bevallom, erre semmiféle kézzelfogható bizonyítékom sincsen. Ugyanis számos pap és szerzetes, nemkülönben előkelő és jámbor világiak, mind a helybeliek, mind a messze földről őhozzá özönlők, gyakran tanakodtak egymás között, kérdezgetvén, milyen nemzetiségű légyen a férfiú, akiről látták, hogy mennyi erénytől tündököl. Senki sem mert azonban mélyrehatóan tudakozódni erről; míg végül egy bizonyos Primenius, itáliai presbiter, nemes és teljes tekintélyű férfiú — aki abban az időben menekült hozzá, amikor Orestes patriciust gonoszul megölték, félvén annak gyilkosaitól, mivel úgy tartották, hogy a megöltnek szinte apja volt — barátságának elnyerése után sok-sok nappal így tört ki mintegy mindannyiunk nevében faggatózva: «Szent uram — mondta — mely tartományból méltóztatott Isten e vidékre ilyen fényt bocsátani?» Isten embere előbb évődő vidámsággal válaszolt neki: «Ha szökevénynek tartasz, készítsd elő a váltságdíjat, amelyet felajánlhatsz értem, ha keresni fognak.« Majd komolyra fordítva a szót, ezt mondta: «Mit használ a hely, vagy a nemzetség megjelölése Isten szolgájának, amikor azt elhallgatva könnyebben el tudja kerülni a kérkedést, miként az Úr baloldalát, s azokról tudomást sem véve kívánja Krisztus kegyelméből valamennyi jó művét bevégezni, s ezáltal elnyerni, hogy jobboldalán társa és az égi haza polgára legyen. Ha engem, méltatlant úgy ismertél meg, hogy igazán törekszem erre, miért kellene ismerned azt a földi hazát, amely után kérdezősködöl? Mindamellett tudd meg, hogy Isten, aki elrendelte, hogy pap légy, számomra is elrendelte, hogy helytálljak ezen emberek mellett megpróbáltatásaikban is.» Erre a feleletre az említett presbiter elhallgatott, és sem ezelőtt, sem ezután senki más nem vette magának a bátorságot, hogy a boldogságos férfiút efelől kikérdezze. Beszéde mindenképp arra vallott, hogy latin ember, akiről azt mondják, hogy először a tökéletesebb életre való vágyakozásból Kelet egyik pusztaságára utazott, majd innen isteni sugallattól indíttatva Noricum Ripense Pannonia Superiorral szomszédos városaiba jött, amelyeket a barbárok sűrű támadásai szorongattak, amint maga emlegette zárkózott beszédével, ahogy szokása volt, mintha

valaki másról szólna, megnevezvén Kelet számos városát, s utalván a mérhetetlen út veszélyeire, amelyeken csodálatos módon keresztülment. Valahányszor a boldogságos Severinus hazája szóba került, még életében is mindig csak annyit hallottam róla, mint amennyit most elmondtam. Életének csodálatos adatai pedig, amelyek e levélhez csatolt, tartalomjegyzékkel bevezetett emlékiratban vannak összefoglalva, legyenek — amint kértem — mesteri tudástok által híresebbé.

Még csak annyit, hogy az ő imáival a tiéidet összekapcsolni ne szűnj meg, és szüntelenül kérj számomra bűnbocsánatot.

Tartalomjegyzék

I. Miképpen vált először híressé boldog Severinus az Asturisnak nevezett városban a jócselekedetekre való üdvös buzdítás és a jövő igaz megjósolása következtében.

II. Comagenis nevű városról, amelyet csodálatos módon megszabadított az ellenségtől.

III. Hogyan segítette meg Isten az ő imájára csodálatos módon Favianis városka hosszú ideje éhinségtől sanyargatott lakosait.

IV. A fosztogató barbárokról, akik a favianisiak falai alatt elragadott zsákmánnyal együtt még összes fegyverüket is elvesztették, továbbá intézkedéséről és jeles alázatosságáról.

V. Mekkora tiszteletben tartotta őt Flaccitheus, a rugiak királya, avagy ez miként menekült meg jövendölése által ellenségeinek cselvetésétől.

VI. Az előbb említett rugiak népéből való özvegy egyetlen fiáról, aki, miután tizenkét éven át gyötörte a betegség, Isten emberének imádságára meggyógyult.

VII. Hogyan jelentette meg előre, hogy a hitvány bőrökbe burkolt ifjú Odoacer király lesz.

VIII. Arról, hogy Feletheus, a rugiak királya, akit Fevanak is neveznek, az említett Flaccitheus fia, szent Severinustól való félelmében megtiltotta gonosz feleségének, hogy a katolikusokat újrakeresztelje, avagy milyen veszélybe jutott egy napon kisfia, Fredericus miatt, amikor elutasította szent Severinus közbenjárását bizonyos emberekért.

IX. Hogyan találtak rá arra az emberre, aki szent Gervasius és Protasius mártírok ereklyéit hordozta, akit csodás kinyilatkoztatás mutatott meg Isten emberének, avagy milyen felelettel utasította el a püspöki méltóságot, amikor felkérték rá.

X. Egy templomszolgáról, akinek egy napon megtiltotta, hogy bárhova is elmenjen, majd a barbárok elfogták és ugyanazok alázatosan visszaadták.

XI. Cucullis nevű erősségben történt csodáról, ahol az isteni közbelépésre meggyulladt gyertyák a rejtőzködő szentségtörőket leleplezték, azok pedig megtértek.

XII. Hogyan űzték el a sáskákat az említett erősség határából, miután böjttel, imádsággal és alamizsnálkodással kiengesztelték Istent, és hogyan rágták le a sáskák egy hitetlen, istentagadó szegényember vetését.

XII. Miképpen gyulladt meg a gyertya imádság közben Isten szolgájának a kezében, amikor a vecsernye szolgálatához szokás szerint szükséges tüzet nem tudták előteremteni.

XIV. A reményét vesztett asszony csodálatos gyógyulásáról, aki szörnyű és hosszantartó betegségéből Isten emberének imádságára úgy meggyógyult, hogy harmadnapra teljes erőben fogott a mezei munkához.

XV. Hogyan vágta Isten szolgája imádkozván a kereszt jelét bárddal a templom folyó felőli támpilléreire, amelyeken a gyakran kiáradó víz már átcsapott, és hogy ezt a jelet ettől kezdve a víz soha nem lépte át.

XVI. Az elhunyt Silvinus presbiterről, akinek felravatalozott holtteste az éjszakai virrasztáson a hívó szóra hamarosan felnyitotta a szemét, kérve Isten szolgáját, akinek a szavára feltámadt, hogy ne fosszák meg tovább az elnyert nyugalomtól.

XVII. Milyen aggódó gondoskodással segítette a szegényeket, avagy miképpen küldték el neki a noricumiak is a szétosztásra szánt tizedet; miután pedig szokás szerint beszolgáltatták, megjövendölte, hogy baj fogja érni azokat, akik késlekedtek teljesíteni.

XVIII. Miképpen űzték el Isten embere által böjtöléssel és imával az üszögöt, amely a termést veszélyeztetve felütötte a fejét.

XIX. Miképpen rendült meg a félelemtől Isten szolgájának a színe előtt Gibuldus, az alamannok királya, és miképpen adott vissza számos foglyot.

XX. Miképpen szerzett tudomást a katonák meggyilkolásáról, és küldte a folyóhoz mit sem tudó övéiket, hogy a holttesteket eltemessék.

XXI. A messziről hozzá jött Paulinus presbiternek, amikor hazafelé indult, megjósolta, hogy hamarosan püspökké szentelik.

XXII. Miképpen mondta meg előre, amikor egy új templomnak ereklyéket kerestek, hogy Keresztelő szent János áldását önként fogják neki elhozni, és hogy azt a várost az ő távollétében csapás fogja érni, amikor is a keresztelőkápolnában egy szószátyár presbitert megölnek.

XXIII. Hogyan kapta meg az előre megmondott ereklyéket.

XXIV. Egy másik város lakosairól, akiket, mivel az intő szót megvetették, a herulok hamarosan lemészároltak; lakhelyüket ugyanis a figyelmeztetés ellenére sem akarták elhagyni.

XXV. Miképpen vértezte fel Noricumba írt leveleiben az erősségeket böjttel és jótékonykodással, amelyeknek azután az ellenség előre hírül adott betörései nem tudtak ártani.

XXVI. A megtisztult leprásról, aki kerülte az övéihez való visszatérést, nehogy a bűn leprájába is beleessék.

XXVII. A győzelemről, amelyet Batavisnál arattak a rómaiak az alamannokon szent Severinus imája által, és arról, hogy a diadal után elpusztultak azok, akik elmulasztották az ő jövendölését követni.

XXVIII. Miképpen történt, hogy amikor Isten szolgája a szegényeknek olajat osztogatott, az olaj megsokasodott.

XXIX. Azokról, akiknek télvíz idején egy medve mutatta meg az utat a hósivatagon keresztül az emberi lakhelyekig, midőn a szűkölködők között kiosztásra szánt ruhákat hozták a vállukon Noricumból, és akikről Isten embere a szokásos sugallat alapján már előre tudta, hogy ilyen vezetővel jönnek.

XXX. Miképpen érezte meg előre, hogy a következő éjszaka Lauriacum városa alá ellenség érkezik, és hogyan beszélte rá nagy nehezen a végzetesen gondatlan polgárokat, hogy őrködjenek; reggel pedig, miután minden az ő szavai szerint történt, hogyan kértek tőle bocsánatot hálaadások közepette hitetlenségükért.

XXXI. Miképpen ment Feva, a rugiak királya elé, aki sereggel közeledett Lauriacumhoz, és vette a népet oltalmába, hogy őket lejjebb fekvő azaz a rugiakhoz közelebb eső városokba telepítse.

XXXII. Miképpen kérte Odoacer király, hogy kívánjon tőle valamit, és Isten szolgájának a levelére hogyan hívott vissza a száműzetésből egy bizonyos Ambrosiust, és hogyan jósolta meg istennek ugyanez a szolgája a király magasztalóinak, hogy hány évig fog uralkodni.

XXXIII. A rugi király egyik előkelő emberének a fiáról, aki Comagenis városában Isten emberének imádságára meggyógyult.

XXXIV. Hogyan gyógyult meg egy bizonyos Teio nevű bőrpoklos.

XXXV. Bonosus szerzetesről, aki mikor szemének gyengeségéről panaszkodott, ezt hallotta tőle: «Imádkozz inkább, hogy többet lássa szíveddel», és ezután csodálatos módon elnyerte a kitartó imádkozás kegyelmét.

XXXVI. Három gőgös szerzetesről, akiket átadott a Sátánnak, hogy lelküket megmentse, amely dologról találóan hozván fel két egyházatya példáját, igaz módon adott számot.

XXXVII. Hogyan jelentette meg a jelenlevő testvéreknek, imádságra buzdítván őket, a szorongattatás óráját, amelyet két szerzetese, Marcianus és Renatus egy másik tartományban tartózkodva élnek át.

XXXVIII. Egy halálos fekély veszedelméről, amelyet sugallat alapján negyven nappal előbb megmondott Ursus szerzetesnek, és imádsággal meggyógyított.

XXXIX. Ugyanezen szent férfiú szállásáról, úgyszintén fekhelyéről és élelméről néhány adat röviden.

XL. Hogyan szólt Feva királyhoz és a bűnös királynőhöz, amikor isteni látomás alapján megérezte, hogy közeledik halála órája, s ettől kezdve szakadatlanul intette övéit, előre hírül adva, hogy közeledik a nép általános elvándorlásának ideje, meghagyva egyszersmind, hogy tetemét is vigyék magukkal.

XLI. Miképpen adta meg egészen pontosan halálának még a napját is szent Lucillus presbiternek.

XLII. Miképpen tétetett fogadalmat Ferderuchussal, az említett Feva király testvérével, és miképpen intette övéit.

XLIII. Haláláról, avagy milyen kegyes intelmekkel és bőséges utolsó buzdítással szólt övéihez.

XLIV. Miket követett el Ferderuchus az ő távozása után a kolostor ellen, és hogyan bűnhődött meg, avagy mennyiben teljesedett be jóslata a nép szerencsés elköltözéséről, avagy miképpen emelték ki és szállították el kocsin tetemét.

XLV. Sok beteg akkor történt gyógyulásáról, amelyek közül sokat mellőzve csak egy némáról esik szó, aki visszanyerte beszédét a kocsi előtt, amelyen még a tetem rajta feküdt.

XLVI. Egy Barbaria nevű előkelő asszony hitéről, aki a holttestet befogadta, és a neapolisi nép összesereglésérőI, amikor bár nem kevésbé sokan gyógyultak ki különféle nyavalyákból, csak három ember felgyógyulásáról történik említés.

I. Abban az időben, amikor Attila, a hunok királya meghalt[3], mindkét Pannónia és a Duna többi határvidéke bizonytalan viszonyok között hányódott.

[3] I. sz. 453-ban.

Ekkortájt érkezett Isten igen szentéletű szolgája, Severinus a birodalom keleti részéről Noricum Ripense szomszédságába, és egy kis pannoniai városban tartózkodott, melyet Asturisnak[4] neveznek; itt pedig az evangéliumi és apostoli tanítás szerint[5] élve, jámborsággal és tisztasággal teljesen, tiszteletreméltó eltökéltségét a katolikus hitvallásban szent cselekedetekkel váltotta valóra. Míg tehát ilyen lelkigyakorlatok által megerősödve feddhetetlenül törekedett az égi elhivatottság pálmájára, egy napon szokása szerint a templomba ment. Ekkor az egybegyűlt presbitereknek, a klérusnak és a polgároknak lelke egész alázatosságával hirdetni kezdte, hogy az ellenség fenyegető rajtaütését imádkozással, böjttel és az irgalmasság gyümölcseivel hárítsák el. De a nyakas és testi vágyaktól szennyes lelkek azáltal, hogy hitetlenségük végveszélybe juttatta őket, igazolták a jövendölő jóslatát. Isten szolgája pedig visszatérve szállására, ahol a templomszolga látta vendégül, a fenyegető pusztulás napját és óráját is megjósolva így szólt: «Gyorsan elhagyom e nyakas és rövidesen elpusztuló várost.» Ezután egy szomszédos városba tért, amelyet Comagenisnek[6] neveztek. Ezt igen szoros őrséggel őrizték a bent tartózkodó barbárok, akik a rómaiakkal szövetségre léptek, és senki sem kapott egykönnyen engedélyt a ki- vagy bemenetelre. Isten szolgáját, bár nem ismerték, mégsem faggatták, és nem is űzték el. Így tehát hamarosan a templomba menve biztatta mindazokat, akik már elvesztették a szabadulásban való reményüket, hogy böjttel és imádkozással, valamint alamizsnálkodással fegyverkezzenek, felemlítve a szabadulás régi példáit, amikor Isten segítsége mindenki várakozása ellenére szabadította meg a népet. És amikor haboztak elhinni, hogy épp a megpróbáltatás döntő pillanatában jön el mindenki számára a szabadulás, egy öreg ember érkezett oda, aki nemrég a házigazdája volt Asturisban a jeles vendégnek, és a kapuőrök nyugtalan kérdezősködésére szavával és külsejével bizonyította városa pusztulását,[7] hozzátéve, hogy ugyanazon a napon semmisült meg a barbárok dúlásától, amely napot Istennek egy szolgája előre megmondott. Ezt hallván aggódva kérdezték: «Nem gondolod, hogy épp ő az, aki reménytelen helyzetünkben Isten oltalmát igérte nekünk?» Miután pedig az öregember a templomban felismerte Isten szolgáját, térdre borulva jelentette ki: az ő érdemeiért menekült meg attól, hogy a város többi lakójával együtt elpusztuljon.

II. Mikor ezeket meghallották, az említett város lakói hitetlenségükért bocsánatot esdekelve, jámbor cselekedetekkel követték Isten emberének intelmeit, böjtölésre adták magukat, és a templomban összegyülekezve három napon át sírással és jajgatással vezekeltek múltbeli bűneikért. A harmadik napon pedig, amikor a vecsernye szentséges szertartása befejeződött, egy hirtelen támadt földrengéstől úgy megijedtek a városban tartózkodó barbárok, hogy a rómaiakat a kapuk gyors kinyitására kényszerítették. Kimenvén pedig fejvesztetten szétfutottak, azt gondolva, hogy a szomszédos ellenség ostromgyűrűje szorongatja őket. S miután félelmüket isteni rendelés is növelte, az éjszakai sötétségben megzavarodva egymást kaszabolták kardjaikkal. Mivel az ellenséget elpusztította ez a mészárlás, az isteni segítséggel megmentett nép megtanulta a szent férfiútól, hogy égi fegyverekkel kell harcolnia.

[4] Asturis a mai Klosterneuburg (Bécstől Ny-ra).
[5] Máté 10,9.
[6] A mai Tulln körül.
[7] Ti. Asturisét.

III. Ugyanebben az időben kegyetlen éhínség sanyargatott egy Favianis[8] nevű várost, amelynek lakói úgy vélték, hogy egyetlen menekülés az lesz számukra, ha Isten emberét az említett Comagenis városából ájtatos könyörgéssel magukhoz hívják. Őt az Úr előre figyelmeztette, hogy ezek eljönnek hozzá, és arra intette, hogy menjen velük. Mikor pedig odaérkezett, a polgároknak lelkére kezdett beszélni, mondván: «A bűnbánat gyümölcsei szabadíthatnak meg titeket az éhínség pusztításától.»[9] Mikor követték utasításait, boldogságos Severinus megtudta, hogy egy bizonyos Procula nevezetű özvegyasszony nagy mennyiségű gabonát rejteget. A nyilvánosság elé vezette őt, és szigorúan megpirongatta. Így szólt: «Nemes születésű létedre miért teszed magad a kapzsiság szolgálójává, miért vagy a fösvénység rabja: az apostol tanítása szerint ez a bálványok szolgálata? Íme az Úr irgalmasságában gondoskodik szolgáiról, de amit te gonoszul szereztél, azzal nem tudsz majd mást tenni, mint hogy a szívtelenül eltagadott gabonát a Duna vizébe szórva a halak iránt tanúsítod azt az emberi érzést, amit az emberek iránt megtagadtál. Ezért segíts inkább magadon, mint a szegényeken, azzal, amit eddig tartogattál, míg Krisztus éhezik!» Ezt hallván, nagy félelem szállta meg az asszonyt, és készségesen kezdte szétosztani a szegények között az elrejtett gabonát. Nem sokkal ezután pedig a Duna partján váratlanul több, rengeteg áruval megrakott hajó tűnt fel Raetia felől, amelyeket az Aenus[10] folyó vastag jégpáncélja több napon át fogva tartott, s amelyek, miután a jég Isten parancsára feloldódt, bőséges élelmet hoztak az éhínségben szenvedőknek. Akkor valamennyien szüntelen áhítattal kezdték magasztalni Istent, mint a nem remélt segítség ajándékozóját, mert azt hitték, hogy hosszantartó éhínségben sorvadva pusztulnak el; és nyíltan megvallották, hogy a jeges fagyból Isten szolgájának könyörgésére szabadult hajók idő előtt érkeztek meg.

IV. Ugyanebben az időben a fosztogató barbárok meglepetésszerűen elhurcoltak minden embert és állatot, ahányat csak a falakon kívül találtak. Akkor a polgárok közül többen könnyeket ontva hírül hozták Isten emberének a rájuk mért végzetes csapást, és egyszersmind megmutatták az újabb fosztogatás nyomait. Ő pedig megtudakolta Mamertinustól, aki akkor tribunus volt, majd püspökké szentelték, hogy van-e néhány fegyverese, akikkel haladéktalanul üldözőbe vehetnék a rablókat. Az pedig így válaszolt: «Van ugyan egy kevés katonám, de ekkora ellenséges tömeggel nem merek összecsapni. Mégis, ha tiszteletreméltó atyaságod elrendeli, bár nem bírhatunk fegyvereink erejében, hisszük, hogy imádságoddal győzni fogunk.» Isten szolgája pedig így szólt: «Még ha fegyvertelenek is a katonáid, majd az ellenségtől szereznek fegyvert, mert nincs szükség sokaságra vagy emberi bátorságra, amikor mindenben a védelmező Isten nyilatkozik meg. Gyorsan eredj hát az Úr nevében, eredj bizalommal, mert ha Isten jár elől kegyelmesen, a gyenge is felette erősnek fog mutatkozni: «Az Úr hadakozik ti érettetek, ti pedig veszteg legyetek.»[11] Menj tehát szaporán, arra az egyre ügyelve mindenekelőtt, hogy sértetlenül vezesd hozzám azokat, akiket a barbárok közül elfogsz.» Kimenvén tehát, a második mérföldkőnél, a Tiguntia nevű patak mellett[12] ráakadtak az

[8] Ma Mautern a Duna jobb partján, Kremsszel szemben.
[9] Pál, Eféz. 5,5.
[10] A mai Inn folyó.
[11] Mózes II. 14, 14.
[12] Tiguntia a Favianistól (Mauthern) K-re a Dunába ömlő Fladnitz patak neve.

említett rablókra. Miután azonnal megfutamították őket, fegyvereiket mindegyiküktől elszedték, többeket pedig megkötözve vezettek Isten szolgája elé fogolyként, úgy, ahogyan elrendelte. Ezekhez röviden így szólt, miután kötelékeiktől megszabadították és étellel-itallal felüdítették őket: «Menjetek és adjátok hírül cinkosaitoknak, hogy zsákmányra éhesen közelünkbe ne merészkedjenek ezentúl, mert tüstént megbűnhődnek az égi bosszú ítélete által, hiszen Isten harcol szolgáiért, akiket égi erejével úgy szokott támogatni, hogy az ellenség lándzsái nem ejtenek sebet rajtuk, hanem inkább nekik szolgálnak fegyverül.» Miután így elbocsátotta a barbárokat, hálát adott a csodáért Krisztusnak, akinek a kegyelméből megígérte, hogy a város soha többé nem esik ellenséges rablóknak áldozatul, ha a polgárok Isten szolgálatából sem jóban, sem rosszban el nem tántorodnak.

Ezután a boldogságos Severinus egy kissé távolabbi helyre vonult visszsza, amelyet «ad Vineas»-nak («Szőlők») neveztek, beérvén egy kis szobácskával.

Isteni sugallattól késztetve azonban visszatért az említett városba, és bár a cella nyugalmában lelte örömét, engedve Isten parancsának a várostól nem messze kolostort épített, ahol szent elhatározással kezdett sokakat tanítani, tanítványai lelkét inkább tettekkel, mint szavakkal nevelve. Ő maga pedig gyakran visszavonult rejtett tartózkodási helyére — amit a lakosság «Burgus»-nak nevezett —, Favianistól egy mérföld távolságra, hogy kikerülje azoknak az embereknek sokaságát, akik hozzá szoktak jönni, és hogy a folytonos imádkozás által Istennel még szorosabb kapcsolatba kerüljön. Amennyire óhajtotta azonban, hogy magányban lakjék, annyira gyakran figyelmeztették isteni intések: ne fossza meg jelenlététől a szorongatott népet. Így tehát érdemei napról napra gyarapodtak, és erényeinek híre növekedett, amely széltében-hosszában elterjedvén nyilvánvalóvá tette a benne lakozó égi kegyelem jeleit. Nem maradhat ugyanis észrevétlen, ami jó, ahogyan a Megváltó szavai szerint sem a lámpát vékával leborítani, sem a hegyre épült várost elrejteni nem lehet.[13] Mindazon adományok között, amelyeket a Megváltó adott neki, különösen az önmegtartóztatás adományát tartotta fontosnak és testét gyakori böjtöléssel zabolázta, azt tanítva, hogy a test bőséges táplálása nyomban a lelki táplálék elapadását okozza. Semmiféle lábbelit nem használt, így a tél derekán, amely azon a vidéken igen kegyetlen faggyal dermeszti az embert, mindig mezítelen lábbal járt-kelt, a türelem páratlan jelét tanúsítva. E hideg szörnyűségének bizonyítására tanú a Duna, amely a sűrű jégtől annyira beáll, hogy szekereknek is biztonságos átkelést nyújt. Isten kegyelméből e nagy erényektől felmagasztalva mély alázattal ezt vallotta mégis, mondván: «Ne gondoljátok, hogy az én érdemem amit láttok, mert ez inkább példamutatás a ti üdvösségetekre. Szűnjék meg az emberi vakmerőség, és nyomassák el a felfuvalkodottság gőgje; hogy valami jót tehessünk, kiválasztatunk, amint az apostol mondotta: «Aki kiválasztott minket a világ teremtése előtt, hogy legyünk mi szentek és feddhetetlenek Ő előtte.»[14] Sőt imádkozzatok érettem, hogy a Megváltó adományai ne ítéltetésem halmazához, hanem biztosabb megigazulásomhoz járuljanak.» Ilyeneket és ehhez hasonlókat szokott könnyek közt előadni, az emberek épülését szolgálva az alázatosság csodálatos példájával; ennek az erénynek talpkövén állva az isteni adomány olyan fényével tündö-

[13] Máté 5,14—15.
[14] Pál, Eféz. 1,4.

költ, hogy maguk az egyház eretnek ellenségei is kitüntették megtisztelő szolgálatkészségükkel.

V. Ugyanis a rugiak királyának, névszerint Flaccitheusnak uralma már a legelején megingott, mivel elkeseredett ellenségei voltak az alsó-pannóniai gótok, akiknek mérhetetlen sokasága rettegésben tartotta őt. Veszedelmes helyzetében mint valami égi jóshelyhez, szent Severinushoz fordult tanácsért. Amikor a szokottnál is hevesebben zaklatták, elébe járulva elpanaszolta, hogy a gótok fejedelmeitől átvonulást kért Itáliába, s mivel kérését megtagadták, nem volt kétsége afelől, hogy meg fogják ölni. Isten emberétől ekkor a következő választ kapta: «Ha az egy katolikus hit fűzne minket össze, inkább az örök élet felől kellett volna tanácsomat kérned, de mivel csak a jelen szabadulás miatt aggódva kérdezel, amely közös a számunkra, halld a tanácsomat: «A gótoknak sem tömege, sem ellenséges indulata nem fog téged zaklatni, mivel hamarosan bekövetkező távozásuk után biztonságban és az óhajtott szerencsével fogsz uralkodni — csak ne hagyd figyelmen kívül alázatos intelmeimet. Ne restellj békére törekedni a legkisebbekkel sem, és sohase hagyatkozz saját erődre. »Átkozott az az ember — mondja az Írás — aki emberben bízik és emberi védelem alá helyezi önmagát, az Úrtól pedig eltávozik az ő szíve.«[15] Tanuld meg tehát, hogy a cseleket kerülni, nem pedig vetni kell. Ilyen módon ágyadban fogsz békességes véget érni.» Ilyen jóslattól felbátorítva vidáman távozott a király. S miután jelentették, hogy a rugiak közül egyeseket elfogott egy rablóbanda, legott tanácsért küldött Isten emberéhez. Az pedig isteni sugallatra szent tanácsokkal intette, hogy ne üldözze a rablókat, mondván: «Ha üldözőbe veszed őket, megölnek. Ne kelj át a folyón, nehogy vigyázatlanul beleess a csapdába, amelyet három helyen is állítottak neked. Mert hamarosan jönni fog egy szavahihető hírnök, aki mindezek felől megbizonyosít téged.» Ekkor ketten a foglyok közül, akik éppen az ellenség szállásáról szöktek meg, rendre beszámoltak mindazon dolgokról, amelyeket a boldogságos férfiú Krisztus kinyilatkoztatása alapján előre megmondott. Miután tehát ellenségeinek cselvetései meghiúsultak, Flaccitheus hatalmában gyarapodva igen békés körülmények között végezte életét.

VI. Máskor pedig egy ember a rugiak nemzetségéből, aki tizenkét éven át hihetetlen csontfájdalmakban szenvedve tagjait egyáltalán nem tudta használni, elviselhetetlen és hosszadalmas kínjairól széltében-hosszában mindenütt ismertté vált. Ezért azután, mivel semmiféle orvosság nem használt neki, özvegy anyja fiát kocsira téve elvitte a szent férfiúhoz, és a kolostor kapuja elé helyezve a reményevesztett embert, szűnni nem akaró sírással könyörgött, hogy adják vissza egyetlen fia egészségét. Isten embere pedig tudván, hogy nagy dolgot kérnek tőle, a siránkozástól megindultan így szólt: «Miféle csalárd hiedelemből zaklattok engem? Miért gondoljátok, hogy megtehetem, amire nem vagyok képes? Ekkora dolgot véghezvinni nem telik erőmből, de Isten kegyelmét elnyerve adhatok egy tanácsot.» Akkor meghagyta az asszonynak, hogy tehetsége szerint ajándékozzon valamit a szegényeknek. Az pedig habozás nélkül gyorsan levetvén ruháját, amit viselt, sietett a szegények közt szétosztani. Ezt meghallván Isten embere megcsodálta buzgalmát, és meghagyta, hogy újra vegye fel ruháit, mondván: «Amikor a fiad Istentől meggyógyítva hazatér veled, akkor váltsd valóra fogadalmadat.» Miután pedig szokása szerint néhány napos böjtöt rendelt el, Istenhez áradó

[15] Jeremiás 7,5.

imái által azonnal meggyógyította az erőtlen és beteg embert, és egészségesen a saját lábán küldte haza. Az pedig, midőn ezután a vásári sokadalomban megjelent, bámulatos csodaként állt mindenki előtt, aki látta. Sokan ugyanis ezt mondták: « Íme ez az, akinek egész testét felemésztette a kórság.» Mivel pedig mások erősen tagadták, hogy ő lenne az, hamarosan viták támadtak. Attól az időtől fogva, hogy a reményevesztett embernek egészsége visszaadatott, a rugiak egész népe Isten emberét gyakran látogatta és hálás engedelmességet kezdett iránta tanúsítani, és az ő segítségét kérte bajaiban. Más népekből is, amelyekhez eljutott a nagy csoda híre, sokan óhajtották látni Krisztus katonáját. Ettől a tisztelettől indíttatva már ez előtt az esemény előtt is betértek hozzá egyes Itáliába tartó barbárok, hogy áldását elnyerjék.

VII. Ezek között, mint délceg ifjú, az az Odoacer is eljött hozzá, akkor még silány öltözetben, aki később Itáliában uralkodott. Míg meghajolva állt ott, hogy fejét ne üsse a szobácska felettébb alacsony mennyezetébe, Isten emberétől megtudta, hogy dicsőséges jövő vár rá. Búcsúzkodás közben a szent ezt mondta neki: «Menj Itáliába, menj; bár most silány bőrökbe burkolódzol, de hamarosan sokakat fogsz gazdagon megajándékozni.»

VIII. Feletheus király pedig, akit Fevának is neveztek, az említett Flaccitheus fia, apjának buzgalmát követve, uralkodásának kezdetén szintén látogatni kezdte a szent férfiút. Ezt az embert azonban megveszekedett és bűnös felesége, névszerint Giso, mindig hátráltatta az üdvös szelídség gyakorlásában. Gonoszságának fertőjében többek közt még azt is megkísérelte, hogy néhány katolikust újrakereszteljen, de hamarosan elállt szentségtörő szándékától, mivel férje — szent Severinus iránti tiszteletből — nem egyezett bele. A rómaiakat azonban súlyos szolgáltatásokkal sújtotta, és egyeseket a Dunán is átvitetett. Egy napon ugyanis, amikor az egyik, Favianisszal szomszédos faluba érkezett, megparancsolta, hogy egyeseket, akiket a leghitványabb szolgai munkára ítélt, szállítsanak át hozzá a Dunán.[16] Ekkor Isten embere üzent neki, és kérte, bocsássa őket szabadon. De ő az asszonyi düh lángjában égve, felettébb kemény hangú üzenetet küldött vissza: «Magadért imádkozz, Isten szolgája — mondta —, és húzd meg magad szobácskádban, hadd rendelkezzünk mi úgy a szolgáinkkal, ahogy akarunk.» Mikor ezt meghallotta Isten embere, így szólt: «Bízom az Úr Jézus Krisztusban, hogy szükségtől hajtva lesz kénytelen megtenni azt, amit aljas indulattal megtagadott.» Hamarosan be is következett a büntetés, amely megalázta felfuvalkodott lelkét. Ugyanis szoros őrizet alatt tartott néhány barbár aranyművest, hogy királyi ékszereket készítsenek. Azon a napon, amelyen a királynő Isten szolgáját megsértette, gyermekes kíváncsiságtól hajtva bement ezekhez az említett király Fredericus nevű kisfia. Az aranyművesek ekkor kardot szögeztek a gyermek szívének, mondván, hogy ha bárki megpróbálna eskü biztosítéka nélkül belépni hozzájuk, előbb leszúrják a királyi csöppséget, aztán magukat is megölik, mivel a hosszas szolgaságban elgyötörve az élet már semmi reménnyel nem kecsegteti őket. Amikor a kegyetlen és istentelen királynő értesült erről, fájdalmában megszaggatva a ruháját, így kiáltozott: «Ó Severinus, Isten szolgája, így bünteti hát a te Istened az elkövetett jogtalanságokat! Szüntelen könyörgésekkel azt a büntetést kérted hát nyakasságomért, hogy magzatomon állhass bosszút?» Így ismerte be sokszoros töredelemmel és szánalmas sirán-

[16] A rugiak királyának, Feletheusnak a székhelye a Duna északi partján volt; ide vitette át az embereket Giso a római provinciából.

kozással fel-alá futkosván a nyakasság bűnét, amelyben vétkezett Isten szolgája ellen, és azt, hogy ezért bűnhődött a mostani csapás által. Haladéktalanul lovasokat küldött, hogy bocsánatot kérjenek a nevében, és visszaküldte a rómaiakat, akiket azon a napon elragadott, s akiknek ügyében szembeszegült szent Severinus kérésével; az aranyműveseket pedig, miután megkapták az eskü biztosítékát és elbocsátották a kisgyereket, hasonlóképpen szabadon bocsátotta. Mikor megtudta ezt Isten nagytiszteletű szolgája, végtelen hálával adózott a Teremtőnek, aki olykor azért halasztja el a kérelmek teljesítését, hogy a hit, remény és szeretet növekedtével kis kérések helyett nagyobbakat teljesítsen. Tette pedig ezt az Üdvözítő mindenható hatalma azért, hogy a kegyetlen asszony, aki a szabadokat is szolgaságra vetette, a szolgák szabadságát is kénytelen legyen visszaadni. A csodálatos események után a királynő férjével együtt Isten szolgájához sietvén bemutatta fiát, megvallva, hogy a szent könyörgései révén szabadult meg fia a halál torkából, és megígérte, hogy ezentúl soha nem fog parancsaival szembeszegülni.

IX. Isten szolgájának, aki a prófétaság kegyelmében is részesült, nagy volt buzgalma a foglyok kiszabadításában. Buzgón törekedett arra, hogy a barbárok hatalmában sínylődőknek visszaadja eredeti szabadságukat. Egyszer valakinek, akit feleségével és gyermekeivel együtt váltott ki, megparancsolta, hogy keljen át a Dunán, és a barbárok vásárán keressen meg egy ismeretlen embert, akiről isteni kinyilatkoztatás alapján értesült, úgyhogy még termetének jellegzetességeit, hajszínét, arcát és viseletét is leírhatta. Megmondta azt is, hogy a vásár mely részén lehet megtalálni, hozzátéve, hogy bármit mondana ez a személy a találkozáskor, visszatérvén azonnal közölje vele. Miután pedig odament, csodálatos módon mindent úgy talált, ahogy Isten embere előre megmondta. Csodálkozott tehát, hogy megtalálta, és kérdezősködvén a következő választ kapta ettől az embertől: «Mit gondolsz, találok-e olyan embert, aki bármi áron elvezetne engem Isten emberéhez, akinek híre mindenfelé elterjedt? Hosszú ideje ugyanis annak, hogy könyörögve fordulok azon szent mártírokhoz, akiknek ereklyéit hordozom, hogy végre valahára megszabaduljak — én méltatlan — ettől a nagy szolgálattól, amelyet eddig sem vakmerő elbizakodottságból, hanem vallásos kötelességből vállaltam.» Akkor Isten emberének küldötte ezt az embert Severinus elé vezette. Isten embere pedig szent Gervasius és Protasius mártírok[17] ereklyéit illő tisztelettel átvéve, papi segédlettel elhelyezte a templomban, amit a kolostorban építtetett. Azon a helyen ugyanis számos mártír szent ereklyéit gyűjtötte össze, amelyeket mindig előzetes látomások útján nyert el, tudva, hogy az ellenség gyakran a szentség örve alatt akarja eltulajdonítani. Amikor arra is felkérték, hogy vállalja el a püspöki méltóságot, előre megfontolt válasszal utasította el, mondván, megelégszik azzal, hogy vágyott magányától megfosztva isteni küldöttként jöhetett ebbe a tartományba, hogy a szorongatottak népes serege mellett álljon. Mindazonáltal szabályzatot óhajtván adni a szerzeteseknek, aggódón figyelmeztette őket, hogy járjanak a boldogságos atyák nyomdokaiban, mert ott kell keresni a szent életre való felkészülést, és azon kell fáradozni, hogy az, aki a világot és szüleit elhagyta, visszatekintvén ne kívánja meg a világi pompa csábításait, amelyeket kikerült. Erre Lót feleségének rémítő példáját hozta fel.[18] Emlékeztetett arra, hogy a vágyak ingerlését istenfélelemmel kell elfoj-

[17] Két milanoi keresztény szent, akik a II. sz.-ban szenvedtek vértanúhalált.
[18] Mózes I. 19,26.

tani, és állította, hogy nem lehet másként felülkerekedni a testi szenvedély tüzén, csak ha ezt Isten kegyelme által a könnyek forrása csillapítja.

X. A kolostor templomában pedig volt egy bizonyos Maurus nevű egyházfi, akit boldog Severinus kiváltott a barbárok kezéből. Egy napon Isten embere megparancsolta ennek, mondván: «Vigyázz, ma ne menj el sehová, különben el nem kerülöd a fenyegető veszélyt.» Ő azonban a jeles atya parancsa ellenére egy világi ember rábeszélésére elment délidőben Favianistól két mérföldre, hogy gyümölcsöt szedjen, s ekkor a barbárok rábeszélőjével együtt elfogván a Dunán átvitték. Abban az órában Isten embere, amint szobácskájában olvasott, hirtelen összecsukva könyvét, megszólalt: «Gyorsan keressétek meg Maurust!» Miután sehol sem találták, a Hister folyón haladéktalanul átkelvén a rablók nyomába eredt, akiket a nép scamaroknak hívott. Ezek pedig tiszteletet parancsoló megjelenése előtt megállni nem tudván, alázatosan visszaadták a foglyulejtett embereket.

XI. Amíg még fennálltak a Noricum Ripense fentebbi városai, s a barbárok támadása szinte egyetlen erősséget sem került el, igen gyorsan terjedt szent Severinus híre, úgy hogy az egyes erősségek versengve hívták őt magukhoz, mivel hitték, hogy jelenlétében semmi baj nem érheti őket. Mert nem Isten akarata nélkül történt, hogy intelmeitől, mint égi jóslatoktól mindenki megrettent, s az ő példája alapján vértezték fel magukat jócselekedetekkel. A lakosok könyörgő hívására eljött a szent férfiú abba az erősségbe is, melynek Cucullis[19] volt a neve. Mekkora csoda történt itt, nem hallgathatom el. Megtudtuk pedig azt Marcianusnak,[20] a mi későbbi presbiterünknek bámulatra méltó jelentéséből, aki az említett helység polgára volt. Egy bizonyos helyen a nép egy része ocsmány pogány áldozatokra adta magát. Miután Isten embere értesült erről az istentelenségről, számos beszédben fordult a néphez, és a helység presbiterein keresztül azt tanácsolta, hogy hirdessenek háromnapos böjtöt, továbbá elrendelte, hogy minden egyes házból hozzanak gyertyákat, amelyeket sajátkezűleg erősített fel ki-ki az egyház falaira. Miután szokás szerint elvégezték a zsoltáréneklést, Isten embere buzdította a presbitereket és diakónusokat, hogy az istentisztelet idején a szív teljes buzgóságával könyörögjenek vele együtt közös Urukhoz, hogy mutassa meg a megismerés világosságát az istentelenek megkülönböztetésére. Mikor pedig bőséges könnyhullatás közepette velük együtt térdenállva hosszan könyörgött, a gyertyák legnagyobb része — amelyeket a hívek hoztak — isteni végzésből hirtelen meggyulladt, a többieké azonban, akik az említett istentelenség fertőjében voltak, s ezt tagadták, rejtőzni akarván, meggyújtatlan maradt. Isten próbatétele tehát leleplezte azokat, akik e gyertyákat hozták, és hirtelen felkiáltván viselkedésükkel elárulták szívük titkát, s gyertyáik tanúbizonysága előtt megtörve, nyilvános vallomással beismerték istentelenségüket. Ó Teremtőnk gyertyákat és lelkeket lángra lobbantó kegyes hatalma! Fellángolt a tűz a gyertyákon, és lángra kapott tőle a lélek. A látható fény lángokban olvasztotta fel a viasz anyagát, a láthatatlan pedig könnyekre fakasztotta a töredelmes szíveket. Ki hinné, hogy azok, akikben a szentségtörő tévelygés lakozott, később inkább kitűntek a jócselekedetekben, mint azok, akiknek gyertyái isteni rendelésből fellángoltak?

[19] Cucullis a mai Kuchl an der Salzach neve (kb. 25 km-re Salzburgtól D-re).

[20] Marcianus Cucullisból származott. Eugippius többször említi (37,1; 46,1). Itáliában, Nápoly mellett ő állt a severinusi szerzetesközösség élén.

XII. Ismét más alkalommal ugyanennek az erősségnek a határában igen nagy sokaságban telepedtek meg a termést pusztító sáskák, amelyek kártékony zabálásukkal mindent felemésztettek. A presbiterek tehát és a többi lakosok, megrettenvén e veszélytől nagy könyörgéssel szent Severinushoz járultak, mondván: a Te fohászaid biztos pártfogását kérjük a szörnyű csapás elhárítására, mert láttuk már az égi rendelésre meggyulladt gyertyák nagy csodájában, hogy mily sokat ér pártfogásod az Úr előtt. Ő pedig nagy jámboran így szólt hozzájuk: «Nem olvastátok — úgymond — mit rendelt el az isteni hatalom a próféta által a bűnös népnek: «Térjetek meg hozzám teljes szívetek szerint; böjtöléssel is, sírással». S kevéssel ezután: «Szenteljetek böjtöt, hirdessetek gyűlést, gyűjtsétek össze a népet»[21] s a többit, amint következik? Így hát teljesítsétek méltó cselekedetekkel, amit tanítotok, hogy könnyen megszabaduljatok a jelen csapástól. Ám senki ne menjen ki a szántóföldre, hogy emberi erőfeszítéssel űzze el a sáskákat, nehogy továbbra is kihívjátok az Isten haragját.» Miután késedelem nélkül valamennyien összegyűltek az egyházban, annak rendje és módja szerint zsoltárokat énekeltek. Minden korú és nemű ember, még aki hanggal nem is bírta, sírással rótta le könyörgését Isten előtt, nem késlekedtek alamizsnát osztani, s ami jócselekedetet csak kívánt a jelen szükség, Isten szolgájának parancsa szerint teljesítették. Amint tehát mindenki ilyen módon foglalatoskodott, egy igen szegény ember elhagyva a megkezdett istenes művet, kiment a szántóföldre, hogy megnézze a vetését, mely nagyon kicsiny volt, s a többiek közt feküdt; s egész nap hajtotta aggódva, ahogy csak tudta a sáskák fenyegető felhőit, majd pedig a templomba ment, hogy magához vegye az Úrvacsorát; szomszédai sok gabonája közt levő csekélyke vetését azonban felemésztette a sáskák sokasága. Mivel pedig a sáskák azon az éjszakán isteni parancsra eltávoztak a határból, bebizonyosodott, mire képes a hő ima. Mert reggel, amikor az az ember, aki megtagadta és megvetette a szent foglalatosságot, nyugtalankodva ismét kiment a szántóföldre, és azt a sáskavésztől teljesen letarolva, valamennyi környező vetést pedig épségben találta, mélyen megdöbbenve, gyászos jajveszékeléssel tért vissza az erősségbe, s amikor elmesélte, hogy mi történt, mindenki kiment látni ezt a csodát, ahol a sáskák pusztítása mint egyenes sávot mutatta meg a megátalkodott ember vetését. Akkor ő mindannyiuk lába elé vetve magát, hangos jajveszékelések között közbenjárásukat kérte bűnének bocsánatáért. Isten embere pedig ezt jó alkalomnak találva az intelemre, valamennyiüket arra oktatta, hogy tanuljanak meg engedelmeskedni a mindenható Úrnak, aki parancsának még a sáskák is engedelmeskednek. Az említett szegényember pedig sírva hajtogatta, hogy ezentúl mindenben engedelmeskedik az intelmeknek, ha valamelyes remény maradna számára, hogy élhessen. Akkor Isten embere a többiekhez fordulván így szólt: «Méltányos dolog, hogy aki bűnhődése által példát nyújtott nektek az alázatosságra és engedelmességre, ebben az évben a ti adakozástok révén kapjon élelmet.» Az így megfeddett, de meg is jutalmazott szegényember a hívek adakozásából megtanulta, hogy míly kárt okoz a hitetlenség, s mennyi áldást hoz az isteni bőkezűség az Őt tisztelőknek.

XIII. Egy város közelében történt, melyet Iuvaonak neveztek,[22] hogy egy napon, amikor nyáridőben a bazilikába mentek, hogy az esti ájtatosságot lerójják, nem találtak tüzet a gyertyák meggyújtásához. A szokott módon,

[21] Joel 2,12 és 2,15.
[22] Salzburg.

kövek összeütögetésével pedig nem tudtak tüzet csiholni, mert addig próbálkoztak a kő és a vas összeütögetésével, hogy az esti ájtatosság ideje már-már elmúlt. De Isten embere térdre borulva felette buzgón imádkozott. Majd három egyházi férfiú szeme előtt, akik akkor ott voltak, az a gyertya, amelyet szent Severinus tartott a kezében, meggyulladt. Miután ennek fénye mellett a szertartást a szokott időben teljesítették, hálát adtak Istennek mindenért. Jóllehet azt akarta, hogy ennek a csodának említett tanúi az eseményt titokban tartsák, mint annyi nagy dolgot, amelyet isteni kegyelem által végbevitt, ekkora csodatétel hírét azonban eltitkolni mégsem lehetett, hanem a többieket még nagyobb hitre gyújtotta.

XIV. Ugyanebben a helyiségben történt az is, hogy egy bizonyos asszonynak, aki hosszas betegségtől gyötörve félholtan feküdt, és már a végtisztességére készültek, hozzátartozói mintegy a hit szavára szomorú hallgatással magukba fojtották a gyász hangjait, és a betegnek már szinte élettelen testét a szent férfi szobácskájának ajtaja elé helyezték. Látván pedig Isten embere, hogy a bejáratot az ágy odaállításával elzárták, így szólt hozzájuk: «Vajon mit akartok?» Felelték: «Hogy a halottnak a Te imád által élete visszaadassék.» Akkor ő könnyekre fakadva így szólt: «Miért követeltek nagyot a kicsinytől? Tudom, hogy erre teljesen méltatlan vagyok. Bárcsak azt megérdemelném, hogy bűneimre bocsánatot találjak!» Ők pedig így szóltak: «Hisszük, hogy ha imádkozol érte, feléled.» Akkor szent Severinus könnyeket ontva legott leborult imádkozván, és midőn a nő nyomban felkelt, hozzájuk fordult, mondván: «Ne tulajdonítsatok ezen dolgok közül semmit sem az én művemnek, ezt a kegyelmet ugyanis a ti forró hitetek érdemelte ki, és arra szolgál, hogy sok helyen és sok népnél megismerjék: egy Isten van, aki csodákat tesz égen és földön, üdvösségre emel kárhozottakat, és a halottakat visszaadja az életnek.» Az asszony pedig, miután visszanyerte az egészségét, harmadnapra saját kezével kezdett dolgozni a mezőn, a provincia szokása szerint.

XV. Quintanisnak[23] hívták Raetia Secunda egyik városát, amely a Duna partján épült; ennek másik oldalán egy Businca[24] nevű kis patak folyt a közelében. Ez pedig a medréből kilépő Duna gyakori áradása következtében megduzzadva el szokta önteni az erősség egyes részeit, mivel az síkságon épült. A város lakosainak volt egy fából épített temploma a falakon kívül, amelyet mélyre levert cölöpök és ágasfák tartottak, padozatául pedig összeeresztett gyalult deszkák szolgáltak, amelyet a kiáradó víz, valahányszor kilépett medréből, elöntött. Nos, hívő quintanisiak meghívták ide szent Severinust. Mivel a szárazság idején jött, megkérdezte, hogy miért nincs lefedve a gerendázat. A helybeliek azt felelték, hogy bármivel borítják le, a folyó gyakori áradása miatt mindig meglazul. De ő így szólt: «Fektessetek most Krisztus nevében padlót a gerendázatra, meglátjátok, ettől fogva már távoltartja a folyót az égi parancs.» Miután elkészítették a padlót, csónakra szállván fejszét fogott, majd imádkozott, és belevágta a küszöbbe az imádandó kereszt jelét. A folyó vizéhez pedig így szólt: «Nem engedi az én Uram, a Jézus Krisztus, hogy a kereszt e jelét átlépd!» És ettől az időtől fogva amikor a folyó tetőzött, és ahogy szokta, elöntötte a vidéket, a templom környékén annyival alacsonyabb volt, hogy sohasem lépte át a szent kereszt jelét, amelyet Isten embere vésett oda.

[23] A mai Künzing Bajorországban, Passautól 35 km-re Ny-ra.
[24] Talán a Künzingtől É-ra folyó Ohe patakot értették alatta.

XVI. Történt pedig, hogy az említett erősség felette tiszteletreméltó presbitere, Silvinus meghalt. Miután a templomban felravatalozták és az éjszakát szokás szerint zsoltáréneklés mellett virrasztották át, már derengett a hajnal, amikor Isten embere megkérte a fáradt presbitereket és diakónusokat, hogy mindnyájan távozzanak el egy kis időre, és a virrasztás fáradalmai után üdüljenek fel kissé az álomban. Visszavonulásuk után Isten embere megkérdezte az ajtónállót, névszerint Maternust, hogy vajon mindenki eltávozott-e, ahogy meghagyta. Mikor pedig ez azt felelte, hogy mindenki elment, így szólt: «Nem lehet, mert valaki rejtőzködik itt!» Akkor az ajtónálló másodszor is átkutatta a templom elkerített helyiségét, s bizonygatta, hogy senki sem maradt benn. De Krisztus katonája, mivel az Úr megnyilatkozott neki, így szólt: «Valaki rejtőzik ott!» És így a harmadszorra már gondosabban vizsgálódó Maternus egy szent fogadalmat tett szűzre talált, aki egy rejtett zugban húzódott meg. Az említett egyházfi így ripakodott rá: «Azt gondoltad, hogy el tudod titkolni jelenlétedet Isten itt levő szolgája elől?» Erre emez így szólt: «A jámborság vágya indított erre. Ugyanis amikor láttam, hogy mindenkit kiküldtek, azt gondoltam magamban, hogy Krisztus szolgája az Isteni Fenséget idézvén feltámasztja ezt a halottat.» Az említett szűz távoztával tehát Isten embere a presbiterrel, a diakónussal és a két ajtónállóval együtt imába görnyedve fohászkodott bőséges sírás közepette, hogy az égi hatalom mutassa meg működését szokott fenségében. Amikor a presbiter bevégezte imáját, a boldogságos férfiú így szólította meg a tetemet: «A mi Urunk Jézus Krisztus nevében, szent Silvinus presbiter, szólj testvéreidhez!» Midőn pedig az elhunyt felnyitotta a szemét, Isten embere alig tudta rávenni a jelenlevőket, hogy hangos örvendezés helyett hallgassanak. És ismét szólt a halotthoz: «Akarod, hogy kérjük az Urat: Kegyeskedjék továbbra is megtartani téged ebben az életben az ő szolgái számára?» De ő így szólt: «Az Istenre könyörgök, ne tarts itt tovább, és ne fossz meg az örök nyugalomtól, amelyet már megtaláltam.» És miután beszédét befejezte, legott elpihent élettelenül. Ezt a történetet a szent Severinusnak tett eskü következtében annyira titokban tartották, hogy halála előtt senki sem tudta meg. Én pedig Marcus szubdiakónus és Maternus ajtónálló elbeszéléséből tudtam meg, amit elmondtam. Hiszen tudjuk, hogy a presbiter és a diakónus, a jeles csoda tanúi még a szent férfiú előtt elhunytak, akinek megesküdtek, hogy semmit nem árulnak el abból, amit láttak.

XVII. A Krisztus kegyelméből ilyen adományokban gazdag szent Severinus pedig veleszületett jámborságával magára vállalta a foglyok és szűkölködők megannyi gondját is, annyira, hogy az összes város és erősség szinte minden szegénye az ő gondoskodásából jutott táplálékhoz, és akiket oly boldog aggódással szolgált, hogy csak akkor érezte magát elégedettnek vagy minden jóban bővelkedőnek, amikor azt látta, hogy a szükséget szenvedők is fenn tudják magukat tartani. És bár a hétszám tartott böjt sem törte meg őt, mégis úgy érezte, hogy a nyomorultak éhezése őt magát sújtja. A szegények iránti kegyes bőkezűségét látva, sokan fordították készséges lélekkel termésük tizedét a szegények javára, bár a barbárok kemény uralma alatt maguknak is tűrniök kellett az éhség szorongattatását. És bár mindenki jól ismerte a törvény[25] e parancsát, mégis olyan szíves adakozással szolgáltak, mintha egy jelenlevő angyal szájából hallották volna. Isten embere a hideget is csak a

[25] Mózes III. 27,30.

szegények mezítelenségében érezte, mivel különös kegyelemként elnyerte Istentől, hogy csodálatos megtartóztatással zabolázva magát, bátran és jókedvvel helytállt a leghidegebb vidéken is. A tizedek adományozására pedig — melyekkel, mint mondottuk, a szegényeket táplálta — Noricum népeit is buzdította hozzájuk intézett leveleiben. Mikor ezek szokás szerint egy csomó kiosztásra szánt ruhát küldtek hozzá, megkérdezte azokat, akik jöttek, hogy Tiburnia[26] városából is hasonló adományt küldtek-e. Amikor azt felelték, hogy azok is rögtön ott lesznek, kijelentette, hogy semmiképp sem fognak jönni, és megjósolta, hogy késlekedő adományuk a barbárok martaléka lesz. Nem sokkal később pedig Tiburnia polgárai, akik váltakozó sikerrel harcoltak az ostromló gótok ellen, miután nagy nehezen szövetségi szerződést kötöttek velük, többek között a már egybegyűjtött adományt is, amelyet késlekedtek Isten szolgájának elküldeni, átadták az ellenségnek.

XVIII. Egyszer Lauriacum[27] városának polgárai is, bár szent Severinus gyakori buzdítással figyelmeztette őket, késlekedtek termésük tizedét a szegényeknek felajánlani. Ezeknek az éhségtől szorongatott embereknek, amikor a gabona már beérve sárgállott, közeli segítség ígérkezett. De amikor váratlanul felütötte a fejét a termést veszélyeztető üszög rontása, eljöttek hozzá a lesujtott polgárok, megvallva, hogy ez büntetés a nyakasságukért. Krisztus katonája pedig kegyes szavakkal vígasztalta a kétségbeesetteket, mondván: «Ha felajánlottátok volna a szegényeknek a tizedet, nem csupán örök jutalom lett volna osztályrészetek, hanem jelenvaló javakban is bővelkedhetnétek. Mivel azonban tulajdon vallomásotokkal a bűnt elítéltétek, az Úr kegyelme folytán megígérem, hogy a most annyira elterjedt üszög nem fog kárt tenni, csak a hitetek ne inogjon meg ezentúl.» Ez az ígéret ettől a naptól fogva készségesebbé tette a polgárokat a tized teljesítésére. Akkor buzdította őket, ahogy szokta, hogy hirdessenek böjtöt, amelynek teljesítésével csendes zápor távolította el a bajt a pusztulásnak indult gabonáról.

XIX. Batavisnak[28] hívtak egy várost, amely két folyó, tudniillik az Enus és a Duna között épült. Itt szent Severinus egy kis házat építtetett szokás szerint néhány szerzetes számára, hogy gyakrabban mehessen oda, amikor a polgárok megkérik, főként az alamannok szüntelen támadásai miatt, akiknek a királya, Gibuldus a legnagyobb tiszteletben tartotta őt. Egyszer a király el is jött hozzá, látására vágyakozva, és akkor a szent elébe vonult, nehogy jövetelével zavart keltsen a városban, és olyan határozottsággal szólt a királyhoz, hogy az színe előtt igen hevesen remegni kezdett, és csapataihoz visszatérve kijelentette, hogy sem háborúban, sem más félelmetes helyzetben soha nem érezte, hogy ekkora reszketés fogja el. Amikor pedig Isten szolgájának megengedte, hogy parancsoljon, amit akar, a jámbor tanítómester arra kérte, hogy inkább önmagáért kezeskedve, tartsa vissza népét a római területek pusztításától, és ingyen bocsássa el a foglyokat, akiket övéi tartottak fogva. Akkor a király úgy rendelkezett, hogy övéi közül küldjön el valakit az ügy minél előbbi elintézésére. Rögtön elküldték Amantius diakónust, aki a király nyomába eredt, és küszöbe előtt sok napon át várakozva, sok napon át nem tudott kihallgatást nyerni. Amikor nagy szomorúságban, hogy nem végezte el küldetését, visszafordult, megjelent valaki, szent Severinus alakját viselve és fenyegető szemrehányással ijesztve meg őt, ráparancsolt, hogy kö-

[26] Ma St. Peter in Holz, Alsó-Ausztriában a Dráva mellett.
[27] A mai Lorch.
[28] Ma Passau.

vesse. Midőn pedig remegve és felindultan követte, elérkezett a király ajtajához, és előtte haladó vezetője rögtön eltűnt bámuló szeme elől. A király megbízottja pedig megkérdezte a diakónust, hogy honnan való és mit óhajt. Ez, miután a dolgot röviden elmondta, átadta a levelet a királynak, s átvette tőle az övét, majd visszatért. Elbocsáttatván tehát hazavezetett mintegy hetven foglyot, ezenfelül a király szíves ígéretét is magával vitte, amelyben az kötelezte magát, hogy gondosan be fogja járni a vidéket, és valahány foglyot csak talál, visszaküldi őket. Ebben az ügyben hamarosan elküldetvén szent Lucillus presbiter a nyomorultaknak nagy tömegét hozta vissza a fogságból.

XX. Abban az időben, amikor még fennállt a római birodalom, sok város katonasága a határszolgálatért kapott zsoldból élt. Amint ez a rendszer megszűnt, egyszerre eltűntek a katonai alakulatok a határvédelemmel együtt, csak a batavisi csapat tartott ki valahogy. Közülük egyesek Itáliának vették útjukat, hogy bajtársaiknak elhozzák az utolsó zsoldot. De ezeket, anélkül, hogy valaki tudott volna róluk, a barbárok útközben megölték. Egy napon pedig szent Severinus, amint szobácskájában olvasott, hirtelen becsukva könyvét, nagy sóhajtások között sírni kezdett. Megparancsolta a jelenlevőknek, hogy sietve menjenek a folyóhoz, és kijelentette, hogy abban az órában a víz emberi vérrel van szennyezve. Nemsokára hírül is hozták, hogy az említett katonák testét a folyó sodra kivetette a partra.

XXI. Egy Paulinus nevű presbiter járt szent Severinusnál, akinek híre egyre messzebbre terjedt. Néhány napot töltve a boldogságos férfiú társaságában, amikor visszatérni szándékozott, ezt hallotta tőle: «Siess tiszteletreméltó presbiter, mert szeretetreméltó személyedet csakhamar a püspöki méltóság fogja díszíteni, bár úgy hisszük, a nép kívánságának ellenszegülsz.» És utóbb, hogy hazájába visszatért, ebben is beteljesedett a jövendölő szava. Ugyanis Tiburnia — Noricum fővárosa — polgárai rábírták az említett férfiút, hogy vállalja el a legfőbb papi méltóságot.

XXII. Mártírok ereklyéit keresték annak a templomnak a számára, amely a batavisiak városfalán kívül, az Enus folyón túl, egy Boiotro[29] nevű helyen épült, ahol ő egy kis szobácskát is építtetett néhány szerzetes számára. Amikor a presbiterek ajánlkoztak, hogy küldjék el őket a szent tárgyak megszerzésére, boldog Severinus figyelmeztetőleg így szólt: «Bár minden emberi erőfeszítéssel készült mű elenyészik, ezeket az épületeket mégis messze a többiek előtt kell hogy elhagyják; és hogy emiatt semmi fáradozást nem kell vállalniuk a szentek ereklyéiért, hiszen még szent János áldása is magától fog megérkezni. Közben az említett város polgárai a szent férfiúhoz járultak, könyörögve, hogy elmenvén Fevához, a rugiak fejedelméhez, kérjen számukra szabad kereskedelmet. Ezt felelte nekik: «Elközelgett ennek a városnak az ideje, hogy puszta maradjon, mint a többi más castellum, amelyet elhagytak a lakosai. Miért kell hát árukról gondoskodni egy olyan helyen, ahova többé nem jöhet kereskedő?» Miután azt felelték neki, hogy azért nem kellene őket annyira semmibe vennie, hanem szokott gondoskodásával segítsen, egy presbiter, akit az ördög lelke töltött el, ezt is odavetette: «Eredj, nagyon kérlek szentember, eredj gyorsan, hogy távozásoddal egy kis időre nyugtunk legyen a böjtölésektől és a virrasztástól!» E szavakra Isten emberét elfogta a zokogás, hogy egy pap ragadtatja magát nevetséges balgaságra mindenki előtt. Ugyanis a nyílt szájaskodás rejtőző bűnök bizonysága. Amikor pedig a testvérek meg-

[29] Boiotro a mai Innstadt az Inn jobbpartján, Passauval szemben.

kérdezték, miért sír ennyire, a szent férfiú azt mondta: «Látom, hogy milyen súlyos csapás éri ezt a várost távollétünkben, és Krisztus szentélyeit — sóhajtva kényszerülök kimondani — embervér fogja elönteni, olyannyira, hogy maga ez a hely is meggyaláztatik.» A keresztelőkápolnában folyt ugyanis a beszéd. És a Dunán aláhajózva Favianis város falai mellett levő régi és legnagyobb kolostorába ment, amely onnan több, mint száz mérföldre volt. Eltávozása után pedig Hunimund, kevés barbár kíséretében megtámadta Batavis városát, ahogy a szent előre megmondta, és mivel csaknem valamennyi lakos az aratással foglalatoskodott, azt a negyven férfit ölte meg, akik őrségen maradtak. Azt a presbitert is, aki olyan szentségtörően beszélt Krisztus szolgája ellen a keresztelőkápolnában, amikor ugyanarra a helyre menekült, a barbárok követvén, leölték. Miután Istent megsértette, hiába járult ugyanis az igazság ellensége oda, ahol annyira esztelenül elragadtatta magát.

XXIII. Szentséges Severinus pedig, amikor egyszer a Favianis-beli kolostorban az evangéliumot olvasta, imáját befejezvén felemelkedett, és megparancsolta, hogy nyomban készítsenek elő a számára egy csónakot, majd így szólt csodálkozó környezetéhez: «Áldott legyen az Úr neve, a boldog mártírok ereklyéi elé kell mennünk!» Nem is késlekedtek, s a Dunán átkelvén egy emberre találtak, aki a folyó túlsó partján ült, és kérve-kérte őket, hogy vezessék Isten szolgája elé, akinek híre messze elterjedt, és akihez már régen szeretne eljutni. Majd pedig, miután megmutatták neki Krisztus szolgáját, alázatosan átnyújtotta Keresztelő szent János ereklyéit, amelyeket hosszú időn át őrzött magánál. Isten szolgája illendő tisztelettel elfogadta ezeket, s szent János templomát papi segédlettel felszentelte, miután — miként előre megmondotta — önként elnyerte annak áldását.

XXIV. Ezután egy Ioviaco[30] nevű város lakóihoz, amely több, mint húsz mérföldre feküdt Batavistól, a szokott isteni kinyilatkoztatás alapján elküldte az egyház kántorát, névszerint Moderatust, meghagyván, hogy lakóhelyükről késedelem nélkül távozzanak; ha ugyanis parancsát semmibe veszik, el fognak pusztulni. Minthogy egyesek kételkedtek a jóslatban, mások pedig egyenesen el sem hitték, ismét elküldött egy Quintanis-beli embert, akinek könnyek között mondta: «Eredj, amilyen gyorsan csak tudsz, hírül adván nekik: ha ezen az éjszakán is helyükön maradnak, menthetetlenül fogságba esnek.» Megparancsolta, hogy felette sürgetve figyelmeztesse a szent és mély lelki életet élő Maximianus presbitert is, hogy legalább ő siessen az égi könyörületesség segítségével megszabadulni, hátrahagyva azokat, akik a parancsot megvetik. Miatta — úgymond Isten szolgája — nagy szomorúság fogja el, hogy esetleg fenyegető veszélynek teszi ki magát a menekülést jelentő parancs végrehajtásának halogatásával. Az említett ember pedig elmenvén teljesítette a parancsot, és mivel többen ingadoztak hitetlenségükben, Isten emberének küldötte, meg sem pihent ott, pedig a presbiter vissza akarta tartani őt, és felajánlotta szívélyes vendéglátását. Ezen az éjszakán a herulok váratlanul megrohanván a várost feldúlták, és számtalan foglyot ejtettek, az említett presbitert pedig felakasztották. Ezt meghallván Isten szolgája mélységesen fájlalta, hogy nem ügyeltek intelmeire.

XXV. Majd amikor egy Maximus nevű férfi jött Noricumból, aki gyakran meg szokta látogatni Isten szolgáját, és meghitt barátságban, amelyet megérdemelt, néhány napig Isten emberének kolostorában időzött, az ő láto-

[30] A helynév azonosítása vitatott. A Duna melletti Schlögennel azonosítják.

mása folytán értesült arról, hogy váratlanul súlyos csapás éri szülőföldjét. Miután pedig átvett egy szent Paulinus püspöknek szóló levelet, sürgősen hazasietett. Az említett elöljáró pedig a levél hangjától indítva körzete összes erősségének felette szigorúan írásban meghagyta, hogy háromnapos böjttel — amennyit Isten emberének levele kijelölt — szálljanak szembe a végromlással fenyegető veszéllyel. Ezek pedig teljesítvén a kijelölt böjtöt, az alamannok egy népes csapata barbár módon mindent elpusztított, ám azokat az erősségeket semmi baj nem érte, amelyeket az igaz böjtölés páncélja és a szíveknek dicséretes alázata az ellenség vadsága ellen híven felfegyverzett a jövendőmondó férfiú révén.

XXVI. Ezután egy Mediolanum-beli leprás kereste fel szent Severinust, messze elterjedt hírnevétől indíttatván. Ezt az embert, aki könyörögve kérte a gyógyulás orvosságát, böjtöt róván ki rá, szerzeteseire bízta, az pedig az isteni könyörületesség folytán nyomban megtisztult. Midőn pedig egészségét visszanyervén, azt tanácsolták neki, hogy térjen vissza övéihez, a szent férfiú lába elé borult, kérvén, hogy ne kényszerítsék tovább is az övéihez való visszatérésre, hiszen az a kívánsága, hogy — amint a test — a bűnök leprájától is megmeneküljön, és élete ezen a helyen érhessen dicséretes véget. Isten emberére mélyen elcsodálkozva jámbor lelkületén, atyai parancssal meghagyta néhány szerzetesnek, hogy a mediolanumival együtt sűrű böjtölésben és szüntelen imádkozásban legyenek, hogy az Úr megadja ennek, ami javára van. Ilyen gyógyírral megerősítve két hónap leforgása alatt megszabadult a földi élet bilincseitől.

XXVII. Abban az időben Quintanis városának lakói, akiket már kifárasztottak az alamannok egyre sűrűbb támadásai, saját lakóhelyüket elhagyván Batavis városába költöztek. Elköltözésük azonban nem maradt titokban a barbárok előtt; ezért még inkább vérszemet kaptak, azt gondolván, hogy a két város lakosságát egy támadással rabolják ki. Boldog Severinus azonban még jobban elmélyedve az imádkozásban, üdvös példabeszédekkel sokféleképpen buzdította a rómaiakat, előre megmondva, hogy Isten segítségével most le fogják győzni az ellenséget, de azok, akik semmibe veszik intelmeit, a győzelem után el fognak pusztulni. A rómaiak tehát a szent férfiú jóslataitól valamennyien megerősödve a megígért győzelem reményében csatarendbe fejlődtek, nem annyira valóságos fegyverekkel, mint a szent imái által vértezetten. Miután az összecsapás során az alamannokat legyőzték és megfutamították, Isten embere így szólt a győztesekhez: «Fiaim, a jelen csata pálmáját ne tulajdonítsátok saját erőiteknek, tudván, hogy ezúttal azért szabadultatok meg Isten kegyelmével, hogy innen — mintha csak valamiféle fegyverszünetet kaptatok volna — hamarosan elvonuljatok. Összegyülekezvén tehát jöjjetek velem Lauriacum városába.» Így intette őket jámborsággal telve Isten embere. A batavisiakhoz azonban, akik haboztak szülőföldjüket elhagyni, így szólt: «Bár a barbár betörők elől hamarosan el kell hagynunk azt a várost is, ahová tartunk, innen viszont most rögtön távozzunk!» A legtöbben követték azt, aki így figyelmeztette őket, néhányan azonban nyakasaknak bizonyultak; ezek a megátalkodottak nem is kerülték el az ellenség kardját. Ugyanis azoknak, akik Isten emberének tilalma ellenére ottmaradtak, egyrészét a bevonuló thüringek koncolták fel még ugyanazon a héten, más részük pedig rabságra hurcolva lakolt a megátalkodottságért.

XXVIII. A Duna felső folyásánál levő városok pusztulása után minden népet, amely hallgatott szent Severinus intelmeire és Lauriacum városába köl-

tözött át, szüntelen buzdítással igyekezett rávenni, hogy ne saját erőikben bízzanak, hanem az imádkozást, böjtöt, adakozást tartva szem előtt, inkább lelki fegyverekre támaszkodva vértezzék fel magukat. Ezenkívül Isten embere egy napon elrendelte, hogy valamennyi szegény egyetlen templomban gyűljön össze, hogy olajat osszon szét, ahogy a szükség megköveteli. Ezt az árucikket ugyanis csak a legnagyobb nehézségek árán tudták eljuttatni a kereskedők arra a vidékre. Tehát mintha áldást osztanának, a szűkölködőknek nagy tömege tódult oda; mivel pedig ez a folyékony táplálék ott igen drága volt, ugyancsak megnövelte a tolongást és a kérelmezők számát. Akkor a boldogságos férfiú imáját bevégezvén keresztet vetett, és a Szentírás szokásos szavait intézte az összegyűlt hallgatósághoz, mondván: «Áldott legyen az Úr neve!» Akkor saját kezével kezdett tölteni az olajat hordozó szolgáknak, hű szolgaként követve Urát, aki nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem azért, hogy ő szolgáljon; és a Megváltó nyomdokain járva örült, hogy egyre szaporodik az az anyag, amit jobbjának munkájával a bal tudta nélkül öntögetett. És bizony, amikor megteltek a szegények edényei, semmivel sem lett kevesebb a szolgák kezében. Míg a körülállók csendben csodálták Istennek e nagy áldását, egy közülük, akinek Pientissimus volt a neve, mélységes bámulatában megrendülve felkiáltott: «Én Uram, sokasodik ez a korsó olaj, és forrás módjára árad!» Így a drága folyadék, miután elárulták erejét, elapadt. Krisztus szolgája legott felkiáltva így szólt: «Mit tettél testvérem? Sok embert megrövidítettél javaiban, bocsásson meg neked az Úr Jézus Krisztus!» Egykor így oktatta ki Elizeus próféta parancsa is az adósságokkal megterhelt özvegyasszonyt, hogy egy csepp olajjal — amennyije volt — sok edényt töltsön meg. Mikor megtette ezt, és fiaitól még kért edényeket, hallván, hogy nincs több korsó, az olaj is megállapodott.

XXIX. Ugyanabban az időben a noricumi Maximus, akiről már korábban szó esett, forró hitétől fűtve télvíz idején, amikor a csikorgó fagy eltorlaszolta a vidék útjait, merész vakmerőséggel, vagy inkább, mint utóbb kiderült, tántoríthatatlan odaadással szent Severinushoz igyekezett. Több társat gyűjtött maga köré, akik azokat a foglyoknak és szegényeknek szánt ruhákat cipelték, amelyeket a noricumiak áldozatos adakozása készített össze. Útrakelvén tehát elérték az Alpok legmagasabb csúcsát, ahol egész éjszaka oly sok hó torlódott össze, hogy az embereket, akik egy nagy fa oltalmába húzódtak, úgy zárta körül, mintha valami hatalmas verembe süllyedtek volna. És amikor már végképp lemondtak életükről, mivel nem volt kilátás semmi segítségre, a társaság vezetőjének álmában megjelent valaki, Isten emberének képében, és így szólt hozzá: «Ne féljetek, menjetek tovább, ahova indultatok.» És amidőn e látomástól új erőre kapva inkább hittel, mint léptekkel útnak eredtek, hirtelen egy hatalmas termetű medve jelent meg mellettük, isteni rendelésre, hogy az utat mutassa nekik. Ez, bár télen barlangokban szokta meghúzni magát, most szabaddá tette előttük a keresett csapást, és majdnem kétszáz mérföldön keresztül mutatta nekik az óhajtott utat, anélkül, hogy akár jobbra, akár balra letért volna. Annyival ment ugyanis előttük, hogy friss nyomaival ösvényt csináljon. Így menvén a kietlen pusztaságon keresztül, a vadállat nem hagyta el a szűkölködők megsegítésére szánt adományt vivő embereket, hanem egészen a lakott helyekig vezette őket, szinte emberi módon, ahogy tőle tellett, majd feladatát bevégezve, egyik irányban elkanyarodott; megmutatván e nagy feladat teljesítésével, hogy mit tartozik megtenni ember az embernek, mennyi szeretettel tartozik felebarátjának, hiszen a remény-

vesztetteknek egy vadállat mutatta meg az utat. Mikor pedig hírül vitték Isten szolgájának, hogy kik jöttek, így szólt: «Legyen áldott az Úr neve! Lépjenek be, akiknek egy medve mutatott utat, hogy merre jöjjenek.» Mikor ezt meghallották, nagy ámulatban csodálkoztak, hogy Isten embere megmondja azt, ami távollétében történt.

XXX. Lauriacum városának polgárai pedig, nemkülönben a feljebb fekvő városok menekültjei a veszélyeztetett területekre felderítőket küldve, ami óvintézkedésre csak képes az emberi gondoskodás, megtették az ellenséggel szemben. Isten szolgája jövőbelátó elméjével isteni sugallatra felkészítette őket, hogy minden szegényes ingóságukat hordják be a falak mögé, minthogy a vadul támadó ellenség, ha nem talál sehol élelmet, az éhezés miatt hamarosan felhagy irgalmatlan vállalkozásával. Négy napon át könyörgött, s ezután napszálltakor elküldött egy Valens nevű szerzetest szent Constantiushoz, a város püspökéhez és a lakossághoz a következő üzenettel: «Ma éjszaka különösen éberen őrködjetek, szokás szerint őröket állítva a falakra, hogy elkerüljétek a rajtatok ütő ellenség cselvetését.» Ám ők erősködtek, hogy a felderítők semmi ellenségeset sem tapasztaltak. Krisztus szolgája azonban nem hagyott fel a kétkedők figyelmeztetésével, fennhangon kiáltozva kinyilvánította, hogy ha nem engedelmeskednek hűségesen parancsainak, aznap éjszaka fogságba esnek. Ezt ismételgette: «Kövezzetek meg engem, ha hazudtam!» Így azután mégis rábírta őket valahogy, hogy őrködjenek a falakon. Miután az éjszaka kezdetén a szokásos zsoltáréneklés befejeztével igen nagy számban kezdtek őrködni, egy közeli szalmakazal kigyulladt egy vigyázatlan szolga fáklyájától, de nem okozott tűzvészt, hanem csak kivilágította a várost. Erre valamennyien kiáltozni kezdtek, az erdő sűrűjében elrejtőzött ellenség pedig mivel megijedt a hirtelen fénytől és lármától, és azt gondolta, hogy felfedezték őket, nyugton maradt. Reggelre kelve azután, amikor körülvették a várost és mindenfelé elszéledtek, minthogy semmi táplálékot nem találtak, visszavonultak, csupán egy ember nyáját rabolván el, aki Isten szolgájának intelmével dacolva nem helyezte biztonságba javait. Távozásuk után pedig, amikor a polgárok kimentek a kapuk elé, a falaktól nem messze eldobott létrákat találtak, amelyeket a barbárok a város elvesztésére hoztak, de eldobáltak, amikor az éjszaka az őrség kiáltozása megzavarta őket. Ezért aztán az említett polgárok bocsánatért esedeztek Krisztus szolgájánhoz, alázatosan beismervén, hogy szívükben keményebbek voltak a kőnél, s a történtek után rájöttek, hogy a szent férfiúban megvan a prófétaság kegyelme: hiszen az egész engedetlen nép fogságba esett volna, ha Isten emberének szokásos közbenjárása meg nem őrzi szabadságukat. Amint Jakab apostol is tanúsítja: «Sokat ér az igaz ember szüntelen imája.»[31]

XXXI. Amikor Feletheus, a rugiak királya, akit Fevának is neveztek, meghallotta, hogy valamennyi város megmaradt lakosai, akik elkerülték a barbárok fegyvereit, Isten szolgájának a szavára Lauriacumba menekültek, sereget gyűjtött és odavonult, mert arra gondolt, hogy hirtelen elfogja és elviszi őket, s letelepíti a neki adózó és szomszédos városokban — ezek közt volt Favianis is —, amelyeket a rugikától csak a Duna választott el. Ezért valamennyien felette nyugtalanul szent Severinushoz járultak, könyörögve, hogy kimenvén a király elé, csillapítsa le a lelkét. Ő pedig egész éjszaka sietve, hajnalban találkozott a királlyal, a várostól húsz mérföldnyire. A király pedig

[31] Jakab 5,16.

rögtön megrettent a jövetelétől, és bizonygatta, mennyire sajnálja a szent fáradozását, s aztán a váratlan találkozás oka felől érdeklődött. Isten embere így szólt hozzá: «Béke veled, jóságos király ! Krisztus küldötteként jövök, hogy irgalomért esedezzem az alattvalók számára. Gondolj vissza a kegyelemre, emlékezz vissza Isten jótéteményeire, hányszor érezte apád ezeknek a segítségét. Ő ugyanis egész uralkodása alatt soha nem tett semmit anélkül, hogy velem tanácskozott volna. Minthogy nem vetette meg az üdvös figyelmeztetéseket, gyakorta szerencsésen járva dolgaiban, megtudta, hogy mire képes az engedelmes lélek, és mennyire hasznára van a diadalmaskodónak, ha győzelmén nem fuvalkodik fel.» A király pedig így szólt: «Nem hagyhatom, hogy ezt a népet, amelyért jóakaratú szószólóként idejöttél, az alamannok és a thüringek vad prédálása pusztítsa, vagy kardjuk lemészárolja, vagy szolgaságba hajtsa, amikor vannak szomszédos és nekünk adózó városok, ahol letelepedhetnének.» Krisztus szolgája állhatatosan ezt felelte: «Vajon a te íjad és kardod mentette meg ezeket az embereket a gyakori rablótámadásoktól, és nem inkább Isten kegyelme őrizte meg őket, hogy még egy darabig alattvalóid lehessenek? Most hát jóságos király, ne vesd meg a tanácsomat, bízd ezeket az alattvalókat az én hűségemre, nehogy egy ekkora hadsereg szorongatása alatt elpusztuljanak inkább, semhogy elköltöznének. Bízom ugyanis az én Uramban, hogy ő, aki melléjük állított bajaikban, megadja, hogy áttelepülésüknél alkalmas közvetítő legyek.» A szerény érvelés hallatára a király megszelídült, és hadseregével együtt nyomban visszavonult. A rómaiak tehát, akiket szent Severinus oltalmába fogadott, Lauriacumból kivonulván, békés egyesség alapján letelepedtek a városokban, és a rugiakkal jóindulatú közösségben éltek. Ő maga Favianisban, régi kolostorában töltötte idejét, nem szűnt a népet inteni, s az eljövendőt hirdetni, hangoztatva, hogy mindnyájan egy római területen levő provinciába fognak költözni, szabadságuk minden kockáztatása nélkül.

XXXII. Ugyanebben az időben Odoacer király barátságos levelet küldött szent Severinusnak, amelyben alázatosan szabad választást engedett, ha valami kívánsága volna, emlékezvén jövendölésére, amellyel egykor kinyilvánította, hogy király lesz. Így hát a szent felbátorodva ekkora biztatáson, azt kérte, hogy mentsen fel egy bizonyos Ambrosiust a száműzetés alól. Odoacer szívesen teljesítette ezt a kívánságot. Egyszer pedig, amikor a szent férfiú jelenlétében több nemesember dicsőítette az említett királyt, emberi módon hízelegve, ahogy az lenni szokott, megkérdezte, hogy miféle királyt magasztalnak ennyire. «Odoacert» — felelték, s ő így szólt: «Odoacer fennáll tizenhárom és tizennégy közt» — tudniillik uralma fennállásának éveit jelezte, hozzáfűzvén a mondottakhoz, hogy hamarosan megbizonyosodnak majd afelől, amit megjósolt.

XXXIII. Szent Severinus elment a comagenisiek alázatos meghívására, akiknél egykor először vált ismertté. Értesülvén a megérkezéséről Feletheus király egyik előkelő embere átkelt a Dunán, s a lábai elé helyezte serdülő fiát, akit hosszantartó betegség gyötört, s már-már a végtisztességére készültek, és könnyezve így szólt: «Isten embere, hiszem, hogy Isten által Te gyorsan meggyógyítod a fiamat !» Akkor, miután imádkoztak, a fiú, akit félholtan vittek oda, apja csodálatára nyomban felkelt, és rögtön haza is tért ép egészségben.

XXXIV. Szent Severinus csodatevő erejétől indítva messzi földről eljött egy Teio nevű bőrpoklos is, kérve, hogy imájával tisztítsa meg. A szokásos

tanitást befogadva utasítást kapott, hogy szakadatlanul imádkozzék könnyek közt Istenhez, minden kegyelem adományozójához. Mit mondjak többet? A szent férfiú könyörgésére a leprás Isten segítségével megtisztulván, mivel életét jóra fordította, elnyerte bőre színének a megváltozását is, és mind a saját, mind mások szavaival széltében-hosszában híresztelte az örök király csodatettét.

XXXV. A barbár születésű Bonosus is, boldogságos Severinus egyik szerzetese, aki ragaszkodott intézkedéseihez, súlyos szembetegségben szenvedett, és az ő imádsága révén kívánt gyógyulást nyerni, mivel bántotta, hogy kívülállók és idegenek érzik a gyógyulást adó kegyelem segítségét, ő maga azonban nem részesült semmi orvoslásban. Isten szolgája így szólt hozzá: Nem az válik üdvösségedre fiam, hogy testi szemednek legyen éles látása, és külső szemednek kívánj tiszta látást. Imádkozz inkább, hogy belső látásod erősödjék.» Ilyen intelmek útmutatása alapján arra törekedett, hogy inkább szívével lásson, mint testi szemével, és elnyerte, hogy csodálatos módon, unalom nélkül szüntelenül imádkozzék, és kitartva mintegy negyven éven át a kolostor szolgálatában, ugyanolyan forró hitben költözött el, mint amilyenben megtért.

XXXVI. A fentebb említett Boiotroban levő kolostorának három, a gőg fertőjében bemocskolódott szerzeteséről az alázatos tanítómester megállapította, hogy miután gyakran megrótta mindegyiket vétkeikért, még azután is megmaradtak a veszedelemben. Imádkozott, hogy fiai közé fogadván őket, kegyeskedjék az Úr őket atyai ostorával megfenyíteni. Mielőtt imádságát könnyezve befejezte volna, ugyanezek a szerzetesek, akiket a beléjük szállt gonosz lélek gyötört, egyazon pillanatban fennhangon beismerték szívök makacsságát. Senki se tartsa kegyetlennek és ártalmasnak, hogy «az ilyen emberek átadatnak a sátánnak a test veszedelmére» — amint a szent apostol tanítja —» hogy a lélek üdvözüljön az Úr Jézusnak ama napján».[32] Ugyanis szent Ambrosius, Mediolanum püspöke is megmondta, hogy Stilicho szolgáját, akit levélhamisításon kaptak rajta, át kell adni a sátánnak, nehogy máskor ilyeneket merészeljen elkövetni. Ezt az embert azután abban a pillanatban, — amikor még folyt a szó a pap ajkáról — a tisztátalan lélek megszállta, és marcangolni kezdte. Sulpicius Severus[33] is említést tesz Postumianus elbeszélése nyomán[34] egy nagy erényeiért és csodatetteiért bámult férfiról, aki, hogy a hívságos kérkedést kiűzze szívéből, amely oda befészkelte magát, könyörgött, hogy «öt hónapra hatalmat engedve maga felett az ördögnek, hasonlatossá váljék azokhoz, akiket meggyógyított. És kevéssel alább így folytatja: «miután a gonosz lélek megszállta, bilincsekbe verték és mindent elszenvedett, amit csak az ördöngösök elviselnek, végül is az ötödik hónapban megtisztult, nemcsak a gonosz lélektől, hanem ami fontosabb és kívánatosabb volt neki, a hiúságtól is.»

Az előbb említett szerzeteseket Isten embere testvéreire bízva negyven napon keresztül az önmegtagadás nehéz gyógymódja alá vetette. Miután ez letelt, imádkozván felettük kiragadta őket a gonosz lélek hatalmából, és nemcsak a testük egészségét, hanem a lelkükét is visszaadta. E tette után a szent férfiú iránti tiszteletteljes félelem is megnövekedett, és a többieket is eltöltötte a fegyelem nagyobb tisztelete.

[32] Pál, I. Kor. 5,5.
[33] Sulpicius Severus (360—420) «Dialogus»-a.
[34] Sulpicius Severus barátja. A «Dialogus»-ban mint beszélő-partner szerepel.

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM Klasszika-Filológiai Intézet Szeged

XXXVII. Marcianus szerzetest, aki később mint presbiter állt mi előttünk a kolostor élén, Renatus testvérrel együtt Noricumba küldte. És amikor a harmadik nap végefele járt, így szólt a testvérekhez: «Imádkozzatok kedveseim, mert ebben az órában súlyos szorongattatás gyötri Marcianust és Renatust, de Krisztus segítségével mégis meg fognak szabadulni.» Akkor a szerzetesek tüstént feljegyezték, amit mondott, és amikor azok több hónap múltán visszatértek, úgy igazolták a veszedelem napját és óráját, amelyben megmenekültek a barbárok kezétől, ahogyan előre jelezve volt.

XXXVIII. Boldogságos Severinus nemkülönben meghagyta a testvérek egyikének, névszerint Ursusnak, hogy negyven napos szigorúbb böjttel, az ételtől való tartózkodással és könyörgésekkel előzze meg a közelgő csapást, mondván: «Testi veszedelem fenyeget téged, amelyet szűkösen vett kenyér és víz orvoslásával háríthatsz el.» A negyvenedik napon pedig halálos kelés jelent meg a böjtölő karján, amit könyörögve mutatott meg a szent férfiú elé járulván. Isten szolgája pedig ezt mondta neki: «Ne félj a veszélytől, amit negyven nappal előre megjelentettem neked.» — és miután a kereszt jelét rajzolta rá a saját kezével, a halálos kelés nyomban eltűnt a csodálkozó jelenlevők szeme elől. Az otthonában történt gyógyulások közül legyen elég ezt az egyet elbeszélni, kerülve a hosszúra nyújtott mű okozta unalmat. Ugyanis felette gyakran jelentette meg előre Krisztus sugallata alapján szerzetesei betegségeit, és amely kegyelem segítségével előre meglátta, ugyanazzal meggyógyította őket.

XXXIX. Tanítványainak cellájától sem lakott nagyon messze a lelki tanítómester, állandó imádkozásban és önmegtartóztatásban élve, a hajnali könyörgéseket és az éjszaka kezdetén szokásos zsoltáréneklést önnepélyesen azért mégis velük végezte el, a többi időt pedig kicsiny imahelyén töltötte el, ahol lakott. Ezalatt mennyei szózatok által gyakran megerősítve Isten kegyelméből sok eljövendő dolgot megjósolt, és ismerve sok embernek titkait, ha szükséges volt, feltárta azokat; és mindenki orvoslásáról gondoskodott, ahogyan a betegség módja megkövetelte. Fekvőhelye az imahely padlójára terített egyetlen szőrpokróc volt. Mindig ugyanabba a köpenybe öltözködött, és pihenése idején is ugyanazt használta. Naplemente előtt soha sem törte meg a böjtöt, csak bizonyos ünnepeken. A negyvennapos böjt alatt pedig heti egy étkezéssel megelégedve, tekintete változatlan vidámsággal ragyogott. Mások eltévelyedéseit úgy megsiratta, mint a magáét, s amennyire csak módjában állt, igyekezett jóvátenni.

XL. Sok küzdelem és hosszas harcok után, amikor szent Severinus Isten sugallatára megérezte, hogy elköltözik ebből a világból, a rugiak említett királyát, Fevát Giso nevezetű nagyon kegyetlen feleségével együtt felszólította, hogy jöjjenek el hozzá. Akkor üdvös szavakkal buzdította őt, hogy úgy bánjon alattvalóival, hogy állandóan eszében járjon: számot kell adnia az Úr előtt országa állapotáról, és még más szavakkal is félelem nélkül intette. Kinyújtott kezével a király mellére mutatva, feddőleg ilyen kérdést intézett a királynéhoz: «Giso, ezt a lelket szereted jobban, — mondta — vagy az aranyat és ezüstöt?» Mikor ez azt felelte, hogy férjét minden kincsnél többre becsüli, Isten embere bölcsen hozzátette: «Hagyj fel tehát — mondta — az ártatlanok sanyargatásával, nehogy az ő szenvedéseik hatalmad romlását okozzák, mert te gyakran megszeged a királyi szelídséget.» Ám ő így szólt: «Miért fogadsz így minket, Isten szolgája?» Ő pedig: «Én, aki alázatosan Istenhez készülök — mondta — kérve kérlek benneteket, hogy a gonosz tettekkel felhagyva

kegyes cselekedetekre törekedjetek. Ezideig Isten segítségével virágzott országotok, ám mostantól fogva ti lássátok.» Miután ezen tanácsokkal ellátta őket, a király feleségével együtt kellőképpen kioktatva, búcsút mondott és útnak eredt. A szent ezután sem szűnt meg a szeretet édességével beszélni közeli elköltözéséről övéinek, amit ugyan azelőtt sem mulasztott el. «Tudjátok meg testvérek, — mondta — ahogy Isten kiragadta Izrael fiait Egyiptom földjéről, úgy kell e föld összes népeit kiszabadítani a barbárok jogtalan uralma alól. Ugyanis miután ezekből a városokból mindenki kivándorol vagyonával együtt, anélkül, hogy bármilyen fogságba esne, elérkezik a római tartományba. De emlékezzetek szent József pátriarka rendelkezésére, akinek szavaira én, a méltatlan és alantas, hivatkozom előttetek:» Mikor Isten meglátogat benneteket, vigyétek el innen az én tetemeimet magatokkal.»[35] Ez pedig nem nekem, hanem nektek válik hasznotokra. Hiszen ez a hely, amelyet most oly sűrűn laknak, szörnyű pusztasággá válik. És az ellenség, gondolván, hogy egy kevés aranyat talál, még a halottak sírjait is fel fogja ásni.» Jóslatának igazságát az események kimenetele is igazolta. A kegyeletet szem előtt tartó és szentséges atya pedig azért parancsolta porhüvelyének felvételét, hogy amikor a nép általános elvándorlása bekövetkezik, az általa megnyert testvérek osztatlan közössége együtt induljon útra, és az ő emléke kedvéért, a szent közösség kötelékében együtt maradjon.

XLI. Boldogságos Severinus még a napot is,[36] amelyen a testből elköltözik, két vagy több évvel előre közölte e jeladással: Vízkereszt napján, amikor szent Lucillus presbiter gondosan jelentette apátjának, hogy szent Valentinus, Raetia egykori püspöke sírbahelyezésének évfordulóját az évenkénti szertartással másnap meg fogja ünnepelni, Isten szolgája így válaszolt: «Ha szent Valentinus rádbízta ennek az ünnepnek a megtartását, én is e testből távozni készülvén, rádhagyom, hogy ugyanezen a napon gondoskodj vigiliám megtartásáról.» Amikor a presbiter megrettenve ezektől a szavaktól, buzgón bizonygatta, hogy elaggott ember lévén előbb fog ő meghalni, hozzáfűzte: «Ez fog történni, amit hallottál, szentéletű presbiter, és az Úr rendelése nem fog emberi akarat által meghiúsulni.»

XLII. Továbbá Ferderuchus, testvérétől, Feva királytól a Duna mentén megmaradt kevés város közül egyet kapott meg, Favianist, amely mellett, amint említettem, szent Severinus lakott. Amikor Ferderuchus elébe járult, hogy szokás szerint üdvözölje, Krisztus katonája felette buzgón eltávozására kezdett utalni, és kérve kérte őt, ezeket mondta: «Tudnod kell, hogy én hamarosan az Úrhoz térek, és azért figyelmeztetlek, őrizkedj attól, hogy ha majd eltávoztam, a gondjaimra bízott dolgok közül bármit csak megérinteni is megkísérelj, hogy a szegények és foglyok vagyonához nyúlj. Mert ekkora vakmerőség miatt, megérzed majd Isten haragját, ami távol legyen!» De Ferderuchus a váratlan figyelmeztetéstől megdöbbenve így szólt: «Miért hozol minket zavarba ilyen kéréssel, hiszen nem akarjuk ekkora védelemtől megfosztani magunkat, és mindenki előtt ismert szent bőkezűségedhez inkább hozzáadnunk illik, semmint elvenni belőle, hogy ezáltal kiérdemeljem, hogy szokásos imádságod oltalmazzon engem, mint atyánkat, Flaccitheust is, aki

[35] Mózes I. 50,25.

[36] Vízkereszt napján, január 6-án halt meg, 482-ben. A XLVI. fej. elbeszéli, hogy a temetés óta 6 év telt el a holttest felvételéig. A provinciát Odoacer 488-ban ürítette ki, ekkor került sor Severinus holttestének exhumálására.

tapasztalatból tudta, hogy szentséged érdemei mindig megsegítették őt.» Ő pedig így szólt: «Bármely alkalomból akarod is bántani a kolostoromat, nyomban tapasztalni fogod, és a jövőben is olyan büntetést kapsz, amit nem kívánok.» Akkor Ferderuchus megígérve, hogy megtartja Krisztus szolgájának intelmeit, visszatért övéihez. A felettébb kedves tanítómester pedig nem szűnt tanítványait intelmekkel figyelmeztetni, mondván: «Bízom Uramnak, Jézus Krisztusnak a kegyelmében, hogy ha kitartotok az ő szolgálatában, és az én emlékezetem kedvéért békés közösségben együtt maradtok, akkor az örök élet javait is megadja nektek, és a jelen vigasztalását sem tagadja meg tőletek.»

XLIII. Január ötödikén pedig kissé szenvedni kezdett derékfájdalmai miatt, s miután az eltartott három napig, éjfél idején maga köré rendelte a testvéreket, utasításokat adott holttestét illetően, és atyai tanácsokkal erősítve őket, csodálatraméltó állhatatossággal beszélve a következőket mondta: «Legkedvesebb fiaim Krisztusban, tudjátok, hogy boldog Jákob, amikor közeledvén a halála, elhagyni készült a világot, magához rendelte fiait, és miután a prófétai áldás szavaival egyenként megajándékozta őket, feltárta előttük a jövendő titkait.[37] Mi azonban nem merészeljük ezt az előjogot bitorolni, tekintettel erőinkre, mert gyengék és langyosak vagyunk, s a jámborságban hozzá nem foghatók. Egy dolgot azonban — amely összefér az alázatossággal — mégsem hallgatok el, eleink példájára hivatkozva, előttetek, akiknek «figyelmezvén az ő életök végére, kövessétek hitöket.»[38] Ábrahám ugyanis, amikor az Úr felszólította, hogy menjen arra a helyre, amelyet birtokul fog megkapni, engedelmeskedett a hit parancsának, és kiment, nem tudva, hová megy. Kövessétek tehát e boldog pátriarkát hitben, kövessétek szentségben, vessétek meg a földi dolgokat, mindig a mennyei hazát keressétek. Bízom pedig az Úrban, hogy részesedem az örök jutalomban érettetek. Mert látom, hogy a ti lelketek állhatatossága megnövelte az én örömömet, szeretitek az igazságot, kedvesek előttetek a felebaráti szeretet kötelékei, ügyeltek a Lélek tisztaságára, szem előtt tartjátok az alázatosság szabályát; ezeket, amennyiben ember megítélheti, bátran dicsérem és helyeslem. Hanem imádkozzatok, hogy amelyek emberi szemmel méltók arra, megerősíttesenek az örök ítélet elbírálása szerint, mert az ember nem úgy lát, ahogy lát Isten. Ugyanis ahogy a Szentírás kinyilvánítja: «Az Úr minden szívbe belelát, és minden emberi gondolatot jól ért.»[39] Tehát szakadatlan könyörgésekkel reméljétek, hogy Isten a szívetek szemeit megvilágosítja, és azokat, amint boldog Elizeus kívánta,[40] megnyitja, hogy megismerhessétek: a szentek mennyi segítsége vesz körül bennünket, mennyi segedelem adatik a hívőknek. Közel van a mi Istenünk az egyszerű szívűekhez. Istenért küzdőkben ne hiányozzon a szüntelen imádkozás; ne legyen rest bűnbánatot gyakorolni az, aki nem restellt bűnt elkövetni, ha vétkeztetek, ne tétovázzatok meggyászolni, hátha valamiképp megbékül a megbántott Istenség, könnyeitek áradata által, mert «A töredelmes szívet hajlandó Ő áldozatként elfogadni.» Legyünk tehát szívünkben alázatosak, lelkünkben nyugodtak, minden bűntől óvakodók, az isteni parancsolatokra mindig emlékezők, tudatában annak, hogy sem a ruházkodásban megalázkod-

[37] Mózes I. 49,1—33.
[38] Pál, Zsid. 13,7.
[39] Krón. I. 28,9.
[40] Kir. II. 6,17.

nunk nem elégséges, sem a szerzetes név, sem ez a szó: vallás, sem a jámborság látszata, ha a parancsolatok megtartásában elfajzottaknak és rosszaknak találtatunk. Az életetek tehát, én legkedvesebb fiaim, egyezzen meg a letett fogadalommal; világi embertől is súlyos bűn, ha a bűnöket követi, mennyivel súlyosabb hát a szerzetesektől, akik valamennyi indulatukat Krisztusnak rendelik alá, kerülve e világ csábításait, mint a fenevadat, és akiknek viselkedését és magatartását az erények bizonyítékának gondolják? De minek is tartsalak fel benneteket, legkedvesebb fiaim, hosszadalmas beszéddel? Már csak az van hátra, hogy a szent apostol Utolsó imáját idézzem nektek, aki így szólt: «és most ajánllak titeket az Istennek és az ő kegyelmessége igéjének, aki képes megtartani benneteket, és adhat néktek örökséget minden megszenteltek közt.» Dicsőség néki mindörökké.»[41] Ilyen épületes beszéd után pedig megparancsolta, hogy sorban mindenki csókra járuljon hozzá. Miután felvette a Szentséget, megtiltotta, hogy megsirassák, és kiterjesztett karral egész testéből keresztet formálván, megparancsolta, hogy zsoltárt énekeljenek. Mivel ezek túláradó szomorúságukban késlekedtek, maga kezdte a zsoltárt énekelni: «Dicsérjétek az Urat az ő szentjeiben, ... minden lélek dicsérje az Urat.»[42] E versnél elpihent az Úrban, január nyolcadikán, alighogy válaszoltunk. Elöljáróink, akik mindenképp hitték, hogy nem fog elmaradni, amit az elköltözésről és sok más dologról jövendölt, temetése után fakoporsót készíttettek, hogy teljesíthessék a jövendölő parancsait, midőn bekövetkezik a nép megjövendölt elköltözése.

XLIV; A barbár kapzsiságában egyre féktelenebb, nyomorult és gonosz Ferderuchus pedig, amikor boldog Severinus haláláról értesült, arra gondolt, hogy megkaparintja a szegényeknek szánt ruhákat, és más egyebet. Ezzel a bűnnel a szentségtörést is egybekapcsolván megparancsolta, hogy hozzanak el egy ezüst kelyhet és más oltári felszereléseket is. Mivel ezek a szent oltárokon állottak, és odaküldött megbízottja nem merte ekkora gaztettre kinyújtani a kezét, egy katonát, névszerint Avitianust, kényszerített arra, hogy az említett dolgokat elrabolja. Ezt az embert pedig — bár a parancsot nem szívesen teljesítette — nyomban elfogta a remegés minden tagjában, és a gonosz lélek is megszállta. Gyorsan jobb belátásra jutva jóvátette tehát eltévelyedését, s egy sziget magányában a szent elhivatottság útját vállalva, katonai szolgálatát felcserélvén az égi fegyverek szolgálatára. Ferderuchus pedig, aki nem törődött a szent férfiú kérésével és jóslatával, a kolostorból mindent elrabolván, csupán amit nem tudott átvinni a Dunán, a falakat hagyta maga mögött. Hamarosan utolérte azonban a megjósolt büntetés, ugyanis testvérének a fia, Fredericus nem egészen egy hónap múlva megölte őt, és így elvesztette mind a zsákmányt, mind az életét. Ezért Odoacer király háborút indított a rugiak ellen. Miután legyőzte őket, s Fredericus elmenekült, atyját, Fevát is elfogván, bűnös feleségével együtt Itáliában telepítette le. Majd meghallván, hogy Fredericus visszatért hazájába, Odoacer haladéktalanul elküldte a testvérét, Onoulfust nagy hadsereggel, s Fredericus ismét elmenekülvén előle Teodorik királyhoz ment, aki akkortájt Moesia provinciában, Novae városa[43] körül tartózkodott. Onoulfus pedig testvére parancsához igazodva elrendelte, hogy minden római költözzön Itáliába. Ekkor, mintegy az egyiptomi szolgaság

[41] Ap. Csel. 20,32.
[42] Zsolt. 150,1—6.
[43] A mai Svištov bulgár várostól K-re.

házából, azonképpen a barbárok naponta ismétlődő prédálásaiból kivezettetvén, az egész lakosság igazolta szent Severinus jövendöléseit. Amikor Pierius comes mindenkit kényszerített, tiszteletreméltó presbiterünk, Lucillus, jól emlékezve a szent parancsaira, a szerzetesekkel együtt elvégzett esti zsolozsmák után a temetkezési helyet felnyittatta. Mikor a sír felnyílt, olyan édes illatozás árasztott el valamennyiünket, akik ott álltunk, hogy a mértéktelen öröm és csodálkozás miatt leborultunk a földre. Azután, bár emberi fővel úgy gondoltuk, hogy a holttestnek csak széthullott csontjait találjuk, hiszen sírbahelyezése óta hat év telt el, a test egészét épségben találtuk meg. Végtelen hálát adtunk e csodáért mindenek Teremtőjének, mert a szent teteme, melyben nem volt semmi illatszer, s balzsamozó keze sem érintette, mind szakálla, mind hajszálai mindezidáig sértetlenül megmaradtak. Kicserélvén tehát a szemfedőket, a tetemet a már régen elkészített koporsóba zárják, majd lóvonta kétkerekű kocsira helyezve elszállítják, miután ugyanannak az útnak eredtünk mi is mindnyájan és valamennyi tartománybeli, akik elhagyván a Duna menti városokat, Itália különböző vidékein letelepítve nyertek lakóhelyet. A szent porhüvelyét pedig sok vidék bejárása után egy Mons Feletris[44] nevű erősségbe szállították.

XLV. Ugyanabban az időben sokan egy pillanat alatt meggyógyultak az isteni kegyelem által, olyanok, akik különböző nyavalyák hatalmában voltak, és néhányan, akiket a tisztátalan lélek szállott meg. Egy némát is elvezettek övéi szánalomból ehhez az erősséghez. Serényen az oratóriumba ment, ahol a szent porhüvelye még a kocsira helyezve feküdt; és mivel szájának kapuja zárva volt, szíve kamrácskájában fohászkodott, s egyszerre nyelve imában feloldódván, dicséretet mondott a Magasságbélinek. Azután, mikor visszatért a fogadóba, ahova szállni szokott, szokás szerint jelekkel és integetéssel kérdezgették, s ő fennhangon felelt, imádkozott és hálát adott Istennek. Ismerősei megijedvén attól, hogy beszél, kiabálva szaladtak az oratóriumba, s szent Lucillus presbiternek és nekünk, akik vele voltunk, és nem tudtunk a dolgokról, elmesélték, hogy mi történt. Akkor valamennyien örömünkben ujjongva hálát adtunk az isteni könyörületességért.

XLVI. Egy előkelő asszony pedig, Barbaria, vallásos buzgalommal tisztelte meghalt férjével együtt boldog Severinust, akit hírből és leveleiből nagyon jól ismert. Mikor meghallotta, hogy halála után a szent porhüvelyét sok viszontagság közt Itáliába szállították, és azideig még nem adták át a földnek, számos levélben magához hívta tiszteletreméltó presbiterünket, Marcianust és az egész közösséget. Akkor a tetem szent Gelasiusnak[45] a római szék főpapjának engedélyével és Neapolis népének részvételével, szent Victor püspök kezei által méltó végtisztességgel Lucullanum erősségben elhelyeztetett egy mauzóleumban, melyet az említett asszony épített. Az ünnepélyes szertartás alatt sok, különböző betegségekben sínylődő ember, akiket hosszú lenne felsorolni, menten visszanyerte egészségét. Ezek közt volt Istennek egy tiszteletreméltó szolgálója, névszerint Processa, neapolisi polgár, aki egy nagyon fájdalmas és súlyos betegségben szenvedett. A szent tetem csodatévő erejében bízva az úton sietve elébe futott, s a tiszteletreméltó testet szállító kocsi mellé lépve, nyomban megszabadult minden tagjának betegségétől. Akkor egy Laudicius nevű vak is, aki hirtelen felfigyelt a zsoltárokat éneklő nép lármájára, nyug-

[44] A mai St. Leo város.
[45] Gelasius 492-től 496-ig volt pápa.

talanul kérdezősködött övéitől, hogy mi történt. Amikor azt felelték, hogy egy bizonyos szent Severinus testét viszik arra, izgatottan kérte: vezessék őt az ablakhoz, ahonnan az egészségesek távolról láthatták a zsoltáréneklő sokaságot és a szent testét szállító kocsit. És ahogy az ablakra dőlve kihajolt és imádkozott, menten látni kezdett, egyenként rámutatva minden ismerősére és a szomszédjaira. Mindenki, aki hallotta, hogy mi történt, örömkönnyekben adott hálát Istennek. Marinus is, a neapolisi szentegyház énekeseinek elöljárója, mivel egy gonosz betegség után szüntelen fejfájása miatt nem tudta visszanyerni az egészségét, fejét hittel a kocsira helyezte, s nyomban a fájdalomtól megszabadulva emelte fel. Visszaemlékezvén a jótéteményre, a sírbahelyezés napján mindig eljött, és hálaadás közepette rótt le fogadalmi áldozatot Istennek.

Jóllehet sokan többet is ismernek, legyen elég e hármat elbeszélni a megszámlálhatatlan csoda és jótétemény közül, amelyek az ő városba való bevonulása alkalmával történtek. A kolostor mindmáig fennáll, amelyet a boldog férfiú emlékezetére építettek azon a helyen; érdemei által pedig sokan meggyógyultak, akiket ördög szállt meg, és sok, különböző betegségtől szorongatott ember visszanyerte és visszanyeri egészségét, Isten kegyelméből, akinek legyen hála és dicsőség, örökkön örökké. Ámen.

Íme az emlékirat, Krisztus jeles szolgája, amelyből mesteri tudásod által gyümölcsöző munkát végezhetsz.

Paschasius levele Eugippiushoz

Szentéletű és mindenkor legkedvesebb uramnak, Eugippius presbiternek Paschasius diakónus.

Legkedvesebb testvérem a Krisztusban, amíg hozzáértő ékesszólásodban és boldog nyugalmadban megítélsz minket, és közben elfelejted, hogy nekünk mennyi keserűséget és elfoglaltságot jelent a bűnökkel törődni, szeretetedre való tekintettel eltűröm tapintatlanságodat. Küldtél egy emlékiratot, amelyhez a hozzáértők ékesszólása sem adhat hozzá semmit, és ezt a művet, amelyet az egyház egésze is megismerhetne, rövid foglalatban hoztad nyilvánosságra, midőn a pannonokkal szomszédos tartományban élő szent Severinus életét és erényeit felette igazán kifejtetted és áthagyományoztad az utódok emlékezetére azokat az örökértékű csodákat, amelyeket az isteni erő őáltala vitt végbe. Nem múlhatnak el ugyanis az igazak cselekedetei e világgal, úgyhogy őt is mindenki, akihez az olvasmány során el fog jutni, szinte jelenlevőnek fogja tartani, és úgy érzi, hogy valamiképp vele van. Mivel pedig Te olyan egyszerűen mondtad el, annyira könnyedén fejtetted ki azokat a dolgokat, amelyeknek az elbeszélésére engem kértél meg, úgy hisszük, fáradozásainkkal semmit nem adhatunk hozzá művedhez. Ugyanis másképp mondjuk el a hallottakat, másképp fejtjük ki a tapasztaltakat. Könnyebben adják elő a tanítványok mesterüknek erényeit, amelyek a tanítókkal való gyakori együttlét alkalmával nyilatkoznak meg. Isteni kegyelemtől megvilágosítva tudod, hogy a jóknak lelkük kiművelésében mekkora hasznára szolgálnak a szentek tettei, mekkora buzgóságot adnak, mekkora tisztaságot árasztanak. Erről az apostoli szó mindenki előtt ismert tekintélye így szól: «Példakép legyetek a nyájnak»,[46] és szent Pál meghagyja Timótheusnak: «Példa légy a híveknek.»[47]

[46] Péter I. 5,3.
[47] Pál I. Tim. 4,12.

Ezért aztán ezen apostol az igazak névsorát nagy rövidséggel összeállítva, Ábeltől kezdve elmondja a jeles férfiak erényeit.[48] Így osztja az erőshitű Matathias[49] is — amikor már dicsőséges halála közeledik — fiainak örökségül a szentek példáját, akiknek csodálatos küzdelmei jobban fellelkesítették őket arra, hogy a szentség hevével éltüket se kíméljék az örök törvényekért. A fiúk nem is csalódtak az atyai intelmekben, ugyanis annyira segítették őket az ősök tettei, hogy megvallott hitükkel hadrakelt fejedelmeket futamítottak meg, szentségtörők táborai felett diadalmaskodtak, a sátán tiszteletét és oltárait széltében-hosszában lerombolták, és örök koszorúval ékesítve dicső hazájuknak is megszerezték a corona civica-t. Ezért azután mi is örülünk, hogy Krisztus jegyesének ékességéhez valamit testvérünk szolgálata is hozzáadhatott. Nem mintha azt hinném, hogy valaha is hiány lenne az ősök fényességes élettörténetében, hanem mivel úgy illik, hogy a nagy király házát sok győzedelmi zászló ékesítse. Az igazi erényt ugyanis nem kisebbíti az erények nagy száma, sőt a kívánatos sikerek csak tovább gyarapítják.*

[48] Pál Zsid. 11.

[49] Makk. I. 2,49.

* A fordítás *R. Noll* szövegkiadását vette alapul (Das Leben des Hl. Severin, Berlin 1963), de néhány kétes helyen tekintettel volt *H. Saupe* (Mon. Germ. Hist. Auct. Antiquiss.) és *P. Knoell* (Corpus Script. Eccles. Lat.) szövegkiadásaira is. A fordítás az Eötvös Lóránd Tudományegyetem régész hallgatóinak közös munkájaként *Mócsy András* irányításával az 1965/1966. és 1966/1967. tanévben készült, a közreműködők nevei: *Albeker Mária, Hadházy Aba, Németh Margit, Palágyi Szilvia, Szilágyi Mária, Szirmai Krisztina, Topál Judit, Tóth Endre, Vaday Andrea, Visy Zsolt.* A szöveg végleges kialakítását *Hadházy Aba* és *Vaday Andrea* végezték, a magyarázó jegyzeteket *Tóth Endre* állította össze. A fordítást *Horváth János* egyetemi tanár (Latin Filológiai Tanszék) lektorálta.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1969. X. 22. — Terjedelem: 14,7 (A/5) ív
70.68502 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

KÖNYVSZEMLE

Ritoók Zs.—Sarkady J.—Szilágyi J. Gy.: A görög kultúra aranykora. Budapest 1968. (Ism. *Hegyi Dolores)* 221
Á. Szabó: Anfänge der griechischen Mathematik, Budapest 1969. (Ism. *Vekerdy László)* 222
Appianos: A római polgárháborúk. Ford., bev., jegyz. Hahn István. Budapest 1967. (Ism. *Maróti Egon)* 227
Rabszolgák az ókori Rómában. Szerk., bev., jegyz. Maróti Egon. Budapest 1969. (Ism. *Szilágyi Mária)* 228
Suetonius: Caesarok élete. Ford. Kis Ferencné. Budapest 1961. (Ism. *Maróti Egon)* 230
Auctores Latini II. Cicero filozófiai műveiből. Somnium Scipionis. Cato Maior de senectute. Kiadta Lessi Viktor. (Ism. *Adamik Tamás)* 231
A régi Róma napjai. Szerk. Szepessy Tibor. (Ism. *Borzsák István)* 234
Művészeti Lexikon I—IV. Szerk. Zádor Anna—Genthon István. (Ism. *Szabó Miklós)* 235
A magyar régészet regénye. Szerk. Szombathy Viktor. (Ism. *Szabó Miklós)* 238
J. Schäfer: Hellenistische Keramik aus Pergamon. (Ism. *Szilágyi János György)* .. 241
P. Ovidius Naso: Metamorphosen. Komm. F. Bömer. Heidelberg 1969. (Ism. *Borzsák István)* 243
B. Mouchová: Studie zu Kaiserbiographien Suetons. Praha 1968. (Ism. *Gesztelyi Tamás)* 245
Tacitus Chapters by P. Burke, A. R. Burn etc. (Ism. *Borzsák István)* 246
P. Cornelius Tacitus: Die Historien. Komm. H. Heubner. Heidelberg 1963—68. (Ism. *Borzsák István)* 248
L. Szondi: Kain. Gestalten des Bösen. Bern—Stuttgart—Wien 1969. (Ism. *Scheiber Sándor)* 250

HÍREK

Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság tizenegyedik éve 251
Maróti Egon: Az Ókortudományi Társaság 1969. évi közgyűlése 254
B. Révész Mária: Az 1969. évi országos középiskolai latin tanulmányi verseny ... 255
Nagy Tibor: Corpus Signorum Imperii Romani 257

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Eugippius: Vita Sancti Severini. (A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*, fordította az ELTE BK Régészeti Tanszékének hallgatói munkaközössége) 265

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára : 20,— Ft
Kötetenként előfizetve : 30, — Ft

INDEX: 26.029

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. *Harmatta János.* Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Ókori történeti chrestomathia. Szerk. *Marót Károly.* III. Római történeti chrestomathia. Szerk. *Borzsák István.* Bp. 1963. Tankönyvkiadó. 288 l.

Barkóczi László — Bóna István — Mócsy András: Pannonia története. Szerk. *Harmatta János.* Budapest 1963. Tankönyvkiadó. 151 l.+24 t.

Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 163 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

I. Trencsényi-Waldapfel: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 571 +XXXII.

Gy. Moravcsik: Studia Byzantina. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 438 l.

I. Trencsényi-Waldapfel: Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike. Budapest 1969. Akadémiai Kiadó. 522 l.

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

Sukaszaptati. A papagáj hetven meséje a csalfa asszonyokról. Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta *Töttössy Csaba.* Budapest 1962. Magyar Helikon. 249 l.

Iuvenalis: Szatírái. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula.* A bevezető tanulmányt írta *Horváth István Károly.* (Görög és latin írók. 9). Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 390 l.

Pseudo-Longinos: A fenségről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: *Nagy Ferenc.* (Görög és latin írók 10.) Budapest 1965. Akadémiai Kiadó. 130 l.

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József.* A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon.* (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

Appianos: A római polgárháborúk. I-II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hahn István.* (Görög és latin írók. 12-13.) Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 504+584 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.

Euripidés: Iphigeneia a taurosok között. Ford. *Devecseri Gábor.* Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor.* Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

P. Vergilius Maro: A szúnyog. Fordította *Szabó Kálmán.* A bevezető tanulmányt írta *Havas László.* Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kisérte *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, J. Horváth, Gy. Moravcsik,* redigit *I. Trencsényi-Waldapfel.* Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4. (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4, (1969) 457 l.